

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA
RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA
INSTITUT ZA ARHEOLOGIJO — INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

38

1987

LJUBLJANA

1987

NAVODILA UREDNIŠTVA SODELAVCEM

1. Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo Arheološkega vestnika, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana.
2. TIPKOPIS mora biti čist, imeti mora širok rob in dvojni razmik med vrsticami (30 vrstic po 60 znakov na stran). Pod naslovom prispevka navedite točen naslov ustanove, kjer ste zaposleni. Vse v malih črkah. Glej primere v Arh. vest.! Posebne želje in poudarke označite s svinčnikom s standardnimi znaki za polkrepek, razprt in ležeč tisk.
3. KRATICE IN CITATI. Za slikovno gradivo uporabljamo naslednje kratice: sl. = slika, t. = tabla, pril. = priloga, in kombinacijo arabskih števil in ločil (glej primere v Arh. vest!). Priporočamo, da vse oznake slikovnega gradiva v tekstu izpišete s svinčnikom. Pri citiranju uporabljajte samo arabske številke in za revije kratice, ki so podane v *Arheoloških najdiščih Slovenije* oziroma v Stipčevičevi *Bibl. Illyrici*. Če uporablja avtor naravoslovni način citiranja, naj bo navedek med tekstom tak: (Brodar M., 1985, 15). Na koncu članka pa naj bodo citati navedeni takole: BRODAR M. (1985), Potočka zijalka in Mokriška jama. — *Arh. vest.* 36, 11—25, Ljubljana. Arheološki vestnik daje prednost naslednjemu načinu citiranja:
 - 5 G. Hirschbäck-Merhar, *Arh. vest.* 35, 1984, 95. (revija)
 - 6 J. Dular, *Halštatska keramika v Sloveniji*, Dela 1. razr. SAZU 23 (1982) 45. (delo v seriji!)
 - 7 *Ib.*, 16 ss.
 - 8 G. Hirschbäck-Merhar (op. 5) 12, t. 5: 4—6, 10. (članek ali knjiga citirana ponovno)
 - 9 S. Gabrovec, v: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 136. (članek v zborniku, leksikonu itd.)
4. Povzetek je obvezen. Zajame naj bistveno in naj vključi vse opombe.
5. SLIKOVNO GRADIVO mora biti tekoče oštevilčeno in ustrezno označeno na hrbtni strani (številka, priimek avtorja). Risba v tušu, oznake s svinčnikom. Podnapisi, ki morajo obvezno zajeti najdišče, vsebino slike in merilo, če ga ni na sliki, naj bodo oddani na posebnem seznamu. Priporočamo, da oznake in številke podnapisov (Sl. 1, T. 1, Pril. 1) napišete s svinčnikom. Za obliko glej Arh. vest.! Upoštevajte dejstvo, da bodo imele vse table v tiskani obliki format 18 × 12,6 cm! Ustrezno pomanjšavi prilagodite velikost oznak, debelino črt in eventualno merilo v podnapisu! Če imajo table daljše podnapise, naj bodo ustrezno nižje. Obseg tabel na umet. papirju (označite: umet. papir!) je omejen na 2ⁿ strani. Več kot dve zgibani prilogi nista zaželeni. Prilog, ki pomanjšane na višino formata Arh. vest. presegajo 32 cm, ne sprejemamo. Objavljamo samo originale! Slikovno gradivo lahko sodelavci prevzamejo v roku 1 meseca po prejemu posebnih odtisov.
6. KOREKTURE. Prvo korekturo so dolžni narediti avtorji sami takoj po prejemu odtisov. Za drugo korekturo poskrbi uredništvo.
7. POSEBNI ODTISI. Vsak avtor prejme brezplačno 20 posebnih odtisov, če sta dva avtorja, pa vsak po 15.

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM
RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN JEZIKOVNE
CLASSES I. HISTORIA ET LINGUA
INSTITUT ZA ARHEOLOŠKO IN ETNOGRAFSKO

YU ISSN 0570-8966

ARHEOLOŠKI VESTNIK
ACTA ARCHAEOLOGICA
38, 1987

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

38

1987

LJUBLJANA

1987

SLOVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI IN UMETNOSTI
ACADEMIA SCIENTIARUM ET ARTIUM SLOVENICA

RAZRED ZA ZGODOVINSKE IN DRUŽBENE VEDE
CLASSIS I: HISTORIA ET SOCIOLOGIA

INŠTITUT ZA ARHEOLOGIJO — INSTITUTUM ARCHAEOLOGICUM

ARHEOLOŠKI VESTNIK

ACTA ARCHAEOLOGICA

38

1987

LJUBLJANA

1987

Arheološki vestnik Glasilo Inštituta za arheologijo ZRC SAZU
Založila Slovenska akademija znanosti in umetnosti
Natis odobrila Razred za zgodovinske in družbene vede Slovenske akademije znanosti in umetnosti na seji dne 14. aprila 1987 in predsedstvo SAZU na seji dne 23. julija 1987
Odgovorni urednik Jaroslav Šašel
Glavni urednik Dragan Božič
Tehnični urednik Ivan Turk
Uredniški odbor Dragan Božič, Janez Dular, Timotej Knific, France Leben, Ivan Turk
Prevajalci Adela Žgur (nemščina), Barbara Smith-Demo (angleščina) in Aleksej Kalc (italijanščina)
Lektorice Alenka Božič, Zvonka Leder-Mancini (slovenščina) in Karla Božič (italijanščina)

88

1987

Natisnjeno s podporo Raziskovalne skupnosti Slovenije, Znanstvenoraziskovalnega centra SAZU in Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete.

VSEBINA

PRAZGODOVINSKI DOBE

Mitja BRODAR: Izročljene kovice	13
Mitja BRODAR: Peloponzi v Marni	33
Rustko VASIČ: Prilog proučevanju keltičke in proto-paganskega zagona na Balkanu	41

RIMSKA DOBA

Janko ISTENIČ: Radik — grobnica Pog. Jezovom	69
Andrej PLETERSKI, Borovša VUGA: Rimski grobovi pri Sv. Mihaelu v Iški vasi	137
Robert MATIJAŠIČ: Marni, nova nalazi iz grobnih spika sa žigom iz Istre (I — Jufus Istor)	174
Exhilaro DOBRUŠA-SALIBU: Nadgrobnje stele rimskog perioda u područja Kosova	193
Sigrid MRATNICA: Rimski grobovi u Istri	215

IN MEMORIAM

AKADEMIK PROF. DR. SREČKO BRODAR

(* 6. MAJA 1893 † 27. APRILA 1987)

POZNA RIMSKA DOBA

Slavko CIGLENEČKI, Darja FIRKMAJER: Zatočnice poslednjih Celzijanov na Vipavi	217
---	-----

ZGODNJI SREDNJI VEK

Andrej PLETERSKI: Sebenjski zaklad	237
Branko MARUŠIČ: Skeletni grobovi v Bujah in Buzetu. Doprsek k raziskovanju zgodnjega srednjega veka v Istri	331

EPIGRAFIKA

Zelj MIRDITA: O jednoj eri iz centralnog područja Dardanije	363
---	-----

NUMIZMATIKA

Ivan MIRNIK: Općica generacijskičkog št. novca u Riviku (Salotak)	390
Maja BONACIĆ-MANDINIĆ: Novac Perosa iz zbirke Machiedo u Arheološkom muzeju u Splitu	393

VSEBINA

PRAZGODOVINSKE DOBE

Mitja BROADAR: <i>Izrobljene konice</i>	13
Mitja BROADAR: <i>Paleolitik v Mamuli</i>	35
Rastko VASIĆ: <i>Prilog proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom na Balkanu</i>	41

RIMSKA DOBA

Janka ISTENIČ: <i>Rodik — grobišče Pod Jezerom</i>	69
Andrej PLETERSKI, Davorin VUGA: <i>Rimski grobovi pri Sv. Mihaelu v Iški vasi</i>	137
Robert MATIJAŠIĆ: <i>Stari i novi nalazi krovnih opeka sa žigom iz Istre (I — Južna Istra) (Sažetak)</i>	174
Exhlale DOBRUNA-SALIHU: <i>Nadgrobnne stele rimskog perioda s područja Kosova. Arhitektonika i plastika</i>	193
Sigrid MRATSCHEK: <i>Odlomek Aco-čase iz Navporta (Povzetek)</i>	215

POZNA RIMSKA DOBA

Slavko CIGLENEČKI, Darja PIRKMAJER: <i>Zatočišče poslednjih Celejanov na Vipoti</i>	217
---	-----

ZGODNJI SREDNJI VEK

Andrej PLETERSKI: <i>Sebenjski zaklad</i>	237
Branko MARUŠIĆ: <i>Skeletni grobovi v Bujah in Buzetu. Donesek k raziskovanju zgodnjega srednjega veka v Istri</i>	331

EPIGRAFIKA

Zef MIRDITA: <i>O jednoj ari iz centralnog područja Dardanije</i>	363
---	-----

NUMIZMATIKA

Ivan MIRNIK: <i>Opticaj sjevernoafričkog itd. novca u Iliriku (Sažetak)</i>	390
Maja BONAČIĆ-MANDINIĆ: <i>Novac Farosa iz zbirke Machiedo u Arheološkom muzeju u Splitu</i>	393

Stanko FLEGO, Matej ŽUPANČIČ: <i>Najdba rimskih novcev v Boljuncu pri Trstu</i>	407
---	-----

DISKUSIJA

Claus Dobiati: <i>Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik</i> (Biba TERŽAN)	413
--	-----

IN MEMORIAM

Rajko Ložar (1904—1985) (Stane GABROVEC)	435
Arheološka bibliografija Rajka Ložarja (Anja DULAR)	441
András Mócsy (1929—1987) (Jaroslav ŠAŠEL)	449
Bruna Forlati Tamaro (1894—1987) (Jaroslav ŠAŠEL)	453

POROČILA Z ZNANSTVENIH SESTANKOV

5. mednarodni kongres slovanske arheologije v Kijevu (Paola KOROŠEC)	455
Simpozij »Slovanska poganska religija (materialni ostanki in pisani viri)«. Prilep, 1.—3. septembra 1986 (Andrej PLETERSKI)	457

KNJIŽNE OCENE IN PRIKAZI

Gian Carlo Menis: <i>Civiltà del Friuli centro collinare</i> , 1984 (Vinko ŠRIBAR)	459
G. G. Carbonese: <i>Il Friuli, Trieste e l'Istria dalla preistoria alla caduta del patriarcato d'Aquileia (Grande atlante storico comparato)</i> , 1984 (Vinko ŠRIBAR)	460
Tito Miotti: <i>Castelli del Friuli 1—7, 1976—1987</i> (Vinko ŠRIBAR)	461
Gérard Sauzade: <i>Les sépultures du Vaucluse du Néolithique à l'Age du Bronze</i> , 1983 (Paola KOROŠEC)	465
Marjeta Šašel Kos: <i>Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu — A Historical Outline of the Region between Aquileia, the Adriatic, and Sirmium in Cassius Dio and Herodian</i> , 1986 (Rajko BRATOŽ)	468
Franz Schön: <i>Der Beginn der römischen Herrschaft in Rätien</i> , 1986 (Rajko BRATOŽ)	473
Ingeborg Huld-Zetsche: <i>Mithras in Nida-Heddernheim</i> , 1986 (Iva MIKL-CURK)	476
S. Bökönyi: <i>Animal husbandry and hunting in Tác-Gorsium</i> , 1984 (Ivan TURK)	477

Starohrvatska prosvjeta, serija III, 15, 1985 (Đuro BASLER)	479
J. Herrmann: <i>Welt der Slawen (Geschichte, Gesellschaft, Kultur)</i> , 1986 (Vinko ŠRIBAR)	481
Dušan Jelovina: <i>Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika</i> , 1986 (Đuro BASLER)	482
Totju Totev: <i>Preslavsko zlatno s'krovište</i> , 1983 (Paola KOROŠEC)	483
Antonio Moret: <i>Elementi culturali paleoslavi nel contesto storico artistico romanico e pre-romanico Cenedese</i> , 1986 (Vinko ŠRIBAR)	484
Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen — <i>Atti del convegno internazio- nale di studio</i> , 1983 (Vinko ŠRIBAR)	485

ROMAN PERIOD	485
Robert MATIASIC: Vecchi e nuovi trasamenti di tegole con bolle di fosfori in terra (KNOX-TRANSMISSIONS) — <i>MORT STONES</i>	481
Exhale DOBRUNA-SALHU: Les stèles sépulcrales de l'époque romaine dans le territoire de Kosovo — <i>Archéologie et planologie (Résumé)</i>	485
Sigrid MRATSCHEK: Fragment eines Acolochers aus Konopatz — <i>Archéologie et planologie (Résumé)</i>	485
(KROŠEVIĆ) — <i>Archéologie et planologie (Résumé)</i>	485
LATE ROMAN PERIOD	485
Slavko CIGLEČKI: Darja BIRKMANOVA — <i>Archéologie et planologie (Résumé)</i> Celinec auf der Vipava (Zusammenfassung)	481
(RABIR) — <i>Archéologie et planologie (Résumé)</i>	485
EARLY MEDIEVAL PERIOD	485
Andrija PLETERSKI: Der Hortfund von Sebenje (Übersetzung)	485
Branko MARUŠIĆ: Die Skelettfunde im Erdle und Baum (Zusammenfassung) — <i>Archéologie et planologie (Résumé)</i>	485
(KOROŠEC) — <i>Archéologie et planologie (Résumé)</i>	485
BRATONJ	485
NUMISMATICS	485
FRANZ SCHÖN: Der Beginn der römischen Herrschaft in Rattien, 1981 (Zusammenfassung)	485
(ZOTAR) — <i>Archéologie et planologie (Résumé)</i>	485
FRANZ SCHÖN: Der Beginn der römischen Herrschaft in Rattien, 1981 (Zusammenfassung)	485
(ZOTAR) — <i>Archéologie et planologie (Résumé)</i>	485

CONTENTS

PREHISTORIC AGES

- Mitja BRODAR: *Die Kerbspitzen* (Zusammenfassung) 30
Mitja BRODAR: *Das Paläolithikum in der Höhle Mamula* (Zusammenfassung) 40
Rastko VASIĆ: *Beitrag zur Erforschung der Bogenfibeln mit viereckiger Fussplatte auf dem Balkan* (Zusammenfassung) 59

ROMAN PERIOD

- Janka ISTENIČ: *Rodik — das Gräberfeld Pod Jezerom* (Zusammenfassung) 114
Andrej PLETERSKI, Davorin VUGA: *Die römischen Gräber bei der Kirche des Sv. Mihael in Iška vas* (Zusammenfassung) 157
Robert MATIJAŠIĆ: *Vecchi e nuovi rinvenimenti di tegole con bollo di fabbrica in Istria (I — Istria meridionale)* 161
Exhlale DOBRUNA-SALIHU: *Les stèles sépulcrales de l'époque romaine dans le territoire du Kossovo. Architectonique et plastique* (Résumé) 205
Sigrid MRATSCHEK: *Fragment eines Acobechers aus Nauportus* 207

LATE ROMAN PERIOD

- Slavko CIGLENEČKI, Darja PIRKMAJER: *Der Zufluchtsort der letzten Celeianer auf der Vipota* (Zusammenfassung) 231

EARLY MEDIEVAL PERIOD

- Andrej PLETERSKI: *Der Hortfund von Sebenje* (Übersetzung) 294
Branko MARUŠIĆ: *Die Skelettgräber in Buje und Buzet* (Zusammenfassung) 351

EPIGRAPHY

- Zef MIRDITA: *Eine Ara aus dem Zentralbereich Dardaniens* (Zusammenfassung) 367

NUMISMATICS

- Ivan MIRNIK: *Circulation of North African etc. Currency in Illyricum* . . 369
Maja BONAČIĆ-MANDINIĆ: *The Coins of Faros from the Machiedo Collection in the Archaeological Museum of Split* (Summary) 405

Stanko FLEGO, Matej ŽUPANČIČ: <i>Un ritrovamento di assi romani a Bagnoli della Rosandra presso Trieste</i> (Riassunto)	411
---	-----

DISCUSSION

Claus Dobiat: <i>Das hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik</i> (Biba TERŽAN)	426
---	-----

IN MEMORIAM

Rajko Ložar (1904—1985) (Stane GABROVEC)	435
<i>Archaeological Bibliography of Rajko Ložar</i> (Anja DULAR)	441
András Mócsy (1929—1987) (Jaroslav ŠAŠEL)	449
Bruna Forlati Tamaro (1894—1987) (Jaroslav ŠAŠEL)	453

REPORTS FROM THE SCIENTIFIC CONFERENCES

5 th <i>International Congress of the Slavic Archaeology in Kiev</i> (Paola KO-ROŠEC)	455
<i>Symposium about Slavic Pagan Religion (Material Remains and Written Sources)</i> . Prilep, 1 st —3 rd September 1986 (Andrej PLETERSKI)	457

BOOK REVIEWS

Gian Carlo Menis: <i>Civiltà del Friuli centro collinare</i> , 1984 (Vinko ŠRIBAR)	459
G. G. Carbonese: <i>Il Friuli, Trieste e l'Istria dalla preistoria alla caduta del patriarcato d'Aquileia (Grande atlante storico comparato)</i> , 1984 (Vinko ŠRIBAR)	460
Tito Miotti: <i>Castelli del Friuli 1—7, 1976—1987</i> (Vinko ŠRIBAR)	461
Gérard Sauzade: <i>Les sépultures du Vaucluse du Néolithique à l'Age du Bronze</i> , 1983 (Paola KOROŠEC)	465
Marjeta Šašel Kos: <i>Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu — A Historical Outline of the Region between Aquileia, the Adriatic, and Sirmium in Cas-sius Dio and Herodian</i> , 1986 (Rajko BRATOŽ)	468
Franz Schön: <i>Der Beginn der römischen Herrschaft in Rätien</i> , 1986 (Rajko BRATOŽ)	473
Ingeborg Huld-Zetsche: <i>Mithras in Nida-Heddernheim</i> , 1986 (Iva MIKL-CURK)	476
S. Bökönyi: <i>Animal husbandry and hunting in Tác-Gorsium</i> , 1984 (Ivan TURK)	477

Starohrvatska prosvjeta, serija III, 15, 1985 (Đuro BASLER)	479
J. Herrmann: <i>Welt der Slawen (Geschichte, Gesellschaft, Kultur)</i> , 1986 (Vinko ŠRIBAR)	481
Dušan Jelovina: <i>Mačevi i ostruge karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika</i> , 1986 (Đuro BASLER)	482
Totju Totev: <i>Preslavsko zlatno s'krovište</i> , 1983 (Paola KOROŠEC)	483
Antonio Moret: <i>Elementi culturali paleoslavi nel contesto storico artistico romanico e pre-romanico Cenedese</i> , 1986 (Vinko ŠRIBAR)	484
<i>Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen — Atti del convegno internazio- nale di studio</i> , 1983 (Vinko ŠRIBAR)	485

IZROBLJENE KONICE

MITJA BRODAR

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

V prvi, sorazmerno kratki fazi mlajšega paleolitika, v aurignacienu, nastopajo izrobljena orodja le sporadično in še ta vzbujajo vtis, da so nastala bolj slučajno kot pa namenoma. Z nastopom gravettiena pa se izrobljena orodja pojavijo v izdelanih oblikah na velikem prostoru in so eno od tipičnih orodij te kulture. Njihovo število na posameznih najdiščih nikoli ni veliko. Ne nastopajo tako množično kakor nekatera druga orodja, npr. praskala ali vbadala. Celo na tako bogatem najdišču, kot je La Gravette, po katerem je kultura dobila ime, jih ni več kakor 40 (F. Lacorre 1960, 198). Avtorju se kljub temu zdi, da so »assez nombreuses«, in dodaja, »qu'elles paraissent être rares dans les autres gisements gravétiens.«

Zdi se, da je izrobljeno konicico, in sicer varianto brez ploskovne retuše, z imenom nož (couteau) prvi opisal že E. Lartet leta 1864 (M. Brézillon 1968, 293). V citiranem sestavku navaja avtor še druge zgodnje omembe, opise in uporabljene termine. Iz pregleda, ki ni popoln, je razvidna precejšnja zmešnjava v poimenovanju. Med vsemi izrobljenimi konicami so na prve raziskovalce napravile največji vtis konice, ki nastopajo v solutréenu. Izdelane so v solutréenski tehniki s ploskovno retušo. Čeprav je retuša včasih le delna, pokriva ploskovna retuša veliko primerkov v celoti. Kot najbolj izrazit si je ta tip pridobil ime *pointe à cran (typique)*. Včasih pa ga poimenujejo tudi *pointe à cran solutréenne*. Obe imeni uporabljata H. Breuil in R. Lantier (1951, 167 in 174). Za vse druge izrobljene konice, ki so jih imenovali *pointe à cran aurignacienne* ali *pointe à cran atypique aurignacienne* ali včasih *pointe à cran périgordienne*, je sčasoma prevladalo ime *pointe à cran atypique*. Pri izrobljenih konicah, ki niso bile solutréenske, je bilo treba dodati pojasnilo *atypique* in je sam izraz *pointe à cran* že pomenil, da gre za *pointe à cran typique*. Taka navada ni bila smiselna. Pri orodju, ki ga obravnavamo, sta bistvena elementa *pointe* in *cran*. Kako pa sta izdelana, je drugotnega pomena. Razen tega zavzema solutréenska kultura le kratko obdobje mlajšega paleolitika in le zelo majhen del tistega prostora, kjer nastopajo izrobljene konice. Zato se je že zgodaj pojavila tudi drugačna praksa. Na primer J. Bayer je že leta 1910 (153) uporabil izraz *Kerbspitze*, čeprav gre v omenjenem primeru za konicico, ki je *atypique*. Tudi kasneje se taki primeri dokaj pogosto pojavljajo (npr. L. Zotz 1939, 93 in M. Mottl 1942, 89). Podobno je v Franciji (npr. M. Paccard 1964, 20).

In kako je pri nas? V starih, še predvojnih zapiskih S. Brodarja najdemo izraz *zarezana konica*, ki ga v oklepaju pojasnjuje nemški izraz *Kerbspitze*. Gre za dobesedni prevod. Izraz *zarezana konica* seveda ni primeren, saj kamna

ni mogoče rezati, pa tudi oblike, ki jo vidimo na kamnu, ne moremo označiti z zarezo. Ko je v kratkem poročilu o izkopavanjih v Jami v Lozi (S. Brodar 1958), kjer je bila taka konica najdena, moral to prvič poimenovati, je napisal: »Posebno pozornost vzbuja . . . tipična izjedena konica (*pointe à cran atypique*)«. V paleolitski literaturi so pogosti primeri, da avtorji poleg imena v svojem jeziku dodajo še francoski termin, da bi bralec vedel, za kaj gre. To je resnično koristno, kar potrjuje navedeni primer, kajti če bi bil naveden le slovenski izraz *tipična izjedena konica*, bi to pomenilo ploskovno retuširano konico in solutréensko kulturo, kar ne bi bilo pravilno. Beseda *tipična* torej ni sestavni del termina, ampak je termin le *izjedena konica* in je beseda *tipična* le pojasnilo. Pri izdelavi kamenega orodja je pač tako, da se izdelek včasih bolj, včasih pa manj »posreči«. Mnogo je primerov, ko je izdelek na meji in se je težko odločiti, ali ga lahko deklariramo za določen tip ali ne. Če je potrebno označiti stopnjo »posrečenosti«, ker je vsak izdelek samosvoj, storimo to s pridevniki. Konica iz Jame v Lozi je zelo lepo oblikovana (M. Brodar 1986, T. 11: 20) in to je hotel avtor povedati s pridevnikom *tipična*.

V citiranem poročilu o izkopavanjih v Jami v Lozi je bil uporabljen termin *izjedena konica*. V mlajšem paleolitiku je na robovih klin večkrat videti manjše ali večje, plitve ali globlje zajede, za katere domnevamo, da so služile pri izdelavi koščenih in lesenih predmetov. Tako poglobitev imenujemo zajeda ali izjeda. V Jami v Lozi odkrita konica ima tako *izjedo* ob bazi in odtod je nastalo ime *izjedena konica*. Vendar se je kmalu pokazalo, da poimenovanje ni ustrezno. Poseben tip aurignacienske kline nastane, ko je zajeda široka in razmeroma plitva, retuširana pa z izrazito aurignaciensko retušo. Zato je zanjo primerno ime *izjedena aurignacienska klina*, kot ga je za francoski *lame à étranglement* (oziroma bolj pogosto *lame étranlée*) prevedla V. Pohar (1978, 26). Če je zajeda v sredini kline, je zaključena na obeh straneh (to je *encoche*), če pa je na enem ali drugem koncu kline, je na eni strani odprta (to je *cran*). Razlika je tudi v retuširanju. *Encoche* je retuširana skoraj vedno z navadno poševno retušo, medtem ko je *cran* sicer tudi lahko enako retuširan, je pa pretežno za njegovo izdelavo uporabljena gravetna retuša. Razlika je končno tudi v namenu, saj *cran* ne služi za izdelavo drugih orodij, ampak naj bi rabil le za pritrditev. Različno poimenovanje je vsekakor utemeljeno. Zato je bilo treba najti novo ime. Po daljših diskusijah je bil za *pointe à cran* izbran izraz *izrobljena konica* in za *cran* izraz *izroba*. Izdelavi izrobe bi lahko rekli *izrobitev* ali *izrobljenje*.

Prvi je novi izraz uporabil F. Osole (1962—1963) v opisu najdb iz zgornjega kulturnega horizonta Ovčje jame, kjer pravi (136): »... se pridružuje samo ena atipično izrobljena konica, od katere je ohranjen samo njen bazalni del... Tako izjeda kakor tudi levi stranski rob (hrbet) sta direktno abruptno retuširana«. Mimogrede moramo opozoriti, da se ob novem imenu *izrobljena konica* še pojavlja izraz *izjeda* namesto *izroba*. V opisu orodja iz spodnjega kulturnega horizonta citirani avtor pravi (137): »V fragmentih sta ohranjeni dve atipični izrobljeni konici...« Tudi v Županovem spodmolu je F. Osole našel v najstarejšem, AB-horizontu (1976, 17): »... 2 izrobljeni klini...« V prvem primeru uporablja *atipično izrobljena konica*, v drugem (spremenjeno v ednino) *atipična izrobljena konica* in v tretjem (tudi v ednini) *izrobljena klina*. V drugem primeru terminološko ni kaj pripomniti, pač pa je nejasen prvi

primer. Možno je, da beseda *atipično* ne spada k terminu. Izroba konice iz zgornjega kulturnega horizonta Ovčje jame res odstopa od večine drugih in je morda to odstopanje izraženo z zvezo *atipično izrobljen*. Izroba se navadno začne z nenadnim prelomom robne črte, tako da je ta začetek izrobe pogosto prav koničast. Primeri, da se rob zlagoma vboči v izrobo, da skoraj ni mogoče reči, kje se izroba začne, so redki. Ker pa iz celotnega teksta izhajajo, da se avtor v take podrobnosti ne spušča, je možna in najbrž verjetnejša razlaga, da gre za tiskovno napako in bi moral na koncu biti a, ne pa o. Pri taki razlagi imamo torej tudi v prvem citatu pravičen termin *atipična izrobljena konica*. Tudi v drugem članku o Ovčji jami (F. Osole 1965) je podoben primer. V razpredelnici (154) je pravilno navedeno *atipične izrobljene konice*, v tekstu na naslednji strani pa nejasno *atipično izrobljene konice*. V tretjem citatu ne gre več za konico, ampak za klino, kjer razlikovanja *tipična* ali *netipična* itak ni in je izraz *izrobljena klina* seveda pravičen. V splošnem je v paleolitski literaturi pogosto navedeno, da je neko orodje tipično, kadar so vsi znaki, ki ga za tako orodje opredeljujejo, jasno vidni. Iz vsega rečenega pa vidimo, da bi bilo koristno, kadar govorimo o izrobljenih konicah, tako označbo opustiti in z drugimi besedami povedati, koliko se približujejo osnovnemu tipu, ker bi se tako izognili marsikateri nejasnosti.

Doslej smo govorili le o konicah, nastopajo pa tudi izrobljeni artefakti, ki niso konice. Za take primerke imajo Francozi dva izraza: *lame à cran* (kadar gre za majhen predmet, tudi *lamelle à cran*) za kline, ki imajo na enem koncu izrobo (Cheyner 1952), in *pièce à cran*, ki ima širši, vendar pa ne natančno definiran obseg. M. Brézillon (1968, 287) pravi: »*L'objet ainsi dénommé ne présente pas d'autre aménagement que le cran*«. Ilustrativna je tudi njegova razlaga pojma *pièce* (286). V razlagi tipov, ki sta jih D. Sonnevile-Bordes in J. Perrot (1956, 548) prevzela v tipološko listo statistične metode, pravita: »*Pièce à cran: Lame présentant un cran latéral...*«. Predaleč bi šli, če bi hoteli ugotavljati, ali gre za neenotnost mnenj ali morda samo za to, da bi tipološka lista ne bila preobsežna. Mimogrede omenimo, da je nepotreben dodatek *latéral*, ker druge možnosti ni. V. Pohar (1978, 24) je to pravilno prevedla »*pièce à cran — izrobljena klina*«, ne bi pa smelo obveljati. Nobene izrobe ni, ki ne bi bila na odbitku. Kadar ima odbitek obliko kline, gre za *izrobljeno klino* (*lame à cran*), kadar pa te oblike nima, je to *izrobljen odbitek*. Razlikovanje, kdaj je odbitek že klina in kdaj še ni, je lahko subjektivno, vendar pa so take težave pri vseh mejnih oblikah. Ni pa pravičen dodatek V. Pohar »*na proksimalnem koncu...*« (24), ki ga v francoskem tekstu ni, ker obstajajo tudi kline, ki so izrobljene na distalnem koncu. Dodajamo še en problem. Pri poškodovanih orodjih, kjer imamo le bazalni del, je le včasih iz oblike kline in poteka robov prejšnjih odbitkov mogoče z večjo verjetnostjo trditi, da gre za konico.

Še na en vir težav in nesporazumov je treba opozoriti. Omenja ga tudi M. Brézillon (1968, 294), ki pravi: »*Une confusion s'établit parfois entre pointe à cran et pointe à soie*«. Gre za to, da se pri enem in drugem tipu oblikuje pecelj. Pri *pointe à cran* je obdelava enostranska, pri *pointe à soie* pa je dvostranska, lahko bi rekli, da ima izrobo na obeh robovih. Če je izroba na obeh straneh, je pecelj seveda zelo poudarjen in gre za pravi pecelj. Pri enostranski izrobi je pecelj manj izrazit, nekako polovičen. Toda pecelj je

tudi v tem primeru in je polovična le obdelava. Morda je najustrezneje, da ga poimenujemo asimetrični pecelj. Pecelj mora torej ostati, za kateri tip gre, pa sledi iz oznake orodja. Vse artefakte, ki imajo izrobo na eni ali na obeh straneh, lahko imenujemo pecljate. V tem smislu se ta termin tudi dostikrat uporablja. H. Obermaier (1924, 276) piše: »Gravettspitze ... an welcher ... nahezu senkrecht verlaufende Retusche unterdrückt ist. Deren Knickung führte von selbst zur Schöpfung der Aurignacien-Kerbspitze mit längerem seitlichen Stiele (atypische Kerbspitze)«. E. Werth (1928, 591) ima pod sliko 418 napis »Stielspitze (Pointe à cran)«. M. Paccard, ki je objavil L'abri Nr. 1 de Chinchon (1964, 28), ugotavlja za nivo C: »... est caractérisé par l'abondance des pointes à cran ou pedunculées...« Pri nas uporablja oba izraza F. Osle (1962—63, 137): »V fragmentih sta ohranjeni dve atipični izrobljeni konici, medtem ko ima tretja verjetno le nekoliko odlomljen pecljati del.« Podobno V. Pohar (1978, 24): »... tako da ustvarja asimetričen peclj.«

Včasih se pojavi izroba tudi v kombinaciji s kakšnim drugim tipom orodja, ne samo s konico ali samostojno. Izrobljena klina je terminalno lahko obdelana v praskalo, vbadalo ali prečno retušo. Kadar sta na enem odbitku dve orodji, je to kombinirano orodje, kar se vidi iz označbe, npr. praskalo-vbadalo. Zdi se, da avtorji pri izrobi nimajo istega kriterija. P. P. Efimenko (1953, sl. 203) objavlja artefakt iz Mezina, ki ga opredeli kot praskalo na klini, torej kot normalno enojno orodje, ne da bi sploh upošteval izrobo. Nasprotno S. Zamjatnina objavlja iz Gagarina (1934, sl. 17/6) pod imenom *pointe à cran atypique* izrobljeno klino s terminalno poševno prečno retušo. Rekli smo že, da izroba ni orodje in kadar nastopa skupaj s kakim orodjem, torej ne gre za kombinacijo dveh orodij. S tega stališča bi bila označba Efimenka pravilna, le nepopolna. Izraženo mora biti oboje in treba bi bilo reči *izrobljeno praskalo na klini*. Ker pa je izrobljena klina in ne praskalo, je še bolje reči *praskalo na izrobljeni klini*. Tak primer iz Jame v Lozi smo mi imenovali *izrobljeno praskalo* (M. Brodar 1986, 43), kar je potemtakem tudi nepopolno. Navedeni primer iz Gagarina je imenovan napačno, saj ne gre za konico. V skladu z rečenim bi ga bilo treba imenovati *izrobljena klina s poševno prečno retušo*. Ti termini so sicer pravilni, imajo pa to slabo stran, da so predlogi. Zato predlagamo, da bi vseeno obdržali skrajšano verzijo, ki smo jo uporabili za primerek iz Jame v Lozi: *izrobljeno praskalo*. Analogno bi rekli *izrobljeno vbadalo* in *izrobljena prečna retuša*.

Izroba je običajno ob bazi kline, torej ob bulbusu na levi ali na desni strani, včasih pa je terminalno (spet levo ali desno). Pojavljajo se v vsem prostoru, kjer je mogoče najti tudi izrobljene konice. V večjem številu (odkritih je bilo 50) so le v Kostenkih IV, kjer A. N. Rogačev (1955, 130, 131, sl. 37: 4, 5) sicer ne loči, ali je izroba bazalno ali terminalno, ampak obe varianti združi v *plastinki s vjemkoi u konca*. Druga večja skupina 9 primerkov je bila odkrita na najdišču Kamenaja balka I (M. D. Gvozdover 1964, 39). Tudi v Gagarinu je nekaj sicer nekoliko specifičnih primerkov (S. N. Zamjatnina, 1934, 48). Kolikor je bilo iz dosegljive literature mogoče ugotoviti, se zahodneje v večjih skupinah ne pojavljajo, pač pa posamič. Za primerek iz Mamutove jame pravi M. Otte (1981, 390): »... une pièce à cran pourrait être le déchet de fabrication d'une lamelle à dos«. Pod sliko (391: 8) pa pravi: »Déchet de lamelle à dos«. Isti avtor pravi za primerek iz Lubna I (234: 9): »lamelle à

cran« in za primerek iz Pavlova I (377): »*pièce à cran*«. Primerka iz Mainz-Linsenbergga imenuje J. Hahn (1969, 56): »*Kerbreste*«. V bosanski postaji Kadar je nekaj izrobljenih orodij, ki so vsa na klinah, avtorja pa jih imenujeta *pièces à cran* (A. Montet-White, D. Basler 1977, 542). Eden med njimi ima izrobo terminalno in ni ločen od ostalih. Navedeni primeri kažejo, da o terminalnih izrobah ni niti enotnega mnenja niti primernege imena zanje. Ker so vsi zbrani primerki na klinah, bi jih lahko imenovali *terminalno izrobljene kline*. Vsekakor jih je treba obravnavati kot samostojen pojav, ne pa mešati med druga izrobljena orodja.

Čeprav retuša izrob ni izključno gravetna, vendar toliko prevladuje, da izrobljena orodja gotovo spadajo med gravetirana orodja. Med orodji s hrbtom je posebna oblika *pièce gibbeuse à bord abattu*, kar je V. Pohar (1978, 22) prevedla v odbitek z *grbino na otopelem robu*. Francozi uporabljajo tudi izraza *lamelle gibbeuse, pointe à gibbosité* (M. Brézillon 1968, 63). V leksikalnem delu pa ima isti avtor (265) *lamelle à dos gibbeux*. Na strani 298 pri geslu *pointe à gibbosité* navaja še naslednje sinonime: *lame ou lamelle gibbeuse, pièce à gibbosité, pièce gibbeuse à bord abattu*. Kot je videti, poimenovanje še ni poenoteno. Grbina se pojavlja izključno v zvezi s hrbtom, zato to posebej navajati sploh ni treba. Razen tega gre vedno za klinice (kline) in označba odbitek ni na mestu. Francoski *pièce* v takih zvezah ne pomeni odbitka (M. Brézillon 1968, 286). Ker gre pretežno za majhne primerke, bi lahko rekli *klinica (klina) z grbino* ali v primeru koničastega terminalnega konca *konica z grbino*. Morda bi bilo še bolje reči kar *grbasta klinica (klina) in grbasta konica*.

Grbasta orodja smo morali omeniti, ker tudi pri njih lahko prihaja do zamenjav. Grba vedno ustvari bolj ali manj izrazito izrobo. Ker grba ni vedno simetrična, je na tisti strani, na kateri je izrazitejša, vtis izrobe toliko večji. Toda razlika je v retuši. Pri obeh grbastih tipih orodja gre gravetna retuša do grbe in preko nje naprej. Gre res za *dos gibbeux*. Pri izrobljenih orodjih je gravetna retuša v območju izrobe in se konča na koncu izrobe. Prelom robne črte je na koncu izrobe ostrejši kakor pa prehod preko grbe. Navadno je od preloma naprej pri izrobljenih orodjih rob neretuširan ali pa je, redko v celoti, večkrat pa parcialno, retuširan z navadno retušo. Kakor pri drugih orodjih so tudi tu posamezni primeri izjemni in odločitev, ali gre za grbo ali izrobo, je odvisna od subjektivne presoje.

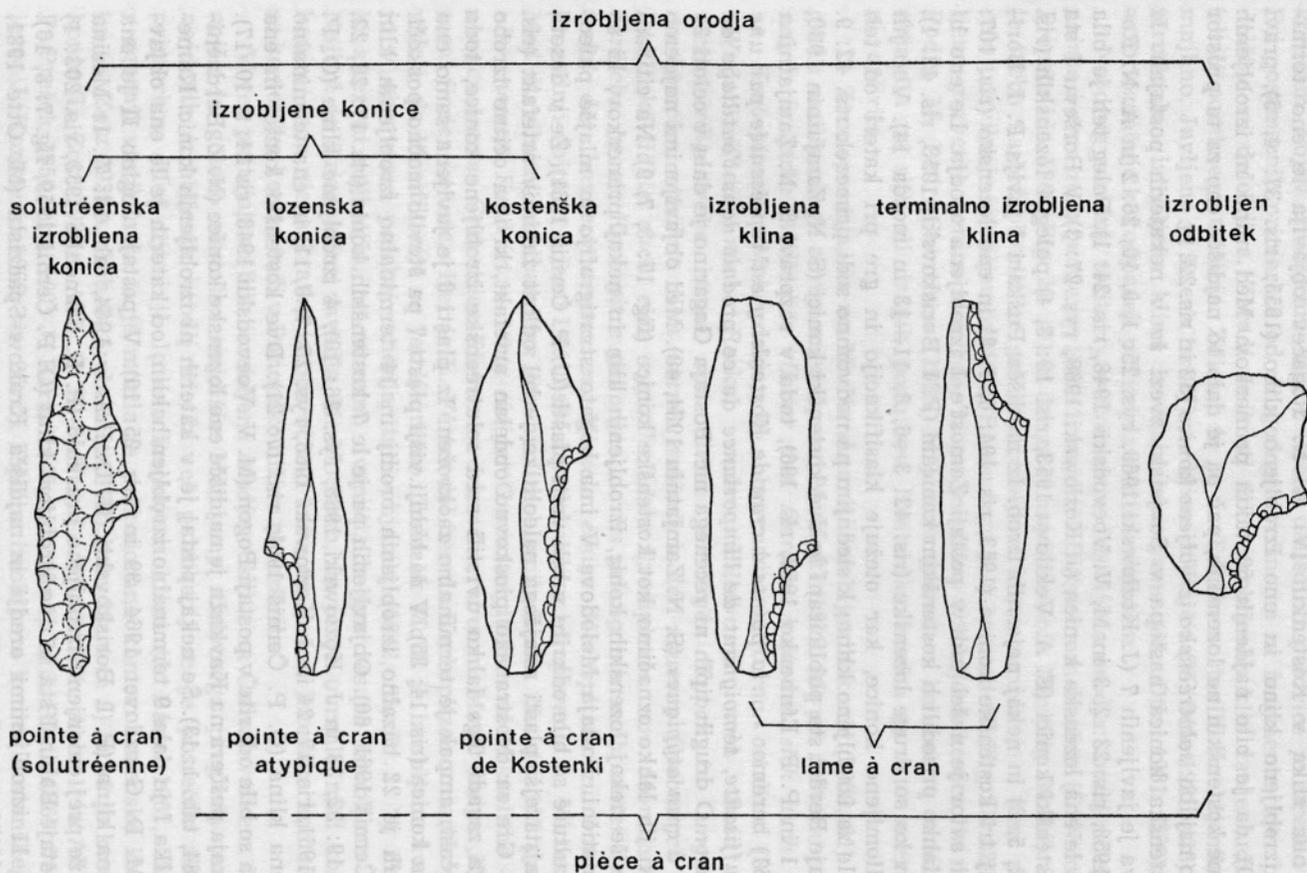
Po teh splošnih razmišljanjih o izrobljenih orodjih si pogledjmo izrobljeno konico. Pri V. Pohar (1978, 24) najdemo sledečo definicijo: »*Bolj ali manj tanka konica ima na bazalnem delu s strmo retuširano izjedo narejen asimetričen pecelj. Obrabna retuša seže včasih precej globoko in površje, vendar ni solutréenskega tipa*« (T. 7: 5). Oznaka, da je bolj ali manj tanka, nima pomena in je v originalu ni (D. Sonneville-Bordes, J. Perrot 1956, 547). Trditvi, da retuša »*sur la face supérieure*«, kot pravita francoska avtorja, ni solutréenskega tipa, njun vzorčni primerek (551: 12) ustreza, ne ustreza pa ji izrobljena konica iz Jame v Lozi, ki jo kot vzorec objavlja V. Pohar (T. 7: 5). Ta konica ima solutréensko oziroma boljše, ker v Srednji Evropi solutréena ni, ploskovno retušo, in sicer na ventralni strani. Ploskovna retuša lahko nastopa tudi terminalno, npr. na izrobljeni konici iz plasti 7 Molodove V (J. Kozłowski 1968, sl. 26/3). Že dolgo je znano, da nastopata dva tipa izrobljenih konic — F. Felgenhauer

(1956—59, 200) ju imenuje »Kerbspitze vom ost« — oziroma »westeuropäischen Typ« — česar tipološka lista ne upošteva. To pomanjkljivost francoske definicije popravlja V. Pohar (1978, 24) tako, da dodaja: »Od tega opisa nekoliko odstopa atipično izrobljena konica tipa Kostenki-Willendorf... Zanja je značilen dolg in širok asimetričen pecelj. Proksimalni in distalni del sta na ventralni strani ploskovno retuširana«. Oznaka *dolg* in *širok* se zdi dobra, je pa premalo določna. Lahko je pri dveh orodjih pecelj enako dolg; gre lahko za prvi ali za drugi tip, saj so konice različno velike. Objektivno lahko ločimo oba tipa, če upoštevamo relativno dolžino peclja. Kadar je pecelj krajši od polovice dolžine, je to navadna izrobljena konica, kadar pa je daljši od polovice dolžine, gre za tip Kostenki. Težko je najti primer, kjer bi ta kriterij bil nejasen ali sporen. aKr zadeva ploskovno retušo, je lahko ugotoviti, da obsega navedena definicija samo eno varianto od vseh, ki dejansko nastopajo. Pogled na že omenjeno sl. 26 J. Kozłowskega je dovolj prepričljiv, čeprav glede tega zbirka na sliki ni popolna. Dvojna označba Kostenki-Willendorf ni potrebna. Po najbogatejšem najdišču Kostenki I (P. P. Efimenko 1958) je najbrž najprimernejše ime »*pointe de Kostenki*«, kot je predlagal S. N. Zamjatnin že leta 1934 (51) in obdržal M. Brézillon (1968, 316). V. Poharjeva ohranja izraz »*izrobljena konica*« in doda »*tipa Kostenki*...«. To lahko poenostavimo v *izrobljena Kostenki konica* ali kar *Kostenki konica*. Pri vseh teh variantah pridemo do tega, da imamo na eni strani *izrobljene konice* in na drugi *izrobljene Kostenki konice* in tako nimamo skupnega termina, ki bi zaobsegal vse izrobljene konice. V rokopisnem fondu S. Brodarja že najdemo pridevnik *lozenski* v stavku »*Prebivalci lozenske postaje so...*«. Ker je izrobljena konica iz lozenske postaje med vsemi našimi gotovo najznačilnejša in najbolj dognano izdelana, bi morda lahko uporabili pridevnik *lozenski* in poimenovali *lozenska konica* tisti tip konic, ki ima izrobo krajšo od polovice. Za drugi tip konic z daljšo izrobo prilagodimo ime v *kostenška konica*; oba tipa skupaj s solutréenskim so *izrobljene konice*.

Tako smo prišli do predloga, kako naj bi v slovenščini imenovali razna izrobljena orodja (sl. 1). Za primerjavo smo na sliki spodaj navedli še francoske termine. Do neke mere je nedosleden izraz *solutréenska izrobljena konica* ob *lozenski* in *kosteniški konic*. Če bi rekli samo npr. *solutréenska konica*, bi to lahko zavajalo, ker je iz solutréena še bolj znana druga konica, to je *listasta konica*. Ker pri nas in tudi v okolici solutréena ni, ta orodja le zelo redko omenjamo. Zaradi obeh razlogov smo se odločili obdržati daljše ime, tj. *solutréenska izrobljena konica*.

Največje število kostenških konic je dalo najdišče Kostenki I (P. P. Efimenko 1958), po katerem so tudi dobile ime. V navedeni monografiji je objavljenih 32 (ris. 54—60; 61: 2; 62: 2—5, 7, 8; 63), razen tega pa objavlja tri še J. Kozłowski (1968, rys. 26: 4, 6, 7). Izmed slednjih št. 6 ne moremo šteti k izrobljenim konicam in jo je treba izpustiti. Skupno število kostenških konic je torej 34 in močno prevladujejo nad lozenskimi konicami, ki so s tremi primerki tako rekoč komaj zastopane (P. P. Efimenko 1958, ris. 61: 1; 62: 1, 6). Posebej je treba še opozoriti, da gre skupno za 37 izrobljenih konic in da med njimi ni izrobljenih klin ali odbitkov (razen morda ris. 62: 1).

Od znanih kostenških najdišč so bile kostenške konice tudi v Kostenkih XVIII (J. Kozłowski 1968, rys. 25: 3, 12; 26: 1). Popolnoma drugačna

Sl. 1: Poimenovanje izrobljenih orodij.

Abb. 1: Benennung der Kerbgeräte.

pa je bila slika v Kostenkih IV. A. N. Rogačev objavlja le eno terminalno izrobljeno klino in eno izrobljeno klino (1955, ris. 37: 4, 5), pravi pa (130), da je bilo najdenih 50 takih primerkov. Med njimi ni izrobljenih konic, ne kostenških ne lozenskih, pač pa je dalo to najdišče eno za ta prostor izjemno najdbo: *solutréensko izrobljeno konico* (52 in ris. 22: 2).

Kostenška konica nastopa v Sovjetski zvezi še v nekaterih postajah. Iz Avdeeva je javljenih 7 (J. Kozłowski 1968, rys. 25: 1, 9, 10; 26: 2 in A. N. Rogačev 1953, ris. 23: 2, 3 in M. V. Voevodskii 1948, ris. 24: 1). Poleg teh je bila odkrita le ena lozenska konica (J. Kozłowski 1968, rys. 27: 3). V Borševu I sta dve kostenški konici (E. A. Vekilova 1953, ris. 13: 3, 4) poleg 4 lozenskih (ris. 13: 1, 2, 5, 8) in nekaj nejasnih izrob. Iz najdišča Puškari I javlja P. I. Boriskovskij tri kostenške konice (1953, ris. 104: 6, 7, 8) in eno lozensko (ris. 107: 12). Isti avtor je našel tudi v postaji Zamost'e I izrobljena orodja. Le eno bi morda lahko prisodili h kostenškim konicam (P. I. Boriskovskij 1953, ris. 42: 1), medtem ko so druge lozenske (ris. 42: 3—6, 8, 11—13 in morda 14). Več jih ima odlomljene konice, kar otežuje klasifikacijo in gre pri kateri od teh morda le za izrobljeno klino; k slednjim pa nedvomno sodi primerek ris. 42: 9. Iz postaje Berdiž sta publicirani le dve kostenški konici (S. N. Zamjatnin 1930, tab. 1: 1 in P. P. Efimenko 1953, ris. 196), toda v razpravi S. N. Zamjatnina (1934, 51) beremo: »... *la pointe à cran de Kostenki y est représentée par une série suffisante, témoignant de l'importance de ce produit dans l'outillage de la station*«. O drugih tipih ni rečenega nič. Postaja Gagarino je dala v celoti 21 »*pointe à cran atypique*« (S. N. Zamjatnin 1934, 48). Med objavljenimi najdemo le tri, ki jih lahko označimo kot kostenške konice (fig. 17: 3, 7, 9). Na citirani tabli je še nekaj lozenskih konic, izrobljenih klin in nekaj primerkov, ki so problematični. Postaja Molodova V ima bogato stratigrafijo in mlajše paleolitske kulture so bile odkrite v celi vrsti plasti (O. P. Černiš 1961). Že v deseti, to je najstarejši plasti mlajšega paleolitika je bil odkrit zanimiv artefakt (ris. 10: 20). Gre za dvostransko ploskovo obdelan artefakt, ki ima očitno izrobo in bi ga zaradi tega lahko uvrstili med solutréenske izrobljene konice, toda ni koničast, ampak je terminalno zaokrožen. Iz plasti 8 je javljena samo ena lozenska konica (ris. 14: 35). V naslednji višji plasti 7 pa število močno poskoči. Javljenih je 22 bazalno izrobljenih orodij in 14 terminalno izrobljenih klin (O. P. Černiš 1961, 60). Objavljenih pa je le 7 kostenških konic (ris. 17: 20, 22, 23, 25; 19: 32, 33 in J. Kozłowski 1968, rys. 26: 10), 4 izrobljene kline (O. P. Černiš 1961, ris. 17: 24 in J. Kozłowski 1968, rys. 25: 7, 8, 11) in ena terminalno izrobljena klina (O. P. Černiš 1961, ris. 17: 21). Dve kostenški konici in ena lozenska so bile odkrite v postaji Pogon (M. V. Voevodskii 1948, ris. 24: 9, 10, 17). Čahatskaja peščera na Kavkazu je najdišče ene lozenske konice (N. Z. Berdzenišvili 1964, tab. 1: 13). Še nekaj postaj je, v katerih ni izrobljenih konic. Kamenaja balka I je dala 9 terminalno izrobljenih klin, od katerih je le ena objavljena (M. D. Gvozdover 1964, 39 in tab. 25: 10). V postaji Jugino II je ena izrobljena klina (P. I. Boriskovskij, N. D. Prasov 1964, tab. 14: 7). Iz Mezina imamo že prej omenjeno izrobljeno praskalo (P. P. Efimenko 1953, ris. 203: 1) in iz postaje Babin I sta še dve izrobljeni klini (O. P. Černiš 1959, fig. 7: 8, 16).

Med 11 izrobljenimi orodji iz najdišča Krakow-Spadzista (M. Otte 1981, 409 in 411) so tri kostenške konice, ena lozenska in sedem izrobljenih klin. Pet od njih ima izrobo daljšo od polovice dolžine, kar jih približuje kostenškim

konicam. Pojav izrobljenih klin z izrobo daljšo od polovice je izredno redek. Pri posameznih primerkih od drugod gre večinoma za fragmente, kjer prvotna dolžina ni določljiva. Zaradi redkosti tako izrobljenih klin zanje tudi nismo iskali posebnega termina. Zdi se, da je na Poljskem število izrobljenih orodij majhno. Javljena je še ena izrobljena klina iz Wojćic (M. Otte 1981, 428) in ena terminalno izrobljena klina iz Mamutove jame (M. Otte 1981, 390), ki jo avtor označuje kot odpadek pri izdelavi kline s hrbtom.

Na drug sosednji teritorij, v Romunijo, izrobljena orodja komaj sežejo. Ena *pointe à cran atypique* je javljena iz najdišča Bistricioara-Lutărie (C. Nicolăescu-Plopsor idr. 1966, Fig. 21: 16) in druga iz najdišča Bofu Mic (Fig. 30: 16). Slednjo je treba najbrž obrniti in gre za izrobljeno klino, morda je v tem primeru celo pravilneje izrobljen odbitek. Razen tega je v istem delu (Fig. 53: 22) objavljena *gravetna konica z zajedo*, ki pa je očitno izrobljena konica, iz najdišča Podiș. M. Bitiri-Chortescu (1985, 145) sicer govori o konicah v množini, ne objavlja pa risb ali drugih podatkov. Kostenška konica se v to smer očitno ni razširila.

L. Zotz opozarja, da na Madžarskem ni izrobljenih konic (1939, 91). V pregledu madžarskega aurignacijskega pravi M. Mottl (1942, 86) pri naštevanju novih najdb iz jame Istállóskő: »*Unter den Geräten befinden sich auch mehrere Kerbspitzen.*« Malo dalje, ko obravnava kulturno ostalino (89), pa: »*Weder Kadić noch Roska, weder Hillebrand noch Saád haben merkwürdigerweise etwas von diesen wichtigen Typen im ungarischen Aurignacien erwähnt. Nun wurde anlässlich der neueren Grabungen in der Istállóskő-Höhle auch eine typische, den Exemplaren von Moravany sehr ähnliche, grosse Kerbspitze geborgen, ... Es gelang mir auch, unter dem Material des Landesmuseums zu Miskolc einige Kerbspitzen zu entdecken.*« Po zadnji vojni je v jami Istállóskő izvedel velika izkopavanja L. Vértes (1955). Med številnimi najdbami ne omenja izrobljenih konic. Na str. 127 pa pravi: »*In unserem Fund ist — trotz einiger Gravettespitzen und Mikrolithe — kein nennenswertes Gravettien-Element vorhanden, obwohl Mottl einige ‚Kerbspitzen‘ finden konnte.*« Ker je L. Vértes dal besedo Kerbspitzen v narekovaje, je videti, da klasifikacije ne jemlje resno. Toda M. Mottl je izrobljeno konico, ki jo v obravnavi posebej omenja, tudi objavila (1942, 85, B. 2: 7). Po risbi, ki sicer ni najboljša, ne moremo dvomiti, da gre res za izrobljeno konico. Najbrž je širina kline zavedla M. Mottlovo, da jo je uvrstila med kostenške konice, toda njena kratka izroba očitno kaže, da gre za lozensko konico. Torej se kostenška konica tudi v Panonsko nižino ni razširila.

V več postajah so bila izrobljena orodja odkrita na Čehoslovaškem. Najvažnejše je gotovo slovaško najdišče Moravany. Celotnega pregleda vseh tam najdenih izrobljenih orodij ni. Iz več publikacij se je posrečilo zbrati 18 primerkov. Med njimi je le ena izrobljena klina (J. Bárta 1967, 75 druga v zgornji vrsti) in še ta je morda le poškodovana konica. Lozenske konice so tri (L. Zotz 1939 a, Abb. 9: 4; J. Bárta 1965, tab. 38: 4 in 9) in 14 je kostenških konic (L. Zotz 1939 a, Abb. 9: 1—3, 5, 6; L. Zotz 1939 b, Abb. 1 in Abb. 3: 5; F. Prošek 1950, obr. 120; J. Bárta 1965, tab. 38: 1, 7; J. Bárta 1967, 75 zgoraj levo; J. Kozłowski 1968, ris. 26: 5). Tipična izrobljena konica kostenškega tipa, kot pravi B. Klima (1962, 109 in tab. 2: 14), je bila najdena v Kotouču pri Štramberku. Omeniti je vredno, da ima ta konica izrazito ozek

pecelj. Zaradi delne ploskovne retuše morda lahko opredelimo kot kostensko konico še št. 1082 (tab.52) iz velike monografije o Předmostu (K. Absolon, B. Klima 1977), čeprav je precej specifično oblikovana. Iz te postaje lahko lozenskim konicam prištejemo št. 1071, 1072, 1073 in 1079. Morda gre za odlomljeno konico tudi pri št. 1080. Vsi našeti predmeti so razmeroma majhni. Mnogo bolj pa preseneča, da je v tako veliki postaji, kot je Předmost, izrobljenost tako skromno prisotna. Še bolj je to vidno v Věstonicah. V monografiji (B. Klima 1963) najdemo le eno neretuširano izrobljeno kline, ki jo morda lahko imamo za lozensko konico (283: 73). Razen tega najdemo še eno izrobljeno kline (377: 761). Za terminalno izrobljene kline (345: 500, 501, 502, 503 in 377: 762, 763) meni B. Klima, da so to fragmenti izjedjenih klin. O kostenski obliki ni sledu. Iz Pavlova I javlja M. Otte (1981, 377) eno lozensko konico, ki je nekoliko topa in jo označuje kot *lame à cran*, in eno terminalno izrobljeno kline. V Ostravi-Petřkovicah je bila najdena lozenska konica (B. Klima 1957, 108: 15), ki ima po ustni izjavi avtorja ventralno na bazi ploskovno retuš, in ena terminalno izrobljena kline. M. Otte (1981, 326) pa navaja za *pointes à cran*, da jih je šest. Iz najdišča Nitra-Čermáň imamo dve fragmentirani (J. Bárta 1967, 76 levo zgoraj) in eno celo lozensko konico (J. Bárta 1965, tab. 46: 10) ter še eno izrobljeno kline (tab. 46: 9). Najdišče Podoli blizu Brna je dalo eno lozensko konico in eno izrobljeno kline (M. Oliva, 38: 2, 3). Izrobljene kline so javljene še: ena iz Pekarne (H. Müller-Karpe 1966, tab. 220: 25), dve iz Lubne I in ena iz Lubne II (M. Otte 1981, 234 Fig. 88: 8, 9 in 241 Fig. 93: 6). Omenimo še terminalno izrobljeno kline iz Hubine (J. Bárta 1965, tab. 43: 6), ki je na sliki očitno narobe postavljena. Morda so tudi v Cejkovu artefakti, ki bi spadali med izrobljena orodja (J. Bárta 1965, tab. 52).

Lahko trdimo, da je Willendorf poleg drugega prav posebno najdišče tudi zaradi izrobljenih orodij. Skupno je bilo v Willendorfu odkritih 42 izrobljenih orodij. V monografiji (F. Felgenhauer 1956—59) je narisanih 36. Iz Willendorfa VI sta narisani dve izrobljeni konici, tekst (75) pa navaja, da so bile tri. Razen tega objavlja M. Otte (1981) še 5 primerkov, ki jih v monografiji ni. V Willendorfu je sedem najdišč (Willendorf I—VII), od katerih je bila najbolj raziskovana postaja Willendorf II, ki je dala tudi največ kamenega orodja in je še posebej znana po znameniti willendorfski Veneri. Zaradi tega se od vseh obravnava običajno le ta postaja in če je uporabljeno le ime Willendorf brez dodatne označbe, je mišljena postaja Willendorf II. Iz literature je razvidno, da se tudi v zvezi z izrobljenimi konicami navadno uporablja le ime Willendorf, kar daje vtis, da so bile vse odkrite v Willendorfu II. Dejansko pa je bilo v Willendorfu II odkritih le 22 izrobljenih orodij in med njimi je le 8 izrobljenih konic. Iz Willendorfa I je 17 primerkov, toda med njimi je 14 izrobljenih konic in to kostenskih. Tretje najdišče izrobljenih orodij Willendorf VI je manj pomembno, saj so iz njega znani le trije primerki. Druga najdišča stratigrafije tako rekoč nimajo, postaja Willendorf II pa ima obsežno vrsto plasti. Na spodnjih aurignacijskih plasteh je še 5 plasti gravettiana (5—9). Take stratigrfske serije drugje ne najdemo in je prav čudno, da doslej še ni pregleda izrobljenih orodij po plasteh. Že v najgloblji gravettianski plasti (5), ki jo je npr. H. Obermaier (1927, 222) pripisal še srednjemu aurignacienu, so trije izrobljeni primerki (F. Felgenhauer 1956—59. Abb. 29: 21, 22, 27). Gre za izrobljene kline, od katerih je št. 22 terminalno izrobljena, ker jo je

treba obrniti. Razen tega objavlja M. Otte (1981, 267, Fig. 106; 24) iz te plasti še en primer, ki ga v monografiji ni. Imenuje ga *base de pièce à cran*, vendar ni prepričljiv, zato ga v skupnem številu nismo upoštevali. V plasti 6 izrob ni bilo. Pojavijo se spet v plasti 7, in sicer en izrobljen odbitek (F. Felgenhauer 1956—59, Abb. 33: 12) ter še en izrobljen odbitek in *base de pièce à cran* (M. Otte 1981, 272, Fig. 108: 13, 14), ki ju v monografiji ni. V sledeči višji plasti 8 se poleg dveh izrobljenih odbitkov v enem primerku pojavi prvič tudi izrobljena konica (F. Felgenhauer 1956—59, Abb. 37: 12, 13, 14). Poleg tega sta iz te plasti še ena terminalno izrobljena klina in en izrobljen odbitek, ki ju v monografiji ni, objavlja pa ju M. Otte (1981, 277, Fig. 111: 22, 23). Največ je izrobljenih orodij v najvišji, 9. plasti. Poleg 4 izrobljenih klin in odbitkov (F. Felgenhauer 1956—59, Abb. 43: 4, 5, 6; Abb. 44: 4) je v tej plasti tudi 7 izrobljenih konic, od katerih sta dve lozenski (F. Felgenhauer 1956—59, Abb. 43: 23, 24) ter pet kostenških (Abb. 43: 2, 3, 8, 18; 44: 2).

Od 17 izrobljenih orodij, javljenih iz Willendorfa I, lahko dve, ki ju F. Felgenhauer sicer označuje kot *atypische Kerbspitze* (1956—59, Abb. 51: 6; 52: 6), izločimo, ker gotovo nista izrobljeni V enem primeru (Abb. 52: 7) ni jasno, ali gre za izrobljeno klino ali za odlomljeno lozensko konico. Za vse druge (Abb. 48: 5; 50: 1; 51: 2, 4, 9; 52: 1—5, 11, 15; 53: 6, 10) pa ni dvoma, da so kostenške konice. Nasprotno pa pripadata obe objavljeni konici iz Willendorfa VI (Abb. 46: 5, 12) lozenskemu tipu. Žal o tretji, ki je v tekstu le navedena, ne vemo ničesar.

Podrobna navedba najdb je bila potrebna, da vidimo, kako napačno sliko dobimo, če vse najdbe potegnemo skupaj kot najdbe iz Willendorfa. Gre predvsem za razliko med Willendorfom I in II. Medtem ko je v Willendorfu I tako rekoč edini tip kostenška konica, je ta v Willendorfu II v precejšnji manjšini. Razen tega je pomembno, da v obsežni stratigrafski seriji Willendorfa II nastopajo kostenške konice le v eni, in sicer najmlajši plasti (9). Zbirka iz Willendorfa I je večinoma uspeh privatnih zbiralcev in je bilo le nekaj predmetov odkritih pri regularnih izkopavanjih. Ta izkopavanja, ki so bila po obsegu manjša, tudi niso dala trdnih argumentov za vzporejanje plasti obeh postaj.

Na drugih najdiščih Avstrije je število izrobljenih orodij majhno. Že dolgo je znan odlomek lozenske konice iz Gobelsburga, ki ga v prvi objavi sicer ni (H. Obermaier 1908), našel pa ga je J. Bayer med odpadnim materialom (1910, 153, Fig. 1). To konico označuje L. Zotz (1951, 230) kot *Kostenki Typus*, kar najbrž ni pravilno, ker se zdi nakazana prvotna oblika na Bayerjevi risbi zelo verjetna. Po risbi sodeč je zmotna tudi Zotzova trditev, da je predelana v praskalo. Iz najdišča Aggsbach je objavljen artefakt, ki bi ga morda mogli imeti za izrobljeno klino (F. Felgenhauer 1951, T. 5: 46069). Za znano najdišče Hundsteig v Kremsu pravi H. Obermaier (1908, 61), da nima izrobljenih konic, toda A. Broglio in G. Laplace v svoji študiji avstrijskih gravettijskih kultur objavljata lepo izdelano lozensko konico in izrobljeno klino s tega najdišča (1966, Fig. 5: 6; 6: 10).

Willendorf velja za najbolj zahodno najdišče kostenških konic. Od tod dalje nastopajo le lozenske konice. Gravettijskih postaj je veliko, posebej še v Franciji, in podrobnejše navajanje vseh najdišč in najdb ne bi imelo smisla. Omenimo le tista redka najdišča, kjer se v posameznih primerih vendarle

pojavnjajo konice, ki jih lahko pripišemo kostenškim konicam. V južnem delu Italije na Garganskem polotoku v jami Paglicci sta dve konici tega tipa (A. Palma di Cesnola, A. Bietti 1983, fig. 7, četrta v drugi vrsti in peta v tretji vrsti). Prav na jugu na najdišču Taurisano pri Lecce sta dve kostenški konici (A. Palma di Cesnola, A. Bietti 1983, fig. 8, prvi dve v spodnji vrsti). Iz Fourneau du diable objavlja H. Müller-Karpe konico, ki jo moramo pripisati kostenškemu tipu (1966, Taf. 53: A 18), dalje eno iz Laugerie-haute (Taf. 84: A 22) in dve iz Roc-de-Sers (Taf. 122: 49, 53). Navedeni primerki se zdijo zelo majhni, kar močna pomanjšava v objavah pretirano poudarja. Zato je treba opozoriti na dve veliki konici iz najdišča La Gravette, ki tudi spadata med kostenške konice (F. Lacorre 1960, 197: 18, 20). Dodajmo še, da tudi na vzhodu med kostenškimi konicami, ki so večinoma velike, nastopajo majhne, npr. v Kostenkih I (P. P. Efimenko 1958, sl. 62: 4), v Moravanyh (L. Zotz 1951, B. 16: 2) in v Willendorfu (F. Felgenhauer 1956—59, Abb. 48: 5). Iz navedenih primerov lahko zaključimo, da absolutna velikost ni pomembna.

Slovenske najdbe iz Jame v Lozi, Ovčje jame in Županovega spodmola smo mimogrede že omenili. Dodati je treba le še, da tudi edini artefakt iz Nevelj spada med izrobljena orodja. Iz drugih delov Jugoslavije je treba omeniti Šandaljo, od koder sta objavljeni dve lozenski konici (M. Malez 1967, 289, T. 5: 10 in 1979, tab. 25: 7), iz drugega teksta (292) pa bi lahko sklepali, da je bilo odkritih več takih konic. Tudi iz Romualdove pečine javlja M. Malez (1979 a, 252) eno izrobljeno konico. Zanimiva je konica z najdišča 13. maj pri Zemunu (J. Šarić 1984, tab. 3: 3). Gravetna retuša gre neprekinjeno do vrha, je pa izroba tako ostro zaključena, da jo moramo opredeliti kot lozensko konico. Med izrobljenimi orodji z najdišča Kadar v severni Bosni ni nobene konice. So le izrobljene kline (A. Montet-White, D. Basler 1977, fig. 6: prva, druga in četrta v prvi vrsti in D. Basler 1979, tab. 41: 11—13, 15) ter ena terminalno izrobljena klina (A. Montet-White, D. Basler 1977, fig. 6: zgoraj desno).

Korenine izrobljenih konic so, kot domneva L. Zotz (1939, 95), v francoskem moustérienu. Na podlagi take domneve bi se morale izrobljene konice pojavljati v sledečem aurignacieniu. Če pogledamo veliko delo J. Hahna (1977), ki obravnava aurignacien Srednje in Vzhodne Evrope, se lahko prepričamo, kako redki so izrobljeni primerki, prave izrobljene konice pa sploh ne najdemo. V Franciji je v zvezi s tem problemom morda zanimiva ideja o périgordieniu, ki gre »mimo« aurignaciena in ga preživi. Omenimo še, da med redke izrobe iz aurignaciena lahko prištejemo tudi tri primerke iz Potočke zijalke. (S. Brodar, M. Brodar 1983, 118). Kako iz takih skromnih začetkov izpeljati razvoj izrobljene konice, ki se pojavi obenem z gravettienom, ne vemo. Vemo le to, da jo najdemo na vsem prostoru, ki ga gravettien obsega.

Iz našega pregleda, v katerem smo najdbe kostenških konic podrobneje navedli, se vidi različna razširjenost obeh tipov. Lozenski tip je mnogo bolj razširjen: sega od Atlantika, preko vse Evrope, sledovi pa so še na robu azijskega kontinenta (D. Garrod 1938, Fig. 4: 6). Kostenški tip sega od Ukrajine le v Srednjo Evropo. Posamezni primerki bolj na zahodu so le preveč redki, da bi obvladovali prostor. Obratno pa na vzhodu poleg kostenških konic nastopa tudi lozenska konica v tolikšnem številu, da to ni zanemarljivo. Na prostoru kostenških konic so tudi take postaje, v katerih nastopa le lozenska

konica. Primerjava nastopanja obeh tipov v stratigrafskem zaporedju ni zelo uspešna, ker je najdišč z uporabno stratigrafijo premalo. Koristno je pa vendarle pogledati, kako je v Willendorfu, kjer ima postaja II zelo obsežno stratigrafijo. Kostenške konice se tam pojavijo šele v najvišji, 9. plasti. Nasprotno pa nimamo najdišča, kjer bi se kostenške konice pojavile v začetku gravettiana. Večja razširjenost lozenske konice, njen večji stratigrafski razpon in omenjeni kasni pojav kostenške konice najbrž kažejo, da je lozenska konica primarna in da se je šele iz nje razvila kostenška konica. Morda je v tej zakasnitvi tudi iskati razlog, zakaj se ni bolj razširila. Mnenja, kje je nastala, ali v Ukrajini ali v Willendorfu ali kje vmes, in kako se je širila, so različna. O tem razpravlja npr. J. Bárta (1979, 213), navaja nasprotna mnenja in ugotavlja, da na to vprašanje še ni zadovoljivega odgovora.

Osnovni značilnosti izrobljene konice sta: klina, ki je že kot odbitek konicasta ali pa ima konico narejeno, in izroba ob bazi, ki je v vsakem primeru narejena. Izdelava ene in druge značilnosti je lahko zelo različna. Na različne načine je mogoče doseči zaželeni rezultat. Veliko izrobljenih konic ima poleg navadne retuše kot dodatno značilnost še delno ploskovno retušo, ki je na različnih mestih in v raznih kombinacijah. Za klasifikacijo posameznih variant izrobljenih konic najdemo v literaturi dva predloga. V postaji Abri Nr. 1 de Chinchon je našel M. Paccard večje število izrobljenih konic, kar mu je dalo možnost, da jih je poskusil razlikovati. Postavil se je na stališče, da je pomembna samo izdelava izrobe, in je ločil šest skupin (1964, 20 sl.). Če je izroba le na enem robu, je možno, da je obdelava samo dorzalno ali samo ventralno ali na obeh straneh. Kadar sta obdelana oba robova, je spet možno, da je obdelava samo dorzalno ali samo ventralno ali na obeh straneh. Pri tem je zanemaril vso drugo obdelavo in upošteval konice, ki med izrobljene konice niti ne spadajo. Njegova razdelitev ustreza le enemu najdišču in odpove takoj, ko upoštevamo večje število izrobljenih konic. Drugi poskus je naredil J. Kozłowski (1968). On ne upošteva delitve na lozenske in kostenške konice, ampak deli vse skupaj na tri skupine, ki jih v povzetku kratko definira takole: »*pièces à retouche, pour la plupart abrupte ou semi-abrupte, limitée à la face dorsale (fig. 25); pièces retouchées sur les deux faces, à face ventrale amincie par une retouche plate (fig. 26); enfin, pièces très caractéristiques, à retouche semi-abrupte sur la face ventrale (fig. 27)*«. Vsako od teh skupin deli še na nekaj podtipov. J. Kozłowski sicer ne obravnava samo ene postaje, omejil se je pa na prostor, ki ga zavzemajo kostenške konice, in te tudi pretežno upošteva. Število variant je večje kakor pri M. Paccardu, toda še vedno ne zajame vseh, ki dejansko nastopajo. Predvsem je pa po njegovih kriterijih objektivnost presoje močno problematična.

Skupen ugovor k obema predlogoma je, da ne obsegata vseh variant, ki dejansko nastopajo. Na razpredelnici J. Kozłowskega (1968, 70) vidimo 14 različikov. Ker je dejansko število še večje, se moramo vprašati, kak smisel ima tolikšna variabilnost. Ni dvoma, da je gravettijski človek vedel, kaj želi doseči z obdelavo. Po drugi strani je treba upoštevati, da ima vsako orodje svojo funkcijo, namenjeno je za neko določeno opravilo. Zato si ni mogoče misliti, da bi tako specifična oblika, kot je izrobljena konica, mogla služiti za npr. 20 različnih opravil, ampak v osnovi le za eno in dodatno morda še za kaj drugega. Splošno mnenje je, da je bil namen izrobe nasaditev konice. Za

kostenške konice, ki so na splošno velike, misli S. N. Zamjatnin (1934, 51), da so služile kot konice kopij. Za majhne primerke pa domneva, da so »... soit des perçoirs, soit des alènes...« (48). Kot posebno skupino postavlja tiste, »... qui ont dû servir à la gravure fine« (48). Toda to niso konice, ampak terminalno izrobljene kline, pri katerih služi njihova terminalna izroba za naslonitev prsta pri vrezovanju. Podobno mnenje izraža E. A. Vekilova (1953, 131) in navaja še mnenje S. A. Semjonova, ki po obrabljenosti sklepa, da so izrobljene konice služile za razteleševanje živali, včasih pa za prebadanje kož pri izdelovanju obleke. Navedimo še mnenje J. Parrota iz leta 1870, da gre za trnek oziroma harpuno (M. Brézillon 1968, 293), ki ga pa v novejši literaturi ne najdemo več. Precej razširjeno je mnenje, da izrobljene kline in terminalno izrobljene kline predstavljajo le nedokončane kline s hrbtom. Pri izrobljenih klinah dodajmo še možnost, da gre za nedokončane izrobljene konice. Od vseh navedenih možnosti uporabe vse gotovo niso točne. Vsekakor je število variant mnogo večje od števila opravil, za katera so jih lahko uporabljali. Zato se je zdela verjetnejša možnost, da se v toliko načinih obdelave skriva razvoj izrobljene konice.

V tem pogledu je pregledovanje kamenega inventarja gravettijskih postaj kmalu pokazalo, da ni nobene postaje, ki bi sama zadoščala za klasifikacijo podtipov izrobljenih konic, kakor je to poskusil M. Paccard (1964). Še več, celo večja regija (npr. poskus J. Kozłowskega 1968) ne da zadovoljivega rezultata. Zato smo se odločili za obsežnejši pregled. Začeli smo zbirati izrobljena orodja z vsega prostora, kjer nastopajo. Vzhodni del, to je področje kostenških konic, smo pregledali natančneje, tako da gotovo ni mnogo izpuščenega. Bolj zahodno, kjer nastopajo skoraj izključno lozenske konice, smo se omejili na toliko postaj, da se je nabralo primerno število primerkov. Skupno število izrobljenih orodij, ki smo jih zbrali za analizo, je blizu 400 in od tega je več kakor 300 izrobljenih konic (203 lozenske in 112 kostenških). Menimo, da so te številke dovolj velike in morajo pokazati zakonitosti retuširanja, če te obstajajo. Za vsak predmet smo zabeležili sledeče znake. Najprej, za kateri tip gre, potem lego izroba: ali je na desni ali na levi strani. Izroba je v vsakem primeru retuširana, zato je pri beleženju retuširanja nismo upoštevali. Retuširanje smo ločili po treh vidikih. Najprej, kako je predmet retuširan: ali sploh ni ali ima robno retušo ali ima ploskovno retušo. Posebej smo zabeležili tiste z obema vrstama retuš. Sledila je delitev po legi retuše: ali je dorzalno ali je ventralno ali je na obeh straneh. In tretjič: ali je retuša bazalno ali je terminalno ali je bazalno in terminalno. Ločili smo tudi konice od drugih izrobljenih orodij. Za geografska področja smo vzeli kar posamezne države. Navedene znake smo najprej pregledali posamično, potem pa v najrazličnejših kombinacijah. Vsi ti poizkusi pa niso dali nobenega tipološko uporabnega rezultata, podtipov ni bilo mogoče ugotoviti. Nekatere rezultate študija velikega števila izrobljenih konic je pa vendarle vredno omeniti.

Izroba je lahko na levi ali na desni strani. Včasih najdemo v literaturi opombo, da so vse ali večina izrob na isti strani. M. Brézillon (1968, 293) citira opis, v katerem pravi J. Parrot, da je izroba: »... toujours faite sur le bord droit de la lame...«. Če pogledamo izrobljene konice iz La Gravette (F. Lacroix 1960, 197), vidimo, da ima od 24 objavljenih kar 22 izrobo na desni strani in le dve na levi. Nasprotno temu pa ugotavlja M. Mottl (1942, B 6), da so v

jami Istállóskő: »... Kerbspitzen... mit... linksseitiger Kerbe. Nur ein einziges Stück zeigt eine rechtsseitige Auskerbung.« Veliko število zbranih izrobljenih konic nam pokaže takole sliko. Na področju, kjer nastopajo kostenške konice, je število levih in desnih izrob skoraj enako. Desnih izrob je le za 2 odstotka več kakor levih. Od postaj, ki imajo večje število konic, tako da odstotek lahko kaj pove, samo v willendorfskih najdiščih prevladujejo leve izrobe. Razmerje levih proti desnim je 3 : 2. Willendorf je tudi v tem izjemen. Na zahodu je precej drugače. Od vseh zbranih konic ima izrobo na levi strani le 28 %, drugih 72 % pa ima desno izrobo. Če pogledamo celotno področje gravettenske kulture (upoštevali smo tudi 26 fragmentov in tako imamo 205 desnih in 136 levih izrob), vidimo, da prevladujejo desne izrobe v razmerju 3 : 2. V vseh navedenih razmerjih so zajete vse izrobljene konice ne glede na tip. Samo za lozensko konico so razmerja sledeča. Od Willendorfa na vzhod ima 43 % levo in 57 % desno izrobo. Na zahodu je le 22 % levih izrob, desnih pa je 78 %. V celoti je levih 31 %, desnih pa 69 %. Pri kostenških konicah je slika nekoliko drugačna. Več kot polovica je levih izrob, in sicer 56 %, medtem ko je takih z izrobo na desni strani le 44 %. K temu je morda vredno še omeniti, da imajo od štirih kostenških konic, ki smo jih navedli iz Italije, kar tri izrobo na levi strani. Pri lozenskih konicah torej močno prevladuje desna izroba, pri kostenških pa leva, vendar v mnogo manjši meri.

Ugotovili smo že, da so lozenske in kostenške konice retuširane na najrazličnejše načine. Ob tem je zanimiv podatek, da jih (razen izrobe) ena četrtna sploh ni retuširana. Ena četrtna je prevelik delež, da bi jih mogli označiti za nedokončane. Morda tudi ta velik odstotek kaže, da za uporabo konice način retuširanja ni posebej pomemben.

Retuša izrob je večinoma strma, navpična ali prav gravetna. Iz nekaterih slik je pa vendar jasno videti, da je izroba včasih izdelana z navadno robno retušo. Poskus ugotavljanja, koliko je enih in drugih ter kako so geografsko razporejene, je spodletel. Objavljene risbe so po kvaliteti tako različne, od najboljših do samo shematskih, da mnogokrat lahko samo ugibamo, za kakšno retušo gre. Za to analizo literatura ne zadošča, ampak bi bilo treba pregle dati veliko število originalnih artefaktov.

Nekatere izrobljene konice imajo tudi ploskovno retušo. Iz naše zbirke dobimo o pogostosti ploskovne retuše sledeče podatke. Upoštevač vse izrobljene konice (seveda brez solutréenskih) je takih s ploskovno retušo največ na vzhodu, proti zahodu pa jih je vse manj. V Rusiji dosežejo skoraj 30 %, v Srednji Evropi padejo pod 20 % in na zahodu celo na 10 %. Če pogledamo pogostnost ploskovne retuše posebej za lozenski in posebej za kostenški tip, dobimo različna rezultata. Medtem ko lozenske konice na vzhodu sploh niso ploskovno retuširane, dosežejo v Srednji Evropi skoraj 20 % in na zahodu dobrih 11 %. Pri kostenških konicah je to nekako obrnjeno. Na vzhodu dosežejo tiste s ploskovno retušo 45 %. V Srednji Evropi se ta odstotek močno zmanjša, doseže pa vendarle še 25 %. Na zahodu je njihovo število premajhno, da bi odstotek lahko kaj povedal. Kje je razlog, oziroma kakšen je smisel tako različnega retuširanja, ne vemo, menimo pa, da navedene številke dobro potrjujejo, da gre res za dva različna tipa.

Za ugotovitev podtipov bi bilo treba najdbe kronološko razvrstiti. Negotovo bi bilo pri tem, ali smemo računati z enakim razvojem na tako velikem pro-

storu. Do tega pa niti ne pridemo, ker se zatakne že pri kronološki razvrstitvi. Datacije so različne; izhajajo iz različnih predpostavk, nekatere so bolj natančne, druge samo okvirne, tako da ni pričakovati, da bi vsaj približno dosegli realen rezultat. Končno lahko le ugotovimo, da tudi na velikem prostoru niti za lozensko niti za kostenško konico nismo našli podtipov.

Ali in kako se je izrobljena konica razvijala, je ostalo neugotovljeno. Če bo delitev na podtipe sploh kdaj mogoča, bo to zahtevalo še mnogo truda in časa, pa tudi brez novih, dobro raziskanih najdišč, ki bodo imela dovolj obsežno stratigrafijo in dovolj najdb v posameznih plasteh, najbrž ne bo šlo.

Podobno kot v širokem merilu je tudi pri nas v Sloveniji. Manjka nam argumentov za podrobnejšo datacijo naših gravettienkih postaj. Zato smo želeli dognano izdelano izrobljeno konico iz Jame v Lozi primerjati z drugimi, da bi vsaj na neposreden način morda le prišli do jasnejše slike. Ta misel se žal ni uresničila. Izrobljene konice dobro označujejo gravettien, za njegovo podrobnejšo delitev pa (še?) niso uporabne.

- ABSOLON K., KLIMA B. (1977), *Předmostí, ein Mammütjägerplatz in Mähren*. — *Fontes archaeologiae Moraviae* 8, Praga.
- BÁRTA J. (1965), *Slovensko v staršej a srednej dobe kamennej*. — Bratislava.
- BÁRTA J. (1967), *Stratigraphische Übersicht der paläolithischen Funde in der Westslowakei*. — *Quartär* 18, 57—80, Bonn.
- BÁRTA J. (1970), *Zur Problematik der gravettezeitlichen Besiedlung der Slowakei*. — *Slovenská archeológia* 18/2, 207—215, Bratislava.
- BASLER DJ. (1979), *Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Bosni i Hercegovini*. — *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 1, 331—355, Sarajevo.
- BAYER J. (1910), *Jüngster Löss und paläolithische Kultur in Mitteleuropa*. — *Jahrbuch für Altertumskunde* 3, 149 do 160, Wien.
- BERDZENIŠVILI N. Z. (1964), *Novii pamjatnik kamennogo veka v uščelii Chalcitela*. — Tbilisi.
- BISI F., BROGLIO A., GUERRESCHI A., RADMILLI A. M. (1983), *L'épigravettien évolué et final dans la zone haute et moyenne adriatique*. — *Rivista di scienze preistoriche* 38/1—2, 229—265, Firenze.
- BITIRI-CHORTESCU M. (1985), *Complexes lithiques avec pointes à cran en Roumanie et leurs relations avec la culture de Kostenki-Avdeevovo*. — *La signification culturelle des industries lithiques*, *BAR International Series* 239, 139—147, Oxford.
- BORDES F. (1965), *A propos de typologie*. — *L'anthropologie* 69, 369—377, Paris.
- BORISKOVSKIJ P. I. (1953), *Paleolit Ukrainy*. — *Materiali i issledovanija* 40, Moskva.
- BORISKOVSKIJ P. I., PRASLOV N. D. (1964), *Paleolit bassejna Dnepra i Pripjatovja*. — *Arheologija SSSR* A 1—5, Moskva.
- BREŽILLON M. (1968), *La dénomination des objets de pierre taillée*. — Paris.
- BRODAR M. (1986), *Jama v Lozi*. — *Arheološki vestnik*, 37, 23—76, Ljubljana.
- BRODAR S. (1958), *Izkopavanje paleolitske postaje Jame v Lozi (poročilo)*. — *Letopis SAZU* 8, 177—178, Ljubljana.
- BRODAR S., BRODAR M. (1983), *Potočka zijalka, visokoalpska postaja aurignacijskih lovcev*. — *Dela* 1. in 4. raz. SAZU 24/13, Ljubljana.
- BROGLIO A., LAPLACE G. (1966), *Études de typologie analytique des complexes leptolithiques de l'Europe centrale*. — *Rivista di scienze preistoriche* 21/1, 61—121, Firenze.
- CHEYNIER A. (1952), *Les lamelles à cran*. — *Bulletin de la Société Préhistorique française* 49/10, 557—558, Paris.
- CHEYNIER A. (1960), *Place pour le Gravettien*. — *Bulletin de la Société Préhistorique française* 57/7—8, 389—412, Paris.
- ČERNIŠ O. P. (1959), *Paleolit srednjega Pridnestrovja*. — *Trudi komisii po izučenu četvertičnogo perioda* 15, 5 do 214, Moskva.
- ČERNIŠ O. P. (1961), *Paleolitična stojanka Molodova V*. — Kijev.

- EFIMENKO P. P. (1953), *Pervobitnoe obščestvo*. — Kijev.
- EFIMENKO P. P. (1958), *Kostenki I*. — Moskva, Leningrad.
- FELGENHAUER F. (1951), *Aggsbach. Ein Fundplatz des späten Paläolithikums in Niederösterreich*. — Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 5/6, Wien.
- FELGENHAUER F. (1956—59), *Willendorf in der Wachau*. — Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 8 u. 9, Wien.
- GARROD D. (1938), The Upper Palaeolithic in the Light of Recent Discovery. — *Proceedings of the Prehistoric Society* N. S. 4/1—2, 1—26, Cambridge.
- GVOZDOVER M. D. (1964), Pozdnepaleolitičeskie pamjatniki nižneg Dona. — V: Boriskovskij P., Praslov N. D. *Paleolit basseina Dnepra i Priazovja*, Arheologija SSSR A 1—5, 37—41, Moskva.
- HAHN J. (1969), Gravettien-Freilandstationen im Rheinland. — *Bonner Jahrbücher* 169, 44—87, Köln.
- HAHN J. (1977), *Aurignacien, das ältere Jungpaläolithikum in Mittel- und Osteuropa*. — Fundamenta A/9, Köln.
- KLIMA B. (1957), Übersicht über die jüngsten paläolithischen Forschungen in Mähren. — *Quartär* 9, 85—130, Bonn.
- KLIMA B. (1962), Pozdně paleolitická stanice na Kotouči ve Štramberku. — *Anthropozoikum* 10—1960, 93—112, Praha.
- KLIMA B. (1963), *Dolní Věstonice*. — Praha.
- KOZŁOWSKI J. (1968), Problem tzv. kultury kostienkowsko-willendorfskiej. — *Archeologia Polski* 14/1, 19—85, Warszawa.
- KOZŁOWSKI J. (1983), Les industries à pointes à cran en Europe Centre-Est. — *Eraul* 13/1, 254—262, Liège.
- LACORRE F. (1960), *La Gravette, le Gravettien et le Bayacien*. — Laval.
- MALEZ M. (1967), Paleolitska nalazišta Hrvatske. — *Arheološki vestnik* 18, 255—290, Ljubljana.
- MALEZ M. (1979 a), Nalazišta paleolitskog i mezolitskog doba u Hrvatskoj. — *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 1, 227—276, Sarajevo.
- MALEZ M. (1979 b), Paleolitske i mezolitske regije u kulturu u Hrvatskoj. — *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 1, 277—295, Sarajevo.
- MONTET-WHITE A., BASLER DJ. (1977), L'industrie gravettienne de Kadar en Bosnie du nord (Yougoslavie). — *Bulletin de la Société Préhistorique française* 74/2, 531—544, Paris.
- MOTTL M. (1942), Das Aurignacien in Ungarn. — *Quartär* 4, 82—108, Bonn.
- MOVIUS HALLAM L. JR. (1968), Segmented Backed Bladelets. — *Quartär* 19, 239—249, Bonn.
- MÜLLER-KARPE H. (1966), *Handbuch der Vorgeschichte* 1. — München.
- NICOLĂESCU-PLOPSOR C., PĂUNEȘCU A., MOGOSANU F. (1966), Le paleolithique de Ceahlău. — *Dacia* N. S. 10, 5—116, Bucuresti.
- OBERMAIER H. (1908), Die am Wagramdurchbruch der Kamp gelegenen niederösterreichischen Quartärfundplätze. *Jahrbuch für Altertumskunde* 2, 49 do 85, Wien.
- OBERMAIER H. (1924), Aurignacien. — V: M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte* 1, 273—278, Berlin.
- OBERMAIER H. (1927), Paläolithikum. — V: M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte* 9, 222—225, Berlin.
- OLIVA M. (1981), Die Bohouncien-Station bei Podoli und ihre Stellung im beginnenden Jungpaläolithikum. — *Časopis moravského musea* 66, 7—45, Brno.
- OSOLE F. (1962—1963), Mlajši paleolitik iz Ovjče jame. — *Arheološki vestnik* 13—14, 129—156, Ljubljana.
- OSOLE F. (1965), Izkopavanje v paleolitski postaji Ovjča jama pri Prestranku v letu 1961. — *Geologija* 8, 139—159, Ljubljana.
- OSOLE F. (1971), Babja jama, zatočišče ledenodobnih lovcev. — *Naše jame* 13, 35—40, Ljubljana.
- OSOLE F. (1976), Paleolitik iz Županovega spodmola pri Sajeveh. — *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 5, 7—28, Ljubljana.
- OTTE M. (1981), *Le gravettien en Europe centrale*. — *Dissertationes archaeologicae gandenses* 20, Brugge.
- PACCARD M. (1964), L'abri Nr.1 de Chinchon. — *Cahiers ligures de préhistoire et d'archéologie* 13/1, 3—67, Bordighera.
- PALMA DI CESNOLA A., BIETTI A., GALIBERTI A. (1983), L'épigravettien évolué et final dans les Pouilles. — *Rivista di scienze preistoriche* 38/1—2, 267—300, Firenze.

- PALMA DI CESNOLA A., BIETTI A. (1983), Le Gravettien et Épigravettien anciens en Italie. — *Rivista di scienze preistoriche* 38/1—2, 181—228, Firenze.
- POHAR V. (1978), Tipologija in statistična obdelava mlajšepaleolitskih kamenih orodnih inventarjev. — *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 6, 7—42, Ljubljana.
- PROŠEK F. (1950), Zjištovaci výzkum na paleolitické stanici v Moravanech na Slovensku. — *Archeologické rozhledy* 2/3—4, 175—183, Praha.
- ROGAČEV A. N. (1953), Issledovanie ostatkov pervobitnogo-obščinnogo poselenija verhnepaleolitičeskogo vremena u s. Avdeevo na r. Seim v 1949 g. — *Materiali i issledovanija po arheologii SSSR* 39, 137—191, Moskva.
- ROGAČEV A. N. (1955), *Aleksandrovske poselenije drevnekamenogo veka u sela Kostenki na Donu*. — *Materiali i issledovanija po arheologii SSSR* 45, Moskva, Leningrad.
- SONNEVILLE-BORDES D., PERROT J. (1956), Lexique typologique du paléolithique supérieur. — *Bulletin de la Société Préhistorique française* 53/9, 547—559, Paris.
- ŠARIĆ J. (1984), Prilog istraživanju najstarijih kultura na teritoriji Beograda. — *Godišnjak grada Beograda* 31, 5—33, Beograd.
- VEKILOVA E. A. (1953), Paleolitičeskaja stojanka Borševo I. — *Materiali i issledovanija po arheologii SSSR* 39, 111—136, Moskva.
- VÉRTES L. (1955), Neuere Ausgrabungen und paläolithische Funde in der Höhle von Istállóskő. — *Acta archaeologica* 5/3—4, 111—131, Budapest.
- VOEVODSKII M. V. (1948), Važnejšie itogi desninskoj ekspedicii 1946 g. — *Kratkie soobščeniya* 20, 36—44, Moskva.
- WERTH E. (1928), *Der fossile Mensch*. — Berlin.
- ZAMJATNIN S. N. (1930), Raskopki Berdiskaj paleolitičnai stajanki u 1927 g. — *Praci arheologičnai kamisi Belaruskaj Akademii Navuk* 2, 479—490, Minsk.
- ZAMJATNIN S. N. (1934), *La station aurignacienne de Gagarino*. — *Bulletin de l'académie de l'histoire de la culture matérielle* 88, Leningrad.
- ZOTZ L. (1939 a), Das Paläolithikum des Waagtales. — *Quartär* 2, 65—101, Berlin.
- ZOTZ L. (1939 b), Neue Funde aus dem Aurignacien-Lössrastplatz von Moravany in der Slowakei. — *Wiener Prähistorische Zeitschrift* 26, 52—57, Wien.

DIE KERBSPITZEN

Zusammenfassung

Einleitend wird die Geschichte der Benennung der Kerbspitzen vorgelegt. Insbesondere wird die mißliche Situation erörtert, weil die Solutrén-Kerbspitzen den Namen *pointe à cran typique* erhielten und die anderen als *atypique* bezeichnet werden mußten. Die Solutrén-Spitzen treten in einem kleinen Teil des umfangreichen Raumes auf, den die atypischen Spitzen einnehmen. Deshalb kam schon früh auch eine andere Praxis auf. J. Bayer hat z. B. bereits im Jahr 1910 die atypische Spitze einfach als *Kerbspitze* bezeichnet. Dies wurde auch später häufig verwendet. Andererseits bezeichnen wir oft unterschiedliche Artefakte als typisch, falls sie sehr gut bearbeitet sind und eine perfekte Form erzielt worden ist. Im Falle der Kerbspitzen kommt es zur Unklarheit, wenn sie als typisch bezeichnet werden, weil es möglich ist, dies so zu verstehen, daß es sich um Solutrén-Spitzen handelt. Dasselbe Problem wird im besonderen und eingehend hinsichtlich der slowenischen Funde erörtert, mit Betonung auf der slowenischen Terminologie für die Kerbgeräte. Nach der Erörterung einiger Sondermerkmale der Kerbklingen und gekerbten Abschläge, der Fragmente und der *pointes à gibbosité* folgt die Feststellung, daß jedenfalls die basal und terminal gekerbten Klingen sowie die gekerbten Abschläge zu unterscheiden sind. Abschließend wird ein Vorschlag betreffs slowenischer Termini für sämtliche Kerbgeräte in Vergleich zu den französischen Termini vorgelegt (**Abb. 1**).

Es folgt eine Übersicht der entdeckten Kerbspitzen. Der Ostbereich, wo die Kostenki-Spitzen auftreten, wird eingehend mit Anführung aller veröffentlichten Funde

besprochen. Aus dem Westbereich, wo es namentlich in Frankreich zahlreiche Funde gibt, werden im besonderen lediglich die Funde von Kostenki-Spitzen angeführt. Aus dieser Übersicht geht hervor, daß die gewöhnlichen Kerbspitzen im ganzen Raum verbreitet sind, den das Gravettien einnimmt. Man kann sagen, daß im Westen außerordentlich die gewöhnlichen Kerbspitzen überwiegen, nur in wenigen Stationen sind nämlich darunter vereinzelt Kostenki-Spitzen. Das Verbreitungsgebiet der Kostenki-Spitzen reicht von Zentraleuropa ostwärts. Sie überwiegen jedoch nur stellenweise, da in den meisten Stationen beide Typen vertreten sind. Im Bereich der Kostenki-Spitzen finden sich auch Stationen, wo nur die gewöhnliche Kerbspitze erscheint.

Die Kerbspitzen sind auf viele unterschiedliche Weisen retuschiert. Deshalb versuchten sie M. Paccard (1964) und J. Kozłowski (1968) zu systemisieren und Untertypen zu bestimmen. Aufgrund einer beträchtlich größeren Zahl von Beispielen, als sie die zwei angeführten Autoren berücksichtigt haben, wird sofort klar, daß ihre Vorschläge nicht befriedigend sind. Der allgemeine Einspruch gegen beide Vorschläge ist, daß sie nicht alle tatsächlich auftretenden Varianten einbeziehen. Dabei ist die Frage nach dem Sinn einer so großen Variabilität zu stellen. Angeführt werden die Ansichten unterschiedlicher Autoren, für welche Arbeiten die damaligen Menschen die Kerbspitzen verwendeten. Von den aufgezählten Verwendungsmöglichkeiten stimmen sicher nicht alle. Die Variantenzahl ist erheblich höher als die Zahl der Arbeiten. Deswegen schien die Möglichkeit, daß sich in zahlreichen Varianten die Entwicklungsreihe verbirgt, wahrscheinlicher.

In diesem Hinblick hat die Überprüfung des Steininventars der Gravettien-Stationen bald nachgewiesen, daß keine der Stationen an sich selbst für die Klassifikation der Untertypen der Kerbspitzen genügen würde. Noch mehr, sogar größere Regionen liefern kein befriedigendes Ergebnis. Deswegen entschlossen wir uns für eine umfangreichere Übersicht und begannen die Kerbgeräte aus dem ganzen Raum, wo sie auftreten, zu sammeln. Den Ostteil, d. h. den Bereich der Kostenki-Spitzen, haben wir genauer überprüft, so daß sicher nicht viel weggelassen worden ist. Mehr westlich, wo fast ausschließlich die gewöhnlichen Kerbspitzen vertreten sind, haben wir uns auf so viele Stationen beschränkt, daß sich eine entsprechende Anzahl von Exemplaren angesammelt hat. Insgesamt beträgt die für die Analyse gesammelte Kerbgerätezahlnahezu 400 Beispiele und davon mehr als 300 Kerbspitzen (203 gewöhnliche und 112 Kostenki-Spitzen). Wir sind der Ansicht, daß diese Zahlen groß genug sind und die Gesetzmäßigkeiten des Retuschierens nachweisen müssen, falls diese überhaupt existieren. Für jeden Gegenstand haben wir folgende Merkmale aufgezeichnet. Zunächst um welchen Typ es sich handelt, dann die Lage der Kerbe, ob sie an der rechten oder an der linken Seite angebracht ist. Die Kerbe ist in jedem Fall retuschiert, deshalb haben wir sie beim Aufzeichnen des Retuschierens nicht berücksichtigt. Die Retuschierung haben wir nach drei Gesichtspunkten aufgegliedert. Zunächst wie der Gegenstand retuschiert ist: ob überhaupt nicht oder ob er eine Rand- oder eine Flächenretusche aufweist. Insbesondere haben wir jene mit beiden Retuschenweisen notiert. Es folgte die Einteilung nach der Lage der Retusche: ob sie dorsal oder ventral oder beiderseits angebracht ist. Und drittens: ob die Retusche basal oder terminal oder basal und terminal ist. Außerdem trennten wir die Spitzen von den anderen Kerbgeräten. Als geographische Bereiche wählten wir einfach die einzelnen Staaten. Die angeführten Merkmale prüften wir zunächst vereinzelt, dann in den unterschiedlichsten Kombinationen. All diese Versuche erbrachten indessen kein typologisch verwendbares Resultat, es ließen sich keine Untertypen feststellen. Dennoch sind einige Resultate des Studiums dieser großen Kerbspitzenzahl erwähnenswert.

Die Kerbe kann links- oder rechtsseitig sein. Gelegentlich stößt man in der Literatur auf die Anmerkung, daß alle oder die meisten Kerben an derselben Seite angebracht sind. M. Brézillon (1968, 293) zitiert die Beschreibung, worin J. Parrot behauptet, daß die Kerbe *«... toujours faite sur le bord droit de la lame...»*. Betrachtet man die Kerbspitzen aus La Gravette (F. Lacorre 1960, 197), sieht man, daß von den 24 veröffentlichten nicht weniger als 22 die Kerbe an der rechten Seite haben und nur 2 an der linken. Im Gegensatz dazu stellt aber M. Mottl (1942, 86) fest, daß in der Höhle Istállóskő *«... Kerbspitzen... mit... linksseitiger Kerbe [sind]. Nur ein*

einziges Stück zeigt eine rechtsseitige Auskerbung.« Die große Zahl der gesammelten Kerbspitzen ergibt folgendes Bild. Im Bereich, wo die Kostenki-Spitzen auftreten, ist die Zahl der links- und der rechtsseitigen Auskerbungen fast gleich. Rechtsseitige Kerben sind nur um 2 Prozent höher vertreten als die linksseitigen. Von den Stationen mit einer größeren Spitzenzahl, so daß das Prozent etwas besagen kann, überwiegen nur in den Willendorfer Fundorten linksseitige Kerben. Das Verhältnis der linken zu den rechten ist 3 : 2. Willendorf stellt auch in dieser Hinsicht eine Ausnahme dar. Im Westen verhält es sich erheblich anders. Von allen gesammelten Spitzen haben nur 28 % eine linksseitige, die übrigen 72 % dagegen eine rechtsseitige Kerbe. Betrachtet man den Gesamtbereich der Gravettien-Kultur (wir haben auch 26 Fragmente berücksichtigt und so verfügen wir über 205 rechtsseitige und 136 linksseitige Auskerbungen), sieht man, daß die rechtsseitigen in einem Verhältnis von 3 : 2 überwiegen. In allen angeführten Verhältnissen sind sämtliche Kerbspitzen ungeachtet des Typs erfaßt. Nur für die gewöhnliche Kerbspitze sind die Verhältnisse wie folgt. Von Willendorf ostwärts haben 43 % eine linke und 57 % eine rechte Kerbe. Im Westen gibt es nur 22 % linksseitige Kerben, während 78 % rechtsseitig sind. Insgesamt gibt es 31 % linksseitige und 69 % rechtsseitige. Bei den Kostenki-Spitzen zeichnet sich ein etwas anderes Bild ab. Mehr als die Hälfte sind linksseitige Kerben, und zwar 56 %, wogegen es nur 44 % von solchen mit rechtsseitiger Kerbe gibt. Dazu ist vielleicht noch erwähnenswert, daß von den vier aus Italien erwähnten Kostenki-Spitzen nicht weniger als drei die Kerbe an der linken Seite haben. Demnach überwiegt bei den gewöhnlichen Kerbspitzen stark die rechtsseitige Kerbe, bei den Kostenki-Spitzen indessen die linksseitige, dennoch in bedeutend geringerem Ausmaß.

Wir haben bereits festgestellt, daß die gewöhnlichen und die Kostenki-Spitzen auf die unterschiedlichsten Weisen retuschiert sind. Dabei ist interessant die Angabe, daß ein Viertel davon (außer der Kerbe) überhaupt nicht retuschiert ist. Ein Viertel ist ein zu großer Anteil, daß wir sie als unvollendet bezeichnen könnten. Vielleicht verriät auch dieses hohe Prozent, daß für die Verwendung der Spitze die Retuschierungsweise nicht von besonderer Bedeutung ist.

Die Retusche der Kerben ist meistens steil oder vertikal. Aus einigen Abbildungen läßt sich dennoch deutlich ersehen, daß die Kerbe manchmal mit gewöhnlicher Randretusche ausgeführt ist. Der Versuch festzustellen, wie viele der einen und der anderen es gibt sowie wie sie geographisch angeordnet sind, ist fehlgeschlagen. Die veröffentlichten Zeichnungen sind ihrer Qualität nach so verschieden, von den besten bis zu lediglich schematischen, daß man oft nur herumraten kann, um was für eine Retusche es sich handelt. Für diese Analyse genügt die Literatur nicht, vielmehr müßte man eine Vielzahl originaler Artefakte überprüfen.

Einige Kerbspitzen zeigen auch eine Flächenretusche. Aus unserer Sammlung ergeben sich über die Häufigkeit der Flächenretusche folgende Angaben. Sämtliche Kerbspitzen berücksichtigend (natürlich ohne die Solutréen-Spitzen), finden sich die meisten mit Flächenretusche im Osten, wogegen ihre Zahl westwärts mehr und mehr abnimmt. In Rußland erreichen sie fast 30 %, in Zentraleuropa sinken sie unter 20 % und im Westen sogar auf 10 %. Betrachtet man die Häufigkeit der Flächenretusche gesondert für den gewöhnlichen Typ und gesondert für den Kostenki-Typ, dann gewinnt man unterschiedliche Ergebnisse. Während die gewöhnlichen Kerbspitzen im Osten überhaupt keine Flächenretuschen aufweisen, erreichen diese in Zentraleuropa fast 20 % und im Westen gut 11 %. Bei den Kostenki-Spitzen ist das Verhältnis gewissermaßen umgekehrt. Im Osten erreichen jene mit Flächenretusche 45 %. In Zentraleuropa verringert sich dieses Prozent stark, erreicht indessen dennoch 25 %. Im Westen ist ihre Zahl zu gering, als daß das Prozent was aussagen könnte. Wo der Grund dafür zu suchen ist, bzw. was der Sinn des so unterschiedlichen Retuschierens ist, wissen wir nicht, sind jedoch der Ansicht, daß die angeführten Zahlen gut untermauern, daß es sich tatsächlich um zwei unterschiedliche Typen handelt.

Für die Ermittlung der Untertypen müßten die Funde chronologisch gegliedert werden. Dabei wäre nicht sicher, ob wir in einem so großen Raum mit gleicher Entwicklung rechnen dürfen. Wir kommen jedoch gar nicht dazu, weil wir schon bei der chronologischen Gliederung steckenbleiben. Die Datierungen sind verschieden; sie gehen von unterschiedlichen Voraussetzungen aus, einige sind genauer, andere nur rahmenmäßig und so ist nicht zu erwarten, daß wir ein zumindest ungefähres reales

Resultat erreichen würden. Abschließend können wir nur festlegen, daß wir auch im großen Raum weder für die gewöhnliche Kerbspitze noch für die Kostenki-Spitze Untertypen gefunden haben.

Ob und wie die Entwicklung der Kerbspitze vor sich gegangen ist, ist nicht ermittelt worden. Falls die Aufgliederung in Untertypen überhaupt je möglich sein wird, so wird dies viel Mühe und Zeit erfordern, es wird aber wohl auch nicht ohne neue, gut erforschte Fundorte gehen, die eine hinlänglich umfangreiche Stratigraphie und eine genügende Fundezahl in den einzelnen Schichten aufweisen würden.

Ähnlich wie im breiten Maßstab verhält es sich auch bei uns in Slowenien. Es fehlt uns an Argumenten für eine eingehendere Datierung unserer Gravettien-Stationen. Deshalb wünschten wir, die vollendet ausgearbeitete Kerbspitze aus der Jama v Lozi mit anderen zu vergleichen, um wenigstens auf mittelbare Weise vielleicht doch zu einem klarer umrissenen Bild zu kommen. Dieser Gedanke hat sich leider nicht verwirklicht. Die Kerbspitzen kennzeichnen zwar das Gravettien gut, für dessen genauere Aufteilung sind sie hingegen (noch?) nicht verwendbar.

Litje. Na oznanje, da je v bližini vasi Borovak nova bestna trasa dvignjena za naša raziskovanja, smo se od Radca do Litje. Na oznanje, da je v bližini vasi Borovak nova bestna trasa dvignjena za naša raziskovanja, smo se od Radca do Litje. Na oznanje, da je v bližini vasi Borovak nova bestna trasa dvignjena za naša raziskovanja, smo se od Radca do Litje.

Jama Napoka (skl. 1) ni niti je je pred časom pokazal domačin Pavlo Kavšek, je že pri splošni vankino našo pozornost. Zaradi bližine že znane paleolitske postaje pa je bila že zanimivejša. Leži v dolini Sopotu je nekaj kilometrov od Nizke. Na severni strani Sopotu, vzhodno od vasi Borovak je skalni čok, v katerega vzhodni se dobrih 150 metrov nad cesto odpara jama. Vhod je obrnjen proti jugovzhodu, je lep obokan in širok 1,3 metrov. Tla v jami so izravnana, brez skal ali večjega kamena in skore vodoravna. Od kapa do zadnje stene je dobrih 11 metrov. Ni izključeno, da bi se po odstranitvi sedimentov pokazalo nadaljevanje jame.

Poskusnega izkopavanja, ki smo ga izvedli leta 1961, nisimo začeli z jarkom na pobočju proti jami, ampak smo razkoplili samo velikosti 3,00 x 3,00 metra na savniti jamski tleh in za kapom (skl. 2). V to nas je prisilila konfiguracija terena. Pobočje pod jamo je namreč izredno strmo, pod njim v dolini pa teče cesta iz Radeč v Litje oziroma Zgornja. Pri kopanju v pobočje bi morali sipati material navzdol, pri čemer bi se kamenje kotilo nazaj na cesto.

Izkop je pokazal, da je humus v notranjem delu sonde debel le nekaj centimetrov, naker se pa pri kapi nevidoma močno zdebni. Najdi v humusu ni bilo nobenih. Pod humusom se pojavl sivčrva zelo drobnogručasta plast, v kateri so že pri vrhu kosti jamskega medveda. Z globino se količina kosti poveča, pod globino 1,5 metra pa spet upade. Razen jamskega medveda smo našli samo glodal sivekega vrzca. Dober meter globoko smo (pod kapom) pustili pol metra široko polico za izstop in nadaljevali izkopavanje na zmanjšani površini do globine 2,70 metra. V ta nivo smo izkopali še manjšo, dobrih 30 centimetrov globoko luknjo, ne da bi zadeali na skalno podlago. Plast je v vsej debelini enotna: droben grašč sivčrva barve z malo ilovice. V profilu se da zaznati najmanjšo spremembo, toda za razločevanje plasti opreženja ne zadostajo. Morda je vredno orientir včas, da v najgloblje izkopani luknji, torej še blizu 3 metre globoko, postaja plast rdečkasta. Plast je precej suha in najbrž manjka le malo, da bi jo bilo mogoče preliti.

PALEOLITIK V MAMULI

MITJA BRODAR

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU-61000 Ljubljana

V dolini Sopote so leta 1934 gradili oziroma popravljali cesto od Radeč do Litije. Na ozemlju vasi Njivice, ob tovarni papirja je bila nova cestna trasa dvignjena za nekaj metrov v pobočje. Pri tem delu se je odprla manjša jama, v kateri so delavci našli kosti jamskega medveda. Raziskovanje, ki je neposredno sledilo, je odkrilo novo paleolitsko postajo (S. Brodar, »Nova paleolitska postaja v Njivicah pri Radečah«, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 16, 1—33, Ljubljana 1935).

Jama Mamula (sl. 1), ki nam jo je pred časom pokazal domačin Pavle Kavšek, je že pri ogledu vzbudila našo pozornost. Zaradi bližine že znane paleolitske postaje pa je bila še zanimivejša. Leži v dolini Sopote le nekaj kilometrov od Njivic. Na severni strani Sopote, vzhodno od vasi Borovak je skalni čok, v katerega vznožju se dobrih 100 metrov nad cesto odpira jama. Vhod je obrnjen proti jugovzhodu, je lepo obokan in širok 13 metrov. Tla v jami so izravnana, brez skal ali večjega kamenja in skoro vodoravna. Od kapa do zadnje stene je dobrih 11 metrov. Ni izključeno, da bi se po odstranitvi sedimentov pokazalo nadaljevanje jame.

Poskusnega izkopavanja, ki smo ga izvedli leta 1981, nismo začeli z jarkom na pobočju proti jami, ampak smo zakoličili sondo velikosti 3,00 × 2,00 metra na ravnih jamskih tleh že za kapom (sl. 2). V to nas je prisilila konfiguracija terena. Pobočje pod jamo je namreč izredno strmo, pod njim v dolini pa teče cesta iz Radeč v Litijo oziroma Zagorje. Pri kopanju v pobočje bi morali sipati material navzdol, pri čemer bi se kamenje kotalilo naravnost na cesto.

Izkop je pokazal, da je humus v notranjem delu sonde debel le nekaj centimetrov, nakar se pa pri kapu nenadoma močno zdebela. Najdb v humusu ni bilo nobenih. Pod humusom se pojavi sivorjava zelo drobnogručasta plast, v kateri so že pri vrhu kosti jamskega medveda. Z globino se količina kosti poveča, pod globino 1,5 metra pa spet upade. Razen jamskega medveda smo našli samo glodač alpskega svizca. Dober meter globoko smo (pod kapom) pustili pol metra široko polico za izstop in nadaljevali izkopavanje na zmanjšani površini do globine 2,70 metra. V ta nivo smo izkopali še manjšo, dobrih 30 centimetrov globoko luknjo, ne da bi zadeli na skalno podlago. Plast je v vsej debelini enotna: droben grušč sivorjave barve z malo ilovice. V profilu se da zaznati minimalne spremembe, toda za razločevanje plasti opažanja ne za-doščajo. Morda je vredno omeniti vtis, da v najgloblje izkopani luknji, torej že blizu 3 metre globoko, postaja plast rdečkasta. Plast je precej suha in najbrž manjka le malo, da bi jo bilo mogoče sejati.

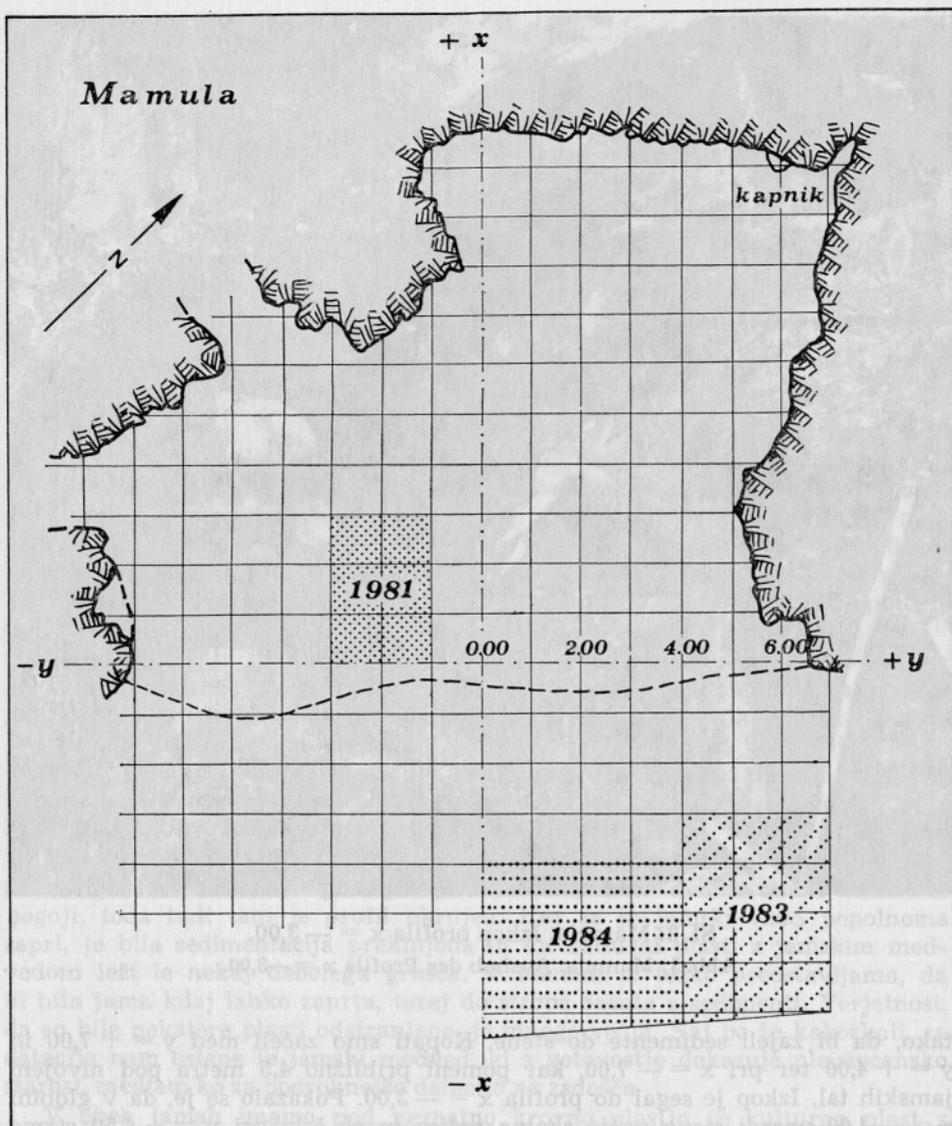
V globini 1,60 metra smo našli odlomek kline iz črnega kremenca, podobnega litudu (sl. 4). Klina je prelomljena dvakrat, tako da manjkata proksimalni in distalni del, kar otežuje pravilno orientacijo. Jasno pa je videti, da gre za ozko klino. En rob je retuširan po vsej dolžini, delno pa je retuširan tudi drugi rob. Ker je klina črna, so retuše slabo vidne in le s pravilno osvetlitvijo so vidne tudi retuše na zgornjem prelomu. Ali je bil poševni prelom le slučajno uporabljen, ali pa je bila namerno izdelana prečno retuširana klina, ni mogoče reči.

Namen poskusnega izkopavanja je bil z najdbo artefakta dosežen, nova paleolitska postaja je bila ugotovljena. Podatki, ki jih je dalo sondiranje, pa so zelo skromni. Profila sploh ni bilo mogoče diferencirati, kulturne slike pa en predmet tudi ne more dati. Takojšnje sistematično raziskovanje jame ni prišlo v poštev. Da bi vendarle dobili kaj več podatkov, smo se odločili za manjšo akcijo, ki je bila predvidena kot začetek bodočih sistematičnih raziskovanj. Izvedli smo pripravljala dela, zakoličili mrežo v jami, podrli večje drevo in naredili pot za odvoz materiala; vzhodno od jame je globok pobočni

Sl. 1: Mamula. Pogled na jamo pred izkopavanjem.

Abb. 1: Mamula. Blick auf die Höhle vor den Grabungen.

Sl. 2: Mamula. Tloris jame z vrisanimi izkopanimi površinami.

Abb. 2: Mamula. Grundriß der Höhle mit eingezeichneten ausgegrabenen Flächen.

jarek in poskusi so pokazali, da lahko tja stresemo material, če seveda razbijemo skale in večje kamne do velikosti pesti.

Leta 1983 smo izvedli tridnevno akcijo na vzhodni strani pred vhomom (sl. 3). Poskusili smo predvideti potek jamske stene pod sedimenti in locirali izkop

Sl. 3: Mamula. Izkop profila $x = -3,00$.

Abb. 3: Mamula. Aushub des Profils $x = -3,00$.

tako, da bi zajeli sedimente do stene. Kopati smo začeli med $y = +7,00$ in $y = +4,00$ ter pri $x = -7,00$, kar pomeni približno 4,5 metra pod nivojem jamskih tal. Izkop je segal do profila $x = -3,00$. Pokazalo se je, da v globini $z = -4,00$ naredi stena večjo skalno polico in se šele pri $y = +4,50$ strmo spusti v globino. Verjetno je torej, da je debelina sedimentov še precej večja od 4,5 metra. Stratigrafske ugotovitve so enake kakor v sondi. Pod humusom, ki je debel do tričetrt metra, se z nejasnim prehodom pojavi pleistocenska plast s kostmi jamskega medveda in gre do dna izkopa. Količina kosti je mnogo manjša, kakor v sondi. Nekoliko je razlike tudi v barvi, uveljavlja se rumena komponenta. Nanovo se je v plasti pojavila temna proga, ki se, razen barvnega odtenka, od ostale plasti ne razlikuje. V območju te proge smo našli neobdelan kos kremenjaka.

Sl. 4: Mamula. Odlomek obdelane kline.

Abb. 4: Mamula. Fragment der bearbeiteten Klinge.

Štiridnevna akcija leta 1984 (ker obe akciji nista bili načrtovani, sta bili izvedeni s privatnimi sredstvi) ni dala pričakovanih rezultatov. Tokrat smo začeli s kopanjem v isti globini kakor leto prej v pobočju pri $x = -7,50$ med $y = 0,00$ in $y = +4,00$. Zaradi deževnega vremena niti profila $x = -4,00$ ni bilo več mogoče v celoti odkriti. Neodkopana je ostala še dobrih 60 centimetrov visoka polica. V profilu se ni pojavilo nič novega. Zaradi mokrote pa natančnejše opazovanje ni bilo mogoče.

Pri izkopavanju ugotovljeno dejstvo, da je na pobočju pred jamo humus zelo debel, medtem ko ga v jami skoraj ni, navaja na domnevo, da je bilo jamsko dno umetno izravnano. Kdaj in zakaj se je to zgodilo, ostaja uganka. Neposredna preteklost ne prihaja v poštev, morda bi lahko pomislili na čase turških vpadov. Dokaj nenavadno je tudi, da se kosti jamskega medveda nahajajo že neposredno pod le nekaj centimetrov debelim humusom. To bi kazalo, da so bile razen humusa odkopane še druge plasti.

Tako okrnjen profil ne daje nobene možnosti za razlago razvoja sedimentacije. V blizu ležeči postaji Njivice so bili brez dvoma enaki klimatski pogoji, toda tudi tam je profil okrnjen. Ker se je jamski vhod popolnoma zaprl, je bila sedimentacija prekinjena in na kulturni plasti z jamskim medvedom leži le nekaj debelega grušča. V Mamuli si težko predstavljamo, da bi bila jama kdaj lahko zaprta, torej do stropa zasuta s sedimenti. Verjetnost, da so bile nekatere plasti odstranjene, je mnogo večja. Naj bo že kakorkoli, za datacijo nam ostane le jamski medved, ki z gotovostjo dokazuje pleistocensko starost, medtem ko za podrobnejšo datacijo ne zadošča.

V obeh jamah imamo pod neznatno krovno plastjo že kulturno plast z jamskim medvedom, ki je v Mamuli še nismo predrli, zato spodnje plasti še ne poznamo. Kulturna plast je v obeh primerih močno gruščnata. Zdi se celo, da sta si tudi po barvi precej podobni. V Njivicah so omenjene luske črnega skriljavca in velik prodnik peščenjaka; tudi v Mamuli smo ugotovili poleg primesi skriljavcev še drobce peščenjaka. Podobnost obeh sedimentov morda kaže na nastajanje v enakih okoliščinah, torej v isti dobi. V Njivicah je bilo odkritih 12 artefaktov, ki jih je S. Brodar v prvi objavi leta 1935 uvrstil v »prvotni aurignacien, ki se mu še nekoliko pozna moustierski vpliv«, zaradi česar je postaja »nekaj starejša od Potočke zijalke na Olševi«. Ta opredelitev

je bila v tedanjem času, ko je K. Absolon obstoj prvotnega ali primitivnega ali kvarcitnega aurignacienu v Srednji Evropi postavil in uveljavil, na mestu. Podobno je s časovno uvrstitvijo v zadnji interglacial. Kasneje so se stvari spremenile. Prišlo je do t. i. popolne razčlenitve pleistocena, pa tudi idejo o srednjeevropskem primitivnem aurignacienu v Absolonovem smislu je napredek razveljavil. Dvajset let kasneje, leta 1955 je S. Brodar v Zgodovini Ljubljane (str. 230—231) to že upošteval in kulturo iz Njivic označil kot moustérien v širokem smislu, opozoril pa vendarle, da nekaterih elementov mlajšega paleolitika ni mogoče zanikati. Ustrezno novim spoznanjem o poteku ledene dobe je S. Brodar datiral Njivice v prvi sunek würmske poledenitve. To mnenje se ni več spremenilo. Če smo torej ugotovili, da je v Mamuli podobna situacija, bi rečeno veljalo tudi zanjo. Možen je pa vendarle tudi drugačen razmislek. Iz Mamule imamo doslej le dve najdbi, od katerih je obdelan le odlomek kline. Kaj določnejšega se na tako skromni podlagi ne da ugotoviti. V oči pa vendarle udari, da so vsi artefakti v Njivicah iz raznih porfirjev, medtem ko je obdelana klina iz Mamule iz lidita, torej iz materiala, iz katerega je večina orodja iz Potočke zijalke. Tipološko gledano je klina iz Mamule mlajšepaleolitska. Seveda ni izključeno, da se taka klina pojavi tudi v starejši kulturi, toda mlajšepaleolitski vtis še povečuje možnost, da gre za klino s prečno retušo, torej tip, ki ga v srednjem paleolitiku ne moremo pričakovati.

Ko bodo razmere ugodne, bo treba sedimente v Mamuli raziskovati naprej, ne glede na to, kaj bodo raziskovanja prinesla. Že možnost, da gre morda za aurignacien, pa ta interes še povečuje, saj poznamo tipični aurignacien doslej le iz Kamniških Alp in njihovega obrobja.

DAS PALÄOLITHIKUM IN DER HÖHLE MAMULA

Zusammenfassung

Im Tal des Baches Sopota, der bei Radeče in die Sava mündet, befindet sich hoch über der Talsohle die Höhle Mamula. Gegen Südosten geöffnet, hat sie einen 13 m breiten, schön überwölbten Eingang. Die Entfernung von der Traufenlinie bis zur Hinterwand beträgt 11 Meter. Versuchsgrabungen haben erwiesen, daß schon unmittelbar unter dem Humus eine Kleinschuttschicht mit verhältnismäßig wenig Lehm liegt, die Knochen des Höhlenbären führt. Die Schicht hat eine Mächtigkeit von mehr als 3 m und zeigt eine einheitliche Zusammensetzung. In einer Tiefe von 1,6 m, wo stellenweise ein dunkler Streifen erscheint, wurden das Fragment einer retuschierten Klinge und ein unbearbeitetes Quarzstück entdeckt.

In der nahe gelegenen Station Njivice wurde in einem ähnlichen Profil die Endphase des Moustérien entdeckt. Vielleicht gilt diese Klassifikation auch für die Mamula. Andererseits vermittelte jedoch die Klinge aus der Höhle Mamula den Eindruck, sie stamme aus dem Jungpaläolithikum, was noch durch das verwendete Material (Lydit) untermauert wird, und durch die Möglichkeit, es handle sich um eine Schrägklinge. Die neue paläolithische Station in der Höhle Mamula muß möglichst bald erforscht werden.

PRILOG PROUČAVANJU LUČNIH FIBULA SA PRAVOUGAONOM NOGOM NA BALKANU

RASTKO VASIĆ

Arheološki institut, Knez Mihajlova 35 YU — 11000 Beograd

Lučne fibule sa pravougaonom nogom predstavljaju jedan od najčešćih oblika fibula kasnog halštata na centralnom balkanskom području. Njihova oblast rasprostiranja i vremensko opredeljenje je u glavnim crtama poznato, no veliki broj varijanata i derivata, kao i nijansi u njihovom datovanju i širenju, pružaju mogućnosti da se ovaj oblik bolje i preciznije prouči. O ovim fibulama je često pisano, no kako nisu predstavljale neku posebno atraktivnu formu kao npr. šarnirske fibule sa zvezdastim ukrasima na luku, diskutovano je uzgred i bez većeg produbljanja teme. Ovde pominjemo u tom smislu priloge A. Benca i B. Čovića,¹ E. Jerem,² K. Kiliana,³ R. Vasića,⁴ T. Badera,⁵ itd.

Od prvih otkrića krajem prošlog veka u Bosni, ove fibule su vezane za Grčku i geometrijske fibule sa četvrtastom ili kvadratnom nogom većih dimenzija koje su u početku zvane »dipilonske« po nalazištu na kom su prvo otkrivene.⁶ Međutim, kako su grčke fibule datovane u 8. vek pre n. e. a većina balkanskih komada je stavljena u kraj 6. i 5. veka, dugo se postavljalo pitanje kako premostiti ovaj vremenski hijatus od blizu tri stoleća i dokazati postojanje ovih uticaja koji su se sami nametali. Na prvi pogled ne tako lak, zadatak nije ostao nerešiv širom analizom čitavog problema. S jedne strane, četvrtasta noga kod grčkih fibula iz 8. veka zadržava se i kasnije, možda na tako očito ali konstantno i na više mesta, kako se vidi iz Blinkenbergovog davno izašlog no još uvek najobuhvatnijeg pregleda grčkih fibula gde se pravougaona noga različite forme javlja u četiri grupe: ostrvskoj, tesalskoj, heladskoj i atičko-beotskoj (»dipilonskoj«).⁷ S druge strane, pre glavne popularnosti ovih fibula u unutrašnjosti Balkana i njihove široke proizvodnje u lokalnim radionicama, javljaju se pojedini komadi koji svedoče o prodoru fibula sa pravougaonom nogom na sever i pre sredine 6. veka. Jedan od takvih primera su fibule tesalskog tipa iz Kuč i Zi u istočnoj Albaniji koje bi pripadale kraju 8. ili početku 7. veka pre n. e.⁸

Naš cilj će ovde biti da istaknemo različite varijante lučnih fibula sa pravougaonom nogom u Jugoslaviji, njihovo rasprostiranje i datovanje, u onoj

* Posebno mi je zadovoljstvo da se na ovom mestu zahvalim kolegama koji su mi omogućili publikovanje fotografija i crteža jednog broja neobjavljenih predmeta i to: I. Vokotopoulou, Arheološki muzej Solun, A. Delivorrias, Muzej Benaki Atina, S. Perišić, Muzej grada Beograda, P. Milošević, Muzej Srema, Sremska Mitrovica, M. Vukmanović, Narodni Muzej Beograd, Đ. Jovanović, Muzej Krajine Negotin, O. Palamarević, Narodni muzej Vranje, R. Pašić, Arheološki muzej Skopje i M. Vickers, Ashmolean Museum Oxford, kao i upravama ovih muzeja na dozvoli da se materijal objavi.

meri u kojoj to bude moguće, s težnjom da istovremeno objasnimo genetski razvoj ovog oblika u unutrašnjosti Balkana, njegove transformacije, zatim kulminaciju popularnosti i iščezavanje, kao logičnu posledicu odumiranja halštatskih formi u 4. veku od kojih su samo neke preživjele i nastavile egzistenciju u latenskom periodu.

Prilikom određivanja varijanti odnosno posebnih tendencija u razvoju fibula sa pravougaonom nogom kod nas i na Balkanu nailazi se na izvesne teškoće. Istina je da se određene grupe i tipovi mogu uočiti, no postoji i čitav niz međuoblika za koje se ne može reći kojoj varijanti ili podvarijanti pripadaju. Raznovrsnost zanatskog izražavanja u kasnom halštatu je znatno porasla te pojedini primerci predstavljaju sami po sebi unikate, kako u celini tako u detaljima; nasuprot tome, oblik posebno u modi u jednom trenutku izrađivan je često od manje većih zanatlija tako da se javljaju hibridi ovih fibula za koje se ne može uvek reći po kom su modelu načinjeni. Kada se pri tome ima u vidu da su određeni tipovi vezani za određena područja, odnosno da se u manjoj meri primećuje širenje jedne varijante u više oblasti, što s druge strane ukazuje na potpuno odomaćenje oblika u unutrašnjosti Balkana i stvaranje posebnih varijanti u lokalnim radionicama, odlučili smo da se pri izlaganju materijala, uz isticanje tipova, držimo i geografskih celina čime će se najbolje obuhvatiti svi nalazi ovakvih fibula u Jugoslaviji i susjednim oblastima.

I

Jedan broj lučnih fibula sa vertikalno izduženom pravougaonom nogom iz Makedonije nastao je pod neposrednim uticajem geometrijskih fibula i izdvaja se od tipičnih balkanskih oblika ovih fibula. Prema sličnostima sa fibulama »tračkog tipa« s početka halštata, K. Kilian ih je svrstao u ovu kategoriju mada je oblik znatno rasprostranjeniji i javlja se uz izvesne varijacije u velikom broju u Grčkoj, naročito na egejskim ostrvima, kao i u Turskoj.⁹ Lokalne osobenosti se mogu primetiti i na nekim od naših primeraka.

U ove nalaze treba ubrojati 5 fibula — 4 veće i 1 manju — iz groba 31/35 u Milcima, Đevđelija,¹⁰ 1 fibulu iz Rida, Đevđelija,¹¹ 2 fibule iz grobova 25 i 41 iz Suve Reke, Đevđelija¹² (T. 1: 1), 4 fibule iz Radanje kod Štipa,¹³ i 1 fibula iz okoline Valandova (Sl. 1), danas u Muzeju grada Beograda.¹⁴

Uz postojanje više razlika u obradi svakog komada, jasno se po veličini i nekim drugim odlikama uočavaju dve grupe.

Prvu grupu bi sačinjavale 4 fibule iz Radanje, fibula iz Valandova (Sl. 1) i četiri veće fibule iz groba 31/35 u Milcima, koje su većih dimenzija (preko 10 cm dužine), imaju piramidalni završetak na luku ka petlji i nesumnjivo su nastale pod uticajima geometrijskih fibula. To se naročito odnosi na 4 fibule iz groba 31/35 u Milcima koje imaju kuglasta zadebljanja sa obe strane čunastog luka, elemente karakteristične za grčke geometrijske primerke. Šire analogije postoje u Korintu, Tesaliji, na Atici, Eubeji, Rodosu, Kritu itd.¹⁵

Datovanje ovih fibula pričinjava izvesne teškoće. Najveći broj navedenih analogija na Atici, Eubeji i Korintu stavlja se u prvo polovinu 8. veka, mada se oblik zadržava i u rano arhaisko doba.¹⁶ Fibule iz Radanje su prvobitno datovane u 8. vek no kasnije, s obzirom na hronološke nijanse između Radanje

i obližnjih tumula u Orlovoj Čuki koji su datovani u to vreme, datum radanjskih fibula je pomeren u prvu polovinu 7. veka što je u poslednje vreme šire prihvaćeno.¹⁷ Izvesne paralele u načinu ukrašavanja između radanjske fibule sa malteškim krstom i bronzanog nakita istočnog Kosova i južne Srbije: fibula, kružnih krstasto probijenih pojasnih kopči i cilindričnih privesaka iz Širokog, Vlašice, Vranja, Mačedonaca kod Medveđe, itd. govore bi za slično vremensko opredeljenje.¹⁸ Približno istom vremenu bi pripadao grob 31/35 u Milcima koji pored pomenutih fibula sadrži narukvice od srebrne i bronzane žice, naočarastu fibulu bez osmica u sredini, gvozdenu dvopetljastu fibulu sa kružnom nogom koja takođe upućuje na kosovsko-južnomoravsko područje, itd. — oblike karakteristične mahom za 7. vek pre n. e.¹⁹

Fibula iz groba 41 u Suvoj reci prema konstrukcionoj šemi i obliku noge stoji u nesumnjivoj genetskoj vezi sa radanjskim fibulama. Umesto piramidalnog završetka ka petlji, ima više poprečnih ureza na luku rombičnog preseka po čemu se približava fibuli ovog tipa iz Čaušice.²⁰ Sudeći po uslovima nalaza — otkrivena je uz grob 41 sa dva suda rađena slobodnom rukom²¹ — treba je staviti najverovatnije među najstarije predmete u nekropoli i datovati oko sredine 7. veka.

U drugu grupu spadaju manja fibula iz groba 31/35 s Milcima, fibula iz Rida i fibula iz groba 25 u Suvoj reci (T. 1: 1) koje su manjih dimenzija (ispod 10 cm dužine) i nemaju gore navedene geometrijske odlike. Karakterišu se prstenastim zadebljanjima sa obe strane zadebljalog luka po čemu pokazuju sličnosti sa tipovima ostrvskih fibula IV b i IV c. Ovaj oblik je bio raširen na Atici, Eubeji i Kritu najviše u submikensko i protogeometrijsko doba dok se na egejskim ostrvima zadržao do 6. veka.²² Đevdelijske fibule bi najverovatnije pripadale 7. veku na šta ukazuje datovanje groba 31/35 u Milcima, o čemu je bilo reči, iako su pojedini komadi mogli biti u upotrebi i u 6. veku — grob 25 iz Suve reke u kome su nađeni šuplje krstasto dugme i zvonasti privesci sa štapićastim produžetkom pripada gvozdenom dobu II b za Makedoniju po delu K. Kiliana.²³

Na osnovu ovih nalaza moglo bi se reći da su se u Vardarskoj dolini javile u 7. veku pre n. e. lučne fibule sa vertikalno izduženim pravougalnom nogom u više varijanata, kao rezultat dodira ove oblasti sa severnim obalama Egejskog mora odakle su se u to vreme grčki uticaji širili na sever. Ne naročito brojne i geografski usko ograničene, sudeći bar po dosadašnjim istraživanjima, ove fibule nisu, kako izgleda, igrale značajniju ulogu u širenju i popularizaciji lučnih fibula sa pravougaonom nogom u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva.

II

Prve lučne fibule sa pravougaonom nogom koje se mogu smatrati balkanskom formom u pravom smislu reči imaju gladak luk i kvadratnu ili horizontalno izduženu nogu sa sedlastim ulegnućem na gornjem delu. Najčešće imaju dugmetasta zadebljanja na kraju noge i na obe strane luka, no postoje i odstupanja od ovog osnovnog oblika. Variranja sedlastog ulegnuća i oblika dugmeta na kraju noge vidljiva su u grčkoj Makedoniji, gde se na osnovu toga mogu odrediti varijante ovog oblika. Fibule su isključivo od bronzne, najveći broj

je ispod 10 cm dužine, mada ima pojedinih primeraka većih dimenzija (np. **T. 1: 4**). Noga fibule može da bude manje ili više horizontalno izdužena: prema Kilianu izdužene noge su hronološki ranije²⁴ ali se ovo tvrđenje, iako ne bez osnova, ne može uzeti kao pravilo. Kilian je ovaj oblik nazvao tip Marvinci-Gogošu (Marvinca-Gogošu), prema davno otkrivenoj fibuli u Marvincima koja sadrži gore navedene oblike, i fibulama iz Gogošu u Olteniji gde je oblik doživeo lokalne transformacije i obogaćen je dekorativnim detaljima.²⁵ Adekvatniji bi bio naziv »makedonski« ili »halkidički« tip jer je po svemu sudeći oblik nastao na Halkidiku najverovatnije pod uticajima iz Tesalije gde su horizontalno izdužene pravougaone noge bile raširene u arhajskom periodu.²⁶

U Grčkoj ovake fibule su najčešće nađene na Halkidiku: Trilofon-Mesimeri — više komada²⁷ (**Sl. 2**), Potideja — 1,²⁸ Vrastina Kalivia — 1,²⁹ Nea Mihaniona — 1³⁰ (**Sl. 3**), zatim u Čaušici — 1³¹ i Ferama — 2(?)³². Sa zapadnog Halkidika potiču najverovatnije i 3 fibule sa nepoznatog nalazišta u Arheološkom muzeju u Solunu i 1 fibula iz Muzeja Kanelopulos u Atini,³³ dok je od posebnog značaja nalaz više ovakvih fibula u nekropoli Agia Paraskevi, blizu nalazišta Trilofon-Mesimeri, čija su iskopavanja još u toku.³⁴ U Tefik beju kod Sereza — 3³⁵ i u nekropoli na reci Filiuri u Trakiji — 4³⁶ javljaju se oblici bez dugmetastih dodataka na nozi i luku, dok se kao derivati ovih fibula mogu smatrati 2 komada iz Nea Silate, takođe na zapadnom Halkidiku.³⁷ Varijanta sa naglašenim sedlastim ulegnućem i niskom pravougaonom nogom poznata je iz Olinta — 1,³⁸ Amfipolisa — 2³⁹ i Drame⁴⁰ (**Sl. 4**).

Na tlu Jugoslavije najveći broj fibula ovog tipa potiče sa Vardara i iz istočne Makedonije: Marvinci — 4,⁴¹ Glos kod Grčišta — 3,⁴² Sopot kod T. Velesa — 1,⁴³ Radanje — 1,⁵ Tekešinsko Lozje kod Kočana — 5⁴⁵ Vinica — 1.⁴⁶ U zapadnoj Makedoniji fibula na šarnir sa malom pravougaonom nogom iz Gradešnice mogla bi se dovesti u izvesnu vezu sa varijantom iz Olinta i Amfipolisa,⁴⁷ dok kod trebeniških komada sličnosti pokazuju 2 fibule iz kneževskih grobova.⁴⁸ U Srbiji u tip Marvinci-Gogošu treba ubrojati fragmentovane fibule iz Moštance kod Vranja⁴⁹ (**T. 1: 3**) i Pilatovića,⁵⁰ kao i fibulu bez dugmeta na luku iz Vrana kod Arilja,⁵¹ dok bi pod ovim uticajima možda stajao uprošćeni komad iz Grivca kod Kragujevca.⁵² Uz razlike u ornamentici, istu konstrukcionu šemu i tri dugmeta na nozi i luku imaju 2 srebrne fibule iz Pečke banje na Kosovu.⁵³ Dalje, na zapadu, fibula iz Lisijeovog polja kod Ivangrada (**T. 1: 2**) dosta podseća na komade iz Tefik beja i Olinta,⁵⁴ dok se uticaji ovog oblika indirektno zapažaju i na Glasincu, o čemu će još biti govora. Svih 5 fibula iz Donje Doline sa pravougaonom nogom pripadaju ovom tipu ili su nastale pod njihovim uticajima.⁵⁵

Što se tiče Bugarske, ovom tipu pripadaju fibule iz Altimira,⁵⁶ Belog Izvora,⁵⁷ Gradeca kod Vidina,⁵⁸ Krivodola (sa ukrašenim lukom)⁵⁹ i sa nepoznatog nalazišta⁶⁰ (**T. 1: 4**), dok se kao lokalne varijacije mogu smatrati fibule iz Gornjeg Vadina⁶¹ i Ljutibroda⁶² — sve nalazi iz severozapadne Bugarske. Dve fibule iz pećine Devetaki⁶³ su drugačije i nije sigurno treba li ih vezati za ovaj tip ili kasnije impulse iz Srbije, kao što je slučaj sa 3 srebrne fibule iz Červenbrega kod Čustendila.⁶⁴

Fibule sa pravougaonom nogom iz Rumunije obradio je nedavno T. Bader i sve ubrojao u tip Donja Dolina, formalno određujući varijante prema različitom preseku luka.⁶⁵ Među ovim nalazima se nabrajaju: Gogošu — 10,

Iešelnița — 5, »Banat« — 4, Ostrovu Mare — 3, Ferigile — 2, Telești — 2, Basarabi — 1, Balta Verde 1, Dumbrava — 1, Gruia — 1, Rotbav — 1, Mișca — 1, Simeria — 1, i Tigveni — 1.⁶⁶ Varijanti Marvinci mogli bi možda pripadati lukovi fibula iz Basarabi i Iešelnice, dok varijanti Gogošu, gde je zadržana osnovna makedonska konstrukcija fibule i luk i noga ukrašenim prstenastim zadržanjima i urezima, pripada najveći broj fibula iz Gogošu i fibula iz Gruie. Ostali navedeni primerci predstavljaju varijacije na ovu temu, koje se jednim delom približavaju kasnijim težnjama u obradi ovog oblika na severu Balkana.

U pogledu datovanja, iako veliki broj fibula potiče iz hronološki nedovoljno sigurno određenih celina, može se reći da je tip bio u upotrebi od kraja 7. do prve polovine 5. veka pre n. e. U severnoj Grčkoj fibule iz Tefik beja, Amfipolisa, Potideje, Olinta, Drame (SI. 4) i Čaušice pripadale bi na osnovu prapratnog materijala najverovatnije prvoj polovini 6. veka, dok u početak 6. veka, bazirajući se na keramici, D. Triandafilos datuje nekropolu na reci Filiuri.⁶⁷ U tom smislu posebno je važna nekropola u Agia Paraskevi gde je nađeno više »ilirskih« šlemova srednje varijante koji se datuju od poslednje trećine 7. do treće četvrtine 6. veka.⁶⁸ S druge strane, grobovi sa ovakvim fibulama iz Vrastine Kalivije i Nea Mihanione (SI. 3) datuju se na osnovu atičke slikane keramike u prve decenije 5. veka, dok dug život ovog oblika na Halkidiku potvrđuju i uprošćeni primerci iz Nea Silate, u grobnom kontekstu iz prve polovine 5. veka.⁶⁹

U jugoslovenskoj Makedoniji ove fibule pripadaju mahom 6. veku. Grob 1 iz Marvinaca Kilian stavlja u svoju fazu II b za Makedoniju (ca. 630—570 g. pre n. e.),⁷⁰ vreme u koje se ovaj oblik fibule verovatno pojavio na srednjem Vardaru. Na to ukazuje i fibula iz Sopota, otkrivena zajedno sa »zapušačem za bocu« mlađe varijante koja se obično datuje u istu fazu.⁷¹ S druge strane, nekropola u Tekešinskom lozju, sa više ovakvih fibula, ne bi mogla biti starija od sredine 6. veka.⁷²

Na severu Balkana nalazi ovog tipa se najvećim delom uklapaju u navedene datume. Fibula iz Moštance (T. 1: 3) potiče iz naselja gde je otkrivena pristorijska keramika ukrašena točkićem — tehnika koja se u južnoj Srbiji, sudeći prema nalazima iz Oraovice kod Preševa, zadržava do 5. veka.⁷³ Fibule iz Pilatovića i Vrana kod Arilja pripadaju prema ostalom kontekstu drugoj polovini 6. veka, vremenu u koje treba staviti i ostale navedene nalaze glasinačkog kulturnog kruga. Izuzetak predstavljaju u Bosni primerci iz Donje Doline koji pripadaju, kako ih je i Z. Marić opredelio, najverovatnije prvoj polovini 6. veka.⁷⁴

U prvu polovinu 6. veka, na osnovu ostalih predmeta u grobnim celinama, stavljaju se i bugarske fibule iz Altimira, Belog izvora i Gradeca, dok bi fibula iz Krivodola bila nešto mlađa.⁷⁵ Rumunski komadi iz Gogošu i Gruie pripadali bi prvoj polovini 6. veka, dok za fibule iz Ferigile Bader predlaže nešto kasnije vreme.⁷⁶ Oblik fibule sa pravougaonom nogom je u Rumuniji svakako egzistirao i u kasnije vreme, kako pokazuju lokalne varijante, naročito iz Ostrovu Mare, o čemu će još biti reči. Izvestan problem predstavlja luk fibule iz tumula 5 u nekropoli u Basarabi, za koju se pretpostavlja da pripada tipu Marvinci-Gogošu. Bader je sklon da tumul 5 sa ovim fragmentom datuje u sredinu 7. veka pre n. e., dok ga Kilian paraleliše sa svojom kasnom fazom II b

za Makedoniju i stavlja u prve decenije 6. veka.⁷⁷ Ukoliko je reč zaista o fibuli ovog tipa (fragment je izgubljen i sačuvan jedino u crtežu), verovatno bi trebalo prihvatiti poslednji datum s obzirom da bi humka 5, na osnovu grobnog inventara, mogla biti mlađa od drugih tumula u nekropoli.⁷⁸

Ovi podaci o rasprostiranju i datovanju tipa Marvici-Gogošu, uz sve ograde koje zahteva današnje stanje istraživanja problema, govore u prilog iznetoj pretpostavci da je oblik nastao na zapadnom Halkidiku u poslednjim decenijama 7. veka i da se na ovom prostoru održao do prve polovine 5. veka pre n. e. Pored osnovnog oblika, manifestovao se i u jednom broju varijanti, od kojih je varijanta sa naglašenim sedlastim ulegnućem i niskom nogom iz Amfipolisa, Olinta i Drame najverovatnije uticala na nastanak tzv. »tračkih« fibula krajem 6. veka u Bugarskoj, popularnih naročito u mlađe gvozdeno doba.⁷⁹ Na prvobitni razvoj i popularnost ovih fibula na zapadnom Halkidiku indirektno bi ukazivao nedostatak ovih fibula u nekropoli u Sindosu, 20 km zapadno od Soluna, koja se datuje od sredine 6. do kraja 5. veka pre n. e. i koja sadrži mnoge paralele sa materijalom sa Halkidika.⁸⁰

Sa Halkidika tip se raširio na istok u Trakiju, gde je došlo do delimičnog ukrašavanja luka i noge, i na sever, na srednji Vardar i u dolinu Bregalnice, gde je u svom osnovnom obliku doživeo posebnu popularnost. Šireći se dalje na sever dolinama Vardara i Strumice stigao je do Dunava, reklo bi se, već u prvim decenijama 6. veka gde je u prvoj polovini 6. veka doživeo transformacije i prilagođavanju domaćem duhu i ukusu. Najverovatnije iz Oltenije tip je stigao do Donje Doline na Savi, značajnog trgovačkog i privrednog centra čije su veze sa jugozapadnom Rumunijom i severozapadnom Bugarskom uočljive na više načina, mada bi brojni makedonski elementi u Donjoj Dolini govorili u prilog postojanja direktnijeg puta sa juga kojim su mogle stići i ove fibule.⁸¹ Istim putem se sa ovim oblikom moglo upoznati i glasinacko područje, gde se tip ili pojedini njegovi elementi javljaju naročito u drugoj polovini 6. veka pre n. e.

III

Najpoznatiju i najznačajniju grupu lučnih fibula sa pravougaonom nogom u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva predstavljaju srebrne i zlatne fibule, obično 3—5 cm dužine, sa lukom kružnog ili profilisanog preseka, manje ili više kvadratnom nogom ukrašenom urezanim linijama i kružićima, i dugmetom na kraju noge najčešće kupastog oblika. Grupi pripada i više bronzanih komada, obično neukrašene noge, nastalih po ugledu na fibule od plemenitog metala. Grupa se obično naziva Novi Pazar-Atenica po dva najznačajnija i vremenski jasno opredeljena nalazišta u jugozapadnoj Srbiji koja su sadržala ovake fibule, no treba imati u vidu da zbog velike raznovrsnosti u izradi i široke rasprostranjenosti mnoge fibule nabrojane u ovoj grupi znatno se razlikuju u detaljima od komada iz Novog Pazara i Atenice.⁸²

Iz Srbije i Srema, gde je konstatovano najviše nalaza, ovoj grupi pripadaju: Novi Pazar — 4 z i 5 s⁸³ (T. 2: 1—4), Atenica — 1 s,⁸⁴ Kruševica kod Raške — 4 s,⁸⁵ Umčari — 1 s,⁸⁶ Drmno kod Požarevca — 2 b⁸⁷ (T. 2: 7), Kličevac — 1 b,⁸⁸ okolina Negotina — 1 b⁸⁸ (T. 2: 5), Vinča — 1 s i 1 b⁹⁰ (T. 3: 1, 2), Zemun — 4 b,⁹¹ Novi Banovci — 1 b,⁹² Kupinovo — 1 b⁹³ (T. 3: 3), Kuzmin —

1 s,⁹⁴ Salaš Noćajski — 2 s⁹⁵ (S. 5), Sremska Mitrovica — 1 b pozlaćena,⁹⁶ Sotin — 1 s,⁹⁷ nepoznato — 1 z i 4 s⁹⁸ (T. 3: 4—8). Fibule sa pravougaonom nogom u Srbiji su nađene takođe u Moštanici kod Vranja, Pilatovićima, Vranama kod Arilja i Grivcu kod Kragujevca, no ovi komadi, kako je prikazano u prethodnom odeljku, vezani su za »halkidički« ili tip Marvinci-Gogošu. U grupu Novi Pazar-Atenica treba takođe ubrojati neke fibule sa Glasinca; Crvena lokva — 1 s,⁹⁹ Gosinja pl. — 1 b¹⁰⁰ i Šarančeve vrtoče — 1 b,¹⁰¹ sa zapada, Jajce, defile Vrbasa — 1 b,¹⁰² Kačanj — 2 s i 1 b¹⁰³ i Cavtat — 1 s,¹⁰⁴ zatim iz Albanije, Gajtan — 1 s,¹⁰⁵ iz Bugarske, Červenbreg — 3 s¹⁰⁶ (T. 2: 6, 8, 9), iz Rumunije — Ostrovu Mare — 1 b, Ferigile — 1 b i možda još neke,¹⁰⁷ i iz Mađarske, Beremend — 2 s,¹⁰⁸ Szentes-Vekerzug — 2 b¹⁰⁹ i Békéscsaba-Fényes — 1 b.¹¹⁰ Za ovo grupu treba takođe vezati po obliku nešto različite srebrne fibule iz Pečke banje i Trebeništa¹¹¹ (T. 4: 1, 2).

Na osnovu nalaza iz Novog Pazara i Atenice, pojava srebrnih i zlatnih fibula ovog tipa u unutrašnjosti Balkana stavlja se u kraj 6. i početak 5. veka pre n. e. i vezuje za pojavu veće količine nakita od plemenitog metala u kneževskim i drugim bogatim grobovima centralnog balkanskog područja. To potvrđuju tipološki nešto starije fibule iz Pečke banje, gde je ostali material sličan novopazarskom i može se na osnovu antičke keramike opredeliti u isto vreme.¹¹² Novootkriveni bogati nalaz iz Kruševice sadrži 4 ovakve fibule čije su noge ukrašene koncentričnim kružićima i tremolo linijama, koje bi na osnovu ostalog materijala mogle biti mlađe od ateničkih i novopazarskih fibula.¹¹³ Fibula iz Umčara nađena je zajedno sa dvojnim »M« iglama sa manjim srednjim navojem i srebrnim pojasima tipa Mramorac na kojima su vidljivi tragovi krpjenja, te bi na osnovu toga bila verovatno mlađa od horizonta Novi Pazar-Atenica, no svakako ne kasnija od sredine 5. veka.¹¹⁴ Grobove iz Beremenda E. Jerem stavlja u 5. vek, kada treba datovati i fibule iz Szentes-Vekerzuga.¹¹⁵ Fibulu iz Ostrovu Mare, T. Bader označava kao slučajan nalaz, dok se iz teksta D. Berciuva može pretpostaviti da je nađena sa 8 srebrnih fibula od kojih su 7 šarnirske fibule sa zvezdastim ukrasima na luku.¹¹⁶ Ako je ovaj poslednji navod tačan, fibula ne bi mogla biti starija od kraja 5. veka s obzirom da su šarnirske fibule prodrle na sever Balkana najranije u to vreme.¹¹⁷ Iako se ostali nalazi ne mogu pouzdano datirati, može se pretpostaviti, na osnovu navedenih podataka, da se tip Novi Pazar-Atenica javio krajem 6. veka, da je svoj najveći procvat doživeo u prvoj polovini ili u prve dve trećine 5. veka i da se u upotrebi zadržao do sledećeg stoleća.

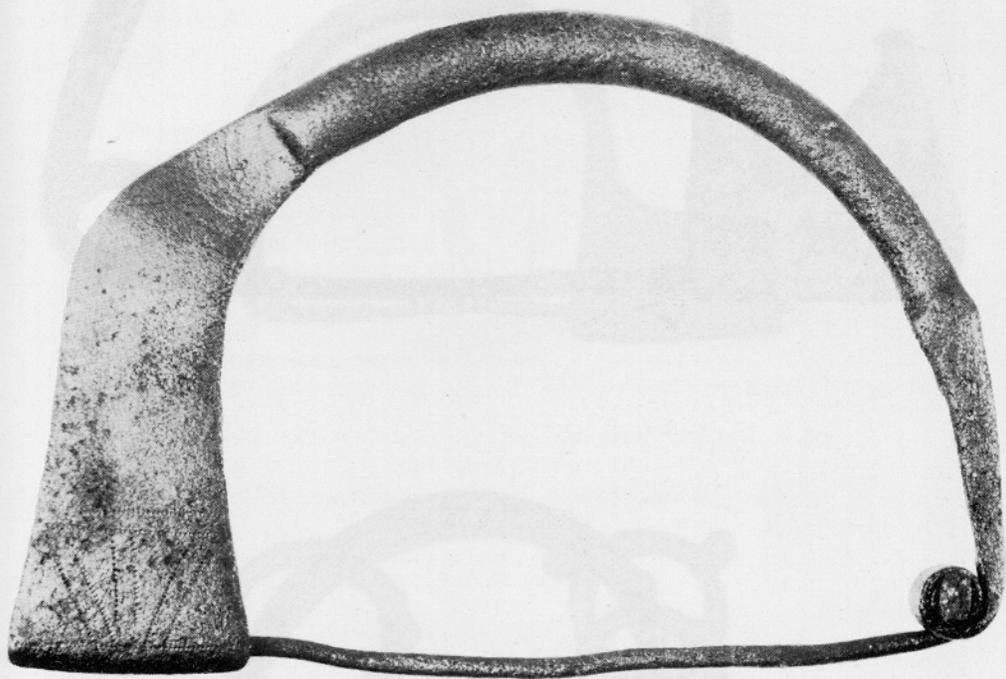
Pojava i razvoj ovog tipa u Srbiji i Sremu može se objasniti na više načina. S jedne strane, fibule sa pravougaonom nogom tipa Marvinci-Gogošu bile su, kako je pokazano, u upotrebi na severnom Balkanu tokom čitavog 6. veka te je severna Srbija svakako poznavala ovaj oblik. Na nekim komadima iz Gogošu, noga fibula je ukrašena koncentričnim kružićima i tremolo linijama, elementima karakterističnim za tzv. »zlotski« dekorativni stil u istočnoj Srbiji i severozapadnoj Bugarskoj, rasprostranjen inače na severnom Balkanu u 6. veku,¹¹⁸ te je moguće da su i u Srbiji već u to vreme neke fibule ukrašene na taj način, odnosno da slični elementi na kasnijim srebrnim fibulama predstavljaju u suštini kontinuitet istog dekorativnog manira.

S druge strane, bogati import sa juga, naročito iz Makedonije, uticao je krajem 6. i početkom 5. veka na jačanje želja i potreba za nagomilavanjem

srebra i zlata u domovima i grobovima domorodačkih glavara i drugih istaknutih članova plemena. U tim uslovima veoma su rado prihvaćeni i dalje razvijeni stari i poznati oblici u novom ruhu, u plemenitim metalima i bogatije ukrašeni. O ulozi juga u razvoju ovog tipa posebno govore srebrne fibule iz Trebeništa i Pečke banje. Dva fragmentovana primerka iz Trebeništa (T. 4: 1, 2) iz kneževskog groba IX ili X, imaju halkidičku konstrukciju šemu, noga je ukrašena rozetom kakva se često sreće na nakitu iz Trebeništa i solunske oblasti, dok je luk obogaćen perlama od krupnih granula i tipološki se vezuje za šarnirske fibule sa zvezdastim ukrasima. Fibule predstavljaju unikate svoje vrste i verovatno su import iz Solunskog zaliva načinjen za trebeniške knezove. Radom stranih zanatlija se mogu možda smatrati i dve fibule iz Pečke banje koje su bliže od trebeniških novopazarskim primercima. Kako je već rečeno, osnovna šema fibula je halkidička, no luk ima profilisan presek i ukrašen je po dužini sitnim granulama, dok je noga dekorisana vertikalnim rebrima i urezanim terolo linijama.

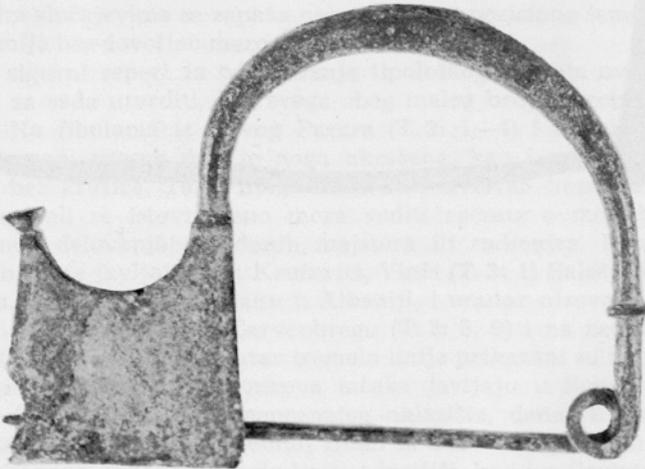
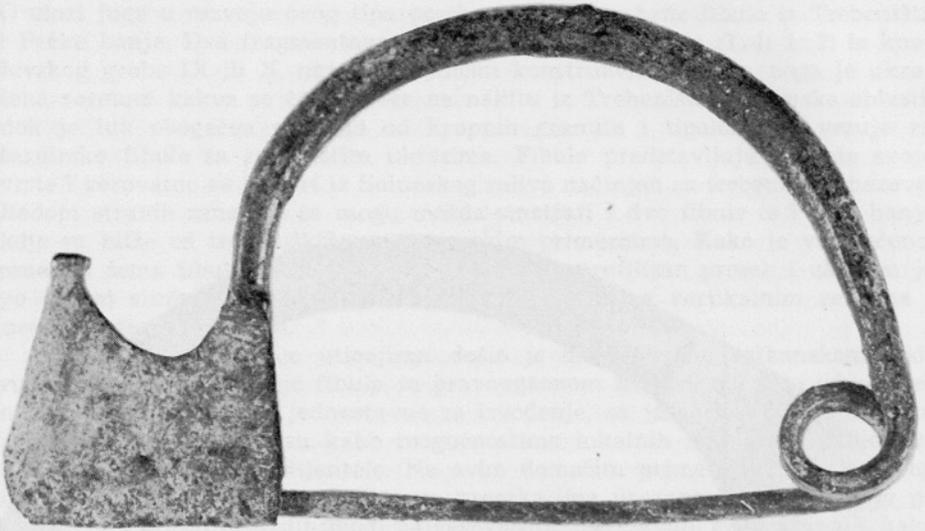
Pod ovim dvostrukim uticajima, došlo je na centralno balkanskom području do pune ekspanzije fibula sa pravougaonom nogom, naročito od plemenitih metala. Relativno jednostavne za izvođenje, sa jasno izraženom formom i dekorom, odgovarale su kako mogućnostima lokalnih majstora i radionica, tako i ukusu različite klijentele. Na ovim domaćim primercima, luk kružnog ili profilisanog, obično osmougaonog, preseka ima urezane paralelne linije po dužini, dok kratki urezi ili ubodi najverovatnije podržavaju sitne granule, kako su prikazane na fibulama iz Pečke banje. Sa obe strane luka, nekoliko, najčešće 9, poprečnih crta imitira ranija prstenasta zadebljanja. Noga je ukrašena vertikalnim, horizontalnim ili kosim tremolo linijama ili nizovima uboda i ureza koji uokviravaju pravougaonu površinu i dele je na manja polja, ispunjena ubodima, polukrugovima ili, najčešće, koncentričnim kružićima, katkad spojenim tangentama. Raspored elemenata je obično skladan i ravnomeran, no u izvesnim slučajevima se zapaža nejasnoća kompozicione šeme i nagomilavanje ureza i linija bez dovoljno mere.

Neki sigurni reperi za određivanje tipološkog razvoja ove ornamentike ne mogu se za sada utvrditi, pre svega zbog malog broja precizno datovanih primeraka. Na fibulama iz Novog Pazara (T. 2: 1—4) i Atenice luk ima kružni ili osmougaoni presek dok je noga ukrašena, kao i u Pečkoj banji, tremolo linijama bez kružića. To bi moglo indicirati izvestan hronološki prioritet ovih primeraka, ali se istovremeno mora voditi računa o mogućnosti geografski ograničenog delovanja određenih majstora ili radionica. Kružići unutar tremoliranih linija javljaju se u Kruševici, Vinči (T. 3: 1) Salašu Noćajskom (Sl. 5), Kuzminu, Beremendu i Gajtanu u Albaniji, i unutar nizova uboda u Sremskoj Mitrovici, Drmnu (T. 2: 7), Červenbregu (T. 2: 8, 9) i na nepoznatom nalazištu u Srbiji (T. 3: 5, 6). Ubodi unutar tremolo linija prikazani su na fibuli iz Umčara, dok se polukrugovi unutar nizova tačaka javljaju u Sotinu, paru fibula od srebra i fibuli od zlata sa nepoznatog nalazišta, danas u Narodnom muzeju u Beogradu (T. 3: 4, 7, 8), i jednoj fibuli iz Červenbrega (T. 2: 6). Na Glasincu predstavljene su takođe tremolo linije i kružići, kao i u Cavtatu, gde su kružići spojeni tangentama prikazani i na luku, dok u Kačnju i Jajcu nema kružića, nego se na nozi javlja svastika uokvirena tremolo linijama. Svastika se ne javlja na primercima iz Srbije, ali je poznata u to vreme na pojasevima,

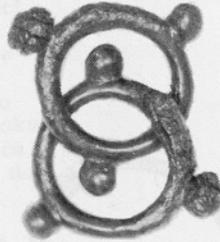
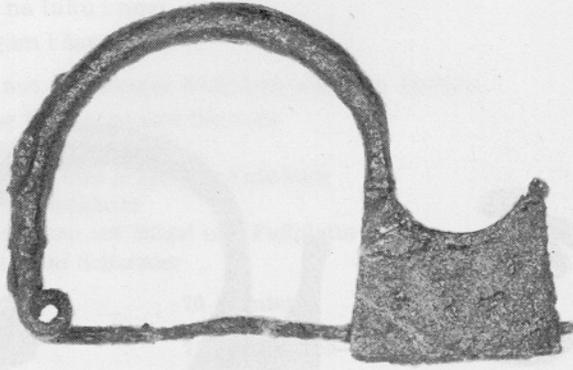
Sl. 1: Okolina Valandova, bronza. 1 : 1. (Foto Arh. Institut, Beograd)

Abb. 1: Umgebung von Valandovo, Bronze. 1 : 1. (Foto Arh. Institut, Beograd)

Sl. 2: Trilofon-Mesimeri, bronza. 1 : 1. (Foto Benaki Museum, Atina)

Abb. 2: Trilofon-Mesimeri, Bronze. 1 : 1. (Foto Benaki Museum, Athen)

Sl. 3: Nea Mihaniona, deo inventara groba 5. (Foto Arh. Muzej, Solun)

Abb. 3: Nea Mihaniona, Inventarteil des Grabes 5. (Foto Arch. Museum, Thessaloniki)

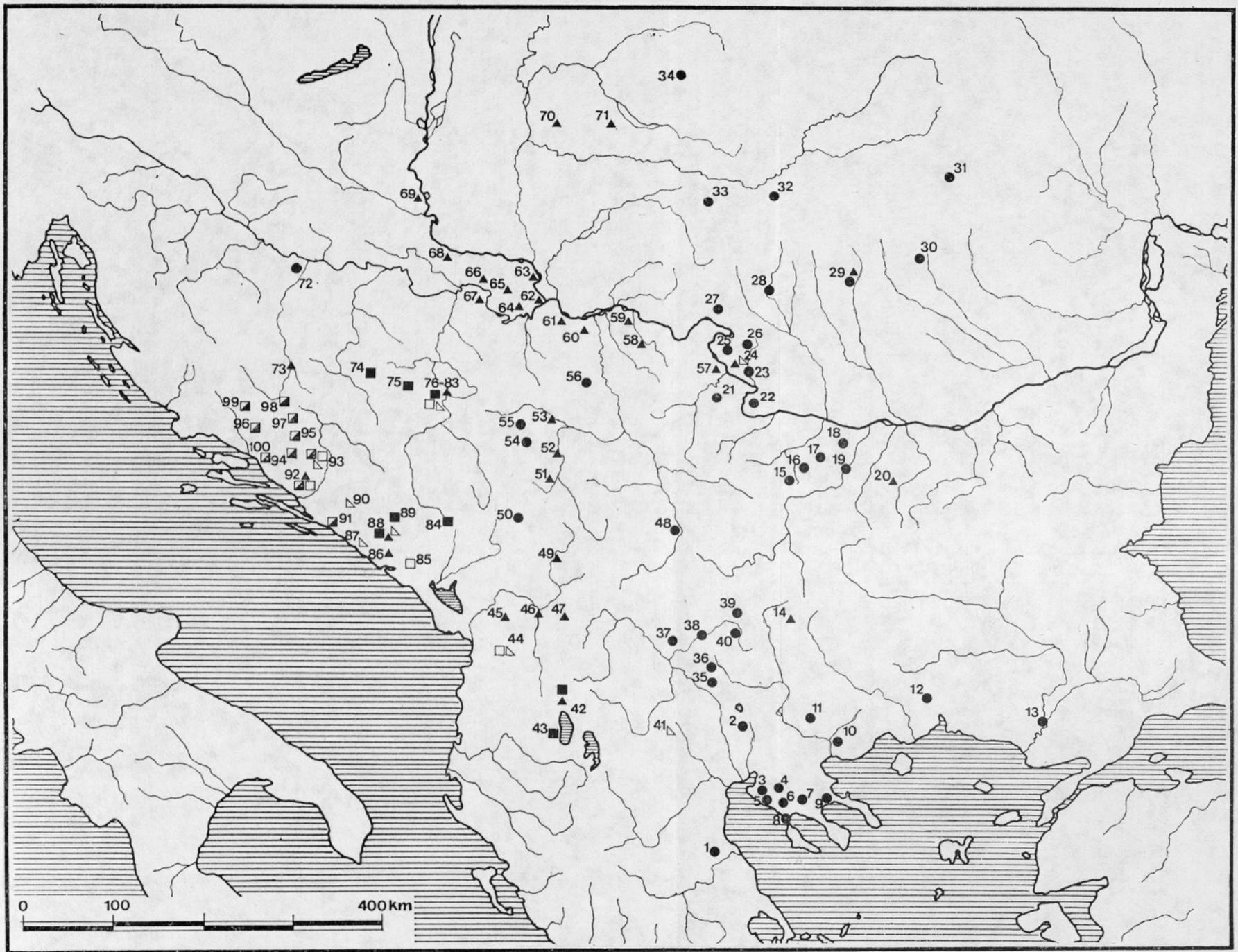
Sl. 4: Drama, bronz. 1 : 1. (Foto Ashmolean Museum, Oxford)

Abb. 4: Drama, Bronze. 1 : 1. (Foto Ashmolean Museum, Oxford)

Sl. 5: Salaš Noćajski, srebro. 1 : 1. (Foto Arh. Institut, Beograd)

Abb. 5: Salaš Noćajski, Silber. 1 : 1. (Foto Arh. Institut, Beograd)

Prilog 1. Karta nalazišta lučnih fibula sa pravougaonom nogom na Balkanu

- Tip Marvinci-Gogošu i njegove varijante i derivati
- ▲ Grupa Novi Pazar-Atenica i njeni derivati
- Fibule sa kolenastim prelazom od luka ka nozi
- Fibule sa zadebljalim lukom i nogom
- ▤ Fibule sa šiljastim dodacima na luku i nozi
- ▣ Fibule sa pravougaonom nogom i šarnirom

Beilage 1. Fundortekarte der Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte auf dem Balkan

- Typ Marvinci-Gogošu und seine Varianten und Derivate
- ▲ Gruppe Novi Pazar-Atenica und ihre Derivate
- Fibeln mit knieförmigem Übergang vom Bügel zur Fußplatte
- Fibeln mit verdicktem Bügel und Fußplatte
- ▤ Fibeln mit stachelförmigen Fortsätzen auf Bügel und Fußplatte
- ▣ Fibeln mit viereckiger Fußplatte und Scharnier

1 Fere	36 Glos	70 Szentes-Vekerzug
2 Čaušica	37 Sopot	71 Békéscsaba-Fényes
3 Trilofon-Mesimeri	38 Radanje	72 Donja Dolina
4 Agia Paraskevi	39 Tekešinsko Lozje	73 Jajce
5 Nea Mihaniona	40 Vinica	74 Visoko
6 Nea Silata	41 Gradešnica	75 Debelo brdo
7 Olint	42 Trebenište	76-83 Glasinac
8 Potideja	43 Donje Selce	Gosinja
9 Vrastina Kalivia	44 Mati	Ilijak
10 Amfipolis	45 Gajtan	Rusanovići
11 Tefik bej	46 Cinamak	Taline
12 Drama	47 Bardhoc	Sarančeve vrtače
13 Filjuri	48 Moštanica	Konogovo
14 Červenbreg	49 Pečka banja	Crvena lokva
15 Beli izvor	50 Lisijevo polje	Hrastovača
16 Krivodol	51 Novi Pazar	84 Kovačev do
17 Altimir	52 Kruševica	85 Glogovik
18 Gornji Vadin	53 Atenica	86 Cavtat
19 Ljutibrod	54 Vrane	87 Ljubomir
20 Devetaki	55 Pilatovići	88 Kačanj
21 Gradec	56 Grivac	89 Plana
22 Basarabi	57 Negotin	90 Radimlja
23 Gruia	58 Drmno	91 Ston
24 Ostrovu Mare	59 Kličevac	92 Humac
25 Gogošu	60 Umčari	93 Gorica
26 Balta Verde	61 Vinča	94 Postranje
27 Ieşelniţa	62 Zemun	95 Posušje
28 Teleşti	63 Novi Banovci	96 Crvenica
29 Ferigile	64 Kupinovo	97 Rakitno
30 Tigveni	65 Kuzmin	98 Zagoričani
31 Rotbav	66 Sremska Mitrovica	99 Vašarovine
32 Simeria	67 Salaš Noćajski	100 Otišić
33 Dumbrava	68 Sočin	
34 Mišca	69 Beremend	
35 Marvinci		

narukvicama i prstenju tipa Mramorac, raširenom na centralnom Balkanu i naročito na Glasincu, te se može smatrati sastavnim delom repertoara domaćih radionica.¹¹⁹ Bronzane fibule sem pomenutog komada iz Drmna i fibule iz Vinče sa dvostrukom linijom od tačkastih uboda (T. 3: 2) nemaju ukrase na nozi. Na osnovu ovih podataka, može se steći utisak da se u ornamentici tremolo linije i kružići javljaju ranije od tačkastih linija i polukrugova, no sigurniji zaključci u tom pogledu bez novog i precizno datovanog materijala ne mogu se izvesti.

Slično važi i za pojedine komade koji se odlikuju određenim osobenostima, nastalim verovatno razmenom iskustava radionica na širem prostoru, kao što je slučaj sa fibulom iz Kuzmina, čija je gornja ivica noge lako zadebljana, sa fibulom iz Drmna (T. 2: 7), čija je noga vertikalno izdužena i ima ravnu gornju ivicu, ili sa fibulom sa priveskom iz Narodnog muzeja u Beogradu, sa malim piramidalnim završetkom na luku kod petlje koji podseća na slične elemente kod geometrijskih fibula (T. 3: 7).

IV

Posebno poglavlje u proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom predstavljaju fibule sa glasilačke visoravni. Iako na ovom području, kako ističu A. Benac i B. Čović,¹²⁰ broj fibula ovog oblika nije veliki i daleko zaostaje za brojem drugih tipičnih glasilačkih oblika, njihova raznovrsnost i kombinovanje pravougaone noge sa različitim formama lukova govori o tome da su glasilačke zanatlije prihvatile ovaj motiv i primenile ga u znatnoj meri. Jedan broj fibula se može vezati za grupu Novi Pazar-Atenica: srebrna fibula iz Crvene lokve i bronzane fibule iz Gosinje i Šarančevih vrtoča, o čemu je već bilo reči,¹²¹ zatim pojedini bronzani komadi imaju ravnu i zadebljalu gornju ivicu noge i kuglasto dugme na kraju: Rusanovići, Taline,¹²² — odlika zapažena na fibuli iz Kuzmina, dok se javljaju i fibule, kao primerak iz Hrastovače,¹²³ sa zadebljalim i urezima ukrašenim lukom rombičnog preseka, i nogom ukrašenom tremoliranim linijama i plastičnim ispupčenjima, čime se približavaju srebrnim fibulama iz Pečke banje¹²⁴ i nekim bronzanim komadima iz doline Mati u Albaniji.¹²⁵ Najveći broj fibula sa pravougaonom nogom na Glasincu ima istaknut kolenasti prelaz od luka ka nozi, detalj koji je najverovatnije nastao naknadnim formiranjem sedlastog ulegnuća na gornjoj ravnoj ivici noge, i ne bi ga trebalo dovoditi u vezu sa južnim uticajima, za šta bi možda postojali izvesni formalni razlozi.¹²⁶ Ovakve fibule, pretežno bronzane i retko željezne, poznate su iz Rusanovića, gde je noga ukrašena tremolo linijama i koncentričnim kružićima kao mnogi primerci iz grupe Novi Pazar-Atenica,¹²⁷ Ilijaka,¹²⁸ Gosinje,¹²⁹ Konogova,¹³⁰ Čitluka, itd.¹³¹ Kolenasti prelaz se javlja i na varijanti sa šarnirom umesto petlje iz Gosinje (T. 5: 6), o kojoj će još biti reči. Ovaj domaći detalj je obično skladno ukomponovan u celinu i obogaćuje tok krive linije luka, mada u izvesnim slučajevima njegovo veštačko i formalno umetanje dovodi do neestetskog i nakaradnog izgleda fibule.

Ovde se, međutim, ne završava lista glasilačkih fibula na kojima se javlja pravougaona noga. Ona se pojavljuje na nekim unikatnim komadima kao što je fibula iz Borovskog gde je noga sa sedlastim ulegnućem ukrašena tremolo

linijama i na luku se nalazi pet masivnih prstenastih zadebljanja,¹³³ kao i na fibulama sa trostrukim tordiranim lukom iz Talina i Hrastovaće,¹³⁴ no, takođe, na određenim tipovima, kao na čunastim fibulama a tre bottoni (Gosinja — T. 4: 5, Rudine)¹³⁵ i na krestastim fibulama koje prema A. Bencu i B. Čoviću pravougaonu nogu dobijaju u kasnijoj fazi svog razvoja.¹³⁶ Oba ova poslednja tipa poznata su i sa drugih nalazišta glasinačkog kulturnog kruga i susednih oblasti, pri čemu je obično reč o neukrašenoj nozi sa ravnom gornjom ivicom i istaknutim kuglastim dugmetom.¹³⁷

Na osnovu ovih nalaza može se reći da je pravougaona noga doživela na Glasincu izuzetnu popularnost, ne toliko u svom primarnom obliku, koliko u varijacijama na temu, to je primenjena na različitim tipovima fibula. To svedoči, kako je istaknuto i na drugim mestima, o snazi i spremnosti glasinačkih radionica ne samo da prihvate pojedine oblike i dalje ih menjaju i razvijaju, nego da same kreiraju određene forme na osnovu pojedinih stranih elemenata. Stoga i pojedini beočuzi koji nedostaju u razvoju ovih fibula, ili drugih oblika materijalne kulture sa ovog područja, mogu se možda objasniti inspirativnim zahtevima glasinačkih zanatlija koji su u granicama svojih mogućnosti stvarali nove i nepoznate forme.

Pojavu fibula sa pravougaonom nogom A. Benac i B. Čović stavljaju u sredinu faze Glasinac IV c, odnosno nešto pre sredine 6. veka,¹³⁸ što bi značilo da je oblik bio na Glasincu poznat pre širenja srebrnih fibula sa pravougaonom nogom na centralnom Balkanu. Za takvo datovanje bi govorila čunasta fibula iz Rudina, nađena sa materijalom koji ne bi mogao biti mlađi od druge polovine 6. veka, fibula iz Borovskog otkrivena zajedno sa većom pincetom karakterističnom za početak faze IV c, i tri čunaste fibule u grobu kneginje u Pilatovićima, nađene zajedno sa manjim fibulama sa nogom u obliku beotskog štita, astragalnim pojasom starijeg tipa i importovanim bronzanim posudom — materijalom koji se može najkasnije datovati u sredinu 6. veka pre n. e.¹³⁹ Ostali nalazi sa Glasinca pripadaju mahom vremenu između kraja 6. i kraja 5. veka pre n. e.

Kojim putem je pravougaona noga stigla do Glasinca ne može se odgovoriti u ovom trenutku sa potpunom sigurnošću. Nalazi iz Donje doline potvrđuju da je u Posavlju oblik bio poznat u prvoj polovini 6. veka te su ga i glasinačke zanatlije morale poznavati iz tog izvora, mada se svakako mora računati i sa direktnijim uticajima iz Makedonije tokom čitavog ovog perioda. U tom smislu govore fibule tipa Marvinci-Gogošu iz Pilatovića i Vrana u jugozapadnoj Srbiji, istina iz druge polovine 6. veka, kao i makedonska konstrukcija sa dugmetastim dodacima na luku i kraju noge, kako na srebrnim fibulama iz Pečke banje, tako na primercima sa čunastim lukom iz Gosinje (T. 4: 5). Posebno je značajan nalaz ovakvih fibula u Lisijevom polju kod Ivangrada (T. 1: 2), sa niskom nogom, potenciranim sedlastim ulegnućem i rebrastim lukom,¹⁴⁰ koje su, slučajno ili svesno, dosta bliske varijanti ovih fibula iz Olinta i Tefik beja u Makedoniji.

Glasinačke fibule sa pravougaonom nogom, kako se vidi, ostavljaju jedan broj pitanja otvoren, na čije definitivne odgovore treba sačekati objavljivanje celokupnog glasinačkog materijala kada će svi ovi nalazi biti dostupni detaljnoj analizi, te će biti omogućeno finije hronološko opredeljivanje i jasnije sagledavanje pojedinih faza i oblika.

Fibule sa pravougaonom nogom na zapadnom Balkanu potiču mahom iz Hercegovine i mestimično sa drugih područja. Javljaju se u više varijanata za koje se u najvećem broju slučajeva može reći da stoje pod jačim ili slabijim glasinačkim uticajem. Ipak ne može se poreći određena nezavisnost domaćih radionica u daljem razvoju ovih fibula što se najbolje vidi u jednom broju posebnih varijanata, raširenih isključivo na ovom prostoru.

Više puta pominjane fibule iz Donje Doline pripadaju tipu Marvinci-Gogošu. Fibule iz Kačnja, Jajca — defile Vrbasa, Cavtata i nepoznatog nalazišta kod Humca¹⁴¹ vezuju se za grupu Novi Pazar-Atenica i glasinački kulturni krug. Veza sa Glasincem uočljivija je na fibulama iz Glogovika kod Herceg Novog,¹⁴² Gorice¹⁴³ (T. 4: 6) i okoline Humca¹⁴⁴ koje imaju zadebljalu gornju ivicu noge i istaknuto kuglasto dugme. Primerci iz Gorice i Humca imaju zadebljali luk rombičnog preseka koji se javlja i na Glasincu, dok dugmetaste dodatke na luku u Glogovika i Gorici treba objasniti kao makedonski elemenat, stigao možda takođe posredstvom Glasinca.

Glasinački uticaj je najočitiji na fibulama sa kolenastim prelazom od luka ka nozi, karakterističnim detaljem vezanim za glasinačko područje. Ovakve fibule su nađene u Kačnju — 1 b,¹⁴⁵ Plani — 6 b,¹⁴⁶ Visokom — 2 b,¹⁴⁷ Kovačevom dolu kod Nikšića — 1 b,¹⁴⁸ i verovatno Debelom brdu kod Sarajeva — 1 b i 1 železna.¹⁴⁹ Ovde treba istaći da primerci iz Plane i Kačnja imaju vertikalno izduženu nogu — oblik specifičan za južnohercegovačko područje što je uočljivo i na drugim varijantama — pomenutoj fibuli iz Cavtata i na posebnom tipu ovakvih fibula sa šarnirskom glavom, o kojima će kasnije biti više govora. Po ovim odlikama za fibule iz Hercegovine se mogu vezati nalazi iz Ohridske oblasti — 13 ili 14 bronzanih fibula iz tzv. siromašnih grobova u Trebeništu¹⁵⁰ (T. 4: 3, 4) i 1 fibula iz Donjeg Selca u Albaniji¹⁵¹ koje takođe imaju kolenasti prelaz od luka ka nozi i vertikalno izduženu nogu, i u potpunosti se razlikuju od dve srebrne fibule iz kneževskih grobova u Trebeništu i od tipa Marvinci-Gogošu. Povezanost ovih nalaza ističe i ornamentika koja se na ohridskim primercima sastoji od kružića sa tangentama, motiva često prikazanog na hercegovačkim fibulama i u tom obliku gotovo nepoznatog u Bosni i Srbiji.

Datovanje ovih fibula nije potpuno precizno. Nalaze iz Kačnja Z. Marić stavlja, na osnovu više elemenata, u vreme između 450 i 350 g. pre n. e.,¹⁵² material iz Plane se obično datuje u drugu polovinu 5. veka dok se siromašni grobovi iz Trebeništa sa ovim fibulama takođe datuju u isto vreme.¹⁵³ Na osnovu toga bi se moglo pretpostaviti da su fibule sa vertikalno izduženom nogom i kolenastim prelazom u južnoj Hercegovini i Ohridskoj oblasti doživele svoj puni razvoj negde od sredine 5. do prve polovine 4. veka, ali to ne znači da oblik pravougaone noge nije prodro preko glasinačkog kulturnog kruga u južnu Dalmaciju i Hercegovinu pre navedenih datuma. To u izvesnom smislu potvrđuju i posebni oblici ovih fibula iz ove oblasti.

Među posebnim tipovima iz Hercegovine treba pre svega istaći bronzane fibule sa jednim ili dve šiljata izraštaja na glavi i nozi, rasprostranjene na području između Cetine i Neretve. U literaturi¹⁵⁴ su nazvane »gorički« tip po najznačajnijem nalazištu iz ove oblasti. Ovakve fibule potiču sa sledećih lokaliteta: Gorica—2¹⁵⁵ (T. 4: 7), Crvenica—1,¹⁵⁶ Otišić—2,¹⁵⁷ Postranje—2,¹⁵⁸ Posušje

— 1¹⁵⁹ (T. 4: 8) Zagradine na Rakitnom — 3,¹⁶⁰ Vašarovine kod Livna — 1,¹⁶¹ Zago-ričani — 1 fragment¹⁶² i nepoznato nalazište u Dalmaciji — 1.¹⁶³ U najvećem broju slučajeva luk ovih fibula je zadebljan, rombičnog preseka, i noga ima zadebljalu gornju ivicu i ukrase u vidu tremolo linija, no ima odstupanja od ovog pravila. Tako fibule iz Posušja (T. 4: 8) i Crvenice imaju umesto šiljatih dodataka kuglaste završetke, uobičajene na fibulama sa pravougaonom nogom, naročito na Glasincu, dok fibula iz Posušja umesto tremolo linija ima šahovska polja u donjem delu noge. Broj šiljatih izraštaja varira od komada do komada. Moguće je da ove i druge tipološke nijanse ukazuju na određene vremenske razlike, no relativno mali broj primeraka i nesigurno datovanje najvećeg broja nalaza koji mahom pripadaju goričkoj grupi ne dozvoljava u ovom trenutku finije hronološko opredeljene. Datovanje goričke grupe, odnosno onih nalaza koji sadrže ovakve fibule, između 6. i 4. veka pre n. e. trebalo bi da predstavlja vremenske okvire i za datovanje ovog oblika.¹⁶⁴

Nastanak ovog neobičnog tipa najverovatnije treba objasniti uticajima iz glasinačkog kulturnog kruga na šta s jedne strane ukazuju fibule sa zadebljalim lukom rombičnog preseka i zadebljalom gornjom ivicom noge na samom Glasincu i okolnim područjima,¹⁶⁵ i s druge pojedini komadi iz goričke grupe, nastali pod ovim uticajima, bez šiljatih dodataka, koji se mogu smatrati pretečama tipa. Što se tiče šiljatih i ne preterano estetskih dodataka na nozi i glavi, njih po svoj prilici treba vezati za uticaje krestatih fibula sa izraštajima na čitavom luku, glasinačkog oblika koji je poznat i sa ovog područja, iz Crvenice i Gruda.¹⁶⁶ Kombinujući tako različite elemente, domaći majstori su prema svojim željama i mogućnostima formirali jedan originalni oblik fibula sa pravougaonom nogom, naizgled neobičan i neharmoničan, koji je ostao ograničen na relativno usku geografsku oblast.

Posebnu varijantu sačinjavaju 2 fibule iz Stona¹⁷⁶ i 4 fibule iz okoline Humca kod Ljubuškog¹⁶⁸ sa pravougaonom nogom i istaknutim dugmetom na kraju, i lukom formiranim u obliku kreste ili grebena sa rupicama za vešanje lančića i privesaka. U grupu bi se uslovno mogla ubrojati i 1 fibula iz Gorice sa sličnim lukom no nešto drugačijom nogom.¹⁶⁹ Po načinu izrade i kombinovanju različitih elementata treba pretpostaviti da je oblik nastao u radionicama na donjem toku Neretve približno u isto vreme kada su se fibule sa šiljatim dodacima raširile u goričkoj grupi. U tom smislu govori i jedan takav šiljasti ili kopljasti dodatak na luku iznad petlje navedene fibule iz Gorice.

Složeniji je slučaj sa fibulama sa pravougaonom nogom čija je igla pričvršćena za luk nitnom odnosno šarnirom. Ovaj posebni tip fibula sa šarnirom od srebra ili bronzje javlja se, pored Hercegovine, i u drugim delovima Balkanskog poluostrva. Takve fibule u Hercegovini su nađene u Kačnju — 1 s¹⁷⁰ (T. 5: 5), Ljubomiru — 1 s,¹⁷¹ Radimlji — 3 b¹⁷² (T. 5: 2—4), Gorici — 1 b¹⁷³ (T. 5: 1), zatim na Glasincu u Gosinji — 1 b¹⁷⁴ (T. 5: 6), dalje u severnoj Albaniji, u dolini reke Mati — 1 b,¹⁷⁵ u Pelagoniji, u Gradešnici — 1 b¹⁷⁶ i u Rumuniji, u Ostrovu Mare — 1 s, rumunskom Banatu (?) — 1 s i »staroj Rumuniji« — 1 s.¹⁷⁷ Na dve fibule iz Radimlje i fibulama iz Gosinje i Gradešnice glava sa šarnirom je prikazana u obliku prostog ovala, na trećoj fibuli iz Radimlje i fibulama iz Gorice i »stare Rumunije« predstavljena je palmeta, dok na fibulama iz Kačnja, Ljubomira, doline Mati, Ostrovu Mare i Banata ima

stilizovanu zmijsku glavu. Po ovim odlikama tip pokazuje sličnosti sa šarnirskim fibulama sa zvezdastim ukrasima na luku koje imaju na glavi palmetu i na nozi stilizovanu zmijsku glavu. Šarnirske fibule, nastale u Makedoniji u poslednjim decenijama 6. veka, mogle su, stoga, igrati izvesnu ulogu u stvaranju našeg tipa mada sam mehanizam kretanja ovih uticaja nije sasvim jasan, bar u pogledu hercegovačkih primeraka, s obzirom na to da se prve šarnirske fibule na južnom Jadranu ne mogu datovati sa sigurnošću pre 4. veka.¹⁷⁸ U Rumuniji situacija je drugačija jer je moguće da je fibula iz Ostrovu Mare nađena zajedno sa 7 srebrnih šarnirskih fibula. Sličnost oblika palmete ovih fibula sa palmetom fibule iz »stare Rumunije« potvrđivala bi u izvesnom smislu istovremenost ovih pojava na tom prostoru¹⁷⁹

Sam tip fibule sa pravougaonom nogom i šarnirom nastao je, sudeći po načinu ukrašavanja luka i noge i materijala od koga je pravljen, pod uticajima grupe Novi Pazar-Atenica, pri čemu treba računati sa lokalnim razvojem u pojedinim područjima. O tome najbolje svedoče različiti oblici pravougaone noge koja u Hercegovini ima kolenasti prelaz od luka i vertikalno je izdužen, u Albaniji je trapezoidna kao kod fibule iz Gajtana, dok je u Rumuniji kvadratna. Fibula iz Gradešnice sa malom pravougaonom nogom stoji za sebe i nema dodira sa ovim kretanjima; pre pojave šarnirskih fibula u većem broju u 4. veku, fibule u Pelagoniji su bile retke, te se i naš komad može smatrati lokalnim proizvodom nastalim u tim okvirima. Što se tiče ornamentike na nozi ona je takođe različita. U Rumuniji i Albaniji javljaju se koncentrični kružići uokvireni tremolo linijama, dok se u Hercegovini sreću kružići spojeni tangentama, često okruženi tremolo i tačkastim linijama. Na primercima iz Kačnja (T. 5: 5) i Ljubomira primećuje se usitnjenost kompozicije, pretirana izdeljenost površine noge, pojava polukrugova uz kružiće što ima analogija na fibulama novopazarske grupe iz Sotina, Červenbrega (T. 2: 6) i Srbije (T. 3: 4, 7, 8). O datovanju Kačnja bilo je već reči, dok fibula iz Ljubomira, nađena u tumulu I, grob 2, pripadala bi prema grčkoj keramici drugoj polovini 5. veka,¹⁸⁰ što u potpunosti odgovara datovanju fibula sa vertikalno izduženom nogom na ovom području. S druge strane, ovako datovanje fibula iz Kačnja i Ljubomira govori u prilog ranije iznetoj pretpostavci o mogućoj tipološko-hronološkoj podeli ornamentike u grupi Novi Pazar-Atenica — o eventualnom stavljanju usitnjene ornamentike na pravougaonoj nozi u kasnu fazu razvoja ovih fibula, odnosno u drugu polovinu 5. veka ili čak i nešto kasnije.

VI

Na kraju ovog pregleda pojedinih područja na kojima se javljaju balkanski oblici fibula sa pravougaonom nogom, pomenućemo odvojeno nalaze iz Albanije. Nađene gotovo isključivo u severnoj Albaniji, na području koje se uklapa u glasinački kulturni krug, fibule iz Albanije ne predstavljaju neki posebni oblik ili tip, nego predstavnike različitih tipova i varijanti koje su bile rasprostranjene u Srbiji, Bosni i Hercegovini. Neke od njih smo već pomenuli. Iz doline reke Mati potiče fibula sa šarnirom sa trapezoidnom nogom i dve bronzane fibule sa zadebljalim lukom, zadebljanim gornjim delom noge i plastičnim ukrašavanjem

noge koje imaju paralele na Glasincu i u suštini predstavljaju grube imitacije fibula iz Pečke banje.¹⁸¹ Srebrna fibula iz Gajtana sa trapezoidnom nogom i ornamentikom u vidu kružića i tremolo linija pripada novopazarskoj grupi, pri čemu je po primitivnijoj obradi luka koja kombinuje kvadratni presek i poprečne zarezke treba smatrati za lokalni proizvod.¹⁸² Fibula iz Donjeg Selca je identična sa fibulama iz siromašnih grobova u Trebeništu,¹⁸³ dok želzne fibule grube izrade iz Činamaka i Bardhoca predstavljaju lokalne proizvode pod glasinačkim ili hercegovačkim uticajima.¹⁸⁴

* * *

Na kraju, umesto zaključka, želimo da istaknemo još jednom nekoliko momenata u razvoju ovog oblika fibula.

Prema svom rasprostiranju do reka Cetine i Bosne na zapadu i preko Iskera na istoku, od Mađarske na severu do Solunskog zaliva na jugu, lučne fibule sa pravougaonom nogom predstavljaju predstavnika par excellence materijalne kulture centralnog balkanskog prostora. Nezavisan razvoj oblika u unutrašnjosti Balkana i pojava velikog broja lokalnih varijanti najbolje svedoči u tom smislu. Glavno širenje ovih fibula na Balkanu, sudeći po datovanju najvećeg broja primeraka, treba staviti u 6. i 5. vek pre n. e. Pre i posle ovih datuma, oblik se javlja retko i sporadično.

Nastao najverovatnije u Makedoniji, na zapadnom Halkidiku, pod uticajima geometrijskih fibula, negde već u 7. veku pre n. e., oblik je bio nov, praktičan i privlačan te je bio opšte prihvaćen i ostao je u upotrebi sve do prve polovine 5. veka. Jednostavnost i odsustvo dodatnih ukrasa govori o istančanosti estetskih merila sredine u kojoj se razvio, mada je i ovde bilo ne uvek opravdanih variranja i eksperimentisanja sa formom.

Sa Halkidika ove fibule se šire na sever, u unutrašnjost Balkana, već početkom 6. veka ali ovde uskoro doživljavaju izmene i modifikacije shodno željama i ukusu domaćeg stanovništva. Gubi se ranija elegancija i jasnoća izraza i do izražaja dolaze balkanske tendencije ka preteranom doterivanju, popunjavanju praznog i neiskorišćenog prostora i komplikovanju površine. Oblik se dopunjuje, menja, kombinuje sa drugim balkanskim elementima, tako da se pojedini krajnji rezultati ovog razvoja, naročito na zapadnom Balkanu, često veoma razlikuju od prvobitne halkidičke forme.

Snažan podstrek za popularizaciju ovog oblika i pojavu velikog broja srebrnih i zlatnih fibula sa pravougaonom nogom u unutrašnjosti Balkana bio je uvoz zlatnih i srebrnih makedonskih i grčkih predmeta krajem 6. i početkom 5. veka pre n. e. koji je pojačao kod domorodaca želju i potrebu za kićenjem plemenitim metalima. Tako ovaj grčki oblik stiže ponovo u novom ruhu u domorodačku sredinu gde ga domaće radionice prihvataju i dalje razvijaju i podešavaju prema svojim potrebama. Zanimljivo je s tim u vezi istaći da su lokalne zanatlije prihvatile radije ovaj u suštini makedonski oblik koji je imao određenu tradiciju na severnom Balkanu i bio blizak njihovim estetskim shvatanjima i umeću, nego šarnirske fibule sa zvezdastim ukrasima na luku koje su nastale u Makedoniji u poslednjim decenijama 6. veka. Sudeći po dosadašnjim istraživanjima, može se reći da su šarnirske fibule doprle do Pelagonije i Ohrida ali se nisu pojavile dublje u unutrašnjosti Balkana. Kitnjaste

i složene u obradi, ove fibule najverovatnije nisu u tom trenutku odgovarale ukusu varvara i prevazilazile su tehničke mogućnosti njihovih radionica, koje su se držale jednostavnih šema sa primitivnim ukrašavanjem i dominacijom geometrijskih elemenata. Međutim, dalji uvoz i stalni uticaji sa juga izmenili su postepeno domaća shvatanja o umetnosti i doveli do prihvatanja šarnirskih fibula i preovladavanja ove složenije i dekorativnije forme nad lučnim fibulama sa pravougaonom nogom. Prve šarnirske fibule severno od Makedonije datuju se najranije u kraj 5. veka, dok se period njihovog glavnog širenja na severni Balkan može smatrati 4. vek pre n. e., vreme kada fibule sa pravougaonom nogom izlaze iz upotrebe. Zbog nesigurnosti u datovanju velikog broja komada, teško je reći kada su fibule sa pravougaonom nogom potpuno nestale; verovatno je da su se pojedini primerici, naročito od plemenitog metala, zadržali sporadično i u 4. veku.

Sa ovo nekoliko napomena završili bismo naš prilog proučavanju lučnih fibula sa pravougaonom nogom na centralnom balkanskom području. U želji da što jasnije i sažetije iznesemo pojavu, razvoj i odumiranje ovog oblika, u okvirima koji su moguć pri današnjem stanju istraživanja, nismo se upuštali u druge brojne probleme koje on otvara, koji bi ometali osnovni tok izlaganja. Čitaoci su, uostalom, verovatno već zamoreni ovom temom, te ćemo, mi ili neko drugi, na ta pitanja odgovoriti drugom prilikom. Nadamo se takođe da će jedan broj novih nalaza, u međuvremenu publikovanih ili novootkrivenih, omogućiti bolje sagledavanje onih pitanja na koje ovde nismo mogli u potpunosti da damo odgovore.

¹ A. Benac, B. Čović, *Glasinac* 2, 1957, 43 s.

² E. Jerem, *Acta arch. Acad. scien. Hung.* 25, 1973, 74 ss.

³ K. Kilian, *Fibeln in Thessalien von der mykenischen bis zur archaischen Zeit*, PBF 14, 2, 1975, 73 s.

⁴ R. Vasić, *Starinar*, N. S. 27, 1976, 8 ss.

⁵ T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, PBF 14, 6, 1983, 93 ss.

⁶ M. Hoernes, *WMBH* 4, 1896, 385. Č. Truhelka, *WMBH* 8, 1902, 14 s. V. Curčić, *WMBH* 11, 1909, 98.

⁷ C. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales*, 1926, 87 ss, 110 ss.

⁸ Z. Andrea, *Iliria* 6, 1976, 208, T. 4: V. 16, 6, 7; 6: V. 40, 1; 7: V. 45, 2; 8: V. 55, 2.

⁹ K. Kilian, *Präh. Zeitschr.* 50, 1975, 91, 107 s. 81: 1. E. Sapouna-Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln*, PBF 14, 4, 1978, 41 ss. Up. E. Caner, *Fibeln in Anatolien I*, PBF 14, 8, 1983, 35, 186 s.

¹⁰ Z. Georgiev, *Zbor. Arh. Muz. Maked.* 10—11, 1979/82, 67, T. 1: a—g.

¹¹ R. Popov, *Spis. Balg. Akad. Nauk.* 16, 1918, 112, T. 8: 2. Up. A. Milčev, *Izsledvanija v čest na akad. D. Dečev*, 1958,

425, T. 6: 4, gde je ova fibula objavljena pod Bukri, Pelagonija.

¹² R. Pasić, *Zbor. Arh. Muz. Maked.* 8—9, 1975/78, 28 s, Sl. 7 d; 13 v.

¹³ M.-D. Garašanin, *Zbor. Štip. narod. muz.* 1, 1958/59, 41 s, sl. 63—66. K. Kilian, o. c. (nap. 9) 91, T. 46: 5.

¹⁴ J. Todorović, *Katalog praistorijskih metalnih predmeta*, 1971, 84, T. 40: 1. Up. R. Vasić, o. c. (nap. 4) 13, Sl. 5. Na mogućnosti da objavim fotografiju ove fibule zahvaljujem Svetlani Perišić iz Muzeja grada Beograda.

¹⁵ P. Jacobsthal, *Greek Pins*, 1956, 4 ss. C. Blinkenberg, o. c. (nap. 7) 110 ss. E. Sapouna-Sakellarakis, o. c. (nap. 9) 104 ss. M. R. Popham, L. H. Sacket, *Lefkandi I*, BSA Suppl. Vol. 11, 1980, 231 ss.

¹⁶ E. Sapouna-Sakellarakis, o. c. (nap. 9) 105.

¹⁷ K. Kilian, o. c. (nap. 9) 90 s. M. Garašanin, *Maced. acta arch.* 1, 1975, 16. D. Garašanin, *Maced. acta arch.* 2, 1976, 138 s. R. Vasić, o. c. (nap. 4) 13 s.

¹⁸ K. Kilian, o. c. (nap. 9) T. 50: 5, 58: 1, 59: 11, 71: 11—13. R. Vasić, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja* 5, T. 70—71.

¹⁹ Z. Georgiev, o. c. (nap. 10) 65 ss, mada nije dat potpuni sadržaj groba.

- ²⁰ K. Kilian, o. c. (nap. 9) T. 37: 10.
- ²¹ R. Pašić, o. c. (nap. 12) 26. Up. Z. Georgiev, *Maced. acta arch.* 6, 1984, 39 Sl. 4.
- ²² E. Sapouna-Sakellarakis, o. c. (nap. 9) 69 ss.
- ²³ K. Kilian, o. c. (nap. 9) 97 ss.
- ²⁴ Ib. T. 85: 1, 2.
- ²⁵ Ib. 97 s. K. Kilian, o. c. (nap. 3) 73 s.
- ²⁶ C. Blinkenberg, o. c. (nap. 7) 110 ss. Up. fibulu iz Amfipolisa, S. Foltiny, *Mitt. Anthr. Ges.* Wien 93—94, 1964, T. 4: 7.
- ²⁷ T. Makridis, *Arch. Ephemeris* 1937, T. 4: i. P. Amandry, *Les bijoux antiques*, Coll. H. Stathatos I, 1953, 35, sl. 32—33. Na fotografiji koju ovde objavljujem srdačno zahvaljujem Dr. A. Delivoriasu, direktoru Muzeja Benaki.
- ²⁸ K. Kilian, o. c. (nap. 9) T. 28: 11.
- ²⁹ S. Pelikanidis, *Deltion* 9, 1924/25, 39, sl. 7.
- ³⁰ Neobjavljeno. Na podatku i fotografiji srdačno zahvaljujem Dr. Juliji Vokotopulu iz Arheološkog muzeja u Solunu.
- ³¹ K. Kilian, o. c. (nap. 9) T. 37: 9.
- ³² K. Kilian o. c. (nap. 3) 73 s, No. 799, 800.
- ³³ Neobjavljeno. Arheološki muzej Solun inv. 3935, 3936, 7209. Muzej Canellopoulos, Atina, inv. 652.
- ³⁴ Na podacima o istraživanju ove nekropole gde je do sada otkriveno 390 grobova zahvaljujem srdačno K. Sismanidisu iz Arheološkog muzeja u Solunu.
- ³⁵ R. Popov, *God. Narod. Muz. Sofija* 1, 1921, 152, Sl. 137 a — v.
- ³⁶ D. Triandafillos, *Ann. Scuola arch. Atene N. S.* 45, 1983, 179 ss, Sl. 30; 43.
- ³⁷ F. Papadopoulos, *Deltion* 19, 1964, 84, T. 57 a — b.
- ³⁸ D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus* 10, 1941, 95 ss, Sl. 347.
- ³⁹ Na podacima o fibulama iz Amfipolisa zahvaljujem Haido Koukouli-Chrysanthaki iz Arheološkog muzeja u Kavali.
- ⁴⁰ *Ashmolean Museum*, Oxford, 1925, 91. Na podacima i fotografiji zahvaljujem M. Vickersu.
- ⁴¹ R. Vasić, *Acta praeh. et arch.* 5—6, 1974/75, Sl. 2. Z. Georgiev, *God. Zbor. Fil. fak. Skopje* 7 (33), 1981, 67.
- ⁴² Neobjavljeno. Na podacima zahvaljujem R. Pašić iz Arheološkog muzeja u Skoplju.
- ⁴³ Neobjavljeno. Na podacima zahvaljujem Đ. Petačkom iz Muzeja u Titovom Velesu.
- ⁴⁴ K. Kilian, o. c. (nap. 9) T. 48: 12.
- ⁴⁵ Z. Georgiev, o. c. (nap. 41) 66 ss, Sl. 1: 2, 6, 11.
- ⁴⁶ Ib. 68.
- ⁴⁷ I. Mikulčić, *Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza od egejske seobe do Avgusta*, 1966, Sl. 17 f.
- ⁴⁸ N. Vulić, *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 28, 1933, 171, Sl. 83. Lj. Popović, *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa*, 1956, 41, T. 11: 20, 22.
- ⁴⁹ Neobjavljeno. Na podatku i crtežu zahvaljujem O. Palamarević iz Muzeja u Vranju.
- ⁵⁰ K. Kilian, o. c. (nap. 9) Sl. 4: 4.
- ⁵¹ M. Zotović, *Arheološki i etnički problemi bronzanog i gvozdenog doba zapadne Srbije*, 1985, T. 21: 6.
- ⁵² R. Vasić, *The Chronology of the Early Iron Age in the SR Serbia*, 1977, T. 23: 2.
- ⁵³ *Keltoi*, katalog razstave, 1983, T. 4.
- ⁵⁴ D. Srejović, C. Marković, *Arch. Jugosl.* 20—21, 1980/81, T. 2: 8, 9.
- ⁵⁵ C. Truhelka, *WMBH* 9, 1904, T. 58: 4; 59: 7; 68: 9. Z. Marić, *Gl. Zem. muz.* 19, 1964, T. 9: 33—35.
- ⁵⁶ B. Nikolov, *Izv. arh. Inst. Sofija* 28, 1965, Sl. 13 a.
- ⁵⁷ Ib. Sl. 2 d.
- ⁵⁸ J. Atanasova, P. Kičaški, *Arheologija*, Sofija 7, 3, 1965, 53.
- ⁵⁹ B. Nikolov, o. c. (nap. 56) Sl. 12 v.
- ⁶⁰ R. Popov, *Spis. Balg. Akad. Nauk.* 6, 1913, Sl. 2.
- ⁶¹ B. Nikolov, *Arheologija*, Sofija 14, 3, 1972, Sl. 3 b.
- ⁶² Ib. Sl. 3 d.
- ⁶³ V. Mikov, N. Džambazov, *Devetaškata peštera*, 1960, 148, Sl. 108, 109.
- ⁶⁴ R. Popov, o. c. (nap. 60) Sl. 4—6.
- ⁶⁵ T. Bader, o. c. (nap. 5) 93 ss.
- ⁶⁶ Ib. Nos. 255—291. Za Tigveni, A. Vulpe, E. Popescu, *Dacia N. S.* 16, 1972, Sl. 13: 11.
- ⁶⁷ D. Triandafillos, o. c. (nap. 36) 207 s. Fibula iz Drame nađena je zajedno sa prstenom sa spiralnim krajevima (*Ashmolean Mus.* 1925, 90 — Sl. 4), oblikom poznatim od kasnog mikenskog doba do 6. veka koji se javlja i na reci Filjuri, Up. I. Kilian-Dirlmeier, *Jahr. RGZM* 27, 1980, 259.
- ⁶⁸ Na podacima zahvaljujem srdačno istraživaču K. Sismanidisu.
- ⁶⁹ Up. nap. 29, 30 i 37.
- ⁷⁰ K. Kilian, o. c. (nap. 9) 97 s.
- ⁷¹ O nalazu iz Sopota zahvaljujem na podacima Đ. Petačkom.

- ⁷² Z. Georgiev, o. c. (nap. 41) 71 ss.
- ⁷³ Materijal iz Moštanice nalazi se neobjavljen u Muzeju u Vranju. Na podacima zahvaljujem O. Palamarević. Za Oraovicu, M. Vukmanović, P. Popović, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 20/18, 1982, 196 ss.
- ⁷⁴ Up. nap. 50, 51, 54, 55.
- ⁷⁵ Up. nap. 56—59.
- ⁷⁶ T. Bader, o. c. (nap. 5) 98.
- ⁷⁷ Ib. 98. K Kilian, o. c. (nap. 9) 98.
- ⁷⁸ V. Dumitrescu, *Dacia*, N. S. 12, 1968, 191 ss, 215.
- ⁷⁹ V. Mikov, *Izv. arh. inst. Sofija* 6, 1930/31, 171 s. D. Berciu, *Balkanica* 6, 1943, 283 ss.
- ⁸⁰ *Sindos*, katalog izložbe, 1985. Ovdje treba zadržati izvjesne rezerve jer je od 120 grobova u katalogu prikazano 36.
- ⁸¹ Up. R. Vasić, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 14/12, 1975, 81 ss. Inače, slično ukrašen luk kao fibule iz Gogošu ima fibula sa trougaonom nogom iz Donje Doline, Č. Truhelka, o. c. (nap. 55) T. 72: 18.
- ⁸² E. Jerem, o. c. (nap. 2) 84. K. Kilian, o. c. (nap. 9) 98, op. 994. M. Guštin, B. Teržan, *Arh. vest.* 26, 1975, 193 ss.
- ⁸³ Đ. Mano-Zisi, Lj. Popović, *Novi Pazar*, 1969, T. 27; 29.
- ⁸⁴ M. Đuknić, B. Jovanović, *Ilirska kneževska nekropola u Atenici*, 1966, T. 9: 9; 15: 13.
- ⁸⁵ Neobjavljeno. Up. *Ilustrovana politika* 9. 10. 1985.
- ⁸⁶ R. Vasić, o. c. (nap. 52) T. 35: 4.
- ⁸⁷ Nepublikovano. Up. D. Šljivar, *Arh. pregl.* 19, 1977, 15 s.
- ⁸⁸ Nepublikovano. Narodni muzej Požarevac, inv. 423.
- ⁸⁹ Nepublikovano. Na podatku i crtežu zahvaljujem Đ. Jovanoviću iz Muzeja Krajine u Negotinu.
- ⁹⁰ D. Garašanin, *Katalog metala*, Narodni muzej Beograd, 1954, 76, T. 49: 15. Srebrna fibula nije publikovana. Na podacima i crtežu zahvaljujem M. Vukmanoviću iz Narodnog muzeja u Beogradu.
- ⁹¹ J. Todorović, o. c. (nap. 14) T. 40: 4, 7, 9, 10. R. Vasić, o. c. (nap. 52) T. 51: 3—5.
- ⁹² R. Vasić, o. c. (nap. 52) T. 50: 8.
- ⁹³ D. Garašanin, o. c. (nap. 90) T. 49: 17.
- ⁹⁴ J. Brunšmid, *Vies. Hrv. arh. dr.* 6, 1902, 71, Sl. 31.
- ⁹⁵ Neobjavljeno. Na podacima i fotografijama zahvaljujem P. Miloševiću iz Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici.
- ⁹⁶ R. Vasić, o. c. (nap. 52) T. 54: 1.
- ⁹⁷ Z. Vinski in K. Vinski-Gasparini, *Arh. rad. raspr.* 2, 1960, sl. 94.
- ⁹⁸ D. Garašanin, o. c. (nap. 90) 76 s, T. 49: 3, 6, 8. Na mogućnosti da ovdje donesem ilustracije ovih nalaza zahvaljujem M. Vukmanović.
- ⁹⁹ G. Stratimirović, *WMBH* 1, 1893, 122, sl. 22. M. Guštin, B. Teržan, o. c. (nap. 82) 192, sl. 2.
- ¹⁰⁰ A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 47: 22.
- ¹⁰¹ Č. Truhelka, *WMBH* 1, 1893, 88, sl. 84.
- ¹⁰² V. Čurčić, o. c. (nap. 6) T. 18: 12.
- ¹⁰³ Z. Marić, *Glasn. Zem. muz.* 14, 1959, T. 2: 2, 4; 3: 3.
- ¹⁰⁴ P. Lisičar, *Rad. Fil. fakul. Zadar* 4, 1962/63, 32 s, sl. 2.
- ¹⁰⁵ F. Prendi, *Iliria* 3, 1975, 126, T. 6: 5.
- ¹⁰⁶ R. Popov, o. c. (nap. 60) Sl. 4—6.
- ¹⁰⁷ T. Bader, o. c. (nap. 5) 96, No. 289, 289 A.
- ¹⁰⁸ E. Jerem, o. c. (nap. 2) 74, Sl. 6: 3—4, T. 16; 1.
- ¹⁰⁹ M. Parducz, *Acta arch. Acad. scien. Hung.* 4, 1954, 74, T. 17: 3, 18: 3, 29: 17.
- ¹¹⁰ M. Parducz, *Arch. Ért.* 4, 1943, T. 13: 2.
- ¹¹¹ V. nap. 48 i 53.
- ¹¹² Materijal iz Pečke banje objavljen je samo pojedinačno, v. *Keltoi*, Sl. IV i 29. Up. R. Vasić, o. c. (nap. 52) 63. Na podacima o grčkoj keramici zahvaljujem Maji Parović-Pešikan.
- ¹¹³ Up. sliku u *Ilustrovanoj politici* od 10. 9. 1985.
- ¹¹⁴ D. Garašanin, *Starinar*, N. S. 11, 1960, 87, Sl. 1—4. Za igle, R. Vasić, *Präh. Zeitschr.* 57, 1982, 250.
- ¹¹⁵ B. Jerem, o. c. (nap. 2) 84.
- ¹¹⁶ D. Berciu, *Mater. și cercet.* 1, 1953, 622, T. 39: B.
- ¹¹⁷ R. Vasić, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 23/21, 142 ss.
- ¹¹⁸ R. Vasić, *Arch. Jugosl.* 12, 1971, 1 ss.
- ¹¹⁹ M. Garašanin, *Praistorija na tlu SR Srbije*, 1973, 505 ss.
- ¹²⁰ A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) 43 s.
- ¹²¹ Up. nap. 99—101.
- ¹²² Č. Truhelka, o. c. (nap. 101) sl. 85.
- A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 36: 17.
- ¹²³ A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 37: 12.
- ¹²⁴ Up. nap. 53.
- ¹²⁵ F. Prendi, o. c. (nap. 105) T. 6: 3.
- D. Kurti, *Iliria* 13, 1, 1983, 98, T. 2: 3—6.
- ¹²⁶ Up. n. pr. takav kolenasti prelaz na nekim fibulama sa grčkih ostrva, E.

Sapouna-Sakellarakis, o. c. (nap. 9) T. 17: 557, 25: 841 itd.

¹²⁷ A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 34: 1.

¹²⁸ Ib. T. 34: 2.

¹²⁹ Ib. T. 47: 21.

¹³⁰ Ib. T. 47: 2.

¹³¹ Na tipološkoj listi ovih fibula u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, koja nije potpuna, dominiraju fibule sa kolena-
stim prelazom od luka ka nozi. Ovde zahvaljujem B. Čoviću na mogućnosti da dobijem ove podatke i vidim neke od neobjavljenih fibula.

¹³² F. Fiala, *WMBH* 5, 1897, 26, Sl. 50.

A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 9: 10.

¹³³ F. Fiala, *WMBH* 1, 1893, 164, Sl. 75.

A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 37: 4.

¹³⁴ A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) T. 37: 6, 7.

¹³⁵ Ib. 42 s, T. 8: 1, 2; 25: 12. Up. ta-
kođe fibule iz Talina i Borika, Č. Tru-
helka, o. c. (nap. 101) 88, Sl. 86, 87, 89.

¹³⁶ Primerak iz Bandinog brda, ib. Sl. 88. Za dataciju, A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) 44.

¹³⁷ Npr. čunaste fibule u Pilatovićima (M. Zotović, o. c. (nap. 51) T. 32:), i Kremni, R. Vasić, o. c. (nap. 52) T. 30: 6. Krestaste fibule u Ražani, ib. T. 34: 3, u dolini Mati, F. Prendi, o. c. (nap. 105) T. 6: 7, i u Donjoj Dolini, Č. Truhelka, o. c. (nap. 55) T. 56: 18; Z. Marić, o. c. (nap. 55) T. 13: 33.

¹³⁸ A. Benac, B. Čović, o. c. (nap. 1) 43 s.

¹³⁹ Nalazi iz kneževskog tumula u Pilatovićima nisu publikovani u celini te se izvesne rezerve u pogledu datovanja moraju zadržati. Up. M. Zotović, o. c. (nap. 51) 88 ss.

¹⁴⁰ Up. npr. 54.

¹⁴¹ Up. nap. 102—104. Za nalaz iz oko-
line Humca. B. Čović, u: *100 godina Mu-
zeja u Humcu. Zbornik Radova*, 1985, 55,
T. 4: 4.

¹⁴² I. Pušić, *Arh. pregl.* 4, 1962, T. 11: 6.

¹⁴³ Č. Truhelka, o. c. (nap. 6) Sl. 13.

¹⁴⁴ B. Čović, o. c. (nap. 141) T. 4: 6.

¹⁴⁵ Z. Marić, *Gl. Zem. muz.* N. S. 30—
31, 1977, T. 2: 4.

¹⁴⁶ Č. Truhelka, *Gl. Zem. muz.* 19, 1901,
7 s, Sl. 5: 6.

¹⁴⁷ B. Čović, u: *Visoko i okolina kroz
istoriju I*, 1984, 46, Sl. 8: 1, 2.

¹⁴⁸ Neobjavljeno. Muzej u Nikšiću,
inv. M 66.

¹⁴⁹ Č. Truhelka, o. c. (nap. 146) 8.

¹⁵⁰ V. Lahtov, J. Kastelic, *Lihnid* 1,
1957, T. 8: 1, 2; 9: 3—8; 17: 5; 20: 1, 2.
Lj. Popović, o. c. (nap. 48) T. 20: 7, 8.
Fragmentovana fibula sa nepoznatog na-
lazišta u Narodnom muzeju u Beogradu,
D. Garašanin, o. c. (nap. 90) T. 63: 5, istog
oblika možda potiče iz Ohridske oblasti.

¹⁵¹ N. Ceka, *Iliria* 2, 1972, 173, T. 8: 3.

¹⁵² Z. Marić, o. c. (nap. 145) 108 ss.

¹⁵³ Up. grčku keramiku iz Trebeništa,
V. Lahtov, J. Kastelic, o. c. (nap. 150) T.
6; 12; 18.

¹⁵⁴ B. Čović, o. c. (nap. 141) 55. B. Čo-
vić, u: *Simpozijum o teritorijalnom i hro-
nološkom razgraničenju Ilira u praisto-
rijska doba*, 1964, 108.

¹⁵⁵ Č. Truhelka, o. c. (nap. 6) 15, sl. 14.

¹⁵⁶ B. Čović, *Vj. arh. hist. dalm.* 63—64,
1961/62, Sl. 4: 3.

¹⁵⁷ I. Marović, u: *Cetinska krajina od
prethistorije do Turaka*, 1980, Sl. 23: 13.
¹⁵⁸ I. Bulić, *Bull. arch. st. dalm.* 21,
1998, T. 5—6: 41, 42.

¹⁵⁹ F. Fiala, *WMBH* 3, 1895, 270, Sl. 76.

¹⁶⁰ V. Radimsky, *WMBH* 1, 1893, 176,
Sl. 13; 14.

¹⁶¹ B. Čović, D. Nikić, *Zb. Arh. dr.
Bosne i Herc.* 1, 1982/83, 90, T. 1: 2.

¹⁶² M. Mandić, *Gl. Zem. muz.* 49, 1937,
T. 2: 12.

¹⁶³ Neobjavljeno u Arh. muzeju u Za-
grebu. Na podatku zahvaljujem D. Balen-
Letunić.

¹⁶⁴ B. Čović, o. c. (nap. 154) 106; R.
Vasić, *Kulturne grupe starijeg gvozdenog
doba u Jugoslaviji*, 1973, 72 ss.

¹⁶⁵ Up. nap. 122 i 123, i naročito nap.
125 za primerke iz severne Albanije.

¹⁶⁶ B. Čović, o. c. (nap. 156) Sl. 3. F.
Fiala, *WMBH* 6, 189, 148.

¹⁶⁷ J. Posedel, *WMBH* 11, 1909, T. 20:
2, 3.

¹⁶⁸ B. Čović, o. c. (nap. 141) 55, T. 4:
1, 2.

¹⁶⁹ Č. Truhelka, o. c. (nap. 6) Sl. 15.

¹⁷⁰ Z. Marić, o. c. (nap. 145) T. 2: 3.

¹⁷¹ V. Atanacković-Salčić, *Tribunia* 3,
1977, T. 2: 1.

¹⁷² V. Radimsky, *WMBH* 3, 1895, 514,
Sl. 23—25.

¹⁷³ Č. Truhelka, o. c. (nap. 6) Sl. 39.

¹⁷⁴ Up. nap. 132.

¹⁷⁵ S. Anamali, F. Prendi, *Stud. Alb.*
1, 1964, T. 14: 13.

¹⁷⁶ Up. nap. 47.

¹⁷⁷ T. Bader, o. c. (nap. 5) 118, 372—
374.

¹⁷⁸ R. Vasić, *Godiš. Cent. balkanol.
ispit.* 23/21, 1985, 145.

¹⁷⁹ T. Bader, o. c. (nap. 5) 118 ss, No. 375—381.

¹⁸⁰ Up. V. Atanacković-Salčić, o. c. (nap. 171) T. 6; 7; 8.

¹⁸¹ Up. nap. 125 i 175.

¹⁸² Up. nap. 105. Takode, M. Korkuti, *Shqipëria arkeologjike*, 1971, 49.

¹⁸³ Up. nap. 151.

¹⁸⁴ A. Hoti, *Iliria* 12, 1, 1982, 28, T. 7: 5—7. B. Jubani, *Stud. Alb.* 9, 2, 1972, 209.

BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG DER BOGENFIBELN MIT VIERECKIGER FUSSPLATTE AUF DEM BALKAN

Zusammenfassung

Die Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte stellen eine der häufigsten Fibelformen der Späthallstattzeit im Zentralbalkan dar. Ihr Verbreitungsbereich und ihre Zeitbestimmung sind in hauptsächlichen Umrissen bekannt, jedoch bietet die große Anzahl der Varianten und Derivate Möglichkeiten zur Gewinnung genauere Angaben über die Entstehung und Weiterentwicklung dieser Form im Balkaninneren.

Seit der Entdeckung der ersten derartigen Fibeln in Bosnien am Ende des 19. Jahrhunderts werden sie mit den griechischen geometrischen Fibeln aus dem 8. Jh. v. u. Z. in Zusammenhang gebracht. Dabei wird der zeitliche Hiatus zwischen dem 8. und 5. Jh., in welches diese Fibeln auf dem Balkan meistens datiert werden, durch das längere Existieren dieser Fibeln in Thessalien und in Nordgriechenland erklärt, von wo sie sich in größerem Ausmaß schon im Laufe des 6. Jh. nach Norden verbreiteten. Ihre große Popularität im Balkaninneren erlebten sie im 5. Jh., während im 4. Jh., zur Zeit des Aussterbens der Hallstattformen, ihre Verwendung aufgegeben wurde. Die Bestimmung der Varianten und Gruppen der Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte ist nicht immer eine leichte Aufgabe, weil es, obgleich sich die Unterschiede zwischen den einzelnen Gruppen relativ klar erkennen lassen, eine ganze Reihe von Zwischenformen und Derivaten gibt, von denen sich nur schwer sagen läßt, welchem Typ oder welcher Variante sie angehören. Wenn man dabei berücksichtigt, daß bestimmte Typen in bestimmten Regionen verbreitet sind, und daß dann die Verbreitung derselben Variante in mehrere Bereiche in kleinerem Ausmaß wahrnehmen kann, dann wird verständlich, daß wir uns in unserem weiteren Erklären und Vorstellen des Materials an geographische Einheiten gehalten haben — so war es leichter, sämtliche Fibeln eines Bereiches zu erfassen und die Unterschiede sowie Ähnlichkeiten zwischen den Funden aus benachbarten Regionen hervorzuheben.

I

Eine Zahl von Fibeln mit vertikal verlängerter viereckiger Fußplatte in Makedonien, die unter dem Einfluß der geometrischen Fibeln entstanden sind, weicht von den übrigen derartigen Fibeln im Balkaninneren sowohl durch die Form als auch die Entstehungszeit ab. Dies sind 8 Fibeln aus Djevdjelija (5 Fibeln aus Grab 31/35 aus der Lokalität Milci, 1 Fibel aus Rid und 2 Fibeln aus Suva reka, Gräber 25 und 41 — **Taf. 1: 1**), ferner 4 Fibeln aus Radanja bei Štip, und 1 Fibel aus der Umgebung von Valandovo, heute im Stadtmuseum Belgrade (Abb. 1).

Die Fibeln aus Radanja, aus der Umgebung von Valandovo (Abb. 1) und 4 Fibeln aus Milci haben große Dimensionen, einen pyramidenförmigen Abschluß des dem Kopf nahen Bogenteils und, obwohl sie heimische Erzeugnisse vorstellen, dürften sie unter dem unmittelbaren Einfluß der geometrischen Fibeln entstanden sein. Dies gilt insbesondere für 4 Fibeln aus der Lokalität Milci, die an beiden Seiten

* Mit besonderer Genugtung spreche ich an dieser Stelle den Kollegen meinen Dank aus, die mir die Publikation der Fotos und Zeichnungen einer Anzahl von noch unveröffentlichten Gegenständen ermöglicht haben, und zwar: I. Vokotopoulou, Archäologisches Museum Thessaloniki, A. Delivorrias, Benaki Museum Athen, S. Perišić, Stadtmuseum Belgrad, P. Milošević, Museum vom Srem, Sremska Mitrovica, M. Vukmanović, Nationalmuseum Belgrad, Đ. Jovanović, Museum von der Krajina Negotin, O. Palamarević, Nationalmuseum Vranje, R. Pašić, Archäologisches Museum Skopje und M. Vickers, Ashmolean Museum Oxford, wie auch den Verwaltungen dieser Museen für die Erlaubnis, daß dieses Material veröffentlicht wird.

des kahnförmigen Bügels Knoten aufweisen, also für die griechischen Exemplare charakteristische Details. Obgleich man diese Fibeln nicht mit vollkommener Genauigkeit datieren kann, wird vorausgesetzt, daß sie höchstwahrscheinlich in die erste Hälfte des 7. Jh. v. u. Z. zu setzen wären. Die Fibel aus Grab 41 in Suva reka stellt eine vereinfachte Form dieser Gruppe dar.

Die Fibeln aus Rid, Suva reka, Grab 25 (**Taf. 1: 1**) und die kleinere Fibel aus Milci haben kleinere Dimensionen, weisen keine der oben angeführten Details der geometrischen Fibeln auf und werden, allgemein genommen, etwas später datiert als die erste Gruppe.

Alle diese Funde bezeugen, daß im 7. Jh. in Jugoslawischen Makedonien die Form der Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte in mehreren Varianten existiert hat, entstanden als Resultat des Kontaktes dieser Region mit den Nordküsten des Ägäischen Meeres und unter den Einwirkungen, die von dort nach Norden ausstrahlten. Nicht allzu zahlreich, nach den bisherigen Forschungen zu urteilen, und auf den Unter- und Mittellauf des Vardars beschränkt, spielten diese Fibeln anscheinend keine bemerkenswertere Rolle bei der Verbreitung dieser Form auf den Nordbalkan.

II

Die ersten Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte, die als balkanische Form angesehen werden können, haben einen glatten Bügel mit rundem Querschnitt und eine quadratische oder horizontal verlängerte Fußplatte mit sattelförmiger oberer Seite und knopfartiger Ansätze beiderseits des Bügels sowie am Fußplattenende, wobei auch Varianten dieser Grundform vorhanden sind. K. Kilian hat diese Form Typ Marvinci-Gogošu benannt (nach der Fibel aus Marvinci, einer Form, die im griechischen und jugoslawischen Makedonien verbreitet ist, und den Fibeln aus Gogošu in Oltenien, wo die Form zwar die Grundkonstruktion beibehalten hat, doch mit dekorativen Details bereichert ist), obwohl angesichts der Tatsache, daß dieser Typ anscheinend auf Westchalkidike entstanden und hier lange in Gebrauch geblieben ist, vielleicht die Bezeichnungen »makedonischer« oder »chalkidischer« Typ besser entsprechen würden.

In Griechenland kamen derartige Fibeln vorwiegend auf Westchalkidike zutage: Trilophon-Mesimeri (**Abb. 2**), Potaidaia, Vrastina Kalyvia, Nea Mihaniona (**Abb. 3**), Agia Paraskevi, Olynth, Nea Syllata, ferner Chauchitsa, Tefik bey bei Serres, Amphipolis, Drama (**Abb. 4**), der Fluß Filiouri, Pherai (?).

In Jugoslawien stammen die meisten vom Mittellauf des Vardars: Marvinci, Glos bei Grčište, Sopot bei Titov Veles, Radanje, Tekešinsko Lozje bei Kočani, Vinica, ferner wurden sie nördlicher in den Lokalitäten Moštanica bei Vranje (**Taf. 1: 3**), Pilatovići, Vrane bei Arilje, Donja dolina an der Sava gefunden, während sich einige Derivate und Hybriden, wie z. B. die Fibeln aus Grivac bei Kragujevac und aus Lisijevo polje bei Ivangrad (**Taf. 1: 2**) gleichfalls an die Verbreitung dieses Typs knüpfen lassen. Die Silberfibeln aus Pečka banja weisen durch ihre Grundkonstruktion und die Knöpfe an Bügel und Fußplatte deutlich auf die genetische Verbindung mit dieser Form hin, obwohl sie sich an die Gruppe Novi Pazar-Atenica binden.

Aus Bulgarien (**Taf. 1: 4**) zählt die größte Fibelzahl zu diesem Typ: Altimir, Beli Izvor, Gradec, Krivodol, ferner die Varianten Gornji Vadin und Ljutibrod, wogegen die Fibeln aus Devetaškata peštera und Cervenbreg jünger und vielleicht an die Verbreitung der Formen Novi Pazar-Atenica zu knüpfen sind.

In Rumänien wurden sie in Gogošu Ieşelniţa, Ferigile, Teleşti, Gruia, Dumbrava, Simeria, Ostrovu Mare, Basarabi, Balta Verde, Misca, Rotbav und Tigveni entdeckt, von welchen sich die Beispiele aus Gruia, Basarabi und Gogošu direkt an die Einwirkungen aus Chalkidike knüpfen lassen, während sich bei den anderen Fibeln die Strenge der Konstruktion verliert und so können diese Exemplare, von denen viele Zufallsfunde darstellen, in diese Zeit oder in die Periode der Verbreitung der Formen Novi Pazar-Atenica gehören.

Hinsichtlich der Datierung werden die Fibeln aus Amphipolis, Olynth, Tefik bey, Chauchitsa, Drama und vom Fluß Filiouri mit ziemlicher Sicherheit an den Beginn oder in die erste Hälfte des 6. Jh. gesetzt, wogegen einige Fibeln aus Agia

Paraskevi älter sein könnten. Andererseits werden die Fibeln aus Nea Mihaniona, Vrastina Kalyvia und Nea Syllata aufgrund der griechischen Keramik in die erste Hälfte des 5. Jh. v. u. Z. gesetzt.

In Jugoslawien lassen sich die präzisen Daten nicht feststellen, sicher ist jedoch, daß am Vardar und in der Umgebung von Štip und Kočani diese Fibeln im 6. Jh. erscheinen, ja noch mehr, in einigen Fällen, wie z. B. in Sopot, wurden sie vergesellschaftet mit »makedonischen« Bronzen gefunden und gehören spätestens in die erste Hälfte des 6. Jahrhundert. Nördlicher davon, in Serbien, erscheinen sie etwas später, meistens in der zweiten Hälfte des 6. Jh., während sie in Donja Dolina den Gräbern aus der ersten Hälfte des 6. Jh. angehören und Ähnlichkeiten mit derartigen Funden in Rumänien aufweisen. Die bulgarischen Funde werden ebenfalls ins 6. Jh. gesetzt, und zwar vorwiegend in die erste Hälfte, so wie die Fibeln aus Gogošu, Gruia und Basarabi in Oltenia.

Diese Angaben zeigen auf die vermutliche Entstehung des Typs Marvinci-Gogošu in Westchalkidike am Ende des 7. Jh. v. u. Z. unter dem Einfluß der geometrischen Fibeln (wovon auch die Existenz einer Zahl von Fibeln dieses Typs von größerem Ausmaß spricht — **Taf. 1:** 4) und er hat hier fast bis zur Mitte des 5. Jh. v. u. Z. bestanden. Am Beginn des 6. Jh. verbreitete er sich von hier nach Osten nach Thrakien und nach Norden bis zum Mittellauf des Vardars und zur Bregalnica und weiter bis zur Donau, wie auch nach Westen bis Donja Dolina und zum Glasinac-Kulturreis. Größtenteils dank dieser Strömungen kam es Ende des 6. Jh. zum Aufkommen der Gruppe Novi Pazar-Atenica, wie auch einer Reihe anderer Lokalformen weiter westwärts.

III

Die bekannteste Gruppe der Bogenfibeln mit viereckiger Fußplatte im Balkaninneren stellen die Silber- und Goldfibeln des Typs Novi Pazar-Atenica dar, die in der Regel einen Bügel mit rundem oder profiliertem Querschnitt sowie eine viereckige Fußplatte mit eingeritzten Linien und Kreisen und einen konischen Knopf am Fußplattenende aufweisen. In diese Gruppe, die übrigens entsprechend den Lokaltendenzen mit einer Überfülle von Unterschieden und Details auftritt, sind folgende Funde zu zählen: Novi Pazar (**Taf. 2:** 1—4), Atenica, Kruševica, Pečka banja (mit den oben betonten Unterschieden), Umčari, Salaš Nočajski (**Abb. 5**), Sremska Mitrovica, Kuzmin, Sotin, Vinča (**Taf. 3:** 1), eine größere Zahl von Fibeln aus unbekanntenen Fundorten in Serbien (**Taf. 3:** 4—8), ferner Beremend in Ungarn, Cervenbreg in Bulgarien (**Taf. 2:** 6, 8, 9), Gajtan in Albanien, Crvena lokva auf Glasinac, Kačanj und Cavtat in Süddalmatien, wie auch, allgemeiner genommen, 2 Fibeln aus den Fürstengräbern in Trebenište (**Taf. 3:** 1, 2). Außerdem bindet sich eine gewisse Zahl von Bronzefibeln an diese Silber- und Goldexemplare, von denen gleichfalls einige eine verzierte Fußplatte haben: Drmno (**Taf. 2:** 7), Vinča (**Taf. 3:** 2), Kupinovo (**Taf. 3:** 3), Kličevac, Negotin (**Taf. 2:** 5), Zemun, Novi Banovci, Jajce, Kačanj, Gosinja und Šarančeve vrtoče auf Glasinac, ferner in Ungarn Szentes Vekerzug und Békéscsaba-Fényes, in Rumänien Ostrovu Mare, Ferigile und andere, in Bulgarien Devetaškata peštera.

Das Erscheinen der Silber- und Goldfibeln der Gruppe Novi Pazar-Atenica ist höchstwahrscheinlich mit Einflüssen aus Makedonien und dem gesteigerten Interesse der lokalen Bevölkerung für ausländische Luxuswaren in Zusammenhang zu bringen, wovon deutlich die reichen Fürstengräber in Trebenište, Novi Pazar und Atenica sowie die etwas ärmlicheren Gräber in Pečka banja, Kruševica usw. zeugen. Die frühesten Fibeln dieser Gruppe werden einwandfrei ans Ende des 6. oder den Beginn des 5. Jh. datiert, während sie den Höhepunkt ihrer Popularität im 5. Jh. erleben, wobei neben Silber- und Goldfibeln auch Bronze- und seltener Eisenexemplare vorkommen. Schon von früher den heimischen Werkstätten bekannt, wurde die Form gern von den einheimischen Handwerkern übernommen, die im Schaffen, Verzieren und weiterem Variieren all ihre Kenntnisse und alle technischen Möglichkeiten zeigten. Die Detailanalyse des Verzierungs-systems wird vermutlich bestimmte Resultate hinsichtlich der typologisch-chronologischen Einteilung der Fibeln und Formen der einzelnen Lokalwerkstätten beitragen, doch im Augenblick, wo wir noch

immer über relativ wenige, insbesondere gesichert datierte Funde verfügen, können in diesem Hinblick keine sicheren Schlüsse gezogen werden. Die Form verschwindet im 4. Jh., verdrängt durch die Scharnierfibeln mit Ziergliedern auf dem Bügel, die, nachdem sie Ende des 6. Jh. in Makedonien geschaffen wurden, wegen der Kompliziertheit ihrer Herstellung im 5. Jh. in den Lokalwerkstätten im Balkaninneren zunächst keinen Anklang fanden und sich erst im Laufe des 4. Jh. v. u. Z. nach Norden verbreiteten.

IV

Ein Sonderkapitel in der Erforschung dieser Fibeln nimmt der Bereich Glasinac ein, wo eine Reihe von Varianten auf dieses Thema sowie von Lokalformen auftritt. Insbesondere fallen auf die Fibeln mit knieförmigem Übergang des Bügels zur Fußplatte, was höchstwahrscheinlich durch nachträgliche Nachahmung der sattelförmigen oberen Seite auf der viereckigen Fußplatte entstanden ist, die hier in der Regel gerade und im Oberteil verdickt ist. Die viereckige Fußplatte ist auf Glasinac auch mit anderen Bügelformen kombiniert — jenen der Kamm-, der Kahnfibel (**Taf. 4: 5**), der Knotenfibel usw., was von der breiten Verwendung dieses Elements auf Glasinac spricht.

Die Datierung dieser Fibeln ist nicht ganz präzise. Sie erscheinen in den Phasen Glasinac IV c und V a, bzw. waren vor der Entstehung der Gruppe Novi Pazar-Atenica in Südwestserbien bekannt, erlangten jedoch den Höhepunkt ihrer Popularität im 5. Jahrhundert. Glasinac kann diese Formen teilweise über Donja dolina kennengelernt haben, doch auch auf direktere Weise aus Makedonien, mit dem der Glasinac-Kulturkreis längere Zeit Verbindungen unterhielt. In diesem Sinn zeugt die Fibel aus Lisijevo polje bei Ivangrad (**Taf. 1: 2**), aus einem zum Glasinac-Kulturkreis gehörenden Fundverband, die spätestens in die zweite Hälfte des 6. Jh. datiert wird und in deren Form sich nahe Analogien zu den Fibeln aus Olynth und Tefik bey in Makedonien abzeichnen. Besser begründete Antworten auf diese Frage werden erst die Veröffentlichung des Gesamtmaterials von Glasinac und die eingehendere Aufstellung seiner Chronologie ermöglichen.

V

Im Westen der Balkanhalbinsel sind Fibeln mit viereckiger Fußplatte nicht zahlreich vertreten. Sie folgen dem Typ Novi Pazar-Atenica (Kačanj, Jajce, Cavtat) oder der Glasinac-Variante mit oberem verdickten Rand der Fußplatte (Glogovik, Gorica — **Taf. 4: 6**) und mit knieförmigem Übergang vom Bügel zur Fußplatte (Kačanj, Plana, Visoko, Kovačev do), wobei die Platte gewöhnlich vertikal verlängert ist. Zur letztgenannten Variante gehören auch 13 Fibeln aus den ärmlicheren Gräbern in Trebeništa (**Taf. 4: 3, 4**) und 1 Fibel aus Donje Selce (Selce Posthme) in Albanien, die so wie die herzegowinischen Beispiele, in der Regel in die zweite Hälfte des 5. Jh. datiert werden.

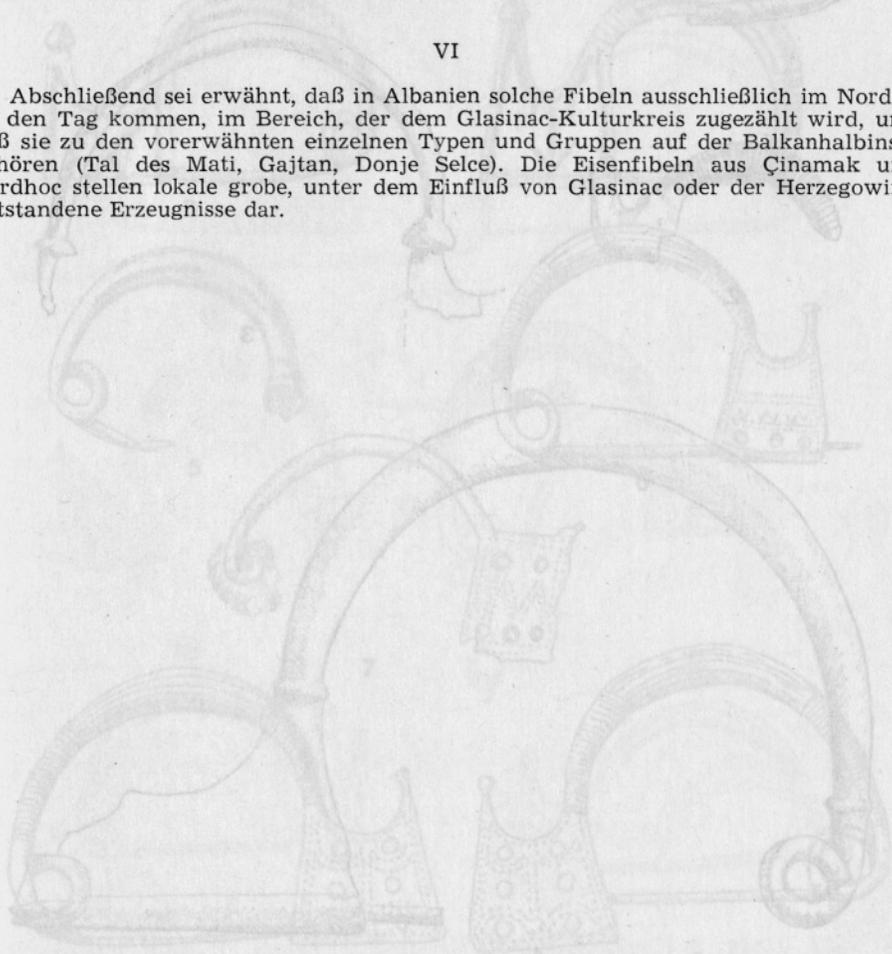
Hier sind überdies einige spezifische Varianten dieser Fibeln aufgekommen. Eine davon zeichnet sich durch die Hinzufügung eines oder zweier stachelförmiger Fortsätze auf der Fußplatte oder dem Bügel bei der Schleife aus und ist von der Cetina bis zur Neretva verbreitet: Gorica (**Taf. 4: 7**), Crvenica, Otišić, Postranje, Posušje (**Taf. 4: 8**), Rakitno, Vašarovine, Zagoričani usw. Die Entstehung dieser ungewöhnlichen Variante steht vermutlich mit den Knotenfibeln von Glasinac in Zusammenhang, die auch in diesen Gegenden bekannt waren. Eine ähnliche, jedoch weniger verbreitete, aus Ston und Humac bei Ljubuški nachgewiesene Variante hat einen Knoten oder kammförmigen Bügel mit Löchern für die Befestigung von Kettchen oder Anhängern.

Komplizierter ist die Entstehung der Variante der Fibeln mit viereckiger Fußplatte, mit einem mit Palmette oder stilisiertem Schlangenkopf verziertem Blatt, an dem die Nadel mit einem Niet oder Scharnier befestigt war. Derartige Fibeln sind nachgewiesen aus: Gorica (**Taf. 5: 1**), Kačanj (**Taf. 5: 5**), Ljubomir, Radimlje in der Herzegowina (**Taf. 5: 2—4**), aus Gosinja auf Glasinac (**Taf. 5: 6**), aus dem Tal des

Flusses Mati in Albanien, aus Gradešnica in Pelagonien und aus Ostrovu Mare und »Banat« in Rumänien. Nach der Bügelform und dem Material, woraus sie verfertigt sind — häufig kommen Silberexemplare vor — kamen sie unter dem Einfluß der Gruppe Novi Pazar-Atenica auf. Dabei muß mit der lokalen Entwicklung gerechnet werden, wovon am deutlichsten die Fußplatten form spricht, die in der Herzegowina vertikal verlängert ist, während sie in Albanien trapezoid und in Rumänien quadratisch ist. Die Verbindung dieser Variante mit den Scharnierfibeln mit Ziergliedern auf dem Bügel scheint wahrscheinlich, namentlich in Oltenien, wo die Palmettenformen dieser Fibeln große Ähnlichkeiten mit den Palmetten der Scharnierfibeln aus Ostrovu Mare aufweisen, wogegen die Situation in der Herzegowina etwas weniger klar ist, da hier die ersten Scharnierfibeln, wie es scheint, nach dem Erscheinen der angeführten Variante der Fibeln mit viereckiger Fußplatte datiert werden.

VI

Abschließend sei erwähnt, daß in Albanien solche Fibeln ausschließlich im Norden an den Tag kommen, im Bereich, der dem Glasinac-Kulturkreis zugezählt wird, und daß sie zu den vorerwähnten einzelnen Typen und Gruppen auf der Balkanhalbinsel gehören (Tal des Mati, Gajtan, Donje Selce). Die Eisenfibeln aus Činamak und Bardhoc stellen lokale grobe, unter dem Einfluß von Glasinac oder der Herzegowina entstandene Erzeugnisse dar.

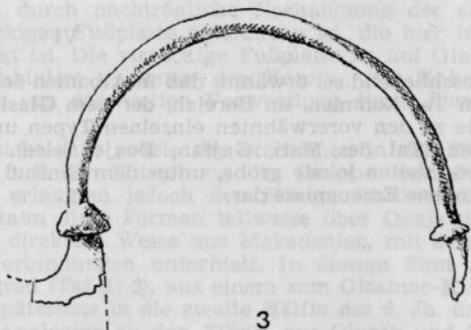
T. 1: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 2: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 3: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 4: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 5: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 6: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 7: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 8: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 9: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 10: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 11: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 12: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 13: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 14: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 15: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 16: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 17: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 18: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 19: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 20: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 21: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 22: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 23: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 24: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 25: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 26: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 27: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 28: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 29: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 30: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 31: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 32: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 33: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 34: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 35: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 36: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 37: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 38: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 39: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 40: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 41: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 42: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 43: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 44: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 45: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 46: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 47: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 48: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 49: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 50: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 51: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 52: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 53: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 54: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 55: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 56: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 57: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 58: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 59: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 60: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 61: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 62: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 63: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 64: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 65: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 66: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 67: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 68: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 69: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 70: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 71: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 72: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 73: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 74: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 75: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 76: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 77: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 78: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 79: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 80: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 81: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 82: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 83: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 84: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 85: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 86: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 87: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 88: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 89: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 90: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 91: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 92: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 93: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 94: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 95: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 96: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 97: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 98: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 99: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica
 T. 100: 1. Suva reka — Bezdelska, grob 23. 2. Lajtjevo polje, Ivangrad, 3. Moštanica

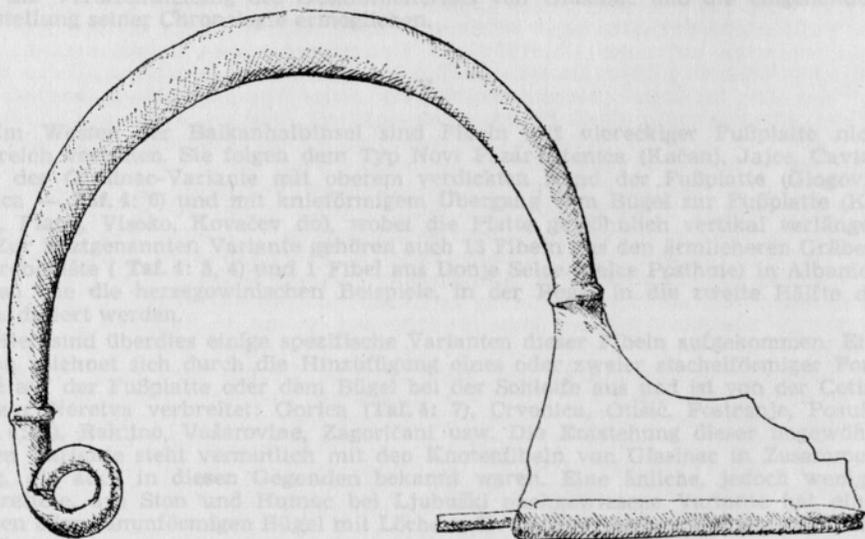
1

2

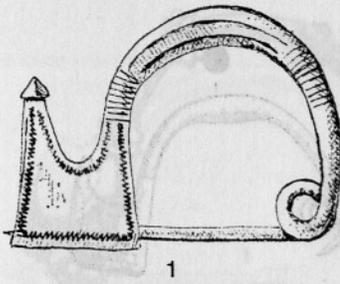
3

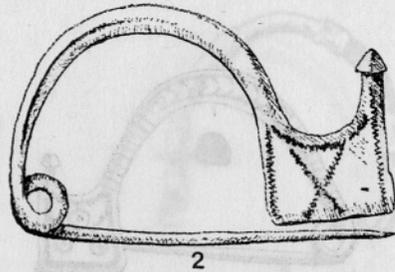
4

T. 1: 1 Suva reka — Đevdželija, grob 25; 2 Lisijevo polje, Ivangrad; 3 Moštanica Vranje; 4 Nepoznato, Bugarska. Sve bronza. 1 : 1.

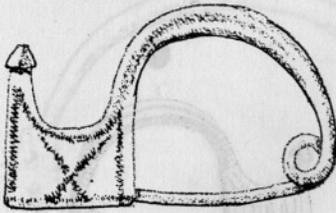
Taf. 1: 1 Suva reka — Djevdjelija, Grab 25; 2 Lisijevo polje, Ivangrad; Moštanica, Vranje; 4 unbekannt, Bulgarien. Alles Bronze. 1 : 1.

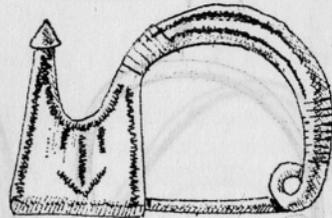
1

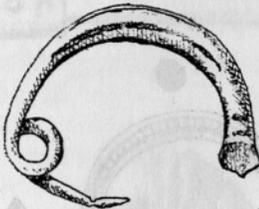
2

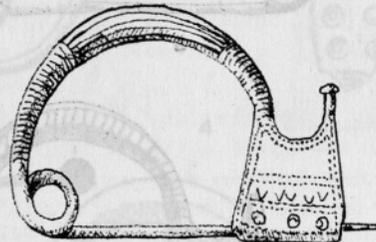
3

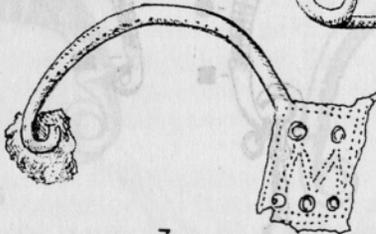
4

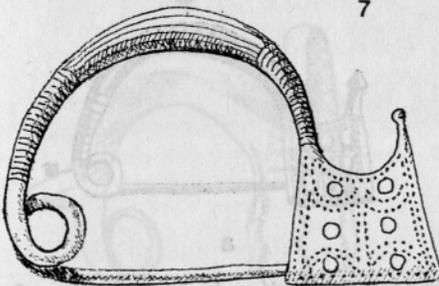
5

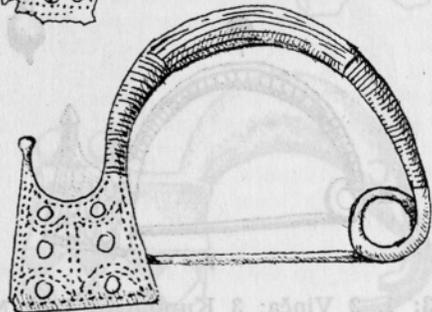
6

7

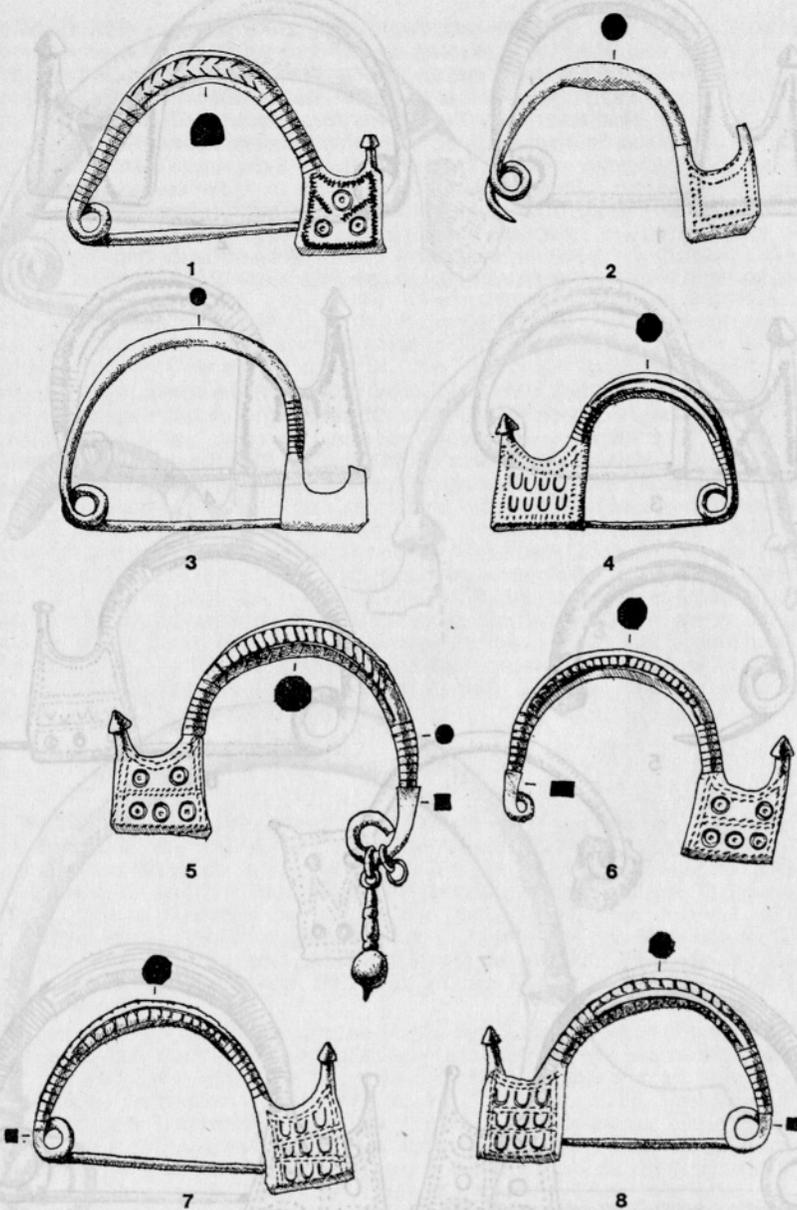
8

9

T. 2: 1—4 Novi Pazar; 5 okolina Negotina; 6, 8, 9 Červenbreg, Dupnica; 7
Drmno, Požarevac. 1, 6, 8, 9 srebro, 2—4 zlato, 5, 7 bronza. 1 : 1.

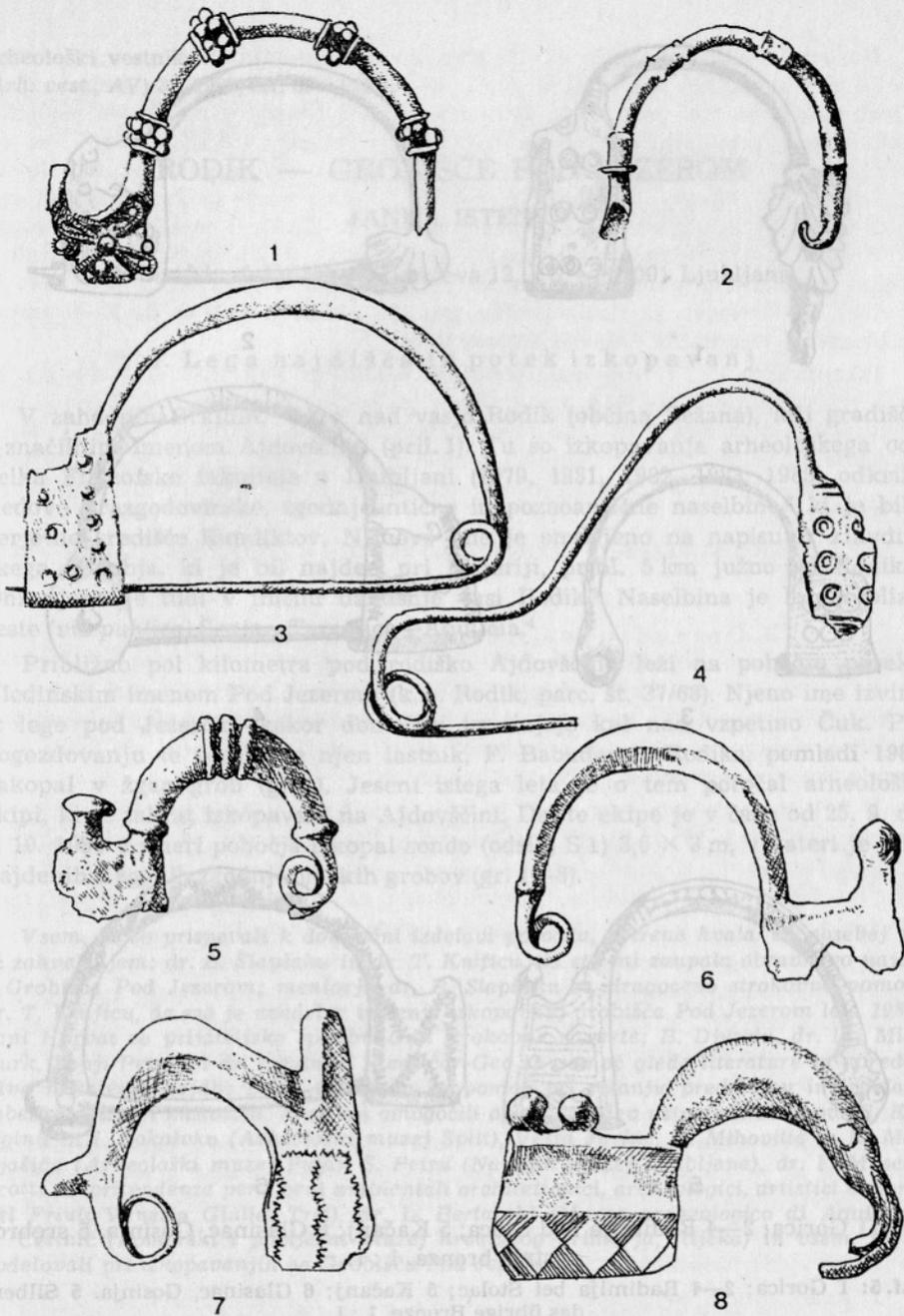
Taf. 2: 1—4 Novi Pazar; 5 Umgebung von Negotin; 6, 8, 9 Červenbreg, Dupnica;
7 Drmno, Požarevac. 1, 6, 8, 9 Silber, 2—4 Gold, 5, 7 Bronze. 1 : 1.

T. 3: 1, 2 Vinča; 3 Kupinovo; 4—8 Nepoznato, Srbija. 1, 5—8 srebro, 2, 3 bronza, 4 zlato. 1 : 1.

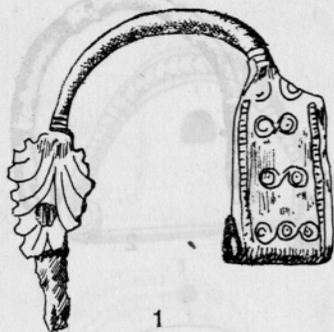
Taf. 3: 1, 2 Vinča; 3 Kupinovo; 4—8 unbekannt, Serbien 1, 5—8 Silber, 2, 3 Bronze, 4 Gold. 1 : 1.

1. Vinča, 2. Vinča, 3. Kupinovo, 4. Nepoznato, Srbija, 5. Nepoznato, Srbija, 6. Nepoznato, Srbija, 7. Nepoznato, Srbija, 8. Nepoznato, Srbija.

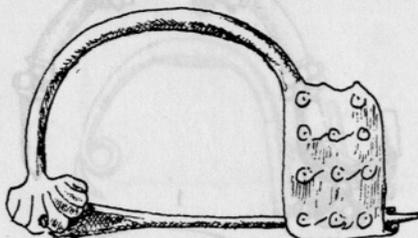

T. 4: 1—3 Trebenište; 4 Nepoznato (Trebenište?); 5 Glasinac, Gosinja; 6, 7 Gorica; 8 Posušje. 1, 2 srebro, ostalo bronza. 1 : 1.

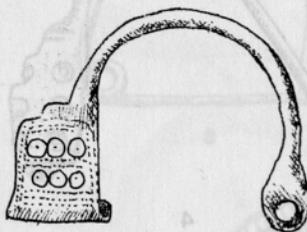
Taf. 4: 1—3 Trebenište; 4 unbekannt (Trebenište?); 5 Glasinac, Gosinja; 6, 7 Gorica, 8 Posušje. 1, 2 Silber, das übrige Bronze. 1 : 1.

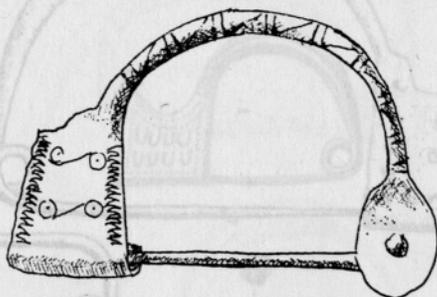
1

2

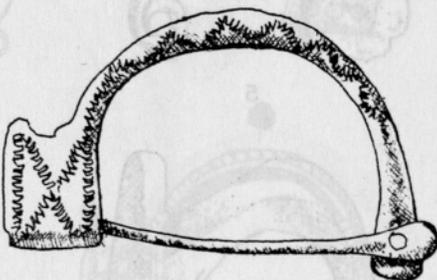
3

4

5

6

T. 5: 1 Gorica; 2—4 Radimlja kod Stoca; 5 Kačanj; 6 Glasinac, Gosinja. 5 srebro, ostalo bronza. 1 : 1.

Taf. 5: 1 Gorica; 2—4 Radimlja bei Stolac; 5 Kačanj; 6 Glasinac, Gosinja. 5 Silber, das übrige Bronze. 1 : 1.

Taf. 5: 1—3 Trepenitz; 4 unbekannt (Trepenitz?); 5 Glasinac, Gosinja; 6 7 Gorica; 8 Pozarje. 1 2 srebro, ostalo bronza. 1 : 1.

RODIK — GROBIŠČE POD JEZEROM

JANKA ISTENIČ

Filozofska fakulteta, Aškerčeva 12, YU — 61001 Ljubljana

1. Lega najdišča in potek izkopavanj

V zahodnih Brkinih,¹ 1 km nad vasjo Rodik (občina Sežana), leži gradišče z značilnim imenom Ajdovščina (**pril. 1**). Tu so izkopavanja arheološkega oddelka Filozofske fakultete v Ljubljani (1979, 1981, 1982, 1983, 1985) odkrila sledove prazgodovinske, zgodnjeantične in poznoantične naselbine,² ki je bila verjetno središče Rundiktov. Njihovo ime je omenjeno na napisu iz klavdij-skega obdobja, ki je bil najden pri Materiji, pribl. 5 km južno od Rodika. Ohranjeno je tudi v imenu današnje vasi Rodik.³ Naselbina je ležala blizu ceste (*via publica*) Senia—Tarsatica—Aquileia.⁴

Približno pol kilometra pod rodiško Ajdovščino leži na pobočju poseka z ledinskim imenom Pod Jezerom (k. o. Rodik, parc. št. 37/68). Njeno ime izvira iz lege pod Jezerom, kakor domačini imenujejo kal nad vzpetino Čuk. Pri pogozdovanju te poseke je njen lastnik, F. Babuder iz Rodika, pomladi 1981 zakopal v žgan grob (gr. 1). Jeseni istega leta je o tem poročal arheološki ekipi, ki je takrat izkopavala na Ajdovščini. Del te ekipe je v času od 25. 9. do 5. 10. 1981 v smeri pobočja izkopal sondo (odslej S 1) 3,6 × 3 m, v kateri je bilo najdenih 8 žganih zgodnjerimskih grobov (gr. 1—8).

Vsem, ki so prispevali k dokončni izdelavi poročila, iskrena hvala. Še posebej pa se zahvaljujem: dr. B. Slapšaku in dr. T. Knificu, da sta mi zaupala obravnavo najdb z Grobišča Pod Jezerom; mentorju dr. B. Slapšaku za dragoceno strokovno pomoč; dr. T. Knificu, da me je uvedel v vodenje izkopavanj grobišča Pod Jezerom leta 1982; Jani Horvat za prijateljsko spodbudo in strokovne nasvete; B. Djuriću, dr. Ivi Mikl Curk, Sonji Petru in dr. Ljudmili Plesničar-Gec za pomoč glede literature in opredelitve nekaterih najdb; Darji Grosman za pomoč pri risanju predmetov in izdelavi tabel; številnim kustosom, ki so mi omogočili ogled depojev ustreznih ustanov: B. Kiriginu in I. Lokošku (Arheološki muzej Split), Vesni Jurkić, K. Mihovilić in R. Matijašiću (Arheološki muzej Pula), S. Petru (Narodni muzej Ljubljana), dr. F. Maselli Scotti (Soprintendenza per i beni ambientali architettonici, archeologici, artistici e storici del Friuli Venezia Giulia, Trst), dr. L. Bertacchi (Museo archeologico di Aquileia), Ž. Cetinić (Pomorski i povijesni muzej hrvatskog Primorja, Rijeka) in vsem, ki so sodelovali pri izkopavanjih na Grobišču Pod Jezerom.

Sondiranje je vodil dr. T. Knific (Filozofska fakulteta, Ljubljana), sodelovali pa so T. Capuder, D. Kegl, T. Schein in A. Trenz, tedanji študenti arheologije na FF v Ljubljani.⁵

Naslednje leto, od 6. do 31. 8. 1982, so izkopavanja zajela tri kvadratne 4×4 m v podaljšku S 1 (**pril. 2**, kv. 1—3). Odkrili smo 5 žganih grobov zgodnjericke dobe, del poti in še nekatere težje opredeljive najdbe. Arheološko ekipo smo sestavljali predvsem študenti arheologije (redki naštetih ves čas izkopavanj): M. Frelih, J. Horvat, T. Kajfež, I. Karnel, S. Medved, M. Novak, T. Schein, G. Shiroka, D. Snoj, M. Stokin, B. Veličković in J. Istenič, ki sem (prvih 14 dni z zelo dragoceno pomočjo dr. T. Knifca) vodila izkopavanja. V. Bitenc, takrat absolvent geodezije na FAGG v Ljubljani, je izvajala s stereo snemanjem povezano delo na terenu (pod mentorstvom prof. dr. P. Šivica), D. Grosman je risala profile grobov, sodelovali pa so še E. Trampuž in brigadirji mladinske delovne brigade Brkini.⁶

Izkopavanje kv. 1 smo nadaljevali in zaključiti leta 1986 (11.—14. 6.), ko smo izčistili fronto nasutja, na katerem je ležala pot, in izkopali izsek tega nasutja ter dokumentirali tako nastala prečna profila (**risba 1**). Poleg avtorice poročila so se izkopavanj udeležili študenti arheologije I. Murgelj, S. Nikolić (FF, Ljubljana) ter A. Waters (Archaeological Sciences Department, University of Bradford).⁷

Najdbe bodo shranjene v Pokrajinskem muzeju v Kopru, inv. št. 6001—6177.

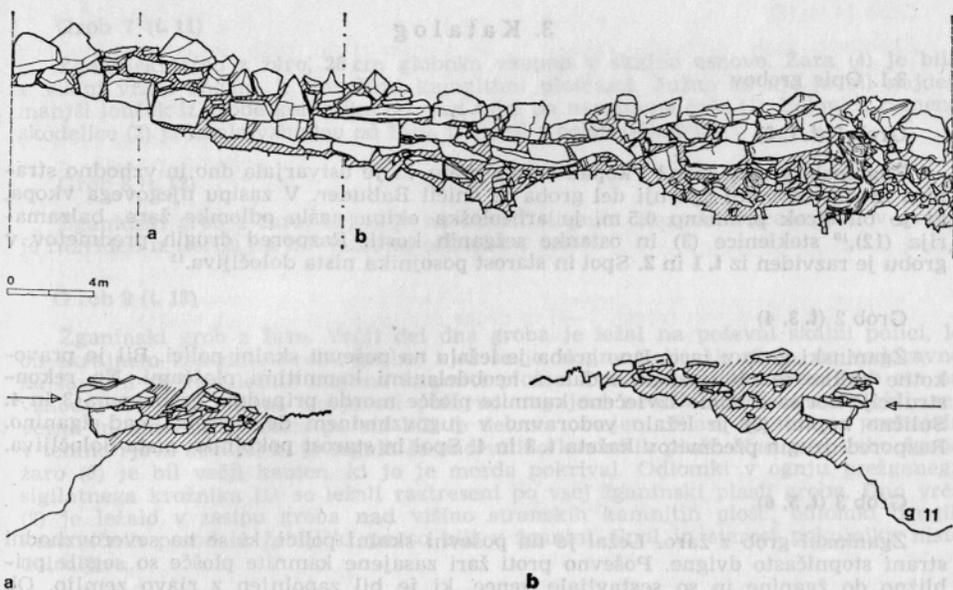
2. Opis situacije na izkopanem prostoru

S 1 in kv. 1—3 so bili izkopani na pobočju, ki postaja v smeri S 1 proti kvadrantu 3 vse manj strmo. Pod okoli 10 cm debelo plastjo humusa so bile različne, poševno v pobočje potekajoče plasti, ki jih tvori bolj ali manj preperela osnovna kamenina, tj. laporni peščenjak.

V S 1 in spodnjem delu kv. 1 je bilo 14 zelo na gosto v pobočje vkopanih grobov (**pril. 2**; **t. 19**: 1, 2), ki so ležali okoli 20—40 cm pod površino. 8 grobov je bilo raziskanih v celoti (gr. 1—4, 9—11, 14), 5 pa le delno (gr. 5—8, 12), ker so segali izven prostora, predvidenega za izkop. Grob 13, ki leži pod štorom v zahodnem kotu kv. 1, je skoraj v celoti neodkopen.

Vzhodno od grobov smo naleteli 10—15 cm pod površino na pot, »tlakovano« z manjšimi kamni (**pril. 2**, **t. 20**). Izkazalo se je, da leži na nasutju iz zemlje in kamnov, s katerim je bil izravnani padec terena. Na zahodnem robu — potekajočem po naravni prelomnici — je nasutje podpiral suhi zid iz neobdelanih kamnov v 2—4 legah,⁸ ki je ležal na živi skali, le v skrajnem vzhodnem delu pa na zmesi zemlje in kamnov (**risba 1**, **t. 22**: 2). Zaradi pritiska pobočja se je nasutje nagnilo, tako da so vrhnje lege podpornega zidu segale nad grob 11, ki je bil vkopan tik ob poti. Približno vzporedno z robom poti je nad grobom 11 stala pokončna, zaradi pritiska pobočja v smeri proti S 1 nagnjena kamnita plošča (**t. 22**: 1). Verjetno je razmejevala grob 11 od roba poti in je bila vidna tudi na površju.

V kvadrantu 2 so pritegnile pozornost večje kamnite plošče, ki so ležale v različnih legah v pribl. 0,4 m širokem in 1,5 m dolgem pasu. Pod njimi so ležale druge, podobne plošče, ki so se širile nekoliko dlje po pobočju (**t. 20**). Nad ploščami je ležalo dno vrča (**t. 18**: 3; **pril. 3**: j), med njimi pa smo našli

Risba 1: Fronta suhega zidu, ki je podpiral nasutje poti; a, b — preseka nasutja poti.

Zeichnung 1: Die Front der Stützmauer des Weges; a, b — Profile der Aufschüttung des Weges.

dva majhna odlomka keramike (**preglednica** — odslej **pregl.** — **10:** 6161, 6162; **pril. 3:** k, m) in na dnu en odlomek (?) neopredeljivega železnega predmeta (**t. 18:** 9; **pril. 3:** 1). Ob zahodnem robu istega kv. je ležalo orodje za strojenje usnja (**t. 18:** 8; **pril. 3:** i).

Ob vzhodnem robu kvadranta 3 smo 0,25 cm pod površino našli razbit vrček, pod njim pa lonček iz slabe, porozne keramike (**t. 17:** 5, 6, **pril. 2:** A). Zemlja, v kateri sta ležali ti dve posodi, se je od okolice komajda razlikovala po redkih drobcih oglja, ki jih je vsebovala. Pod lončkom je bila do 7 cm globoka ovalna jamica (28 × 35 cm), vkopana v laporni peščenjak. Višina od zgornje najdbe do dna jamice je znašala okoli 20 cm.

V severnem delu kvadranta 3 je ležal, delno še v humusni plasti, velik kamen iz apnenca (!), pod njim pa so bile večje, pokončno postavljene laporne plošče. Od tu je potekala v smeri proti zahodu vrsta navpično v tla zasajenih kamnitih plošč, ki se verjetno nadaljujejo pod profilom izkopanega prostora (**pril. 2:** B; **t. 20**). V tako omejenem prostoru med robom kvadranta in kamnitimi ploščami (prostor B) je bila preperelina lapornega peščenjaka. V njej je bilo nekaj majhnih odlomkov dveh keramičnih posod, katerih maloštevilni odlomki so bili najdeni tudi v okolici (**pril. 3:** o, p 1—4 + B; **pregl. 10:** 6164, 6165).

3. Katalog

3.1. Opis grobov

Grob 1 (t. 1, 2)

Žganinski grob z žaro.⁹ Vkopan v živo skalo, ki je ustvarjala dno in vzhodno stranico groba. Osrednji zgornji del groba je uničil Babuder. V zasipu njegovega vkopa, ki je bil širok približno 0,5 m, je arheološka ekipa našla odlomke žare, balzamarija (12),¹⁰ steklenice (3) in ostanke sežganih kosti. Razpored drugih predmetov v grobu je razviden iz t. 1 in 2. Spol in starost posojnika nista določljiva.¹¹

Grob 2 (t. 3, 4)

Žganinski grob z žaro. Dno groba je ležalo na poševni skalni polici. Bil je pravokotne oblike in ob straneh obdan z neobdelanimi kamnitimi ploščami. Na rekonstrukciji tlorisa črtkano izvlečene kamnite plošče morda pripadajo grobovoma 3 in 4. Sulično kopito (8) je ležalo vodoravno v jugovzhodnem delu groba, nad žganino. Razpored drugih predmetov kažeta t. 3 in 4. Spol in starost pokojnika nista določljiva.

Grob 3 (t. 5, 6)

Žganinski grob z žaro. Ležal je na poševni skalni polici, ki se na severovzhodni strani stopničasto dvigne. Poševno proti žari zasajene kamnite plošče so segale približno do žganine in so sestavljale venec, ki je bil zapolnjen z rjavo zemljo. Ob južnem robu tega venca so na kupu ležali odlomki opeke ali velike keramične posode (pregl. 3: 6037). Pod vodoravno kamnito ploščo, ki je bila znotraj tega venca, je stala velika žara, obdana z žganino. V njej so bili odlomki stekla (inv. št. 6038) in železa (inv. št. 6043). Plast žganine se je širila izven kamnitega venca proti severu, kjer je segala do konca kamnite stopnice. V tem delu groba so ležali: oljenka (2), siva skodelica tankih sten (1) in lonček iz grobe gline (5). Spol in starost pokojnika nista določljiva.

Grob 4 (t. 7)

Žganinski grob z žaro, vkopan v živo skalo, ki je ustvarjala dno in vzhodno steno groba. Od groba 2 ga je v žganinski plasti ločila pokončna kamnita plošča (prim. profil gr. 2 na t. 4). Kamniti plošči, ki sta na rekonstrukciji tlorisa narisani črtkano, morda pripadata gr. 2 oziroma 9. Železna zapetnica (1) je ležala v žari. Spol in starost pokojnika nista določljiva.

Grob 5 (t. 8)

Žganinski grob z žaro. Na severovzhodni in južni strani je bil v spodnjem delu vkopan v skalno osnovo. Na zahodni strani se je žganina širila do kamnitih plošč gr. 6. Skalno dno groba je bilo izrazito neravno. Žara (3) in manjši lonček (2) sta ležala v žganini. Grob še ni v celoti odkopan. Spol pokojnika ni določljiv; starost: odrasel.

Grob 6 (t. 9, 10)

Žganinski grob z žaro. Dno groba je ležalo na skalni podlagi. Omenjen je bil s pokončnimi ploščami, ki so segale do dna groba. V zgornjem delu, kjer je na vodoravni kamniti plošči stal vrč (6), je bil grob zasut s temno rjavo zemljo. Neposredno pod kamnito ploščo je bila žara (8), v kateri je bilo staljeno steklo (pregl. 5: 6064) in železen prstan (9). Ob žari so bili skleda s pokrovom (5, 4), reliefna oljenka (3) in manjši lonček (7). Odlomki pečatne oljenke (2) so bili najdeni pri odstranjevanju korenin štora ob grobu in verjetno sodijo v zgornji del groba. Grob ni v celoti odkopan.

Grob 7 (t. 11)

Žganinski grob z žaro, 26 cm globoko vkopan v skalno osnovo. Žara (4) je bila v višini vratu obdana z manjšimi kamnitimi ploščami. Južno od nje je bil najden manjši lonček iz grobe keramike (3), pod njim pa narebrena čaša (1). Polovica rumene skodelice (2) je ležala vzhodno od žare. Grob ni v celoti odkopan.

Grob 8 (t. 12)

Žganinski grob z žaro. Ležal je na skalni stopnici. Razpored predmetov v grobu je razviden iz tlorisa na t. 7. Grob ni odkopan v celoti.

Grob 9 (t. 13)

Žganinski grob z žaro. Večji del dna groba je ležal na poševni skalni polici, le ob skrajnem zahodnem robu groba, kjer se je skalna polica končala, so vodoravno na laporni podlagi ležale majhne kamnite plošče. Pravokotno oblikovan grob sta na vzhodni in južni strani omejevali poševno nagnjeni neobdelani kamniti plošči, severna in zahodna stranica pa sta bili le deloma omejeni. Plast žganine je prehajala v temno rjavo zemljo, ki je segala še nad višino kamnitih plošč. Nad zelo slabo žgano žaro (3) je bil večji kamen, ki jo je morda pokrival. Odlomki v ognju prežganega sigilatnega krožnika (1) so ležali raztreseni po vsej žganinski plasti groba. Dno vrča (2) je ležalo v zasipu groba nad višino stranskih kamnitih plošč; odlomki drugih keramičnih posod in žebeljčki pa so bili v žganini. Spol in starost pokojnika nista določljiva.

Grob 10 (t. 15)

Žganinski grob približno okrogle oblike so s treh strani omejevale poševno proti notranjosti groba zasajene kamnite plošče. Na dnu so ležali vodoravno na laporni preperelini manjši ploščati kamni. Tanka plast žganine je počasi prehajala v temnejšo zemljo. Vsi odlomki keramike so ležali v žganini. Velik žebelj (8) smo našli pri odstranjevanju kamnov na vzhodnem robu groba. Ostanke sežganih kosti v grobu nismo opazili.

Grob 11 (t. 14, 15)

Žganinski grob z žaro. Ležal je ob poti. V zgornjem delu je bil s treh strani omejen z majhnimi kamnitimi ploščami, ki so bile večinoma poševno zasajene proti notranjosti groba. Kotanjasto dno je bilo vkopano v laporno preperelino.

Lonček (5) je ležal v temno rjavi zemlji nad žganino, žara (4) in vsi drugi odlomki posod, zlat uhan (1) in železni žebeljčki (6) pa v žganini. Žara je bila pokrita z vodoravno kamnito ploščo. Spol pokojnika: verjetno ženska, starost: odrasla.

Grob 12 (t. 17)

Žganinski grob. V severovzhodnem delu je bil vsekan v živo skalo, na južni strani pa so ga deloma omejevale manjše neobdelane kamnite plošče. Dno je samo v skrajnem severovzhodnem delu ležalo na živi skali, drugje pa na preperelini lapornega peščenjaka. V južnem delu groba je bila na dno položena kamnita plošča. Plast žganine je bila v severovzhodnem delu groba debela 10 do 15 cm, v jugozahodnem delu pa le 2 do 8 cm. Jugozahodni rob groba (proti grobu 13) ni bil točno ugotovljen. Lonček (3), odlomki vrča (1) in odlomki posode s širokim ustjem (2) so ležali nad žganino.

Grob še ni v celoti odkopan.

Grob 13

Leži pod štorom v zahodnem kotu kvadranta 2. Odkopan je le majhen del groba, v katerem smo našli nekaj odlomkov različnih keramičnih posod.

Grob 14 (t. 16)

Žganinski grob (z žaro?). Vsekan je bil v živo skalo, tako da je nastala jama podkvasne oblike. Žganina se je širila tudi izven te jame proti vzhodu in jugovzhodu, kjer je bil grob plitvo vdolben v skalno osnovo. V severnem delu groba sta bila dva pokončno postavljena ploščata kamna, ki sta segala pribl. do žganine. Velik lonec (3), v katerem je bila rjava zemlja, smo med izkopavanji označili kot žaro, ker smo v njem našli drobce sežganih kosti. Vendar pri preparaciji polovice posode, ki je bila zamavčena na terenu, ostankov kosti niso opazili (M. Horvat, ustna izjava). Severno od »žare« je ležal lonček (2). Odlomki vrča (1) in odlomki posode z inv. št. 6133 (pregl. 9) so ležali nad žganino, odlomki posode z inv. št. 6131 (pregl. 9) pa v žganini nad njo. Drugi predmeti so bili v žganini. Spol in starost pokojnika nista določljiva.

3.2. Grobni inventarji (pregl. 1—9) in druge drobne najdbe (pregl. 10, 11)

K uporabi preglednic

sr = srednja (5—10 delcev na cm²)
v = velika (več od 10 delcev na cm²)
snov:

Keramika

— stopnja ohranjenosti:

6 stopenj — glede na to, kolikšen del predmeta je bil najden v grobu oziroma na določenem mestu;

I = 90—100 %

II = 75—90 %

III = 50—75 %

IV = 30—50 %

V = 10—30 %

VI = manj od 10 %

ker. = keramika; v oklepaju je navedena barva
kal. = kalcit (apnenec...), kremen...
slj. = sljuda; navedena med pustili, čeprav je v večini primerov najverjetneje sestavni del gline
? = snov ni ugotovljena; po možnosti navedeni njena trdota (t) in barva
/ = in

— mere:

Pu = premer ustja

Pd = premer dna

D = dolžina

Š = širina

P = največji premer

V = višina

— poroznost:

označena z x pri izrazito porozni keramiki, kjer so luknjice jasno opazne s prostim očesom.

— slojenje:

lastnost keramike, da se deli po slojih, pravokotno na prelom; označena z x.

Pri risanih (celih ali rekonstruiranih) posodah je navedena velikost premera ustja ali, če le-to ni ohranjeno, velikost premera dna ali, če tudi to ni ohranjeno, največja širina posode. Pri risanih odlomkih je navedena njihova višina, pri odlomkih, ki niso risani, pa mere največjega odlomka določene posode (širina × višina × debelina).

— trdota:

določena po Mohsovi 9 stopenjski lestvici

1 lojevec

2 sadra

3 kvarcit

4 fluorit

5 apatit

6 orthoklas

7 kremen

8 topas

9 korund

— pustila:

določena s pomočjo lupe (10 × povečava), po možnosti v prelomu (jedru); velikost delcev:

f = fini delec (manjši od 1 mm)

s = srednji delec (okoli 1 mm)

g = grobi delec (večji od 1 mm)

— v ognju:

gostota delcev:

m = majhna (manj od 5 delcev na cm²)

označena z x pri izrazito porozni kespremembe, nastale v sekundarnem ognju.

— način izdelave:

V = na vretenu

K = v kalupu

P = prostoročno

— struktura površine, okras:

gladka, hrapava, zelo hrapava — določeno po otipu, ne vizualno; velja za zun. in notr. površino;

porozna — na površini je s prostim očesom jasno videti luknjice;

mazasta — keramika ob dotiku pusti sled na prstih; omenjena je le v izrazitih primerih; velja za zunanjo in notranjo površino;

premaz — velja za zunanjo površino, če ni drugače navedeno;

okras — velja za zunanjo površino, če ni drugače navedeno.

— barva:

določena posebej za zunanjo in notranjo površino ter jedro (prelom) po geološki barvni lestvici A. Cailleux, G. Taylor, *Code Expolaire*, Editions N. Boubée e Cie (259 barv in barvnih odtentkov, usklajena z barvnimi lestvicami Segny, Munsell). V razpredelnicah so navedene še šifre barv, ki so pojasnjene v pril. 4.

— = določeno barvo bi dobili z mešanjem navedenih barv

/ = različne barve (barvni odtenki) med navedenima barvama

— opombe:

ali so bili odlomki najdeni v žganini ali nad njo, je omenjeno le v primerih, ko to ni razvidno iz tlorisa in profila groba in če je ta podatek znan.

— T: številka predmeta na ustrezajoči tabli

Steklo

Vse kot keramika, razen:

— način izdelave:

P = pihanje

Kovine

Vse kot keramika, razen:

— mere:

D = dolžina

Š = širina

V **pregl. 1—10** uporabljene kratice:

fragm. = fragmentiran

KTS = keramika tankih sten

notr. = notranji, a

odl. = odlomek

TS = terra sigillata

zun. = zunanji, a

K uporabi tabel (**t. 1—18**)

— Profili in tlorisi gr. 1—8 so rekonstrukcije. Profili gr. 9—11 in 14 so izdelani po terenskih risbah, tlorisi teh grobov pa so rezultat ovrednotenja vertikalnih stereo posnetkov. Merilo: 1 : 20.

Legenda:

 žganina

 rjava zemlja

 ilovnato laporna preperelina z večjimi kosi osnovne kamenine

 kamen

 keramika

 železo

Priloga / Beilage 4

A. Cailleux, G. Taylor, Code Expolaire

A	10 = bela / weiss	63 = zelo bledo rjava /
sehr blassbraun
	21 = roza / rosa	64 = zelo bledo rjava /
sehr blassbraun
	22 = roza / rosa	66 = rumena / gelb
	41 = bela / weiss	68 = rumena / gelb
	42 = roza / rosa	72 = bledo rumena / blassgelb
	61 = bledo rumena / blassgelb	74 = rumena / gelb
	62 = zelo bledo rjava /
sehr blassbraun	76 = rumena / gelb
	72 = rumena / gelb	78 = rumena / gelb
	74 = rumena / gelb	81 = svetlo siva / hellgrau
	76 = rumena / gelb	82 = bledo rumena / blassgelb
	78 = rumena / gelb	83 = bledo rumena / blassgelb
	81 = bela / weiss	84 = bledo rumena / blassgelb
	82 = bledo rumena / blassgelb	86 = rumena / gelb
	83 = bledo rumena / blassgelb	88 = rumena / gelb
	84 = rumena / gelb	90 = zelo svetlo siva /
sehr hellgrau
	86 = rumena / gelb	
	88 = rumena / gelb	
	90 = bela / weiss	
B	10 = svetlo siva / hellgrau	C 10 = svetlo siva / hellgrau
	12 = roza / rosa	12 = bledo rjava / blassbraun
	14 = zelo bledo rdeča /
sehr blassrot	14 = svetlo rjavo rdeča /
hellbraunrot
	21 = zelo bledo rdeča /
sehr blassrot	16 = zelo bledo rdeča /
sehr blassrot
	23 = roza / rosa	18 = svetlo rdeča / hellrot
	24 = roza / rosa	21 = sivo roza / graurosa
	32 = roza / rosa	22 = bledo rdeča / blassrot
	34 = roza / rosa	23 = zelo bledo rdeča /
sehr blassrot
	41 = roza / rosa	24 = zelo bledo rdeča /
sehr blassrot
	42 = roza / rosa	26 = roza / rosa
	43 = roza / rosa	32 = svetlo rjavo rdeča /
hellbraunrot
	44 = roza / rosa	34 = roza / rosa
	52 = zelo svetlo rjava /
sehr hellbraun	36 = svetlo rdeča / hellrot
	54 = roza / rosa	38 = svetlo rdeča / hellrot
	56 = rumena / gelb	41 = bledo rdeča / blassrot
	56 = rumena / gelb	42 = svetlo rjavo rdeča /
hellbraunrot
	61 = zelo bledo rumena /
sehr blassgelb	43 = svetlo rjavo rdeča /
hellbraunrot
	62 = zelo bledo rjava /
sehr blassbraun	

44 = svetlo rjavo rdeča / hellbraunrot
46 = rumeno rdeča / gelbrot
48 = rumeno rdeča / gelbrot
44 = svetlo rjavo rdeča / hellbraunrot
46 = rumeno rdeča / gelbrot
48 = rumeno rdeča / gelbrot
52 = roza / rosa
54 = zelo blede rjava / sehr blassrot
56 = rumeno rdeča / gelbrot
58 = rumeno rjava / gelbbraun
61 = blede rjava / blassbraun
62 = zelo blede rjava / sehr blassbraun
63 = zelo blede rjava / sehr blassbraun
64 = zelo blede rjava / sehr blassbraun
66 = rumena / gelb
68 = rumena / gelb
72 = blede rjava / blassbraun
74 = blede rumena / blassgelb
76 = rumena / gelb
78 = rumena / gelb
81 = svetlo siva / hellgrau
82 = blede rumena / blassgelb
83 = blede rumena / blassgelb
84 = blede rumena / blassgelb
86 = rumena / gelb
88 = rumena / gelb
90 = svetlo siva / hellgrau

D 10 = siva / grau
12 = blede rdeča / blassrot
14 = blede rdeča / blassrot
16 = blede rdeča / blassrot
18 = rdeča / rot
21 = svetlo rjavo rdeča / hellbraunrot
22 = blede rdeča / blassrot
23 = blede rdeča / blassrot
24 = svetlo rjavo rdeča / hellbraunrot
26 = svetlo rdeča / hellrot
28 = svetlo rdeča / hellrot

32 = svetlo rjavo rdeča / hellbraunrot
34 = rjavo rdeča / braunrot
36 = rjavo rdeča / braunrot
38 = rdeča / rot
41 = rjava / braun
42 = svetlo rjavo rdeča / hellbraunrot
43 = svetlo rjavo rdeča / hellbraunrot
44 = rjavo rdeča / braunrot
46 = rumeno rdeča / gelbrot
48 = rumeno rdeča / gelbrot
52 = svetlo rjavo rdeča / hellbraunrot
54 = svetlo rjava / hellbraun
56 = rumeno rdeča / gelbrot
58 = rumeno rdeča / gelbrot
61 = svetlo sivo rjava / hellgraurot
62 = rjava / braun
63 = rjavo rumena / braungelb
64 = rjava / braun
66 = rumeno rjava / gelbbraun
68 = rumeno rjava / gelbbraun
72 = rjavo rumena / braungelb
74 = svetlo rjavo rumena / hellbraungelb
76 = rumeno olivna / gelboliv
78 = rumeno olivna / gelboliv
81 = svetla sivo rjava / hellgraubraun
82 = blede olivna / blassoliv
83 = blede olivna / blassoliv
84 = blede olivna / blassoliv
88 = blede olivna / blassoliv
90 = siva / grau

E 10 = siva / grau
12 = rahlo rdeča / schwachrot
14 = rahlo rdeča / schwachrot
16 = rdeča / rot
18 = rdeča / rot
21 = sivo rdeča / graurot
22 = rahlo rdeča / schwachrot
23 = rahlo rdeča / schwachrot
24 = rahlo rdeča / schwachrot
26 = rdeča / rot

- 28 = rdeča / rot
 32 = rjavo rdeča / braunrot
 34 = rjavo rdeča / braunrot
 36 = rdeča / rot
 38 = rdeča / rot
 41 = temno sivo rdeča /
 dunkelgraurot
 42 = rjavo rdeča / braunrot
 43 = rjavo rdeča / braunrot
 44 = rjavo rdeča / braunrot
 46 = rdeče rumena / rotgelb
 48 = rdeče rumena / rotgelb
 52 = rjavo rdeča / braungelb
 54 = rjava / braun
 56 = močno rdeča / starkrot
 58 = rdeče rumena / rotgelb
 61 = temno rjavo siva /
 dunkelgraubraun
 62 = rjavo siva / braungrau
 63 = rjavo rumena / braungelb
 64 = rjavo rumena / braungelb
 66 = rjavo rumena / braungelb
 68 = močno rjava / starkbraun
 72 = rjava / braun
 74 = svetlo rjavo olivna /
 hellbraun
 76 = temno rumeno olivna /
 dunkelgelboliv
 81 = rjavo siva / braungrau
 82 = olivna / oliv
 83 = bledo olivna / blassoliv
 84 = olivna / oliv
 86 = olivna / oliv
 90 = siva / grau
- F**
- 10 = temno siva / dunkelgrau
 12 = rahlo rdeča / schwachrot
 14 = rahlo rdeča / schwachrot
 16 = rdeča / rot
 18 = rdeča / rot
 21 = temno sivo rdeča /
 dunkelgraurot
 22 = rahlo rdeča / schwachrot
 23 = temno rjavo rdeča /
 dunkelbraunrot
 24 = rjavo rdeča / braunrot
 26 = rdeča / rot
 28 = rdeča / rot
- 32 = rjavo rdeča / braunrot
 34 = rjavo rdeča / braunrot
 36 = rdeče rumena / rotgelb
 38 = rdeča / rot
 41 = temno sivo rdeča /
 dunkelgraurot
 42 = rjavo rdeča / braunrot
 43 = rjavo rdeča / braunrot
 44 = rjavo rdeča / braunrot
 46 = rdeče rumena / rotgelb
 48 = rdeče rumena / rotgelb
 52 = rjavo rdeča / braunrot
 54 = temno rjava / dunkelbraun
 61 = temno rjavo siva /
 dunkelbraungrau
 62 = rjavo siva / braungrau
 63 = temno rjavo rumena /
 dunkelbraungrau
 64 = temno rjavo rumena /
 dunkelbraungrau
 72 = rjavo olivna / braunoliv
 74 = rjavo olivna / braunoliv
 81 = temno siva / dunkelgrau
 82 = olivna / oliv
 83 = olivna / oliv
 84 = olivna / oliv
 90 = temno siva / dunkelgrau
- H**
- 10 = temno siva / dunkelgrau
 12 = mračno rdeča / kräftig rot
 12 = mračno rdeča / kräftigrot
 dunkelbraunrot
 16 = temno rdeča / dunkelrot
 18 = temno rjavo rdeča /
 dunkelbraunrot
 21 = temno rjavo rdeča /
 dunkelbraunrot
 22 = temno rjavo rdeča /
 dunkelbraunrot
 23 = temno rjavo rdeča /
 dunkelbraunrot
 24 = temno rjavo rdeča /
 dunkelbraunrot
 26 = rahlo rdeča / schwachrot
 28 = temno rjava / dunkelbraun
 32 = temno rjava / dunkelbraun
 34 = temno rdeča / dunkelrot
 36 = rdeče rumena / rotgelb

38 = rdeča / rot	14 = mračno rdeča / finsterrot
41 = temno rdeča / dunkelrot	21 = temno rjavo rdeča /
dunkelbraunrot
42 = temno rjavo rdeča /
dunkelbraunrot	22 = temno rjavo rdeča /
dunkelbraunrot
43 = temno rjavo rdeča /
dunkelbraunrot	26 = temno rjavo rdeča /
dunkelbraunrot
44 = temno rjava / dunkelbraun	32 = temno rjava / dunkelbraun
52 = temno rjava / dunkelbraun	34 = temno rjavo rdeča /
dunkelbraunrot
61 = temno rjava / dunkelbraun	36 = temno rjavo rdeča /
dunkelbraunrot
62 = zelo temno rjava /
sehr dunkelbraun	38 = temno rdeča / dunkelrot
63 = temno rjava / dunkelbraun	41 = zelo temno rjavo siva /
sehr dunkelbraungrau
64 = temno rjava / dunkelbraun	42 = temno rjavo rdeča /
dunkelbraunrot
72 = temno rjavo olivna /
dunkel braunoliv	61 = zelo temno rjavo siva /
sehr dunkelbraungrau
78 = bledo rumena / blassgelb	62 = temno rjava / dunkelbraun
81 = temno sivo olivna /
dunkel graunoliv	78 = svetlo siva / hellgrau
82 = sivo olivna / grauoliv	81 = temno sivo olivna /
dunkelgrauoliv
86 = svetlo rjavo rumena /
hellbraungelb	82 = zelo temno rjavo siva /
sehr dunkelbraungrau
88 = svetlo rjavo rumena /
hellbraungelb	86 = bledo olivna / blassoliv
90 = zelo temno siva /
sehr dunkelgrau	88 = bledo rumena / blassgelb
J 10 = zelo temno siva /
sehr dunkelgrau	90 = zelo temno siva /
sehr dunkelgrau
12 = mračno rdeča / finsterrot	

Preglednica 1

KERAMIKA

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Pustila	Poroznost	Stojenje	Trdota	V ognju	Način izdelave
6001	oljenka	I	D=6,6	f, m, slj.; f, m, kal.; g, m, ker. (H 36)	/	/	2	/	K
6002	lonec (žara)	II	Pu=19,6	f, sr, slj.	×	/	2	/	R+V
6003	skleda ?	III?	Pd=11,8	f, sr, slj.; f, m, kal.; s/g, m, ker. (F 48, F 43)	/	×	6	/	V
6004	lonček	III	Pd=7,8	f, m, slj.; s/g, m, ker. (F 44); g, m,? (t 1, A 41)	×	/	2	/	R+V
6005	vrč	III	Pd=12,2	f, sr, slj.; f, m, kal.;	/	/	2	/	V
6006	lonček	IV	Pu=12,8	f, sr, slj.; f, m, kal.	×	/	2	/	R+V
6007	pokrov	IV	P=21	s, sr, slj., f/s, v, kal.	/	/	2	/	V
6008	posodica	V	Pd=3	f, sr, slj.; f, sr/v, kal.	/	/	4	/	V
6009	vrč	VI	Pd=11	f, m, slj.; f, m, kal.; g, m, ker. (E 44)	/	/	2	/	V
6010	posoda	VI	Pu=8	f, sr, slj.; s, m, kal.; g, m, ker. (J 41)	/	/	2	?	V
6015	posoda	VI	3×3×0,7	f, m, kal.; s, m, ker. (H 18)	/	/	2	/	?

STEKLO

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Barva	Opis	Način izdelave	V ognju	T.
6011	steklenica	IV	Pu=4	modrikasto zelena	prozorno steklo	P	×	1 : 3
6012	balsamarij	II	Pu=2,5	rahlo zelena	prozorno steklo	P	/	1 : 4

Površina: struktura, okras	Barva			Opombe	T.
	zunanja površina	notranja površina	jedro		
premaz: mat, gladek, E 41	glej premaz	[/]	D 48	pečat: THALL	1 : 2
hrapava; porozna metličast okras	lisasta C 62 - J 10	lisasta C 62 - J 10	J 10	poškod. ob vkopu Babudra	1 : 12
hrapava	E 52 - F 10	D 62 - E 41	J 10	žlebičasto ustje?	1 : 7
hrapava; porozna	C 62 - E 54	C 62 - E 61	E 64 črna		2 : 9
hrapava; mazasta; ostanki premaza; mat, gladek E 34	C 48	C 48	C 48	premaz izredno slabo ohranjen	1 : 6
hrapava; porozna; metličast okras	lisasta E 44, F 10	F 10	J 10		2 : 11
zelo hrapava	lisasta E 44, F 10	lisasta E 44, F 10	H 10		1 : 8
zun.=premaz: mat, hrapav, E 61 notr.=premaz: mat, gladek, E 21	D 34	glej premaz	D 38	KTS	1 : 1
hrapava; vrezan okras: vodoravne vzporedne linije	D 34	D 34	D 34		1 : 5
hrapava; ostanki premaza: svetleč, gladek, E 62	D 64	D 64	črna	premaz zelo slabo ohranjen	2 : 10
hrapava	D 46	D 46	C/D 46		/

KOVINE

Inv. št.	Predmet	Mere	Material	Opis, opombe	V ognju	T.
6013	orodje ?	D=7,9	železo	na obeh koncih poškodovano	/	2 : 13
6014	?	D=8 Š=0,5	bron	najdeno v zasipu Babudrovega vkopa; fragmentirano	?	2 : 14

Preglednica 2

KERAMIKA

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Pustila	Poroznost	Slojenje	Trdota	V ognju	Način izdelave
6016	oljenka	I	D=9,6	f, m, kal.; s/g, m, ker. (J 36)	/	/	2	/	K
6017	lonček	I	Pu=9	f, m, kal.	×	/	2	/	R+V
6018	vrč	II	Pu=6,8	s/g, m/sr, ker. (E 44)	/	/	2	/	V
6019	lonec (žara)	III	Pd=14,4	f, m, kal.	×	/	2	/	R+V
6020	krožnik	VI	Pd=12	f, m, kal.	/	/	2	×	V
6021	skodelica	VI	v=1,2	f, m, kal.	/	/	2	?	V
6022	posoda	VI	3×4× ×0,8	f, m, kal.; f/s, m,? črna	/	/	2	×	V
6023	vrč (?)	VI	4,5×4× ×0,3	f, sr, slj.	/	/	2	/	V

STEKLO

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Barva	Opis	Način izdelave	V ognju	T.
6024	čaša	III?	Pu=8,4	rahlo zelena	prozorno, zelo tanko steklo (d=0,08); ravno odrezan, oster, neobdelan rob ustja; drobni vrezi na vratu	P	/	3 : 1

Površina: struktura, okras	Barva			Opombe	T.
	zunanja površina	notranja površina	jedro		
hrapava	C 48, lise D 62	E 81	E 81	pečat FORTIS	3 : 2
hrapava; porozna	E 34	E 54, F 10	[/]		4 : 6
gladka	C 64	C 64	C 64		4 : 5
hrapava; porozna	F 10	F 90	J 38		4 : 7
gladka; zun. + notr. = ost. premaza: mat, gladek, F 16	C/D 54 - B/C 90	C/D 54 - B/C 90	C/D 54 - B/C 90	TS; iz grob- nega zasipa	3 : 3
gladka; ost. premaza: mat, gladek, E 10	B/C 90	B/C 90	B/C 90	KTS	3 : 4
hrapava; mazasta	C 81	D 81	D 81		/
gladka; mazasta; ost. premaza (rdeča?)	C 46	C 46	C 46		/

KOVINE

Inv. št.	Predmet	Mere	Material	Opis, opombe	V ognju	T.
6025	sulično kopito	D=10	železo	v J delu gr.; vodoravno	/	4 : 9
6026	5 žbljičkov	D=1—3	železo		×?	4 : 10

Preglednica 3

KERAMIKA

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Pustila	Porožnost	Slojenje	Trdota	V ognju	Način izdelave
6031	oljenka	I	D=8,9	f, m, kal.	/	/	2	/	K
6032	skodelica	I	Pu=10	/	/	/	2	/	V
6033	lonec (žara)	II	Pu=24,6	s/g, m, ? (t 1, C 64)	×	×	2	/	R+V
6034	lonček	IV	Pd=11	f, m, kal.	×	/	1	/	R(+V?)
6035	vrč	VI	6×5×0,3	f, m, slj.; f, m, kal.; f, m, ker. (E 36)	/	/	3	/	V
6036	skodelica ?	VI	2,6×2,2×0,25	/	/	/	2	/	V
6037	opeka ali posoda??	VI?	3,1×2,7×1,4	f, m, kal.; s/g, m, ker. (A 61)	/	/	1	/	?

STEKLO

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Barva	Opis	Način izdelave	V ognju	T.
6038	kozarec?	VI	Pu=11,8	rahlo zelena; olivno zelena lisa	prozorno steklo	P	/	5:3

Površina: struktura, okras	Barva			Opombe	T.
	zunanja površina	notranja površina	jedro		
gladka; reliefna maska	E 42	[/]	D 46	pečat: FORTIS; vrez pred pečenjem: MAT	5 : 2
gladka; ostanki premaza: svetleč? gladek, J 10	lisasta B/D 90	lisasta B/D 90	B 90	KTS	5 : 1
hrapava, porozna	lisasta J 10 - J 12	lisasta J 10 - F 10	H 42 - J 21 : : H 10	dvobarven prelom	6 : 6
hrapava, porozna; ost. metličastega okrasa?	E 54	lisasta J 10, F 62	H 10		6 : 5
hrapava	D 44	E 32	D 54	vrat: vidno, kje je bil pripet ročaj	6 : 4
gladka; barbotinski okras: 3 bunčice	D 61/90	D 61/90	D 61/90	KTS	/
ni ohranjena			C 56/ D 58	30 odlomkov nad žganino	17/8

KOVINE

Inv. št.	Predmet	Mere	Material	Opis, opombe	V ognju	T.
6039	sulična ost	D=16,2	železo		/	6 : 7
6040— 6042	3 žeblički	D=1—1,6	železo	močno zarjaveli	×	6 : 9
6043	? žeblički	D=4,1 Š=1,4	železo	močno zarjavelo, fragmentirano	×	6 : 8

Preglednica 4

KERAMIKA

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Pustila	Poroznost	Slojenje	Trdota	V ognju	Način izdelave
6044	lonec (žara)	II	Pu=18,6	g, m, ? (t 1, B 63)	×	×	2	/	R+V
6046	lonček	III	Pu=13,8	f, m, slj.; f, m, kal.	×	/	2	/	R+V
6047	lonec (žara)	III	Pu=15?	s/g, m, ? (t 1, C 62)	×	×	1	/	R+V
6048	skodelica?	VI	Pd=9	f, m, slj.	/	/	2	×	V
6049	vrč(?)	VI	4×4,5× ×0,3—0,6	s/g, m, ker. (E 38) s/g, m, ker. (C 48) s/g, m, ? (t 2, H 41)	/	/	2	/	V
6050	vrč(?)	VI	3×2×0,4	f, sr, slj.	/	/	1—2	/	V
6051	posoda	VI	1,5×2× ×0,3	f, m, slj.	/	/	2	?	V

KOVIKE

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Pustila	Poroznost	Slojenje	Trdota	V ognju	Način izdelave
6039	zubična pal.	V	D=16,3	železo					
6040—6042	3. zobjički	V	D=1—1,6	železo					
6043	3. zobjički	V	D=4,1 S=1,4	železo					

Površina: struktura, okras	Barva			Opombe	T.
	zunanja površina	notranja površina	jedro		
hrapava; porozna	lisasta J 10 - F 26	lisasta J 10 - F 26	H 10: F 28, F 62		7 : 1

hrapava; porozna; metličast okras	lisasta F 10 - D 54	F 10	J 10		8 : 2
hrapava, porozna	lisasta H 10 - D 43	lisasta H 10 - D 43	E 43, D 46		8 : 3
gladka; ost. premaza: mat, gladek, F 16	lisasta C 54/62 - E 90	lisasta C 61 - E 90	C 61	TS; 3 odlomki — vsi od iste posode?	8 : 1
hrapava	D 46/44	D 46/44	D 46/44		/
hrapava, mazasta	D 48	D 48	D 48		/
gladka, mazasta	A/B 10	A/B 10	A/B 10		/

KOVINE

Inv. št.	Predmet	Mere	Material	Opis, opombe	V ognju	T.
6045	zapestnica	5,3×1,4	železo	močno zarjavela; (rja sprijeta z odl. sežganih kosti); pod rjo 2 obročka (?)	×	7 : 2

6052— 6055	4 žeblički	D=1,2	železo		×	8 : 4
---------------	------------	-------	--------	--	---	-------

Preglednica 5

KERAMIKA

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Pustila	Poroznost	Slojenje	Trdota	V ognju	Način izdelave
6056	oljenka	I	D=9	f, m, slj.; f, m, kal.	/	/	1—2	/	K
6057	vrč	I	Pu=2,3	f, m, kal.; g, m, ker. (F 41)	/	/	2	/	V
6058	pokrov	I	P=18,6	f/s/g, v, kal.; s/g, m, ker. (H 10, E 24)	/	/	2	/	V
6059	skleda	I	Pu=18,8	f, m, slj.; s, sr, kal.; s/g, sr, ker. (E 24)	/	/	2	/	V
6060	lonec (žara)	I	Pu=21,2	f, m, slj.; f/s, m, kal.	×	/	1	/	R+V
6061	lonček	I	Pu=11,4	f, m, slj.; f, m, kal.	×	/	1—2	/	R+V
6062	oljenka	IV	D=10?	f, m, kal.	/	/	2	/	K
6063	posodica	V	Pd=3	f, m, slj.; f/s, sr, kal.	/	/	2	/	V

STEKLO

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Barva	Opis	Način izdelave	V ognju	T.
6064	[?]	?		zelena	popolnoma staljeno	?	×	/

Površina: struktura, okras	Barva			Opombe	T.
	zunanja površina	notranja površina	jedro		
hrapava; nizek, slabo viden reliefen okras: 8 listna rozeta	D 62 - C 90	[/]	[/]	na disku luknja	9 : 3
hrapava	D 46	[/]	[/]		10 : 6
zelo hrapava	C 46; lise D 54, E 10	C 46; lise D 54, E 10	[/]		9 : 4
hrapava	C 54/56; lise C 10, E 10	C 54/56; lise C 10, E 10	C 54/56 E 10	dno nekoliko deformirano	9 : 5
hrapava; porozna; metličast okras	lisasta H 10 - D 43	H 10	E 61		10 : 8
hrapava; porozna; metličast okras	lisasta D 54 - E 61	lisasta D 54 - E 61	[/]		10 : 7
gladka, notr. hrapava	E 52/D 54	E 52/D 54	D 58	najdena med korelinami štora	9 : 2
hrapava	D 54	D 54	D 54		9 : 1

KOVINE

Inv. št.	Predmet	Mere	Material	Opis, opombe	V ognju	T.
6065	prstan (pečatni?)	R=2,4	železo	fragmentiran, močno zarjavel; ovalna poglobitev na razširjenem delu	×	10 : 9
6066	žebliček	D=2,4	železo			10 : 10

Preglednica 6
KERAMIKA

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Pustila	Poroznost	Slojenje	Trdota	V ognju	Način izdelave
6067	lonček	I—II	Pu=10,4	f/s, sr, kal.; s/g, sr, ker. (F 18, F 10)	/	/	2	/	V
6068	lonec (žara)	II	Pu=26,8	s/g, v, ? (t 1, D 58); s/g, sr, ? (t 1, A 90); s, m, kal.	×	×	2	/	V (+R?)
6069	skodelica	III	Pu=10,4	f, v, slj.	×	×	2	/?	V
6070	lonček	III—IV	Pu=10,6	f, sr, slj.; f, m, kal.	×	/	3	/	R+V
6071	skleda	III	Pu=19,8	f, m, slj.; f, m, kal.; g, m/sr, ker. (E 46)	/	/	2	/	V
6072	lonec (žara)	IV	Pd=15,2	f/s, m, ? (A 81); f, m, slj.	×	×	2	/	R+V
6073	pokrov	IV	P=21,6	f, m, slj.; f, m, kal.; s/g, sr, ker. (F 43)	/	/	2	/	V
6074	pokrov?	V	P=21	f, m, slj.; f/s, m, kal.; g, m, ker. ? (F 63)	/	/	2	/	V
6075	posodica	V	Pu=8?	f, sr, slj.; f, m, kal.	/	/	2	/	V
6076	posoda	VI	v=3,5 v=2,5	f, m, slj.; f, m, kal.	×	/	2	/	?
6077	vrč(?)	VI	3,6× ×4,5× ×0,6	f, m, slj.; f, m, kal.; f/s, m, ker. (F 26)	/	/	2	/	V

OLKAY

KOIVNE

Inv. št.	A oblik	Opis ohranjenosti	Material	Mere	Trdota	Način izdelave
10 : 9	X	fragmentirano močno razveljavljeno posodice na razstajnem delu	železo	H = 2,4 D = 2,4	?	?
10 : 10			železo	D = 2,4	?	?

Površina: struktura, okras	Barva			Opombe	T.
	zunanja površina	notranja površina	jedro		
hrapava	D 54 lise E 61	C 46 lise E 61	C 46, E 61		11 : 1
hrapava, porozna; nažlebljen vrat	H 10	H 10	J 32		11 : 4
gladka; porozna; ostanek premaza: mat, gladek, F 14?	D 54, C 61	D 54, C 61 lisa E 10	D 54		11 : 2
hrapava porozna; metličast okras	F 10	F 10	J 10		11 : 3

GROB 8

hrapava	D 54, D 44	D 54, D 44	J 10	žlebičasto ustje	12 : 2
hrapava, porozna	lisasta E 41 - H 10	lisasta E 41 - H 10	H 41: D 36, F 34		12 : 6
hrapava	D 54/C 46 lise C 90	D 54/C 46 lise C 90	D 54/ C 46		12 : 4
hrapava	lisasta D 63, F 90	lisasta D 63, F 90	D 63		12 : 3
hrapava	D 54	D 54	D 54	KTS	12 : 1
hrapava, porozna; vrezan okras	E 46	D 43	E 46; H 10	med dr. verjetno del ročaja	12 : 5
hrapava	C 46/44	C 46/44	C 46/44		/

GROB 10

Šifra	Predmet	Meril	Material	Opis, opomba	Opomba	T.
8084- 8086	3 žebrički	D=1,5	železo	močno zarjaveli, 2 brez glavice	X?	13 : 4
8430- 8091	3 žebrička	D=1; 1,5	železo	močno zarjavela	X?	13 : 8
8092	1 žebelj	D=11	železo	močno zarjavel	X?	13 : 9

Preglednica 7

KERAMIKA

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Pustila	Poroznost	Slojenje	Trdota	V ognju	Način izdelave
6078	krožnik	V	Pu=20	f, m, slj.	/	/	1	×	V
6079	lonc (žara)	V	Pd=20	f, m, slj.; g, m, ? (t 1, F 61)	×	/	2	/	R+V
6080	vrč	VI	Pd=9,2	f, m, slj.; s/g, m, ker. (F 38)	/	/	2	/	V
6081	posoda	VI	4×2,5× ×0,7	f, m, slj.; f, m, kal.	/	/	1	×	V
6082	posoda	VI	4,8× ×2,1× ×0,2—0,4	f, m, slj.; f, m, kal.	/	/	1	/	V
6083	opeka ali posoda??	VI	2,3×2× ×1,5	f/s/g, m, ker. (D 36)	/	/	2	/	?
6087	krožnik?	VI		f, m, slj.; f, m, kal.	/	/	2	×	V
6088	krožnik	VI	2,8× ×1,2× ×0,3—0,4	f, m, slj.; f, m, kal.	/	/	1	×	V
6089	opeka ali posoda?	VI	2,3× ×1,9× ×1,1	f, m, slj.; g, m, ker. (D 48)	/	/	1	/	?

GROB 9

Površina: struktura, okras	Barva			Opombe	T.
	zunanja površina	notranja površina	jedro		
gladka; mazasta; zun.+notr.=ost. premaza: mat, gladek, F 18	lisasta C 54/64 - C 90	lisasta C 64 - C 90	C 64 - C 90	TS	13 : 1
hrapava, porozna	lisasta H 10 - E 41	H 10	F 21 - H 10		13 : 3
hrapava	D 44/46	D 44/46	D 44/46	nad žganino	13 : 2
gladka	J 78	J 78	J 78		/
hrapava	C 46	C 46	C 46		/
ni ohranjena			C 63	1 odlomek	/

GROB 10

gladka; zun.+notr. =ost. premaza: mat, gladek, F 16	C 10	C 10	C 10	TS; odlomek noge	15 : 7
gladka; zun.+notr. =ost. premaza: mat, gladek	C/D 54	C/D 54	C/D 54	TS; verj. ista posoda kot 6087	/
ni ohranjena			C/46	2 odlomka	/

KOVINE

GROB 9

Inv. št.	Predmet	Mere	Material	Opis, opombe	V ognju	T.
6084— 6086	3 žeblički	D=1,5	železo	močno zarjaveli, 2 brez glavice	×?	13 : 4

GROB 10

6090— 6091	2 žeblička	D=1; 1,5	železo	močno zarjavela	×?	15 : 8
6092	žebelj	D=11	železo	močno zarjavelj	×?	15 : 9

Preglednica 8

KERAMIKA

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Pustila	Poroznost	Slojenje	Trdota	V ognju	Način izdelave
6093	lonec (žara)	I	Pu=16,6	??	×	/	2	/	R+V
6094	lonček	III	Pd=10	f, sr, ? (t 1, A 81)	×	/	2	/	R+V
6095	skodelica	V	Š=10?	f, m, slj.	/	/	1—2	/	V
6096	vrč	V	Š=16?	f, m, slj.; f, m, kal.; f, m, ker. (F 36)	/	/	1	/	V
6097	vrč (?)	VI	5,3×2,8×0,5	f, m, slj.; f, m, kal.	/	/	2	/	V
6098	posoda	VI	4,5×3,2×1,2	f, m, slj.; f, m, kal.; g, m, ker. (D 48)	/	/	2	/	?
6120	lonček	IV	Pd=10,8	s, m, ? (J 10); s, m, ? (t 1, C 61)	×	/	2—3	/	R+V
6121	vrč	V	Pu=6	s/g, sr, ker. (D 46. H 41)	/	/	2	/	V
6122	posoda	V	Pu=10	f, v, slj.; f, sr, ker? (E 36)	/	/	2	/	V
6123	posoda	VI	6×3×0,6	f, m, slj.; s, m, ker. (E 36)	/	/	2	/	V
6124	posodica	VI	2×1,5×0,2		/	/	1	/?	V

KOVINE

GROB 11

Inv. št.	Predmet	Mere	Material	Opis, opombe	V ognju	T.
6099	uhan	D=2,3	zlato	deformiran: stisnjen bočno in podolžno; na spod. in zg. strani razprt pregib oz. spoj; na obeh koncih lunule ovita tordirana žička (sekundarno?), ki na enem koncu pritrjuje nosilno žičko na lunulo; sekund.? prispajkan pod 1. koncem lunule, spredaj	×	14 : 2
6100—6119	20 žebličkov	D=0,6—1,9	železo	močno zarjaveli; 11 fragmentiranih	×	15 : 6

GROB 11

Površina: struktura, okras	Barva			Opombe	T.
	zunanja površina	notranja površina	jedro		
hrapava, porozna; metličast okras	lisasta C 61 - F 10	lisasta H 10, E 34	[/]		14 : 4
hrapava, porozna	D 63, D 61	D 63, D 61	E 61	nad žganino	15 : 5
gladka, mazasta: barbotinski okras; ost. premaza: mat, gladek, F 10	B 90	B 90	B 90	KTS v žganini	14 : 2
hrapava	D 54/C 46	C 46	C 46: C/D 54	primerjaj 6143	14 : 3
hrapava, mazasta	D 48	D 48	D 48		/
ni ohranjena			C/D 54		/

GROB 12

hrapava, porozna	lisasta D 44 - H 21/10	lisasta D 44 - H 21/10	E 72 H 21/10	nad žganino	17 : 3
hrapava	C 54/56	C 54/56	C 54/56	nad žganino	17 : 1
hrapava	C 54/56	C 54/56	C 54/56	nad žganino	17 : 2
hrapava	D 36	D 36	D 36		/
gladka	C 90	C 90	C 90	KTS	/

KOVINE

GROB 12

Inv. št.	Predmet	Mere	Material	Opis, opombe	V ognju	T.
6125	žebeljiček	D=0,7	železo	močno zarjavel; fragmentiran	× ?	17 : 4

- 1 — mesto izkopavanja Pod Jezerom
2 — žgan grobniški grob
3 — grobovi Na Sedlu

Beilage 1

Lage plan (1 : 5000): Umgebung von Rodik

- 1 — Lage der Ausgrabungen am Gräberfeld Pod Jezerom
2 — frühromerzeitliches Brandgrab
3 — Lage der 3 teilweise erforschten Gräber am Fundort Na Sedlu

Preglednica 9
KERAMIKA

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Pustila	Poroznost	Slojenje	Trdota	V ognju	Način izdelave
6128	lonec (žara?)	III—IV	Pd=15	f, sr, slj.; f, m, kal.	×	/	2	/	R+V
6129	lonček	III—IV	Pu=12,6	f, m, kal.	×	/	2	/	R+V
6130	vrč	VI	Pu=2,2	s/g, ker. (E 44, F 41, A 62)	/	/	2	/	V
6131	posoda	V	3,5 × ×4×0,4	f, v, slj.; f, m, kal.	/	/	2	/	V
6132	posoda	VI	2,5× ×2,7×0,8	f, m, slj.; f, m, kal.	×	/	2	/	?
6133	vrč (?)	VI	4×3,5× ×0,5	g, m, ker. (D 48) f/s, m, kal.	/	/	2	/	V
6149	vrč	III	Pu=4,6	f, sr, kal.; s/g, sr, ker. (F 44, D 46); s, m, ? (A 62)	/	/	2	/	V
6150	lonec	III—IV	Pu=17,6	f, m, slj.; f, m, kal.	×	/	2	/	R+V

Inv. št.	Predmet	Mere	Material	Opis ostanke	A oblik	Opis
6128	lonec	D=0,7	železo	močno zarjavljen; osti fragmentiranih	X	17.4
6150	lonec	D=0,7	železo	močno zarjavljen; osti fragmentiranih	X	17.4

0 200m

Priloga 1

Situacijski načrt: prikaz območja Rodika

- 1 — mesto izkopavanj Pod Jezerom
- 2 — žgan zgodnjерimski grob
- 3 — grobovi Na Sedlu

Beilage 1

Lage plan (1 : 5000): Umgebung von Rodik

- 1 — Lage der Ausgrabungen am Gräberfeld Pod Jezerom
- 2 — frühрomerzeitliches Brandgrab
- 3 — Lage der 5 teilweise erforschten Gräber am Fundort Na Sedlu

Površina: struktura, okras	Barva			Opombe	T.
	zunanja površina	notranja površina	jedro		
hrapava, porozna; metličast okras (tudi notr.); vrezan okras: motiv smrekove vejice	lisasta D 62 - H 10	E 41	E 72		16 : 3
hrapava, porozna; metličast okras (tudi notr.); 2 žlebiča pod ustjem	D 64	D 64	D 63		16 : 2
hrapava	C 54/56	C 46	C 46: C/D 54	nad žganino	16 : 1
hrapava	C 46	C 46	C 46	nad žganino in v žganini	/
hrapava, porozna; 3 vzporedne zareze	E 52	E 52	D 44	odlomek ročaja	/
hrapava	D 54	C 46	C 46	nad žganino; prim. 6142	/

A

hrapava	D 44	D 44	D 44		17 : 5
hrapava, porozna; metličast okras	lisasta D 63 - 56	lisasta D 61 - 69	D 54: E 62; H 10		17 : 6

KOVINE

Inv. št.	Predmet	Mere	Material	Opis, opombe	v ognju	T.
6134	žebelj	D=6	železo	močno zarjavel	×?	16 : 4
6135	žebelj	D=6	železo	močno zarjavel	×?	16 : 5
6136— 6148	13 žebličkov	D=0,9—1,7	železo	močno zarjavel 6 fragmentiranih	×?	16 : 6

Preglednica 10

KERAMIKA

Inv. št.	Predmet	Stopnja ohranjenosti	Mere	Pustila	Poroznost	Slojenje	Trdota	V ognju	Način izdelave
6151	vrč	VI	5×4× ×0,7	f, m, slj.; f, m, kal.	/	/	2	/	V
6152	vrč	V	Pd=9,2	f/s, m, kal.; g, m, ker. (D 48)	/	/	2	/	V
6153	vrč	V	Pu=4,2	f, m, slj.; f, m, kal.; s/g, m, ker. (D 46)	/	/	2	/	V
6154	posoda?	VI	3×2×0,5	f, m, slj.; f, m, kal.	/	/	2	/	?
6155	posodica?	VI	2×1,5× ×0,3	f, m, kal.; f, sr, ker. (F 42)	/	/	2	/	?
6156	posoda	VI	5×3,5× ×0,9	f, sr, kal.	/	/	2	/	V
6157	skodelica	VI	4×2×0,2	f, m, slj.	/	/	1—2	/	V
6158	opeka?	VI	5,3×3,7× ×2,8	s, sr, ker. (E 48); s/g, sr, kal.	/	/	2	/	?
6159	posoda	VI	2,5×1,5× ×0,4	s/g, sr/v, ker. (D 46)	/	/	2	/	V
6160	vrček?	V	Pd=4	g, m, ker. (E 34); f, v, ? (t 1, C 54)	/	/	1	/	V
6161	posoda?	VI	3×2×0,8	f, sr, kal.; f, v, ? (t 1, C 54); s, m, ker. (J 32)	/	/	1	/	?
6162	posoda	VI	3×2×0,5	f, sr, kal.; g, m, ker. (C 63)	/	/	2	/	V
6163	posoda	VI	3×3×0,5	f, v, ? (t 1, C 54)	/	/	2	/	?
6164	posoda	VI	3×2,6× ×0,7	f, v, kal.; f, m, slj.	/	/	2	/	V
6165	posoda	VI	3×2,4× ×0,5	f, v, ? (t 1, C 54); s, sr, ker. (E 41)	/	/	2	/	V
6166	vrč	V	Pd=7,4	s/g, sr, ker. (D 48, F 36) f, m, kal.; f, m, slj.	/	/	2	/	V

KVADRANT 1

Površina: struktura, okras	Barva			Opombe	T.
	zunanja površina	notranja površina	jedro		
hrapava, mazasta; notr.= ost. premaza: rdeče rjav	C 46	C 46	C 46	(a); nad G 4 (v zasipu ?)	/
hrapava	D 54	C 46	C 46	(b); odlomki istega vrča verj. 6133	18 : 2
hrapava	D 54/C 46	C 46	C 46: C/D 54	(d); odlomki istega vrča verj. 6096	18 : 1
ni ohranjena			C 46	(g)	/
hrapava	D 34	D 34	D 34	(h)	/
ni ohranjena			D 46	najdena pri odstranje- vanju ruše	/
gladka mazasta	D 90, B 90	D 90, B 90	C 90	KTS; iz zasipa G 14 ? ?	/
ni ohranjena			A/B 62		/
hrapava, mazasta	C/D 46	C/D 46	C/D 46		/

KVADRANT 2

hrapava	D 54/56	D 54/56	D 54/56	(j)	18 : 3
ni ohranjena	/	/	D 44	(k)	/
hrapava	C 48	C 48	C 48	(m)	/

KVADRANT 3

hrapava	C 54	C 54	C 54	(n)	/
zelo hrapava	E 44	E 44	E 44	(o)+B	/
hrapava	D 43	D 43	D 43	p 1—4+B	/

SONDA 1

hrapava	D 44/C 46	D 44/C 46	D 44/ C 46	z raznih mest, ne »in situ«	18 : 4
---------	-----------	-----------	---------------	--------------------------------	--------

Preglednica 11
KOVINE

KVADRANT 1

Inv. št.	Predmet	Mere	Material	Opis, opombe	V ognju	T.
6167	?	D=3,8	železo	(c); močno zarjavelo	/?	18 : 7
6168	igla žeblja	D=5	železo	(e); močno zarjavelo; fragmentiran: igla	/	18 : 5
6169	členek verige ?	D=6	železo	(f); recenten ?	/	18 : 6

KVADRANT 2

6170	?	D=1,8	železo	(l); močno zarjavelo;	/	18 : 9
6171	orodje	D=10,3	železo	(i); močno zarjavelo; konec odlomljen	/	18 : 8

SONDA 1

6172	?	D=1,4	bron	fragmentiran	/	18 : 10
6173— 6175	3 žeblički	D=1—1,3	železo	močno zarjaveli; 1 fragmentiran	/	18 : 13
6176	žebelj ?	D=3	železo	igla odlomljena	/	18 : 12
6177	igla žeblja	D=5,5	železo		/	18 : 11

4. Analiza oblike pokopa in grobne arhitekture

Vsi Pod Jezerom raziskani grobovi so žgani. Sežig ni bil opravljen na mestu pokopa. Neožgana dna in stene grobov kažejo, da so vanje stresli že ohlajene ostanke grmade. Skopi ostanki zelo dobro sežganih kosti so bili v žarah, ki so ležale v žganini.

Grob 10, v katerem nismo našli žare niti ostankov kosti, se tudi sicer razlikuje od drugih grobov. V njem ni bilo grobnih pridatkov (tj. predmetov, ki niso bili sežgani skupaj s pokojnikom, temveč so jih pridali šele v grob), vseboval je tudi izredno malo žganine. Zaenkrat je treba ta grob obravnavati kot izjemo. Brez žare je bil morda tudi grob 14 (glej opis groba).

Grobne jame so bile vkopane v preperelino lapornega peščenjaka, v kateri so bili večji kosi osnovne kamenine. Razen pri grobovih 10, 11 in večdel tudi pri gr. 12 so grobne jame v spodnjem delu dosegle živo skalo.

V večini grobov so bile večje ali manjše kamnite plošče, ki so bile uporabljene na različne načine:

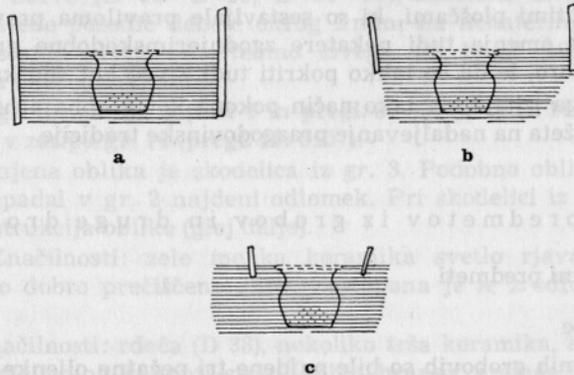
a — pokončne kamnite plošče omejujejo grob in segajo do njegovega dna (gr. 2, 6, 9, 10, 12, morda 4) (**risba 2 a**)

b — pokončne manjše kamnite plošče omejujejo grob le v zgornjem delu (gr. 11) (**risba 2 b**)

c — pokončne večje ali majhne kamnite plošče segajo plitvo v žganino ali le do nje in ne omejujejo groba, temveč obdajajo žaro v višini vratu (gr. 3, 7, morda 14) (**risba 2 c**)

d — manjše vodoravne kamnite plošče pokrivajo žaro (gr. 3, 6, 11) (**risba 2 a—c**).

Pokrivanje žar z vodoravno kamnito ploščo (d) nastopa v povezavi s prvim, drugim ali tretjim načinom uporabe kamnitih plošč.

Risba 2: Shematični prikaz različnih načinov uporabe neobdelanih kamnitih plošč v grobni arhitekturi.

Zeichnung 2: Schematische Darstellung verschiedener Arten der Verwendung von un bearbeiteten Steinplatten in der Grabarchitektur.

Pokopavanje v žganinskih grobovih z žaro¹² je bilo v okolici Rodika uveljavljeno že v prazgodovini. To kažejo nekatera škocjanska grobišča¹³ in grobišče nad Socerbom,¹⁴ kjer je bila taka oblika pokopa običajna.

Med maloštevilnimi v zahodni Sloveniji in Istri raziskanimi grobovi zgodnje rimske dobe so žganinski grobovi z žaro znani le z grobišča pri Kringi v srednji Istri, za zgodnjerrimskodobne grobove nad Socerbom pa lahko le domnevamo, da so poleg žar vsebovali tudi žganino.¹⁵ Pri Kringi so med zaščitnimi izkopavanji raziskali 5 žganinskih grobov brez žare in tri žganinske grobove z žaro, med katerimi je bila v enem grobu še ohranjena skrinja za žaro, izdelana iz neobdelanih kamnitih plošč.¹⁶ Mlakar je glede na različne oblike pokopa in grobne arhitekture sklepal na različno etnično pripadnost tam pokopanih pokojnikov. Grobove brez žare in grobne konstrukcije je pripisal avtohtonemu prebivalstvu, žganinske grobove z žaro in grobno arhitekturo pa priseljenim Italikom.¹⁷

Mlakarjevo sklepanje bi se zdelo upravičeno, če bi bili žganinski grobovi z žaro značilni za italske priseljence, kar pa ni niti splošno znano¹⁸ niti utemeljeno v citiranem Mlakarjevem tekstu, zato se zdi njegov sklep močno dvomljiv. Proti njemu govorijo tudi istrski prazgodovinski žgani grobovi, ki imajo žare zelo pogosto shranjene v grobnih skrinjah iz neobdelanih kamnitih plošč (glej dalje).

Geografsko najbližje, približno ustrezne primerjave za arhitekturo grobov Pod Jezerom najdemo v Istri in na grobišču nad Socerbom. V Istri so bili prazgodovinski žarni grobovi pogosto obloženi in pokriti z neobdelanimi kamnitimi ploščami, ki jih v italijanski literaturi posrečeno imenujejo kamniti odluščenci (*sfaldature di pietra*). Grobovi so bili pravokotni, kvadratni ali pa nepravilnih oblik, žare pa so bile pogosto pokrite z manjšimi kamnitimi ploščami.¹⁹ Šesterokotna kamnita skrinja za žaro, ki je bila ohranjena v enem izmed zgodnjerrimskodobnih grobov, najdenih pri Kringi (glej zgoraj), nakazuje torej nadaljevanje prazgodovinske tradicije.

Večina prazgodovinskih grobov nad Socerbom je bila obložena in pokrita z večjimi kamnitimi ploščami, ki so sestavljale praviloma pravokotno grobno skrinjo.²⁰ Moser omenja tudi nekatere zgodnjerrimskodobne grobove z enako grobno arhitekturo, le da so lahko pokriti tudi z več kot eno kamnito ploščo.²¹

Iz navedenega izhaja, da tako način pokopa kot grobna arhitektura grobov Pod Jezerom kažeta na nadaljevanje prazgodovinske tradicije.

5. Analiza predmetov iz grobov in druge drobne najdbe

5.1. Keramični predmeti

5.1.1. Oljenke

V obravnavanih grobovih so bile najdene tri pečatne oljenke tipa Loeschcke X oziroma Buchi X a²² (t. 1: 2; 5: 2; 9: 2), ena pečatna oljenka tipa Loeschcke IX c²³ (t. 3: 2) in ena reliefna oljenka tipa Loeschcke VIII (inačica L 2)²⁴ (t. 9: 3). Glede na pečate in kvaliteto izdelave²⁵ ter glede na novejša dognanja o začetku proizvodnje pečatnih oljenk²⁶ lahko oljenko iz gr. 1 časovno umestimo

v 2. stol., oljenko iz gr. 2 v drugo polovico 1. in 2. stol., oljenki iz gr. 3 in 6 pa v konec 1. in v 2. stol. Najverjetneje izvirajo iz severnoitalijanskih delavnic.

Za oljenke tipa Loeschcke VIII nspl. velja, da so italskega izvora, da pa so jih kasneje izdelovale tudi lokalne delavnice v provincah. Najbolj so bile razširjene v sredini 1. stol. n. št.²⁷ V južni Panoniji segajo časovno še v začetek 3. stol.,²⁸ sredozemske delavnice pa so izdelovale lokalne oblike teh oljenk še do konca 4. stol. n. št.²⁹ Oljenka iz grobišča Pod Jezerom je bila najdena v grobni celoti, ki je z drugimi predmeti datirana v 2. stol.³⁰

5.1.2. Fino namizno posodje

5.1.2.1. Terra sigillata

V grobovih 5 (t. 8: 1), 9 (t. 13: 1) in 10 (t. 15: 7) ter v zasipu groba 2 (t. 3: 3) so bili najdeni močno v ognju poškodovani odlomki terre sigillate. Keramika je mehka in mazasta, izdelana iz dobro prečiščene gline, na najmanj prežganih mestih zelo blede do svetlo rjave barve (C/D 54, D 54/62, C 54/64). Rdeč premaz (F 14—18) je na večini odlomkov skoraj popolnoma uničen.

Edina oblika, ki jo je mogoče rekonstruirati, je krožnik z zaokroženim robom iz groba 9. Ta tip krožnika (Ritterling 1) so izdelovale italske in južno-galske delavnice³¹ Tipološke značilnosti³² in faktura krožnika iz groba 9 nakazujeta padansko oziroma severnoitalsko *terro sigillato*. Proizvodnja krožnikov tipa Ritt. 1 izvira iz začetka 1. stol. n. št., množična pa je postala okrog leta 20.³³ Po mnenju Lamboglie so italske delavnice ta tip krožnikov nehale izdelovati pred Domicijanovim časom.³⁴

5.1.2.2. Keramika tankih sten

Pod Jezerom so bile najdene tri vrste te heterogene keramične kategorije, ki izvira iz Italije, a so jo kasneje izdelovali tudi v provincialnih delavnicah.³⁵

Vrsta A. Značilnosti: mazasta in zelo mehka keramika zelo svetlo sive do sive ali rahlo sive barve (B 90—D 90, D 61—90), izdelana iz zelo dobro prečiščene gline; stene posodic debele okrog 2 mm; na nekaterih odlomkih ohranjeni borni ostanki sivega do temno sivega (E 10—F 10) premaza; dva primerka imata barbotinski okras.

Najdena v gr. 2 (t. 3: 4), 3 (t. 5: 1 in **pregl. 3:** 6036), 11 (t. 14: 2), 12 (**pregl. 8:** 6124) in morda v zasipu gr. 14 (**pregl. 10:** 6157).

Edina ohranjena oblika je skodelica iz gr. 3. Podobno oblikovani skodelici je verjetno pripadal v gr. 2 najdeni odlomek. Pri skodelici iz gr. 11 je možna le delna rekonstrukcija oblike (glej dalje).

Vrsta B. Značilnosti: zelo mehka keramika svetlo rjave barve (D 54), izdelana iz zelo dobro prečiščene gline. Zastopana je le z odlomki posodice iz gr. 8 (t. 12: 1).

Vrsta C. Značilnosti: rdeča (D 38), nekoliko trša keramika, ki vsebuje veliko finih delcev kalcita; na zunanji strani rahlo hrapav premaz rjavo sive barve (E 61), na notranji strani pa gladek sivorjav premaz (E 21); ohranjeni odlomek ima 3—4 mm debele stene. Najdena le v gr. 1 (t. 1: 1).

Siva keramika tankih sten je močno razširjena na širšem alpskem področju in značilna za severnoitalsko proizvodnjo.³⁶ Novejše raziskave so poka-

zale, da so jo izdelovali tudi v Emoni.³⁷ Najstarejši znani primerki sodijo na začetek 1. stol. n. š.,³⁸ najmlajši pa segajo še čez sredino 2. stol.³⁹

Skodelica iz gr. 3 ima najboljši paraleli na emonskih grobiščih,⁴⁰ kjer se enako oblikovane skodelice pojavijo v neronsko-flavijskem času⁴¹ in so značilne za drugo polovico 1. stol.⁴²

V gr. 11 najdeni odlomki sive keramike tankih sten so verjetno pripadali skodelici z dvema ročajčkoma.⁴³ Glede na primerjave jo lahko datiramo v drugo polovico 1. in prvo polovico 2. stol.⁴⁴

Za rekonstrukcijo odlomkov svetlo rjave posodice tankih sten iz gr. 8 v hruškasto oblikovan enoročajni vrček (t. 12: 1), to je obliko, ki je znana iz Cose, sta odločilna odlomek ustja in pa faktura keramike, ki precej dobro ustreza primerkom iz omenjenega najdišča. V Cosi so se hruškasto oblikovani enoročajni vrčki pojavili v klavdijsko-neronskem obdobju.⁴⁵

5.1.3. Navadna keramika

V tem podpoglavju bodo obravnavane posode oziroma njihovi odlomki, ki ne sodijo niti med fino namizno posodje niti med grobo keramiko, od katere se jasno razlikujejo po kvaliteti keramike in izdelavi.

Med vrči lahko razlikujemo:

a) Vrče iz rjave (rumeno) rdeče keramike, v kateri so delci zdrobljene keramike; površina je precej hrapava. Sem sodi večina na grobišču Pod Jezerom najdenih vrčev: **pregl. 1:** 6009; **3:** 6035; **5:** 6057; **7:** 6080; **8:** 6096; 6121; **9:** 6130, 6149; **10:** 6152, 6153, 6160, 6166. Odlomke **pregl. 4:** 6049; **6:** 6077 in **9:** 6133 glede na fakturo keramike prav tako lahko uvrstimo med obravnavane vrče, čeprav zgolj iz njihove oblike ni razvidno, da pripadajo vrčem.

b) Vrč iz svetlo rjave keramike, v kateri so keramični delci; površina je na otip gladka; **pregl. 2:** 6018.

c) Vrči iz rdeče keramike; izdelani iz precej dobro prečiščene gline, brez pridatkov keramičnih delcev; površina je močno mazasta in le rahlo hrapava; rdeče rjavi premaz je zelo slabo ohranjen; stene teh vrčev so tanjše kot pri vrčih pod a) in b). Sem sodita vrča **pregl. 1:** 6005 in **10:** 6151. Za odlomke **pregl. 2:** 6023; **4:** 6050 in **8:** 6097 lahko domnevamo glede na lastnosti keramike, da so tudi pripadali vrčem opisanim pod c).

Skledo z ostrim robom med dnom in zgornjim delom (t. 9: 5), njej pripadajoči pokrov (t. 9: 4) in lonček z zaokroženim dnom (t. 11: 1) družijo bolj ali manj izrazita narebnost zunanje in notranje površine (pri skledi samo na dnu), ki je nastala pri izdelavi na vretenu. Obe posodi imata razmeroma tanke stene (skleda 3—4 mm, lonček 2—3 mm), enako oblikovano široko razširjeno ustje, ki se poševno dviguje proti nekoliko odebeljenemu robu, in dva majhna, ploščata ter nepravilno profilirana ročaja. Pokrov je izdelan iz bolj grobe keramike kot posodi (primešanega več kremenca) in ima 5—6 mm debele stene.⁴⁶

Obe opisani posodi in pokrov imajo jasne analogije med posodami in pokrovi, ki so sestavljali tovor dveh, v srednji Dalmaciji potopljenih ladij: prva se je potopila pri Paklenih otokih⁴⁷ druga pri Vignju (otok Korčula) v Pelješkem kanalu.⁴⁸ Tretji brodolom z enakim tovorom lahko domnevamo pri Nerezinah, ob severovzhodni obali otoka Lošinja. Pomorski i povijesni muzej hrvat-

skog Primorja (Rijeka) je namreč 1970 leta odkupil 10 posod (inv. št. K 274—283), ki so pripadale podmorski najdbi iz okolice Nerezin. Točna lokacija in okoliščine najdbe žal niso znane.⁴⁹ Posamezni tipi teh posod in njihova kombinacija popolnoma ustrezajo tovoroma zgoraj omenjenih potopljenih ladij.⁵⁰

Sklede in pokrovi tovara, ki je bil potopljen pri Paklenih otokih, se razvrščajo v tri velikostne skupine. Ena izmed srednje velikih skled ima skoraj do milimetra enake mere kot skleda z grobišča Pod Jezerom in na enak način deformirano dno.⁵¹

Analogne sklene s pokrovi in narebreni lonci so na vzhodni Jadranski obali tudi sicer dokaj pogosti. Ilakovac navaja primerke iz Arheološkega muzeja v Zadru,⁵² nekaj jih je tudi v Arheološkem muzeju v Splitu⁵³ in v Puli.⁵⁴ Primerke, ki so shranjeni v privatni zbirki iz Splita in v Dominikanskem samostanu na Bolu, omenja D. Vrsalović.⁵⁵ Enako posodje lahko pričakujemo tudi vsaj na nekaterih od številnih najdišč »grube provincijalne keramike serijske proizvodnje«, ki jih navaja isti avtor.⁵⁶ Z italijanskega dela Jadranske obale so piscu članka znani le narebreni lonci.⁵⁷

Ilakovac in Rapanić ugotavljata, da stilna enotnost posameznih tipov posod iz potopov pri Paklenih otokih oziroma pri Vignju in tipizacija njihove izdelave kažeta na množično serijsko proizvodnjo, kar še potrjuje ogromnost pri Vignju najdenega tovara.⁵⁸ Vrsalović je posodje iz obravnavanih brodomlov uvrstil med grobo provincialno keramiko serijske proizvodnje, ki je znana iz mnogih zbirk ob vzhodni jadranski obali.⁵⁹

O izvoru obravnavanega posodja so bile izražene različne domneve: Ilakovac je menil, da je bilo izdelano v delavnicah z obalnega področja province Dalmacije,⁶⁰ Rapanić je pri objavi potopa pri Vignju zapisal, da je »podrijetlo te keramike zasad nemogoče odrediti...«,⁶¹ Vrsalović pa je v svoji neobjavljeni disertaciji na temelju primerjalnega gradiva iz atenske agore in iz Ponta domneval, da je to posodje grškega izvora.⁶²

Močna podpora Vrsalovićevi tezi je Hayesova objava keramike iz rimske vile na Knossos (Kreta),⁶³ med katero so zastopani skoraj vsi tipi posodja, ki so znani iz tovara ladij, potopljenih pri Paklenih otokih, Vignju in, kot domnevamo, pri Nerezinah.⁶⁴ Hayes jih opredeljuje kot oblike, ki so v egejskem prostoru zelo pogoste. Sklede z ostrim prelomom med zaokroženim dnom in zgornjim delom in narebrene lonce skupaj z vrči s trolistnim ustjem in vrvičastim ročajem uvršča med visoko standardizirane oblike, ki so bile v 2. in 3. stol. v Egejskem prostoru povsem običajne. Domneva, da so jih izdelovali v enem ali dveh, zaenkrat še nelokaliziranih proizvodjalnih središčih, in da so jih na Knossos (kljub velikemu številu tam najdenih posod) uvažali. Ob primerjavi s posodami istega tipa iz atenske agore meni, da niso bile izdelane v isti delavnici. Hayes je tudi pokazal na razvojno težnjo oblik obravnavanih skled in lončkov: velikost in širina ročajčkov se zmanjšujeta; lonci postajajo manj vrečasti, njihovo dno pa globlje zaokroženo; pri skledah se poglablja dno.⁶⁵

Glede na obstoječe stanje raziskav se zdi torej najverjetneje, da sta obravnavana skleda s pokrovom in lonček z grobišča Pod Jezerom izdelka egejskih delavnic. Del poti, po kateri so prispeli na rodiško Ajdovščino, bi v tem primeru nakazovali potopi ladij pri Paklenih otokih, Vignju in morda pri

Nerezinah. Lahko bi domnevali, da je njihova nadaljnja pot k najdišču vodila naravnost iz province Dalmacije in ne prek severnoitalskih pristanišč X regije (Venetia et Histria). Za to govori poleg razširjenosti najdb tudi lega najdišča ob državni cesti (*via publica*) Senia—Tarsatica—Aquileia.⁶⁶

Obravnavana skleda in lonček »egejskega tipa« z grobišča Pod Jezerom sodita glede na ugotovljeni razvoj oblik teh posod med zgodnje primerke. Obe posodi in pokrov imajo na egejskem področju najboljše analogije med keramiko atenske agore, in sicer v tretji plasti skupine G, ki jo je Robinson po analogijah datiral v pozno 1. in zgodnje 2. stol. n. š.;⁶⁷ po Hayesu ista plast obsega čas od okrog leta 120 do 150 n. š.⁶⁸ Datacijo skleda s pokrovom iz gr. 6 v drugo polovico 2. stol. potrjuje tudi fragmentirana pečatna oljenka, ki je bila najdena v istem grobu.

Odlomki dna in ročajčka iz gr. 6 (t. 9: 1) niso dovolj značilni, da bi lahko zanesljivo določili obliko posodice. Morda so pripadale 1. ali 2. tipu posodic, ki jih Hayes opredeljuje kot vrčke.⁶⁹ Njegov tip 1 je razširjen le na egejskem področju, tip 2 pa še v severni in južni Italiji in je zastopan tudi med posodjem, ki sestavljajo tovor pri Paklenih otokih potopljene ladje.⁷⁰

5.1.4. Groba keramika

Za to skupino posod je značilna močno porozna in krhka keramika, v kateri so pogosto delci izredno mehke snovi rumenkaste do svetlo rjave barve. Sestavljajo jo veliki in majhni lonci; večji so bili uporabljeni kot žare. Izdelani so prostoročno, le ustje in dno sta dodelana na vretenu. Površina posod je zaglajena, a vseeno močno porozna.

Veliki in majhni lonci se po obliki ne razlikujejo. Telo je vedno trebušasto; vrat je kratek in neizržit, le pri žari iz groba 7 (t. 11: 4) izjemoma poudarjen; ustje je večinoma izvihano, v redkih primerih ravno razširjeno (t. 10: 8; 11: 4; 14: 4); robovi ustij so najpogosteje rahlo stanjšani in zaobljeni (t. 4: 6; 7: 1; 8: 2; 19: 7; 11: 3; 16: 2), lahko pa tudi nekoliko oglati (t. 2: 11, 12) ali pa viseči in razširjeni (dve varianti: t. 10: 8; 14: 4; 8: 3); zastopana sta še rob s plitvim žlebičem (t. 6: 6) in odrezan rob (t. 11: 4). Pogost je metličast okras, ki pokriva celo zunanjo površino posode od vratu navzdol, pri lončku t. 17: 6 izjemoma tudi vrat. Z različnimi motivi, med drugim tudi z borovo vejico, je zastopan vrezan okras (t. 11: 4; 12: 5; 16: 3). Izžlebljen okras imata žara iz groba 7 (t. 11: 4) in lonček iz groba 14 (t. 16: 2).

Način izdelave loncev, njihov okras in oblika kažejo na močne prazgodovinske tradicije. Primerjava z lonci iz južne Panonije pokaže, da so enako oblikovani in okrašeni lonci tam zelo pogosti, le lonci z visečim robom ustij v citirani obravnavi Vikić Belančičeve niso zastopani.⁷¹

5.2. Stekleni predmeti

Balzamarij iz gr. 1 (t. 1: 1) po tipologiji, ki jo je za rimsko steklo izdelala C. Isings, najbolj ustreza obliki 28 b. Večina balzamarijev te oblike je datirana v drugo polovico 1. stol. in 2. stol., nekateri pa morda segajo še v 3. in 4. stol.⁷²

Na t. 1: 2 prikazano ustje je prepognjeno navzven in navznoter ter nato sploščeno, tako da ima trikoten profil. Tako oblikovana ustja so po mnenju

C. Isings in M. C. Calvi⁷³ značilna za steklenice hruškaste oblike, ki so bile v 1. stol. razširjene po celem rimskem imperiju, medtem ko je iz 2. stol. znan le en primerek. Drugi odlomki steklenice iz gr. 1 so močno deformirani in ne nudijo opore za določitev njene oblike.

Zgornji del čaše iz gr. 2 (t. 2: 3) je izdelan iz zelo tankega brezbarvnega stekla (debel. pribl. 0,7 mm), ima izbočeno ustje in oster, neobdelan rob. Drugi odlomki kažejo, da je imela čaša gube. Gubanke s podobno oblikovanim zgornjim delom in neobdelanim robom so bile najdene na Cipru. Imajo enostavno, bolj ali manj vboklo dno in dolge gube. Vessberg jih je na temelju dveh gubank iz ohranjenih grobnih celot datiral v antoninsko obdobje. Oster rob teh gubank kaže, da so jih verjetno uporabljali kot posodice za mazila in ne kot čaše za pitje.⁷⁴ Podobno oblikovane gubanke, morda z obdelanim robom ustja (v nobenem primeru ni opisano, kakšen je rob), so znane že iz druge polovice 1. stol.⁷⁵

5.3. Kovinski predmeti

5.3.1. Nakit

V gr. 4 je bila najdena močno zarjavela železna zapestnica (t. 4: 2), v gr. 6 pa železen pečatni (?) prstan (t. 10: 9). Uhan iz tanke zlate pločevine, ki je bil najden v gr. 11 (t. 14: 1), na več mestih kaže znake popravil (pritrditev loka na polmeseč, spajkanje na več mestih). Podobni uhani (tip »a navicella«) se pojavljajo večinoma v Italiji in spominjajo na grške uhane iz 8. stol. pr. n. š. ter etruščanske uhane iz 7.—5. stol. pr. n. š. Najenostavnejša izvedba tega tipa uhanov pokriva pas zlate pločevine še ena zlata pločevina, ki jo nosi posebej oblika, pri kateri je pas zlate pločevine izvihan navzven in ima zožene konice. Take oblike je bil uhan iz gr. 11. Pri tehnično naprednejših uhanih tega tipa uhanov pokriva pas zlate pločevine še ena zlata pločevina, ki jo nosi posebej izdelan lok.⁷⁶ Najboljša primerjava uhanu iz gr. 11, ki sem jo v doslednejši literaturi lahko našla, je uhan iz Herculaneja, datiran v čas od 1. stol. pr. n. š. do 1. stol. n. š.⁷

5.3.2. Orožje

V gr. 3 je bila najdena sulična ost (t. 6: 7) z nenavadnim presekom lista (na eni strani raven, na drugi izbočen), v gr. 2 pa železno sulično kopito (t. 4: 8).

5.3.3. Orodje

Železnemu predmetu iz kv. 2 (t. 18: 8) analogen predmet je bil najden v Dangstettnu, avgustejskem legijskem taboru ob zgornjem toku Rena. Fingerlin domneva, da je bilo to orodje za strojenje usnja.⁷⁸ Zdi se, da je istemu namenu služilo tudi orodje iz gr. 1 (t. 2: 13).

5.3.4. Žebli in žeblički

Vsi žebli in žeblički, ki so bili najdeni v grobovih, so ležali raztreseni v žganini. Žebli so bili le v dveh grobovih (gr. 10: t. 15: 8, 9 in gr. 14: t. 16: 4, 5) in bi jih lahko razlagali kot ostanke mrtvaške postelje ali nosil, na katerih je

bil sežgan pokojnik.⁷⁹ Majhni žeblički s kljukasto zakrivljenimi iglami so bili najdeni skoraj v vsakem grobu, v nekaterih pa so bili še posebej številni (npr. gr. 11, 14). Moser⁸⁰ in Graue⁸¹ za podobne žebličke iz grobov menita, da so ostanki čevljev.

6. Sklepna obravnava

Doslej raziskani del grobišča Pod Jezerom glede na grobne najdbe sodi v 1. in 2. stol. n. š. Leži ob poti, kar kaže na rimske običaje, lega na strmem pobočju pa nakazuje povezavo s prazgodovinskimi grobišči Notranjske in Istre, za katere je taka lega značilna.⁸² Ker noben grob ni bil poškodovan ob vkopu mlajšega, lahko sklepamo, da so bili zelo na gosto in na videz brez reda vkopani grobovi na površini označeni.

Pokopavanje v žganinskih grobovih z žaro je bilo uveljavljeno že v prazgodovini na najmanj dveh grobiščih v okolici Rodika (glej str. 102), zato to obliko pokopa Pod Jezerom lahko povezujemo s prazgodovinsko tradicijo lokalnega staroselskega prebivalstva. Zanj govori tudi arhitektura obravnavanih grobov, saj je bila uporaba neobdelanih kamnitih plošč v grobni arhitekturi običajna že za prazgodovinske grobove nad Socerbom in za prazgodovinske grobove Istre (glej str. 102).

Posebna zanimivost Pod Jezerom raziskanih grobov je orožje, ki je bilo v dveh primerih pridano v grob. Zgodnjerimski grobovi z orožjem so namreč redkost. Doslej jih niso našli niti v Rimu niti v Italiji in prav tako ne na področjih, ki so jih naselili Rimljani,⁸³ kar jasno kaže, da jih je treba povezovati z neitalskim prebivalstvom.⁸⁴ V literaturi omenjajo dve možni interpretaciji orožja v zgodnjerimskih grobovih: vojaško in lovsko orožje.⁸⁵ Prvo interpretacijo so zagovarjali številni avtorji; vendar citirana razprava Van Doorselaera navaja k veliki previdnosti pri povezovanju zgodnjerimskih grobov z orožjem z grobovi vojakov: Lingonova oporoka iz Galije⁸⁶ jasno kaže, da orožje v grobovih zgodnjerimske dobe lahko razlagamo kot lovsko orožje. Sulična ost in sulično kopito iz Grobišča Pod Jezerom sta vsekakor preskop podatek, da bi grobova, v katerih sta bila najdena, lahko opredelili kot vojaška grobova; dosti verjetneje se zdi, da gre za lovsko orožje. Dejstvo, da so iz bližnjega prazgodovinskega grobišča na Socerbu znani grobovi z orožjem,⁸⁷ nakazuje, da je tudi pridajanje orožja v grobove Pod Jezerom običaj, ki izhaja iz lokalne prazgodovinske tradicije.

V grobovih so v pribl. enakem številu zastopani predmeti, ki so verjetno lokalne izdelave in domnevni uvoženi predmeti. V prvo skupino lahko uvrstimo predvsem žare in lončke iz grobe, močno porozne in neenakomerno žgane keramike. Zanje je značilno, da po obliki, okrasu in načinu izdelave nadaljujejo prazgodovinsko tradicijo. Med uvoženimi predmeti prevladujejo domnevni izdelki severnoitalskih delavnic, npr. pečatne oljenke, siva keramika tankih sten in terra sigillata, ki so v zgodnjerimskodobnih grobovih bolj ali manj pogoste najdbe. Za skledo z ostrim robom med zaokroženim dnom in zgornjim delom, pokrov in narebreni lonček iz grobov 6 oziroma 7 lahko utemeljeno domnevamo, da izvirajo iz egejskega prostora (glej str. 105).

Med predmeti, ki so bili najdeni v grobovih, lahko razlikujemo:

1. dele noše, v kateri je bil pokojnik sežgan — zapestnica iz gr. 4 in prstan iz gr. 6, ki sta bila najdena v žari; za zlat uhan iz gr. 11, ki je ležal prosto v žganini in v grobu ni imel para, se zdi verjetneje, da je bil pokojnici kot dar pridani na grmado (glej skupino 2);

2. prdatke, ki so bili sežgani s pokojnikom — odlomki keramičnih posod (pretežno terra sigillata), ostanki steklenih predmetov;

3. dele posod, ki so bili med zakopavanjem sežganih ostankov pokojnika ridani (vrženi?) v grob: v gl. ostanki vrčev (stonja ohranjenosti V in VI);

4. prdatki, ki so bili celi položeni v grob (pridatki v ožjem pomenu besede): različne posode, orodja, orožja, oljenke (pri zadnjih je očitno, da so bile še neuporabljene!).

Glede na bližino naselbine na Ajdovščini, kjer je bila z izkopavanji med drugim ugotovljena tudi zgodnjeantična faza poselitve, bi težko dvomili o tem, da so Pod Jezerom pokopavali prebivalci te naselbine. Način pokopa, grobna arhitektura in nekateri grobni prdatki kažejo na staroselsko prebivalstvo, ki je pri pokopavanju svojcev ohranilo številne lokalne prazgodovinske običaje. Kot je omenil že Slapšek,⁸⁸ so značilnosti obravnavanega grobišča močna podpora domnevi, da se je življenje na rodiški Ajdovščini kontinuirano nadaljevalo iz prazgodovinskega v zgodnjeantično obdobje.

Na Sedlu, pribl. 300 m jugozahodno pod naselbino na Ajdovščini (**pril. 1: 3**), je bilo delno raziskanih pet žganih grobov iz 1. stol. n. š. Od morebitnih nadaljnjih izkopavanj na tem grobišču in pa na grobišču Pod Jezerom bi si lahko obetali zanimivo primerjavo teh dveh, isti naselbini pripadajočih grobišč.

Najdb nad potjo zaenkrat ne moremo z gotovostjo opredeliti. Za pas kamnitih plošč v kv. 2 se zdi, da ga je treba razlagati kot naključno posledico delovanja naravnih dejavnikov, kar morda velja tudi za najdbo B iz kv. 3. Najdba A ob robu kv. 3 razen tanke plasti žganine na dnu ne nudi opore, da bi jo opredelili kot grob, vendar te možnosti zaenkrat ne moremo izključiti, še posebej, ker je bil severno od prostora izkopavanj Pod jezerom pri razširjanju gozdne ceste najden žgan rimski grob (**pril. 1: 2**).⁸⁹

ANSI 1975. *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana.

AMOROSO A. 1889. Le necropoli preistoriche dei Pizzughi. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*. 5/1, 2, 225—261.

BECHERT T. 1980. Zur Terminologie provinzialrömischer Brandgräber. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 10/3, 253—258.

BONIS E. 1942. *Die kaiserzeitliche Keramik von Pannonien*. *Dissertationes Pannonicae* 2/20, Budapest.

BUCHI E. 1975. *Lucerne del Museo di Aquileia*, I.

CALVI M. C. 1968. *I vetri romani del Museo di Aquileia*.

CERMANOVIČ KUZMANOVIČ A. 1974 (1976). Pregled i razvitak rimskog stakla u Crnoj Gori. *Arheološki vestnik* 25, 175—190.

DAUTOVA RUŠEVLJAN V. 1973. Ranorimska nekropola u uvali Sepen kod Omišlja na otoku Krku. *Diadora* 6, 181—205.

FARKA CH. 1977. *Die römischen Lampen von Magdalensberg*. *Kärntner Museumschriften* 61.

FINGERLIN G. 1972. Dangstetten, ein augusteisches Legionslager am Hochrhein. *Bericht der Römisch-germanischen Kommission* 51—52, 1970—1971, 197—232.

- GRAUE J. 1974. *Die Gräberfelder von Ornavasso*. Hamburger Beiträge zur Archäologie, Beiheft 1.
- GUŠTIN M. 1979. *Notranjska*. Katalogi in monografije 17.
- HAFFNER A. 1980. Neue Ausgrabungen im keltisch-römischen Gräberfeld von Wederath — Belginum. *Funde und Ausgrabungen im Bezirk Trier*. Heft 12, 16—40.
- HAYES J. W. 1983. The Villa Dionysos Excavations, Knossos: The Pottery. *The Annual of the British School at Athens* 78, 97—170.
- ILAKOVAC B. 1968. Keramika iz antičkog broda potonulog kod Paklenih otoka. *Diadora* 4, 183—202.
- ISINGS C. 1957. *Roman Glass*. Archaeologica Traiectina 2.
- ISTENIĆ J. 1987. Kuhinjsko posudje egejskih tipova na nalazištu Rodik — Nekropola Pod Jezerom. *Diadora* 10 (v tisku).
- JOVANOVIĆ A. 1984. *Rimske nekropole na teritoriji Jugoslavije*. Univerzitet u Beogradu — Filozofski fakultet. Centar za arheološka istraživanja. Knjiga 3. Beograd.
- JURKIĆ V. 1979. Rimska žarna nekropola na Fontani pod Buzetom. *Histria Archaeologica* 10/12, 51—73.
- KENNER 1902 a. *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 3/1, 155—157.
- KENNER 1902 b. *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*, 3/1, 180—183.
- KUČAR V. 1979. Prahistorijska nekropola Beram. *Histria Archaeologica* 10/1, 85—131.
- LAMBOGLIA N. 1943. Ch. Simonett, Tessiner Gräberfelder. *Rivista di Studi Liguri* 21/3—4, 163—194.
- LOESCHCKE S. 1919. *Lampen aus Vindonissa*, Zürich.
- MAIOLI M. G. 1974. Vasi a pareti sottili grigie dal Ravennate. *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, 14—15, 106—124.
- MARABINI MOEVS M. T. 1973. *The Roman Thin Walled Pottery from Cosa*. *Memoirs of the American Academy in Rome* 32.
- MARY G. T. 1967. *Die Südgallische Terra sigillata aus Neuss*. *Novaesium I. Limesforschungen* 6.
- MAYET F. 1975. *Les céramiques à parois fines dans la péninsule Ibérique*, Paris.
- MERCANDO L. 1974. La necropoli romana di Portorecanati. *Notizie degli scavi* 8/28, 142—430.
- MERCANDO L. 1980. Portorecanati. *Notizie degli scavi* 8/33, 180—280.
- MIHOVIĆ K. 1972. *Nekropola gradine iznad Limskog kanala*. *Histria Archaeologica* 3/2.
- MIKL CURK I. 1979. Terra sigillata iz emonskih grobišč. *Arheološki vestnik* 30, 339—371.
- MLADIN J. 1969. Halštatska nekropola na Gradini iznad Limskog kanala. *Jadranski zbornik* 7, 289—316.
- MLAKAR S. 1973. Zaštitno iskopavanje rimskih pepeonih grobova u Kringi 1960. godine. *Histria Archaeologica* 4/1, 31—47.
- MOSER K. 1903. Die Nekropole von S. Servolo in Istrien. *Jahrbuch der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale*. Neue Folge 1, 115—138.
- MUCH 1902. *Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale* 3/1, 142—144.
- PETRU S. 1972. *Emonske nekropole*. Katalogi in monografije 7.
- PFEILER B. 1970. *Römischer Goldschmuck des ersten und zweiten Jahrhunderts n. Chr. nach datierten Funden*. Mainz am Rhein.
- PLESNIČAR GEC L. 1972. *Severno emonsko grobišče*. Katalogi in monografije 8.
- PLESNIČAR GEC L. 1977. *Keramika emonskih nekropol*. *Dissertationes et Monographiae* 20.
- PLESNIČAR GEC L. 1985. Proizvodnja lončenine v Emoni. *Kronika* 33, 2. in 3. zvezek, 209—213.
- PUSCHI A. 1905. La necropoli preromana di Nesazio. *Relazione degli scavi eseguiti negli anni 1901, 1902, 1904*. *Atti e memorie della Società Istriana* 21, 3—202.
- RAPANIĆ Ž. 1972 a. Antički brod s teretom keramike kod Vignja. *Zbornik otoka Korčule* 2, 141—147.

- RAPANIĆ Ž. 1972 b. Vignja na Pelješcu — ostaci antičkog broda. *Arheološki pregled* 14, 79—80.
- ROBINSON H. 1959. *Pottery of the Roman Period. The Athenian Agora* 5, Princeton, New Jersey.
- RUARO LOSERI L. idr. 1977. *La necropoli di Brežec*. *Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste. Monografie di Preistoria* 1.
- RUARO LOSERI L.-RIGHI G. 1982. *La necropoli »celtica«*. *Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste. Monografie di Preistoria* 3.
- SCHINDLER KAUDELKA E. 1975. *Die dünnwandige Gebrauchskeramik vom Magdalensberg*. *Kärntner Museumsschriften* 58.
- SCHINDLER M.-SCHEFFENEGGER S. 1977. *Die glatte rote Terra sigillata vom Magdalensberg*. *Kärntner Museumsschriften* 62.
- SCHÖNBERGER H. 1953. Provinzialrömische Gräber mit Waffenbeigaben. *Saalburg Jahrbuch* 12, 53—56.
- SCHÖRGENDORFER A. 1942. *Die römische Keramik der Ostalpenränder*. *Sonderschriften des Archäologischen Instituts in Wien* 13.
- SIVIERO R. 1954. *Gli Ori e le Ambre del Museo Nazionale di Napoli*. Firenze.
- SLAPŠAK B. 1977. Ad CIL 5, 698 (Materija): via directa — translata (in fines alii) — restituta. *Arheološki vestnik* 28, 122—128.
- SLAPŠAK B. 1983 a. Rodik-Ajdovščina. *Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste* 13/1, 225—227.
- SLAPŠAK B. 1983 b. Možnosti študija poselitve v arheologiji. Disertacija. UEK v Ljubljani. FF (tipkopis).
- STRAZZULA RUSCONI M. J. 1979. Scavo di una villa rustica a Joannis (Udine). *Aquileia Nostra* 50, 1—119.
- ŠKODIČ L. 1984. *Primeri izvedenosti vertikalnih stereoposnetkov*. UEK v Ljubljani. FAGG, Oddelek za geodezijo. Diplomska naloga št. 152.
- VAN DOORSELAER A. 1967. *Les nécropoles d'époque romaine en Gaule septentrionale*. *Dissertationes Archaeologicae Gandenses* 10.
- VESSBERG O. 1952. Roman Glass in Cyprus. *Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Rom. Opuscula Archaeologica* 7, 109—165.
- VIKIĆ BELANČIĆ B. 1975 a. Antičke svetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3/9, 49—70.
- VIKIĆ BELANČIĆ B. 1975 b. Keramika grublje fature u južnoj Panoniji s osobitim obzirom na urne i lonce. *Arheološki vestnik* 26, 25—53.
- VRŠALOVIĆ D. 1974. *Istraživanja i zaštita podzemskih arheoloških spomenika u SR Hrvatskoj*. Zagreb.
- VRŠALOVIĆ D. 1979. *Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana*. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb. Disertacija (tipkopis).

¹ Poročilo je prirejena diplomatska naloga, ki sem jo izdelala med študijem arheologije na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Delo je bilo zaključeno konec leta 1984.

² Slapšak 1983 a, 225—226.

³ Slapšak 1983 b, 131.

⁴ Slapšak 1983 b, 131—143; Slapšak 1977, 123 (slika).

⁵ Sondiranje je dokumentirano s terensko risbo (M = 1 : 20) in s številnimi fotografskimi posnetki. Na temelju podatkov iz omenjenih virov in natančnih opisov grobov v terenskem dnevniku dr. T. Knifca je bilo v večini primerov mogoče rekonstruirati profile in florise grobov (glej t. 1, 3, 5, 7, 8, 9, 11, 12).

⁶ Posamezne faze izkopavanj leta 1982 so dokumentirane z vertikalnimi črno-belimi stereo posnetki in z vertikalnimi barvnimi mono posnetki, ki so bili s pomočjo dvigala snemani z višine 6—10 m. Dokumentacija detajlov so fotografski posnetki in terenske risbe profilov grobov. Na temelju 5 ovrednotenih stereo posnetkov so bili izrisani načrt kvadrantov 1—3 (pril. 2) in tlorisi grobov (glej t. 13—16). Situacijska natančnost je 16 cm, višinska pa je dosti manjša, saj so celo višine oslonilnih točk stereo modelov odstopale do 30 cm. Večja je situacijska in višinska relativna natančnost med posameznimi točkami, katerih višinska razlika ni večja od 80 cm. Ocenjena je na

3 cm. O vzrokih za take rezultate izvednotenja glej Škodič 1984, 20, 45—48.

⁷ Vsa dosedanja izkopavanja na grobišču so bila financirana iz sredstev URP Geneza kulturne pokrajine, arheološka raziskovanja, tema Antično podeželje (vodja dr. B. Slapšak).

⁸ Kamni zgornje lege so se zrušili pred izkopavanji leta 1986 in tako na risbi 1 in t. 22: 1 niso dokumentirani.

⁹ Termin je razložen v opombi 12.

¹⁰ Številke v oklepajih se nanašajo na ustrezajoče tabele.

¹¹ Ostanke kosti iz grobov 1—5, 9, 11 in 14 je analizirala mg. Tatjana Tomazov-Ravnik (Katedra za antropologijo, VTOZD za biologijo, Biotehniška fakulteta).

¹² Bechert v svojem prispevku k terminologiji žganih rimskih grobov (Bechert 1980, 253—258) za grobove, pri katerih je bil sežig opravljen na ustrini, predlaga termin »Ustrinatium«. Med njimi razlikuje »Urnengrab« (ostanki kosti so v žari, v grob ni nasuta žganina), »Brandgrubengrab« (ostanki kosti so v žari, žganina ni nasuta v grob) in »Brandschüttungsgrab« (ostanki kosti so zbrani v žari ali na kupku, v grob je nasuta žganina). Ker v domači arheološki literaturi niso uvedeni ustrezni termini za »Brandgrubengrab« in »Brandschüttungsgrab«, sem se odločila za opisni oznaki: žganinski grob s prosto raztresenimi kostmi in žganinski grob z žaro.

¹³ Matavun: Ruaro Loseri idr. 1977, 22; morda tudi »keltska nekropola«: Ruaro Loseri — Righi 1982, 9; primerjaj Ruaro Loseri 1977, 2.

¹⁴ Moser 1903, 118—125; Kenner 1902 a, 155; Much 1902, 143.

¹⁵ Moser (1903, 125—138) približno pri polovici zgodnjerskodobnih grobov omenja žare. Ne pove pa, ali je bila v grobovih žganina, kar prav tako ni razvidno iz poročil drugih avtorjev (citirani v ANSI 1975, 142).

¹⁶ Mlakar 1973, 31—48.

¹⁷ Mlakar 1973, 47—48.

¹⁸ Jovanović (1984, 149) v obravnavi rimskih nekropol na prostoru Jugoslavije ne razlikuje med žarnimi grobovi in žganinskimi grobovi z žaro, temveč jih obravnava skupaj v skupini »grobovi s keramičnimi žarami«. Po njegovih opazovanjih je taka oblika pokopa na nekaterih področjih posledica nadaljevanja avtohtone tradicije, na drugih pa posledica romanizacije.

¹⁹ Picugi: Amoroso 1889, 228—229; Limski kanal: Mladin 1969, 294; Mihovilčič 1972, 8; Nezakcij: Puschi 1905, 17—18; Beram: Kučar 1979, 90—105.

²⁰ Moser 1903, 118—125.

²¹ Moser (1903, 125—138) pri večini zgodnjerskih grobov omenja eno do štiri kamnite plošče, ki so grob pokrivale; le redko omenja stranske kamnite plošče — zdi se, da le v primerih, ko so bile premaknjene ali podobno. Možno je torej, da Moser pri večini grobov ni navedel stranskih kamnitih plošč, čeprav so jih imeli.

²² Loeschcke 1919, 255—257; Buchi 1975, XXIV, XXVI—XXVII.

²³ Loeschcke 1919, 256.

²⁴ Loeschcke 1919, 237—238.

²⁵ Buchi 1975, XXIV, XXVI—XXVII, 66—70, 153—154.

²⁶ Farka 1977, 86.

²⁷ Farka 1977, 74—76.

²⁸ Vikić Belančić 1975 a, 114.

²⁹ Glej op. 26.

³⁰ Glej zgoraj in str. 104—106.

³¹ Lamboglia 1943, 175.

³² Schindler-Scheffenecker 1977, t. 43, 44 prim. z Mary 1967, 13.

³³ Schindler-Scheffenecker 1977, 129—130.

³⁴ Lamboglia 1943, 175.

³⁵ Mayet 1975, 170—172.

³⁶ Marabini Moevs 1973, 212—215; Schindler Kaudelka 1975, 173—174.

³⁷ Plesničar Gec 1985, 209.

³⁸ Lamboglia 1943, 180, 183; Schindler Kaudelka 1975, 31—32.

³⁹ Maioli 1974, 113—114.

⁴⁰ Plesničar Gec 1972, t. 41: 17; Petru 1972, t. 36: 34.

⁴¹ Plesničar Gec 1977, 14.

⁴² Plesničar Gec 1977, t. 1: 4, 5, 6, 8.

⁴³ Primerjaj Schörgendorfer 1942, 2, t. 2: 20; Bonis 1942, 47, t. 20: 51, 52, 53; Mercando 1980, 213, fig. 126 1, 127 1; Dautova Ruševljan 1973, 188, t. 6: 124; Plesničar Gec 1977, 20, t. 1: 74; Mercado 1974, 168, fig. 26.

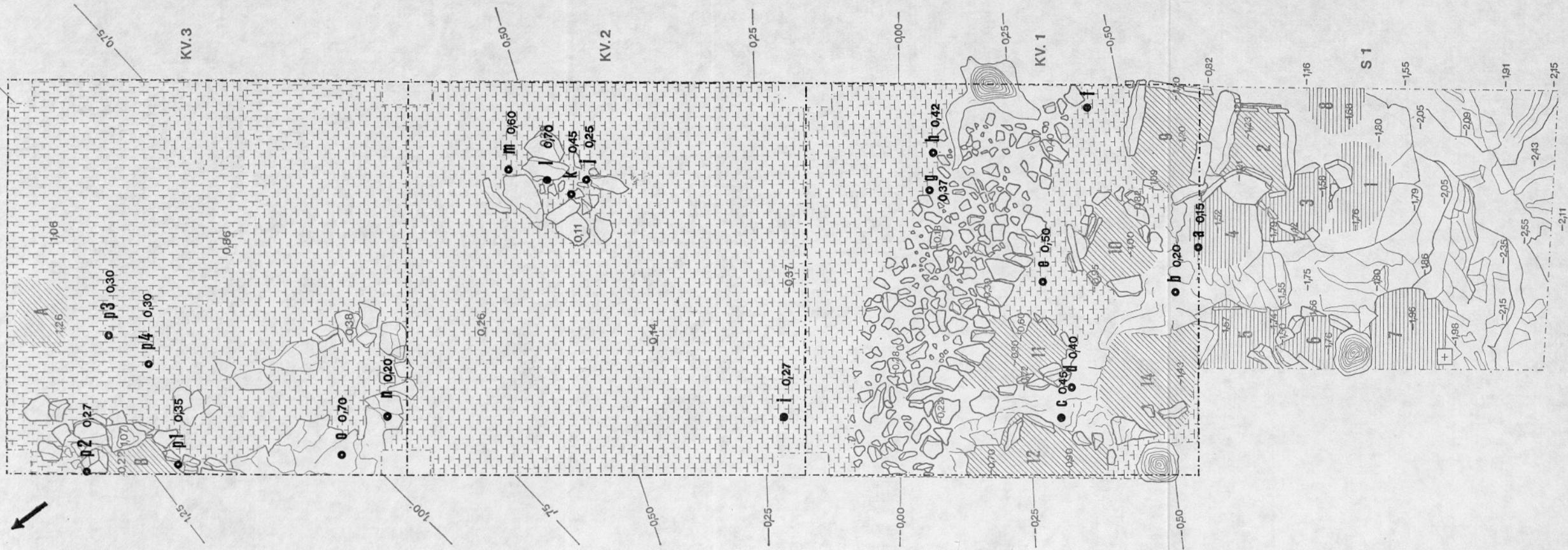
⁴⁴ Glej op. 41.

⁴⁵ Marabini Moevs 1973, 308, 237—238, Pls 46, 85.

⁴⁶ Omenjena skleda s pokrovom in nabrebreni lonček so podrobneje obravnava v Istenič 1987.

⁴⁷ Ilakovac 1968, 183—206, t. 1: 1765, 1768, 1756, 1740, 1761, 1717; 2, 3: 1746; 4: 1750, 1755, 1720, 1740, 1717, 1761.

⁴⁸ Rapanić 1972 a, 141—147; Rapanić 1972 b, 79—80.

Priloga 2: Rodik — Grobišče Pod Jezerom. Načrt izkopanega prostora. M = 1 : 50 (višine navedene v metrih).

Beilage 2: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom. Plan der Ausgrabungsfläche. M = 1 : 40 (die Höhen in Meter angegeben).

Legenda/Legende

- žganina / Brandschutt
- rjava zemlja / braune Erde
- ilovno laporna preperelina z večjimi kosi osnovne kamenine / verwitterter Mergelstein
- enakomerno in močno preperel laporni peščenjak / strak und regelmässig verwitterter Mergelstein
- kamen / Stein

Priloga 3: Rodik — Grobišče Pod Jezerom. Mikrolokacija posameznih najdb v kvadrantih 1—3. M = 1 : 50. Navedene številke označujejo približno globino posameznih najdb (v metrih), merjeno od hodne površine.

Beilage 3: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom. Mikrolokalisierung der Einzelfunde in den Quadranten 1—3. M = 1 : 40. In Klammern sind die von Oberfläche aus gemessenen Tiefen angegeben (in Meter).

⁴⁹ Vir informacije: inventarna knjiga v Povijesnom i pomorskom muzeju hrvatskog Primorja, Rijeka, inv. št. K 274—K 283.

⁵⁰ K 274 — lonec z dvema ročajčkoma — kot Ilakovac 1968, t. 3: 1746.

K 275 — lonec z enim ročajčkom — kot Ilakovac 1968, t. 3: 1751.

K 276 — lonček z ročajčkom in horizontalnim rebrom na vratu — kot Ilakovac 1968, t. 3: 1758.

K 277 — skleda kot Ilakovac 1968, t. 4: 1755.

K 278 — lonec kot 274, le da je ustje trikotno oblikovano.

K 279 — skleda s pripadajočim pokrovom — kot Ilakovac 1968, t. 4: 1740, 1720. (fotografija: Vrsalović 1974, sl. 160)

K 280 — pokrov kot pri 279.

K 281, 282 — nizki posodi — kot Rapanić 1972 a, 147: sl. 5.

K 283 — ponev — kot Ilakovac 1968, t. 5: 1763.

⁵¹ Ilakovac 1968, 192, 189, inv. br. 1731.

⁵² Ilakovac 1968, 192—194.

⁵³ Lonec (žara) — inv. št. 503 FB in dve skledi brez inv. št.

⁵⁴ Narebreni lonci z dvema ročajjema: inv. št. A 5086 (najdišče Brioni), A 22638 — objavila Jurkić 1979, 62, 68—69 (najdišče Buzet — Funtana), A 3195 (najdišče ni znano), A 4586 (najdišče ni znano), A 8135 (najdišče Kringa) — objavil Mlakar 1973, 36—37; sklede: inv. št. A 7892 (brez ročajčkov; najdišče Brioni), A 5313 (najdišče ni znano), A 4771 s pripadajočim pokrovom, na površini morski sediment (najdišče Smokvice pri Šibeniku), A 9722 in 9577 (najdišče Sorna pri Poreču)

⁵⁵ Vrsalović 1974, sl. 155, 159, 162, 236.

⁵⁶ Vrsalović 1979, 411—412.

⁵⁷ Nekropola Portorecanati južno od Ancone (Mercando 1974, 178—179, 182, 294—295, 297—298, 307, 420, fig. 47, 48, 206, 208, 222), trije narebreni lonci brez inv. št. v depoju Museo archeologico di Aquileia.

⁵⁸ Ilakovac 1968, 192, 200, op. 44; Rapanić 1972 a, 146.

⁵⁹ Vrsalović 1974, 61; Vrsalović 1979, 411.

⁶⁰ Ilakovac 1968, 200.

⁶¹ Rapanić 1972 a, 144.

⁶² Vrsalović 1979, 416—417.

⁶³ Hayes 1983.

⁶⁴ Sklede z ostrim robom med dnom in zgornjim delom: Ilakovac 1968, t. 1: 1740, 1761; 4: 1755, 1740 in Rapanić 1972 a, 147: sl. 3, 4 — prim. s Hayes 1983, Fig. 6: 65; 7; narebreni lonci: Ilakovac 1968 t. 2, 3: 1746, 1751 in Rapanić 1972 a, 147: sl. 2 — prim. s Hayes 1983, Fig. 5; 6: 64, 66, 69, 70; narebreni enoročajjni vrči s trolistnim ustjem: Ilakovac 1968, t. 1: 1719; 3: 1749 in Rapanić 1972 a, 147: sl. 7 — prim. s Hayes 1983, Fig. 6: 76, 77; ponve: Ilakovac 1968, t. 2, 5: 1763 in Rapanić 1972 a, 147: sl. 6 — prim. s Hayes 1983, Fig. 9: 99—103; lončki z ročajčkom in horizontalnim rebrom na vratu: Ilakovac 1968, t. 1, 3: 1742, 1724, 1758 in Rapanić 1972 a, 147: sl. 1 — prim. s Hayes 1983, Fig. 4: 48; 6: 73—74.

⁶⁵ Hayes 1983, 105—108.

⁶⁶ Glej op. 4.

⁶⁷ Robinson 1959, 22, t. 7: G 193—196.

⁶⁸ Hayes 1983, 105, op. 19.

⁶⁹ Hayes 1983, 107.

⁷⁰ Glej op. 64, »lončki z ročajčkom in horizontalnim rebrom na vratu«.

⁷¹ Vikić Belančić 1975 b, 29, t. 1: B; 3: 3 a, b, 4.

⁷² Isings 1975, 41—43.

⁷³ Isings 1957, 34—35, Form 16; Calvi 1968, 57—59, Tav. 12: 7, B: 6.

⁷⁴ Vessberg 1956, 118—122, 154—155, Pl. 3: 25—26.

⁷⁵ Isings 1957, oblika 32, 46—47; Cermanović Kuzmanović 1974, 178, t. 3: 9; Petru 1972, gp. 885, t. 63.

⁷⁶ Pfeiler 1970, 17.

⁷⁷ Siviero 1954, 68, Nr. 258, Tav. 181 d.

⁷⁸ Fingerlin 1971, 213, Abb. 17: 3.

⁷⁹ Van Doorselaer 1967, 112.

⁸⁰ Moser 1903, 134.

⁸¹ Graue 1974, 69, Taf. 76: 4.

⁸² Prim. Guštin 1979, 15; Kučar 1979, 86; Kenner 1902 b, 180, Abb. 1.

⁸³ Van Doorselaer 1967, 187—188.

⁸⁴ Schönberger 1953, 53; primerjaj še Haffner 1980, 27—28, 39.

⁸⁵ Schönberger 1953, 53—56; Van Doorselaer 1967, 185—199.

⁸⁶ CIL 5708 (citirano po Van Doorselaer 1967, 194, op. 3).

⁸⁷ Moser 1903, 118—125.

⁸⁸ Slapšak 1983 b, 129.

⁸⁹ B. Slapšak ustno.

Zusammenfassung

Das Dorf Rodik (Gemeinde Sežana) liegt im südwestlichen Slowenien, ungefähr 7 km südlich von Divača. Auf dem ca 1 km entfernten Ringwall mit dem charakteristischen Namen Ajdovščina wurden durch die in den Jahren 1975, 1981, 1982, 1983 und 1985 durchgeführten Grabungen der Archäologischen Abteilung der Philosophischen Fakultät der Universität Ljubljana Reste einer vorgeschichtlichen, früh- und spätrömerzeitlichen Siedlung gefunden,² die wahrscheinlich das Zentrum der Runddiken war. Der Name Rundictes ist uns durch die bei Materija (einem ca 5 km südlich von Rodik liegenden Dorf) gefundene Inschrift aus der Zeit des Claudius bekannt. Er ist im Namen des heutigen Dorfes Rodik erhalten geblieben.³ Die Siedlung lag sehr nahe zu der via publica Senia—Tarsatica—Aquilaia, die wahrscheinlich durch das Gebiet der Rundictes verlief.⁴

Ungefähr einen halben Kilometer unterhalb der Ajdovščina liegt auf dem Bergabhang die Pod Jezerom genannte Kahlfläche (**Beil. 1:** 1), auf welcher in den Jahren 1981, 1982 und 1986 kleinere Ausgrabungen der obengenannten archäologischen Abteilung stattfanden. 20 bis 40 cm unter der heutigen Oberfläche wurden 14 sehr dicht in den Hang eingegrabene früh Römerzeitliche Brandgräber gefunden, von denen 8 vollständig und 5 nur teilweise ausgegraben wurden. Das unter einem Baumstumpf im Quadrant 1 liegende Grab 13 ist fast vollständig in der Erde geblieben (siehe **Beil. 2**).

Östlich von den Gräbern, 10—15 cm unter der heutigen Oberfläche, wurde ein Weg freigelegt. Er lag auf einer Aufschüttung aus Erde und Steinen, mit welcher das Gefälle des Hanges ausgeglichen war. Der westliche Rand der Aufschüttung verlief entlang der ursprünglichen Hangkante; er war mit einer aus unbearbeiteten grösseren Steinen gebildeten Stützmauer eingefasst (**Zeichnung 1**). Durch den Druck des Hanges wurden die Aufschüttung und die Stützmauer geneigt, so dass die oberen Lagen der Stützmauer sich über das unmittelbar an dem Weg liegende Grab 11 erstreckten. Ungefähr parallel zum Wegrand stand oberhalb des Grabes 11 eine gerade, wegen des Handdruckes stark geneigte unbearbeitete Steinplatte (**Taf. 22:** 1), die wahrscheinlich ursprünglich an der Oberfläche sichtbar war und den Rand des Grabes kennzeichnete.

Auf dem bisher freigelegten Gebiet östlich des Weges wurden keine Gräber gefunden, evtl. mit Ausnahme des »Fundes A« (am Rande des Quadranten 3 — siehe **Beil. 2**), für welchen man die Möglichkeit, dass es sich dabei um Reste eines Grabes handelt, nicht ausschliessen kann.

Die Anhäufung von grösseren unbearbeiteten Steinplatten im östlichen Teile des Quadranten 2 (siehe **Beil. 2**) scheint eine zufällige Folge der Wirkung der Naturkräfte zu sein. Das gleiche könnte auch für den »Fund B« im Quadranten 3 gelten (siehe **Beil. 2**). Für die Einzelfunde (z. B. das Gerät für Lederbearbeitung) siehe **Taf. 18, Übersichtstabellen (ÜT) 10 und 11** und die **Beil. 3**.

Alle Funde werden unter den Inventarnummern 6001 bis 6177 im Landesmuseum in Koper (Pokrajinski muzej Koper) aufbewahrt.

Im folgenden Absatz wird versucht, auch dem deutschsprachigen Leser wenigstens Teile des Kataloges verständlich zu machen. Im slowenischen Text sind zuerst die Gräber beschrieben (3. 1.), dann folgen Grab- (**ÜT 1—9**) und Einzelfunde (**ÜT 10, 11**). Auf den einzelnen ÜT sind immer zuerst die Keramik- und dann die Glas- und Metallfunde beschrieben. Die ÜT für Keramikfunde enthalten folgende Rubriken (von 1. nach r.): 1) Inventarnummer; 2) Bezeichnung des Gegenstandes; 3) Erhaltungsstufe mit Bezug auf den Anteil des Gegenstandes, der im Grab gefunden war; 4) die Massangaben; 5) Beschreibung der Magerung (ker. = Keramik, slj. = Glimmer, kal. = Calcit, Quarz, ? = Unbestimmte Magerungsart, mit Farbe und Härte; für die Korngrösse und Dichte siehe slowenischen Text, Seite 74; 6) deutliche Porosität; 7) Schichtung; 8) Härte des Tones nach der Mohs-Härteskala; 9) durch Feuer verursachte sekundäre Veränderungen; 10) Herstellungsart (R = handgeformt, V = Scheibenware, R + V = nachgedreht, K = mit Hilfe einer Form hergestellt; 11) Struktur der Oberfläche (hrapava = rauh, gladka = glatt, mazasta = schmierig — bei der Berührung

klare Spuren auf den Fingern hinterlassend, premaz = Überzug); 12) Farbe an der Oberfläche (äussere und innere) und im Kern; nach der Code Expolaire Farbentafel (Autoren A. Cailleux und G. Taylor, Edition N. Boubée et Cie) — die Codes sind in der Beil. 4 dechiffriert); 13) Anmerkungen (TS = Terra sigillata, KTS = Dünnwandkeramik); 14) Nummer der evtl. Zeichnung auf der entsprechenden Tafel. Bei der Beschreibung der Glasfunde wurden von diesen Rubriken nur die Nummern 1, 2, 3, 4, 10 (P = geblasen), 9 und 14 einbezogen, bei den Metallfunden dagegen die Rubriken 1, 2, 4, 13, 14 (immer von 1. nach r. angegeben) und zusätzlich das Material (železo = Eisen, bron = Bronze).

Auf dem Fundort Pod Jezerom wurden nur Brandgräber gefunden. Die nicht abgebrannten Wände der Gräber zeigen, dass in die Gräber schon gekühlter Brandschutt geschüttet worden war. Die spärlichen Reste der Knochen waren in Urnen die im Brandschutt lagen. Nach der von Bechert vorgeschlagenen Terminologie¹² handelt es sich also um »Brandschüttungsgräber«. Grab 10, in welchen keine Urne und keine Reste von Knochen und auch keine Grabbeigaben im engeren Sinne gefunden wurden und das auch nur wenig Brandschutt enthielt, bildet eine Ausnahme.

Die Grabgruben wurden in die verwitterten Schichten des Mergelsteines eingegraben und erreichten fast alle mit dem unteren Teil den natürlichen Felsen. Die Mehrheit der Gräber war mit grösseren oder kleineren, unbearbeiteten Steinplatten ausgestattet, die auf verschiedene Weise verwendet wurden, wie es die **Zeichnung 2** zeigt.

Bestattung in Brandschüttungsgräbern mit Urne und die Grabarchitektur aus unbearbeiteten Steinplatten haben sich in der Umgebung von Rodik schon in der Vorgeschichte durchgesetzt,^{13—17, 19—21} was andeutet, dass an dem Gräberfeld Pod Jezerom beide Gepflogenheiten mit einer aus der Vorgeschichte stammenden Lokaltradition in Zusammenhang zu bringen sind.

Man kann die Grabfunde in folgende Gruppen einordnen:

1) Teile der Tracht, in welcher der Verstorbene vermutlich verbrannt worden ist. Das sind der Armring aus dem Grab 4 und der Fingerring aus dem Grab 6, die beide in der jeweiligen Urne gefunden wurden. Der goldene Ohrring, der frei im Brandschutt des Grabes 11 lag und als Einzelstück gefunden worden ist, könnte vielleicht eher als eine Beigabe betrachtet werden, die zwar mit der Verstorbenen verbrannt worden ist, aber von ihr während der Verbrennung nicht getragen wurde (vgl. Gruppe 2);

2) Beigaben, die mit dem Verstorbenen verbrannt worden sind. Neben den Fragmenten von Terra sigillata (Inv. Nr. 6020, 6048, 6078, 6087, 6088) und anderer Keramik (Inv. Nr. 6022, 6081) sind hier Teile der Glasflasche (Inv. Nr. 6011) und die völlig verschmolzenen Reste eines Glasgegenstandes (Inv. Nr. 6064) zu nennen;

3) Teile der Gefässe, die wahrscheinlich während der Bestattung ins Grab gegeben wurden (vor allem Krüge — Erhaltungsstufen V und VI);

4) Beigaben, die vollständig direkt ins Grab gelegt worden sind (Beigaben im engeren Sinne): verschiedene Gefässe, Gerät, Waffen, Öllampen.

Es ist bemerkenswert, dass sich in den Gräbern auch Waffen befinden: frührömische Gräber mit Waffen sind nämlich sehr selten. Sie fehlen in Rom, Italien und in den Gebieten, wo sich die Römer angesiedelt hatten.⁸³ Die Sitte der Waffenbeigabe sollte demnach mit der nichtitalischen Bevölkerung in Zusammenhang gebracht werden.⁸⁴ Aus der Literatur sind zwei Interpretationen der Waffen in frührömischen Gräbern bekannt: Kriegs- und Jagdwaffen.⁸⁵ Die erste Interpretation wurde zwar von vielen Forschern angenommen, doch mahnen uns die Beobachtungen von Van Doorselaer diesbezüglich zu grosser Vorsicht: das in Gallien gefundene Testament des Lingon⁸⁶ zeigt deutlich, dass in frühromischer Zeit den Gestorbenen Jagdwaffen ins Grab mitgegeben worden sind. Jedenfalls sind wir nicht berechtigt, die Gräber 2 und 3 aus dem Gräberfeld Pod Jezerom wegen einem Lanzenschuh beziehungsweise einer Lanze als Militärgräber zu bezeichnen. Die Möglichkeit, dass es sich um »zivile« Gräber mit Jagdwaffen als Beigabe handelt, scheint viel plausibler. Die in dem nahen Gräberfeld am Socerb ausgegrabenen vorgeschichtlichen Gräber mit Waffenbeigaben deuten an, dass auf dem Gräberfeld Pod Jezerom dieser Brauch aus lokaler vorgeschichtlichen Tradition stammt.

In den Gräbern sind ungefähr gleich zahlreich die vermutlich in den lokalen Werkstätten gefertigten Gegenstände und die wahrscheinlich importierte Ware vertreten. In der ersten Gruppe sollen die Urnen (Inv. Nr. 6002, 6019, 6033, 6044, 6047, 6060, 6068, 6072, 6079, 6093, 6128) und kleinen Töpfen (Inv. Nr. 6004, 6006, 6017, 6034, 6046, 6061 usw.) aus grobem, sehr porösem und ausgesprochen unregelmässig gebranntem Ton genannt werden. Es ist bezeichnend, das sie in der Form, Verzierung und Herstellungstechnik (handgeformt und nachgedreht) die vorgeschichtliche Tradition weiterführen.

Unter der importierten Ware überwiegen die vermutlich norditalischen Produkte wie Firmalampen, graue Dünnwandkeramik und die Terra sigillata (letztere nur Fragmente, alle verbrannt), die alle mehr oder weniger häufig in frühromerzeitlichen Gräbern des 1. und 2. Jhdts. gefunden werden. Mehr Aufmerksamkeit verdienen die Schüssel mit scharfer Kante zwischen dem gerundeten Boden und dem oberen Teil (**Taf. 9: 5**), der Deckel (**Taf. 9: 4**) und der gerippte Topf (**Taf. 11: 1**) aus den Gräbern 6 bzw. 7.⁴⁰ Diesen Gegenständen gemeinsam sind die mehr oder weniger gerippte Oberfläche, eine Folge der Herstellung auf der Töpferscheibe, und die gleiche Art des Brennens (graue Flecken). Schüssel und Topf sind auch die Form des Randes und zwei kleine, flache und unregelmässig profilierte Handgriffe gemeinsam. Zu beiden Gefässen und dem Deckel finden wir direkte Analogien unter der Ware der Ladung zweier Schiffe, die vor der Pakleni otoci genannten Inselgruppe bei der Insel Hvar⁴⁷ bzw. bei Viganj im Kanal von Pelješac⁴⁸ gesunken sind. Den Untergang eines dritten Schiffes gleicher Ladung können wir in der Umgebung von Nerezine an der südwestlichen Küste der Insel Lošinj vermuten: in dem Pomorski i povijesni muzej hrvatskog Primorja in Rijeka befinden sich nämlich 10 Gefässe (Inv. Nr. K 274—283), die den Typen und deren Kombination nach völlig den obengenannten versunkenen Schiffsladungen entsprechen.⁵⁰ Sie wurden alle im Meer in der Umgebung von Nerezine gefunden. Die genauere Lokalisierung und die Umstände des Fundes sind leider unbekannt.⁴⁹ Die Einheitlichkeit des Stiles der Gefässe, die Standardisierung von deren Herstellung und die Grösse der obengenannten Ladungen deuten auf eine Serienproduktion hin.⁵⁸

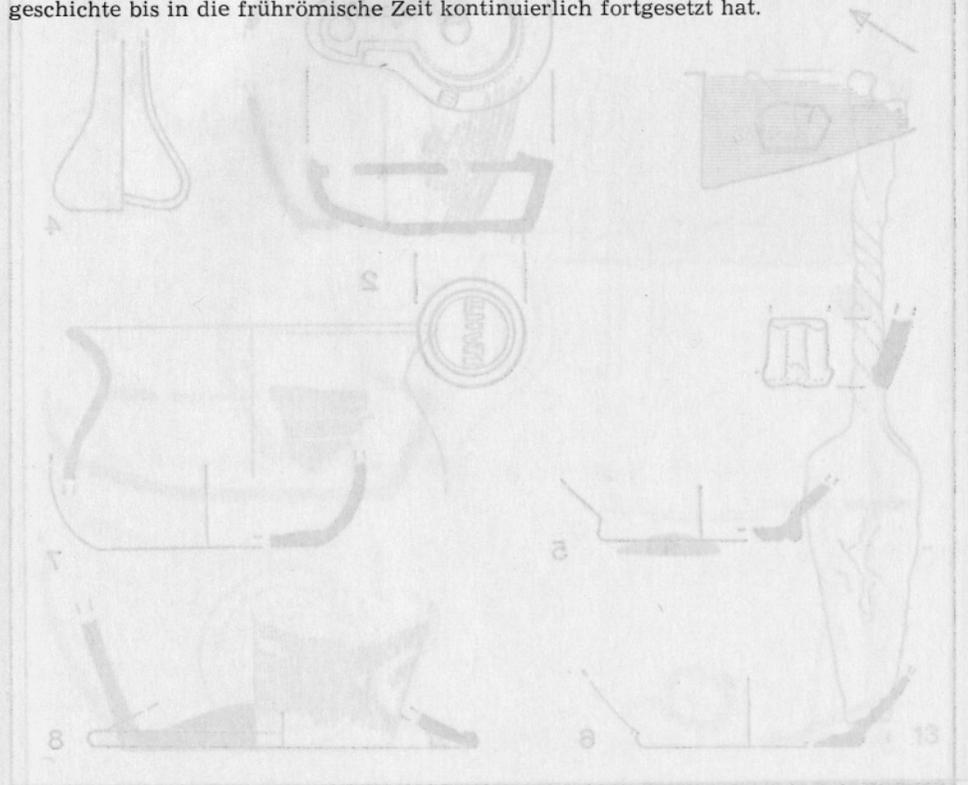
Über die Herkunft der Gefässe, die an der Adria am eindrucksvollsten mit den Ladungen der bei Pakleni otoci, Viganj und vermutlich auch bei Nerezine versunkenen Schiffe vertreten sind, aber auch sonst, aus vielen Sammlungen an der östlichen Adriaküste bekannt sind,⁵⁴ wurden zwei verschiedene Meinungen geäußert, und zwar, dass sie 1.) in der Provinz Dalmatia⁶⁰ und 2.) in Griechenland hergestellt wurden.⁶² Starke Unterstützung der »griechischen« These bedeutet die Veröffentlichung über die Keramik aus der römischen Villa in Knossos (Kreta),⁶³ in welcher Hayes fast alle Typen, die in den genannten versunkenen Schiffsladungen vertreten sind, als im Ägäischen Raum sehr häufige Formen bezeichnet.⁶⁴ Schüsseln mit scharfer Kante zwischen dem gerundeten Boden und dem oberen Teil und die gerippten Töpfe angedeutet: die Grösse der Handgriffe wird kleiner, die Töpfe werden weniger im Ägäischen Raum völlig üblich waren. Er vermutet, dass sie in einem oder zwei Hauptzentren, die bis jetzt noch nicht lokalisiert sind, produziert wurden und dass sie nach Knossos trotz der Menge hier gefundenen Gefässe importiert worden sind. Derselbe Forscher hat auch den Trend der Formentwicklung der Schüsseln und der Töpfe angedeutet: die Grösse der Handgriffe wird kleiner, die Töpfe werden weniger sackförmig und der Boden tiefer abgerundet; bei den Schüsseln vertieft sich der Boden.⁶⁵

Nach dem gegenwärtigen Stand der Forschung scheint es demnach wahrscheinlich, dass die Schüssel und der Topf aus dem Gräberfeld Pod Jezerom aus dem Ägäischen Raum stammen. Einen Teil des Weges zum Fundort könnten die Reste der Schiffbrüche bei Pakleni otoci, Viganj und bei Nerezine andeuten. Man kann vermuten, dass sie von Dalmatien direkt und nicht über die norditalischen Häfen der Regio X Venetia et Histria zum Fundort gelangt sind. Ausser der regionalen Verteilung der Funde spricht dafür auch die Lage unseres Fundortes in der Nähe der via publica Senia — Tarsatica — Aquileia.

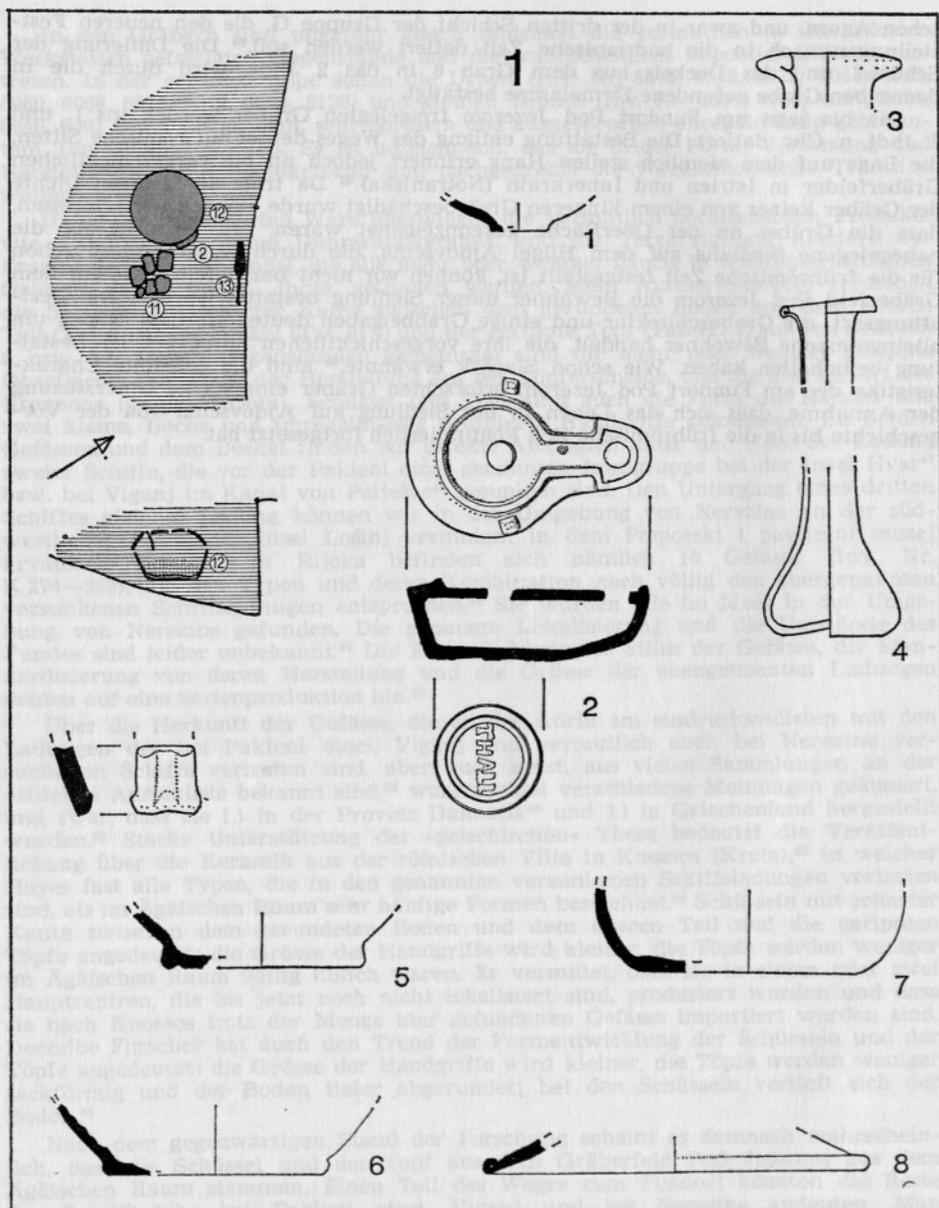
Der angedeuteten Formentwicklung nach sind die am Gräberfeld Pod Jezerom gefundene Schüssel und der Topf als früh zu bezeichnen. Die besten Analogien auf dem Ägäischen Gebiet haben beide (sowie der Deckel) unter der Keramik der atheni-

schen Agora, und zwar in der dritten Schicht der Gruppe G, die den neueren Feststellungen nach in die hadrianische Zeit datiert werden soll.⁸⁸ Die Datierung der Schüssel und des Deckels aus dem Grab 6 in das 2. Jhd. wird durch die in demselben Grabe gefundene Firmalampe bestätigt.

Die bis jetzt am Fundort Pod Jezerom freigelegten Gräber werden ins 1. und 2. Jhd. n. Chr. datiert. Die Bestattung entlang des Weges deutet auf römische Sitten, die Lage auf dem ziemlich steilen Hang erinnert jedoch an die vorgeschichtlichen Gräberfelder in Istrien und Innerkrain (Notranjska).⁸² Da trotz der grossen Dichte der Gräber keines von einem jüngeren Grab beschädigt wurde, können wir schliessen, dass die Gräber an der Oberfläche gekennzeichnet waren. Mit Hinsicht auf die nahegelegene Siedlung auf dem Hügel Ajdovščina, die durch Ausgrabungen schon für die frühromische Zeit festgestellt ist, können wir nicht bezweifeln, dass auf dem Gräberfeld Pod Jezerom die Bewohner dieser Siedlung bestattet wurden. Die Bestattungsart, die Grabarchitektur und einige Grabbeigaben deuten an, dass es sich um alteingesessene Bewohner handelt, die ihre vorgeschichtlichen Sitten bei der Bestattung beibehalten haben. Wie schon Slapšak erwähnte,⁸⁸ sind die genannte Charakteristika der am Fundort Pod Jezerom erforschten Gräber eine starke Unterstützung der Annahme, dass sich das Leben in der Siedlung auf Ajdovščina von der Vorgeschichte bis in die frühromische Zeit kontinuierlich fortgesetzt hat.

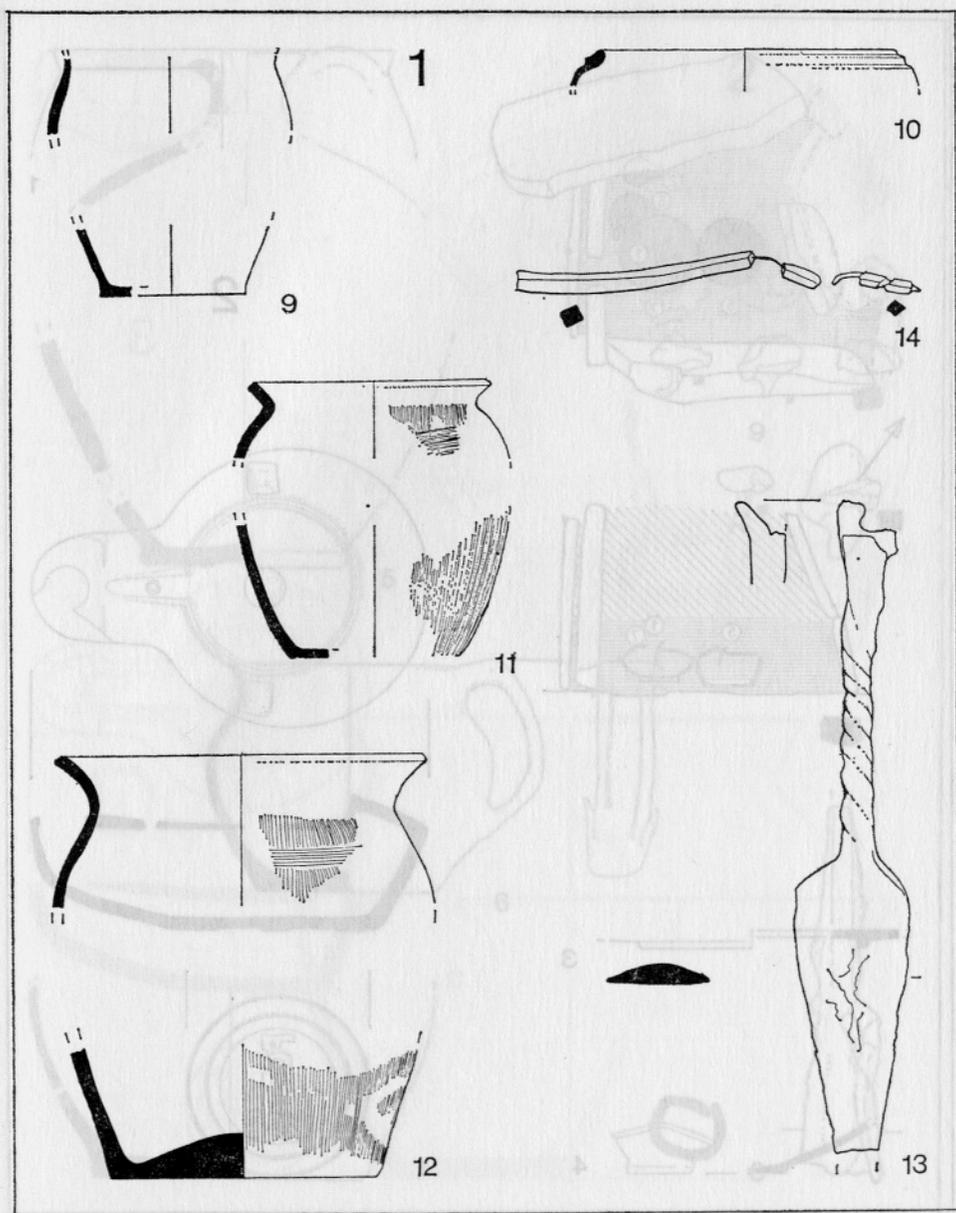

Taf. 1: Podlje - Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 1, 1-2 - Keramik; 3 - 4 - Glas.
Taf. 2: Podlje - Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 1, 1-2 - Keramik; 3 - 4 - Glas.
Taf. 3: Podlje - Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 1, 1-2 - Keramik; 3 - 4 - Glas.

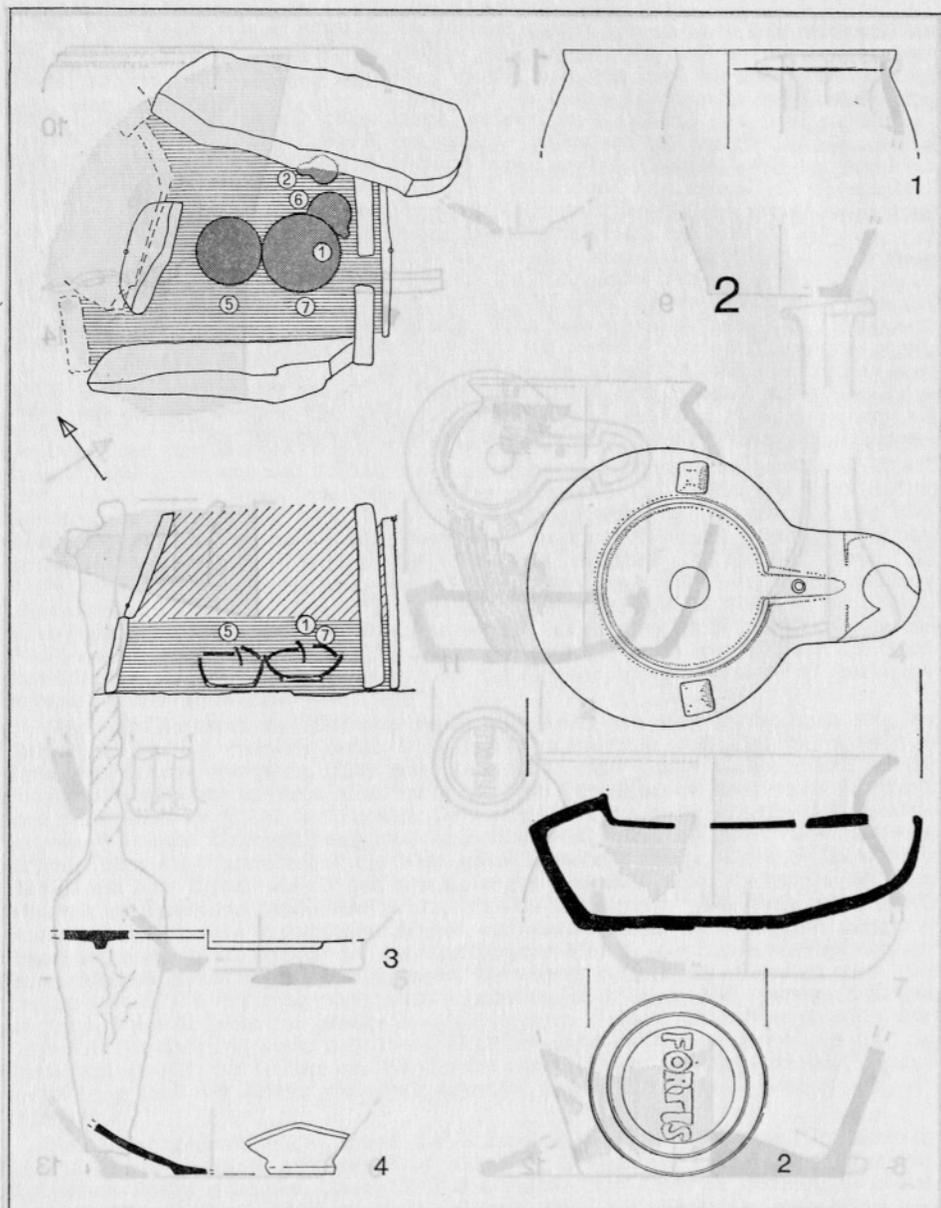
T. 1: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 1. 1, 2—8 keramika; 3, 4 steklo.
2—4 = 1/2, 1, 5—8 = 1/4.

Taf. 1: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 1. 1, 2—8 Keramik; 3, 4 Glas.
2—4 = 1/2, 1, 5—8 = 1/4.

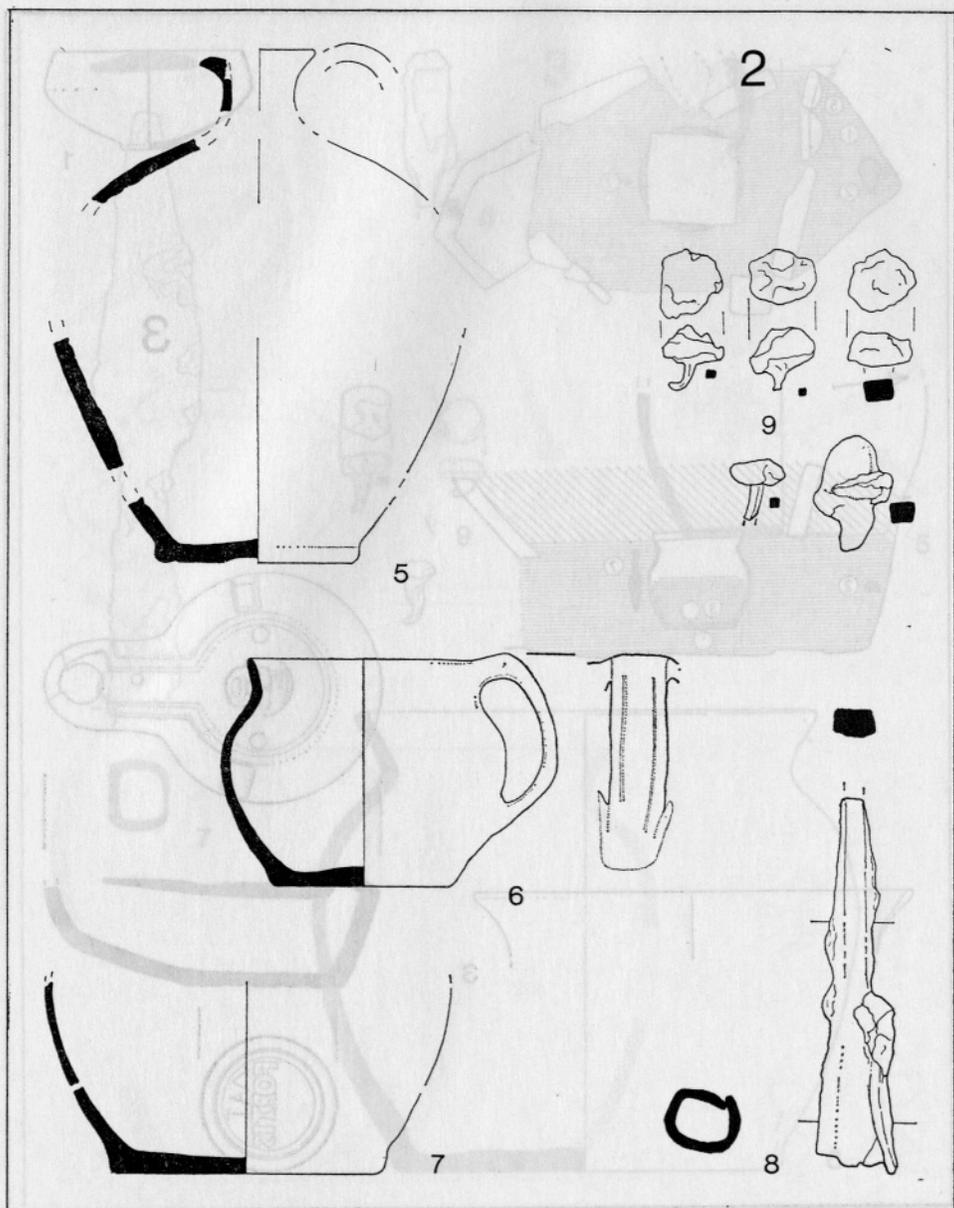
T. 2: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 1. 9—12 keramika; 13 železo, 14 bron.
9—12 = 1/4, 13, 14 = 1/2.

Taf. 2: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 1. 9—12 Keramik; 13 Eisen, 14 Bronze.
9—12 = 1/4, 13, 14 = 1/2.

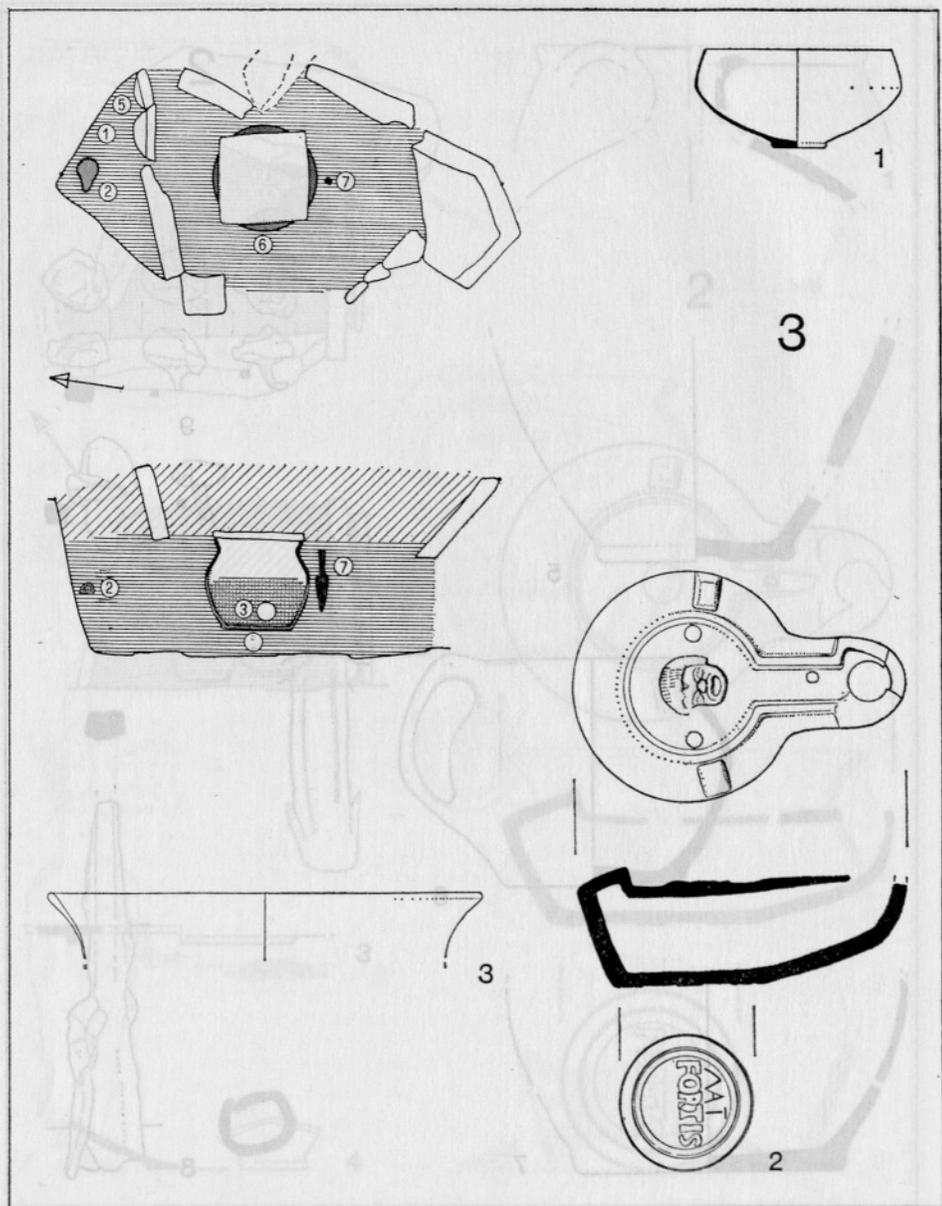
T. 3: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 2. 1 steklo; 1, 2 keramika. 1, 2 = 1/2,
3, 4 = 1/4.

Taf. 3: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 2. 1 Glas; 1, 2 Keramik. 1 = 1/2,
3, 4 = 1/4.

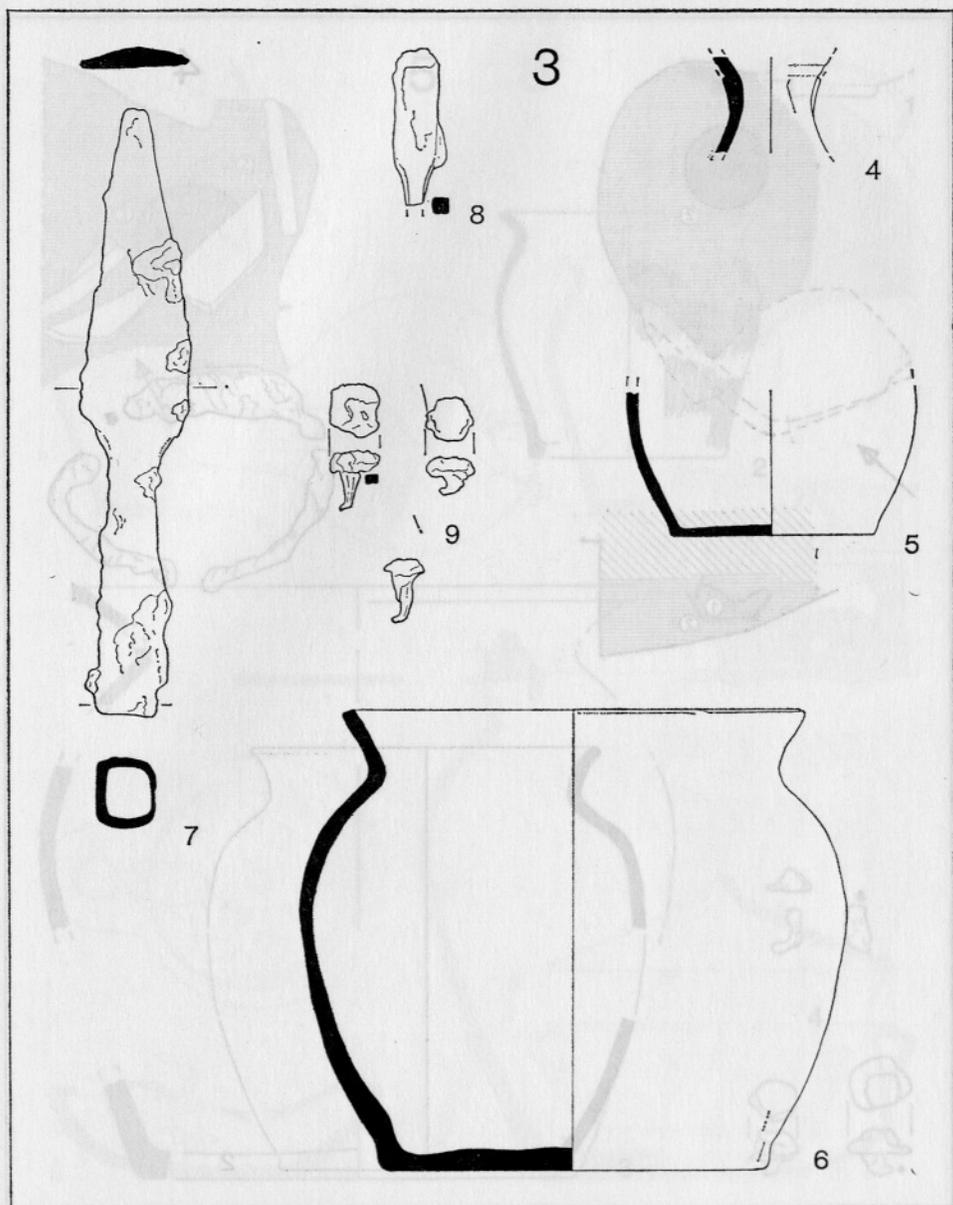
T. 4: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 2. 5—7 keramika; 8, 9 železo.
5—7 = 1/4, 8, 9 = 1/2.

Taf. 4: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 2. 5—7 Keramik; 8, 9 Eisen. 5—7 = 1/4,
8, 9 = 1/4.

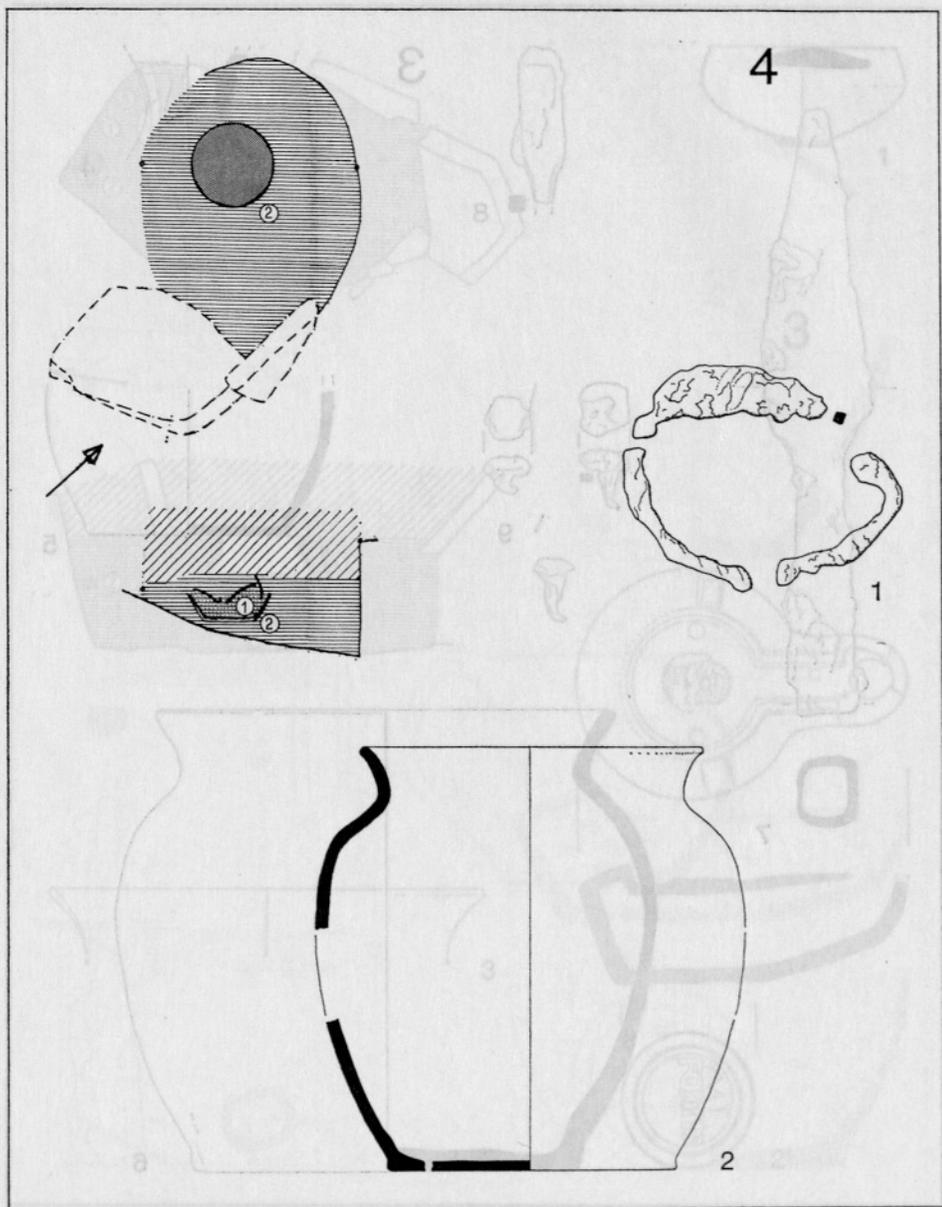
T. 5: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 3. 1, 2 keramika; 3 steklo. 1 = 1/4,
2, 3 = 1/2.

Taf. 5: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 3. 1, 2 Keramik; 3 Glas. 1 = 1/4,
2, 3 = 1/2.

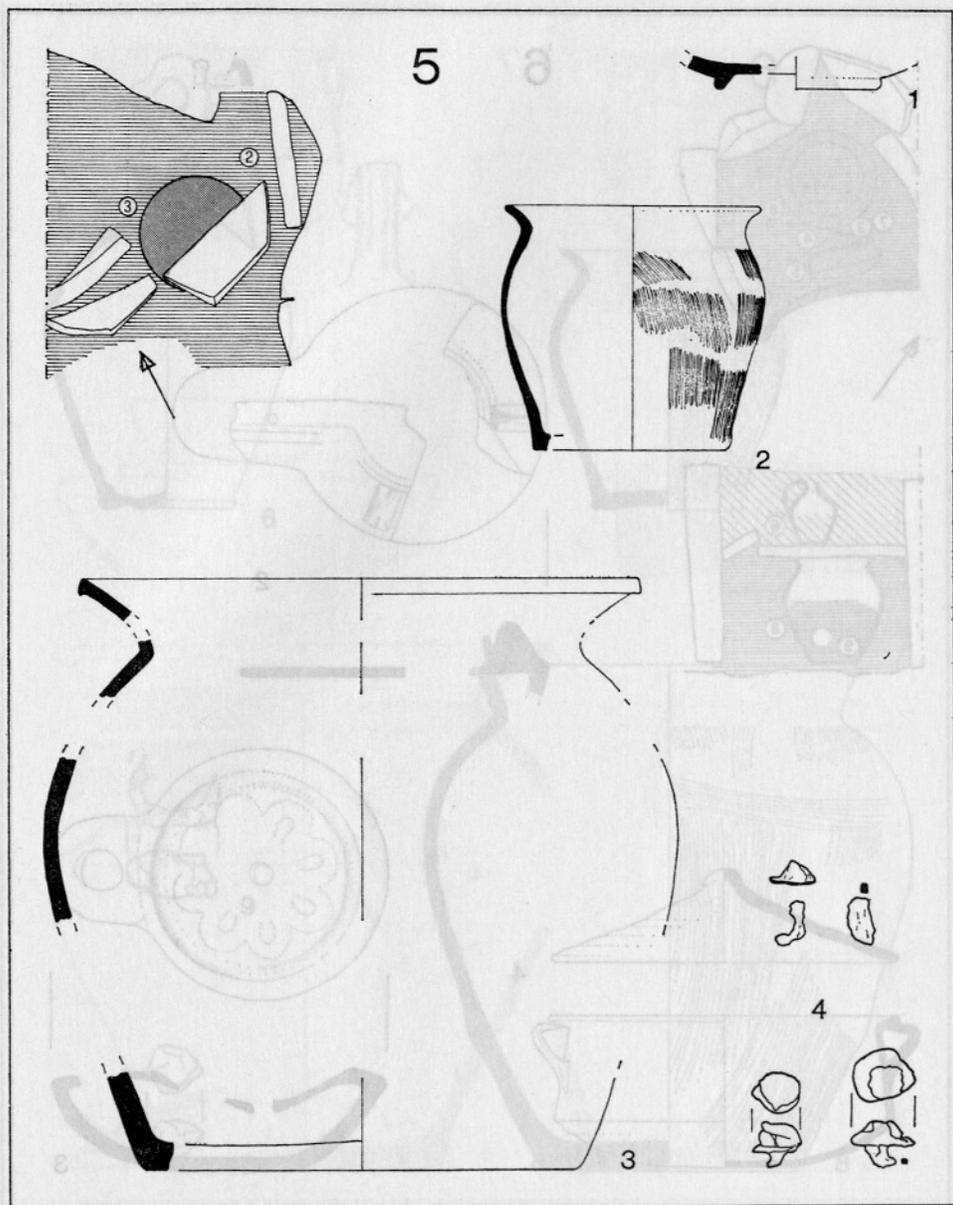
T. 6: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grab 3. 4—6 keramika; 7—9 železo.
4—6 = 1/4, 7—9 = 1/2.

Taf. 6: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 3. 4—6 Keramik, 7—9 Eisen. 4—6 = 1/4,
7—9 = 1/2.

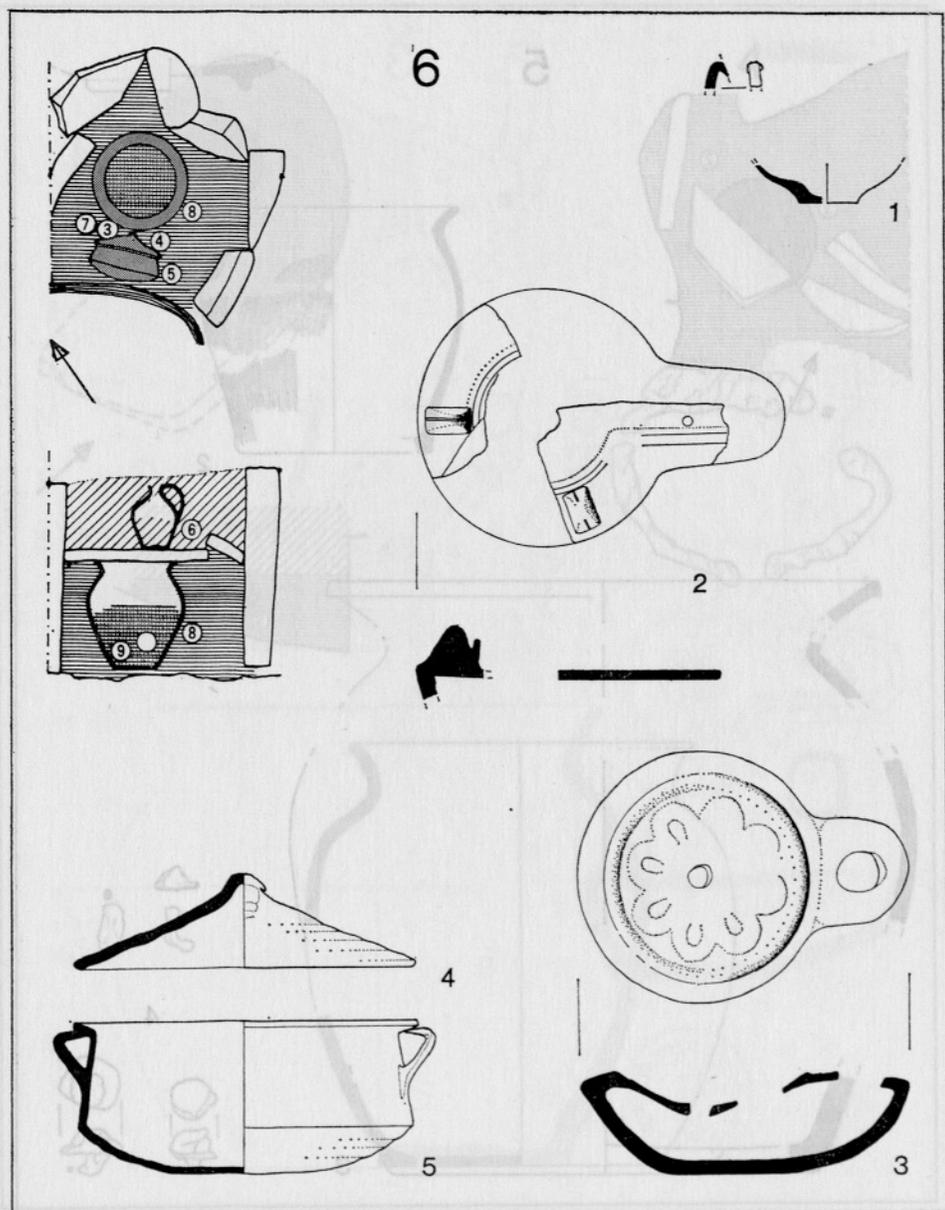
T. 7: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 4. 1 železo; 2 keramika. 1 = 1/2,
2 = 1/4.

Taf. 7: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 4. 1 Eisen; 2 Keramik. 1 = 1/2, 2 = 1/4.

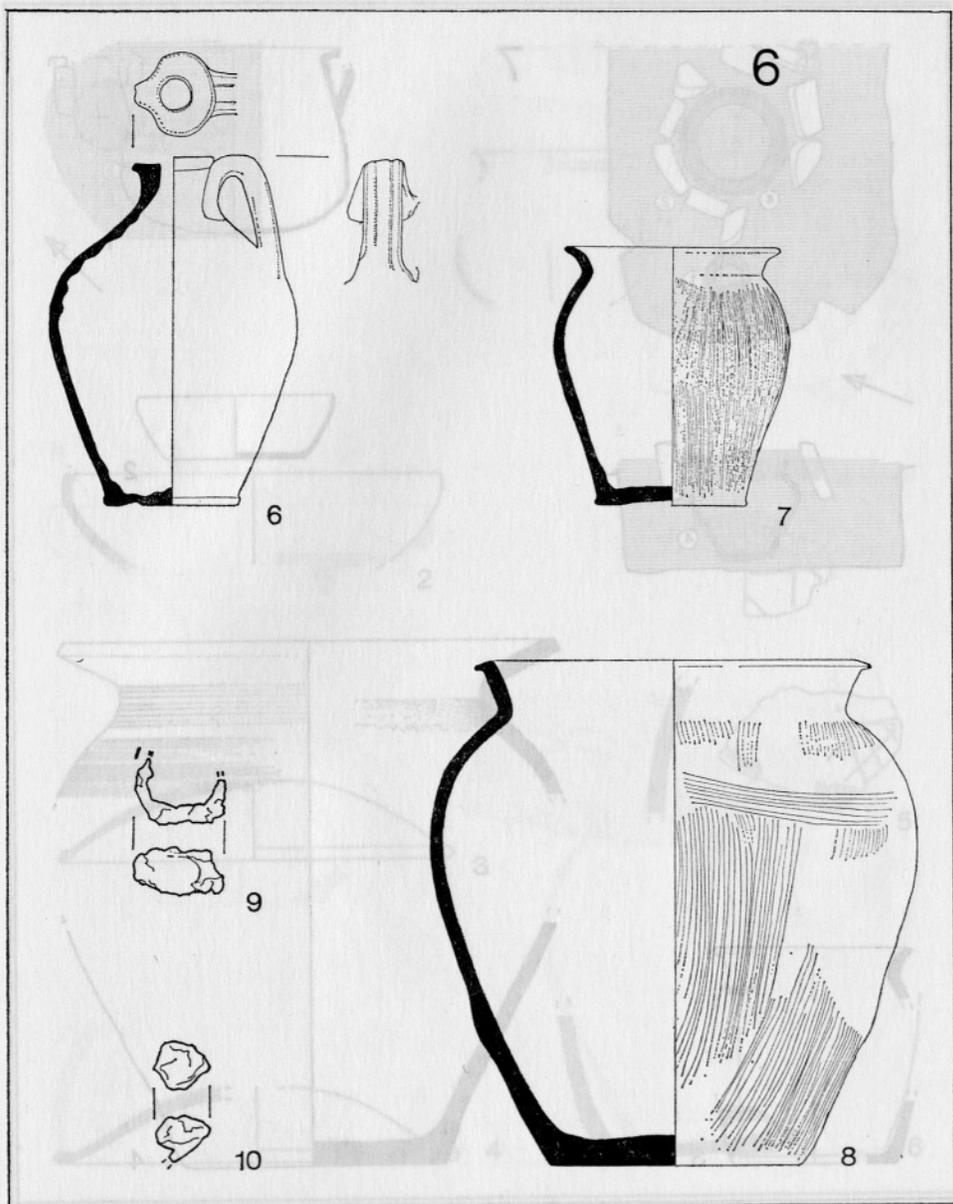
T. 8: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 5. 1—3 keramika; 4 železo. 1—3 = 1/4,
4 = 1/2.

Taf. 8: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 5. 1—3 Keramik; 4 Eisen. 1—3 = 1/4,
4 = 1/2.

T. 9: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 6. 1—5 keramika. 2, 3 = 1/2, 1, 4, 5 = 1/4.

Taf. 9: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 6. 1—5 Keramik. 2, 3 = 1/2, 1, 4, 5 = 1/4.

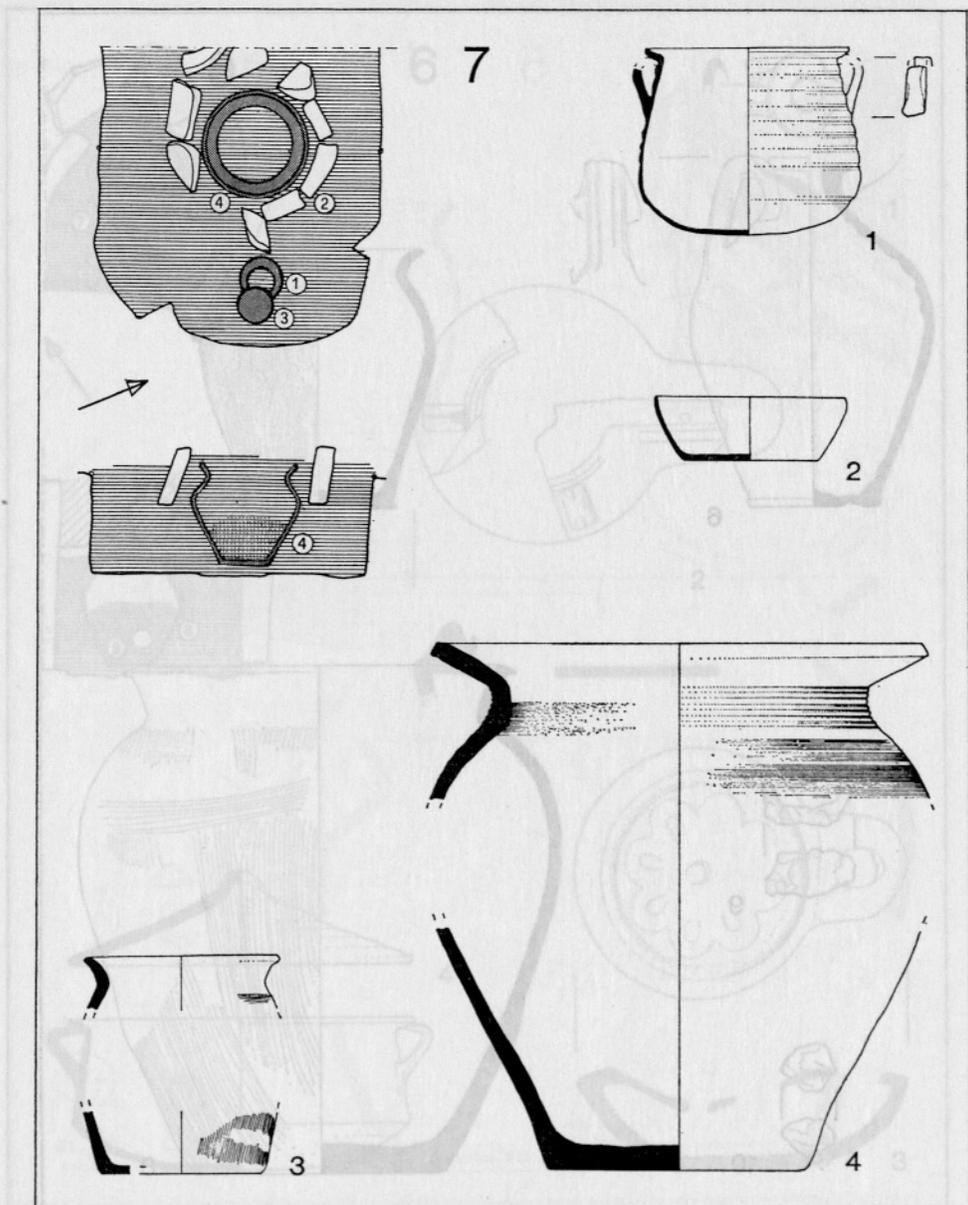

T. 10. Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 6. 6—8 keramika; 9—10 železo.

6—8 = 1/4, 9, 10 = 1/2.

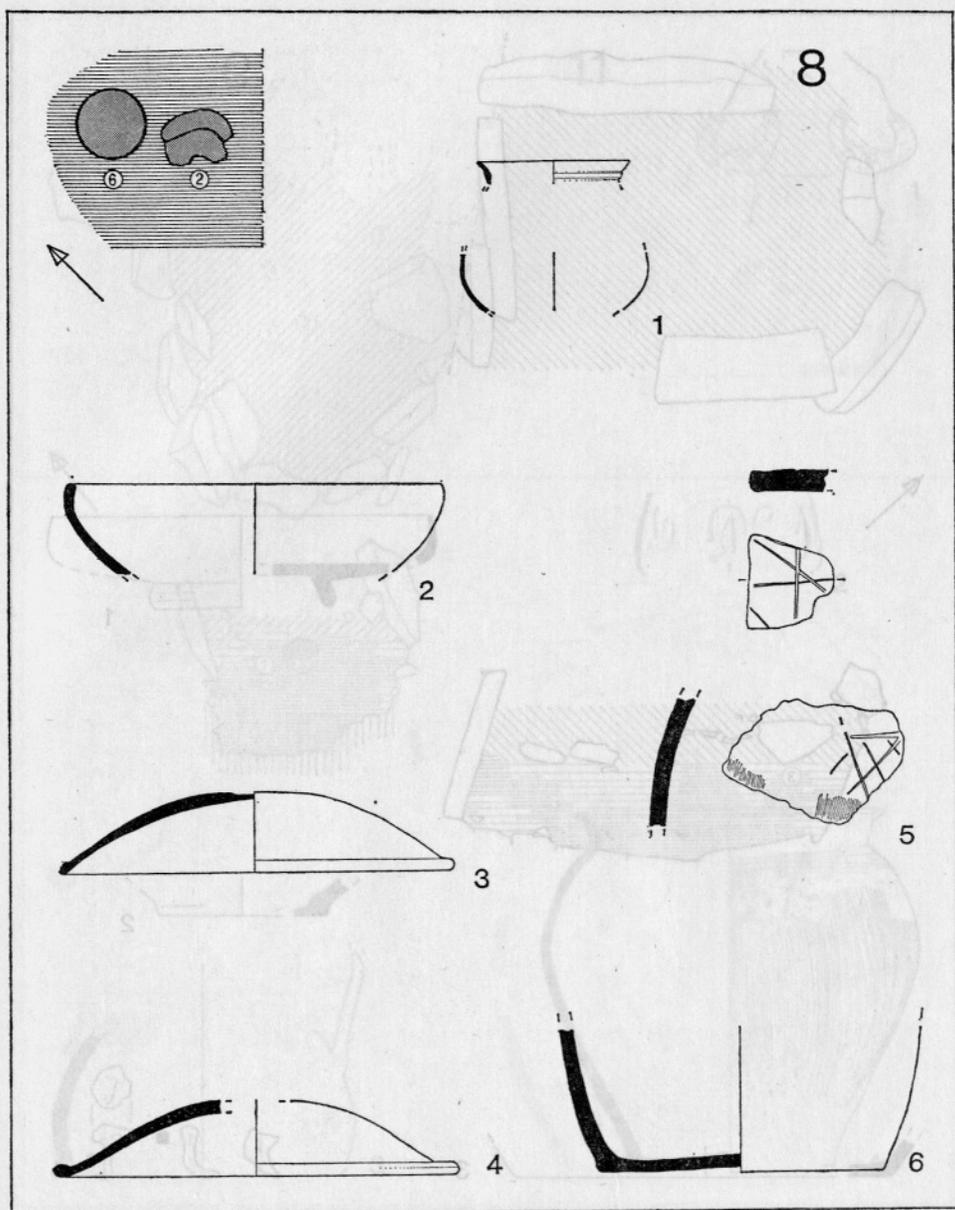
Taf. 10: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 6. 6—8 Keramik, 9, 10 Eisen.

6—8 = 1/4, 9, 10 = 1/2.

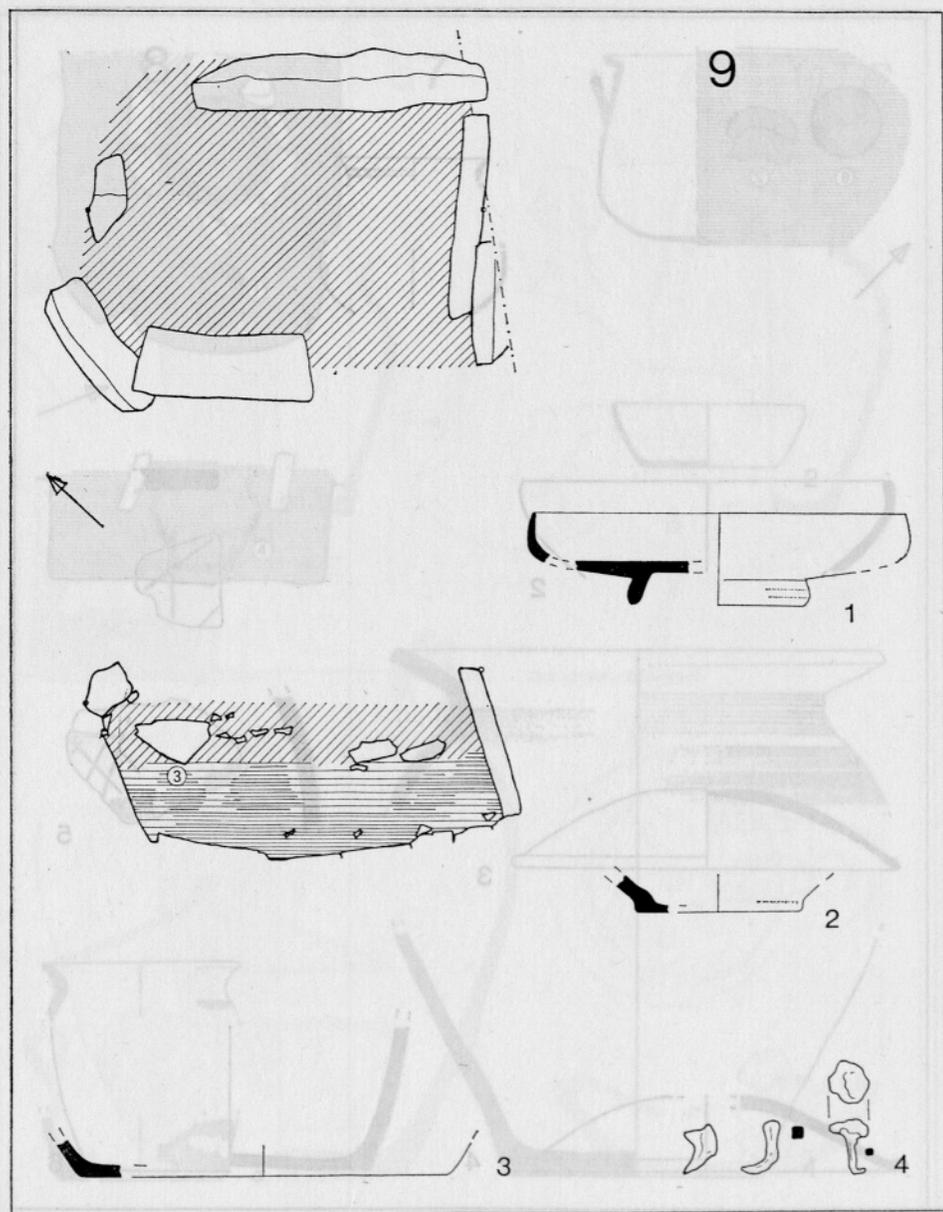
T. 11: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grab 7. 1—4 keramika, 1/4.

Taf. 11: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 7. 1—4 Keramik, 1/4.

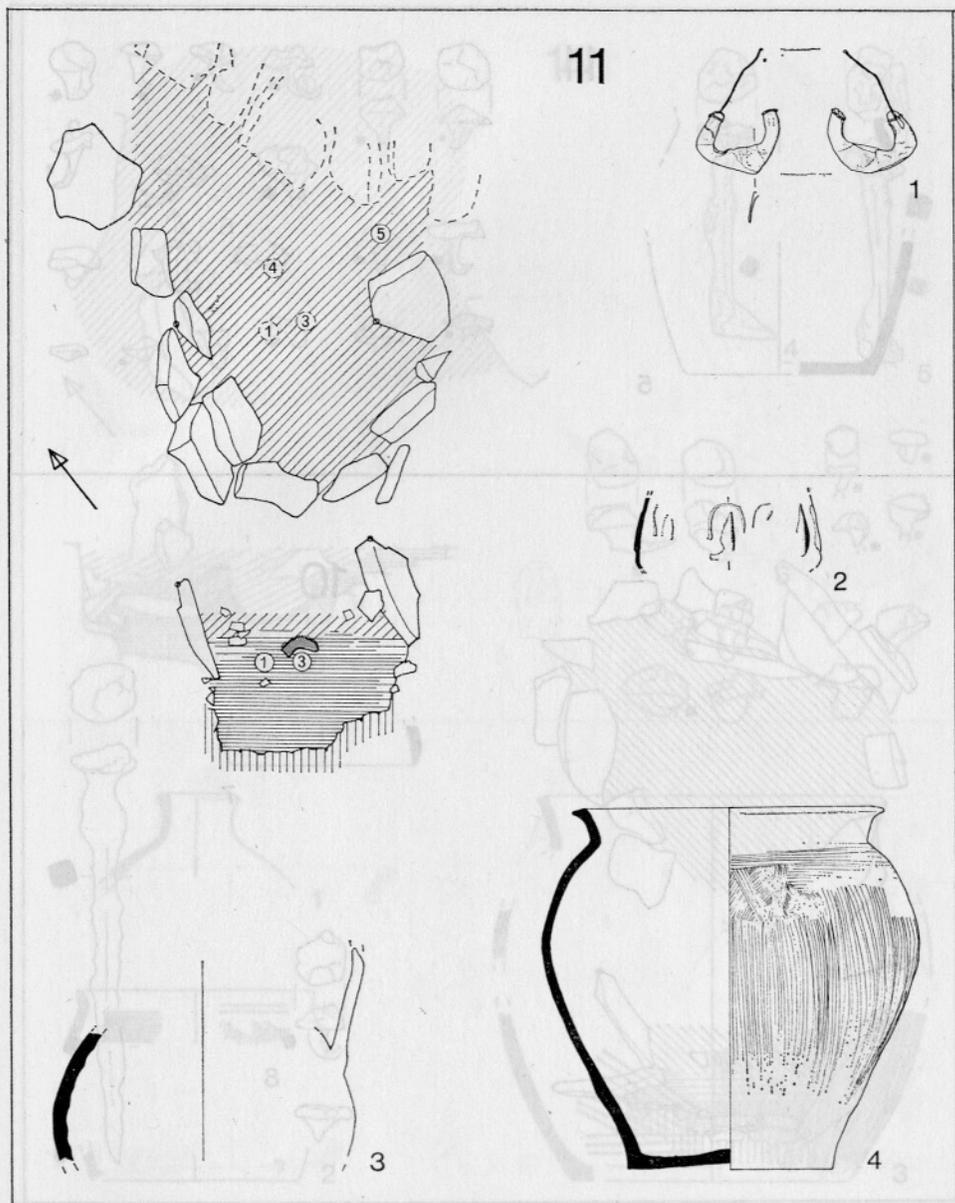
T. 12: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 8. 1—6 keramika. 1—4, 6 = 1/4, 5 = 1/2.

Taf. 12: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 8. 1—6 Keramik. 1—4, 6 = 1/4, 5 = 1/2.

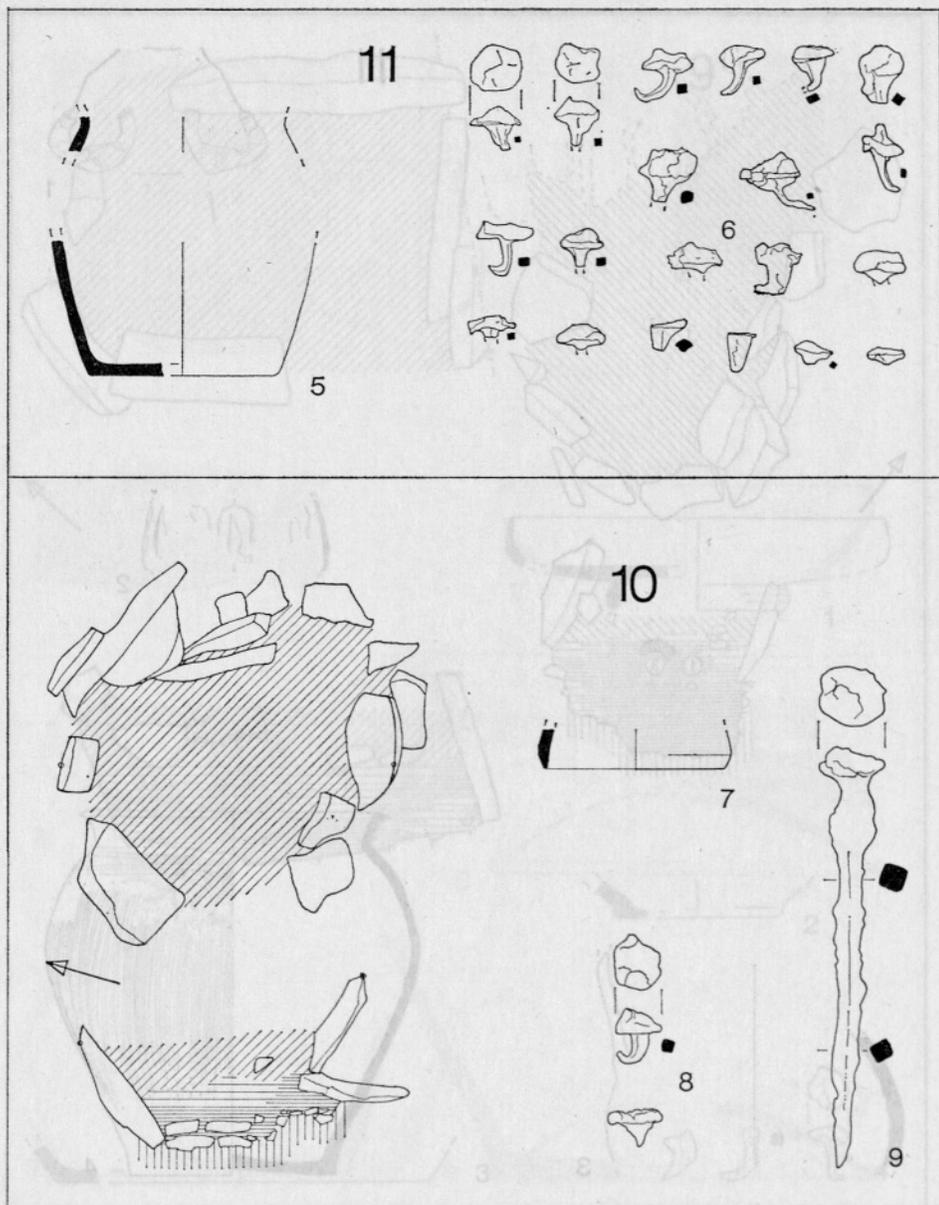
T. 13: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grab 9. 1—3 keramika, 4 železo. 1—3 = 1/4, 4 = 1/2.

Taf. 13: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 9. 1—3 Keramik, 4 Eisen. 1—3 = 1/4, 4 = 1/2.

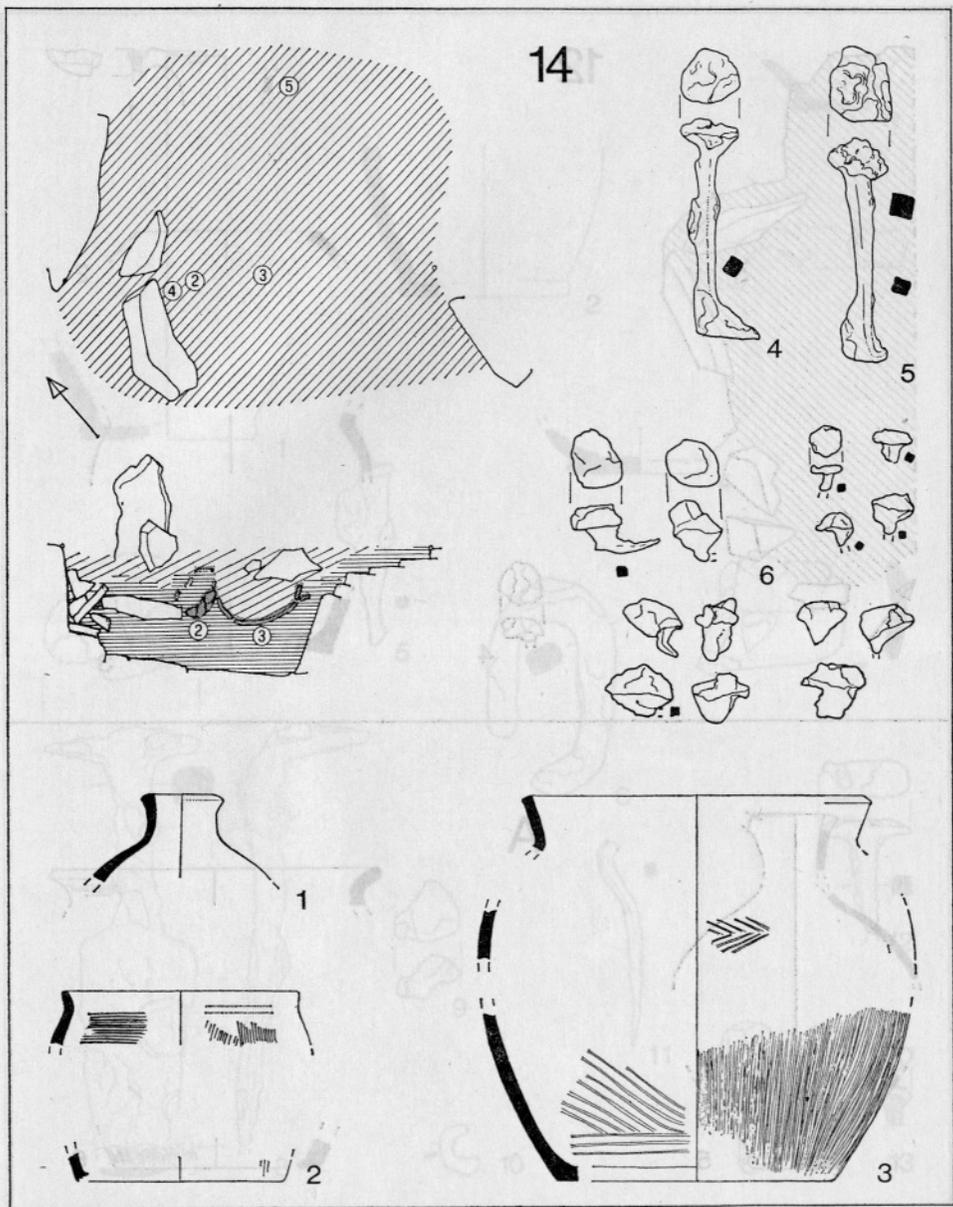
T. 14. Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 11. 1 zlato, 2—4 keramika. 1 = 1/2,
2—4 = 1/4.

Taf. 14: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 11. 1 Gold, 2—4 Keramik.
1 = 1/2, 2—4 = 1/4.

T. 15: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 11. 5 keramika, 6 železo; grob 10. 7 keramika, 8—9 železo. 5, 7 = 1/4, 6, 8—9 = 1/2.

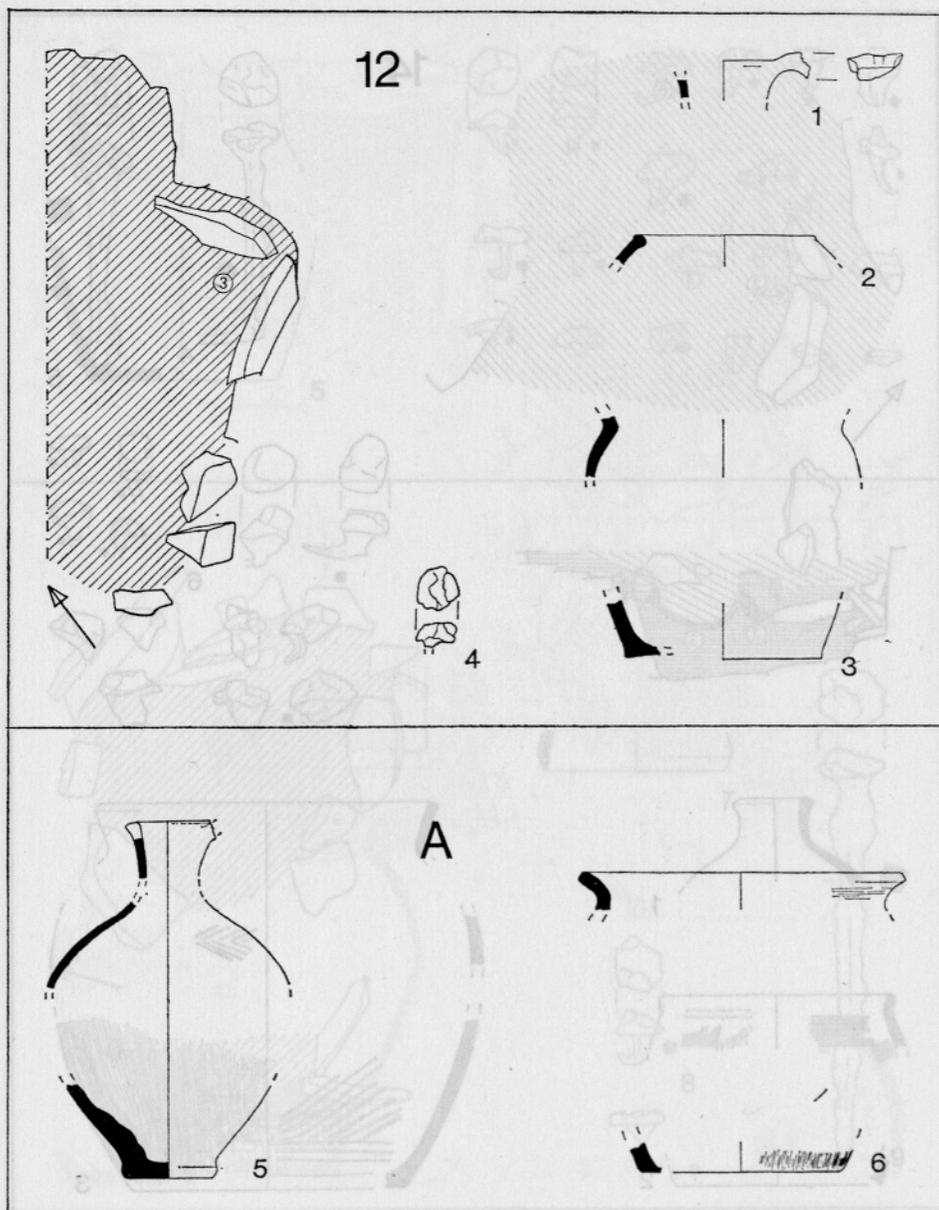
Taf. 15: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 11. 5 Keramik, 6 Eisen; Grab 10. 7 Keramik, 8—9 Eisen. 5, 7 = 1/4, 6, 8—9 = 1/2.

14

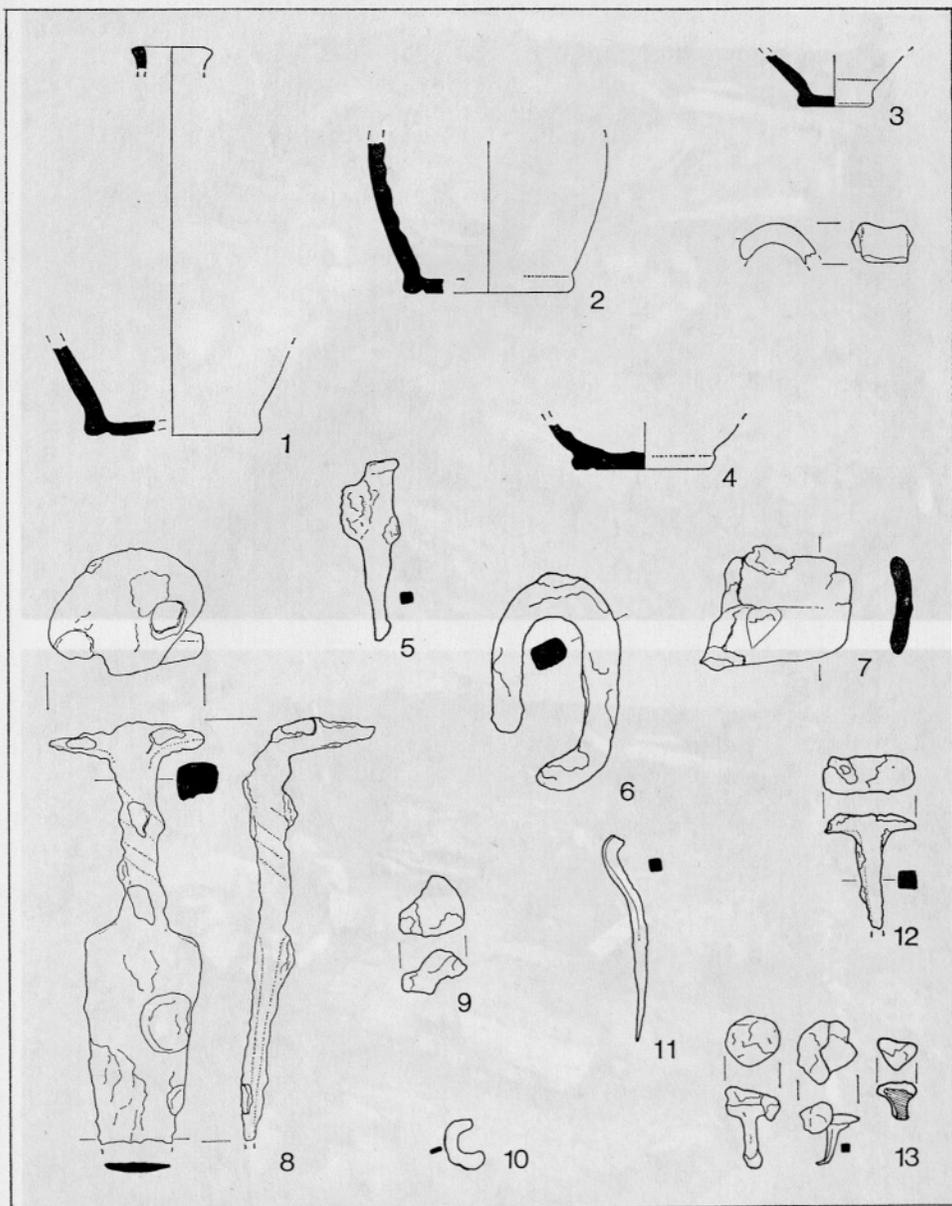
T. 16: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 14. 1—3 keramika, 4—6 železo.
 1—3 = 1/4, 4—6 = 1/2.

Taf. 16: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 14. 1—3 Keramik, 4—6 Eisen.
 1—3 = 1/4, 4—6 = 1/2.

T. 17: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, grob 12. 1—3 keramika, 4 železo, najdba
A: 5, 6 keramika. 1—3, 5, 6 = 1/4, 4 = 1/2.

Taf. 17: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Grab 12. 1—3 Keramik, 4 Eisen; Fund A:
5—6 Keramik. 1—3, 5, 6 = 1/4, 4 = 1/2.

T. 18: Rodik — Grobišče pod Jezerom. 1—4 keramika, 1—4 = 1/4, 5—13 = 1/2.

Taf. 18: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom. 1—4 = 1/4, 5—13 = 1/2.

Taf. 19: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Sonde 1. Gräber 1—3: Bild 1 — meistens un geöffnete Gräber, 2 — geöffnete Gräber.

T. 19: Rodik — Grobišče Pod Jezerom, Sonda 1, grobovi 1—8: 1 — v glavnem zaprti, 2 — v glavnem odprti grobovi.

Taf. 19: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom, Sonda 1, Gräber 1—8: Bild 1 — meistens ungeöffnete Gräber, 2 — geöffnete Gräber.

T. 20: Rodik — Grobišče Pod Jezerom. Kvadranti 1—3 in zgornji rob sonde 1.

Taf. 20: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom. Quadranten 1—3 und oberer Rand der Sonde 1.

T. 21: Rodik — Grobišče Pod Jezerom. Grobovi 9—12 in rob poti.

Taf. 21: Rodik — Gräberfeld Pod Jezerom. Gräber 9—12 und Rand des Weges.

T. 22: Rodnik — Grobišče Pod Jezerom. 1. Grob 11, poševna kamnita plošča nad njim in rob poti; 2. fronta suhega zidu, ki je podpiral nasutje poti.

Taf. 22: Rodnik — Gräberfeld Pod Jezerom. 1. Grab 11, geneigte unbearbeitete Steinplatte oberhalb des Grabes und der Rand des Weges; 2. die Front der Stützmauer.

RIMSKI GROBOVI PRI SV. MIHAELU V IŠKI VASI

ANDREJ PLETERSKI

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU — 61000 Ljubljana

DAVORIN VUGA

Zavod SRS za varstvo naravne in kulturne dediščine,
Plečnikov trg 2, YU — 61000 Ljubljana

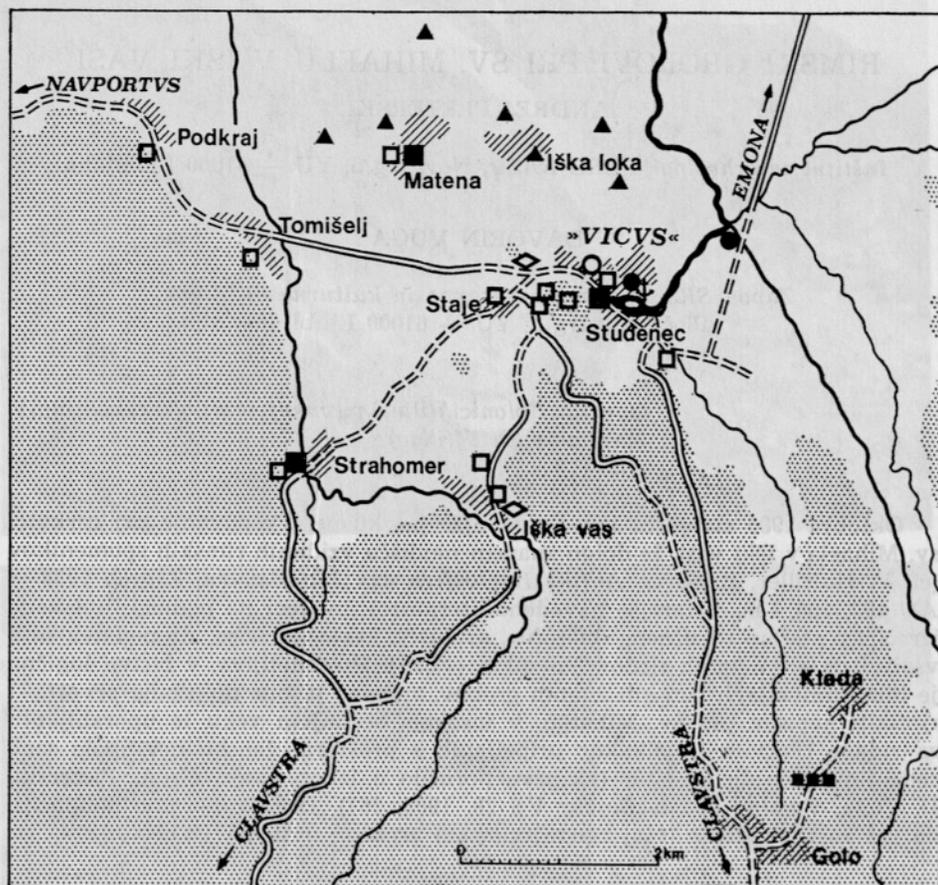
*Quartio Eb/onici.f(i)lius.vi(vus)/feci.s(i)b(i).et.co(n)iu(gi)/
Maxima(e).Osti/f(iliae)*
AIJ 135

Oktober 1985 sta pisca izvedla manjše poizkusno izkopavanje pri cerkvi sv. Mihaela v Iški vasi, že dolgo znanem najdišču vzdanih rimskih spomenikov (cf. V. Hoffiller, B. Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, Zagreb 1938 = AIJ 135, 136, 140, s starejšo navedeno literaturo), in sicer na podlagi ljudskega izročila o starem okostnem »britofu«, grobišču. Izkazalo se je, da podatek drži vsaj glede premetanih sledov človeških okostij. Presenetljiva, v bistvu logična je bila najdba treh rimskih žganih grobov, s čimer je bila dokazana prvotnost rimskih napisov pri Sv. Mihaelu, v visokem srednjem veku le uporabljenih za zidavo cerkvice in nikakor pripeljanih s prostora izžanske nekropole med sedanjim Igom in Stajami (za prvo poročilo o izkopavanju cf. A. Pleterski, D. Vuga, *Varstvo spomenikov* = VS 28, 1986, 267). Hkrati moramo poudariti, da gre za prve znane (vsaj zgodnjerske) grobove antičnih Ižancev.

I. Topografija

Iška vas leži na jugovzhodnem izteku prodnate Ižanske ravní pred vhomom v dolino rečice Iške. Cerkev sv. Mihaela, romanska stavba s konca 12. ali začetka 13. stoletja, stoji na vznožju apnenčevega hribovja, ki se vzpenja vzhodno in se proti jugovzhodu nadaljuje v Golánsko planoto. Rimske epigrafske antike je prvi odkril Alfons Müllner, in sicer drugotno vzdane tako v zidovih cerkvice sv. Mihaela, kot tudi bližnje, isti vasi pripadajoče in po zasnovi prav tako romanske, potlej pa pobaročne cerkve sv. Križa, (cf. A. Müllner, *Emona*, Laibach 1879, 90, 224 Nr. 42, 229 Nr. 55 etc.). Lega ni naključna, saj je skozi Iško vas, nekdanji rimski zaselek, vodila vicinalna cesta proti Bloški planoti in Cerkniški kotlini, in sicer od razpotja pri Starem Dedcu v Stajah (skrajni južni konec izžanske nekropole ob navportski cesti) proti jugu. Ig, v prvotnem srednjeveškem in tudi novoveškem pomenu manjša pokrajinska enota — krajinica,

ANTIČNI IG

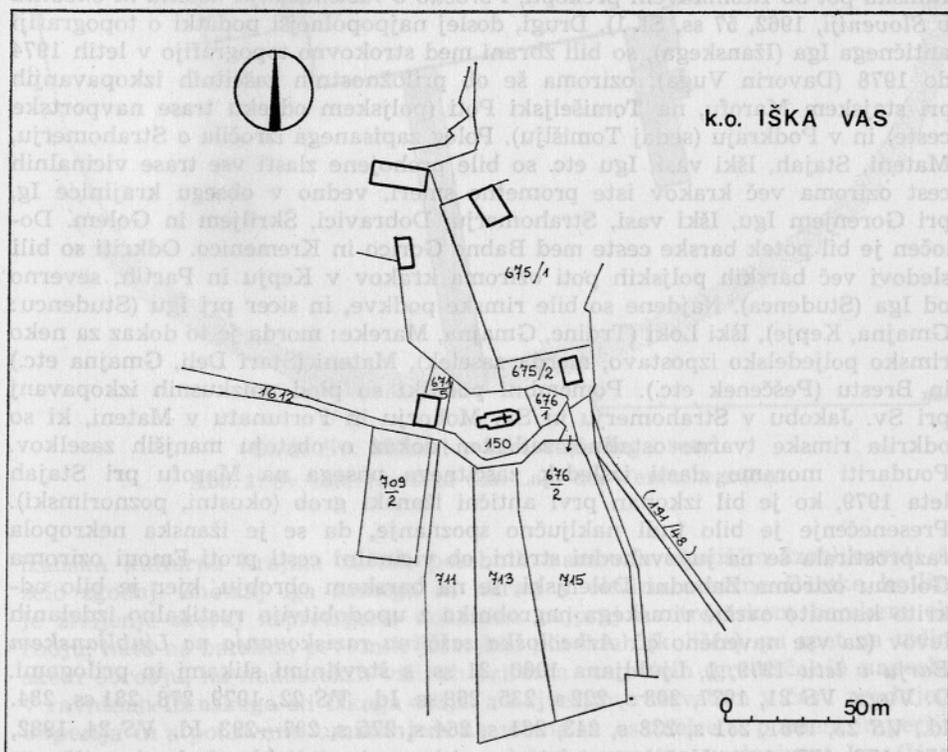
LEGENDA:

▲ posamezna najdba predmetov	■ ruševine antičnih profanih stavb
○ zakladna najdba novcev	▣ antični zidovi ali utrdbe
● posamezna najdba novcev	— antična cesta
◇ plani grobovi	--- domnevna antična cesta
□ plastični in napisni antični kamni	⚓ pristanišče

Sl. 1: Rimska najdišča na Igu (Ižanskem).

Abb. 1: Römische Fundorte auf Ig (Ižansko).

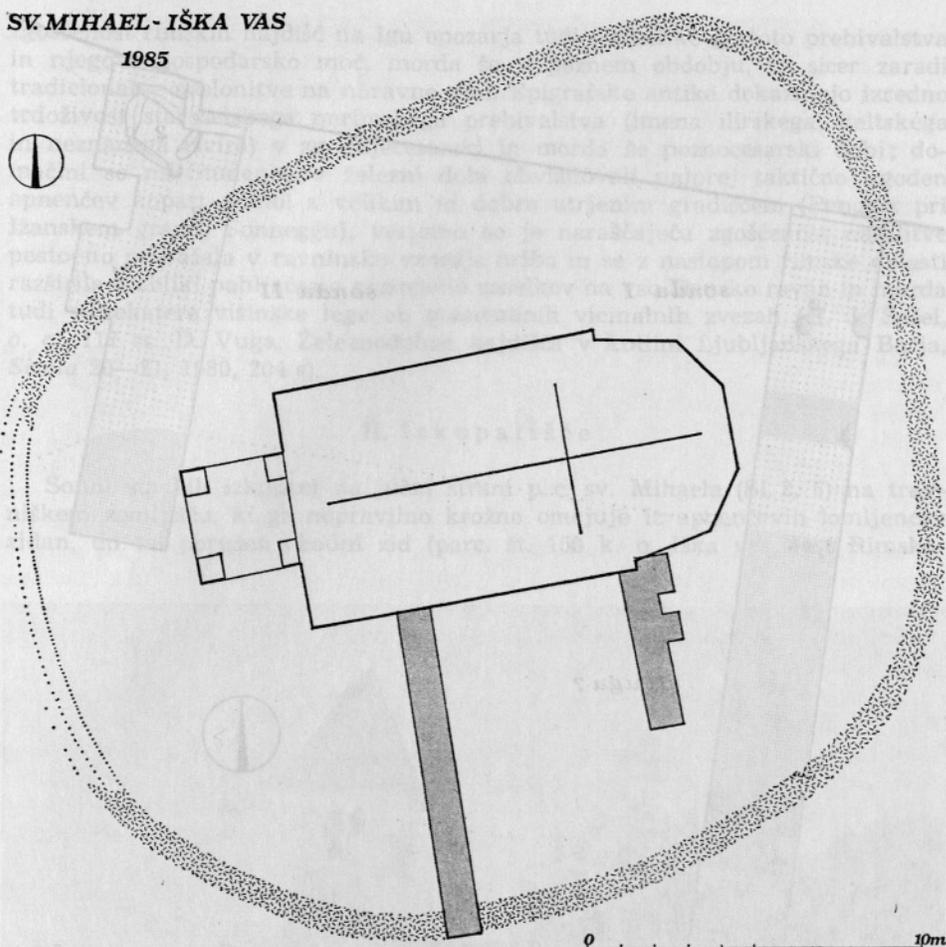
za katero se je zlasti v povojnem času uveljavila izpeljanka Ižansko, je bil topografsko raziskovan že od leta 1863 naprej, od prvih Müllnerjevih iskanj epigrafskega gradiva (o. c., 2 ss). Tako so že od druge polovice 19. stoletja znana rimska najdišča Studenec (sedanji Ig), Staje (Stari Dedec), Matena, Podkraj (sedaj del Tomišlja), Tomišelj, Strahomer, Iška vas in Golo (Sv. Marjeta pri Gorenjem Golem). V Barju med Babno Gorico in Kremenico je bila ob kopanju odvodnih jarkov — grabnov odkrita rimska močvirska cesta, sicer vicinalna, zgrajena na rešetju iz vodoravno položenih brun. Müllner je tudi ugotovil pozno-rimski kohortni (*sic!*) kastel pri Sv. Marjeti na Golem, v Iški vasi pa, na taktično pomembni višini ob vicinalni cesti proti Gorenjemu Igu in Rakitni, ruševine pravokotnega stolpa (o. c., 90; morebitno rimsko gradnjo bodo potrdila le izkopavanja). Stanje epigrafskih spomenikov na Igu je v letih pred II. svetovno vojno ugotavljal Balduin Saria; žal so mnogi spomeniki, ki jih je bil zapisal Müllner, že manjkali. Ob koncu petdesetih let je napisal razpravo o ižanskih epigrafskih antikah in obenem o rimski podobi Iga (Ižanskega) Jaro Šašel (cf. *Kronika* 7, 1959, 117 ss; objava novoodkritih epigrafskih spomenikov

S. 2: Sv. Mihael v Iški vasi: izsek katastrskega načrta.

Abb. 2: Sv. Mihael in Iška vas: Ausschnitt des Katasterplans.

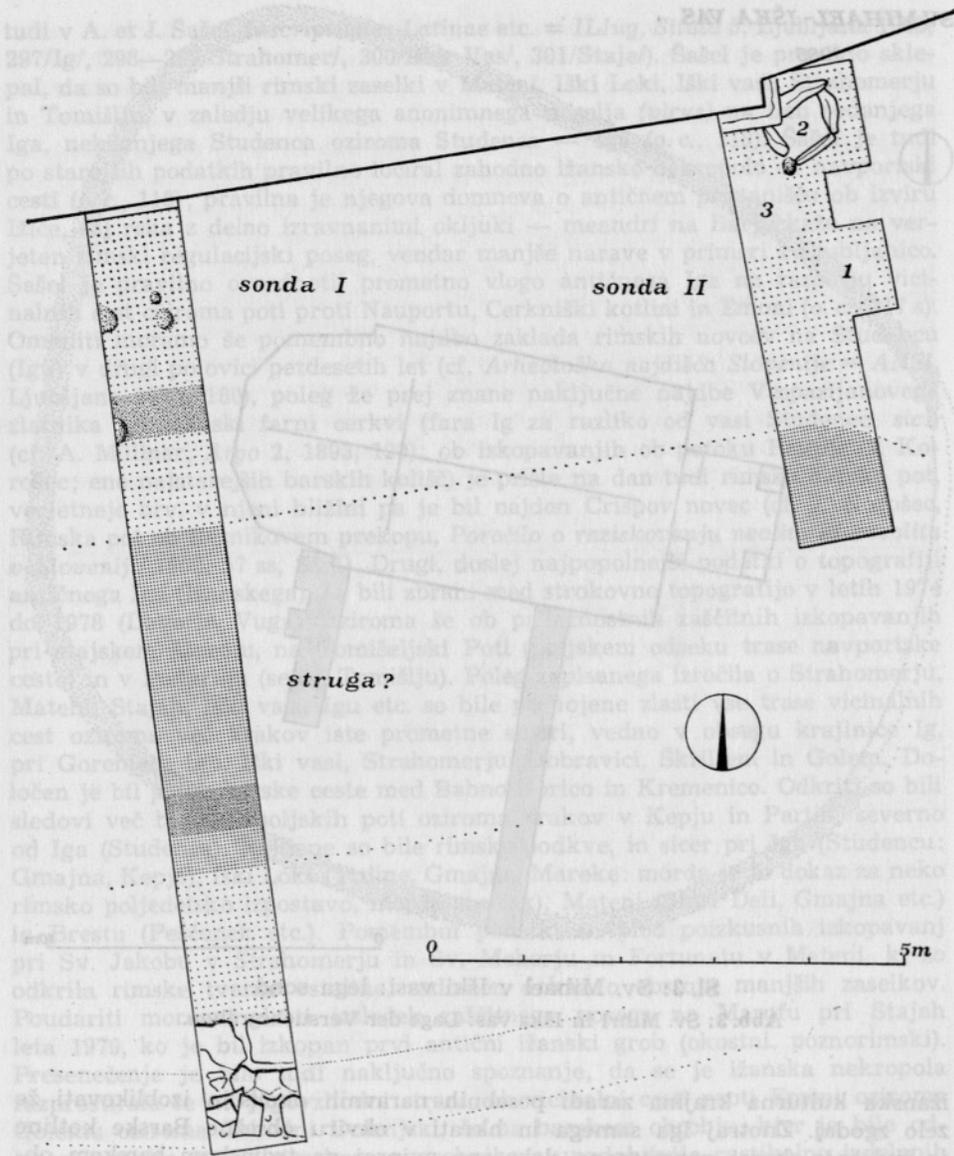
tudi v A. et J. Šašel, *Inscriptiones Latinae etc.* = *ILJug, Situla* 5, Ljubljana 1963, 297/Ig/, 298—299/Strahomer/, 300/Iška Vas/, 301/Staje/. Šašel je pravilno sklepal, da so bili manjši rimski zaselki v Mateni, Iški Loki, Iški vasi, Strahomerju in Tomišlju, v zaledju velikega anonimnega naselja (*vicus*) na tleh sedanjega Iga, nekdanjega Studenca oziroma Studenca — Iga (o. c., 118). Šašel je tudi po starejših podatkih pravilno lociral zahodno izansko nekropolo ob navportski cesti (o. c., 118); pravilna je njegova domneva o antičnem pristanišču ob izviru Ižice, saj reka z delno izravnanimi okljuki — meandri na Barju kaže na verjeten rimski regulacijski poseg, vendar manjše narave v primeri z Ljubljani. Šašel je pravilno ovrednotil prometno vlogo antičnega Iga na razpotju vicinalnih cest oziroma poti proti Nauportu, Cerkniški kotlini in Emoni (o. c., 117 s). Omeniti moramo še pomembno najdbo zaklada rimskih novcev na Studencu (Igu) v drugi polovici petdesetih let (cf. *Arheološka najdišča Slovenije* = *ANSI*, Ljubljana 1975, 180), poleg že prej znane naključne najdbe Vespazijanovega zlatnika pri izanski farni cerkvi (fara Ig za razliko od vasi Studenec, *sic!*) (cf. A. Müllner, *Argo* 2, 1893, 129); ob izkopavanjih ob potoku Resnik (J. Korošec; eno najstarejših barskih kolišč) je prišla na dan tudi rimska barska pot, verjetneje brv, v njeni bližini pa je bil najden Crispov novc (cf. J. Korošec, *Rimska pot ob Resnikovem prekopu, Poročilo o raziskovanju neolita in eneolita v Sloveniji*, 1962, 57 ss, Sl. 1). Drugi, doslej najpopolnejši podatki o topografiji antičnega Iga (Ižanskega), so bili zbrani med strokovno topografijo v letih 1974 do 1978 (Davorin Vuga), oziroma še ob priložnostnih zaščitnih izkopavanjih pri stajskem Marofu, na Tomišeljski Poti (poljskem odseku trase navportske ceste) in v Podkraju (sedaj Tomišlju). Poleg zapisanega izročila o Strahomerju, Mateni, Stajah, Iški vasi, Igu etc. so bile prehojene zlasti vse trase vicinalnih cest oziroma več krakov iste prometne smeri, vedno v obsegu krajinice Ig, pri Gorenjem Igu, Iški vasi, Strahomerju, Dobravici, Škriljem in Golem. Določeno je bil potek barske ceste med Babno Gorico in Kremenico. Odkriti so bili sledovi več barskih poljskih poti oziroma krakov v Kepju in Partih, severno od Iga (Studenca). Najdene so bile rimske podkve, in sicer pri Igu (Studencu: Gmajna, Kepje), Iški Loki (Trdine, Gmajna, Mareke: morda je to dokaz za neko rimsko poljedelsko izpostavo, morda zaselek), Mateni (Stari Deli, Gmajna etc.) in Brestu (Peščenek etc.). Pomembni podatki so plod poizkusnih izkopavanj pri Sv. Jakobu v Strahomerju in Sv. Mohorju in Fortunatu v Mateni, ki so odkrila rimske tvarne ostaline, zadosten dokaz o obstoju manjših zaselkov. Poudariti moramo zlasti izsledek zaščitnega posega na Marofu pri Stajah leta 1979, ko je bil izkopen prvi antični izanski grob (okostni, poznorimski). Presenečenje je bilo tudi naključno spoznanje, da se je izanska nekropola razprostirala še na jugovzhodni strani, ob vicinalni cesti proti Emoni oziroma Golemu oziroma Zahodni Dolenjski, še na barskem obrobju, kjer je bilo odkrito kamnito ovršje rimskega nagrobnika z upodobitvijo rustikalno izdelanih levov (za vse navedeno cf. *Arheološka zaščitna raziskovanja na Ljubljanskem Barju v letu 1979*, 1, Ljubljana 1980, 21 ss. s številnimi slikami in prilogami. D. Vuga, *VS* 21, 1977, 203 s, 222 s, 235, 268 ss. Id., *VS* 22, 1979, 278, 281 ss, 284. Id., *VS* 23, 1981, 231 s, 238 s, 243, 261 s, 264 s, 275 s, 287—293. Id., *VS* 24, 1982, 171, 173, 177, 180). Več kot stoletno raziskovanje preteklosti zlasti antičnega Iga je opozorilo na več pomembnih značilnosti. Predvsem gre pri Igu za tesno vpetost v dogajanje v Barski kotlini od mezolitika naprej, čeprav se je morala

Sl. 3: Sv. Mihael v Iški vasi: lega sond.

Abb. 3: Sv. Mihrl in Iška vas: Lage der Versuchsgräben.

ižanska kulturna krajina zaradi posebnih naravnih okoliščin izoblikovati že zelo zgodaj. Znotraj Iga samega in hkrati v okviru obsežne Barske kotline je življenje skoraj nepretrgano dokazano najprej na trdinskem barskem obrobju, nato na barskih, prvotnih jezerskih plitvinah (kolišča), pa spet na trdinskem obrobju, na nadbarskih višinah oziroma osamelcih (gradišča) in naposled v ravninah Ižanskega ali Iškega vršja, z največjim razcvetom v času zgodnjega imperija in s ponovnim umikanjem na višine in osamelce v poznem imperiju. Izredno pomembna je bila sorazmerno dobra prometna prehodnost Iga (Ižanskega), kar je v poznorimski dobi nujno zahtevalo prilagoditve strateškemu sistemu *Claustra* z odsekom dolgih zapornih zidov pri Rakitni in Robu. Velika

Sl. 4: Sv. Mihael v Iški vasi: detalj lege sond na južni strani romanske cerkvice.
 Abb. 4: Sv. Mihael in Iška vas: Detail der Lage der Versuchsgräben an der Südseite des romanischen Kirchleins.

zgoščenost rimskih najdišč na Igu opozarja tudi na veliko gostoto prebivalstva in njegovo gospodarsko moč, morda še v poznem obdobju, in sicer zaradi tradicionalne naslonitve na naravne vire. Epigrafske antike dokazujejo izredno trdoživost staroselskega nerimskega prebivalstva (imena ilirskega, keltskega in neznanega izvira) v zgodnjecesarski in morda še poznocesarski dobi; domačini so na Studencu v železni dobi obvladovali najprej taktično ugoden apnenčev kopast pomol z velikim in dobro utrjenim gradiščem (Pungert pri Ižanskem gradu, Sonneggu), verjetno se je naraščajoča zgoščenost naselitve postopno prenašala v ravninsko vznožje hriba in se z nastopom rimske oblasti razširila v obliki pahljačasto razsejanih zaselkov na vso Ižansko ravnin in morda tudi v nekatere višinske lege ob pomembnih vicinalnih zvezah (cf. J. Šašel, o. c., 117 ss. D. Vuga, Železnodobna najdišča v kotlini Ljubljanskega Barja, *Situla* 20—21, 1980, 204 s).

II. Izkopališče

Sondi sta bili izkopani na južni strani p. c. sv. Mihaela (Sl. 2, 5) na travniškem zemljišču, ki ga nepravilno krožno omejuje iz apnenčevih lomljencev zidan, do tal porušen obodni zid (parc. št. 150 k. o. Iška vas, last Rimsko-

Sl. 5: Sv. Mihael v Iški vasi: pogled z juga.

Abb. 5: Sv. Mihael in Iška vas: Blick von Süden.

katoliškega župnijstva Ig). Sonda 1 je bila dolga 10 m in široka 1 m. Segala je od južnega zidu cerkvene ladje (kjer je bila 2,5 m oddaljena od jugozahodnega cerkvenega vogala) do vrha ruševin obodnega obzidja, ki obkroža cerkev. Njen odklon od severa je bil 173°. Sonda 2 je bila dolga 5 m in široka 1 m z dvema majhnima dodatnima razširitvama. Segala je od stika med južno steno ladje in prezbitერიem proti jugu. Njen odklon od severa je bil 169°. Višina nič pri meritvah globin je bil vrh jugozahodnega vogala podzida jugozahodnega podpornika cerkvenega zvonika (sl. 3).

Sonda 1

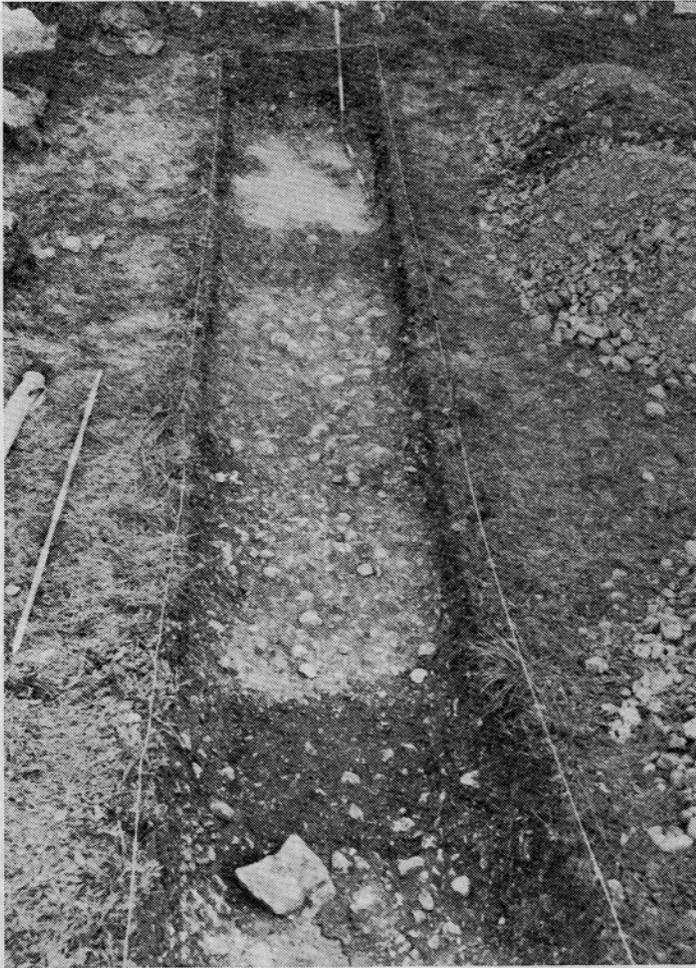
Zahodni prerez (Sl. 9). Dno prereza je rečni prod, ki je v južnem delu pri cerkvenem obzidju iz večjih prodnikov. V srednjem delu prereza sega vanj velika poglobitev, ki ni bila v celoti odkopana. Njeno raziskano dno sega najmanj 1,3 m globoko od ruše. Zapolnjena je s plastjo zemeljnega proda. Ta leži na čistem prodju vse do severnega roba izkopa. Na vrhu prereza je plast zemlje. V severnem delu prereza segata skozi plast zemljenega proda dva vkopa v najnižjo plast čistega proda. V južnem delu prereza je še en tak vkop. Vsi so zapolnjeni s temno zemljo. Največ plasti je v južnem delu prereza na severni strani cerkvenega obzidja. Tu je nad plastjo zemljenega proda vložek ilovnate zemlje, plast proda, črna zemlja, plast malte in površinska zemlja, ki pokriva večino ostankov obodnega obzidja, ki je bilo sezidano iz velikih, delno obdelanih skal in malte.

Dno izkopa (Sl. 4, 6). Dno izkopa je rečni prod. Na jugu ga zaključujeta dve veliki skali, ki sta temelj cerkvenega obzidja. Kamni, ki ga sestavljajo, kažejo dve čeli, kar kaže, da je bil verjetno grajen dvakrat. V severnem delu dna izkopa je nekaj jam za stojke in ožji prečni jarek, ki je imel poševne stene in je bil le plitvo vkopan v prod. Ob zahodnem prerezu je imel na dnu okroglo vdolbino. V srednjem delu dna izkopa je bil velik jarek. V zgornjo površino njegovega južnega dela je bil vkopan ozek prečni jarek, v katerem so bili tudi drobcji oglja in odlomki lončenine. Med to je značilna najdba odlomka ustja lonca iz konca 15. stoletja (T. 1: 2).

Sonda 2

Zahodni prerez (Sl. 9). Dno prereza je rečni prod. V južnem delu je vanj vkopan jarek, ki je zapolnjen z zemljenoilovnatim gruščem. V severnem delu prereza je v prod 10 cm globoko vkopana jama groba 3. Zapolnjena je s črno gruščnato zemljo. Nad grobom je ruševinska plast iz številnih kamnov, med katerimi je tudi kamnita plošča, kakršne so bile uporabljene pri grobu 2. V ruševini so deli človeškega okostja in železen žebelj. Ruševinska plast je izrazita od južnega roba groba in sega proti severu, pod temelj cerkvene ladje. Zgornji del celotnega prereza je črnorjava peščena zemlja.

Dno izkopa (Sl. 4, 9). Dno izkopa je rečni prod. V južnem delu je vanj vkopan severni rob jarka, v severni polovici grobni jami grobov 1 in 3. V severnem delu je nanj postavljena grobna skrinja groba 2. Med groboma 2 in 3 je jama za stojko.

Sl. 6: Sv. Mihael v Iški vasi: sonda 1 z juga.

Abb. 6: Sv. Mihael in Iška vas: der Versuchgraben von Süden.

Plasti

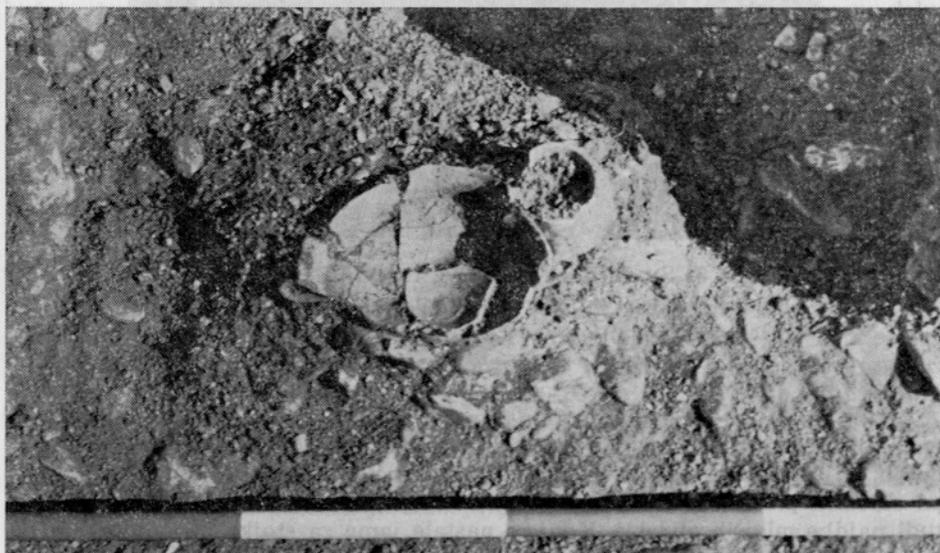
Veliki jarek, ki poteka čez sondo 1 in čez južni del sonde 2, je kot vdolbina na zemljišču viden celo na površini (Sl. 4). Nastal je verjetno v antičnem obdobju, saj so bili v polnilu v sondi 1 kosci malte in žgane ilovice, v sondi 2 pa odlomki prazgodovinske in antične lončenine. Plast, ki ga pokriva, vsebuje tudi najdbe mlajših obdobj. Kdaj so nastale jame za stojke in manjša prečna jarka, ni mogoče natančno povedati. Za južni jarek v sondi 1 je verjetno, da je nastal v 15. stoletju. V času po nastanku odkritih treh antičnih grobov je bil prostor daleč naokoli in vsaj delno tudi pod sedanjo cerkvijo prekopan.

Tedaj so bili bolj alj manj poškodovani odkriti trije antični grobovi in najmanj en okostni grob, za katerega ni mogoče določiti prvotne lege. Na prekopano plast je bila postavljena sedanja cerkev, katere ladja izvira še iz romanike in ki jo pisani viri omenjajo že leta 1353. Prezbitერიj je mlajši od ladje, saj je prizidan čez njen temelj.

O tem, kako daleč so v prekopani ruševinski plasti raztreseni posamezni predmeti, govori nekaj stvarnih podatkov. Del lonca iz groba 2 (T. 3: 5), ki je bil sestavljen z drugimi deli, je bil najden nad grobom 1. Ustje lonca (T. 1: 10), ki je bilo najdeno nad grobom 3, se po izdelavi ujema z loncem iz groba 2 (T. 3: 4). Spodnji del lončka iz groba 2 (T. 3: 8) se po obliki in velikosti ujema z ustjem iz groba 1 (T. 2: 5). Ustje lončka iz groba 3 (T. 2: 8) se po obliki in velikosti povsem ujema z odlomkom, ki je bil najden v južnem delu sonde 1. Posamezni, nekoč celi predmeti so bil torej razbiti in razmetani tudi več metrov vsaksebi. Za prvotne grobne celote imamo zato lahko le skupke skoraj v celoti ohranjenih posod, nikakor pa ne vseh predmetov, ki smo jih našli v obsegu groba.

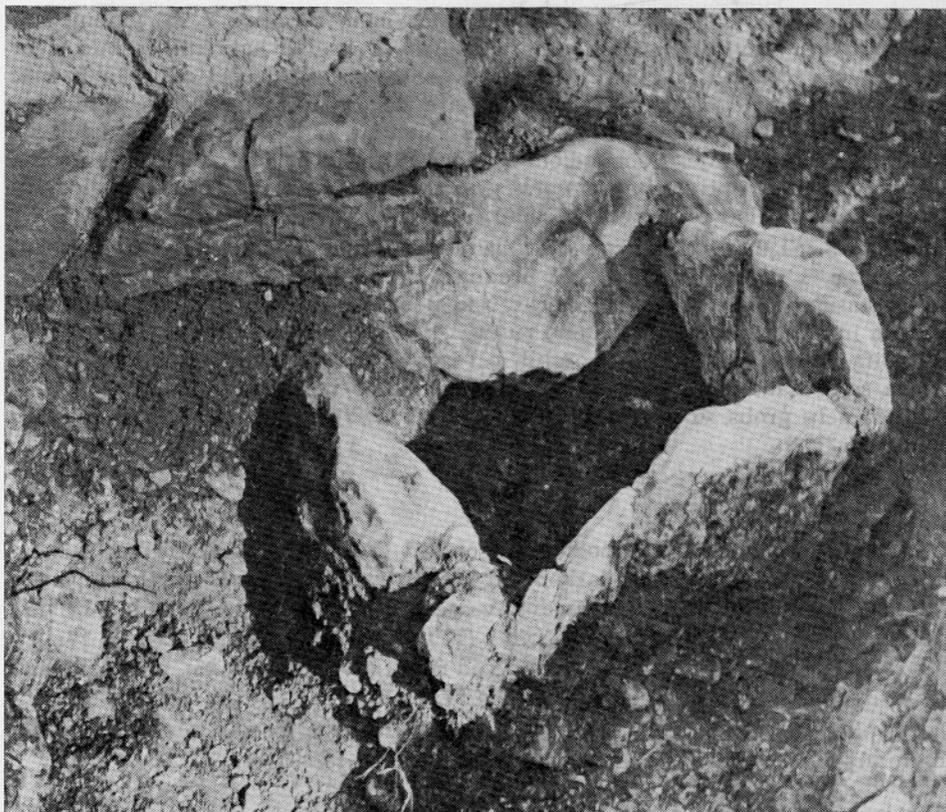
Grobovi

Grob 1 (Sl. 7, 9). Grobna jama je bila kvadratna, z močno zaobljenimi vogali. Premer je bil približno 60 cm. Na kraju, kjer je bil grob, prodnata osnova pada, zato je bila grobna jama vkopana v prod le nekaj cm na severni strani. Na dnu jame je bilo nekoli več prodnikov kot v siceršnji osnovi, vendar ne bi bilo mogoče trditi, da gre za umetno narejeno podlogo. Nad prodniki je bil 1 cm

Sl. 7: Sv. Mihael v Iški vasi: grob 1 (del pridatkov) z zahoda.

Abb. 7: Sv. Mihael in Iška vas: Grab 1 (ein Teil der Beigaben) von Westen.

Sl. 8: Sv. Mihael v Iški vasi: grob 2 z juga.

Abb. 8: Sv. Mihael in Iška vas: Grab 2 von Süden.

zemlje, na tej pa so bile položene posode. V zasutju so bili drobcji oglja in žganih kosti. Zgornji del groba je poškodovala premetana ruševinska plast, ki pa je v prerezu ni bilo mogoče ločiti od prvotnega zasutja groba. V zahodnem vogalu groba je bil lonec (T. 2: 4). Na dnu zahodne polovice je bil krožnik (T. 2: 3), v vzhodni polovici pa dvoročajna skodela (T. 2: 2) in lonček (T. 2: 1). Ostanki oljenke (T. 2: 6) so bili sredi groba, na meji s prekopano ruševinsko plastjo. Ustje lončka (T. 2: 5), ki verjetno izvira iz groba 2, je bilo najdeno v zahodni polovici groba.

Grob 2 (Sl. 8, 9). Grobna jama je bila kvadratna. Njen premer je bil 60 cm, obložena je bila s štirimi pravokotno postavljenimi apnenčevimi ploščami. Te so slonele na rjavi peščeni zemlji, tako da grob ni segal do prodnatih tal, ampak se je začel tik nad njimi. Plast jalove peščene zemlje je bila v notranjosti groba debela nekaj centimetrov. To je bilo dno groba. Na njem je bila v zahodni polovici groba plast stlačenih črepinj različnih posod. V vzhodni polovici jih

ni bilo, verjetno zato, ker je bil grob tu prekopan do dna. V isti globini kot plast črepij je bil najden tudi železen žebelj (T. 3: 12), kakršnih je bilo sicer vse polno v ruševinski plasti. V zasutju groba so bili drobci oglja in žganih kosti ter odlomki lončenine od prazgodovine do srednjega veka. Na zahodnem vogalu groba sloni velika klesana kamnita klada, ki je temelj jugovzhodnega vogala cerkvene ladje. Vseh odlomkov lončenine, ki je bila najdena v grobu, gotovo ne smemo pripisovati prvotni grobni celoti. Tej bi lahko pripadale vsaj razmeroma v celoti ohranjene posode.

Grob 3 (Sl. 9). Grobna jama je bila verjetno (zahodni rob ni bil odkopan) kvadratna, s premerom 80 cm. V prodnata tla je bila vkopana 10 cm. Ta del je bil zasut s črno gruščnato zemljo. Nad površino prodnate plasti je bil grob uničen in nato pokrit s premetano ruševinsko plastjo. V tej je bila nad grobom kamnita plošča, kakršne so uporabili pri izdelavi groba 2. Severovzhodni vogal groba se je nadaljeval s plitvo vdolbino, verjetno jamo za stojko. V nedotaknjenem delu groba so bile črepije skodele (T. 2: 7) in lončka (T. 2: 8) oziroma lonca (T. 2: 9).

Predmeti izven grobov

Ti so bili najdeni v prvi poglobitvi sonde 1 (T. 1: 3, 5, 7—8), njenem južnem delu (T. 1: 1, 4), nad velikim jarkom (T. 1: 6) in v južnem malem prečnem jarku (T. 1: 2). Več najdb je bilo v sondi 2 v njeni prvi poglobitvi (T. 1: 11—12, 22), južni tretjini (T. 1: 1, 19), nad grobom 1 (T. 1: 24), nad grobom 2 (T. 1: 9, 17—18, 23, 28), ob njem (T. 1: 20—21), vzhodno od njega (T. 1: 15—16, 25), nad grobom 3 (T. 1: 10, 26—27) in pri zasipanju sonde (T. 1: 14).

V obeh sondah je bilo tudi nekaj živalskih kosti, predvsem drobnice, ter najmanj dveh svinj in enega goveda.

III. Gradivo¹

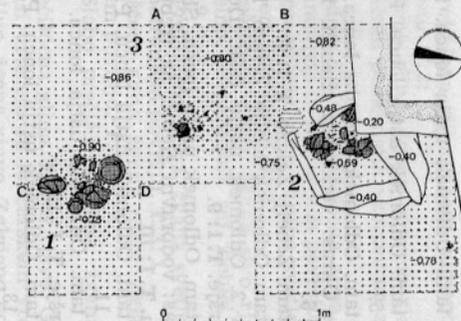
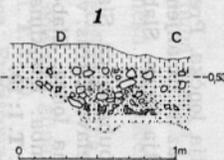
1. Sonda 1. Odlomki lonca. Dobro prečiščena glina, žgana svetlo rjavo. Zglajeno površje. T. 1: 1.

2. Prav tam. Odlomek ustja lonca. Prečiščena glina, žgana rdeče. Zglajeno površje. T. 1: 2.

3. Prav tam. Odlomek ustja lonca. Slabo prečiščena glina, žgana sivo rjavo. Zglajeno površje. Izdelava na počasni vrtečem se lončarskem vretenu. T. 1: 3.

Sl. 9: Sv. Mihael v Iški vasi: zahodni presek sonde 1 (zgoraj); detajl vzhodnega preseka sonde 2 z grobom 1 (v sredini); zahodni presek sonde 2 z grobom 3 (spodaj levo); tloris severnega dela sonde 2 z grobovi 1 do 3 (spodaj desno).

Abb. 9: Sv. Mihael in Iška vas: Westquerschnitt des Versuchsgrabens 1 (oben); Detail des Ostquerschnitts des Versuchsgrabens 2 mit Grab 1 (in der Mitte); Westquerschnitt des Versuchsgrabens 2 mit Grab 3 (unten links); Grundriß des Nordteils des Versuchsgrabens 2 mit Grab 3 (unten links); Grundriß des Nordteils des Versuchsgrabens 2 mit den Gräbern 1 bis 3 (unten rechts).

4. Prav tam. Odlomek ustja lonca. Prečiščena glina, žgana sivo. Zglajeno površje. **T. 1: 4.**
5. Prav tam. Odlomek ustja lonca. Prečiščena glina, žgana svetlo rjavo. Grobo površje. **T. 1: 5.**
6. Prav tam. Odlomek trebuha lonca. Prečiščena glina, žgana temno sivo. Zglajeno površje. Okras: vodoravni žlebiči. Izdelava na počasi vrtečem se lončarskem vretenu. **T. 1: 6.**
7. Prav tam. Žebelj. Železo. **T. 1: 7.**
8. Prav tam. Odlomek žeblja. Železo. **T. 1: 8.**
9. Sonda 2. Odlomek ustja čaše. Dobro prečiščena glina, žgana svetlo rdeče. Zglajeno površje. **T. 1: 9.**
10. Prav tam. Odlomek ustja lonca. Slabo prečiščena glina, žgana rjavo. Zglajeno površje. Okras: vodoravni žlebiči na trebuhu. Izdelava na počasi vrtečem se lončarskem vretenu. **T. 1: 10.**
11. Prav tam. Odlomek ustja lonca. Prečiščena glina, žgana temno sivo. Zglajeno površje. **T. 1: 11.**
12. Prav tam. Odlomek ustja lonca. Slabo prečiščena glina, žgana sivo rjavo. Zglajeno površje. **T. 1: 12.**
13. Prav tam. Odlomek ustja lonca. Prečiščena glina, žgana sivo rjavo. Zglajeno površje. **T. 1: 13.**
14. Prav tam. Odlomek ustja lonca. Prečiščena glina, žgana sivo rjavo. Zglajeno površje. **T. 1: 14.**
15. Prav tam. Odlomek ustja lončka. Dobro prečiščena glina, žgana svetlo rdeče. Zglajeno površje. **T. 1: 15.**
16. Prav tam. Odlomek ustja lončka. Prečiščena glina, žgana svetlo rdeče. Zglajeno površje. Temno rdeč premaz na zunanjem površju. **T. 1: 16.**
17. Prav tam. Odlomek ustja lonca. Slabo prečiščena glina, žgana svetlo rjavo. Zglajeno površje. **T. 1: 17.**
18. Prav tam. Odlomek trebuha lonca. Slabo prečiščena glina, žgana svetlo rjavo. Grobo površje. Prostoročna izdelava. Okras: valovnica. **T. 1: 18.**
19. Prav tam. Odlomek dna lonca. Slabo prečiščena glina, žgana svetlo rjavo. Dobro zglajeno površje. Opomba: izboklina sredi vzporednih krogov, nastala ob vrtenju na lončarskem vretenu. **T. 1: 19.**
20. Prav tam. Odlomek trebuha lonca. Prečiščena glina, žgana temno sivo. Grobo površje. Okras: vodoravna žlebiča, vmes niz latvičastih vdolbinic. **T. 1: 20.**
21. Prav tam. Odlomek trebuha lonca. Prečiščena glina, žgana sivo rjavo. Zglajeno na lončarskem vretenu. **T. 1: 21.**
22. Prav tam. Odlomek trebuha lonca. Slabo prečiščena glina, žgana rjavo. Zglajeno površje. Okras: vodoravni žlebiči. Izdelava na počasi vrtečem se lončarskem vretenu. **T. 1: 22.**
23. Prav tam. Odlomek dna lonca. Slabo prečiščena glina, žgana rjavo. Zglajeno površje. Okras: na zunanji strani dna plastičen krog, iz sredine žarki. Izdelava na počasi vrtečem se lončarskem vretenu. **T. 1: 23.**
24. Prav tam. Odlomek dna čaše. Dobro prečiščena glina, žgana sivo. Zglajeno površje, temno siv premaz. **T. 1: 24.**
25. Prav tam. Odlomek dna lonca. Slabo prečiščena glina, žgana rjavo rdeče. Zglajeno površje. Prostoročna izdelava. **T. 1: 25.**
26. Prav tam. Odlomek gumba. Steklo. Belo. **T. 1: 26.**
27. Prav tam. Silo (?). Železo. Z zakovico. Bron. S ploščkom na koncu držaja. Bron. **T. 1: 27.**
28. Prav tam. Žebelj. Železo. **T. 1: 28.**
29. Sonda 2. grob 1. Lonček. Dobro prečiščena glina, žgana svetlo rumeno. Zglajeno površje. **T. 2: 1.**
30. Prav tam. Dvoročajna skodela. Prečiščena glina, žgana svetlo rdeče. Zglajeno površje. **T. 2: 2.**
31. Prav tam. Krožnik. Prečiščena glina, žgana svetlo rdeče. Zglajeno površje. **T. 2: 3.**
32. Prav tam. Odlomki lonca. Slabo prečiščena glina, žgana sivo rjavo. Zglajeno površje. Okras: vodoravni žlebiči. **T. 2: 4.**

33. Prav tam. Odlomek ustja lončka. Prečiščena glina, žgana rumeno rjavo. Zglajeno površje. Okras: vodoravna rebra na vratu. **T. 2: 5.**
34. Prav tam. Odlomki oljenke. Prečiščena glina, žgana rumeno rjavo. Zglajeno površje. Okras: zunanji krog z nizom plastičnih podkvastih vzorcev na zgornji strani. **T. 2: 6.**
35. Sonda 2, grob 3. Odlomek ustja skodele. Dobro prečiščena glina, žgana rdeče. Zglajeno površje. Temno rdeč premaz na zunanjem in notranjem površju. **T. 2: 7.**
36. Prav tam. Odlomek lončka. Dobro prečiščena glina, žgana svetlo rdeče. Zglajeno površje. Temno rdeč premaz na zunanjem površju. **T. 2: 8.**
37. Prav tam. Odlomki lonca. Slabo prečiščena glina, žgana sivo rjavo. Zglajeno površje. Okras: vodoravni in poševni (delno prepletajoči se) žlebiči. Izdelava na počasi vrtečem se lončarskem vretenu. **T. 2: 9.**
38. Sonda 2, grob 2. Odlomek skodele. Prečiščena glina, žgana svetlo rdeče. Zglajeno površje. Rumeno zelen lošč, zrnat, na notranjem površju. **T. 3: 1.**
39. Prav tam. Odlomek skodelice. Prečiščena glina, žgana rdeče. Zglajeno površje. Zelenorumen drobno zrnat lošč, na notranjem površju. **T. 3: 2.**
40. Prav tam. Odlomek ustja lonca. Slabo prečiščena glina, žgana sivo rjavo. Zglajeno površje. **T. 3: 3.**
41. Prav tam. Odlomki lonca. Slabo prečiščena glina, žgana rjavo. Grobo površje. Okras: vodoravni žlebiči. Izdelava na počasi vrtečem se lončarskem vretenu. **T. 3: 4.**
42. Prav tam. Lonec. Slabo prečiščena glina, žgana rjavo. Zglajeno površje. Opomba: vodoravni žlebiči na notranjem površju trebuha, nastali ob vrtenju na vretenu. Izdelava na počasi vrtečem se lončarskem vretenu. **T. 3: 5.**
43. Prav tam. Odlomek dna in trebuha lončka. Prečiščena glina, žgana rdeče. Zglajeno površje. **T. 3: 6.**
44. Prav tam. Odlomek dna in trebuha lončka. Dobro prečiščena glina, žgana rumeno rdeče. Zglajeno površje. **T. 3: 7.**
45. Prav tam. Odlomek trebuha lončka. Prečiščena glina, žgana rumeno rdeče. Zglajeno površje. **T. 3: 8.**
46. Prav tam. Odlomek lonca (?). Prečiščena glina, žgana rumeno rjavo. Zglajeno površje. **T. 3: 9.**
47. Prav tam. Odlomek lonca (?). Prečiščena glina, žgana rumeno rjavo. Zglajeno površje. Okras: globoki vodoravni žlebiči. **T. 3: 10.**
48. Prav tam. Odlomek trebuha lonca. Prečiščena glina, žgana sivo rjavo. Zglajeno površje. Opomba: metličasti potegi na notranjem površju, nastali ob vrtenju na vretenu. Izdelava na počasi vrtečem se lončarskem vretenu. **T. 3: 11.**
49. Prav tam. Žebelj. Železo. **T. 3: 12.**

IV. Opre delitev

Prazgodovinskemu času pripada odlomek dna lonca (**T. 1: 25**). Gre za značilno grobo, a vendar trdno izdelavo lončenine, ki jo poznamo na barskem obrobju, zlasti na velikem trdinskem naselju v Iški Loki, pa tudi v Mateni. Pripadnost bronasti dobi v nepretrganem zaporedju od zgodnje do pozne bronzaste dobe je bila dokazana s poizkusnim izkopavanjem v Iški Loki na ledini Gmajna leta 1983.²

Med rimskim gradivom pri Sv. Mihaelu so zanimive predvsem najdbe iz žganih grobov, čeprav so ohranjeni le delno in so bili najverjetneje načeti že pred mnogimi stoletji. Vendar zaključujejo podobo rimskega vaškega grobišča tudi naključne najdbe, raztresene po plasti zemlje pod rušo oziroma po nasutju nad grobovi. Izmed sorazmerno številne lončenine izstopajo predvsem lonci. Najdeni so bili v grobovih 1 (eden), 2 (trije) in 3 (eden); en odlomek lonca izvira iz sonde 1, devet odlomkov pa iz sonde 2 oziroma dva iz groba 2. Pri grobnih pridevkih na **T. 2: 4** (grob 1), **2: 9** (grob 3) in **3: 4—5** (grob 2) gre za

domačo lončenino, ki vleče tradicijo vse od poznoželeznodobnih krajevnih lončarskih delavnic naprej. Medtem ko ima lonec iz groba 1 še značilno obliko prisekanega dvojnega stožca in se navezuje, npr., na vzporednice iz grobov 239 in 250 na severnem emonskem grobišču (2. stoletje) oziroma iz groba 653 na delu severnega emonskega grobišča med Trdinovo in Tavčarjevo ulico (Hadrijanov čas),³ gre v drugih primerih za jajčastoovalen trebuh in za 3., morda celo že 4. stoletje.⁴ Seveda je mogoče, da gre v nekaterih primerih (npr. **T. 1:** 11—12, 14, 17, 19, 22—23) za še poznejši čas, najverjetneje za obdobje Poznega cesarstva oziroma za čas t. i. barbarizirane antike, ki sovпада z velikim preseljevanjem narodov.⁵ Prav tako številni med iškavarskim gradivom so lončki.⁶ Izvirajo iz grobov 1 (dva), 3 (eden) in 2 (štirje); dva odlomka lončkov sta bila najdena še v sondi 2. Lončka na **T. 2:** 1 in 2: 8 imata vzporednici v emonskem gradivu z območja severnega grobišča ob Celejanski cesti in sodita v sredino 2. stoletja. Zaradi kroglastoovalne oblike naj bi bila domač izdelok emonskih lončarskih officin.⁷ Drugi primeri lončkov pri Sv. Mihaelu so ohranjeni le v odlomkih in njihove resnične oblike ni mogoče določiti kljub delni rekonstrukciji. Nasprotno je zelo redka najdba na iškavarskem grobišču dvo-ročajna skodela (grob 1; **T. 2:** 2). Takšne posode, verjetno uvožene z italškega prostora, so redke tudi v Emoni, in to kljub živahnemu trgovinskemu utripu. Osamljena vzporednica iškavarski skodeli je znana z novejših izkopavanj severnoemonske nekropole, in sicer iz groba 927; oljenka FORTIS (tip Loeschke IX) jo datira v konec 1. stoletja.⁸ Tudi med gradivom s starejših izkopavanj emonskih grobišč poznamo primer dvo-ročajne skodele, žal grobna celota ni več ohranjena.⁹ Čaša je bila v Iški vasi najdena ena sama, in sicer kot odlomek v sondi 2 (**T. 1:** 9), vendar je le možna rekonstrukcija njenega odebeljenega pasastega, poševno navzdol prisekanega ustja. Po valjastem vratu sodeč in po emonskih vzporednicah sodi v drugo polovico 2. stoletja.¹⁰ Verjetno se uvršča med čaše tudi odlomek dna posode na **T. 1:** 24, ki bi jo lahko glede na emonske vzporednice postavili še v drugo polovico 1. stoletja, torej med zgodnejše najdbe pri Sv. Mihaelu.¹¹ Krožnik je bil najden na iškavarskem grobišču prav tako en sam, in sicer v grobu 1 (**T. 2:** 3). Vzporednico poznamo v severnoemonski nekropoli, npr. v grobu 65. Takši krožniki z odebeljenim in nekoliko uvihanim ustjem sodijo v drugo polovico 1. stoletja.¹² Skodele so bile v Iški Vasi najdene tri, in sicer ena v grobu 3 (**T. 2:** 7), dve pa v grobu 2 (**T. 3:** 1—2). Gre za dokaj pogosto vrsto lončenine, ki so jo pridajali rajnim v severni emonski nekropoli. Skodela na **T. 2:** 7 sodi med različice z izvihanim ustjem in ima med gradivom z novejših izkopavanj vzporednico npr. v grobu 46 (druga polovica 1. stoletja).¹³ Med gradivom starejših izkopavanj je znan primer podobne skodele, okrašen na ustju z viticami in grozdi; izkopan je bil v grobu 914 na že prej omenjenem delu severnega emonskega grobišča — med Trdinovo in Tavčarjevo ulico.¹⁴ Skodeli na **T. 3:** 1—2 med emonskim grobnim gradivom presenetljivo nimata vzporednic. Zato pomeni zelo dobro vzporednico večji iškavarski skodeli posoda približno enake velikosti iz groba 2 v Regerči vasi pri Novem mestu, ki je datirana z Licinijevim novcem; podobno kot iškavarska skodela je tudi posoda iz Regerče vasi na notranji strani loščena, in sicer v olivnozeleni barvi.¹⁵ Torej lahko pripišemo prvi četrtini 4. stoletja tudi skodelico na **T. 3:** 2 (zaradi iste grobne celote). Zaradi podobne oblike širokega,

le rahlo navznoter nagnjenega ustja in svetlo zelenega lošča na notranji strani je potrebno omeniti kot daljno vzporedico obema poznima iškavarskima skodelama tudi krožniku podobno skodelo iz groba 1 na Marofu v Stajah pri Igu, vendar gre že za poznejši čas od sredine do druge polovice 4. stoletja, kar potrjuje tudi skeletna narava pokopa samega.¹⁶

Na podlagi vseh naštetih vzporednic je mogoče tudi časovno opredeliti iškavarske rimske grobove. Za grob 1, sicer povsem neugledne zasnove, glede na boljšo lončenino ustreza čas konca 1. stoletja, čeprav bi po manj značilnem domačem loncu smeli dopuščati čas pokopa do prve polovice 2. stoletja. Grob 3 bi lahko sodil zaradi skodele in lončka v drugo polovico 1. oziroma v sredino 2. stoletja, vendar ni izključeno, da je zaradi jajčastoovalnega trebušastega lonca z izvihanim ustjem precej mlajši, morda iz 3. ali še celo s konca 3. stoletja. Takšna časovna raznolikost posameznih pridevkov je razložljiva po eni strani z verjetno dolgotrajno uporabo ali hranjenjem posameznih boljših primerov lončenine, po drugi strani pa je zaradi delne stare prekapanosti prostora grobišča možno, da so pridevki v nekaterih grobovih pomešani. Grob 2 z zanimivo kamnito konstrukcijo, ki ga neposredno povezuje z dolenjskim podeželjem, npr. Vrhom pri Križu in Dolenjim Poljem,¹⁷ nasprotno vsebuje dovolj tehtnih dokazov, da ga lahko postavimo v začetek 4. stoletja ali še natančneje v prvo četrtino. Kot redek primer moramo omeniti poznorimsko oljenko starokrščanskega značaja, ki je bila najdena v zemljenem nasutju nad načetim grobom 1 in bi sicer lahko pripadala temu pokopu, vendar je možno, da izvira iz nekega bližnjega okostnega groba, kar bi potrjevale tudi najdbe razlomljenih človeških kosti v sondi 2. Oljenka ima oblikovno vzporednico npr. v primeru iz groba 214 na severni emonski nekropoli, ki ima novec Trajana Decija, vendar glede na pridevke sodi v 4. stoletje.¹⁸

V staroslovansko dobo spadata odlomek ustja in odlomek ostenja lonca. Glini, iz katere sta narejena, je kot pustilo primešan grobozrnat pesek. Ustje (T. 1: 3) je zglajeno na počasi vrtečem se lončarskem vretenu in ima le rahlo poudarjen zgornji rob. Po obliki in izdelavi se ujema z lončenino, ki je bila odkrita v staroslovanski naselbini na Pristavi pri Bledu. Ustja takih preprostih oblik se pojavljajo že pri lončenini starejšega gradiščnega obdobja, najpogostejša so v srednjegradiščnem obdobju, posamično pa se pojavljajo tudi pozneje. Takim ustjem pripada okras z valovnico, običajno večkratno, glavničast okras in linearni pas.¹⁹ Glavničenje in valovnico vidimo na drugem odlomku, odlomku ostenja lonca (T. 1: 18), ki se po izdelavi in okrasu ujema s časom ustja. Enaki ustji najdemo, npr., tudi na grobišču Gusen v Gornji Avstriji,²⁰ ki ni mlajše od začetka 9. stoletja. Oblikovne in časovne razdelitve staroslovanske lončenine v Sloveniji še nimamo, pa tudi sicer je tvegano točneje časovno opredeljevati posamezne odlomke posodja. Kljub temu verjetno ne bomo zgrešili resnice, če obravnavana odlomka postavimo v 8. do 9. stoletje.

Več odlomkov loncev se je ohranilo iz visokega in poznega srednjega veka (T. 1: 1—2, 4—5, 11, 13—14, 20). Najštevilnejši so deli ustij, ki so okrašena s trojnim rebrom na zunanji strani (T. 1: 2, 5, 14), kjer je tako delitev slutiti (T. 1: 1) ali pa so rebra celo že štiri (T. 1: 13). Ustja s trojno narebritvijo na zunanji strani so prevladujoča v drugi polovici 15. stoletja, kar se je lepo izkazalo, npr., pri protiturškem taboru Gradišče pri Goleku.²¹ Starejši bi bil

odlomek ustja, ki je podoben nekaterim odlomkom s Figožarja nad Lemberkom pri Šmarju, kjer je težišče najdb na 12. in 13. stoletju.²² Ta odlomek verjetno pripada času gradnje romanske stavbe sv. Mihaela, lončenina druge polovice 15. stoletja pa verjetno času gradnje gotskega prezbiterijskega.

V. Zaključek

Poizkusno izkopavanje pri Sv. Mihaelu v Iški vasi je ponovno dokazalo dolgotrajno zaporedno poselitev izanskega prostora. Bronastodobna navzočnost je očitno povezana s pomembno staro medpokrajinsko povezavo čez Rakitno in Bloško planoto z osrednjo Notranjsko in morjem. Na podlagi te prve dokazane prazgodovinske naselitve globljega zaledja Iga so verjetno zaživel tudi poznokeltskodobni in zgodnjecesarški zaselki. Poznolatensko navzočnost kaže v tvarnem oziru za zdaj le naključna najdba fibule z vhoda v sotesko Iške (Iški Vintgar), nekje z območja bližnje vasi Iška (cf. D. Vuga, *Situla* 20—21, 1980, 201, Sl. 1: 18). Staroselska imena, tudi prevedena latinska, prevladujejo v epigrafskem gradivu pri Sv. Mihaelu, kar poleg drugih etničnih prvin (ilirskih, neopredeljenih) ustreza vpetosti okolja Barske kotline v življenjski prostor keltskih Tavriskov v 1. stoletju pr. n. š., pred rimsko zasedbo; preseneča pa tolikšna trdoživost domačega življa še tako daleč v zgodnjecesarško dobo.

Najdeni grobovi sodijo torej v čas od 1. do 4. stoletja; njihovo žgano naravo dokazujejo poleg načina pokopavanja tudi odlomki kalciniranih človeških kosti, datacijo pa razen značilnosti pridatkov še bronast novc cesarja Trajana? (98—117; določil dr. Peter Kos), najden v premešani plasti v sondi 2. Pridevki grobov so značilni tako za domače okolje, kjer prevladujejo latenoidne oblike kuhinjske lončenine, uveljavlja pa se tudi posodje značilnih rimskih oblik, ki prihaja iz bližnje Emone s posredovanjem anonimnega vicusa na Igu. Tudi oblika grobnih jam je v tesni zvezi s prazgodovinskim izročilom, in sicer od preproste jame, vkopane v prod, do bolj ali manj pravokotne skrinje, sestavljene iz lomljencev v obliki plošč, prostora za shranjevanje pepela, pepelnice (*ossuarium*). Zato pa so podstavki (*bases*) in nagrobni spomeniki (*stelae*) postavljeni v rimskem slogu in duhu, z latinskimi napisi s presenetljivo pravopisno neoporečnostjo oziroma slovnično točnostjo, z dodanimi mitološkimi simboli, ki so povezani z verovanji v zagrobno življenje (delfina z navzdol obrnjeno glavo, rozeta). Nagrobniki, običajno pokončne plošče — stele, so stilizirane rimske nagrobne kapelice — edikule (*aedicula*), saj so okrašeni tako z zatrepom kot s polstebri — pilastri, ki spominjajo na stebrovje izvirnih predlog. Pojavlja se tudi žrtvenik — ara v namembnosti nagrobnika, z značilnim dvoročajnim vrčem 1. do 2. stoletja na eni izmed stranskih ploskev, morda v zvezi s pitno daritvijo na grobu rajnih — libacijo (*AIJ* 135). Razporeditev grobišča ob vicinalni (medvaški) cesti je prav tako rimska, čeprav tudi v prazgodovini pokopavajo vzdolž poti, vendar prav iz imen pokojnih domačinov in njihovih rustikalnih upodobitev diha tradicionalni poznoželezodobni svet z značilnimi širokimi ženskimi avbami in trdopoteznimi obrazi (*AIJ* 140). Po odlomkih živalskih kosti iz sond 1 in 2 vidimo, da so antični Izanci gojili domače govedo (*Bos taurus*), drobnico (*Ovis s. capra*) in domačo svinjo (*Sus scrofa domesticus*), lovili pa so divjo svinjo (*Sus scrofa scrofa*) (določil

Ivan Turk, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU). Kostni živali so morda v zvezi s pogrebnimi posodami, ki so jih svoji opravljali na območju grobišča. Verjetno gre različnim pogrebnim obredom pripisati tudi sorazmerno številne odlomke rimskega posodja, ki so bili najdeni v sipu grobnih jam oziroma so bili raztreseni v premetani zemljeni plasti na območju grobišča; del črepov morda izvira iz uničenih oziroma opljenih rimskih grobov, do česar je prihajalo morda že v antiki in zlasti v srednjem veku. Če sklenemo ugotovitve o zgodnjeantičnih izžanskih grobovih pri Sv. Mihaelu, je pomembno zlasti dejstvo, da ne gre za kakšne povsem anonimne pokojnike, ampak lahko njihova imena preberemo na ohranjenih epigrafskih spomenikih, ki so bili drugotno vzdani v cerkveno. Za posamezne pokope seveda ne moremo več identificirati rajnih po imenih, še manj po spolu, vendar slednje ne zmanjšuje izjemne vrednosti odkritja, namreč povezanosti napisov z grobovi. Zelo verjetno so se nagrobniki ohranili na izvorni legi nad grobovi vse do visokega srednjega veka, morda vse do začetka zidave romanske cerkvice sv. Mihaela, nakar so bili drugotno vzdani v njene stene kot že obdelano kamenje in kot okras.

Nekaj lončenine, zlasti pa oljenka, najdena v premešani plasti nad grobom 1, dokazuje, da je bilo območje Sv. Mihaela zanimivo tudi za prebivalstvo 4. stoletja. Morda odlomki lobanjskih kosti, premolarja, molarja in *caput femoris* (določil I. Turk) opozarjajo na obstoj poznorimskega okostnega grobišča na prostoru zgodnjericke žgane nekropole, z opaženo staroselsko tradicijo stvarne kulture, ki se kaže v preprosti izvedbi trebušastih lončenih posod, čeprav oljenka vsebuje močne vplive poznocesarske koiné, ki jo je v izžansko krajino lahko izžarevala le Emona.

Pri rimski oziroma rimskodobni staroselski naselitvi Iške vasi je seveda še nejasno, kje iskati prostor zaselka. Morda bi bil takšnemu namenu ustrezal griček Griža pri Sv. Križu, na severnem vaškem obrobju, še posebno, ker kaže jemati zares izročilo o starem teku rečice Iške od vasi Iška na Iško vas, ob Sv. Križu na Staje in Iško Loko, kjer se je izlivala v Barje (cf. D. Vuga, VS 22, 1979, 331).

Kasnejše srednjeveško dogajanje je nakazano z redkimi primeri staroslovanske lončenine (enega z valovnico), najdenimi v premetani plasti zemlje na območju rimskega grobišča, kar ustreza podobno odkritemu odlomku trebuha lonca iz Matene, pri Sv. Mohorju in Fortunatu, prav tako z valovnico (cf. id., VS 23, 1981, 288). Morda lahko že na podlagi teh drobnih tvarnih dokazov domnevamo, da so stale na Igu staroslovanske vasice.

Visokosrednjeveške, poznosrednjeveške in novoveške ostaline so v tesni zvezi z duhovnim življenjem ob romanski cerkvi sv. Mihaela in z obstankom vasi same iz razvitega fevdalnega časa. Iška vas je prvič omenjena 27. septembra 1321 (*ze Ige in dem dorfe*), nato še v letih 1340, 1353, 1358, 1369, 1385, 1387, 1390, 1397, 1436, 1439, 1463, 1474, 1476, 1484, 1485, 1496, 1498 etc.; z nemškimi imeni *Igdorff* se prvič omenja leta 1369, s slovenskim imenom *Ischka uass* pa leta 1498. Za stavbno zgodovino cerkve sv. Mihaela je pomembna zlasti omemba iz leta 1353, 29. junija: *Ig in dem dorf bei sand Michel* (Cf. M. Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije, za Kranjsko do leta 1500*, II, Ljubljana 1975, 672 s). Vendar gre za gradnjo, starejšo od 14. stoletja. Po M. Zadnikarju so dokazi za romansko poreklo cerkve že sedanji mnogostranični gotski prezbiterij, prislonjen k ometani vzhodni steni ladje, zidava

ladje brez talnega zidca (sicer z vzdolžno osjo skoraj natanko proti vzhodu), uporabljeni rimski nagrobiki in naposled sam patrocinijski sv. Mihaela. Vendar sta najtrdnější dokaz dve romanski okenci, ki sta se ob restavriranju pokazali v notranjosti cerkve, v južni steni. Zadnikar tudi domneva, da je imela iškavarska romanska cerkva glede na kulturni prostor, v katerem stoji, apsidno v obliki polkroga (cf. M. Zadnikar, *Romanska arhitektura v Sloveniji*, Ljubljana 1982, 535 s, s slikama. Id., *Romanska arhitektura na Slovenskem*, Ljubljana 1959, 162). Verjetno lahko prav z gradnjo romanske cerkve povežemo tri stojke, katerih jame so bile najdene ob južni steni ladje v sondi 1. Stavbarska dejavnost je zlasti oživela v 17. stoletju, ki je bil ladji na zahodni strani dodan zvonik s tremi arkadnimi oboki (o. c., 162). Pri tem so za zidavo porabili aro AIJ 135 in še nekaj manjših rimskih spolia. Dokončno je bila cerkva pobaročena koncem 17. stoletja, kar dokazuje kamniti pravokotni portal pod arkadno obokanim zvonikom, na mestu prvotnega romanskega vhoda v zahodni steni ladje, s profiliranimi robovi in letnico 1692. Številne najdbe železnih žebeljev bi kazalo povezati s to zadnjo, temeljitejšo prenovo cerkve, čeprav so jo bili popravljali še tudi po letu 1895, po velikem ljubljanskem potresu.

¹ Izkopano gradivo hrani Mestni muzej v Ljubljani. — Mer pri opisu ne navajamo, ker so vidne iz risb. Pri lončninah, izdelanih na hitro vrtečem se lončarskem vretenu, tega izrecno ne omenjamo. Navajamo le izdelavo na počasi vrtečem se lončarskem vretenu in prostoročno izdelavo.

² Za prve omembe odkritja naselja v Iški Loki cf. D. Vuga, VS 21, 1977, 177. Id., VS 22, 1979, 264. Za poročilo o pozikusnem izkopavanju na istem najdbišču cf. id., VS 26, 1984, 199. — Za odkritje bronastodobnega naselja z za zdaj — v primerjavi z Iško Loko — še nedoločljivim obsegom, cf. id., VS 21, 1977, 178.

³ Za grobova 239 in 250 cf. L. Plesničar-Gec, *Severno emonsko grobišče — The Northern Necropolis of Emona*, Katalogi in monografije 8, Ljubljana 1972, 51 s, T. 66: 6; 60: 9 (odslej: *Grobišče*), Cf. ead., *Keramika emonskih nekropol*, Dissertationes et monographiae 20, Ljubljana 1977, 37 ss, T. 4: 13—15 (odslej: *Keramika*). Za grob 653 cf. S. Petru, *Emonske nekropole*, Katalogi in monografije 7, Ljubljana 1972, 62 s, T. 53: 16 (tudi 14—15).

⁴ Za okvirno datacijo takšnih loncev na severni emonski nekropoli cf. L. Plesničar-Gec, *Keramika*, 40, T. 4: 16—20.

⁵ Primerki jajčastooválnih loncev s prav tako značilnim izvihanim ustjem so znani, npr., s poznoantične utrjene naselbine na Rifniku, cf. L. Bolta, *Rifnik pri Sentjurju*, Katalogi in monografije

19, Ljubljana 1981, T. 19: 56, 59, 61, 67—70, 72 etc., oziroma na Gradcu pri Prapretnem, cf. S. Ciglenceki, *Arheološki vestnik* 26, 1976, 259 ss, T. 1: 3—8. — Za iškavarski primerek lonca z znamenjem na dnu v obliki kroga z vrisanimi, iz sredine potegnjenimi žarkami (T. 1: 23) imamo daljno vzporednico prav tako na rifniški naselbini (krog z vrisanim grškim križem), zato je možna dotacija v čas barbarizirane antike, čeprav se je takšno zaznavanje posod uveljavljalo tudi kasneje, cf. L. Bolta, o. c., 17, 28, T. 27: 9.

⁶ V strokovni literaturi so označeni tudi kot vase, cf. L. Plesničar-Gec, *Keramika*, 43 ss.

⁷ Cf. o. c., T. 5: 15—16.

⁸ O emonskih dvoročajnih skodelah cf. o. c., 52 ss. Za vzporednico iškavarski najdbi cf. ead. *Grobišče*, T. 181: 14; emonska različica ima poleg širšega premera — v nasprotju z iškavarsko dvoročajno skodelo — še poševno navzven priskano, pasasto odebljeno, razčlenjeno ustje.

⁹ Cf. S. Petru, o. c., T. 109: 40. Skodela ima v primerjavi z iškavarsko precej večja trakasta ročaja.

¹⁰ Cf. L. Plesničar-Gec, *Keramika*, 47 ss, T. 6: 23.

¹¹ O. c., T. 6: 28.

¹² Cf. ead., *Grobišče*, T. 16: 11. Ead., *Keramika*, 54 ss, T. 7: 32.

¹³ Cf. ead., *Grobišče*, T. 16: 11. Ead., *Keramika*, 52 s, T. 7: 1.

¹⁴ Cf. S. Petru, o. c., 85, T. 66: 19.

¹⁵ Cf. T. Knez, *Razprave 1. razreda SAZU* 6, 1969, 134, T. 20: 5.

¹⁶ Cf. D. Vuga, v: *Arheološka zaščitna izkopavanja na Ljubljanskem Barju v letu 1979* 1, 1980, 22, 25, 27, T. 1: 11.

¹⁷ Cf. T. Knez, o. c., 109 ss, Sl. 1, T. 1.

¹⁸ Cf. L. Plesničar-Gec, *Grobišče*, 47 s, T. 60: 1.

¹⁹ Z. Váňa, J. Kabát, Libušín, *Pa-mátky archeologické* 62, 1971, 264.

²⁰ V. Tovornik, Die frühmittelalterlichen Gräberfelder von Gusen und Auhof

bei Perg in Oberösterreich. Teil I: Gusen, *Archaeologia Austriaca* 69, 1985, T. 36: 12; 31: 3.

²¹ A. Pleterski, Gradišče pri Goleku — protiturška utrdba s konca 15. stoletja, *Zgodovinski časopis* 34, 1980, 294 s.

²² S. Ciglencečki, Arheološko sondiranje utrjene srednjeveške naselbine Figozar nad Lembergom pri Šmarju, *Zgodovinski časopis* 34, 1980, 410, št. 4, 8, 25, 37—39, 41.

DIE RÖMISCHEN GRÄBER BEI DER KIRCHE DES SV. MIHAEL IN IŠKA VAS

Zusammenfassung

Die zwei Autoren berichten über die Versuchsgrabung bei der Kirche des Sv. Mihael in Iška vas südlich von Ljubljana. Einleitend stellen sie die Geschichte der Erforschung der antiken Periode in der Mikroregion Ig vor, zu welcher der Fundort gehört, und legen das Besiedlungsbild in der Antike vor (**Abb. 1**). Es folgt die Beschreibung der Versuchsgräber (**Abb. 2—9**), der einzelnen antiken Gräber (**Abb. 7—9**) und der Katalog der Gegenstände (**Taf. 1—3**).

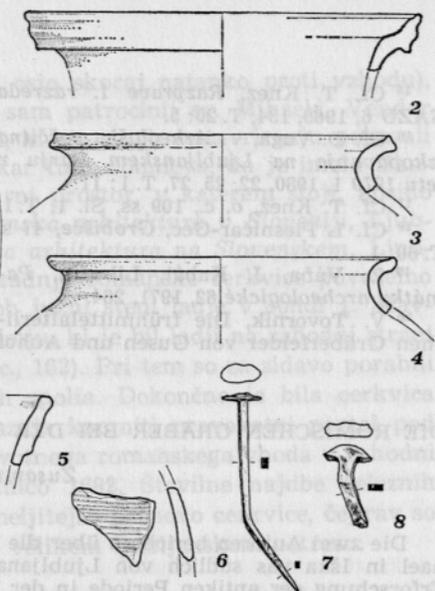
Die Funde gehören unterschiedlichen archäologischen Zeitaltern an. In die Vorgeschichte gehört das Fragment eines Topfbodens (**Taf. 1: 25**) höchstwahrscheinlich aus der Bronzezeit. Drei Brandgräber kommen aus der Antike. Die Gräber 1 und 3 sind einfache Gruben, während Grab 2 aus Steinplatten zusammengesetzt ist. Grab 1 stammt höchstwahrscheinlich aus dem Ende des 1. Jh., vielleicht noch aus der ersten Hälfte des 2. Jahrhunderts. Grab 2 kann an den Beginn des 4. Jh. gesetzt werden. Grab 3 ist vielleicht aus dem Ende des 1. bis zur Mitte des 2. Jh., es kann aber auch erst im 3. Jh. entstanden sein. — Alle drei Gräber waren stark zerstört, in der sie bedeckenden umgegrabenen Schicht befanden sich Funde aus der Vorgeschichte bis zum Mittelalter. Die Beigaben aus den einzelnen Gräbern waren deshalb durcheinandergeworfen und weit herum zerstreut. So wurde über Grab 1 der Teil eines Topfes aus Grab 2 gefunden (**Taf. 3: 5**). Die Topfmündung (**Taf. 1: 10**), die über dem Grab 3 entdeckt wurde, stimmt ihrer Faktur nach mit dem Topf aus dem Grab 2 überein (**Taf. 3: 4**). Der Unterteil des Töpfchens aus dem Grab 2 (**Taf. 3: 8**) stimmt nach Form und Größe mit der Mündung aus dem Grab 1 überein (**Taf. 2: 5**). Die Töpfchenmündung aus dem Grab 3 (**Taf. 2: 8**) stimmt nach Form und Größe völlig mit dem im Südteil der Sonde 1 gefundenen Fragment überein.

In der durcheinandergemischten Schicht über den antiken Gräbern lagen auch Fragmente menschlicher Knochen, wodurch die Volksüberlieferung über ein Skelettgräberfeld an der Kirche bestätigt wurde. Am unteren Rand dieser Schicht über dem Grab 1 kam eine Öllampe aus dem 4. Jh. zutage (**Taf. 2: 6**). Gehört sie zum spätantiken Skelettgräberfeld?

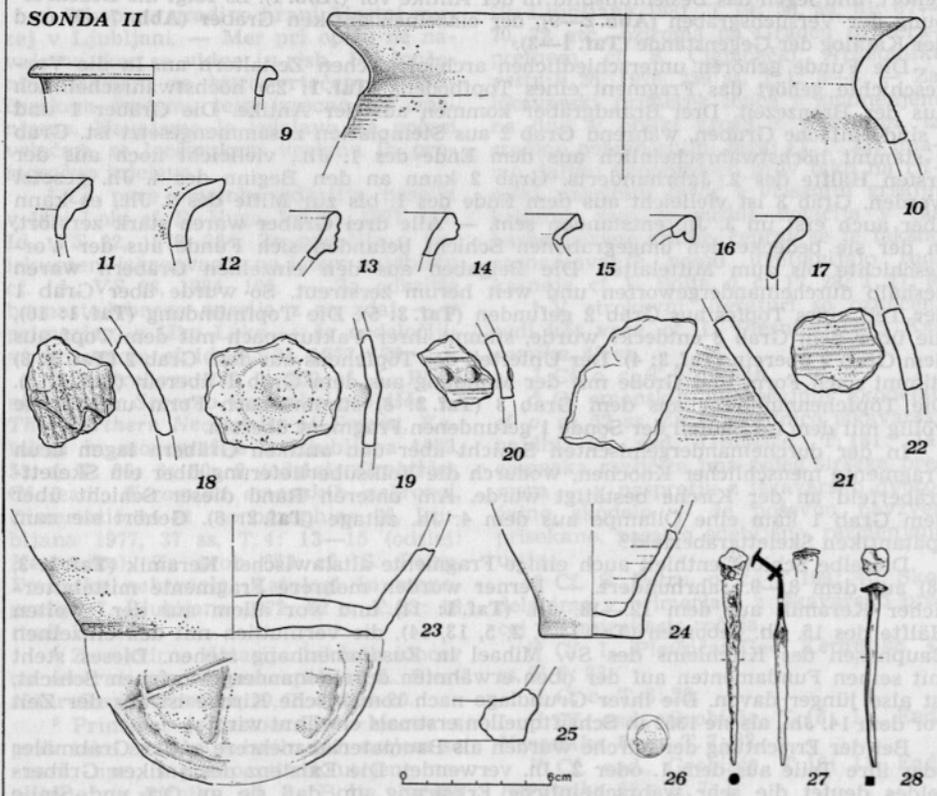
Dieselbe Schicht enthielt auch einige Fragmente altslawischer Keramik (**Taf. 1: 3, 18**) aus dem 8.—9. Jahrhundert. — Ferner wurden mehrere Fragmente mittelalterlicher Keramik aus dem 12.—13. Jh. (**Taf. 1: 11**) und vor allem aus der zweiten Hälfte des 15. Jh. geborgen (**Taf. 1: 1, 2, 5, 13, 14**), die vermutlich mit den einzelnen Bauphasen des Kirchleins des Sv. Mihael in Zusammenhang stehen. Dieses steht mit seinen Fundamenten auf der oben erwähnten durcheinandergeworfenen Schicht, ist also jünger davon. Die ihrer Grundlage nach romanische Kirche ist aus der Zeit vor dem 14. Jh., als sie 1352 in Schriftquellen erstmals erwähnt wird.

Bei der Errichtung der Kirche wurden als Baumaterial mehrere antike Grabmäler oder ihre Teile aus dem 1. oder 2. Jh. verwendet. Die Existenz des antiken Gräberfeldes deutet die sehr wahrscheinliche Erklärung an, daß sie an Ort und Stelle gefunden wurden, also demselben Gräberfeld angehören.

SONDA I

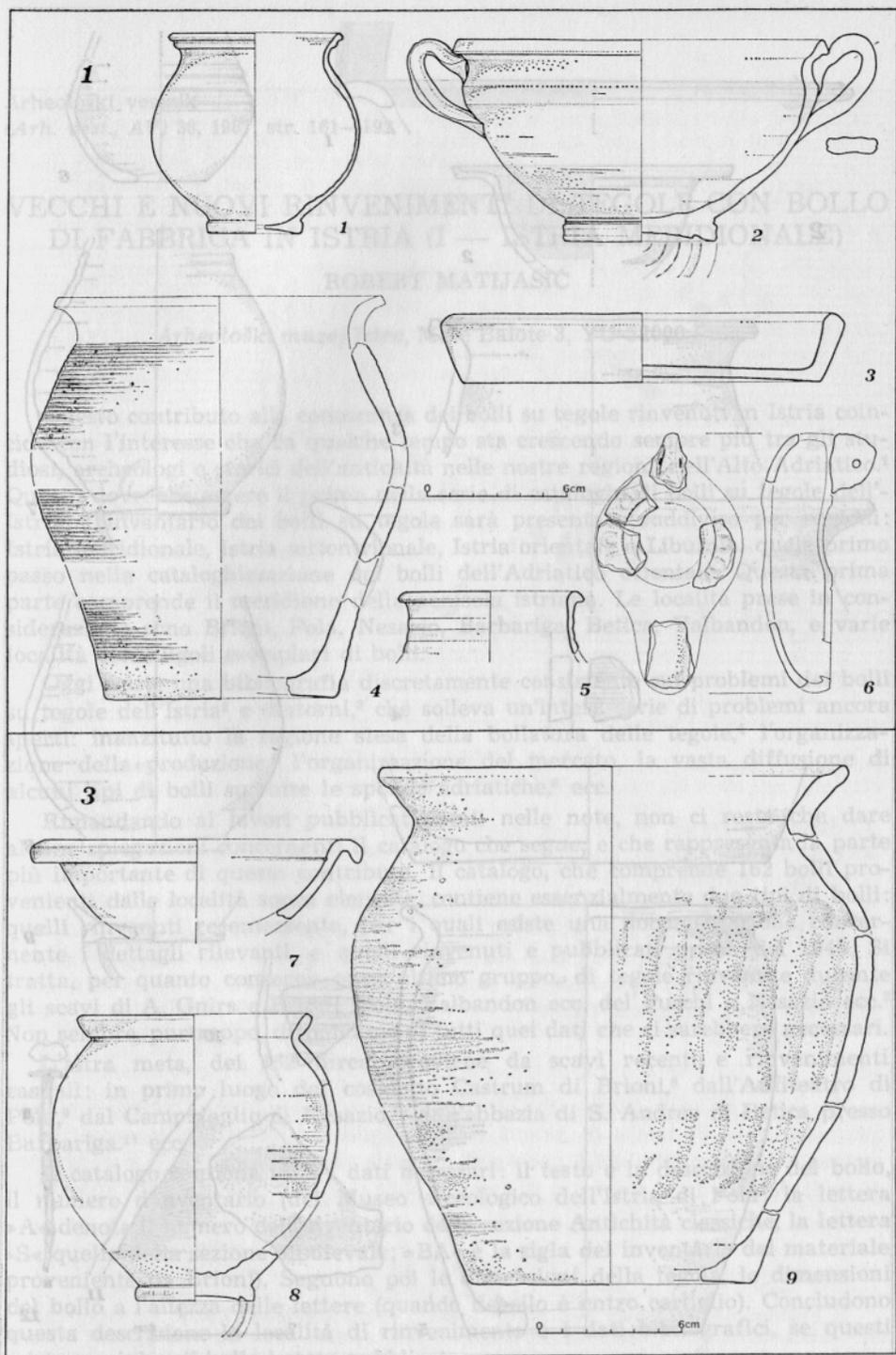

SONDA II

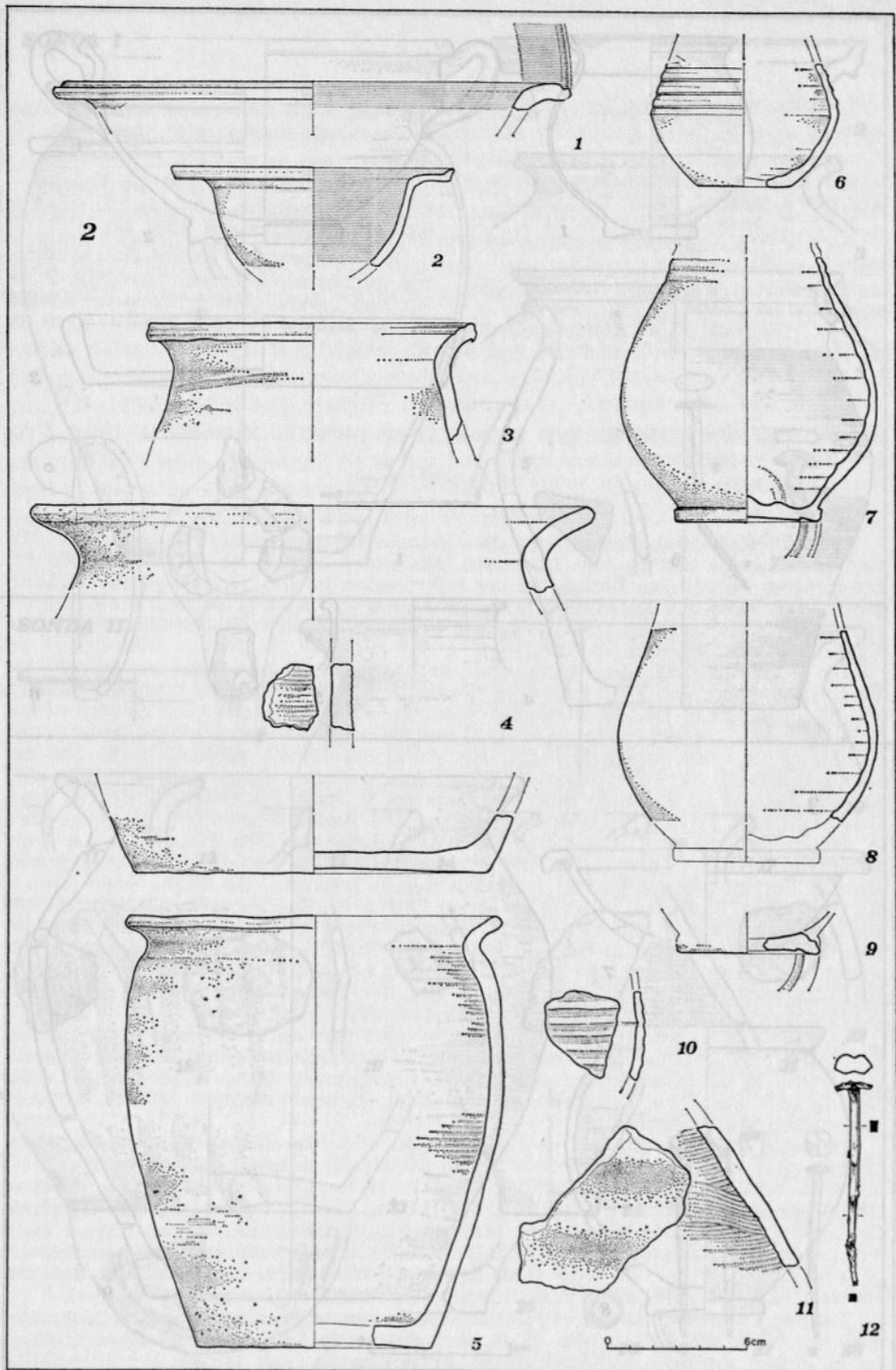
T. 1: Sv. Mihael v Iški vasi: najdbe iz sond 1 (1—8) in 2 (9—28). 7, 8, 28 železo, 27 železo z bronom, 25 steklo, ostalo lončenina (žgana glina).

Taf. 1: Sv. Mihael in Iška vas: Funde aus den Versuchsgräben 1 (1—8) und 2 (9—28). 7, 8, 28 Eisen, 27 Eisen mit Bronze, 25 Glas, das Übrige Keramik (gebrannter Ton).

T. 2: Sv. Mihael v Iški vasi: najdbe iz grobov 1 (1—6) in 3 (7—9). Vse lončenina (žgana glina).

Taf. 2: Sv. Mihael in Iška vas: Funde aus den Gräbern 1 (1—6) und 3 (7—9). Alles Keramik (gebrannter Ton).

T. 3: Sv. Mihael v Iški vasi: najdbe iz groba 2. 12 železo, drugo lončenina (žgana glina).

Taf. 3: Sv. Mihael in Iška vas: Funde aus dem Grab 2. 12 Eisen, das Übrige Keramik (gebrannter Ton).

VECCHI E NUOVI RINVENIMENTI DI TEGOLE CON BOLLO
DI FABBRICA IN ISTRIA (I — ISTRIA MERIDIONALE)

ROBERT MATIJAŠIĆ

Arheološki muzej Istre, Mate Balote 3, YU-52000 Pula

Questo contributo alla conoscenza dei bolli su tegole rinvenuti in Istria coincide con l'interesse che da qualche tempo sta crescendo sempre più tra gli studiosi, archeologi e storici dell'antichità nelle nostre regioni, nell'Alto Adriatico.¹ Questo dovrebbe essere il primo nella serie di cataloghi di bolli su tegole dell'Istria. L'inventario dei bolli su tegole sarà presentato suddiviso per regioni: Istria meridionale, Istria settentrionale, Istria orientale e Liburnia, quale primo passo nella cataloghizzazione dei bolli dell'Adriatico orientale. Questa prima parte comprende il meridione della penisola istriana. Le località prese in considerazione sono Brioni, Pola, Nesazio, Barbariga, Betica, Valbandon, e varie località con singoli esemplari di bolli.

Oggi esiste una bibliografia discretamente consistente sui problemi dei bolli su tegole dell'Istria² e dintorni,³ che solleva un'intera serie di problemi ancora aperti: inanzitutto la ragione stesa della bollatura delle tegole,⁴ l'organizzazione della produzione,⁵ l'organizzazione del mercato, la vasta diffusione di alcuni tipi di bolli su tutte le sponde adriatiche,⁶ ecc.

Rimandando ai lavori pubblicati citati nelle note, non ci resta che dare alcune spiegazioni concernenti il catalogo che segue, e che rappresenta la parte più importante di questo contributo. Il catalogo, che comprende 162 bolli provenienti dalle località sopra elencate, contiene essenzialmente due tipi di bolli: quelli rinvenuti recentemente, per i quali esiste una documentazione concernente i dettagli rilevanti, e quelli rinvenuti e pubblicati prima del 1945. Si tratta, per quanto concerne quest'ultimo gruppo, di tegole rinvenute durante gli scavi di A. Gnirs a Brioni, Pola, Valbandon ecc, del Puschi a Nesazio ecc.⁷ Non sempre, purtroppo, disponiamo di tutti quei dati che ci sarebbero necessari.

L'altra meta, dei 162 dirca, proviene da scavi recenti e rinvenimenti casuali: in primo luogo dal cosiddetto Castrum di Brioni,⁸ dall'Anfiteatro di Pola,⁹ dal Campidoglio di Nesazio,¹⁰ dall'abbazia di S. Andrea di Betica presso Barbariga,¹¹ ecc.

Il catalogo contiene tutti i dati necessari: il testo e la descrizione del bollo, il numero d'inventario (del Museo arceologico dell'Istria di Pola: la lettera »A« denota il numero dell'inventario della sezione Antichità classiche, la lettera »S« quello della sezione Medievale; »BA« è la sigla del inventario del materiale proveniente da Brioni). Seguono poi le dimensioni della tegola, le dimensioni del bollo a l'altezza delle lettere (quando il bollo è entro cartiglio). Concludono questa descrizione la località di rinvenimento e i dati bibliografici, se questi esistono, cioè se il bollo è stato pubblicato.

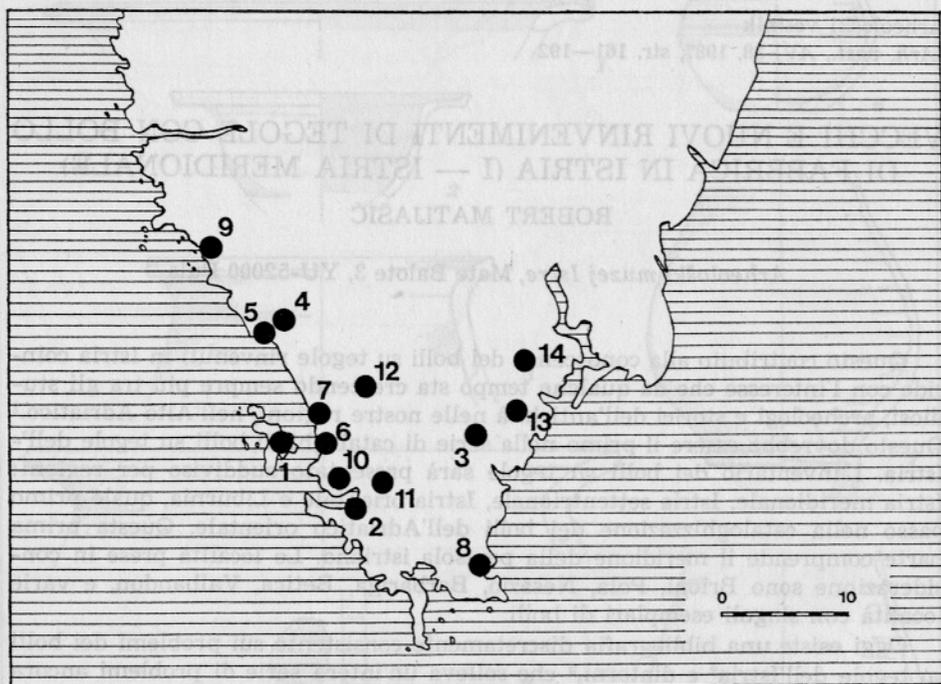

Fig. 1: Elenco delle località

SI. 1: Popis lokaliteta

1. Brioni (Brijuni), 1—37.	9. Porto Vestro (Vištar), 158.
2. Pola (Pula), 38—67.	10. Samagher, Stignano (Samager, Štinjan), 154.
3. Nesazio (Nezakcij), 68—107.	11. Bosco Regalie, Siana, Pola (Sijana, Pula), 156.
4. Betica (Betika), 108—117.	12. S. Macario, Dignano (S. Mohor, Vodnjan), 162.
5. Barbariga (Barbariga), 118—142.	13. Peruški, 159—160.
6. Valbandon (Valbandon), 153—151.	14. Carnizza (Krnica), 157.
7. Fasana (Fažana) 152—153.	
8. Porto Cuvi, Lisignano (Kuje, Ližnjan), 155 i 161.	

Va detto, a questo punto, che alcuni gruppi di rinvenimenti recenti non sono qui pubblicati. Si tratta di alcuni bolli su tegole rinvenute nelle costruzioni di tombe tardoantiche della necropoli di Burle presso Medolino,¹² e un gruppo di bolli dal cosiddetto Castrum di Brioni, bolli che non sono per ora accessibili.

Brioni

Catalogo¹³

1. Frammento di tegola con parte di bollo entro cartiglio: LAEC...; dim. 12,5 × 16 × 3 cm, bollo 7 × 3,3 cm, AE in nesso, n. inv. A 6310; Brioni, Val Catena, GNIRS 1904 b, 144, GNIRS 1910 a, 85, fig. 8.

2. Frammento di tegola di colore rosastro, con parte di bollo entro cartiglio rettangolare, mancante a destra: ...VLLONI, mancano le parti inferiori delle lettere VL, senza nessi; dim. $11,5 \times 15 \times 2,8$ cm, bollo $6 \times 2,2$ cm, alt. lett. 1,7 cm, n. inv. A 15961; Brioni, Val Catena, GNIRS 1908 b, 178, fig. e.

3. Frammento di tegola di colore giallo-rosso, con parte di bollo entro cartiglio: AFAES...; manca la parte sinistra, lettere sottili a rilievo; dim. $29 \times 28 \times 2,9$ cm, bollo $9,2 \times 3,6$ cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. A 8392; Brioni, Val Catena, WEISSHÄUPL 1899, 82.

4. Frammento di tegola di colore rosso-giallo, con la parte centrale del bollo: ...ESON...; dim. $12,3 \times 12 \times 3,3$ cm, bollo $7,3 \times 3,5$ cm, alt. lett. 2,8 cm, n. inv. A 8606; Brioni, Val Catena, GNIRS 1908 b, 177, fig. g.

5. Frammento di tegola di colore rosastro con bollo entro cartiglio, danneggiata la parte anteriore: A AESONI. AF, nesso AE e AF, punteggiatura triangolare; dim. $19,2 \times 17,8 \times 3,7$ cm, bollo $14,5 \times 3,3$ cm, alt. lett. 2,4 cm, n. inv. BA 4139; Brioni, Castrum, inedito.

6. Frammento di tegola con parte di bollo... AESONAF entro cartiglio, danneggiato nella parte inferiore, nesso AF, senza punteggiatura; dim. $24 \times 12 \times 2,9$ cm, bollo lung 13 cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. BA 2952; Brioni, Castrum, inedito.

7. Frammento di tegola con bollo entro cartiglio, conservata soltanto la parte superiore di tre lettere: ...ESO...; dim. $15 \times 12 \times 2,9$ cm, bollo lung. 7 cm, alt. lett. 2,5 cm, n. inv. BA 1719; Brioni, Castrum, inedito.

8. Frammento di tegola con parte di bollo entro cartiglio, conservata soltanto la parte superiore di tre lettere... ESO...; dim. $10,5 \times 10 \times 3$ cm, bollo lung. 10,3 cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. BA 1900; Brioni, Castrum, inedito.

9. Frammento di tegola con parte di bollo entro cartiglio, mancante la parte anteriore: ...SONIAF, nesso AF, senza punteggiatura; dim. $12 \times 11,5 \times 3,3$ cm, bollo $9,7 \times 3,5$ cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. BA 1899; Brioni, Castrum, inedito.

10. Frammento di tegola con la parte inferiore destra del bollo... NI. AF, punteggiatura triangolare, nesso AF, manca la parte superiore del cartiglio; dim. $9 \times 8,5 \times 3$ cm, bollo lung. 5,5 cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. BA 1897; Brioni, Castrum, inedito.

11. Frammento di tegola con la parte finale del bollo... I AF entro cartiglio, nesso AF, senza punteggiatura; dim. $12,5 \times 10,2 \times 3$ cm, bollo $2,8 \times 3,6$ cm, alt. lett. 3 cm, n. inv. BA 4129; Brioni, Castrum, inedito.

12. Frammento di tegola con la parte inferiore del bollo... SONIAF, nesso AF, senza punteggiatura; dim. $14,8 \times 12,5 \times 3,6$ cm, bollo lung. 10,4 cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. BA 1905; Brioni, Castrum, inedito.

13. Frammento di tegola con bollo entro cartiglio: ...SONI. AF, nesso AF, punteggiatura triangolare, lettere relativamente grosse; manca l'orlo superiore del cartiglio; dim. $12,5 \times 12,8 \times 2,5$ cm, bollo $9 \times 3,5$ cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. BA 4134; Brioni, Castrum, inedito.

14. Frammento di tegola con parte di bollo entro cartiglio: PANS...; sora di esso entro cartiglio, frammentato, un tridente in rilievo; senza nessi e punteggiatura; dim. $9,9 \times 12,5 \times 2,5$ cm, bollo $7,1 \times 2,3$ cm, alt. lett. 1,8 cm, cartiglio superiore alt. 3,3 cm, n. inv. BA 4133; Brioni, Castrum, inedito.

15. Frammento di tegola con parte di bollo entro cartiglio: PANSAE. VI...; mancante la parte finale del bollo; nesso AE, punteggiatura triangolare; dim. $10,2 \times 13,8 \times 2,7$ cm, bollo $9 \times 2,1$ cm, alt. lett. 1,7 cm, n. inv. BA 1896; Brioni, Castrum, inedito.

16. Frammento di tegola con la parte iniziale del bollo entro cartiglio: PANS...; dim. $10,3 \times 18,6 \times 2,6$ cm, bollo $5,3 \times 2,2$ cm, alt. lett. 1,7 cm, n. inv. BA 1894; Brioni, Castrum, inedito.

17. Frammento di tegola con parte anteriore di bollo: PANS... senza punteggiatura e nessi; dim. $7,3 \times 7 \times 2,9$ cm, bollo $7,2 \times 2,2$ cm, alt. lett. 1,7 cm, n. inv. BA 1678; Brioni, Castrum, inedito.

18. Frammento di tegola con parte di bollo PAN..., consunta dal mare, senza nessi, lettere svasate; dim. $14 \times 13 \times 3$ cm, bollo $5,3 \times 3,2$ cm, alt. lett. 2,5 cm, n. inv. BA 2195; Brioni, Castrum, inedito.

19. Frammento di tegola con parte di bollo PANSAEVIB..., con nesso AE, ed un piccolo cartiglio sopra il bollo con il rilievo di una corona d'alloro; dim. $15 \times$

× 16,7 × 3,2 cm, bollo 9 × 2,2 cm, alt. lett. 1,7 cm, cartiglio con corona 2,3 × 3,5 cm, n. inv. BA 2125; Brioni, Castrum, inedito.

20. Frammento di tegola di colore rosso con una parte del bollo ... LAEC; nesso AE e punteggiatura rotonda nella cavità della lettera C. Lettere alte e ben distinte, entro cartiglio; dim. 19,7 × 10,2 × 3,2 cm, bollo 6,3 × 3,1 cm, alt. lett. 2,6 cm, n. inv. BA 4140; Brioni, Castrum, inedito.

21. Frammento di tegola di colore rosso con parte del bollo ... LAEC, nesso AE e punteggiatura rotonda nella cavità della lettera C, lettera alte e ben distinte, entro cartiglio; dim. 12 × 20,5 × 3,1 cm, bollo 6,7 × 3,4 cm, alt. lett. 2,6 cm. n. inv. BA 3357; Brioni, Castrum, inedito.

22. Frammento di tegola di colore rosastro con parte di bollo entro cartiglio: LAE... , nesso AE, manca la parte finale; dim. 19 × 13 × 3,4 cm, bollo 5,3 × 3,2 cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. BA 4136; Brioni, Castrum, inedito.

23. Frammento di tegola di colore rosastro con parte di bollo entro cartiglio, la parte finale è consunta: LAE... , nesso AE; dim. 17 × 11,4 × 3,2 cm, bollo 6 × 3,1 cm, alt. lett. 2,6 cm, n. inv. BA 4137; Brioni, Castrum, inedito.

24. Frammento di tegola con la parte finale del bollo entro cartiglio ... AEC, nesso AE e punto rotondo nella cavità della lettera C; dim. 12,5 × 6 × 2,9 cm, bollo 5,3 × 3,1 cm, alt. lett. 2,6 cm, n. inv. BA 1679; Brioni, Castrum, inedito.

25. Frammento di tegola di colore giallo con bollo semicircolare a lettere impresse, parzialmente danneggiate: C. LAECAN. P. F., nesso AE, punteggiatura rotonda in tre posizioni, tra gli elementi onomastici del bollo; dim. 16 × 10,2 × 3 cm, bollo 8,7 × 4,3 cm, alt. lett. 1,4 cm, n. inv. BA 4132; Brioni, Castrum, inedito.

26. Frammento di tegola di colore rosastro con parte di bollo entro cartiglio: QGNIC... , lettere in rilievo, consunte, senza nessi e punteggiatura; dim. 10 × 11,1 × 2,8 cm, bollo 7,8 × 2,9 cm, alt. lett. 2,2 cm, n. inv. BA 1903; Brioni, Castrum, inedito.

27. Frammento di tegola di colore rosso-giallo con parte di bollo entro cartiglio, danneggiata la parte superiore: conservati soltanto i due primi elementi di sinistra, una corona stilizzata e la lettera M: o M... ; dim. 9 × 7 × 3 cm, bollo lungh. 6,2 cm, alt. lett. 1,5 cm, n. inv. BA 1901; Brioni, Castrum, inedito.

28. Frammento di tegola con parte di bollo danneggiato entro cartiglio: ... VLLO... , manca la parte superiore delle lettere; dim. 10 × 11,5 × 2,7 cm, bollo lungh. 4,5 cm, alt. lett. 1,4 cm, n. inv. BA 1895; Brioni, Castrum, inedito.

29. Frammento di tegola con parte di bollo entro cartiglio: ... ONI; dim. 13,9 × 13,1 × 2,3 cm, bollo 3,8 × 2,1 cm, alt. lett. 1,6 cm, n. inv. BA 4128; Brioni, Castrum, inedito.

30. Frammento di tegola di colore rosso-girigio con parte di bollo entro cartiglio: ... CEIONI MAXI, nesso MA, la lettera X è più piccola delle altre e sulla linea superiore delle lettere, manca la parte anteriore del bollo; dim. 16,7 × 16,7 × 3 cm, bollo 12,5 × 3,4 cm, alt. lett. 2,6 cm, n. inv. BA 4130; Brioni, Castrum, inedito.

31. Frammento di tegola di colore giallo, con la parte finale del bollo ... OSI a lettere impresse, senza cartiglio; dim. 16,4 × 21,5 × 3,3 cm, bollo 4,2 × 1,9 cm, n. inv. BA 1901; Brioni, Castrum, inedito.

32. Frammento di tegola di colore giallo con bollo LPETRAVIT, a lettere impresse, senza punteggiatura, nesso finale AVIT; dim. 20 × 19 × 3 cm, bollo 8,5 × 1,8 cm, n. inv. BA 2426; Brioni, Castrum, inedito.

33. Frammento di tegola di colore giallo-rosso con una parte del bollo a lettere impresse QCLODIAMB... , nesso DI e AM, della B è conservata soltanto l'asta verticale, senza punteggiatura; dim. 18,5 × 16 × 2,8 cm, bollo 11,5 × 2,2 cm, n. inv. BA 9447; Brioni, Castrum, inedito.

34. Frammento di tegola di colore giallo con la parte del bollo a lettere impresse ... ROSI, nesso SI; dim. 15,6 × 12,5 × 2,9 cm, bollo 4,7 × 2,4 cm, n. inv. BA 4131; Brioni, Castrum, inedito.

35. Frammento di tegola di colore giallo con la parte del bollo a lettere impresse ... CLODIAM... , si intravede la parte inferiore della lettera iniziale Q, nesso DI e AM; dim. 10 × 12,9 × 2,7 cm, bollo 8,5 × 2,6 cm, n. inv. BA 1904; Brioni, Castrum, inedito.

36. Frammento di tegola di colore rosso-giallo con parte del bollo a, lettere impresse: QCLO... , manca la parte anteriore della prima lettera Q senza nessi e pun-

teggiatura; dim. $9,3 \times 6,1 \times 3,7$ cm, bollo $6,5 \times 2,4$ cm, n. inv. BA 4135; Brioni, Castrum, inedito.

37. Frammento di tegola di colore giallo con una parte del bollo a lettere incise C. IVLI AFRI..., la prima lettera C e danneggiata a sinistra, punteggiatura triangolare fra gli elementi onomastici, nessi VL, AF, RI; dim. $9,4 \times 9,8 \times 2$ cm, bollo $7,4 \times 1,9$ cm, n. inv. BA 1893; Brioni, Castrum, inedito.

Pola

38. Frammento di tegola di colore giallo con bollo a lettere in rilievo entro cartiglio; C. FLAVI, punto rotondo dopo la C; dim. $32 \times 20 \times 3,3$ cm, bollo $6,8 \times 2,1$ cm, alt. lett. 1,5 cm, n. inv. A 10642; Pola, villa suburbana in via Titograd, 1965, inedito.

39. Frammento di tegola di colore rosastro con bollo entro cartiglio CRISPINIL-LAE, lettere a rilievo, nessi RI, PI, NI, AE; dim. $52 \times 38 \times 3,6$ cm, bollo $10,5 \times 2,5$ cm, alt. lett. 1,7 cm, n. inv. A 8665; Pola, via JNA (ex via Arena), inedito.

40. Frammento di tegola di colore giallo-ocra con parte di bollo con lettere incise: ... RVFI; dim. $20 \times 14 \times 3,8$ cm, bollo $3,5 \times 2,2$ cm, n. inv. A 10643; Pola, teatro del Campidoglio, inedito.

41. Frammento di tegola di colore rosso scuro, con parte del bollo entro cartiglio con lettere a rilievo: ... NSIAN...; dim. $10,5 \times 18,6 \times 2,6$ cm, bollo $9,4 \times 3,2$ cm, alt. lett. 2,5 cm, n. inv. A 10630; Pola, Mausoleo, inedito.

42. Frammento di tegola di colore giallo con parte del bollo a lettere incise: QCLODI..., nesso DI, senza punteggiatura; dim. $19,5 \times 18 \times 4,1$ cm, bollo $8,3 \times 2,4$ cm, n. inv. A 10629; Pola, Mausoleo, inedito.

43. Frammento di tegola di colore rosso con parte del bollo entro cartiglio: A. FAESONI. A..., lettere a rilievo, punteggiatura triangolare, nesso AE, manca l'ultimo elemento; dim. $18 \times 20 \times 4,1$ cm, bollo $14,2 \times 3,5$ cm, alt. lett. 2,4 cm, n. inv. A 10649; Pola, via M. Gupca (ex via Castropola), inedito.

44. Frammento di tegola di colore rosso con la parte finale del bollo entro cartiglio, con lettere a rilievo: ... NA, in nesso capovolto, si intravede l'asta verticale di una lettera precedente al nesso NA; dim. $12 \times 19,5 \times 2,5$ cm, bollo $4 \times 2,6$ cm, alt. lett. 1,9 cm, n. inv. A 10626; Pola, via Carducci (ora via M. Balote), rinvenimento anteriore al 1947, inedito.

45. Frammento di tegola di colore rosso chiaro con parte di bollo danneggiato entro cartiglio: AFAESO..., manca l'orlo a sinistra del cartiglio, senza nessi e punteggiatura, lettere alte e sottili; dim. $15,4 \times 14,2 \times 2,5$ cm, bollo $12,2 \times 3,3$ cm, alt. lett. 2,8 cm, n. inv. A 10333; Valmade, Pola, villa rustica, 1981, inedito.

46. Frammento di tegola di colore rosso con bollo danneggiato entro cartiglio, lettere a rilievo: PANSIANA, senza nessi. Il bollo è soltanto leggermente impresso e manca la parte superiore del cartiglio; dim. $35 \times 47 \times 2,5$ cm, bollo $15,6 \times 2,7$ cm, alt. lett. 1,9 cm, n. inv. A 10652; Pola, Anfiteatro, 1985, inedito.

47. Frammento di tegola di colore rosso con bollo entro cartiglio e lettere a rilievo: PANSIANA, con il simbolo del lituus dopo la lettera A finale, sempre entro il medesimo cartiglio, leggermente impresso e danneggiato, specialmente nella parte iniziale; dim. $56 \times 46 \times 2,5$ cm, bollo $13,7 \times 2,7$ cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. A 10650; Pola, Anfiteatro, 1985, inedito.

48. Tegola di colore giallo con bollo entro cartiglio e lettere a rilievo TROSI, TR in nesso, danneggiata la parte inferiore destra del cartiglio; dim. $58 \times 40 \times 3,3$ cm, bollo $4,8 \times 1,4$ cm, alt. lett. 1,6 cm, n. inv. A 10652; Pola, Anfiteatro, inedito.

49. Frammento di embrice leggermente convesso, di colore giallo, con il bollo leggermente impresso e danneggiato, entro cartiglio del quale non si vede la linea inferiore, testo sinistrorso: LBARILLEVP, senza nessi e punteggiatura; dim. $19 \times 13,5 \times 2,5$ cm, bollo $7,8 \times 1,6$ cm, alt. lett. 1,2 cm, n. inv. A 10628; Pola, Anfiteatro, maggio, 1938, inedito.

50. Frammento di tegola di colore rosastro con parte di bollo entro cartiglio: NER CLAVDI P..., nessi NER, LA e VDI, punteggiatura tra NER e CLAVDI nella forma di una piantina stilizzata; dim. $22,4 \times 16 \times 2,4$ cm, bollo $10,7 \times 3,4$ cm, alt. lett. 2—2,3 cm, n. inv. A 10653; Pola, Anfiteatro, 1985, inedito.

51. Frammento di tegola di colore rosso chiaro con parte di bollo entro cartiglio, lettere a rilievo, alte e sottili: ...AEC; dim. $13,5 \times 13,5 \times 3$ cm, bollo 6×3 cm, alt. lett. 2,4 cm, n. inv. A 6307; Pola Anfiteatro, GNIRS 1910 a, 85, fig. 8.

52. Frammento di tegola di colore rosso, con bollo entro cartiglio, leggermente converso, lettere alte e marcate, lezione estremamente difficile TPRKI. SEIFRN, due piccoli punti triangolari, le lettere sono in parte danneggiate il che contribuisce alla difficoltà di lettura; dim. $14 \times 11 \times 3,4$ cm, bollo $5,8 \times 1,5$ cm, alt. lett. 1,0 cm, n. inv. A 10644; Pola, via M. Gupca (ex via Castropola), GNIRS 1911 a, 30, fig. 29.

53. Frammento di tegola di colore giallo, con parte di bollo inciso, ...ETRAVIT..., nesso AVIT, senza punteggiatura; dim. $6,5 \times 16,2 \times 3$ cm, bollo $6 \times 1,8$ cm, n. inv. A 6094; Pola, via M. Gupca (ex via Castropola), GNIRS 1911 a, 30, fig. 29.

54. Frammento di tegola di colore giallo con bollo a lettere incise: LPETRAVIT, nesso AVIT, senza punteggiature; dim. $16 \times 17,5 \times 3$ cm, bollo $8,5 \times 1,6$ cm, n. inv. A 8364; Pola, Porta Ercole, GNIRS 1910 c, 194.

55. Frammento di tegola di colore giallo con parte di bollo a lettere incise: ...IB.RVFI, nessi IB, VF, punteggiatura triangolare allungata; dim. $17 \times 13,5 \times 4$ cm, bollo $6,2 \times 1,9$ cm, n. inv. A 6206; Pola, via M. Gupca (ex via Castropola), GNIRS 1911 a, 30.

56. Frammento di tegola di colore giallo con la parte finale del bollo a lettere incise in due righe: ...I/...TIS; dim. $21 \times 8,5 \times 3,6$ cm, bollo $2,2 \times 3,1$ cm, alt. lett. 1,4 cm, n. inv. A 8438; Pola, via M. Gupca (ex via Castropola), GNIRS 1912 a, 31.

57. Frammento di tegola di colore giallo con parte di bollo entro cartiglio, lettere a rilievo, manca la parte iniziale: ...BARBILLEV; dim. $13,5 \times 16 \times 3$ cm, bollo $8,5 \times 2$ cm, alt. lett. 1,4 cm, n. inv. A 6244; Pola, Porta Ercole, GNIRS 1910 c, 194.

58. Frammento di tegola di colore giallo con la parte iniziale del bollo a lettere incise: L.ATI..., nesso AT, punteggiatura quadrangolare dopo la L; dim. $10 \times 9 \times 3,5$ cm, bollo $4,3 \times 2,1$ cm, n. inv. A 6074; GNIRS 1911 b, 186, fig. 108.

59. Frammento di tegola con la parte centrale del bollo a lettere incavate: ...CHRESIMI..., nessi CHR, SI, MI; dim. $7 \times 11 \times 2,5$ cm, bollo $6,8 \times 2$ cm, n. inv. A 6060; Pola, Monte Zaro, GNIRS 1908 a, 154, fig. 2.

60. Frammento di tegola con una parte del bollo a lettere incavate: ...FRICANI, nesso ANI e possibile RI, dove l'asta verticale della I sopra la R non è conservata; dim. $3 \times 14 \times 2,6$ cm, bollo 6×2 cm, n. inv. A 8404; Pola, Porta Ercole, GNIRS 1910 c, 194.

61. Tegola di colore giallo-grigio, malamente cotta, con bollo DONATIANI entro cartiglio nella parte inferiore; tutta la superficie superiore scanalata verticalmente con linee ondulate; le lettere sono leggermente impresse, d'aspetto rustico, con le aste discendenti delle due lettere N rovesciate; dim. $45 \times 44 \times 3,6$ cm, bollo $12,7 \times 3$ cm, alt. lett. 2 cm, n. inv. A 10647; Pola, S. Giovanni in Prà Grande, GNIRS 1910 b, 104.

62. Frammento di tegola di colore giallo con bollo entro cartiglio a lettere in rilievo: AFAESONIAF; punto rotondo, il nesso delle lettere AF finali e danneggiato, ma sicuro; dim. $21 \times 13 \times 3$ cm, bollo $18 \times 3,5$ cm, alt. lett. 2,8 cm, n. inv. A 6202; Pola, Teatro del Campidoglio, GNIRS 1912, 263.

63. Frammento di tegola di colore giallo con bollo entro cartiglio a lettere in rilievo: AFAESONIAF, senza punteggiatura visibile, nesso AF, la lettera I è danneggiata; dim. $43 \times 30,5 \times 3,4$ cm, bollo $18 \times 3,5$ cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. A 8481; Pola, mura cittadine tra Porta Gemina e Via Kandler (via I. G. Kovačić), WEISSHÄUPL 1898, 99.

64. Frammento di tegola di colore giallo con bollo entro cartiglio e lettere a rilievo: ...FAESONIAF, manca la lettera A iniziale, nesso AF, senza punteggiatura; dim. $22 \times 31 \times 3$ cm, bollo $16,2 \times 3,4$ cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. A 6197; Pola, mura cittadine tra Porta Gemina e Via Kandler (via I. G. Kovačić), WEISSHÄUPL 1898, 99.

65. Frammento di tegola di colore giallo con bollo entro cartiglio e lettere a rilievo: AFAESONIAF, senza punteggiatura, nesso AF; dim. $48 \times 38,5 \times 3,2$ cm, bollo $17,8 \times 3,3$ cm, alt. lett. 2,8 cm, n. inv. A 8506; Pola, Valle Lunga, GNIRS 1907, 51.

66. Frammento di tegola di colore rosastro con parte di bollo entro cartiglio, lettere a rilievo: MODLA..., senza nessi e punteggiatura; dim. $14 \times 11 \times 3,5$ cm, bollo $7,3 \times 2,4$ cm, alt. lett. 1,4—1,6 cm, n. inv. A 6225; Pola, Valle Lunga, GNIRS 1907, 51.

67. Frammento di tegola di colore rosso con parte di bollo entro cartiglio e lettere a rilievo: SOLON...; dim. 20,5 × 14,5 × 3,5 cm, bollo 11 × 13,2 cm, alt. lett. 2,6 cm, n. inv. A 8640; Pola, via Castropola (M. Gupca), GNIRS 1911 a, 29, fig. 25.

Nesazio

68. Frammento di tegola di colore rosastro con la parte finale del bollo ...AS, con punto triangolare tra la lettera S e il bordo del cartiglio; la parte inferiore del cartiglio è danneggiata; dim. 13,8 × 14 × 3,4 cm, bollo lungh. 5,7 cm, alt. lett. 3,6 cm, n. inv. A 8504; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 33.

69. Frammento di tegola di colore rosso con bollo entro cartiglio e lettere a rilievo SOLONATE, manca la parte finale del cartiglio; dim. 28 × 40,5 × 3,1 cm, bollo 15,6 × 2,9 cm, alt. lett. 1,9 cm, n. inv. A 8535; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 34.

70. Frammento di tegola di colore rosso con bollo entro cartiglio e lettere a rilievo SOLONATE, alcune lettere parzialmente danneggiate; dim. 44 × 39 × 4 cm, bollo 16,5 × 2,9 cm, alt. lett. 2,8 cm, n. inv. A 6091; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 35.

71. Frammento di tegola di colore rosso con la parte centrale del bollo entro cartiglio e lettere a rilievo: ...OLONAS, dell'ultima lettera S si vede soltanto la «coda inferiore», le lettere OL sono parzialmente danneggiate; dim. 16,5 × 23,5 × 3,0 cm, bollo lungh. 15,1 cm, alt. lett. 3,7 cm, n. inv. A 8491; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 32.

72. Frammento di tegola di colore rosso con la parte anteriore del bollo entro cartiglio e lettere a rilievo: SOLO...; dim. 15 × 12 × 2,5 cm, bollo 8 × 2,3 cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. A 6154; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 31.

73. Frammento di tegola di colore rosso con la parte anteriore del bollo entro cartiglio e lettere a rilievo: SOLON...; dim. 11 × 16 × 3,1 cm, bollo 9,2 × 3 cm, alt. lett. 2,4 cm, n. inv. A 8408; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 31.

74. Frammento di tegola di colore rosso con la parte finale del bollo entro cartiglio con lettere a rilievo, danneggiata la parte inferiore del cartiglio e delle lettere: ...AS; dim. 14 × 16 × 3 cm, bollo 5 × 4,5 cm, alt. lett. 3,8 cm, n. inv. A 8405; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 33.

75. Frammento di tegola di colore rosastro con una parte di bollo cartiglio e lettere a rilievo: SOLONA..., conservata soltanto la linea inferiore del cartiglio; dim. 21 × 16 × 2 cm, bollo lungh. 13 cm, alt. lett. 2,4 cm, n. inv. A 8370; Nesazio, STICOTTI 1902, 15.

76. Frammento di tegola di colore rosastro con parte di bollo entro cartiglio e lettere a rilievo: CINNIANA.IV.LI..., nessi NI, VL, punteggiatura triangolare tra gli elementi onomastici, dell'ultima lettera conservata soltanto l'asta verticale: dim. 16 × 12,5 × 3,1 cm, bollo 14,5 × 3,3 cm, alt. lett. 2,5 cm, n. inv. A 8540; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 17.

77. Frammento di tegola di colore rosastro con parte del bollo entro cartiglio e lettere a rilievo: ...IVL.PRI..., punto triangolare, nessi VL, RI; dim. 19 × 14 × 3 cm, bollo 8 × 3,4 cm, alt. lett. 3,2 cm, n. inv. A 8501; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 19.

78. Frammento di tegola con parte di bolli entro cartiglio e lettere a rilievo: ...NAIVLPRI..., senza punteggiatura visibile e con nessi VL, RI; dim. 21 × 11 × 3 cm, bollo 11 × 3,4 cm, alt. lett. 3,2 cm, n. inv. A 6229; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 18.

79. Frammento di tegola di colore rosso con parte di bollo entro cartiglio e lettere a rilievo: ALETO..., nesso AL; dim. 15 × 15 × 4 cm, bollo 4,4 × 2,3 cm, alt. lett. 1,7 cm, n. inv. A 6215; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 14.

80. Frammento di tegola di colore rosastro con bollo entro cartiglio e lettere a rilievo: CLODIBO, senza nessi e punteggiatura, lettere alte e piuttosto sottili; dim. 16 × 16 × 2,5 cm, bollo 11 × 3,5 cm, alt. lett. 2,5 cm, n. inv. A 6232; Nesazio, STICOTTI 1902, 15.

81. Frammento di tegola di colore giallo con bollo a lettere incise: C.CO.E, manca la parte inferiore dell'ultima lettera; dim. 14,9 × 9,5 × 3 cm, bollo 4,7 × 1,6 cm, n. inv. A 8419; Nesazio, PUSCHI 1905, 20.

82. Frammento di tegola di colore giallo con bollo a lettere incavate: C.CO.E., punteggiatura rotonda in due punti; dim. 11 × 6,5 × 3 cm, bollo 5,5 × 1,6 cm, n. inv. A 6264; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 21.

83. Frammento di tegola di colore rosso con parte di bollo a lettere incavate: ... HERMEROT., nessi HER, ME, punto rotondo dopo l'ultima lettera; dim. $10 \times 14 \times 3$ cm, bollo $8,7 \times 1,8$ cm, n. inv. A 6092; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 35.
84. Frammento di tegola di colore giallo con parte di bollo a lettere incavate: TIB VET, nessi TIB, VE, senza punteggiatura; dim. $15 \times 25,5 \times 3,4$ cm, bollo $6,2 \times 2,4$ cm, n. inv. A 8375; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 36.
85. Frammento di tegola di colore rosastro con bollo entro cartiglio con lettere in rilievo: L FVLLONI, senza nessi e punteggiatura, la lettera iniziale L è danneggiata; dim. $15 \times 13 \times 3$ cm, bollo $8,8 \times 2,2$ cm, alt. lett. 1,6 cm, n. inv. A 6227; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 26.
86. Frammento di tegola di colore giallastro con bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: L.M.L.LAV, manca la parte finale del bollo, punteggiatura rotonda, nesso AV; dim. $16 \times 23 \times 3$ cm, bollo $7,3 \times 2,4$ cm, alt. lett. 1,3 cm, n. inv. A 6243; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 29.
87. Frammento di tegola di colore rosso con parte di bollo entro cartiglio e lettere in rilievo, male conservato: ... FVLL, nesso VL, senza punteggiatura; dim. $16,5 \times 11 \times 3$ cm, bollo $4,2 \times 1,6$ cm, alt. lett. 1,3 cm, n. inv. A 6261; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 28.
88. Frammento di tegola con bollo entro cartiglio e lettere in rilievo, C.L.FVLL, punteggiatura rotonda, nesso VL; dim. $38 \times 18 \times 2,9$ cm, bollo $6,5 \times 1,6$ cm, alt. lett. 1,3 cm, n. inv. A 8448; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 27.
89. Frammento di tegola di colore giallo con una parte di bollo a lettere impresse: ... LODIAMBR..., nessi DI, AM; dim. $12,5 \times 12,5 \times 3,5$ cm, bollo $10 \times 2,4$ cm, n. inv. A 6275; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 21.
90. Frammento di tegola di colore giallo con la parte iniziale del bollo a lettere impresse, nitide e profonde: CAR..., senza nessi e punteggiatura; dim. $17 \times 9,5 \times 3$ cm, bollo $5,3 \times 2$ cm, n. inv. A 6064; Nesazio, STICOTTI 1902, 15.
91. Frammento di tegola di colore rosastro con bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: LKARMINI, senza nessi e punteggiatura; dim. $15 \times 19 \times 3,5$ cm, bollo $8,5 \times 1,8$ cm, alt. lett. 1,3 cm, n. inv. A 6047; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 15.
92. Frammento di tegola di colore giallo con una parte di bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: ... NIAF, nesso AF; dim. $11 \times 14 \times 2,8$ cm, bollo $6,2 \times 3,4$ cm, alt. lett. 2,6 cm, n. inv. A 8569; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 24.
93. Frammento di tegola di colore giallo-grigio con bollo entro cartiglio e lettere in rilievo, manca la parte finale: AFAESONI..., senza punteggiatura e nessi; dim. $36 \times 25,5 \times 2,9$ cm, bollo $16,5 \times 3,4$ cm, alt. lett. 2,8 cm, n. inv. A 8361; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 22.
94. Frammento di tegola di colore giallo con una parte di bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: ... ONIAF, senza punteggiatura, nesso AF; dim. $24 \times 15,4 \times 3,3$ cm, bollo $8,3 \times 3,6$ cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. A 8380; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 23.
95. Frammento di tegola di colore rosso con bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: TIPANSIANA, senza nessi, con punteggiatura dopo TI in forma quadrangolare allungata; dim. $27 \times 18 \times 4,5$ cm, bollo $12,3 \times 2,3$ cm, alt. lett. 1,8 cm, n. inv. A 6213; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 2.
96. Frammento di tegola di colore rosso con la parte iniziale del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: NER CLAV..., nesso NER, LA, senza punteggiatura, manca la linea inferiore del cartiglio; dim. $18 \times 24 \times 3,1$ cm, bollo lungh. 7,6 cm, alt. lett. 2 cm, n. inv. A 8537; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 9.
97. Frammento di tegola di colore rosso con parte di bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: NERONIS..., nessi NE e NI, manca la linea inferiore del cartiglio; dim. $15 \times 8 \times 2,5$ cm, bollo lungh. 8,1 cm, alt. lett. 2,1 cm, n. inv. A 6079; Nesazio, PUSCHI 1905, n. 12.
98. Frammento di tegola di colore rosso con la parte iniziale del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: TIC..., senza nessi e punteggiatura; dim. $17 \times 33 \times 2,4$ cm, bollo $6,4 \times 2,8$ cm, alt. lett. 2 cm, n. inv. A 10638; Nesazio, 1984, inedito.
99. Frammento di tegola di colore rosso con la parte finale del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: ... IANA, nesso AN, manca la linea inferiore del cartiglio; dim. $24 \times 26 \times 2,5$ cm, alt. lett. 2,5 cm, bollo lungh. 6,8 cm, n. inv. A 10640; Nesazio, 1984, inedito.

100. Frammento di tegola di colore rosso con la parte iniziale e centrale del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo, senza punteggiatura: NERCLAUDPAN... , nesi NE, VD, AN; dim. 19 × 13 × 3,1 cm, bollo 11,8 × 3,2 cm, alt. lett. 2,2 cm, n. inv. A 10646; Nesazio, 1984, inedito.

101. Frammento di tegola di colore rosso con la parte centrale del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: ... ANSIA..., ben modelate e impresse; dim. 18 × 23 × 2,4 cm, bollo 7 × 3,2 cm, alt. lett. 2,5 cm, n. inv. A 10637; Nesazio, 1980, inedito.

102. Frammento di tegola di colore giallo con parte del bollo a lettere incise su due righe: ... INIC/ ... DENTI, nesso TI, le lettere sono sottili e piccole; dim. 24 × 12 × 3,1 cm, alt. lett. 1,5 cm, n. inv. A 10524; Nesazio, 1981, inedito.

103. Frammento di tegola di colore giallo con bollo a lettere incise, leggermente impresse, DPOBLICILO, senza nesi e punteggiatura; dim. 34,2 × 23 × 2,7 cm, bollo 9,8 × 1,9 cm, n. inv. A 10635; Nesazio, 1980, inedito.

104. Frammento di tegola di colore giallo, con la parte centrale del bollo a lettere incise, alte e sottili: ... CHRES...; dim. 6,5 × 13,2 × 3 cm, bollo 5 × 2,1 cm, n. inv. A 8605; Nesazio, PUSCHI 1905, n.?

105. Frammento di tegola di colore giallo con bollo a lettere incise: L.PETR AVIT, nesso AVIT, punteggiatura rotonda; dim. 27 × 14 × 3,2 cm, bollo 8,8 × 2,2 cm, n. inv. A 10636; Nesazio, 1980, inedito.

106. Frammento di tegola di colore giallo con parte di bollo a lettere incise, parzialmente danneggiato: L PETRA...; dim. 11,7 × 11,2 × 3 cm, bollo 7,6 × 1,6 cm, n. inv. A 10618; Nesazio, 1980, inedito.

107. Frammento di tegola di colore giallo con la parte centrale e finale del bollo a lettere incise: ... ETR.AVIT, nesso AVIT, punto triangolare; dim. 29 × 18 × 3,5 cm, bollo 6 × 1,2 cm, n. inv. A 18782; Nesazio, 1980, inedito.

Betica

108. Frammento di tegola di colore rosso con bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: PANSIANA, seguito, dopo l'ultima lettera, dal simbolo del lituus in rilievo; dim. 20 × 20 × 2,9 cm, bollo 14,9 × 2,8 cm, alt. lett. 2 cm, n. inv. S 5073; Betica, S. Andrea, inedito.

109. Frammento di tegola di colore rosso con una gran parte del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: ... PANSIANA, danneggiata la parte superiore delle ultime lettere del bollo; dim. 21 × 28 × 2,5 cm, bollo 12,6 × 3 cm, alt. lett. 2,2 cm, n. inv. A 5074; Betica, S. Andrea, inedito.

110. Frammento di tegola di colore rosso con parte del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: ... ANSIANA, seguito dal simbolo del lituus dopo l'ultima lettera; dim. 14,5 × 12 × 3,4 cm, bollo 13 × 3,8 cm, alt. lett. 2,8 cm, n. inv. S 5076; Betica, S. Andrea, inedito.

111. Frammento di tegola di colore rosso con bollo entro cartiglio e lettere in rilievo, PANSIAN..., senza nesi e punteggiatura; dim. 31 × 27 × 2,3 cm, bollo 13 × 4 cm, alt. lett. 3 cm, n. inv. A 5016; Betica, S. Andrea, inedito.

112. Frammento di tegola di colore rosso con parte di bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: CCAESA..., nesso AE, senza punteggiatura; dim. 15 × 19 × 3,1 cm, bollo 7,4 × 3,4 cm, alt. lett. 2,1 cm, n. inv. S 5077; Betica, S. Andrea, inedito.

113. Frammento di tegola di colore rosso con piccolo bollo entro cartiglio e lettere in rilievo, sottili e rustiche: CRC; dim. 20 × 20 × 3,1 cm, bollo 4,4 × 2,1 cm, alt. lett. 1,5 cm, n. inv. S 5072; Betica, S. Andrea, inedito.

114. Frammento di tegola di colore giallo-rosa, con bollo entro cartiglio e lettere sottili in rilievo: ... FAESONIAF, punto rotondo prima della lettera F, senza altri nesi a parte il possibile AF finale; dim. 21 × 35 × 3,5 cm, bollo 16 × 3,6 cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. S 5075; Betica, S. Andrea, inedito.

115. Frammento di tegola di colore giallo-rosa, con bollo entro cartiglio e lettere sottili in rilievo: ... AFAE..., senza punteggiatura; dim. 7 × 16 × 3,1 cm, bollo 6 × 3,5 cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. S 5078; Betica, S. Andrea, inedito.

116. Frammento di tegola di colore rosso con bollo dentro cartiglio e lettere in rilievo: LFLVLLONI, danneggiata la parte superiore delle lettere VLLO; dim. 11 × 16 × 2,8 cm, bollo 8 × 2 cm, alt. lett. 1,5 cm, n. inv. S 5042; Betica, S. Andrea, inedito.

117. Frammento di tegola di colore giallo con bollo a lettere impresse: P. V. TE::, nesso TE o ET, punteggiatura triangolare tra P, V, TE, mentre l'ultimo gruppo di lettere è seguito da tre punti triangolari disposti originariamente con un quarto punto in forma di quadrato; dim. $17 \times 19 \times 3$ cm, bollo $8,5 \times 2,2$ cm, n. inv. S 5007; Betica, S. Andrea, inedito.

Barbariga

118. Frammento di tegola di colore giallo con parte di bollo a lettere impresse: ...CLO..., conservata anche parte della lettera precedente (Q); dim. $5,4 \times 7,2 \times 3$ cm, bollo $4,3 \times 2,3$ cm, n. inv. A 4082; Barbariga, magazzino dell'olio, inedito.

119. Frammento di tegola di colore giallo-rosa con la parte iniziale del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: AFAESO..., senza nessi e punteggiatura; dim. $15,3 \times 18,2 \times 2,9$ cm, bollo $12 \times 3,5$ cm, alt. lett. 1,8 cm, n. inv. A 4091; Barbariga, magazzino dell'olio, inedito.

120. Frammento di tegola di colore giallo-rosa con la parte iniziale del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: AF..., senza punteggiatura; dim. $10 \times 9,3 \times 3,3$ cm, bollo $4,2 \times 3,6$ cm, alt. lett. 2,8 cm, n. inv. A 4085; Barbariga, magazzino dell'olio, inedito.

121. Frammento di tegola di colore giallo-rosa con la parte iniziale del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: AFAE..., senza nessi e punteggiatura, dim. $10,5 \times 15,5 \times 3$ cm, bollo $7,2 \times 3,6$ cm, alt. lett. 2,6 cm, n. inv. A 4088; Barbariga, magazzino dell'olio inedito.

122. Frammento di tegola di colore rosa-giallo con la parte centrale del bollo entro cartiglio e lettere a rilievo: ...ESONI...; dim. $11 \times 15 \times 3,1$ cm, bollo $9,7 \times 3,6$ cm, alt. lett. 2,9 cm, n. inv. A 4087; Barbariga, magazzino dell'olio, inedito.

123. Frammento di tegola di colore giallo-rosa con la parte finale del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: ...IAF, nesso AF, senza punteggiatura; dim. $13 \times 18 \times 3,2$ cm, bollo $3,8 \times 3,6$ cm, alt. lett. 3,8 cm, n. inv. A 4082; Barbariga, magazzino dell'olio, inedito.

124. Frammento di tegola di colore giallo-rossa con la parte iniziale del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: AFA..., senza nessi; dim. $3,5 \times 12,8 \times 2,9$ cm, bollo $5 \times 3,6$ cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. A 4086; Barbariga, magazzino dell'olio, inedito.

125. Frammento di tegola di colore giallo-rosa con parte del bollo entro cartiglio e lettere a rilievo, manca la linea superiore del cartiglio: ...SONIAF, nesso AF; dim. $11 \times 8 \times 3,6$ cm, bollo lunghi. 10,1 cm, alt. lett. 2,8 cm, n. inv. A 4089; Barbariga, magazzino dell'olio, inedito.

126. Frammento di tegola di colore giallo-rosa con parte di bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: ...SONIAF, nesso AF, punto rotondo immediatamente precedente il nesso; dim. $10,5 \times 25 \times 3,1$ cm, bollo $9,8 \times 3,6$ cm, alt. lett. 2,0 cm, n. inv. A 4090; Barbariga, magazzino dell'olio, inedito.

127. Frammento di tegola di colore giallo con parte del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: ...SONI..., senza nessi; dim. $12,5 \times 16,2 \times 3,3$ cm, bollo $6,9 \times 3,7$ cm, alt. lett. 2,9 cm, n. inv. A 10614; Barbariga, rinvenimento fortuito 1972, inedito.

128. Frammento di tegola di colore giallo con la parte iniziale del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: AFAE..., senza nessi; dim. $17,5 \times 10,3 \times 2,6$ cm, bollo $7,3 \times 3,6$ cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. A 10588; Barbariga, rinvenimento fortuito, 1983, inedito.

129. Frammento di tegola di colore giallo con bollo inciso: ...OSI, nesso SI; dim. $20 \times 19 \times 3$ cm, bollo $3 \times 2,5$ cm, n. inv. A 10616; Barbariga, rinvenimento fortuito, 1972, inedito.

130. Frammento di tegola di colore giallo con parte di bollo inciso: ...MBROSI, nesso SI, nella M conservata soltanto la parte inferiore destra, sulla tegola sotto il bollo l'iscrizione graffita con dito in due righe: LX.../CCX...; dim. $18,7 \times 25,6 \times 2,9$ cm, bollo $6,6 \times 2,4$ cm, n. inv. A 10615; Barbariga, rinvenimento fortuito 1972, inedito.

131. Frammento di tegola di colore giallo con parte del bollo a lettere incise: ...OSI, nesso SI; dim. $18,2 \times 15 \times 3$ cm, bollo $3 \times 2,3$ cm, n. inv. A 10617; Barbariga, rinvenimento fortuito, 1972, inedito.

132. Frammento di tegola di colore giallo con parte del bollo a lettere incise: ...ODIAM..., nessi DI e AM; dim. $11,7 \times 12,4 \times 3,1$ cm, bollo $6,6 \times 2,2$ cm, n. inv. A 10589; Barbariga, rinvenimento fortuito, 1972, inedito.

133. Frammento di tegola di colore giallo con bollo a lettere incise: M ALBI RVFI, nessi AL, BI, VF, punteggiatura non conservata, le lettere sono sottili e danneggiate; dim. $43 \times 54,5 \times 2,3$ cm, bollo $10,9 \times 2,1$ cm, n. inv. A 10621; Barbariga, rinvenimento fortuito, inedito.

134. Frammento di tegola di colore giallo con bollo a lettere incise: M.ALBI RVFI, nessi AL, BI, VF, punteggiatura triangolare tra gli elementi; dim. $37 \times 27 \times 3,5$ cm, bollo $10,8 \times 2,1$ cm, n. inv. A 10622; Barbariga, rinvenimento fortuito, inedito.

135. Frammento di tegola di colore giallo con bollo a lettere incise: P.V.TE, nesso TE o ET, danneggiata la parte inferiore della P, punteggiatura triangolare tra P e V, rotonda tra V e TE, seguito da un gruppo di sei punti triangolari arrotondati superiormente, disposti in due file verticali di tre simboli ciascuna; dim. $52 \times 33 \times 3$ cm, bollo $8,6 \times 2,8$ cm, n. inv. A 6330; Barbariga, villa con peristilio, SCHWALB 1902, tav. 8.

136. Frammento di tegola di colore giallo con la parte iniziale del bollo entro cartiglio e lettere a rilievo, L KAR..., senza nessi e punteggiatura; dim. $9,5 \times 12,5 \times 3,5$ cm, bollo $5 \times 1,8$ cm, alt. lett. 1,9 cm, n. inv. A 8513; Barbariga, GNIRS 1906, 44.

137. Frammento di tegola di colore giallo con bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: A.FAESONI.AF, nesso finale AF, punteggiatura triangolare minuscola; dim. $25 \times 14 \times 3,5$ cm, bollo $18 \times 3,4$ cm, alt. lett. 2,8 cm, n. inv. A 8428; Barbariga, GNIRS 1901, 85.

138. Frammento di tegola di colore giallo con bollo a lettere incavate: C.IVLI. AFRICANI, nessi VL, AF, RI, ANI, punteggiatura triangolare; dim. $24 \times 29 \times 3$ cm, bollo $10,7 \times 1,9$ cm; Barbariga, SCHWALB 1902, tav. 8.

139. Frammento di tegola di colore rosso con bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: TIPANSIANA, seguito dal simbolo del lituus entro il cartiglio, senza nessi e punteggiatura; dim. $24 \times 16 \times 2,9$ cm, bollo $16,8 \times 3$ cm, alt. lett. 2,3 cm, n. inv. A 8516; Barbariga, SCHWALB 1902, tav. 9.

140. Frammento di tegola di colore rosso con parte del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: PANS..., senza nessi; dim. $12,5 \times 10 \times 2,5$ cm, bollo $6 \times 2,6$ cm, alt. lett. 1,8 cm, n. inv. A 6093; Barbariga, SCHWALB 1902, tav. 9.

141. Frammento di tegola di colore giallo con parte del bollo a lettere incavate: ...CLO...; dim. $17 \times 23 \times 3,5$ cm, bollo $6,5 \times 2,3$ cm, n. inv. A 6175; Barbariga, SCHWALB 1902, tav. 9.

142. Frammento di tegola di colore giallo con parte del bollo a lettere incavate, manca la parte iniziale: ...CLODIAMBROSI, nessi DI, AM, SI; dim. $26,5 \times 24 \times 3$ cm, n. inv. A 6285; Barbariga, SCHWALB 1902, tav. 9.

Valbandon

143. Frammento di tegola di colore rosso con parte del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo, bene impresse: ...CEIONI...; dim. $12,5 \times 7 \times 3$ cm, bollo $6,2 \times 3,3$ cm, alt. lett. 2,4 cm, n. inv. A 6133; Valbandon, villa rustica, GNIRS 1911 b, 182, fig. 101.

144. Frammento di tegola di colore rosso con parte del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: ...ONI.MAXI, nesso MA, la X è molto più piccola delle altre lettere, punto quadrato; dim. $12 \times 21 \times 2,7$ cm, bollo $9 \times 3,3$ cm, alt. lett. 2,3 cm, n. inv. A 10645; Valbandon, villa rustica, GNIRS 1911 b, 182, fig. 101.

145. Frammento di tegola di colore rosso con bollo entro cartiglio e lettere in rilievo, ALETIROMANI, nessi AL, MA, NI, senza punteggiatura, manca la linea sinistra del cartiglio; dim. $23 \times 23 \times 3$ cm, bollo $10 \times 2,4$ cm, alt. lett. 1,6 cm, n. inv. A 8486; Valbandon, villa rustica, GNIRS 1911 b, 183.

146. Frammento di tegola di colore rosso-giallo, con parte del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: ...NIAF, nesso AF, senza punteggiatura; dim. $9 \times 8 \times 3$ cm; bollo $5 \times 3,5$ cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. A 6108; Valbandon, villa rustica, GNIRS 1904 a, 22.

147. Frammento di tegola di colore giallo-rosa, entro cartiglio con lettere in rilievo, ...ON..., manca la parte superiore del cartiglio; dim. $24 \times 9 \times 3,2$ cm, bollo

lungh. 5,2 cm, alt. lett. 2,6 cm, n. inv. A 8018; Valbandon, villa rustica, GNIRS 1904 a, 22.

148. Frammento di tegola di colore giallo-rosa, entro cartiglio con lettere in rilievo, danneggiato: AFAE..., senza nessi e punteggiatura; dim. 30 × 17 × 3 cm, bollo 7,3 × 3,7 cm, alt. lett. 2,6 cm, n. inv. A 6329; Valbandon, villa rustica, GNIRS 1904 a, 22.

149. Frammento di tegola di colore rosso con parte di bollo entro cartiglio e lettere in rilievo, manca la parte inferiore del bollo con la linea del cartiglio, le lettere sono sinistrorse: M.VEIENI..., nessi VE, IE, punto rettangolare allungato dopo la M; dim. 15,9 × 9,5 × 3 cm, bollo lungh. 10 cm, alt. lett. 2 cm, n. inv. A 6233; Valbandon, villa rustica, GNIRS 1911 b, 181, fig. 100.

150. Frammento di tegola di colore giallo con bollo a lettere e cartiglio impressi: T.R.DIAD, nesso AD, punti triangolari tra gli elementi; dim. 11 × 18 × 3,5 cm, bollo 6 × 2,2 cm, alt. lett. 1,5 cm, n. inv. A 6062; Valbandon, villa rustica, GNIRS 1911 b, 182, fig. 102.

151. Frammento di tegola di colore rosso con bollo entro cartiglio impresso con lettere in rilievo: TROSI, senza nessi; dim. 19,5 × 16,5 × 3,5 cm, bollo 7,3 × 2 cm, alt. lett. 1,4 cm, n. inv. A 6247; Valbandon, villa rustica, GNIRS 1911 b, 183.

Fasana

152. Frammento di tegola di colore giallo-rosa con una parte del bollo a lettere incavate, danneggiato nella parte inferiore: EVVARISTI, tutte le lettere sono collegate da una linea, pure questa incavata, nella parte superiore; dim. 20,5 × 20,5 × 2,8 cm, bollo 10,6 × 2,2 cm, alt. lett. 2 cm, n. inv. A 8621; Fasana, GNIRS 1906, 43—44.

153. Frammento di tegola di colore giallo con parte del bollo a lettere impresse: ...HERMEROT, nessi HER, ME, senza punteggiatura, si intravede l'asta verticale della lettera immediatamente precedente la lettera H; dim. 11,5 × 10 × 2,5 cm, bollo 8,3 × 1,8 cm, n. inv. A 6169; Fasana, GNIRS 1906, 43—44.

Rinvenimenti singoli (Samagher, Lisignano, Bosco Regalie, Carnizza, Vestro, Peruški, Dignano)

154. Frammento di tegola di colore giallo con bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: AR; dim. 30 × 11,5 × 3,2 cm, bollo 4,4 × 2,6 cm, alt. lett. 2,7 cm, n. inv. A 8395; Samagher (Stignano), inedito.

155. Frammento di tegola di colore giallo con parte del bollo a lettere incavate: ...ODIAMBRO..., nessi DI, AM; dim. 14 × 10 × 3,2 cm, bollo 11 × 2,4 cm, n. inv. A 10648; Lisignano, inedito.

156. Frammento di tegola di colore rosso con bollo consistente di due lettere P S entro due piccoli cartigli, le lettere sono in rilievo, distanza fra di loro 5,2 cm, dim. 38 × 26,5 × 3 cm, bolli 2,4 × 2,4 cm ciascuno, alt. lett. 1,9 cm, n. inv. A 8660; Bosco Regalie (Pola), inedito.

157. Frammento di tegola di colore rosso con bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: o M.SERI o, parzialmente danneggiato, il bollo inizia e si chiude con il simbolo della corona d'alloro stilizzata, punto triangolare tra gli elementi onomastici, senza nessi; dim. 18,5 × 19,2 × 3,2 cm, bollo 11 × 2 cm, alt. lett. 1,6 cm, n. inv. A 10623; Carnizza (Glavizza), inedito.

158. Frammento di tegola di colore rosso, molto consunta, con una parte del bollo danneggiato, entro cartiglio, con lettere in rilievo: PCQ... (?); dim. 9,5 × 8 × 2,8 cm, bollo lungh. 5,1 cm, n. inv. A 10632; Porto Vestro (Vištar), 1965, inedito.

159. Frammento di tegola di colore rosso con una parte del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo, NERCLAVDI... nessi NER, LA, VDI, senza punteggiatura; dim. 18 × 10 × 2,4 cm, bollo 8,5 × 2,8 cm, alt. lett. 2,2 cm, n. inv. A 3681; Peruški, inedito.

160. Frammento di tegola di colore rosso con parte del bollo danneggiato entro cartiglio e con lettere in rilievo: ALE.ROMANI, nessi AL, MA, NI; dim. 15 × 14 × 3,2 cm, bollo 10,3 × 2,3 cm, alt. lett. 1,7 cm, n. inv. A 3632; Peruški, inedito.

161. Frammento di tegola di colore giallo-grigio con bollo a lettere incavate: L.ST.IVSTI, nessi ST e TI in forma di croce greca, lettere molto bene impresse e pro-

fonde; dim. 33 × 21 × 4 cm, bollo 12,8 × 3,1 cm, n. inv. A 6219; Lisignano, Porto Cuie, inedito.

162. Frammento di tegola di colore rosso cupo con la parte finale del bollo entro cartiglio e lettere in rilievo: ...ONI, senza nessi e punteggiatura, superficie consunta e danneggiata; dim. 13,2 × 10 × 2,9 cm, bollo 3 × 2,1 cm, alt. let. 1,6 cm, n. inv. A 10655; Dignano, S. Macario, inedito.

GNIRS 1904 a, A. Gnirs, Alterthümer in Pola und Umgebung, *JÖAI* 7, 1904, 15—24.

GNIRS 1904 b, A. Gnirs, Antike Funde aus Pola und Umgebung, *JÖAI* 7, 1904, 131—146.

GNIRS 1906, A. Gnirs, Forschungen im südlichen Istrien, *JÖAI* 9, 1906, 25—48.

GNIRS 1907, A. Gnirs, Forschungen in Istrien, *JÖAI* 10, 1907, 43—58.

GNIRS 1908 a, A. Gnirs, Das römische Bühnentheater in Pola, *JfA* 2, 1908, 153—154.

GNIRS 1908 b, A. Gnirs, Forschungen im südlichen Istrien, *JÖAI* 11, 1908, 167—186.

GNIRS 1919 a, A. Gnirs, Eine römische Tonwarenfabrik in Fasana bei Pola, *JfA* 4, 1910, 79—88.

GNIRS 1910 b, A. Gnirs, Forschungen in Pola, *JÖAI* 13, 1910, 177—198.

GNIRS 1910 c, A. Gnirs, Forschungsergebnisse aus dem südlichen Istrien, *JÖAI* 13, 1910, 95—106.

GNIRS 1911 a, A. Gnirs, Grabungen und Untersuchungen in der Polesana, *JÖAI* 14, 1911, 5—44.

GNIRS 1911 b, A. Gnirs, Forschungen in Istrien, *JÖAI* 14, 1911, 155—196.

GNIRS 1912, A. Gnirs, Grabungen und antike Denkmale in Pola, *JÖAI* 15, 1912, 239—272.

PUSCHI 1905, A. Puschi, Edifici antichi scoperti a Nesazio, Scavi degli anni 1904 e 1905, *AMSI* 22, 1905, 265—297.

SCHWALB 1902, H. Schwalb, *Römische Villa bei Pola*, Schriften der Balkankommission, Ant. Abt., 2, 1902.

STICOTTI 1902, P. Sticotti, Relazione preliminare sugli scavi di Nesazio, *AMSI* 19, 1902, 3—29.

WEISSHÄUPL 1898, R. Weisshäupl, Alterthümer in Pola und Umgebung, *JÖAI* 1, 1898, 97—106.

WEISSHÄUPL 1899, R. Weisshäupl, Funde in Pola und Umgebung, *JÖAI* 2, 1899, 77—82.

Abbreviazioni — Skraćenice

AMSI — Atti e Memorie della Società istriana di arch. e st. pat.

HA — Histria Archaeologica

JfA — Jahrbuch für Altertumskunde

JÖAI — Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Institutes

¹ Gli studiosi che fino a questo momento hanno pubblicato lavori su questa problematica sono elencati nelle note seguenti; a parte questo, è in corso di cataloghizzazione la vasta collezione di bolli su tegole del Museo Nazionale di Aquileia, da parte di una équipe organizzata dai professori C. Zaccaria dell'Università di Trieste, e F. Tassaux dell'Université du Pau (Francia). Il contributo che viene qui pubblicato è parte integrale di un lavoro più vasto, la recensione di tutti i bolli su tegole dell'Adriatico.

² C. Gregorutti, La figliolina Pansiana di Aquileia ed i prodotti fittili dell'Istria, *Atti e Memorie della Società istriana di*

archeologia e storia patria 2, 1886, 219—253; C. Gregorutti, Le marche di fabbrica dei laterizi di Aquileia, *Archeografo triestino*, n. s., 14, 1888, 345—398.

³ G. Bermond Montanari, I bolli laterizi di Ravenna e Classe, *Studi Romagnoli* 24, 1973, 33—58; B. Slapšak, Tegula Q. Clodi Ambrosi, *Situla* 14/15, 1874, 173—181; G. Uggeri, La romanizzazione dell'antico delta padano, *Atti e Memorie della deputazione provinciale ferrarese di Storia Patria*, S. III, 20, 1975, 1—214; E. Buchi, La produzione laterizia dell'agro veronese e del Trentino meridionale in età romana, in *Atti dell'Accademia Roveretana degli Agiati, Contributi della*

Classe di Scienze umane, di lettere ed arti, Congresso »Romanità del Trentino e di zone limitrofe«, anno 229, S. VI, vol. 19, 1979, 135—170; M. Buora, bolli su tegola del Museo di Cividale, *Quaderni cividalesi, III seconda serie*, 11, 1983, 35—58; M. Buora, Produzione e commercio dei laterizi dell'agro di Iulia Concordia, *Il Noncello* 57, 1983, 135—234; F. Rebecchi, Bollo di tegola MAT, Problemi della produzione laterizia nella Cisalpina del I sec. a. C., in *Miscellanea di studi archeologici e di antichità*, I, Modena, Deputazione di storia patria per le antiche province modenesi, Biblioteca, n. s. 72, 1983, 49—87; M. J. Strazzulla-C. Zaccaria, Spunti per un'indagine sugli insediamenti rustici di età romana nel territorio Aquileiese, in *Problemi storici ed archeologici dell'Italia nordorientale e delle regioni limitrofe dalla preistoria al medioevo*, Atti dei Civici Musei di Storia ed Arte di Trieste, Quaderno XIII — II, 1983/84, 117—170, specialmente 135—155; R. Matijašić, Cronografia dei bolli laterizi della figulina Pansiana nelle regioni adriatiche, *MEFRA* 95, 2, 1983, 961—995; R. Matijašić, La produzione ed il commercio di tegole ad Aquileia, *Antichità Altoadriatiche*, 19, 1987, 495—531.

⁴ Il problema in questione è: marchio di qualità, oppure distinzione di prodotti di più officine messe a cuocere in un'unica fornace; cf. C. Gregorutti, *cit.* (Le marche di fabbrica...), 345; F. Rebecchi, *cit.*, 60.

⁵ Per un approccio essenzialmente nuovo cf. M. Steinby, I senatori e l'industria laterizia urbana, in *Epigrafia e ordine senatorio* (Atti del Convegno, Roma), Tituli 4, 1982, 227—237.

⁶ A. Calderini, *Aquileia Romana*, Milano 1930, 317: crede nella contraffazione dei bolli rinvenuti in Dalmazia; contrariamente G. Lettich, Appunti per una storia del territorio originario di Tergeste, *Archeografo Triestino, ser. IV*, 39, 1979, 95; cf. Anche C. Gregorutti, *cit.* (Le marche di fabbrica...), 345—347, e S. Panciera, *Vita economica di Aquileia in età romana*, Associazione nazionale per Aquileia, Quaderno n. 4, 1957, 35.

⁷ Cf. n. 13.

⁸ Scavi 1976—1980, una parte del materiale è depositata presso il Museo archeologico, dell'Istria di Pola, cf. recentemente S. Mlakar, Fortifikacijska arhitektura na otoku Brioni, »Bizantinski kastrum«, *HA* 6—7, 1975—1976 (uscito nel 1986), 5—49.

⁹ Durante i lavori di restauro dell'Amfiteatro, nella torre di SW è stato rinvenuto un canale di scolo dell'acqua costruito in pietra, con il fondo fatto di frammenti di tegole; i dettagli non sono pubblicati.

¹⁰ Le tegole qui riportate sono state rinvenute durante il sondaggio precedente ai restauri dei tre templi capitolini di Nesazio.

¹¹ Per quanto riguarda la basilica e l'abbazia di S. Andrea di Betica presso Barbariga, le tegole sono state rinvenute in uso secondario nelle strutture altomedievali; cf. la relazione di B. Marušić, in *Arheološki vestnik* 37, 1986, 307—342.

¹² Scavi della dott. V. Jurkić Girardi, inedito.

¹³ I numeri del catalogo corrispondono ai numeri sulle tavole; la bibliografia nel catalogo è abbreviata come segue:

STARI I NOVI NALAZI KROVNIH OPEKA SA ŽIGOM IZ ISTRE (I — JUŽNA ISTRA)

Sažetak

Ovaj prinos poznavanju tvorničkih žigova na krovnim opekama, pronađenim u Istri, poklapa se sa zanimanjem koje u posljednje vrijeme među arheolozima i povjesničarima sve više raste.¹ Ovaj prilog trebao bi biti prvi u nizu od nekoliko kataloga tvorničkih žigova iz Istre. Inventar nalaza će biti predstavljen podijeljen na geografske cjeline prema mjestu nalaza: Južna Istra, Sjeverna Istra, Istočna Istra i Liburnija, što bi trebao biti prvi korak u katalogizaciji i sistematizaciji žigova na istočnom Jadranu. Nalazišta koja su ovom prilikom uzeta u razmatranje jesu Brijuni, Pula, Nezakcij, Barbariga, Betika, Valbandon, i nekoliko lokaliteta s pojedinačnim nalazima žigova na tegulama.

Danas već postoji priličan broj bibliografskih jedinica o pitanjima žigova na tegulama u Istri² i okolici,³ koje omogućavaju otvaranje čitavog niza problema koji mogu biti važni za teorijsko poznavanje ove djelatnosti. To su prije svega problem koji se može postaviti kao pitanje: zašto se uopće na tegulama utiskuju žigovi,⁴ zatim organizacija proizvodnje,⁵ organizacija tržišta, široka rasprostranjenost nekih vrsta žigova na svim obalama Jadrana,⁶ itd.

Upućujući na objavljene radove citirane u bilješkama, ne preostaje nam drugo negoli dati nekoliko osnovnih objašnjenja u vezi s katalogom koji slijedi, i koji predstavlja osnovnu jezgru ovog priloga. Katalog, koji obuhvaća 162 žiga na tegulama iz lokaliteta koji su gore navedeni, sadrži u osnovi dvije vrste žigova: one koji su pronadjeni nedavno, od 1945. godine do danas, koji su uglavnom neobjavljeni, te one koji su pronadjeni i objavljeni prije 1945. godine. Što se tiče ove potonje skupine, radi se najvećim dijelom o tegulama pronađenim u terenskim radovima A. Gnirsa na Brijunima, u Puli, Valbandonu, itd., zatim A. Puschija u Nezakciju itd.⁷ Za ove nalaze, nažalost, nemamo uvijek sve one podatke koji su potrebni za temeljitiju analizu.

Oko polovica od 162 žiga u katalogu potječe iz novijih arheoloških istraživanja i slučajnih nalaza: to su u prvom redu tzv. Castrum na V. Brijunu,⁸ Amfiteatar u Puli,⁹ Kapitolij u Nezakciju,¹⁰ samostanski kompleks u Betiki kod Barbarige¹¹ i dr.

Katalog sadrži sve osnovne podatke: tekst i opis žiga, broj inventara (odnosi se na inventar Arheološkog muzeja Istre u Puli: »A« ispred broja označava inventar antičkog materijala, »S« označava inventar srednjovjekovnog materijala, »BA« označava inventar nalaza s otoka Brijuni). Iza toga slijede zatim dimenzije tegule, dimenzije žiga i visina slova (ako je žig unutar udubljene kartuše). Kataloška jedinica je u pravilu zaključena s navođenjem nalazišta i bibliografskih podataka, naravno ukoliko ovi posljednji postoje, tj. ukoliko je žig već ranije bio objavljen.

Naposlijetku, treba napomenuti da neke skupine nalaza žigova na opekama iz nedavnih arheoloških istraživanja, ovdje nisu objavljene. Radi se o primjercima koji su pronadjeni na tegulama koje su činile grobnu arhitekturu kasnoantičke nekropole Burle kod Medulina,¹² te o skupini žigova s tzv. Castruma na Brijunima, koji nam za sada nisu bili dostupni.

LA C // LONI

AFAE C ESO

A ASONIA

IFCONIA

F C C E C C

Tav. 1: 1—8: Brioni.

T. 1: 1—8: Brijuni.

SONIA

9

VIA

10

IA

11

ONIA

12

ONIA

13

E

14

15

PANSAVI

PANS

16

PANS

17

PANS

V

19

PAI

18

PANSAVI

Tav. 2: 9—19: Brioni.

T. 2: 9—19: Brijuni.

LAC 20

LAC 21

LAE 22

LAE 23

ÆC 24

QFCA 25

QGNIC 26

VLLC 28

UNI 29

M 27

FEIONIMXI 30

OSI 31 LPETRAT 32

Tav. 3: 20—32: Brioni.

T. 3: 20—32: Brijuni.

Q C L O B A M R O S

33

34

L O B A C L C

35

36

G I V I A R

37

C F L A V I

38

C R S P N L L A

39

V I

40

N S I A N

41

Q C L O B

42

A F A S O N I V

43

N

44

Tav. 4: 33—36: Brioni, 37—44: Pola.

T. 4: 33—36: Brijuni, 37—44: Pula.

Tav. 5: 45—50: Pola.

T. 5: 45—50: Pula.

45

46 PANSIANA

47 PAN'IANAS

48 ROSI

49

50 RRICAVP

52 TPREI·SEIFRN

51 AEG

53 ETRA

B'RVFI

54 IPETRAT

55
56

Tav. 5: 45—56: Pola.

T. 5: 45—56: Pula.

BARBILLY

57

LAI

58

GRESM

59

RCAT

60

DONATIANI

61

AFAESONI

62

AFAESONIA

63

FAESONIA

64

Tav. 6: 57—64: Pola.

T. 6: 57—64: Pula.

AFAESONIA

65

MOD LA

66

SOLON A G

67

68

SOLONATE

69

SOLONATE

70

OLONA

71

Tav. 7: 65: Pola, 66—71: Nesazio.

T. 7: 65: Pula, 66—71: Nezakcij.

Tav. 5: 45—54: Pola.

T. 5: 45—54: Pula.

SOLO 72

COLON 73

AS 74

75 SOLONA

CINNANA'IV 76

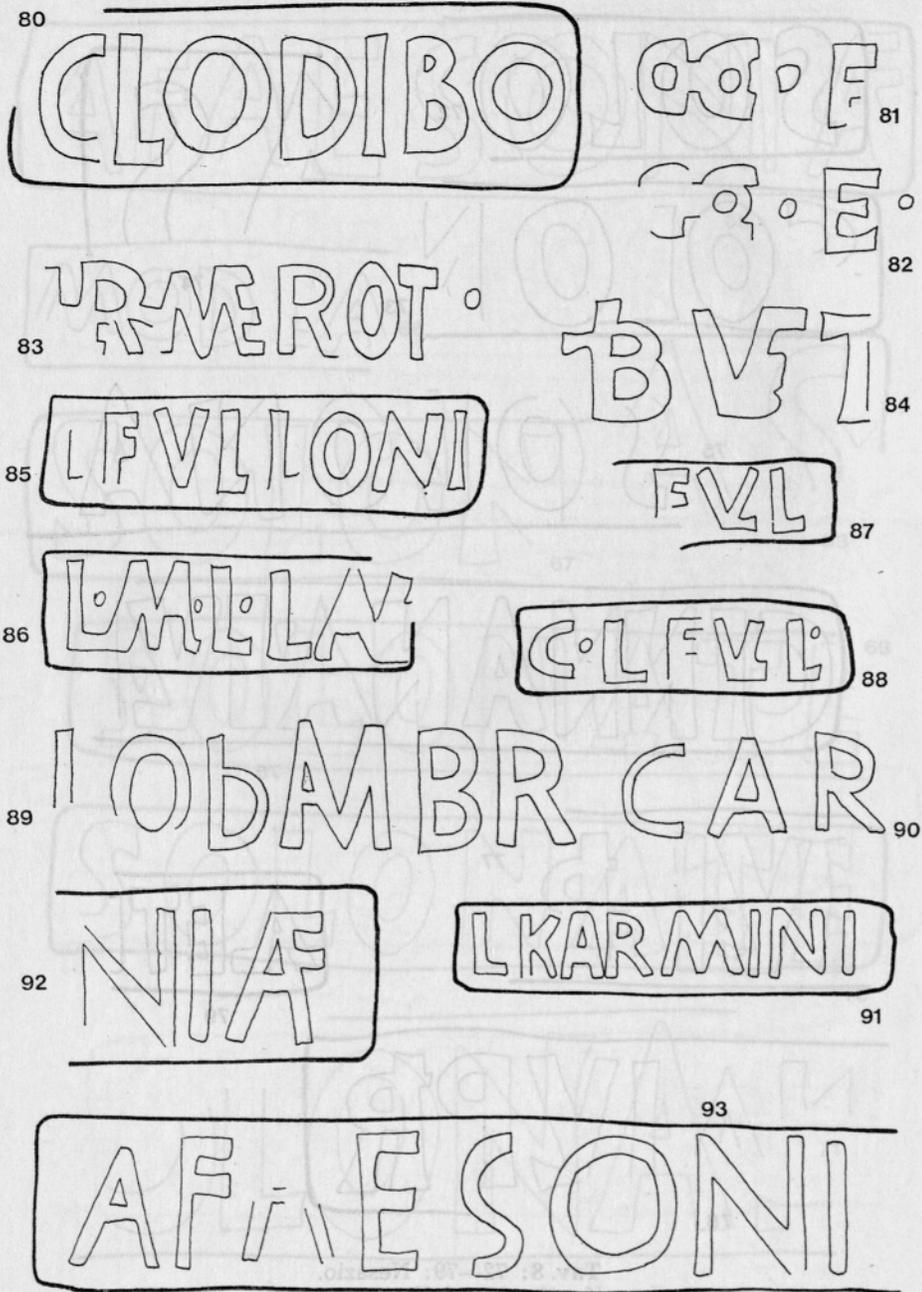
IVAI b 77

AETI 79

78 NIA IVPR

Tav. 8: 72—79: Nesazio.

T. 8: 72—79: Nezakcij.

Tav. 9: 80—93: Nesazio.

T. 9: 80—93: Nezakcij.

ONIA 94

TIPANSIANA 95

RCAY FERONS 96 97

TIC 98 INA 99

NERCLADPA 100

ANSI 101 INIC 102
DENT

Tav. 10: 94—102: Nesazio.

T. 10: 94—102: Nezakcij.

D^rOBLICII 103

LPETRAV CRE 104

105

LPETRAV 106
ETRAV 107

PANSIANAS 108

109

PANSIAIA

110

NSIANAS

PANSIAN 111

Tav. 11: 103—107: Nesazio, 108—111: Betica.

T. 11: 103—107: Nezakcij, 108—111: Betika.

112
CCASL

113
C¹⁰₁₁RC

114
FAESONIA

115
AFAI

116
LFVLLONI

118

CLC

P.V.E

117

119

AFAESC

120

AF

AFAE

121

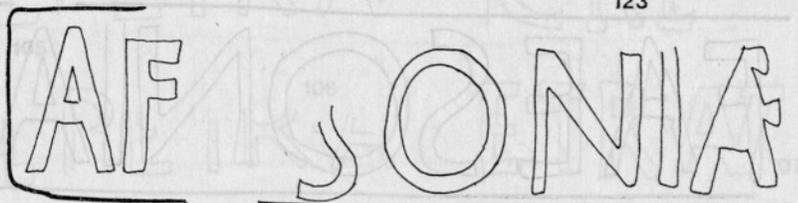
Tav. 12: 112—118: Betica, 119—121: Barbariga.

T. 12: 112—118: Betika, 119—121: Barbariga.

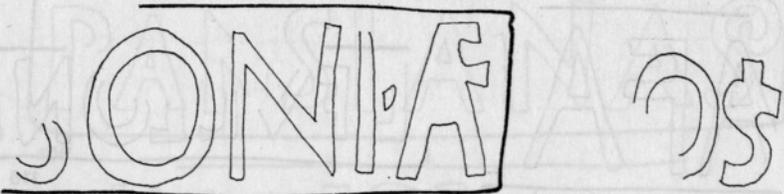
122

123

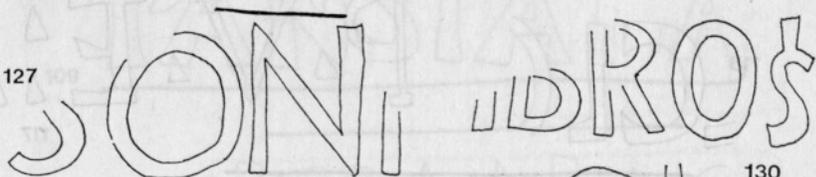
124

125

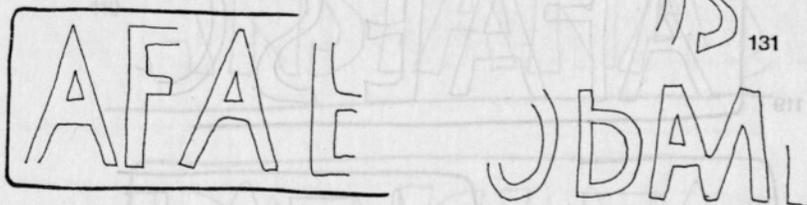
126

129

127

130

128

131

132

133

Tav. 13: 122—133: Barbariga.

T. 13: 122—133: Barbariga.

M' A' B' R V I 134

D' V' E' : : : L K A R 135 136

A F A E S O N I A 137

G I V I A R C A 138

T I P A N S I A N A S 139

P A N S Q C L C 140 141

Q O B A M B R O S 142

Tav. 14: 134—142: Barbariga.

T. 14: 134—142: Barbariga.

Tav. 14: 134—142: Barbariga. T. 15: 143—151: Valter. T. 16: 152—160: Peruški. T. 17: 161—169: Vočjan. T. 18: 170—178: Litanjan. T. 19: 179—187: Kruca. T. 20: 188—196: Višar. T. 21: 197—205: Peruški. T. 22: 206—214: Vočjan.

143

CEIOI ONI'AXI

144

145

AETIROMAN†

VIA

146

149

WEEEM

UN

147

T·R·DIA

150

TROSSI

151

AFAE

148

FVVA RTST

152

HERNEROI

153

AR

154

Tav. 15: 143—151: Valbandon, 152—153: Fasana, 154: Samagher.

T. 15: 143—151: Valbandon, 152—153: Fažana, 154: Samager.

OBAMBRO

155

P

S

156

M·SERI

157

158

||| ((

NERCAV

159

160

Æ

ROMAN

L·S·IVS +

161

ONI

162

Tav. 16: 155, 161: Lisignano, 156: Pola, 157: Carnizza, 158: Porto Vestro, 159—160: Peruški, 162: Dignano.

T. 16: 155, 161: Ližnjan, 156: Pula, 157: Krnica, 158: Vištar, 159—160: Peruški, 162: Vodnjan.

NADGROBNE STELE RIMSKOG PERIODA S PODRUČJA KOSOVA

ARHITEKTONIKA I PLASTIKA

EXHIBICIONARNA ZASTAVA

Albanološki institut, Krug fakulteta b. b., YU-38000 Priština

Kao i u drugim područjima naše zemlje, koja su bila priključena raznim provincijama Rimskog Carstva, i na području današnjega Kosova koje je u antičko doba predstavljalo jezgru teritorije Dardanaca,¹ i kasnije provincije Dardanije su ostali brojni tragovi materijalne i duhovne kulture iz rimskog perioda. Zahvaljujući tome su prisutni spomenici plastike. Među njima iznimno mjesto zauzimaju spomenici sepulkralnog karaktera, od kojih se ističu stele. One su najbrojnije i najvažnji tip nadgrobnih spomenika ovog područja, koje sa svojim figuralnim predstavama u reljefu i mnogobrojnim natpisima daju značajan doprinos u rasvjetljavanju mnogih problema ovog područja u antičkom periodu.

Zanimanje za ove spomenike, kao i za druge, počinje relativno kasno, posljednjih godina 19 stoljeća i početkom 20 stoljeća. Najprije su se njima počeli baviti strani znanstvenici, a kasnije i naši. Posebna zasluga pripada N. Vuliću, koji je te spomenike u početku objavljivao zajedno s A. Premersteinom,² a kasnije i sam u obliku jednoga kataloškog pregleda. Ali i tada ne za Kosovo, nego u okviru jednoga većeg područja.³ Taj je rad poslije njega nastavio E. Čerškov.⁴ Medjutim, možemo reći da jedna kompletna obrada do sada nije dana, nego su one obradjene parcijalno. Prvi je to pokušao učiniti A. Mócsy, ali ne posebno za Kosovo, nego u okviru provincije Gornje Mezijske.⁵ U posljednje vrijeme jednu takvu obradu za sve spomenike sepulkralnog karaktera posebno za Kosovo je dao autor ovog rada.⁶ S epigrafske strane njih je za sad obradio jedino, u okviru svih latinskih natpisa na cijelom području Dardanije, Z. Mirdita.⁷ Medjutim, plastika, odnosno umjetnost na ovim spomenicima, je obradjena sasvim malo. Zbog toga smatramo da ih je potrebno i korisno obraditi s umjetničke i arhitektonske strane, tim prije jer imaju veliki značaj za općeniti studij sepulkralne umjetnosti i arhitektonike stela kod Dardanaca.

S obzirom na to da neka sustavna istraživanja antičkih nekropola, osim *Ulpiana-e, Municipium-a DD* (Sočanica kod Titove Mitrovice) i *Vindenis-a* (Glavnik kod Podujeva) nisu vršena, veći je dio stela nadjen slučajnim putem na više mjesta na Kosovu. Svi nam ovi nalazi govore o postojanju niza antičkih nekropola pri antičkim središtima.⁸

Sve stele s ovog područja se javljaju oko prve polovice 2 stoljeća n. ere i postižu svoj vrhunac u drugoj polovici 2 stoljeća i u prvoj polovici 3 stoljeća

kada se njihov broj naglo povećava. S kraja 3 stoljeća imamo zasad samo jedan primjerak, dok u 4 stoljeću one iščezavaju potpuno, tako da nam iz tog doba nije poznat nijedan primjerak.⁹ Drugo i treće stoljeće n. ere je vrijeme kada ne samo na području Kosova nego u cijeloj Dardaniji,¹⁰ i u provinciji Gornji Meziji stele postižu svoj vrhunac.¹¹ Sličnu situaciju s Kosovom imamo i u unutrašnjosti provincije Dalmacije, u *Municipium*-u S... (Komine kod Pljevlja) u današnjoj Crnoj Gori¹² i u zapadnoj Srbiji, dok se u Bosni i Hercegovini, iako malobrojne stele pojavljuju u 1 st. da bi se javljale kontinuirano sve do početka 4 st. n. e.¹³ Sergejevski, koji je obradio umjetnost na reljefima kamenih spomenika Bosne i Hercegovine, koji u 4 st. n. ere gotovo nestaju, ističe da uzroci propadanja kamenih spomenika, u okviru toga i nadgrobnih stela, nisu jasni.¹⁴ Mislimo da to možemo reći i za Kosovo.

Stele su obično velikih dimenzija, jer u većini slučajeva prevazilaze visinu od jednog metra. Arhitektonski su sastavljene od triju glavnih komponenata: edikula, u kojoj je skoro uvijek na reljefu prikazano poprsje pokojnika u poziciji *en face*, a u rijetkim su slučajevima poprsja zamijenjena rozetom. Ispod edikule se nalazi profilirano natpisno polje (titulus), a ispod njega još jedno pravokutnog oblika u kojem je prikazana jedna posuda s dvije drške u niskom reljefu, iz koje izlazi loza s groždjem ili bršljanovim lišćem i uokviruje spomenik s prednje strane, što je i glavna značajka ovih stela. Ovakav tip stela nije karakterističan samo za Kosovo nego je nalažen po cijelom području Dardanije, posebice u sjeveroistočnom dijelu, u poznatim antičkim središtima kao *Naissus*, i *Timacum minus* (Ravne),¹⁵ dok se jedino stele na jugu, konkretno u *Scupi*, po nekim svojstvima razlikuju.¹⁶ Zbog toga i F. Papazoglu ovaj tip stela naziva »dardanskim« tipom, smatrajući ih karakterističnim za područje Dardanije.¹⁷

Oslanjajući se na oblik, ili bolje rečeno na arhitekturu gornjeg dijela spomenika, možemo izdvojiti tri glavna tipa:¹⁸ 1. stele s polukružnom edikulom;

Sl. 1: Odlomljena stela iz Peći.

Fig. 1: Fragment d'une stèle funéraire de Peć.

zimo i u sjevernom dijelu, u Timakum minusu, gdje se u sredini vijenca¹⁸ Van Dardanije, njima je jako Singidunuma.¹⁹ Budući da je ovaj tip stela s prikazom stranjenoj u Skupima, to nas navodi na pretpostavku da tog tipa utjecao Skupi.

2. Drugom tipu pripadaju stela kao koja se u kojoj su prikazana poprsja pokojnika, talati sim

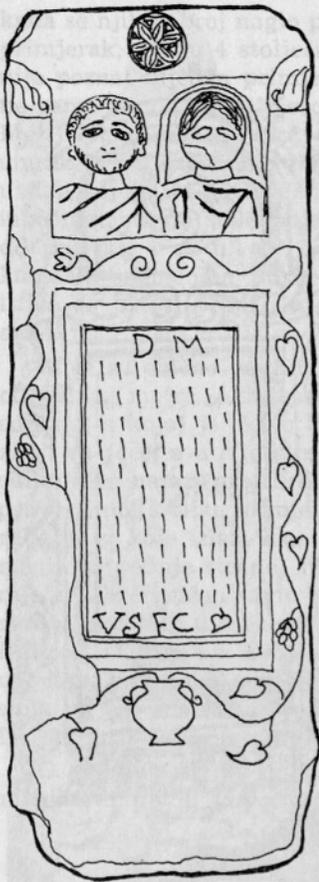
Sl. 6: Stela iz Prizrena.

Fig. 6: Stèle funéraire de Prizren.

2. stela s pravokutnom edikulom i ravnim završetkom; 3. stela s trokutastim završetkom.

1. Prvom tipu pripada najveći broj spomenika, jer izgleda da je to bio najomiljeniji oblik stela na ovom području. Međutim, prema načinu kako je izradjena edikula, razlikujemo dvije varijante:

1 a. Prvoj varijanti pripadaju stela sa slobodnom edikulom s akroterijama ili bez njih sa strane, na taj način da sama stela ima polukružni završetak. Sve su stela s prikazom poprsja pokojnika¹⁹ (sl. 1, 2) osim u dva slučaja gdje su prikazane velike rozete²⁰ (sl. 3). U druga dva slučaja su one razvijenije arhitekture, jer su obogaćene novim arhitektonskim elementima s dva stubića sa strane edikule koji drže svod²¹ (sl. 4), tako da ovaj dio stela nalikuje na fasadu kuće. Ova pojava nije uobičajena na Kosovu, ali ih u sjeveroistočnim središtima Dardanije, kao u Naisusu i Timakum minusu nalazimo kao jako čest dekor,²² dok su u Skupima vrlo rijetke.²³ Što se više ide prema sjeveru, pilastri se javljaju još više, kao što je to slučaj s Viminacijumom i Singidunumom u provinciji

Sl. 7: Stela iz Orahovca.

Fig. 7: Stèle funéraire de Orahovac.

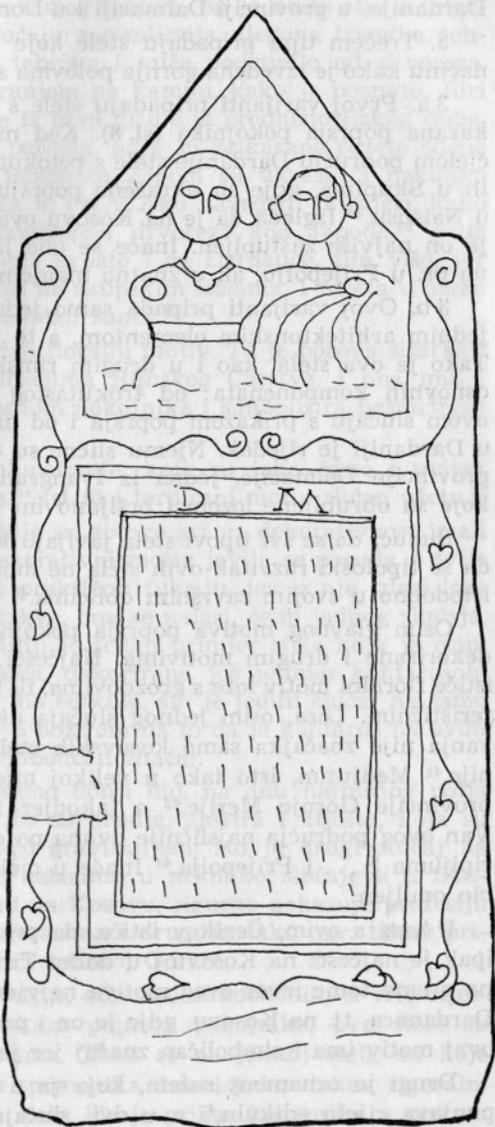
Gornja Mezija,²⁴ dok se u provincijama Norik i Panonija one javljaju u velikom broju.²⁵ Inače je poznato da su pilastri obična pojava na stelama iz rimskog perioda. Na Kosovo su, izgleda, došle sa sjevera preko Timočke doline, s kojom je Kosovo bilo izravno povezano.

1 b. Drugoj varijanti pripadaju stele s upisanom edikulom, kod kojih je edikula ugrađena u gornji pravokutni dio stele, tako da sama stela ima ravni završetak. Zastupljena je samo s dva primjera: u jednoj je prikazano poprsje pokojnika (sl. 5) a u drugoj rozeta (sl. 6).

Iako su stele sa zaobljenom edikulom, bilo da su izradjene slobodno, bilo da su upisane obična pojava u rimskom periodu, ipak kosovske stele imaju svoje posebne značajke. Kao takve, one su nalažene u cijelom području Dardanije. Stele s prikazom poprsja su osobito koncentrirane u dardanskim središtima u dolini Timoka i Nišave,²⁶ makar ih ima i u Skupima,²⁷ i jako su slične kosovskima. A van Dardanije najbližnje nalazimo u susjedstvu, u Municipijumu S... i Prijepolju.²⁸ Međutim, stele s prikazom velikih rozeta karakteristične su za južni dio Dardanije jer u Skupima i Kumanovu ih ima najviše,²⁹ ali ih nala-

zimo i u sjevernom dijelu, u Timakum minusu, gdje su rozete obično smještene u sredini vijenca.³⁰ Van Dardanije, njima je jako sličan jedan primjerak iz Singidunuma.³¹ Budući da je ovaj tip stele s prikazom ovakvih rozeta najrasprostranjeniji u Skupima, to nas navodi na pomisao da je na Kosovu na razvijanje tog tipa utjecao Skupi.

2. Drugom tipu pripadaju stele kod kojih se iznad pravokutne edikule, na kojoj su prikazana poprsja pokojnika, nalazi široka traka tzv. »ornamentalni

Sl. 8: Stela iz Prištine.

Fig. 8: Stèle funéraire de Priština.

friz«, dekorirana s ornamentalnim motivima, što je i njihova glavna značajka. Za sada su nam poznata samo tri primjera, kod kojih se u dva slučaja između dva akroterija u obliku polupalmete nalazi borova šišarka izradjena u reljefu,³² dok je u jednom slučaju urezana šestokraka rozeta (sl. 7). Izgleda da je ovaj ukrasni friz u ovom slučaju vršio funkciju zabata. Inače u centrima Dardanije, kao i cijeloj provinciji Gornjoj Meziji ovaj friz nije zastupljen na stelama, pa i zbog toga ovaj tip stela možemo smatrati karakterističnim samo za ovo područje. Međutim, iako u malom broju, gornji friz se javlja i u susjedstvu Dardanije, u provinciji Dalmaciji i u Donjoj Dakiji iznimno u jednom slučaju.³³

3. Trećem tipu pripadaju stele koje imaju trokutasti završetak, ali prema načinu kako je izvedena gornja polovina spomenika razlikujemo dvije varijante:

3 a. Prvoj varijanti pripadaju stele s petokutnom edikulom u kojoj su prikazana poprsja pokojnika (sl. 8). Kod nas su posvjedočena tri primjera.³⁴ Na cjelom području Dardanije stele s petokutnim poljem u gornjem dijelu nalazimo ih u Skupima, gdje su ukrašene poprsjima ili rozetama,³⁵ i u jednom slučaju u Naisusu.³⁶ Izgleda da je na Kosovu ovaj oblik došao utjecajem Skupija, gdje je on najviše zastupljen. Inače se one javljaju i u susjedstvu Dardanije, kao na pr. u Prijepolju, ali u znatno manjem broju.³⁷

3 b. Ovoj varijanti pripada samo jedan primjer stela, koji je obogaćen još jednim arhitektonskim elementom, a to je zasebno oblikovan trokutasti zabat. Tako je ova stela, kao i u drugim rimskim provincijama sastavljena od triju osnovnih komponenata: od trokutastog zabata s akroterijima, od edikule u ovom slučaju s prikazom poprsja i od natpisnog polja (sl. 9). Ovakav tip stela u Dardaniji je rijedak. Njemu slične su dvije stele van Dardanije, obadvije iz provincije Dalmacije, jedna iz Ivangrada,³⁸ a druga iz Municipijuma S...³⁹ koje su obrubljene lozom i bršljanovim lišćem.

Budući da se svi tipovi stela javljaju istodobno, tada s pravom Mócsy ističe da se tipološki razvitak ovih stela ne može ustanoviti jer se svi tipovi javljaju istodobno u svojim završnim oblicima.⁴⁰

Osim glavnog motiva poprsja pokojnika, kako smo naveli i prije, one su dekorirane i drugim motivima. Najčešći su ornamentalni motivi, od kojih se ističe floralni motiv loze s grozdovima, ili bršljanovim lišćem, što ih čini i karakterističnim. Loza, osim jednog slučaja ukrašava sve stele. Ovaj način ukrašavanja nije značajka samo kosovskih stela, nego cijelokupne teritorije Dardanije.⁴¹ Međutim, isto tako u velikoj mjeri nalazimo ga i u drugim centrima provincije Gornje Mezije,⁴² a takodjer i u Donjoj Meziji i Donjoj Dakiji.⁴³ Van ovog područja najsljlićnije ovima po dekoru loze su nekoliko stela iz Municipijuma S... i Prijepolja.⁴⁴ Inače u cijeloj provinciji Dalmaciji ovaj motiv je bio omiljen.

U vezi s ovim, Čerškov ističe, da premda se ovaj motiv javlja i u Meziji, ipak je najčešći na Kosovu i u dolini Timoka, to znači na teritoriji Dardanije, pa prema tome izvor ovog motiva najvjerojatnije treba tražiti u jezgru zemlje Dardanaca, tj. na Kosovu, gdje je on i procentualno najviše zastupljen.⁴⁵ Inače, ovaj motiv ima i simboličan značaj jer je odraz Dionisovog kulta.⁴⁶

Drugi je ornament rozeta, koja je u četiri slučaja velikih dimenzija i ispunjava cijelu edikulu,⁴⁷ a u dva slučaja je manjih dimenzija.⁴⁸ Rozeta, kao

dekor, se javlja dosta rano, tako da je i u rimskom periodu jako čest dekor. Kod nas se u tri slučaja javlja kao pravi floralni motiv⁴⁹ (sl. 3), a u tri je slučaja geometrizirana (sl. 6, 7). Kao geometrizirana kod dva primjera je prikazana sa savijenim laticama (Wirbelrosette) (sl. 6), koju nalazimo i na stelama Skupija.⁵⁰ Inače je ovaj motiv od davnina poznat,⁵¹ i kao takav se i kod Ilira javlja već u prethistoriji kao ukras na japodskim urnama.⁵² Kod drugog je primjera prikazana šestokraka zvijezda — rozeta unutar kruga. Ona se nalazi na ukrasnom frizu izvedena ne kao obično u reljefu, nego graviranjem (sl. 7), što je čini karakterističnim. Što se tiče samog motiva, on je dosta star i internacionalan,⁵³ ali za nas je u ovom slučaju zanimljivija njegova izvedba tehnikom graviranja, što je jedna stara tehnika i vuče podrijetlo od drvoreza, kojemu su Iliri bili jako vješti. Graviranjem na kamnu, kako je poznato, Iliri su ukrasili japodske urne ne samo one iz prve grupe iz predhistorijskog doba, nego i one iz druge grupe iz rimskog perioda, gdje su prikazane rozete slične našoj.⁵⁴ Sa sličnim motivom i istom tehnikom Japodi su ukrasili i nekoliko nadgrobničkih spomenika tokom 3 stoljeća n. ere.⁵⁵ Ako navedeni primjeri, kako to navodi Sergejevski, svjedoče o razvijenosti drvoreza kod Japoda,⁵⁶ onda mislimo da ovaj primjer može svjedočiti to isto i za Dardance, tim više, jer istom tehnikom su izvedeni i neki dekori na skupskim stelama. I rozeta u ovom slučaju ima i simboličan značaj jer je simbol sunca.⁵⁷

Treći ornament je, isto tako, još jedan floralni motiv. To je borova šišarka⁵⁸ (sl. 6), koju nalazimo i u drugim područjima Rimskog Carstva. I ona ima i simboličan značaj, jer je povezana s kultom pokojnika i simbolizira besmrtnost i uskrsnuće.⁵⁹

Ostali ornamentalni motivi su: polupalmete, koje su jako česte i uvijek krase akroterije⁶⁰ (sl. 2, 4, 6, 7), astragal⁶¹ (sl. 6) i tordirani motiv sličan užetu.⁶²

Osim ovih ornamentalnih motiva, gdje su gotovo svi uz dekorativnost imali i simboličnu funkciju, kao jako čest dekorativni motiv javlja se posuda s dvije drške (amfora ili kantaros) koja ima i praktičnu funkciju, jer iz nje izlazi loza s groždjem i bršljanovim lišćem. Kao takva, ona se nalazi, osim jednog slučaja, na svim stelama. Međutim, interesantniji je jedan primjer stele koja je osim kantarosa prikazanog na dnu spomenika, dekorirana još jednim kantarosom u plitkom reljefu, koji zauzima glavni dio edikule, što je jedini slučaj ne samo na Kosovu, nego i u cjeloj Dardaniji.⁶³ S obzirom na to da je kantaros na ovim spomencima povezan s lozom, ima i simboličan značaj.

Na jednoj steli, od koje je ostao samo donji dio, na dnu natpisnog polja nalazi se još jedan simbolični motiv. To su orudja, sjekira i klješta, koja su izvedena ne kao obično u reljefu, nego graviranjem, što je drugi slučaj na stelama na Kosovu (sl. 10), ali kojega nalazimo u nekoliko slučajeva u Skupima.⁶⁴ Ovaj motiv koji je za sad jedini na Kosovu, sigurno pokazuje profesiju pokojnika dok je bio živ. Sličnih primjera ima i drugdje, tako npr. takav primjer je nadjen u antičkom gradu Dokleji u Crnoj Gori.⁶⁵

Osim spomenutih ornamentalnih motiva, odnosno simboličnih, u vrlo rijetkim slučajevima, osim figuralnog prikaza poprsja pokojnika, ove stele su dekorirane i drugim figuralnim motivima. Tako se na jednoj steli, od koje je ostala samo donja polovica, na dnu spomenika nalazi jedan takav figuralni motiv koji nije uobičajen za kosovske stele. To je prikaz konjenika u niskom

reljefu (sl. 11).⁶⁶ Ovakav prikaz koji predstavlja heroiziranog pokojnika,⁶⁷ na nadgrobnim spomenicima Dardanije nalazimo i u Skupima i Kumanovu,⁶⁸ a van Dardanije i u drugim rimskim provincijama, osobito u provinciji Trakiji, Meziji, djelimično Makedoniji i D. Dakiji.⁶⁹ Inače se kod Ilira konjanik-heroizirani pokojnik javlja na sepulkralnim spomenicima dosta rano, jer ga nalazimo već u prethistoriji na japodskim urnama.⁷⁰

U jednoj drugoj steli, od koje je ostala gornja polovica, u sredini zabata se nalazi glava gorgone u plitkom reljefu (sl. 9). Premda je čest motiv na stelama rimskog perioda, ona na kosovskim stelama, isto tako kao i prikaz konjenika, predstavlja jedini slučaj. Inače i ona ima i simbolični značaj, jer je na nadgrobnim spomenicima imala apotropejski karakter.⁷¹

Unatoč rimskog utjecaja u plastici ovih stela prevladavaju autohtoni umjetnički nazori. To se najviše opaža kod portretnih prikaza na reljefu, kod kojih u većini slučajeva prevladava lokalni plošni i linearni izraz, koji pokazuje sličnost s drvorezom. Isto tako, vlada i šematični realizem i ukočenost.⁷² Takav stil nije značajka samo kosovskih stela, nego cijelog područja Dardanije, kao i drugih ilirskih krajeva, osobito u unutrašnjosti. Spomenici sa Kosova i cijelog područja Dardanije, s ovog aspekta, imaju najviše sličnosti sa spomenicima u sjeveroistočnom i istočnom dijelu Crne Gore: u današnjim Kominima i Ivangradu (Beranima), u zapadnoj Srbiji i u većem djelu Bosne i Hercegovine (osobito u istočnom i južnom dijelu), na području, koje je pripadalo unutrašnjem dijelu provincije Dalmacije.⁷³

Medjutim, i pokraj svoje opće značajke i ti se reljefi odnose stele ipak razlikuju medju sobom, prema načinu oblikovanja poprsja, pa ih prema tome možemo svrstati u slijedeće skupine:

a) Posebnu skupinu čini jedna stela nadjena u Vučitru. Njen reljef se razlikuje od ostalih po nekim bitnim pojedinostima. Prije svega, dok kod ostalih stela prevladava plitki reljef, kod nje on je plastičniji, a takodjer i obrada cijele predstave je bolja, tako da posjeduje veću umjetničku vrijednost. Proporcije likova su dobre, tako da su sva tri poprsja lijepo prikazana. To se najbolje vidi kod žene, jer su likovi mušaraca prilično oštećeni (sl. 9).

Za reljefe ove vrste K. Prijatelj naglašava da su produkt uobičajenog tipa općeg uzorka koji je u kamen prenio lokalni klesar, i nalazimo ih u cijeloj našoj zemlji. Inače, i kod njih se osjeća provincijski linearizam.⁷⁴

Kao i na Kosovu, i u drugim dardanskim centrima stele koje pripadaju ovoj skupini su malobrojne.⁷⁵

b) Drugoj skupini pripadaju stele, na kojima su majstori isto tako nastojali prikazati što realnije likove pokojnika. Zato su se oni trudili pokazati na što pravilniji način anatomske pojedinosti kao i odjeću. To je najbolje postignuto kod marame, koja pada niz glavu na prirodan način. Unatoč tome, osjeća se tehnika drvorezbarstva, što se posebno opaža kod nabora na odjeći, kod kojih prevladava linearizam. Takodjer se opaža i nedostatna vještina na oblikovanju svih anatomskih detalja na licu, što se ponajprije opaža kod ušiju, a isto tako i kosa je dana prilično stilizirano. Uz to glave i lica su okruglog ili ovalnog oblika (sl. 1, 4). Ovoj skupini pripada dobar dio stela,⁷⁶ i medju njima i jedna stela nadjena u Ulpijani, koja pripada kasnom trećem stoljeću.⁷⁷ Na njoj je prikazano poprsje mlade žene, koja se razlikuje od ostalih žena

2

3

Sl. 2: Stela iz Djakovice.

Fig. 2: Stèle funéraire de Djakovica.

Sl. 3: Odlomljena stela iz Gračanice.

Fig. 3: Fragment d'une stèle funéraire de Gračanica.

4

5

Sl. 4: Stela iz Peći.

Fig. 4: Stèle funéraire de Peć.

Sl. 5: Stela iz Ulpijane.

Fig. 5: Stèle funéraire de la cité romaine de Ulpiana.

9

10

Sl. 9: Odlomljena stela iz Vučitrna.

Fig. 9: Fragment d'une stèle funéraire de Vučitrn.

Sl. 10: Ulomak stele iz Kline.

Fig. 10: Fragment d'une stèle funéraire de Klina.

Sl. 11: Odlomljena stela iz Prištine.

Fig. 11: Fragment d'une stèle funéraire de Priština.

po načinu prikazivanja nekih detalja. Na taj način, lice je dano okruglo, s is-pupčnim jagodicama, i pri tom lijeva joj je strana obraza punija. Oči su još široko otvorene bez označenih zenica, a usta su joj oštro zatvorena, i pritom je donja usna jako naglašena, a gornja je označena samo crticom. Kosa je po-dijeljena po sredini i češljana u smjeru ušiju, oštro se odvaja od lica i vjerojatno se skupljala u punđu. Odjeća je prikazana plitkim naborima. Kao takva ona ima miran i nepokretan stav. Uz to, majstor se trudio da pokaže i njeno duševno stanje, jer je žena prikazana jako tužnom, ali i uzdržljivom. Medjutim, unatoč tome, iz opisa se vidi da je ovaj portret prilično stiliziran (sl. 5).

Ova skupina stela je zastupljena dosta u cijeloj Dardaniji.⁷⁸

c) Trećoj skupini pripadaju stele kod kojih su figure izradjene primitivno, vrlo stilizirane i šematizirane s dozom geometrizacije. Kod svih primjera glave i lica su okruglog, romboidnog ili trokutnog oblika sa stiliziranim detaljima, što se ponajprije opaža kod očiju i usta. Isto tako, i kosa muškarca je vrlo stilizirana, a takodjer i marama kod žena, jer ne pada prirodno nego dosta ukočeno praveći čitavu dugu. Osim toga, i tijela su prikazana dosta šematično s dozom geometrizacije najviše u obliku pravokutnika, a takodjer i odjelo s naborima označenim plitkim urezima. Kao takve, one su ukočene i bezizražajne (sl. 7). Ovakvih stela ima nekoliko primjera.⁷⁹

Kod manjeg broja stela iste skupine figure su prikazane jednostavnim po-tezima, dosta šematično, samo konture glavnih anatomskih dijelova. Prikazani detalji su jako šematizirani, kao na primjer kosa, a takodjer i odjelo, koje je prikazano s jako slabo označenim naborima. Figure slične jedna drugoj i kod njih vlada i potpuna simetrija (sl. 2). Ustanovili smo da do sada ovakvih stela ima samo dva primjera.⁸⁰

Ova skupina stela je isto tako zastupljena i u drugim centrima Dardanije, i to u velikom broju.⁸¹ Van ovog područja jako slične ovima su poprsja po-kojnika na nadgrobnim spomenicima iz Komina, centara oko doline Lima: Ivangrada, okolice Prijepolja i Priboja, kao i iz okolice Foče u dolini rijeke Drine.⁸² Inače su zastupljene i u drugim centrima.⁸³

Kako se vidi, plastika ovih stela ima tijesne veze sa drvorezom, što govori jasno da su ih izradjivali domaći majstori u domaćim radionicama, kojih je prema Mócsy-u bilo pet:⁸⁴ jedna u Ulpijani, što je i najranija, druga u regionu Prizrena, treća u pečkom arealu, četvrta u prizrenskom arealu i peta u dolini Lepenca kod Kačanika. Mi ipak mislimo da je bila još jedna na temelju do sad otkrivenih kamenih spomenika, u jugoistočnom dijelu Kosova, u dolini Binačke Morave blizu Klokota.⁸⁵ I još nešto, Mócsy misli na postojanje jedne radionice u regionu Prizrena. Na temelju nalaza mislimo da je ova radionica bila blizu Djakovice ili Orahovca.

O snažnom lokalnom utjecaju govori i nošnja koja se najbolje vidi kod žena, jer sadrži dosta elemenata ilirske nošnje. Najkarakterističniji detalji ove nošnje su: marama (sl. 1, 7) i masivna ogrlica s tri medaljona, koje ima većina žena na ovim spomenicima⁸⁶ (sl. 1). Ovi detalji nošnje jasno svjedoče o tome da je u tim spomenicima prikazano uglavnom domaće stanovništvo. To potvrđuju i imena na natpisima ovih spomenika na kojima najveći dio čine domaća ilirska imena.⁸⁷ Prema tome, možemo utvrditi da su njihovi korisnici bili uglavnom domoroci — Iliri, odnosno Dardanci, koji su, kako se vidi, unatoč rimske oku-pacije, očuvali svoj identitet.

Iz svega rečenog, možemo zaključiti sljedeće:

1. Stele s Kosova, i pokraj nekih svojih specifičnih osobenosti su tipični primjer stela sa cjelokupne teritorije Dardanije. Prema tome, prateći sepulkralnu umjetnost i arhitektoniku na stelama rimskog perioda na Kosovu, mi ustvari pratimo to u cijeloj Dardaniji.

2. Van područja Dardanije najbliže analogije u prikazivanju poprsja i načinu ukrašavanja, imaju nekoliko stela iz Municipijuma S, a s umjetničke strane imaju sličnosti i sa stelama iz drugih ilirskih područja osobito u unutrašnjosti. Prema tome, današnje Kosovo u rimskom periodu je bilo povezano s tri glavna središta: dolinom Južne Morave, preko Nišave i Timoka sa sjeveroistočnim dijelom Dardanije, a preko doline Lepenca s južnim dijelom Dardanije, s kojima je bilo i izravno povezano. Dolinom Ibra i Lima je bilo povezano sa susjednim ilirskim centrima, posebno u jugoistočnom dijelu provincije Dalmacije. Ovuda su se vršile i komunikacije i utjecaji s obje strane.

¹ O granicama područja Dardanije vidi radove: F. Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* (1969) 143—141. Z. Mirdita, *Antropomimija e Dardanisë në kohën romake* (*Die Anthropomimie der Dardanien zur Römerzeit*) (1981) 19. Isto tako i ranije znanstvenike: H. Kiepert, A. v. Domaszewski, N. Vulić, A. Mócsy, G. Alföldy.

² A. v. Premerstein, N. Vulić, *Antike Denkmäler in Serbien und Macedonien, Jahreh. Österr. arch. Inst. Bbl.* 6, 1903, 1—16.

³ N. Vulić, *Antički spomenici naše zemlje, Spomenik Srp. kralj. akad.* 71 (1931); 75 (1933); 77 (1934); *Spomenik Srp. akad. nauka* 98 (1941—1948).

⁴ E. Čerškov, *Municipium DD kod Sočanice* (1970) 61—68.

⁵ A. Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (1970) 75—89.

⁶ E. Dobruna, *Tipologija e monumenteve sepulkrale të periudhës romake në Kosovë, Gjurm. Alb. — Ser. shk. hist.* 4—5, 1974—75 (1975) 43—80.

⁷ Z. Mirdita (nap. 1) 81.

⁸ E. Čerškov, *Oko problema komunikacija i položaja naselja na Kosovu i Metohiji u rimskom periodu, Gl. Muz. Kos. Met.* 2, 1957, 73—80. Z. Mirdita, *Studime Dardane* (1979) 108—117.

⁹ A. Mócsy (nap. 5) 81.

¹⁰ Ibidem, 62—64, fig. 20 (stele iz Skupija), 95, fig. 32 (stele iz Naisusa), 119, fig. 37 (stele iz Timakum minusa). B. Dragojević-Josifovska, *Inscr. Més. Sup.* vol. 6, *Scupi et la région de Kumanovo* (1982) 40.

¹¹ A. Mócsy (nap. 5) fig. 39 (stele iz Singidunuma), fig. 42 (stele iz Viminacijuma), 102 fig. 35 (stele iz Raciarije). Ove zadnje uglavnom pripadaju 2 st., kao i one iz Bononije (Vidina), vidi kod D. Dimitrov-a, *Nadgrobnite ploči ot rimsko vreme v Severna Blgarija* (1942).

¹² A. Ceranović-Kuzmanović, *Rezultati arheoloških istraživanja na području Municipijuma S... kod Pljevalja — selo Komini, Materijali* 4, 7 Kongres arheologa Jugoslavije, Herceg-Novi 1966 (1967) 77—84. Eadem, *Rezultati arheoloških istraživanja u selu Komini (Municipium S...), Starine Crne Gore* 6, 1978, 93—100. Eadem, *Municipium S. i njegova problematika u svjetlu arheoloških i epigrafskih spomenika, Starinar* 19, 1968 (1969) 101—107. A. Ceranović-Kuzmanović i D. Srejić, *Rezultati novih arheoloških istraživanja u jugoistočnom delu rimske provincije Dalmacije, Materijali* 4, 1967, 21 do 26. M. Zotović, *Jugozapadna Srbija u doba Rimljana, Už. zbor.* 2, 1973, 5—40.

¹³ D. Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti, Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 3, 1965, 119—142.

¹⁴ Ibidem, 137.

¹⁵ F. Papazoglu (nap. 1) 158; A. Mócsy (nap. 5) fig. 32, 37.

¹⁶ Vidi tablu kod A. Mócsy-a (nap. 5) fig. 20.

¹⁷ F. Papazoglu (nap. 1) 156.

¹⁸ E. Dobruna (nap. 6) crteži 1—7. Dok ih je A. Mócsy (nap. 5) 79, fig. 24, svrstao u sedam tipova.

¹⁹ Slike ovih spomenika objavljene su kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 116, 117, 252, 281, 276; *Spomenik* 77, nr. 34.

Z. Mirdita, *Novitates epigraphicae e Dardania collectae*, *Arh. vest.* 31, 1980, 186—198, fig. 7, 10, 11.

²⁰ Druga je iz Janjeva, objavljena kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 129.

²¹ I drugi primjer je iz Peći objavljen kod N. Vulić-a, *Spomenik* 77, nr. 47.

²² Idem, *Spomenik* 47, nr. 80, 81, 84, 89, 91, 159 A, D, F; *Spomenik* 71, nr. 247; *Spomenik* 75, nr. 148; *Spomenik* 77, nr. 42; *Spomenik* 98, nr. 177, 178, 188, 192, 194, 262. S. Dušanić—P. Petrović, *Epigraphic contributions from the National museum of Niš*, *Ziva ant.* 12, sv. 2, 1963, 377—379, fig. 7. P. Petrović, *Insc. Més. Sup.* vol. 4, Naissus—Remesiana—Horreum Margi (1979) nr. 66,81, 99 itd. Njihov broj je jako velik, zato mi smo spomenuli samo nekoliko njih, vidi tablu kod A. Mócsy-a (nap. 5) fig. 32, 37.

²³ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 54, 73, 74, 98, 119, 139. Kod njih se većinom stubovi nalaze u natpisnom polju.

²⁴ A. Mócsy (nap. 5) fig. 39, 42.

²⁵ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien* (1923). V. Dautova-Ruševljan, *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije* (1983).

²⁶ Premerstein - Vulić, *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 3, 1900, Bbl. 135 C; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 4, 1901, Bbl. nr. 59; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 12, 1909, Bbl. nr. 41; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 15, 1912, Bbl. nr. 33, 34, 35. N. Vulić, *Spomenik* 38, 1902, nr. 42, 29 C, E; *Spomenik* 47, nr. 76, 80, 89, 160 F; *Spomenik* 71, nr. 247, 249; *Spomenik* 75, nr. 148; *Spomenik* 77, nr. 42; *Spomenik* 98, nr. 177, 178, 188, 191, 194, 255, 262. P. Petrović (nap. 22) itd.

²⁷ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 109, 125, 130, 140, 158, 171.

²⁸ N. Vulić, *Spomenik* 98, nr. 291—292 (Municipijum S.). *Spomenik* 71, nr. 328, 330, 331 (Prijeopolje).

²⁹ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 106, 120, 128, 142, 181, 221, 223, 227, 228.

³⁰ Premerstein - Vulić, *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 3, Bbl. nr. 41; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 4, Bbl. 146 B; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 6, Bbl. nr. 52; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 7, Bbl. nr. 5; *Jahresh. Österr. arch. Inst.* 12, Bbl. nr. 38. N. Vulić, *Spomenik* 98, nr. 184, 188.

³¹ N. Vulić, *Spomenik* 98, nr. 12. Stela je uokvirena vinovom lozom sa grozdovima.

³² Obje stele su iz Peći, jedna je objavljena kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 280, a druga kod Z. Mirdita (nap. 19) fig. 3.

³³ N. Vulić, *Spomenik* 77, nr. 1 (iz okoline Bihaca), *Spomenik* 98, nr. 264 (iz okoline Priboja), ali nijedna niša nije pravokutna. G. Florescu, *I monumenti funerari romani della Dacia Inferior* (1942) 29, fig. 15.

³⁴ Drugi primjer je stela iz Zrza, objavljena kod Z. Mirdita (nap. 19) 188, fig. 4. Treći primjer je stela iz Banje — Zubin Potok, blizu Titove Mitrovice, neobjavljena.

³⁵ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 34, 38, 39, 70, 73, 76, 81, 88, 90, 91, 92, 96, 103, 105, 110, 119, 122, 131, 139, 145, 146, 156, 157, 179.

³⁶ N. Vulić, *Spomenik* 75, nr. 169. Ova stela po obliku je jako slična s jednom iz Donje Dakije, vidi G. Florescu (nap. 33) fig. 8.

³⁷ N. Vulić, *Spomenik* 98, nr. 335.

³⁸ Idem, *Spomenik* 71, nr. 12.

³⁹ Idem, *Spomenik* 98, nr. 285.

⁴⁰ A. Mócsy (nap. 5) 63.

⁴¹ F. Papazoglu (nap. 1) 156—158. E. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji* (1969) 73—74. Vidi table kod A. Mócsy-a (nap. 5) fig. 20, 32, 37. Jedino u Skupima i u Kumanovu ovaj motiv je manje zastupljen, vidi kod B. Dragojević-Josifovske (nap. 10) nr. 42, 75, 81, 83, 104, 158, 181, 227, 230, 233, 245. N. Vulić, *Spomenik* 71, nr. 573. Isto tako i u najzapadnijem dijelu Dardanije, u Novom Pazaru, objavljene kod N. Vulić-a, *Spomenik* 98, nr. 264 i A. Jovanović-a, *Rimski nadgrobni spomenik iz Novopazarske Banje, Novopaz. zbor.* 9, 1985, 33—38, sl. 1.

⁴² Osobito je čest u Raciariji, Bononiji, Almusu (Lom) i Makrešu, o tome vidi: A. Mócsy (nap. 5) fig. 35. D. Dimitrov (nap. 11).

⁴³ D. Dimitrov (nap. 11). G. Bordenache, *Temi e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesia Inferior, Dacia* n. s. 9, 1965, 253—281. G. Florescu (nap. 33) fig. 3, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 14, 16, 17, 21.

⁴⁴ N. Vulić, *Spomenik* 71, nr. 328, 329; *Spomenik* 98, nr. 285, 286.

⁴⁵ E. Čerškov (nap. 41) 74.

⁴⁶ G. Bordenache (nap. 43) 264.

⁴⁷ Treći primjer je stela iz Janjeva (vidi ovdje nap. 20), dok četvrti primjer je stela iz Municipijuma DD, objavljena kod N. Vulić-a, *Spomenik* 98, nr. 228.

⁴⁸ Drugi primjer je u steli iz Zrza, vidi Z. Mirdita (nap. 34).

⁴⁹ Druga dva primjera su stele iz Janjeva i Zrza (vidi ovdje nap. 20 i 34).

⁵⁰ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 38, 103, 105, 119.

⁵¹ I. Čremošnik, Narodna simbolika na rimskim spomenicima u našim krajevima, *Gl. Zem. muz.* 12, 1957, 218.

⁵² D. Sergejevski, Japodske urne, *Gl. Zem. muz.* 4—5, 1950, 45—94, tab. 3, fig. 1.

⁵³ Ibidem, 78.

⁵⁴ Ibidem, tab. 8, fig. 2, tab. 10, fig. 1, tab. 12, fig. 1, 2, 3.

⁵⁵ D. Sergejevski, *Spomenik* 77, nr. 8, 9, I. Čremošnik, Rimski spomenici iz okoline Bihaća, *Gl. Zem. muz.* 12, 1957, 168 do 170.

⁵⁶ D. Sergejevski (nap. 52) 125.

⁵⁷ I. Čremošnik (nap. 55) 229.

⁵⁸ Borova šišarka se javlja još na dvije stele iz Peći (vidi ovdje nap. 32). Inače o ovom motivu opširno smo govorili u referatu pod nazivom »Borova šišarka kao dekorativni motiv u Dardaniji i njena simbolička tradicija« na znanstvenom skupu »Antički temelji naše suvremenosti« održanom u Puli 12—17 listopada 1986 god.

⁵⁹ G. Bordenache (nap. 43) 264.

⁶⁰ Polupalmete se dobro vide još na tri primjera stela iz Peći (vidi ovdje nap. 32 i nap. 21, nr. 47).

⁶¹ Astragal se nalazi još na dvije stele iz Peći (vidi nap. 32).

⁶² Nalazi se na dva primjera iz Peći, jedan objavljen kod Z. Mirdita (nap. 32), a drugi neobjavljen.

⁶³ Z. Mirdita, Novoodkriveni natpis u Kačaniku, *Arh. vest.* 33, 1982 (1983) 79—83, fig. 1. Inače i na jednoj steli iz Sopotu (Stojnika) u niši je prikazana velika posuda sa dvije drške iz koje izlazi loza sa grozdovima i bršljanovim lišćem; vidi kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 585.

⁶⁴ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 83, 110, 131, 139, 146, 156. Kod ovih primjera uz reljef je primjenivana i tehnika graviranja.

⁶⁵ N. Vulić, *Spomenik* 71, nr. 303.

⁶⁶ Idem, *Spomenik* 98, 303, nr. 57.

⁶⁷ G. Kazarov, *RE* ed. Pauly-Wissowa, Supplbd. 3, 1145.

⁶⁸ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 81, 88, 236.

⁶⁹ A. Cermanović-Kuzmanović, Nekoliko spomenika tračkog konjanika iz naše zemlje i problem tračkog herosa, *Starinar* 13—14, 1962—63 (1965), 113—124, gdje je data i ostala literatura. Eadem, Die Denk-

mäler des thrakischen Heros in Jugoslavien und das Problem des thrakischen Reitergottes, *Arch. Jugosl.* 4, 1963, 31—57.

⁷⁰ D. Sergejevski (nap. 52) tab. 7, fig. 1.

⁷¹ F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains* (1942) 339.

⁷² O značajkama nadgrobnih reljefa sa Kosova ukratko je pisao E. Čerškov (nap. 41) 73.

⁷³ O karakteristikama plastike u Kominima je pisala A. Cermanović-Kuzmanović (nap. 12). Eadem, Rimsko-ilirska plastika u Kominima, *Živa ant.* 28, sv. 1 do 2, 1978, 325—330. O Zapadnoj Srbiji vidi M. Zotović (nap. 12). Jedan dio spomenika ovog područja je objavljen kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 136—139; *Spomenik* 98, nr. 151—157, 159—163, 239—249, 251—253. Za Bosnu i Hercegovinu vidi D. Sergejevski (nap. 13) gdje autor nadgrobnih i votivne reljefe ovog područja osim vremenski, dijeli i po grupama: A, B, C.

⁷⁴ K. Prijatelj, Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vj. arh. hist. dalm.* 53, 1950—51 (1952), 142.

⁷⁵ Jedna je iz Skupija, objavljena od B. Dragojević-Josifovske, Dve rimske sepulkralne stele iz Skopja, *Živa ant.* 21, sv. 1, 1971, 236, fig. 3—5; druga je iz Naisusa objavljena kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 247, i treća iz Timakum minusa, objavljena kod N. Vulić-a, *Spomenik* 47, 158 B.

⁷⁶ E. Čerškov, Antička bista žene iz Klokota, *Gl. Muz. Kos. Met.* 3, 1958, 187 do 193, fig. 1, 2. Vidi spomenike objavljene kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 272, 281; *Spomenik* 77, nr. 42; *Spomenik* 98, nr. 272, 274; i Z. Mirdita (nap. 19), fig. 3, 10. 11.

⁷⁷ A. Mócsy (nap. 5) 81.

⁷⁸ B. Dragojević-Josifovska (nap. 10), nr. 34, 139, 140 (stele iz Skupija). N. Vulić, *Spomenik* 71, nr. 247, 249; *Spomenik* 75, nr. 148, 169; *Spomenik* 98, nr. 191 itd. (stele iz Naisusa i Timakum minusa). A. Jovanović (nap. 41) (iz N. Pazara).

⁷⁹ Ostale stele su objavljene kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 252, 280, Z. Mirdita (nap. 19) fig. 4, 7, i E. Dobruna-Salih, Njê stelê sepulkralne nga rrafshi i Kosovës, *Gjurm. alban.-Ser. shk. hist.* 10, 1980 (1981) 22—27, fig. 1, 2.

⁸⁰ Obje stele su iz Djakovice Drugi primjer je isto tako objavljen kod N. Vulić-a, *Spomenik* 71, nr. 117.

⁸¹ Ovakvih stela-reljefa ima dosta, ali mi ćemo spomenuti nekoliko njih: B. Dragojević-Josifovska (nap. 10) nr. 73,

92, 109, 125, 110, 130 (iz Skupija). S. Dušanić — P. Petrović (nap. 22). N. Vulić, *Spomenik* 38, nr. 44; *Spomenik* 47, 158 A; *Spomenik* 71, nr. 188, 262; *Spomenik* 98, nr. 194 itd. (iz Naisusa i Timakum minusa).

⁸² A. Cermanović-Kuzmanović (nap. 73). Eadem, Antički spomenici iz Polimlja sa posebnim osvrtom na rimsku nekropolu u Kolovratu kod Prijepolja, *Simpozijum »Seoski dani S. Vukosavljevića«* 6, 1978, 47—52. N. Vulić, *Spomenik* 71, nr. 319, 328, 329, 331; *Spomenik* 98, nr. 332, 335. D. Sergejevski, Rimska groblja na

Drini, *Gl. Zem. muz.* 46, 1934, 25—26, fig. 9, 10, 11, 13, tab. 8, fig. 30.

⁸³ Vidi kod K. Prijatelj (nap. 74) 150.

⁸⁴ A. Mócsy (nap. 5) 80, 82, fig. 25.

⁸⁵ Na ovom području je nadjena bista jedne žene (vidi nap. 71), i za sad još jedna stela, vidi E. Dobruna-Salih (nap. 79).

⁸⁶ E. Čerškov (nap. 41) 73. Idem (nap. 76) 190.

⁸⁷ F. Papazoglu (nap. 1) tablice na stranicama 183 i 184.

Crteže je izradio N. Ferri.

LES STÈLES SÉPULCRALES DE L'ÉPOQUE ROMAINE DANS LE TERRITOIRE DU KOSOVO ARCHITECTONIQUE ET PLASTIQUE

Résumé

Les stèles du Kosovo ayant déjà fait objet de nombreuses études, nous allons nous retenir à leur portée du point de vue de l'art, de l'architecture et de la décoration, d'autant plus qu'elles sont très importantes pour l'étude générale de l'art sépulcral et de l'architecture des stèles de la Dardanie, dont le centre constituait le Kosovo actuel.

Les stèles sont d'habitude de grandes dimensions, et apparaissent à partir du milieu du IIe siècle jusqu'à la fin du IIIe siècle de la nouvelle ère. C'est l'époque où dans la Dardanie entière, aussi bien que dans les autres provinces romaines, le nombre des stèles augmente constamment. Constituées par trois éléments principaux et décorées par la vigne qui les encercle, elles appartiennent au type »dardanien«, répandu dans tout le territoire de la Dardanie.

D'après l'architecture de la partie supérieure, nous les avons classées en trois types principaux: 1. les stèles avec la niche en demi-cercle (fig. 1, 2, 3, 4, 5, 6); 2. les stèles avec la niche rectangulaire et la partie supérieure en ligne droite (fig. 7); 3. les stèles avec la partie supérieure angulaire (fig. 8, 9). Chez tous ces types le plus souvent on trouve dans les niches des bustes des défunts, et plus rarement on trouve des rosettes. Tous les types, on les trouve en Dardanie, et au dehors d'elle. On relève les analogies les plus proches avec les stèles du Municipium S... (près de Pljevlja).

Malgré l'influence romaine, dans la plastique de ces stèles dominant les éléments artistiques autochtones, ce qui est le plus remarquable aux représentations des portraits dans les reliefs dans lesquels domine l'expression plate et linéaire, assez semblable à la gravure sur bois. On ne relève pas ces caractéristiques uniquement dans les stèles du Kosovo, mais on les trouve également dans tout le territoire de la Dardanie et au dehors d'elle, en d'autres régions de notre pays notamment dans les parties intérieures de la province de la Dalmatie. D'après les procédés de la représentation de la figure, nous les avons classées en trois groupes: a. Stèles à reliefs plus plastiques, qui possèdent une plus grande valeur artistique (fig. 9); b. Stèles qui représentent plus régulièrement les détails de l'anatomie et des habits (fig. 1, 4, 5); c. Stèles avec des portraits stylisés et schématisés (fig. 2, 7, 8).

Il est à relever à la fin que leurs caractéristiques prouvent que ces stèles étaient faites et utilisées par les populations autochtones, les Illyriens, à savoir les Dardaniens.

Abb. 1. Acu-Becher, gefunden im Fußweg der Ljubljanka bei Bistra.

Fig. 1. Acu-casa, nađena v stregi Ljubljance pri Bistri.

FRAGMENT EINES ACOBECHERS AUS NAUPORTUS

SIGRID MRATSCHEK

Universität Osnabrück, FB 2, Schlosstrasse 8, D-4500 Osnabrück

1. Typologie und Verbreitung

Im Flußbett der Ljubljanica bei Bistra, unweit der römischen Handelsstadt Nauportus, kam unlängst ein Fragment aus ... Ton mit einer aus zwei Zeilen bestehenden Inschrift zum Vorschein, das an beiden Seiten sowie am unteren Rand abgebrochen ist und aufgrund seines Dekors und seiner Beschaffenheit zu einem Gefäß reliefverzierter Terra sigillata gehört.¹ Bei der Fundstelle, die archäologisch bisher noch nicht untersucht wurde und wo die Funde sozusagen kontinuierlich vom Neolithikum bis in die römische Epoche reichen, dürfte es sich um einen uralten Flußübergang handeln.² Vom Umfang des Gefäßes (41,5 cm) ist kaum mehr als 1/6 erhalten; der Gefäßdurchmesser betrug am oberen Rand 14,6 cm, während sich die Höhe nicht mehr exakt ermitteln läßt (siehe Abb. 1). Die beiden Inschriftenzeilen unterteilen das Bruchstück in drei Dekorationszonen, so daß die mittlere oben und unten von dem Spruch ein-

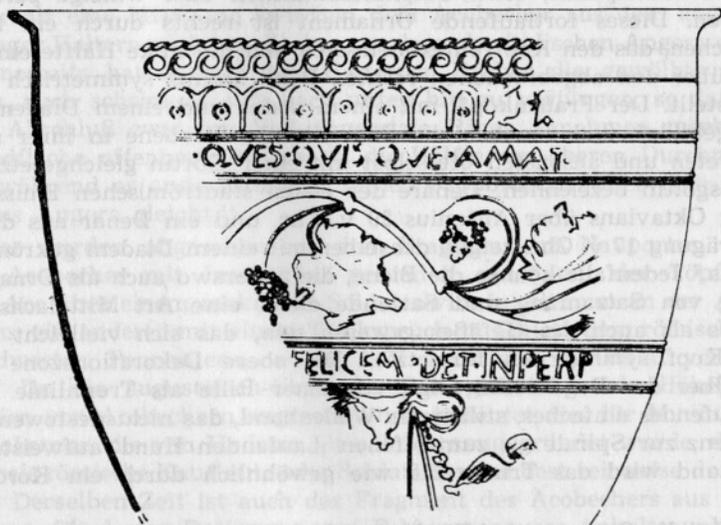

Abb. 1: Aco-Becher, gefunden im Flußbett der Ljubljanica bei Bistra.

Sl. 1: Aco-čaša, najdena v strugi Ljubljanice pri Bistri.

gerahmt wird. Dabei ist das Inschriftfeld jeweils nach Art von *Trorus* und *Trochilus* durch zwei erhabene Profillinien von den sie umgebenden Bildmotiven abgesetzt. Im Zentrum zwischen den Inschriftenzeilen erinnern Weinranken mit Trauben und Blättern im Wechsel an *Bacchus* — und den Gebrauch des Gefäßes. Schwanz- und Flügelspitzen eines Vogels am rechten abgebrochenen Rand des Bechers legen die Vermutung nahe, daß kleine Tiere das Bild vervollständigten.³ Auch das untere Feld zielt ein religiöses Motiv: Zwischen Girlanden von einfach gereihten Efeublättern, die gleichfalls dem *Bacchus* heilig waren und mit denen sich Dichter und Weintrinker zu bekränzen pflegten, hängt ein *Bukranion* vom Typus des abgehäuteten Rinderschädels, wie er seit den Darstellungen auf der *Ara Pacis* des *Augustus* bekannt ist. Die Hörner sind wie auf den Reliefs an den Innenwänden des *Friedensaltares* mit den Schleifen kultischer Opferbinden geschmückt, die zu beiden Seiten des Schädels lose herabfallen, Tänien, die ansonsten nur von Priestern, Siegern oder auch bei Gelagen angelegt wurden.⁴ Die Aufnahme dieses sakralen Motivs in der Keramikindustrie Oberitaliens, aus deren Werkstätten das Trinkgefäß stammt, entspricht dem bekannten Phänomen, daß sich seit *Actium* die stadtrömischen Themen der augusteischen Staatskunst über ganz Italien verbreiteten und reichsweit auch in den Bildwerken privater Gebrauchsgegenstände von breiten Bevölkerungsschichten bis hin zur Massenproduktion rezipiert wurden.⁵ Jeweils alternierend umlaufend zwischen von *Bukranion* zu *Bukranion* geführten Efeugirlanden wechseln Stieropfer und ein im freien triangulären Raum darüber umherflatternder *Eros* einander ab; sein Kopf (? mit Kopfbedeckung) und Flügel sind am rechten unteren Rand der Scherbe zu erkennen. Die religiöse Szenerie setzt sich nach oben hin über der ersten Inschriftenzeile fort: In eine einfache Bogenstellung sind kleine Kreise mit erhabenem Mittelpunkt, etwa *Omphalosschälchen* oder winzige *paterae*, eingeschrieben. Dieses fortlaufende Ornament ist rechts durch ein Bildmotiv durchbrochen, das den Kopf eines Menschen und die linke Hälfte einer Biene, die sich über den abgebrochenen rechten Rand hinaus symmetrisch ergänzen läßt, darstellt. Der Frauenkopf, mit einem *nodus* und einem *Diadem* auf der Stirn abgebildet, und daneben die Biene, in der *Poebene* in ihrer schönsten Art vertreten und ansonsten oft selbst mit einer Göttin gleichgesetzt,⁶ dürfte die *Liebesgöttin* bezeichnen. *Denare* der ersten stadtrömischen Emission nach dem Sieg *Oktavians* über *Antonius* 29 v. Chr. und ein *Denar* aus der Münzmeisterprägung 17 v. Chr. zeigen denselben mit einem *Diadem* gekrönten Kopf der *Venus*.⁷ Jedenfalls könnte die Biene, die anderswo auch als Ornament zur Trennung von Satzanfang und Satzende dient, eine Art Mittelachse sowohl des Bildes als auch des Gefäßes gewesen sein, das sich vielleicht in einem zweiten Kopf symmetrisch fortsetzte.⁸ Die obere Dekorationszone ist dreigeteilt: Über der Bogenreihe folgt, von einer Rille als Trennlinie markiert, ein umlaufendes einfaches, stilisiertes Wellenband, das nichtsdestoweniger eher die Tendenz zur Spirale als zum offenen ‚*Laufenden Hund*‘ aufweist, und am oberen Rand wird das Trinkgefäß wie gewöhnlich durch ein *Kordelmuster* begrenzt.

Zwar ist die Signatur des Töpfers verlorengegangen, aber aufgrund seiner Typologie läßt sich das Fundstück eindeutig als Produkt einer kleinen Töpfergruppe aus Oberitalien um *Aco* und *Sarius* identifizieren, die um die

Wende von der Republik zur Kaiserzeit reliefverzierte Modelware aus hellbraunem bis rötlichem Ton herstellte, Aco mit Vorliebe hohe, leicht gebauchte Becher, Sarius oft niedrigere Doppelhenkelschalen mit eingeschnürter Wand und ähnlichem Dekor.⁹ Erhalten hat sich indes das typische Markenzeichen des Herstellers ein Menschenkopf und die stilisierte Biene über der ersten Schriftzeile, neben denen analog zu vergleichbaren Bechern in diesem Kontext mit an Sicherheit grenzender Wahrscheinlichkeit die Worte *Aco Acastus* (oder umgekehrt) standen.¹⁰ Seltenheitswert haben unter den Acobechern jene Stücke, die mit ihren fein differenzierten Bildmotiven und umlaufenden Inschriften das von Pompeii bis ins äußerste provinzielle Hinterland (sei es in Bernay, Norfolk oder Hildesheim) hochgeschätzte Silbergeschirr der Reichen imitierten.¹¹ Als in Mai 1969 in Ravenna ein Kongreß über römische Keramik aus der Poebene und dem angrenzenden adriatischen Raum tagte, machte u. a. Hans Klumbach den Versuch, jene Erzeugnisse systematisch zu erfassen.¹² Von Aco waren damals nur vier solcher Becher bekannt: einer vom Magdalensberg (AO: Museum Klagenfurt) mit einem epikureischen Trinkspruch, ein Exemplar mit Töpfersignatur aus Haltern in Westfalen (AO: Römisch-Germanisches Museum Haltern), dessen fragmentarische Inschrift bis heute ihrer Entschlüsselung harrt, sowie zwei weitere aus Oberitalien, darunter ein ‚geflochtenes Körbchen‘ aus Angera (AO: Museum Varese) mit einem Siegeswunsch im sportlichen oder musischen Agon und ein schlanker Becher unbekannter Provenienz mit einer Bitte um die Gunst der Liebesgöttin (AO: Römisch-Germanisches Zentralmuseum Mainz). Wie bei den übrigen Acobechern unterteilen die Inschriftenzeilen das Trigkgefäß aus Nauportus in mehrere Dekorationszonen, und seine Bildmotive kehren nicht nur auf den Stücken derselben Serie, sondern auch auf den Nachahmungen padanischer Sigillaten in den späteren gallischen Filialen wieder.¹³ Typologisch läßt sich das Fundstück unschwer als eine Mischung zwischen dem Acobecher aus dem augusteischen Legionslager Haltern und dem Becher aus dem oberitalischen Angera einordnen. Denn einerseits hat es mit dem Halterner Becher die gewölbte Lippe gemeinsam, auch scheint es sich nach unten hin zu verjüngen, so daß man als unteren Abschluß zwei am Fuß angesetzte Ringe annehmen möchte, zumal die Standfläche offenbar weniger als die Hälfte des oberen Durchmessers (!) betrug, während es andererseits in seinen Proportionen eher dem bauchigen Gefäß aus Angera gleicht.¹⁴

Seither wurden, abgesehen von dem Fragment aus Nauportus, noch zwei weitere Acobecher mit Inschriften gefunden, einer mit der Töpfersignatur *Acastus Aco* über einem makabren Soldatenwitz in Altinum an der Adriaküste Venetiens, ein anderer mit einem Trinkspruch in Osijek, dem römischen Mursa im Nordwesten Pannoniens, wo er 1977 auch von M. Bulat veröffentlicht wurde.¹⁵ Da die augusteisch-tiberische Zeit gemeinhin als Höhepunkt der Produktion von Acobechern angesetzt wird, bedeutet dies für Mursa, die Stadt der 50 *tabernae*, die von Hadrian als *colonia* neugegründet wurde, daß spätestens damals römische Kaufleute oder Soldaten zumindest zeitweise dort ansässig waren.¹⁶ Derselben Zeit ist auch das Fragment des Acobechers aus Nauportus zuzuweisen, für dessen Datierung zwei Fakten genauere Anhaltspunkte liefern: *Terminus ante quem* ist der allmähliche Niedergang von Nauportus seit der Kolonierhebung des nahegelegenen Emona, die eine Bauinschrift, wonach der

Divus Augustus und Tiberius der kurz zuvor deduzierten Kolonie Mauer und Türme stifteten, in den Zeitraum zwischen dem Herbst 14 und dem Frühjahr 15 fixiert.¹⁷ Der Terminus post quem kann mit dem Einsetzen der Produktion der Acobecher seit ca. 30 v. Chr. im letzten Viertel des 1. Jahrhunderts v. Chr. ermittelt werden, womit unser Fundstück eindeutig der augusteischen Epoche oder spätestens den ersten Regierungsjahren des Tiberius zugehörig ist — eine Datierung, die auch mit den sorgfältig ausgeführten Majuskeln der Schrift, dem spezifisch augusteischen Bilderschmuck, insbesondere dem Bukranion und dem Venuskopf, sowie der Typologie des Bechers im Einklang steht.¹⁸ Somit ist die Verbreitung der Acobecher und nicht zuletzt der Neufunde ein wichtiges Indiz für die rasche Erschließung neuer Handelsräume im Norden und Osten des römischen Reiches, von denen sich die padanischen Töpfer aufgrund der fehlenden arretinischen Konkurrenz größere Absatzchancen erhofften als im italischen Mutterland. Denn gleichzeitig mit der Eroberung Germaniens und Pannoniens unter Augustus und Tiberius tauchten auch die padanischen Acobecher mit großer Regelmäßigkeit stets in unmittelbarer Nähe der aktuellen Kriegsschauplätze auf, und ihre Fundorte lagen nicht zufällig an den grossen Handels- und Truppenaufmarschwegen des Imperium Romanum: abgesehen von drei Trinkgefäßen aus der näheren Umgebung ihrer Produktionsstätten in Norditalien etwa zeitgleich mit der Annexion Noricums und seines Kulturzentrums auf dem Magdalensberg, vor der Eroberung Germaniens im augusteischen Legionslager Haltern in Westfalen, das von den Jahren 8/5 v. Chr. bis zur Varusschlacht im Jahre 9 n. Chr. mit Truppen belegt war, sowie an zwei wichtigen Verkehrsknotenpunkten in Istrien und Pannonien, wo die Unterwerfung der zahlreichen pannonischen Aufstände eine ständige militärische Präsenz römischer Truppen erforderlich machte, in Nauportus, dem »Umschlagplatz« für den Osten, an einer Strecke der Bernsteinstraße, die Augustus eigens hatte neu anlegen lassen, und in Mursa, dem späteren Hafen der *classis Flavia Pannonica* an der Drau.¹⁹ Das Heer, dessen Soldaten nicht auf die gewohnte einheimische Sigillata zu verzichteten gewillt waren, und die Armeelieferanten, die sich bemühten, dieses Bedürfnis zu befriedigen, wurden so zum Motor des Importes padanischer Töpferwaren und römischen Lebensstils in den neu eroberten, wenig romanisierten Gebieten des Imperiums, bevor beides etwa seit der Flavierzeit von den Einheimischen nachgeahmt wurde.

2. Die Inschrift

Der Spruch auf dem Acobecher ist nur zu etwa einem Fünftel erhalten, denn die Interpunktionen zu Beginn und am Ende der ersten Zeile weisen darauf hin, daß der Text der Inschrift wie bei den anderen Bechern dieses Typs umlaufend fortgeführt wird. Von der ersten Zeile mit einer ursprünglichen Gesamtlänge von 41,5 cm ist noch ein Fragment von 7,5 cm mit 15 Buchstaben vorhanden, was eine approximative Buchstabenbreite von 0,5 cm voraussetzt! somit dürften 68 Buchstaben fehlen. Von der zweiten Zeile mit einer Gesamtlänge von 37,5 cm sind 15 Buchstaben auf einer Länge von 6,3 cm erhalten geblieben; d. h. die Buchstabenbreite scheint hier lediglich 0,4 cm zu betragen, so daß wir mit weiteren ca. 77 fehlenden Buchstaben zu rechnen

hätten. Nichtsdestoweniger fügt sich dieses Wenige, wenn es auch keine exakte Rekonstruktion des Inschriftentextes zuläßt, zwanglos in den Rahmen der vorhandenen Bildmotive des Bechers:

]·QVES·QVISQVE·AMAT·[
]FELICEM·DET·INPERP[

Gleich die erste Zeile der Inschrift erinnert an ein populäres Epigramm über die Liebe, das auf dem Boden eines Gefäßes in Remagen eingeritzt war und dessen zweite Fassung H. Solin 1981 an einer Saalwand der Domus aurea entdeckte:

*quisquis amat pueros, etiam sin[e] fine puellas,
rationem saccli non h[ab]bet ille sui.²⁰*

Obgleich ähnlich lautende Verse sicher auch schon zu Beginn der julisch-claudischen Kaiserzeit in Italien kursierten,²¹ handelt es sich bei der Inschrift auf dem Acobecher von Nauportus wahrscheinlich nicht um eine dritte Version dieses Distichons, da eine zweifache Verschreibung von *ques quisque* zu *quisquis* anzunehmen, mir bei näherer Analyse des Textes doch zu gewagt zu sein scheint, zumal der Text ganz offensichtlich nicht metrisch ist.

Fest steht zunächst, daß *quisque* (gelegentlich austauschbar mit *quisquis*)²² Subjekt und *amat* Prädikat des ersten Satzteiltes ist, *quisque* außerdem in der Regel enklitisch gebraucht wird. Da *ques* durch Interpunktationen vor Beginn und nach dem Ende des Wortes deutlich sichtbar von allen übrigen Satzgliedern abgesetzt ist und daher weder eine Ergänzung zu den beiden einzigen auf *-ques* auslautenden Substantiven, *eques* und *torques*, noch zur 2. Person Futur von Verben wie *relinquere* in Frage kommt, kann es nur die geliebte(n) Person(en) als Pronomen im Akkusativ bezeichnen. Vermutlich handelt es sich bei *ques* tatsächlich um den Akkusativ des Indefinitivums, das als archaistischer Nominativ Plural bei Pacuvius (Trag. 220 Klotz), im SC de Bacchanalibus (CIL I² 581, Z.3 und 24) sowie bei Cato (Hist. 1 Peter) belegt ist und in der 3. Deklination mit dem Akkusativ Plural masc./fem. übereinstimmt.²³ Daß auch in der augusteisch-tiberischen Zeit, als die Produktion der Acobecher ihren Höhepunkt erreichte, ein Wechsel zwischen der 1. und 3. Deklination nicht ungewöhnlich war, davon zeugen die alten Formen des Dativ und Ablativ Plural *quīs* (statt *quibus*), die in Vergils Aeneis und in den Satiren des Horaz eine Renaissance erlebten.²⁴ Auch Verschreibungen von *uales* oder *quavis* durch Kontraktion bzw. Haplographie zu *ques* wären zu erwägen, ohne daß sich jedoch der Sinn des Trinkspruches grundlegend ändern würde. Darüber hinaus existieren Schreibungen von »a« (*quas*) statt »e« (*ques*) nach Ausweis der Indices von CIL in der Poebene, wo die Ware hergestellt wurde, vergleichsweise häufig,²⁵ so daß als Ergänzung entweder ein Relativsatz mit einem Bezugswort im Femininum denkbar wäre oder in Analogie zu dem Pacuviusfragment vor Beginn der ersten Zeile über den abgebrochenen linken Rand hinaus ein Interrogativsatz mit einer erstarrten Wendung wie *nescio]ques*, die ohne Einfluß auf den Modus bleibt.²⁶ Die fehlenden Bezugspersonen oder Gegenstände der Liebe könnten im gleichen Kasus wie *ques* sowohl am Anfang wie auch am Ende des umlaufenden Textes zu stehen kommen. An-

gesprochen wird somit jeder Liebhaber (*quisque amat*) x-beliebiger Liebesobjekte weiblichen Geschlechts gleich welchen Namens und Standes (*ques . . .*), und zwar einzeln. Bei der zweiten Zeile der Inschrift handelt es sich um den bislang vermißten Hauptsatz, der als potentialer Optativ in Form eines (erfüllbaren) Wunsches an den jeweils aus dem Becher trinkenden Adressaten (*quisque*) gerichtet ist, wobei der Akkusativ Singular des Adjektivs *felicem* syntaktisch nur auf *quisque* oder eine dritte im Nebensatz nicht genannte Person männlichen oder weiblichen Geschlechts (etwa die oben obgebildete Göttin Venus) und nicht — wie zu erwarten wäre — auf *ques* zu beziehen ist. Das Verb *det* kann entweder wie in der Dichtung als Simplex pro composito gebraucht sein und soviel wie ‚*aliquem felicem dare*‘ (statt *reddere* mit doppeltem Akkusativ) oder in Analogie zu bei Plautus, Ovid und Iuvenal geläufigen Wendungen mit prädikativem Adjektiv ‚*se felicem dare*‘ bedeuten, wobei *felix* stets im doppelten Sinne jemanden, der Glück hat und Glück bringt, bezeichnet.²⁸ Besonders häufig kommt *felix*, wie der Zuruf *feliciter* für Neuvermählte beweist, im Zusammenhang mit Liebe und Heirat vor, aber sogar die ungewöhnliche Wortverbindung mit *dare* ist durch das Graffito eines wenig erfolgreichen und auch grammatikalisch nicht sonderlich versierten Liebhabers auf einer Hauswand in Pompeii verewigt: *det mihi Damoeta felicior quam Pasiphae*.²⁹ Weit weniger Schwierigkeiten bereitet das am Ende der zweiten Schriftzeile nur fragmentarisch erhaltene Wort *inperp*, das sich unschwer zu der Zeitbestimmung *in perp[etuum]* ergänzen läßt.

Wie alle anderen Spruchbecher Bacchus, Apollo, Venus oder Juno zugeordnet sind,³⁰ so kann auch derjenige aus Nauportus mit einer Gottheit in Verbindung gebracht werden; sie ist der Schlüssel zum Verständnis der Inschrift. Die Liebesgöttin mit dem Diadem, deren Portrait das Zentrum der Dekorationszone über der Inschrift beherrscht, und Amor, ihr göttliches Produkt, im Bildfeld unterhalb der Inschrift sind nicht nur die Götter, denen Stieropfer und *paterae* mit Weihgeschenken dargebracht werden, sondern auch das fehlende Bindeglied zwischen den zwei scheinbar zusammenhanglos aneinandergereihten Zeilen der Inschrift. Freilich bleibt der konkrete Bezug der beiden Zeilen aufeinander angesichts der großen Lücke fraglich. Der Sinnzusammenhang in der ersten Zeile erscheint eindeutig etwa in der oben erwähnten Form [*nescio?*] *ques quisques amat* [z. B. *puellas*]. Die zweite Zeile läßt diverse Möglichkeiten einer Ergänzung offen, hat sich aber in jedem Fall an den zentralen Begriffen *Venus* und *felix* zu orientieren, etwa derart: [*eum Venus*], [*vinum Venerem*], [*ei Venus se*] oder [*se*] *felicem det inperp[etuum]*. Inwieweit Bacchus, der Gott des Weines, am Zustand des Trinkenden beteiligt war, wie es auch das häufig zitierte Sprichwort *sine Cerere et Libero friget Venus* nahelegt,³¹ oder ob er etwa die *Venus felix* selbst hervorgerufen hat, läßt sich dem Wortlaut des Textes nicht entnehmen. Dem Benutzer des Bechers wird neben zahlreichen anderen angenehmen Dingen des Lebens (die bedauerlicherweise nicht auf dem Fragment erhalten sind) zu allen Zeiten seines Lebens Glück in der Liebe gewünscht, und niemand anders als Venus war es, der spätestens seit dem Jahre 82 v. Chr., als Sulla nach dem Tode des jüngeren Marius das Cognomen *Felix* (griech. Epaphroditos) annahm, das Epitheton *felix* zukam.³² Dedikationen an die *Venus Felix*, die Grabinschrift eines Tempeldieners und ein Patronatsdekret für eine ihrer Priesterinnen

sowie zahlreiche Münzlegenden zeugen von der Verehrung der Göttin in der Kaiserzeit, die zugleich auch als Schutzpatronin der Julier das Epitheton an Augustus und seine Nachfolger weitergab.³³ In ihrer Macht stand es, den Sterblichen dieses Glück zu gewähren, nicht ohne daß es darüber hinaus für den Leseunkundigen noch in doppelter Ausführung auf dem Relief des Bechers bildlich festgehalten wurde: im majestätischen Haupt der Göttin und in der Gestalt Amors, die in nicht enden wollender Reihe, *in perpetuum*, auf der unteren Bildzone erscheint.

¹ Die Fundumstände und die topographischen Probleme werden nebst einer Studie dieses keramischen Typus, seiner formalen Entwicklung und einem Katalog der bisher bekannten Stücke mit einigen Neufunden durch Herrn Bogan Djurić vorgelegt. Ihm bin ich dankbar für die Genehmigung, die Inschrift, deren Sinn aufs engste mit dem Becher-Dekor verwoben ist, interpretieren zu dürfen. Anregungen erhielt ich auch von den Herren Prof. A. Bartoněk (Brünn) und Dr. H. Prückner (Heidelberg).

² Vgl. die Angaben zur Topographie bei B. Saria, *RE XVI 2* (1935) 2008 ff. s. v. Naupertus und den Lageplan bei P. Petru, Die provinziäl-römische Archäologie in Slowenien, in: *ANRW II 6* (1977) 508 Abb. 3.

³ So etwa bei den Funden vom Mont Beuvray um 5 v. Chr., siehe J. Déchelette, *Les vases céramiques ornés de la Gaule romaine I* (Paris 1904) 31 f. Fig. 12 und 33 Fig. 17.

⁴ M. Honroth, *Stadtrömische Girlanden. Ein Versuch zur Entwicklungsgeschichte römischer Ornamentik* (Wien 1971) 16: »An der Ara Pacis (13 — 9 v. Chr.) sind die Girlanden zum ersten Mal mit Tänienschleifen an den Hörnern der Nacktschädel aufgehängt.« Siehe auch A. E. Napp, *Bukranion und Guirlande* (Diss. Heidelberg 1930) 21 f. sowie die Fotos von den Innenwänden der Ara Pacis Augustae bei E. Simon, *Augustus. Kunst und Leben in Rom um die Zeitwende* (München 1986) 35 Nr. 33 und 212 Nr. 265.

⁵ Siehe T. Hölscher, Staatsdenkmal und Publikum. Von Untergang der Republik bis zur Festigung des Kaisertums in Rom, *Xenia. Konstanzer Althistorische Vorträge und Forschungen*, Heft 9 (Konstanz 1984) 26 und 30 ff.

⁶ Olck, *RE V* (1897) 431 und 448 s. v. Biene. Als Erfinder der Bienenzucht wird neben Aristaios auch gelegentlich Liber genannt (Cornutus, *Ad Pers.* Sat. 1, 75).

⁷ J.-B. Giard, *Catalogue des monnaies de l'empire romain I. Auguste* (Paris 1976) 65 Nr. 1—5 (pl. I): tête diadémée de Vénus; 97 Nr. 368—71 (pl. XVII): buste drapé et diadème de Vénus.

⁸ Vgl. z. B. *CIL III 12012*, 3, kommentiert von Déchelette a. O. (Anm. 3) 34 f. Fig. 18 (Biene als Trennungszeichen), und H. Vertet, A. & J. Lasfargues, *Remarques sur les filiales des ateliers de la vallée du Po à Lyon et dans la vallée de l'Allier*, in: *Atti del Convegno Internazionale sui problemi della ceramica romana di Ravenna, della Valle padana e dell'alto Adriatico* (Bologna 1972) 276 und 279 Fig. 1—3.

⁹ Siehe J. Garbsch, *Terra Sigillata. Ein Weltreich im Spiegel seines Luxusgeschirrs* (München 1982) 39 f. sowie die jüngsten Diskussionsbeiträge von F. Maselli Scotti, *AAAd 24*, 1984, 58—60, 62—64 und D. Panciera, *AN 56*, 1985, 146 ff.

¹⁰ Beispiele bei Déchelette a. O. (Anm. 3) 33 ff. Fig. 18—23, A. Oxé-H. Comfort, *CVA 3 f. Nr. 15*, H. Aschemeyer, *Germania 37*, 1959, 290 f. Abb. 3 = U. Schillinger-Häfele, 58. *Ber. RGK 1977*, 551 ff. Nr. 204 sowie G. L. Ravagnan, *AN 56*, 1985, 171 Nr. 3 und 5 Tav. 1, Erläuterungen bei K. Hähle, *RE Suppl. III* (1918) 17 s. v. Aco.

¹¹ Zu den berühmten Silberfunden der römischen Kaiserzeit siehe D. E. Strong, *Greek and Roman Gold and Silver Plate* (London 1966) 129 ff., zum *argentum pottorium* als Vorbild für die reliefverzierten Sigillaten ebd. 139 f., E. Simon a. O. (Anm. 4) 151 und H. Küthmann, *Beiträge zur späthellenistischen und frührömischen Toreutik* (Kellmünz 1959) 88. Vergleichbare Motive aus dem dionysischen Bereich in der Toreutik finden sich z. B. bei U. Gehrig, *Hildesheimer Silberschatz aus dem Antikenmuseum* (Berlin 1980) 14 Abb. 2—5 (Eroten), 18 Abb. 17 f. (kleine Vögel und Insekten) und Abb. 19—20

(Weinranken), 19 Abb 24—25 (Bukranion und Girlanden).

¹² Beiträge zu Sarius und Aco, in: *Atti a. O.* (Anm. 8) 195—201 mit älterer Literatur.

¹³ Insbesondere aus der Pflanzen- und Tierwelt, siehe Déchelette a. O. (Anm. 3) 31 ff., bes. 63, R. Knorr, *Töpfer und Fabriken verzierter Terra-Sigillata des ersten Jahrhunderts* (Stuttgart 1919) 99 f. Textbild 1—3, vgl. Tafel 1 Fig. C und 2 Fig. I, R. Lantier, *Germania* 19, 1935, 319 f., mit Vorbehalten und Einschränkungen auch Vertet — Lasfargues a. O. (Anm. 8) 273 ff., bes. 282.

¹⁴ Siehe die Umzeichnung von H. Aschemeyer a. O. (Anm. 10) 290 Abb. 3 sowie die Fotos bei H. Klumbach a. O. (Anm. 12) 197 f. Abb. 2 und 3.

¹⁵ G. L. Ravagnan, *AN* 56, 1985, 171 Nr. 3 mit folgender Inschrift: NON · ORMIDAT · QVI · HABET · CRVS · LI · GNEVM; M. Bulat, *Osječki zbornik* 16, 1977, 26 f. Tab. X/1: VIVENDVM · ESSE · NECESSARIO · CEDO · BIBER/O.

¹⁶ Zur Datierung des Aco-Geschirrs siehe neuerdings J. Garbsch a. O. (Anm. 12) 40, vgl. H. Comfort, *RE Suppl.* VII (1940) 1317, s. v. Terra sigillata, zur *colonia Aelia Mursa* *CIL* III 3288 und 3279 bzw. 3560.

¹⁷ *ILJug* 303; siehe J. Šašel, *Historia* 19, 1970, 122 ff.

¹⁸ Zeitliche Einordnung nach J. Garbsch a. O. (Anm. 12) 36.

¹⁹ Zur »Roman Annexation« des *regnum Noricum* während des Alpenfeldzuges 15 v. Chr. oder wenig später sowie zum »Golden Age of the Magdalensberg« unter Augustus und Tiberius siehe G. Alföldy, *Noricum* (London 1974) 52 ff. und 70 ff., vgl. jedoch die Einwände von P. Kneißl, *Chiron* 9, 1979, 261 ff., der eine militärische Okkupation überhaupt bestreitet und infolgedessen den Provinzialstatus erst unter Claudius ansetzt. Zur Belegdauer von Haltern und der Homogenität seines Fundmaterials siehe B. Galsterer, *Die Graffiti auf der römischen Gefäßkeramik aus Haltern* (Münster 1983) 2, über die Eroberung Pannoniens im Spiegel der Sigillaten D. Gabler, *AArchHung* 23, 1971, 83 ff., speziell zu Nauportus die unter Anm. 2 angeführte Literatur, ferner P. Petru a. O. 502 f. (mit Karte) und A. Mócsy, *RE Suppl.* IX (1962) 659 s. v. Pannonia zum veränderten Verlauf der Bernsteinstraße sowie ders., *Die Bevölkerung Pannoniens bis zu*

den Markomannenkriegen (Budapest 1959) 74 f. zu Mursa.

²⁰ *RFIC* 109, 1981, 268—271 = *AE* 1981, 28. Vgl. dazu die Parallele aus Remagen *CLE* 2153 = F. Bücheler, *BJ* 116, 1907, 298—301.

²¹ G. N. Olcott (ed.), *TLL* Epigr. I (1908) 288 s. v. *amo*: häufig auf *pocula* und *ampullae*; E. Diehl, *Pompeianische Wandinschriften und Verwandtes* (Bonn 1910) 32 ff. bes. Kap. VIII und IX.

²² Die Verwechslung von *quisque* und *quisquis* war vor allem im frühen Latein und in nachklassischer Zeit, aber auch auf Grabinschriften der Kaiserzeit (*CIL* V 8974; VIII 1027; X 2289) keine Seltenheit, siehe J. B. Hofmann-A. Szantyr, *Lateinische Syntax*, in: *Hdb. d. AW* II 2, 2 (München 1965) 201 f. § 108 und P. G. Glare (ed.), *Oxford Latin Dictionary* (1976) 1563, 9a.

²³ Zu Form und Bedeutung des Wortes siehe A. Forcellini, *Lexicon totius Latinitatis* III (1940) 1011 f. s. v. *ques*, A. De Rosalia, *Iscrizioni latine arcaiche*, *Hermes* 8 (Palermo 1977) 105 Nr. 29 sowie den Kommentar von W. A. Schröder, *M. Porcius Cato. Das erste Buch der Origines* (Meisenheim am Glan 1971) 49 mit weiterer Literatur.

²⁴ Servius, *Ad Verg. Aen.* 1, 95 (*quis ante ora patrum... contigit oppetere*): *a tertia declinatione in usu sunt dativus et ablativus plurales, licet antiqui omnibus usi sint casibus. Denique Cato in Originibus ait: »si ques sunt populi« et declinavit ques quium ut puppes puppium.* Siehe ferner Hor., *Sat.* 1, 1, 75; Plin., *NH* 12, 1, 5 (*quis* statt *quibus*) und Fronto, *Ad amicos* 1, 3 = Haines I, p. 278 (*quiscum* statt *quibuscum*).

²⁵ Sie war in ganz Oberitalien verbreitet, siehe z. B. *quinqueginta* (*CIL* V 4766: Brixia), *Terraconensis* (a. O. 7628: Pollentia) sowie die *Cognomina Ienuarius* (1671: Aquileia); 1858: *Iulium Carnicum*, *Ienuaria* (2323: Atria) und *Ienuarinu[s]* (6784: Esporedia). Vgl. dagegen etwa *CIL* III, p. 2676.

²⁶ Pacuv., *Trag.* 220 Klotz: *ques sunt is? ignoti, nescio ques ignobiles.*

²⁷ Zur syntaktisch korrekten Wiederaufnahme des Pronomens im Hauptsatz siehe etwa H. Menge, *Repetitorium der lateinischen Syntax und Stilistik* (München¹⁶ 1961) 186 § 287.

²⁸ Zu *dare* = ‚machen‘ siehe z. B. Plaut., *Epid.* 544 (*dubium dare*), Liv. 1, 25, 11 (*ferocem in certamen dare*), Claud.,

IV. *Cons. Hon.* 77 (*cautum dare*); zu *se dare* = ‚sich zeigen‘ Plaut., *Asin.* 850 (*se hilarum dare alicui*), Ov., *Fast.* 1, 17 (*se placidum dare alicui*), *Met.* 3, 295 (*se talem dare*), Iuv. 14, 52 f. (*se similem dare alicui*). Vgl. Rubenbauer, *TLL* (1934) 1687 und 1699 s. v. *do*. Zur Bedeutung des Adjektivs *felix* vermerkt Servius, *Ad Verg. Ecl.* 5, 65: *felix enim dicitur et qui habet felicitatem et qui facit felicem*.

²⁹ *CIL* IV 5007 = E. Diehl, *Pompeianische Wandinschriften* a. O. (Anm. 21) 45 Nr. 790. Zum semantischen Umfeld siehe Ammann *TLL* (1926) 442 f. s. v. *felix*.

³⁰ H. Klumbach a. O. (Anm. 12) 200 f. Gottheiten (*Victoria, Venus, Minerva*) waren als Bildschmuck auch auf Bechern ohne Inschrift beliebt, vgl. A. Oxé, *BJ* 122, 1912, 430 ff. und Vertet — Lasfargues a. O. (Anm. 8) 276, 279 Fig. 1 Nr. 2.

³¹ Ter., *Eun.* 732, variiert von Ovid (*Ars* 1, 244), zitiert von Cicero (*Nat.* 2, 23, 60), Minucius Felix (21, 2), Hieronymus (*Ep.* 54, 9) etc. Siehe A. Otto, *Die Sprichwörter und sprichwörtlichen Redensarten der Römer* (Leipzig 1890) 366.

³² A. Alföldi, *Chiron* 6, 1976, 143 ff. mit einer abschliessenden Diskussion sämtlicher früherer Erklärungsversuche (S. 143 f. Anm. 2) versteht *felix* als Epitheton für den siegreichen Feldherrn und

Sulla als Schützling der siegverleihenden Göttin.

³³ a) Epigraphische Zeugnisse: *CIL* VI 781, 782 (*Veneri Felici sacrum*), 8710 (*aeditus Veneris Felicis*), IX 3429 (*Nummia Varia als sacerdos Veneris Felicis und patrona der Peluiner*), XIII 6658 (*V[e]rner[is] F[elici]*). Eine Statue der Venus des Praxiteles befand sich im Tempel der Felicitas auf dem Kapitol, bevor er unter Claudius vom Feuer zerstört wurde (Plin., *NH* 34, 19, 69). b) Münzen: *BMC Emp.* III 334 Nr. 750—765 (Hadrian: Venus, draped, seated l. on throne, holding Cupid on extended r. hand and vertical spear reversed in l.; Legende: *Veneris Felicis*), 164 Nr. 1082 (Vs: *Faustina Aug. Antonini Pii Fil.*, Rs: *Veneri Felici*), 211 f. Nr. 1322—1325 (Vs: Antoninus Pius, Rs: *Veneri Felici*). — *Felix* war eine Bezeichnung für den Princeps, insbesondere für Mitglieder der julisch-claudischen Familie und Augustus, lange bevor es unter Commodus zum Bestandteil der offiziellen Kaisertitulatur wurde, siehe Ov., *Fast.* 4, 39 (*felix aliquando nomen Iuli*), *CLE* 18, 2 (*Augusti nomen felix... remaneat*), *CIL* XIII 6796 (*Felicitas Tiberi*) und die Akklamation der Kaiser bei Eutrop 8, 5, 3 (*felicior Augusto, melior Traiano*).

ODLOMEK ACO-ČAŠE IZ NAVPORTA

Povzetek

V strugi rokava Ljubljance pri Bistri so našli odlomek — nekako eno šestino — sigilatne Aco-čaše (glej **sl. 1**) z dvorstičnim napisom, ki je, tako kot čaša, odbit spodaj in na obeh straneh.¹

Obe vrsti teksta delita ostenje na tri horizontalne pasove. Pas med vrstama je okrašen z vinsko trto, ki sestavlja predstavnostni most k Bakhu. Spodnji pa je okrašen z bršljanom (tudi posvečenim Bakhu), ki povezuje enakomerno razporejene bukranje, vmes je upodobljeno žrtvovanje bika in Eros. V zgornjem bogato in členjeno dekoriranem pasu sta fragmentarno ohranjeni Venus in čebela. Vse navedeno so avgustejskodobni elementi, ki so se razširili po Italiji od visokih umetnostnih krogov do obrtniških delavnic.

Na podlagi analogij, stilizirane človeške glave in čebele je izdelovalca — čeprav je njegov žigosani podpis odlomljen — mogoče identificirati kot severnoitalijanskega Aca Acastusa (rabljeno tudi v zamenjanem imenskem redu). Na podlagi analogij in historičnih elementov je bil začetek Aco-produkcije umeščen v leta ok. 30 pred Kr., zato se lahko tudi primerek iz Navporta uvrsti v avgustejsko-tiberijski čas. Sigi-

¹ Podrobnosti o najdbi in okoliščinah ter topografske probleme v zvezi z njo bo — poleg kompleksne študije o tej zvrsti keramike in njene tipologije — obravnaval Bojan Djurić s kataložsko objavo doslej znanega gradiva in z dodatkom novih najdb. Zahvaljujem se mu, ker mi je dovolil obdelati napis, tesno povezan z dekorativnimi elementi, kolikor fragmentarno stanje to seveda omogoča.

latno posodje je značilno za najdišča vzdolž vojnih cest in za garnizije vojaških enot tega obdobja. S flavijskim obdobjem ta produkcija usiha, posebej ker so jo jeli posnemati lokalni lončarji po provincah in s svojimi izdelki nasičevali trg.

Ker je verzificiran rek na ostenju posode ohranjen zgolj v eni petini (v prvi vrsti manjka ok. 68 črk, v drugi ok. 77), dobesedno dopolnjevanje ni mogoče, mogoče pa je (s pomočjo ohranjenih delov dekoracije) smiselno dopolnjevanje pivskega reka. Za smiselno dopolnjevanje prve vrste napisa se ponuja vpraskan napis iz dvoranskega prostora v rimski Domus Aurea, namreč... *quisquis amat pueros, etiam sin[fe] fine puellas...* Sledi podrobna analiza možnosti za umevanje na začetku vrste ohranjenega *ques*, ki ga avtorica pojasnjuje kot akuzativ pl. bodisi relativnega bodisi vprašalnega zaimka. Rek se nanaša na vsakega ljubimca in na ženski objekt ljubezni kateragakoli stanu in imena. Druga vrsta. Očitno gre za rabo *aliquem felicem dare* (namesto *reddere*), pri čemer je treba imeti v mislih, da se *felix* pogosto rabi v zvezi s poroko in ljubeznijo.

Kot so tudi drugod zapisani reki posvečeni ali Bakhu, Apolonu, Veneri ali Junoni, je bil božstvu posvečen tudi rek na čaši iz Navporta. Identifikacijo olajšujeta upodobitev božice z diademom ter Amor. Smisel prve vrste bi torej bil [*nescio?*] *ques quisque amat* [npr. *puellas*]. V drugi morata nastopiti pojma *felix* in *Venus*, na primer: [*feum Venus* ali *vinum Venerem* ali *ei Venus se* ali *se*] *felicem det in perp[etuum]*. Ali je bilo to tudi aluzija na Bakha, kot da slutiti rek *sine Cerere et Libero friget Venus*, je komajda ugotovljivo.

ZATOČIŠČE POSLEDNJIH CELEJANOV NA VIPOTI

SLAVKO CIGLENEČKI

Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Novi trg 5, YU — 61000 Ljubljana

DARJA PIRKMAJER

Pokrajinski muzej, Muzejski trg 1, YU — 63000 Celje

Leg a, izročilo in zgodovina raziskav

V neposredni bližini antične Celeje se dviga vzhodno nad Savinjo strm skalnat hrib Vipota. Bližnje naselje Pečovnik leži na njegovem vznožju, od središča Celja pa je oddaljen v zračni črti 3 km. 532 m visok hrib se dviga 300 m nad Savinjo. Z vseh strani je izredno strm, dostop je lažji le z južne strani, prek 80 m nižjega sedla z dvema kmetijama.

Ljudsko izročilo o tej točki je razmeroma bogato. Po pripovedi naj bi na vrhu Vipote v davnih časih stal grad, ki se je pogreznil.¹ Od tu naj bi prežali na ladje, ki so vozile po Savinji. Omenjajo tudi rojenice in različne zgodbe o zakladih v jami pod vrhom.²

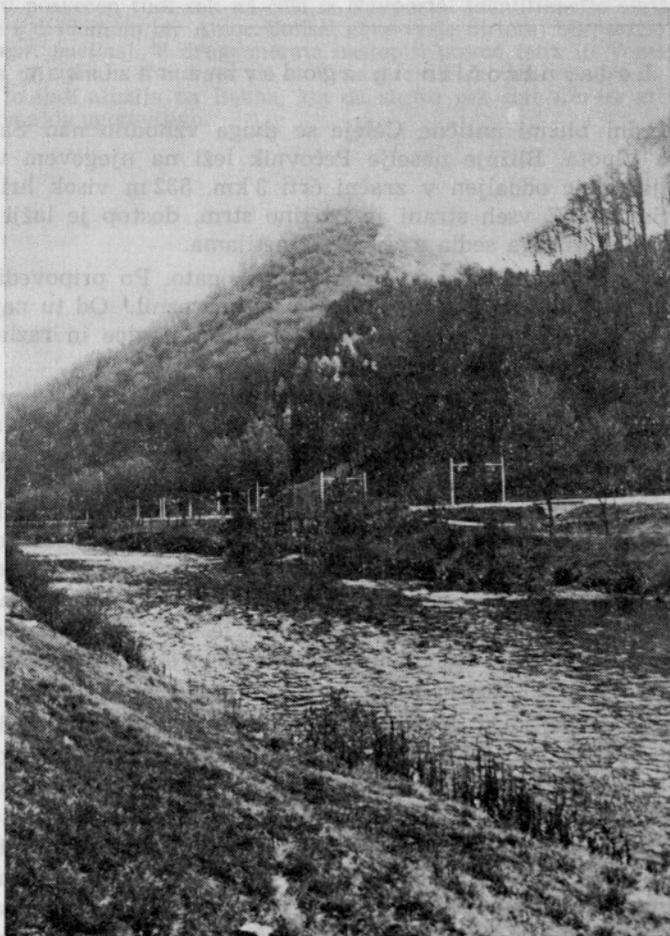
V arheološki literaturi je Vipota prvič omenjena kot najdišče pri I. A. Zupančiču.³ Ta je ob ogledu najdišča 2. 5. 1815 odkril votivno aro, vzdano v južni steni domačije kmeta Hudička na sedlu pod Vipoto.⁴ Omenjeno aro je prof. Küttel dal kasneje vzdati v steno neke hiše v Zidanškovi ulici v Celju, nato pa je prišla v Pokrajinski muzej Celje.⁵ Drugo aro je Zupančič našel na Hudičkovem vrtu.⁶ To je kmet, kot piše Žavčanin, vzdal v gospodarsko poslopje.⁷ Napisa ni mogel v celoti prebrati, ker je bila ara močno poškodovana. Po Zupančiču je Hudiček našel omenjeni ari v jami, ki jo sam imenuje Čarovniška luknja, tik pod vrhom Vipote. V jami je bilo po pripovedovanju še toliko kamnov, da jih ne bi mogli prepeljati s 300 vozmi.⁸ Žavčanin piše tudi, da je Hudiček našel nekaj rimskega denarja, ki ga je baje prodal.⁹

V zapisniku Muzejskega društva z dne 18. 6. 1931 omenjajo, da sta prof. S. Brodar in mestni gozdar Rihteršič našla 15 m pod vrhom Vipote ostanke rimske stavbe (Mitrovega svetišča).¹⁰ V *Cillier Deutsche Zeitung* omenjajo isto, a domnevajo, da je bil to Jupitrov tempelj.¹¹ Podatek, da je v tridesetih letih tega stoletja kopal na vrhu Vipote prof. I. Mlinar, je dal nekdanji nadzornik gozdne uprave Celje M. Tratnik, ki je pri izkopavanjih tudi sam sodeloval. Našli naj bi ostanke zidov, veliko rimske opeke in nekaj fragmentov keramike.

Krajši zapisi o Vipoti so še pri Pratobeveri,¹² Mucharju,¹³ Orožnu,¹⁴ Pichlerju,¹⁵ v *Arheoloških najdiščih Slovenije*¹⁶ in pri Ciglenečkem.¹⁷ Prvo poročilo o naših sondiranjih je izšlo v *Varstvu spomenikov*.¹⁸

Opis najdišča in sondiranj

Skalni čok Vipote je že po naravi izredno primeren za obrambo. Povsem na vrhu hriba je ozek, do 10 m širok skalnat greben, dolg 70 m. Nekako v sredi je viden nekaj metrov širok, umetno vsekan prostor, ki je bil v antičnem obdobju obdan z zidom. Zahodno od tod so vidni tudi sledovi zgradbe, ki je vsekana v živo skalo. Velikost na površini vidnega dela znaša $4 \times 1,5$ m. Severno pod vrhom teren izredno strmo pada in tam ni opaziti najdb. Sledovi in drobne materialne ostaline so razprostranjeni na južnem pobočju, ki obsega 90×50 m velik prostor in je na vseh straneh naravno zavarovano s skalami. Te so najbolj prepadne na zahodni in južni strani in nekoliko manj izrazite

Sl. 1: Pogled na Vipoto z zahodne strani.

Abb. 1: Blick auf Vipota von Westen.

Sl. 2: Vipota. Pogled z južne strani na vrh in sedlo pred njim.

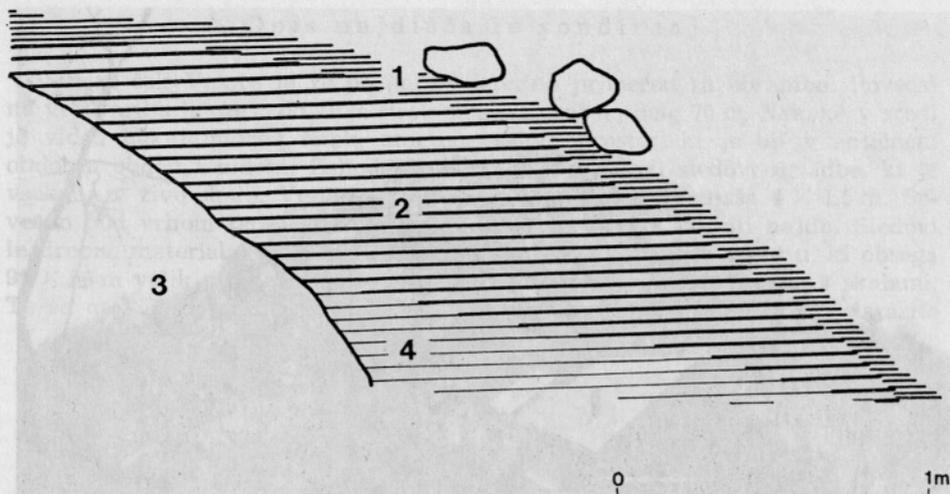
Abb. 2: Vipota. Blick auf den Gipfel und Sattel unterhalb von Süden.

na vzhodni, kjer se kot nekakšen naravni okop vlečejo ob celotni širini utrdbe. Vhod je bil v jugozahodnem vogalu, kjer so še danes vidni sledovi deloma umetno vsekane poti, ki po ozki, do 2 m široki polici vodi v notranjost. Na strmem pobočju znotraj tako zavarovanega prostora so številne manjše terase, na katerih so kupi kamenja. Lega za bivališča je bila zelo pretehtano izbrana, saj je južno pobočje dobro zaščiteno pred vetrom in zelo sončno. Okrog 12 m pod vrhom utrdbe, približno v sredini prostora, leži vhod v manjšo jamo. Ta je večidel zapolnjena s kamenjem, tako da rekonstrukcija prvotnega prostora, v katerem so bile najdene are, ni mogoča. Pred vhodom je manjši zrvan in deloma nasut prostor, ki kaže, da so tu nekoč izkopavali.

V sklopu topografske akcije celjske regije (regija XVI) smo na hribu opravili manjše sondiranje in geodetski posnetek terena.¹⁹ Delo je potekalo v času od 26. 10.—4. 11. 1984 in prispevalo mnogo novih podatkov k že sicer bogati podobi celejanskega zaledja v poznoantičnem času.

Sonda 1

3,00 × 1,25 m veliko sondo smo izkopali na južni strani hriba, na robu pobočja, ki se tu prevesi v večjo strmino in nato zaključi s skalami. Sonda je bila narejena v bližini vhoda, na manjši, le nekaj metrov široki terasi. Z njo

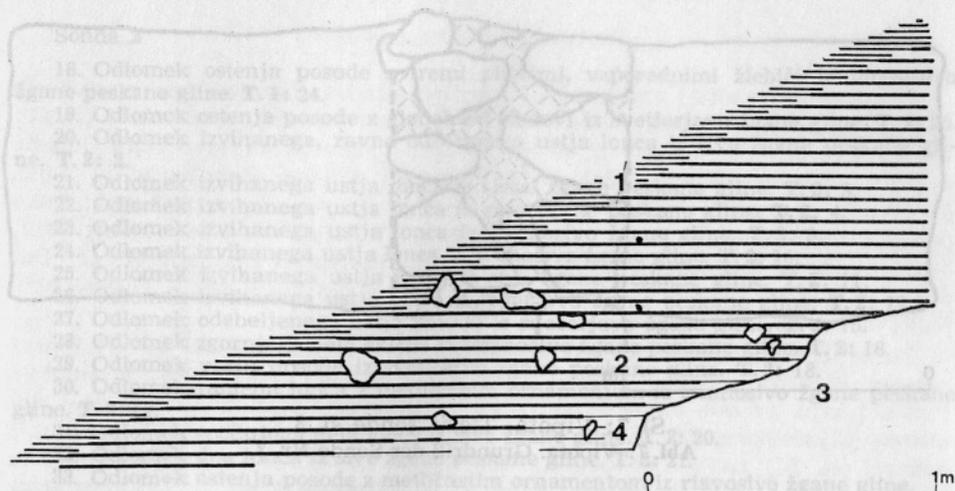
Sl. 4: Vipota. Profil sonde št. 1.

Abb. 4: Vipota. Profil der Sonde Nr. 1.

smo skušali ugotoviti, ali je bila naselbina na tem mestu poleg naravne strmine še umetno utrjena. Obrambnega zidu nismo našli, saj kaže, da je bila postojanka že prirodno dovolj ugodno zavarovana, dobili pa smo debelo kulturno plast z ostanki iz poznoantičnega obdobja. Stratigrafija je povsem enostavna (gl. sl. 4): pod rušo (1) je bila do 60 cm debela plast temno rjave ilovice (2), močno pomešane z drobnim kamenjem (vel. do 5 cm), z drobci keramike, opeke in oglja. Na vrhu je ležalo nekaj kamnov, ki jih je bilo mogoče videti tudi na drugih umetno zravnanih delih pobočja. Sledila je sterilna svetlo rumena ilovica (4), proti pobočju pa smo zadeli že na živo skalo (3). Sonda je bila naravnana v smeri sever—jug.

Sonda 2

Drugo sondo, veliko 3×1 m, smo zastavili višje na pobočju, na eni izmed izrazitih teras. Glede na strmo pobočje smemo le na njih pričakovati stanovanjske objekte. Stanje je bilo takšnole: pod rušo (1) je bila do 0,8 m debela plast temnorjave ilovice (2), pomešane z drobnim kamenjem, keramiko, kosi opek in drobci oglja. Pod njo je bila na severni strani že živa skala (3), na južni pa sterilna rumenorjava ilovica (4). V tlorisu sonde se je na vzhodni strani jasno izražala ostro omejena površina v kulturni plasti (5), ki je bila močno pomešana z ogljem in manjšimi kamni. Najverjetneje ostanek ognjišča. V profilu sonde je bila dobro vidna umetna izravnava terena. Zidu nismo našli, zato sklepamo na enostavnejše oblike pribežališč iz lesa, vendar pa zanesljivih ostankov konstrukcij še nismo našli.

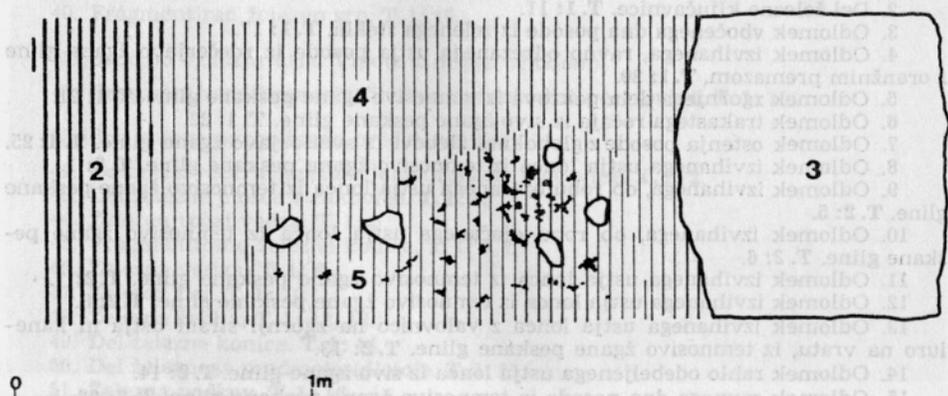

Sl. 5: Vipota. Profil sonde št. 2.

Abb. 5: Vipota. Profil der Sonde Nr. 2.

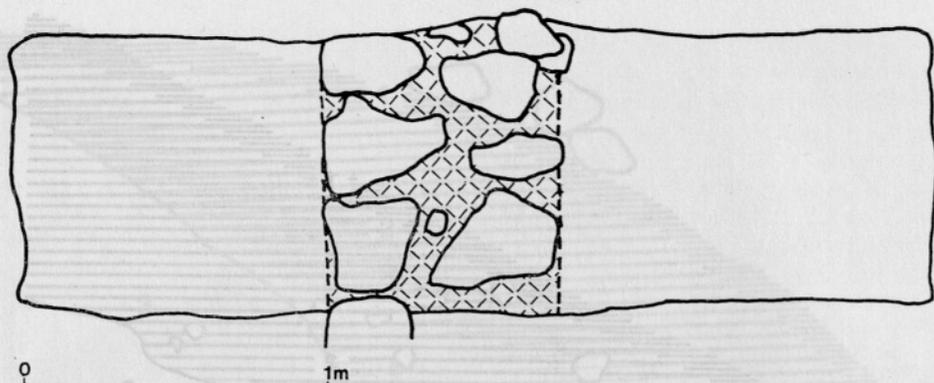
Sonda 3

Na vrhu grebena Vipote, nekoliko vzhodno pod najvišjo točko, so v grebenu sledovi večjega useka. Na prostoru smo že pred izkopavanji našli nekaj večjih delov tegul, zato smo se odločili prostor bolje raziskati. 3×1 m veliko sondo smo izkopali v jugovzhodnem delu vseka. Pri tem smo ugotovili približno na sredini 80 cm debel zid, vezan z malto. Ta se je na vzhodni strani naslanjal na živo skalo. V kulturni plasti smo našli manjše drobce antične lončenine.

Sl. 6: Vipota. Tloris sonde št. 2.

Abb. 6: Vipota. Grundriß der Sonde Nr. 2.

Sl. 7: Vipota. Tloris sonde št. 3.
Abl. 7: Vipota. Grundriß der Sonde Nr. 3.

Na južni strani pod zidom pobočje strmo pada, na severni pa omejuje večji, umetno zravnani prostor. Da bi tega natančneje omejili, smo na severni strani napravili še en manjši izkop.

Sonda 4

Velika je bila $1 \times 0,5$ m. Ker je bila pod rušo le 20 cm globoka kulturna plast temno rjave ilovice z redkimi najdbami keramike in v gl. 40 cm že estrih in pod njim živa skala, izkopa nismo nadaljevali. Ugotovili smo, da je bil prostor proti severni strani odprt (nikakršnih sledov zidu).

Sonda 1

Seznam najdb

1. Svinčen svitek. **T. 1:** 3.
2. Del železne ključavnice. **T. 1:** 11.
3. Odlomek vbočenega dna posode iz zelenega stekla. **T. 1:** 17.
4. Odlomek izvihanega, ravno odrezanega ustja posode iz rdečerjavo žgane gline z oranžnim premazom. **T. 1:** 20.
5. Odlomek zgornjega dela pokrova iz temnosive žgane peskane gline. **T. 1:** 21.
6. Odlomek trakastega ročaja iz sivo žgane peskane gline. **T. 1:** 22.
7. Odlomek ostenja posode z globokimi žlebovi iz svetlorjavo žgane gline. **T. 1:** 25.
8. Odlomek izvihanega ustja lonca iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 1.
9. Odlomek izvihanega, ob robu ojačanega ustja lonca iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 5.
10. Odlomek izvihanega, ob robu ojačanega ustja lonca iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 6.
11. Odlomek izvihanega ustja lonca iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 7.
12. Odlomek izvihanega ustja lonca iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 8.
13. Odlomek izvihanega ustja lonca z valovnico na zgornji strani ustja in kaneluro na vratu, iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 13.
14. Odlomek rahlo odebeljenega ustja lonca iz sivo žgane gline. **T. 2:** 14.
15. Odlomek ravnega dna posode iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 22.
16. Odlomek ravnega dna posode iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 23.
17. Odlomek ostenja posode s tremi kanelurami iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 24.

Sonda 2

18. Odlomek ostenja posode s tremi plitvimi, vzporednimi žlebiči iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 1:** 24.

19. Odlomek ostenja posode z globokimi žlebovi iz svetlorjavo žgane gline. **T. 1:** 26.

20. Odlomek izvihanega, ravno odrezanega ustja lonca iz sivo žgane peskane gline. **T. 2:** 2.

21. Odlomek izvihanega ustja lonca iz rjavo žgane peskane gline. **T. 2:** 3.

22. Odlomek izvihanega ustja lonca iz sivo žgane peskane gline. **T. 2:** 4.

23. Odlomek izvihanega ustja lonca iz temnosivo žgane gline. **T. 2:** 9.

24. Odlomek izvihanega ustja lonca iz svetlosivo žgane gline. **T. 2:** 10.

25. Odlomek izvihanega ustja lonca iz sivo žgane peskane gline. **T. 2:** 11.

26. Odlomek izvihanega ustja lonca iz sivorjavo žgane peskane gline. **T. 2:** 12.

27. Odlomek odebeljenega ustja posode iz rdečerjavo žgane gline. **T. 2:** 15.

28. Odlomek zgornjega dela sklede iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 16.

29. Odlomek vratu posode iz svetlosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 18.

30. Odlomek ramena lonca z metličastim ornamentom iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 19.

31. Odlomek spodnjega dela lonca iz sivo žgane gline. **T. 2:** 20.

32. Odlomek dna lonca iz sivo žgane peskane gline. **T. 2:** 21.

33. Odlomek ostenja posode z metličastim ornamentom iz rjavosivo žgane gline.

T. 2: 25.

34. Odlomek ramena posode z ornamentom valovnice iz sivo žgane peskane gline.

T. 2: 26.

Sonda 3

35. Del kamnitega brusa. **T. 1:** 18.

36. Odlomek ostenja lonca z metličastim ornamentom iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 1:** 23.

37. Odlomek ramena lonca z metličastim ornamentom iz temnosivo žgane peskane gline. **T. 2:** 17.

Sonda 4

38. Odlomek tubula. **T. 1:** 19.

39. Odlomek ostenja posode iz temnosivo žgane peskane gline z okrasom valovnice. **T. 2:** 27.

Najdeno 7 m severno nad jamo.

40. Fragmentiran železen srp. **T. 1:** 19.

Najdeno ob vznožju vrha Vipote (5 m pod vhodom).

41. Fragmentirana bronasta fibula s samostrelno peresovino. **T. 1:** 1.

Najdbe iz severovzhodnega predela utrdbe.

42. Odlomek večkrat preluknjane bronaste pločevine. **T. 1:** 2.

43. Del železne plošče z zakovico. **T. 1:** 4.

44. Železen ročaj vedra. **T. 1:** 5.

45. Fragmentirane železne konice. **T. 1:** 6, 7.

46. Železna veriga. **T. 1:** 8.

47. Železen nož. **T. 1:** 10.

48. Železna žeblja. **T. 1:** 12, 13.

49. Del železne konice. **T. 1:** 14.

50. Del železnega predmeta (dleto?). **T. 1:** 15.

51. Železna podkev. **T. 1:** 16.

Vsi keramični fragmenti, razen št. 21, so narejeni na lončarskem vretenu. Najdbe hrani Pokrajinski muzej Celje.

Datacija gradiva

Za časovno določitev obstojanke na podlagi gradiva nimamo veliko značilnih oporišč. Najbolje je datirana bronasta fibula z ostro profiliranim lokom (št. 41). Ta tip sodi okvirno v 1. in 2. st. n. š.²⁰ Zelo dobre primerjave zanjo imamo v Sisku, kjer so jih tudi izdelovali.²¹ Glede na odlično ohranjenost je jasno, da je bila v uporabi le kratek čas in da pozneje ni bila uporabljena. Tako potrjuje obiskanost Vipote v zgodnjeantičnem obdobju. Med bronastimi najdbami imamo le še fragment pločevine z grobo izdelanimi luknjami (št. 42). Podobni so znani iz nekaterih poznoantičnih utrdb v Reciji (Bürgle,²² Türkheim²³). Njihova funkcija je nejasna.

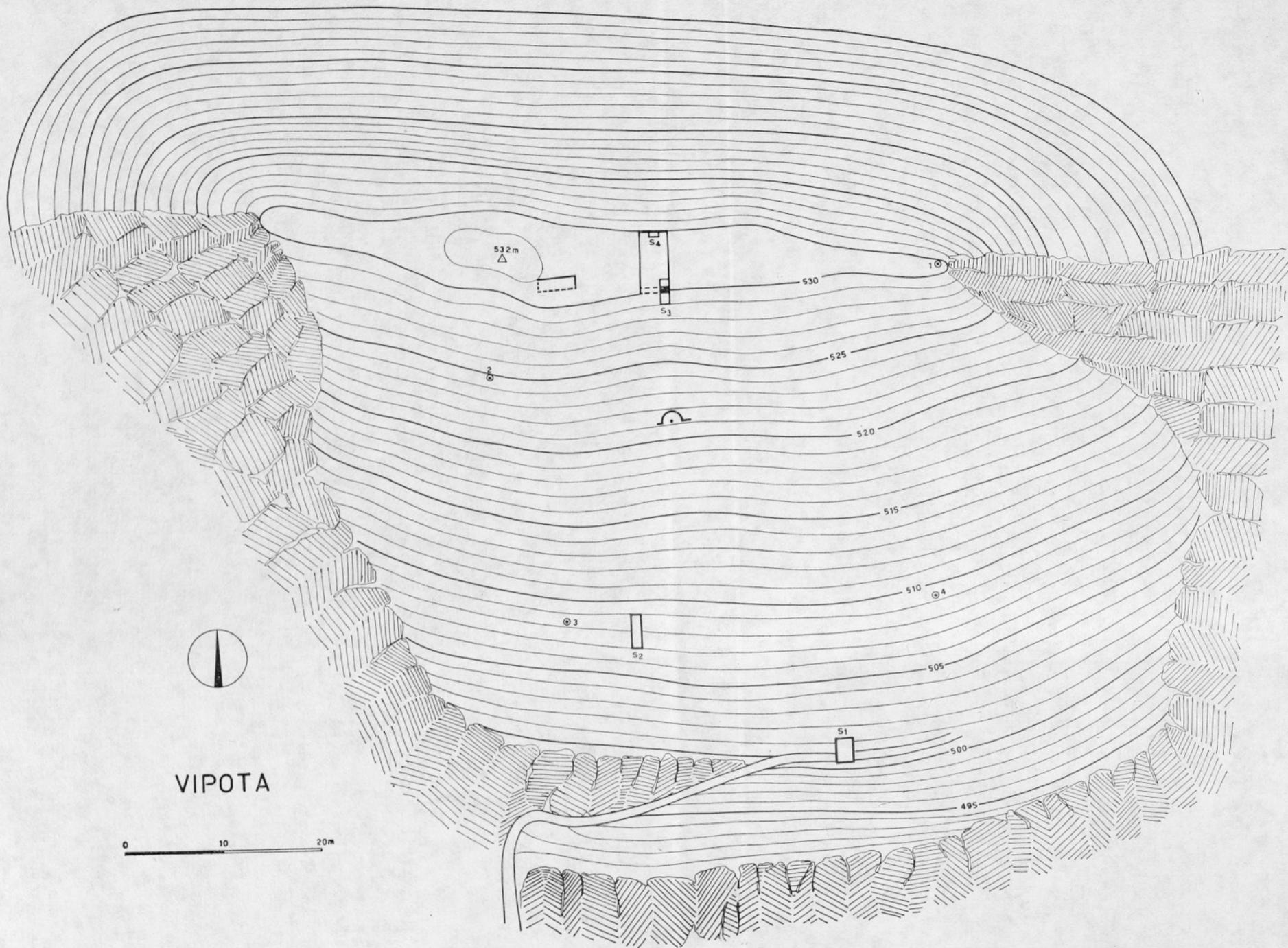
Bolje so zastopani železni predmeti. Za podrobnejšo časovno določitev niso posebej primerni, vendar kažejo analogije večidel v poznoantično obdobje. Podobni srpi so bili najdeni na Ajdni,²⁴ Rifniku,²⁵ Kučarju,²⁶ Vranju,²⁷ del železne ključavnice (št. 2) na Brinjevi gori,²⁸ Moosbergu²⁹ in Türkheimu,³⁰ podkev (št. 51) pa v Türkheimu,³¹ Slovenski Bistrici³² in Šutni.³³ Podobna železna ročaja veder (št. 44) smo dobili na Korinjskem hribu in Velikem vrhu nad Osredkom.³⁴ Členi železne verige (št. 46) imajo po svoji oblikovanosti velike sorodnosti z verigo s Tinja,³⁵ Vranja,³⁶ Brinjeve gore³⁷ in Lepenice.³⁸

Dobre analogije svinčenemu svitku (št. 1) smo našli na Korinjskem hribu, kjer je bilo teh predmetov več.³⁹ Tudi fragment stekla (št. 3) je močno podoben

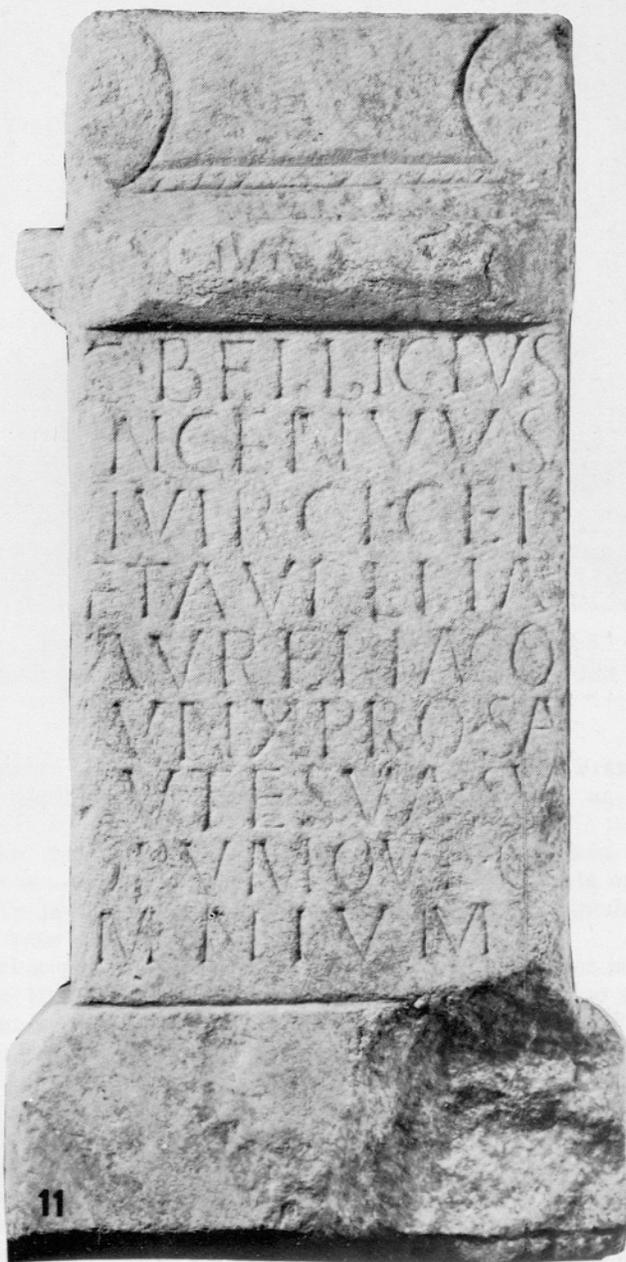

Sl. 8: Vipota. Deloma umetno vsekani vhod v utrdbi na jugozahodni strani.

Abb. 8: Vipota. Teilweise künstlich egehauener Eingang in die Befestigung auf der Südwestseite.

Sl. 3: Vipota, Načrt utrdbe z vrisanimi sondami.
 Abb. 3: Vipota. Befestigungsplan mit eingezeichneten Sonden.

Sl. 12: Vipota. Jupitrov žrtvenik iz jame pod vrhom utrdbe.

Abb. 12: Vipota. Jupiterara aus der Höhle unterhalb des Befestigungsscheitels.

Sl. 9: Vipota. Vsek v greben na vrhu utrdbe s sledovi stavbe.

Abb. 9: Vipota. Einschnitt in den Grat auf dem Scheitel der Befestigung mit Spuren eines Gebäudes.

tistim, ki so bili odkriti na Korinjskem hribu,⁴⁰ Ajdni,⁴¹ Emoni,⁴² Vranju⁴³ in Rifniku.⁴⁴ Na istih najdiščih so bile najdene dobre paralele tudi za brusne kamne (št. 35).

Zanesljiveje lahko datiramo keramične ostaline. V zadnjem času je bilo v Sloveniji opravljenih več izkopavanj poznoantičnih utrdb, ki so dala ogromne količine keramike. Ta je deloma že objavljena. Poglejmo nekoliko podrobneje posamezne značilne kose in njihove primerjave.

Med skromnim izborom boljše keramike je dobro datiran fragment imitacije terre sigillate chiare (št. 4), ki sodi k obliki Hayes 58 in ga smemo datirati v 4. st.⁴⁵ Od grobega posodja odstopata še fragmenta št. 14 in 27. Prvi ima analogije na Rifniku,⁴⁶ drugi pa na Rifniku⁴⁷ in Vrtovinu.⁴⁸

Drugi primerki so predstavniki grobe kuhinjske keramike, ki po barvi, strukturi in obliki pripadajo tipični poznoantični materialni kulturi. Lonec št. 9 je identičen s tistimi primerki, ki smo jih na Gradcu pri Prapretnem označili za tip 2 b.⁴⁹ Lonec št. 10 pa sodi na istem najdišču k tipu 2 c.⁵⁰ Tema so nekoliko podobni še fragmenti št. 11, 12 in 27. Podobni kosi so bili najdeni tudi na Rifniku.⁵¹ Lonec št. 8 ima podobno oblikovano ustje, kot je to značilnost več primerkov z Vranja.⁵² Zelo značilen profil lonca imamo pri št. 13 in 26. Analogije zanju so predvsem na najdiščih Tinje,⁵³ Korinjski hrib⁵⁴ in Vrtovin.⁵⁵

Med skledami je značilen kos št. 28. Zelo podobni so bili najdeni na Brinjevi gori⁵⁶ in Gradcu pri Prapretnem.⁵⁷ Tudi okras valovnice, ki je na enem

Sl. 10: Vipota. Del v skalo vsekane stavbe na zahodni strani grebena.

Abb. 10: Vipota. Teil eines in den Felsen eingehauenen Gebäudes an der Westseite des Grates.

primeru omejena s horizontalnimi kanelurami (št. 34), ima v našem prostoru številne analogije, predvsem na Tinju⁵⁸ in Ajdni.⁵⁹ Odlomki amfor z globokimi paralelnimi žlebovi (št. 7 in 19) pa so značilni za najdišča Korinjski hrib⁶⁰ in Vrtovin.⁶¹

Posebej moramo omeniti dva keramična fragmenta. Povsem zanesljivo sodi v prazgodovinsko obdobje fragment ostenja, ki je v Pokrajinskem muzeju Celje inventariziran pod št. 1387 in je bil najden v sondi št. 3. (ni omenjen v katalogu). Morda pripada temu času tudi fragment ustja št. 21, ki je bil prostoročno izdelan, vendar po fakturi ne ustreza v celoti prvemu kosu. Druga možnost je, da je bil izdelan prav tako v poznoantičnem obdobju ali celo kasneje, kot kažejo najdbe nekaterih prostoročno izdelanih posod na Tinju.⁶²

Prav tako je zanimiva datacija obeh žrtvenikov, ki do sedaj nista bila podrobneje opredeljena. J. Šašel ju postavlja v konec 2. ali morda še začetek 3. st.⁶³

Sklep

Postojanka na Vipoti je po svoji legi in dosedanjih najdbah tipična poznoantična utrdba. Nekoliko preseneča le pomanjkanje umetne utrditve pribežniškega areala. To je deloma razumljivo zaradi odlične naravne obrambne lege. Vendar pri nekaterih podobno naravno zavarovanih utrdbah poznamo

obzidje celo na robu prepadnih sten (npr. Sv. Pavel nad Vrtovinom), tako da bi tudi tu na nekoliko lažje dostopni vzhodni strani in na spodnjem južnem robu smeli pričakovati vsaj palisade. Do sistematičnih izkopavanj moramo to vprašanje pustiti odprto. Prav tako nerazrešen ostaja problem točne lokacije rimskodobnega svetišča. Skromni zapisi o kopanju S. Brodarja omenjajo dom-

Sl. 11: Deloma umetno zasut vhod v jamo pod vrhom Vipote.

Abb. 11: Vipota. Zum Teil künstlich zugeschütteter Eingang in die Höhle unterhalb des Gipfels.

Sl. 13: Karta razprostranjenosti poznoantičnih višinskih utrdb v celjanskem zaledju.

Abb. 13: Verbreitungskarte der spätantiken Höhenbefestigungen im Hinterland von Celeia.

neve, da je bilo svetišče v zgradbi, ki jo je le-ta odkopal 15 m pod vrhom. Sledov te zgradbe na terenu nismo prepoznali. Zdi se nam verjetneje, da je svetišče stalo povsem na vrhu hriba v skalnem useku, kjer je najverjetneje izkopaval že I. Mlinar. Tudi med drobnim gradivom našega sondiranja kaže zanesljivo pripadnost zgodnejšemu času poleg dveh žrtvenikov le bronasta fibula. Vse druge najdbe (prevsem keramika) so poznejše in jih smemo povezovati z bivališči poznoantičnih pribežnikov. Lokacija svetišča na vrhu hriba je bila v noriškem prostoru dokaj običajna. Podobne zasledimo na Šenturški gori (Ulrichsberg),⁶⁴ Frauenbergu,⁵⁵ Šmarjeti v Labotski dolini⁶⁶ idr.).

Poznoantične stavbe na Vipoti so bile grajene iz lesa. Njihova natančnejša rekonstrukcija ni mogoča, o njihovem obstoju sklepamo posredno zaradi pomnkanja vsakršnih sledov zidov na manjših, do 3 m širokih terasah na celotnem pobočju in močni kulturni plasti na teh mestih. Fragmente tegul, imbreksov in tubul lahko pripišemo ali zgodnješi fazi (svetišče) ali pa sekundarni uporabi tega materiala v poznejših zgradbah, kot smo to ugotovili že na več podobnih najdiščih (Korinjski hrib,⁶⁷ Sv. Lambert pod Pristavo nad Stično,⁶⁸ idr.). Na ožjem prostoru Kozjanskega bi smeli te zgradbe primerjati s tistimi že odkopanimi na Tinju nad Loko pri Žusmu⁶⁹ in le delno sondiranimi na Velikem vrhu nad Osredkom pri Podsredi.⁷⁰ Prve datiramo okvirno v čas 4.—6. st., druge pa sodijo v drugo polovico 3. st. Izven tega prostora omenjajo lesene zgradbe še na Polhograjski gori.⁷¹

Vipota ni pribežališče v klasičnem smislu. Sodilo bi v skupino najdišč, ki so bila stalneje poseljena z daljšimi premori. To bi si smeli razlagati posebej z bližino Celeje, v kateri do sedaj — razen redkih izjem — skoraj ne poznamo sledov 5. in 6. st.⁷² Obstaja tudi možnost, da je bila postojanka v poznem obdobju trajno poseljena. Intenzitete poselitve na podlagi tako skromnih raziskav ne moremo zanesljivo ugotoviti, zato puščamo namembnost utrdbe pod vprašajem.

Podoba poznoantične poselitve celejanskega zaledja se je v zadnjem času močno izpopolnila. Že prej znanim najdiščem Rifnik, Vranje, Svete gore, Tinje in Brinjeva gora so se v zadnjem desetletju pridružila še Torok,⁷³ Vranja peč,⁷⁴ Lisca,⁷⁵ Rudna,⁷⁶ Osredek,⁷⁷ Zbelovska gora⁷⁸ in Hrenova.⁷⁹

Vsa ta množica najdišč dokazuje izjemno gosto poselitev, ki je za sedaj v vzhodnoalpskem prostoru brez paralele. Zdi se, da razlog ni samo dobra raziskanost celejanskega zaledja, ampak da imamo pred seboj zaključeno, zelo gosto poseljeno področje, ki ga označuje težko dostopen in slabo prehodan hribovit svet. Takšna intenziteta poselitve pa nam nudi izredno privlačno možnost za celovit študij časovno in geografsko zaključene enote, kjer bo možno v potankostih raziskati razmerja med posameznimi najdišči in funkcioniranjem celote.

¹ J. Orožen, *Gradovi in graščine v narodnem izročilu* 1, (1936), 50 s. Po drugi varianti naj bi se grad zrušil v velikem potresu (I. A. Zupančič, *Ausflug von Cilli nach Lichtenwald* [1818] 19).

² J. Orožen (op. 1) 51.

³ I. A. Zupančič (vp. 1) 14 ss.

⁴ Ib., 16; *CIL* III 5183.

⁵ *Krajevni leksikon Slovenije* 3 (1976) 89.

⁶ I. A. Zupančič (op. 1) 16; *CIL* III 5190.

⁷ K. Žavčanin, *Novice* 13, 1855, 195.

⁸ I. A. Zupančič (op. 1) 20.

⁹ K. Žavčanin (op. 7).

- ¹⁰ *Zapisniki Muzejskega društva v Celju, 1922—1937: zapisnik z dne 18. 6. 1931* (hrani Pokrajinski muzej Celje).
- ¹¹ *Cillier Deutsche Zeitung* 1931, št. 50, 5.
- ¹² E. Pratobevera, *Mitt. Hist. Ver. Steiermark* 5, 1854, 122.
- ¹³ A. Muchar, *Geschichte des Herzogthums Steiermark* 1 (1844) 440.
- ¹⁴ J. Orožen, *Zgodovina Celja* (1927) 123.
- ¹⁵ F. Pichler, *Text zur archäologischen Karte von Steiermark* (1879) 54.
- ¹⁶ *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 282.
- ¹⁷ S. Ciglencečki, *Celejansko municipalno področje* (1976) 49 (magistrsko delo, tipkopis).
- ¹⁸ S. Ciglencečki, D. Pirkmajer, *Var. spom.* 27, 1985, 278 s.
- ¹⁹ Na terenu sta poleg podpisanih sodelovala še geometer B. Žontar in Ž. Šmit. Risbe gradiva je zrisala D. Knific-Lunder, večino fotografij je napravil V. Berk. Vsem se za sodelovanje iskreno zahvaljujemo.
- ²⁰ I. Kovrig, *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien, Dissertationes Panonicae* II, 4 (1937) 117.
- ²¹ R. Koščević, *Antičke fibule s področja Siska* (1980) 21.
- ²² G. Bersu, *Die spätrömische Befestigung »Bürgle« bei Gundremmingen*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 10 (1964) 58 (19 a).
- ²³ I. Moosdorf-Ottinger, *Der Goldberg bei Türkheim*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 24 (1981) 156 (T. 5, št. 17).
- ²⁴ A. Valič, *Var. spom.* 27, 1985, 267.
- ²⁵ L. Bolta, *Rifnik pri Sentjurju*, Katalogi in monografije 19 (1981) 19 (št. 63), 24 (št. 47).
- ²⁶ S. Ciglencečki, *Var. spom.* 23, 1981, 273.
- ²⁷ T. Knific, *Arh. vest.* 30, 1979, 744 (št. 123).
- ²⁸ S. Pahič, *Zbornik občine Slovenska Bistrica* 1, 1982, 73, sl. 18.
- ²⁹ J. Garbsch, *Der Moosberg bei Murnau*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 12 (1966) (T 23: 1).
- ³⁰ I. Moosdorf-Ottinger (op. 23) 162 (T. 6: 2).
- ³¹ *Ib.* (T. 6: 17, 18, 21).
- ³² S. Pahič, *Arh. vest.* 29, 1978, 230 s (T. 14, št. 7, 8).
- ³³ D. Josipovič, *Var. spom.* 24, 1982, 179.
- ³⁴ Korinjski hrib; izkopavanje Inštituta za arheologijo ZRC SAZU 1984 (neobjavljeno). Veliki vrh nad Osredkom pri Podsvetju; sondiranje IZA ZRC SAZU in Zavoda za spomeniško varstvo Celje 1985 (neobjavljeno).
- ³⁵ Izkopavanje IZA ZRC SAZU 1982 (v pripravi za tisk).
- ³⁶ E. Riedl, O. Cuntz, *Jahrbuch für Altertumskunde* 3, 1909, 9.
- ³⁷ S. Pahič (op. 28) 73, sl. 16.
- ³⁸ V. Skarič, *Gl. Zem. muz.* 44, 1932, 6.
- ³⁹ S. Ciglencečki, *Arh. vest.* 36, 1985, 259, št. 18.
- ⁴⁰ Izkopavanja 1984 (neobjavljeno).
- ⁴¹ F. Leben, A. Valič, *Arh. vest.* 29, 1978, 543.
- ⁴² L. Plesničar, *Starokrščanski center v Emoni*, Katalogi in monografije 21 (1983) 108 (T. 9: 3).
- ⁴³ T. Knific (op. 27) 734, št. 38.
- ⁴⁴ L. Bolta (op. 25) 21, št. 76.
- ⁴⁵ J. W. Hayes, *Late Roman Pottery* (1972) 45. Za pomoč pri opredelitvi fragmenta se zahvaljujemo Jani Horvat.
- ⁴⁶ L. Bolta (op. 25) 29, (Schmidovo izkopavanje hiše 6, št. 2).
- ⁴⁷ *Ib.* 23, št. 42 in 56.
- ⁴⁸ D. Svoljšak, *Arh. vest.* 36, 1985, 213, št. 48.
- ⁴⁹ S. Ciglencečki, *Arh. vest.* 32, 1981, 424 ss.
- ⁵⁰ *Ib.*
- ⁵¹ L. Bolta (op. 25) 23 (št. 37).
- ⁵² T. Knific (op. 27) 736, 739, 746 (št. 76, 100, 158).
- ⁵³ S. Ciglencečki, *Archaeologia Austriaca* 68, 1984, 315 (št. 45 in 61).
- ⁵⁴ *Ib.*, 326 (št. 88).
- ⁵⁵ D. Svoljšak (op. 48) 214 (št. 62 in 69).
- ⁵⁶ S. Pahič, *Arh. vest.* 32, 1981, 108 (T. 2: 6).
- ⁵⁷ S. Ciglencečki (op. 49) 420 (št. 42).
- ⁵⁸ *Id.* (op. 53) 315 (št. 61).
- ⁵⁹ F. Leben, A. Valič (op. 41) 540 (več fragmentov na T. 2).
- ⁶⁰ Izkopavanja 1984 (neobjavljeno).
- ⁶¹ D. Svoljšak (op. 48) 213 (št. 47).
- ⁶² S. Ciglencečki (op. 53) 315 (št. 63).
- ⁶³ Jaroslavu Šašlu se zahvaljujemo za datacijo obeh žrtvenikov.
- ⁶⁴ R. Egger, *Carinthia* I, 140, 1950, 29 ss.
- ⁶⁵ W. Modrijan, *Frauenberg bei Leibnitz*, *Schild von Steier, Kleine Schriften* 1 (1955) 13 ss.
- ⁶⁶ R. Egger, *Anzeiger d. Österr. Akad. d. Wiss.* 64, 1927, 4 ss.

- 67 Izkopavanje 1984 (neobjavljeno).
 68 S. Ciglenečki (op. 39) 266.
 69 Id., *Arh. vest.* 33, 1982, 181.
 70 S. Ciglenečki, A. Vogrin, *Var. spom.* 28, 1986, 257.
 71 M. Slabe, *Polhograjska gora*, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 103 (1980) 24.
 72 V. Kolšek, *Arh. vest.* 35, 1984, 342 ss.
 73 L. Bolta (op. 25) 7.
- 74 Izkopavanje Pokrajinskega muzeja Celje pod vodstvom D. Pirkmajer leta 1986.
 75 S. Ciglenečki, *Arh. vest.* 30, 1979, 476.
 76 Id., *Var. spom.* 29, 1987 (v tisku).
 77 S. Ciglenečki, A. Vogrin (op. 70).
 78 D. Pirkmajer, *Var. spom.* 28, 1986, 252.
 79 A. Pleterški, *Var. spom.* 27, 1985, 276 ss.

DER ZUFLUCHTSORT DER LETZTEN CELEIANER AUF DER VIPOTA

Zusammenfassung

Lage, Überlieferung und Geschichte der Forschungen

In unmittelbarer Nähe des antiken Celeia erhebt sich östlich über der Savinja der steile, felsige Berg Vipota. Die nahe gelegene Siedlung Pečovnik liegt an seinem Fuß und vom Zentrum der Stadt Celje ist er in Luftlinie 3 km entfernt. Der Berg ist 532 m hoch und ragt 300 m über die Savinja empor. Alle Seiten sind außerordentlich steil, nur von der Südseite ist der Zugang leichter, über einen 80 m niedrigeren Sattel mit zwei Bauernhöfen.

Über diesen Punkt gibt es eine verhältnismäßig reiche Volksüberlieferung. Der Sage nach soll auf dem Gipfel der Vipota in längst vergangenen Zeiten eine Burg gestanden haben, die in die Erde versunken ist.¹ Von hier wurde angeblich auf die Schiffe gelauert, die auf der Savinja vorüberfahren. Es werden auch Feen und verschiedene Geschichten über Schätze in der Höhle unterhalb des Gipfels erwähnt.²

In der archäologischen Literatur wird die Vipota erstmals als Fundort bei I. A. Zupančič angeführt.³ Bei der Besichtigung des Fundortes entdeckte dieser am 2. 5. 1815 eine in die Südwand des Anwesens des Bauern Hudiček auf dem Sattel unter der Vipota eingemauerte Votivara.⁴ Die betreffende Ara ließ Prof. Küttel später in die Wand eines Hauses in der Zidanšek-Gasse in Celje einmauern, und danach kam sie ins Regionalmuseum (Pokrajinski muzej) Celje.⁵ Eine zweite Ara fand Zupančič im Hudiček-Garten.⁶ Diese mauerte der Bauer, wie Žavčanin schreibt, ins Wirtschaftsgebäude ein.⁷ Er konnte nicht die ganze Inschrift entziffern, da die Ara stark beschädigt war. Dem Bericht von Zupančič zufolge fand Hudiček die erwähnten Aren in der Höhle, die er selbst Čarovniška luknja (Hexenloch) nennt, dicht unter dem Gipfel der Vipota. Gerüchten nach waren in der Höhle noch so viele Steine, daß man sie mit 300 Wagen nicht hätte wegschaffen können.⁸ Žavčanin schreibt überdies, daß Hudiček einiges römisches Geld gefunden habe, das er verkauft haben soll.⁹

In Protokoll des Musealvereins vom 18. 6. 1931 wird erwähnt, daß Prof. S. Brodar und der Stadtförster Rihteršič 15 m unterhalb des Gipfels der Vipota Reste eines römischen Gebäudes (Mithrasheiligtum) entdeckt hätten.¹⁰ In der »Cillier Deutsche Zeitung« wird dasselbe angeführt, jedoch ein Jupitertempel angenommen.¹¹ Die Angabe, daß in den dreißiger Jahren dieses Jahrhunderts auf dem Gipfel der Vipota Prof. I. Mlinar Ausgrabungen durchgeführt hat, gab der ehemalige Aufseher der Forstverwaltung Celje, M. Tratnik, der sich auch selbst an den Ausgrabungen beteiligte. Es sollen Mauerreste, eine Menge römischer Ziegel und einige Keramikfragmente zutage gekommen sein.

Kürzere Aufzeichnungen über die Vipota sind noch bei Pratobevera,¹² Muchar,¹³ Orožen,¹⁴ Pichler,¹⁵ im Werk *Arheološka najdišča Slovenije*¹⁶ und bei Ciglenečki.¹⁷ Der erste Bericht über unsere Sondierungen wurde in der Zeitschrift *Varstvo spomenikov* veröffentlicht.¹⁸

Beschreibung des Fundortes und der Sondierungen

Der Felsblock der Vipota ist schon von Natur für die Verteidigung außerordentlich geeignet. Ganz oben auf dem Berggipfel zieht sich ein schmaler, bis 10 m breiter und 70 m langer Felsgrat hin. Ungefähr in der Mitte ist ein etliche Meter breiter, künstlich eingehauener Raum sichtbar, der in der antiken Periode zum Teil mit einer Mauer umgeben war. Westlich davon sind auch Spuren eines in den gewachsenen Felsen eingehauenen Baues zu sehen. Der auf der Oberfläche sichtbare Teil ist $4 \times 1,5$ m groß. Nördlich unter dem Gipfel fällt das Gelände außerordentlich steil ab und dort sind keine Funde wahrnehmbar. Spuren und kleine Materialreste sind auf dem 90×50 m großen Südhang verstreut, der von allen Seiten natürlich mit Felsen geschützt ist. Diese sind am steilsten an der West- und Südseite und etwas weniger ausgeprägt an der Ostseite, wo sie sich wie eine Art natürlicher Wall in der ganzen Breite der Befestigung entlangziehen. Der Eingang war in der Südwestecke, wo noch heute Spuren eines teilweise künstlich eingehauenen Weges bemerkbar sind, der auf einem schmalen, bis 2 m breiten Vorsprung ins Innere führt. Auf der steilen Böschung des so geschützten Raumes sind zahlreiche kleinere Terrassen, auf denen Steinhäufen wahrzunehmen sind. Die Lage war für die Wohnstätten mit Bedacht gewählt worden, denn der Südhang ist gut gegen den Wind geschützt und sehr sonnig. Ca. 12 m unter dem Scheitel der Befestigung, ungefähr inmitten des Areal, liegt der Eingang in eine kleinere Höhle. Diese ist größtenteils mit Steinen ausgefüllt, so daß die Rekonstruktion des ursprünglichen Raumes, worin die Aren gefunden wurden, nicht möglich ist. Vor dem Eingang ist ein kleines geebnetes und teilweise mit aufgeschüttetem Material bedecktes Areal, was darauf hinweist, daß hier ehemals Grabungen vorgenommen worden sind.

Im Zusammenhang der topographischen Aktion der Celje-Region (Region XVI) haben wir auf dem Berg eine kleinere Sondierung und eine geodetische Aufnahme durchgeführt. Die Arbeiten liefen vom 26. 10.—4. 11. 1984 und haben viele Angaben zum schon ohnehin reichgestalteten Bild des Hinterlandes von Celje in der spätantiken Periode beigetragen.

Mit der Sonde Nr. 1 versuchten wir festzustellen, ob die Anlage künstlich befestigt war. Wir fanden keine Ummauerung, der natürliche Steilhang scheint genügt zu haben. Die dicke Kulturschicht führte hingegen zahlreiches spätantikes Kleinmaterial. Mit der Sonde 2 überprüften wir auf einer kleineren Terrasse die Bautenstruktur. Das Haus war aus Holz, im Inneren fanden wir die Spur einer Herdstelle. Die kleine Sonde läßt es nicht zu, über seine Architektur was Bestimmteres auszusagen. Mit den Sonden Nr. 3 und 4 durchsuchten wir die Bauten auf dem Gipfel der Vipota. Im ersten fanden wir eine 0,8 m starke, mit Mörtel gebundene Mauer, der zweite, an der Nordseite, hatte einen Estrichboden, während keine Mauer festzustellen ist. Wir nehmen an, daß der Raum an dieser Seite offen war.

Die Datierung des Fundmaterials

Für die Zeitbestimmung der Anlage aufgrund des gegebenen Materials gibt es nicht viele charakteristische Stützpunkte. Am besten datiert ist die Bronzefibel mit scharf profiliertem Bogen (Nr. 41). Dieser Typ gehört rahmenmäßig in das 1. und 2. Jh. u. Z.²⁰ Sehr gute Analogien dazu gibt es in Sisak, wo sie auch verfertigt wurden.²¹ Aus ihrem guten Erhaltungsstand geht hervor, daß sie nur kurze Zeit in Gebrauch war und auch nachträglich nicht verwendet wurde. So bezeugt sie, daß Vipota in der frühromischen Periode aufgesucht wurde. Unter den Bronzefunden gibt es nur noch ein Blechfragment mit grob ausgeführten Löchern (Nr. 42). Ähnliche sind aus einigen spätantiken Befestigungen in Raetien nachgewiesen (Bürgle,²² Türkheim²³). Seine Funktion ist ungeklärt.

Besser sind Eisengegenstände vertreten. Für eine genauere Zeitbestimmung eignen sie sich nicht besonders, Analogien weisen jedoch größtenteils in die spätantike Periode hin. So wurden ähnliche Sichel auf Ajdna,²⁴ Rifnik,²⁵ Kučar,²⁶ Vranje²⁷ gefunden, je ein Teil eines Eisenschlosses (Nr. 2) auf Brinjeva gora,²⁸ Moosberg²⁹ und in Türkheim,³⁰ dem Hufeisen (Nr. 51) ähnliche aber in Türkheim,³¹ Slovenska Bi-

strica³² und Šutna.³³ Zwei ähnliche Eimerhenkel (Nr. 44) wurden auf Korinjnski hrib und auf Veliki vrh über Osredek³⁴ entdeckt. Die Glieder der Eisenkette (Nr. 46) zeigen in ihrer Gestaltungsweise viele verwandte Züge mit den Ketten von Tinje,³⁵ Brinjeva gora³⁷ und Lepenica.³⁸

Für den Bleiring (Nr. 11) wurden gute Analogien auf Korinjnski hrib gefunden, wo mehrere solche Gegenstände zutage kamen.³⁹ Auch das Glasfragment (Nr. 3) ähnelt stark den auf Korinjnski hrib,⁴⁰ Prapretno,⁴¹ Vrtovin,⁴² Vranje⁴³ und Rifnik⁴⁴ entdeckten. In denselben Fundorten sind gute Parallelen desgleichen für Schleifsteine (Nr. 35).

Verlässlicher lassen sich die Keramikreste datieren. In jüngster Zeit wurden in Slowenien mehrere Ausgrabungen spätantiker Befestigungen vorgenommen, wobei massenhafte Keramikfunde zutage kamen, die teilweise bereits veröffentlicht sind. Wir wollen etwas eingehender die einzelnen charakteristischen Stücke und ihre Analogien betrachten.

Unter der spärlichen Auswahl besserer Keramik ist ein gut datiertes Fragment einer Imitation von Terra sigillata chiara (Nr. 4) zu nennen, die zur Form Hayes 58 gehört und ins 4. Jh. datiert werden darf.⁴⁵ Vom groben Geschirr weichen noch die Fragmente Nr. 14 und 27 ab. Das erste hat Analogien auf Rifnik,⁴⁶ das zweite auf Rifnik⁴⁷ und Vrtovin.⁴⁸

Die übrigen Exemplare sind Vertreter der groben Küchenkeramik, die nach Farbe, Struktur und Form der typischen spätantiken Materialkultur entsprechen. Der Topf Nr. 9 ist identisch mit jenen Exemplaren, die wir auf Gradec bei Prapretno als Typ 2b bezeichnet haben.⁴⁹ Der Topf Nr. 10 im selben Fundort gehört dagegen zum Typ 2 c.⁵⁰ Diesen zweien sind ein wenig ähnlich noch die Fragmente Nr. 11, 12 und 27. Ähnliche Beispiele wurden auch auf Rifnik entdeckt.⁵¹ Der Topf Nr. 8 hat eine ähnlich gestaltete Mündung, wie sie als Merkmal auch bei einigen Exemplaren von Vranje vertreten ist.⁵² Ein sehr charakteristisches Topfprofil tritt bei den Nr. 13 und 26 auf. Analogien dazu finden sich vor allem in den Fundorten Tinje,⁵³ Korinjnski hrib⁵⁴ und Vrtovin.⁵⁵

Unter den Schlüsseln ist Nr. 28 ein charakteristisches Beispiel. Sehr ähnliche wurden auf Brinjeva gora⁵⁶ und auf Gradec bei Prapretno gefunden.⁵⁷ Auch die Wellenlinienverzierung, die auf einem Exemplar mit horizontalen Kannelüren begrenzt ist (Nr. 34), hat in unserem Raum zahlreiche Analogien namentlich auf Tinje⁵⁸ und auf Ajdna.⁵⁹ Amphorenfragmente mit tiefen Parallelkannelüren (Nr. 7 und 19) sind dagegen charakteristisch für Korinjnski hrib⁶⁰ und Vrtovin.⁶¹

Insbesondere sind zwei Keramikfragmente zu erwähnen. Einwandfrei stammt aus dem vorgeschichtlichen Zeitraum das im Regionalmuseum Celje unter der Nr. 1387 inventarisierte Wandungsfragment, das in der Sonde Nr. 3 (im Katalog nicht angeführt) an den Tag kam. Vielleicht gehört dieser Zeit auch das Mündungsfragment Nr. 21 an, das von Hand gefertigt ist, jedoch seiner Faktur nach dem ersten Stück nicht vollständig entspricht. Als zweite Möglichkeit ist anzunehmen, daß es gleichfalls in der spätantiken oder sogar späteren Periode erzeugt wurde, wie es für Funde einiger von Hand gefertigten Gefäße auf Tinje nachgewiesen ist.⁶²

Desgleichen ist interessant die Datierung beider Aren, die bisher nicht eingehender bestimmt worden sind. J. Šašel setzt sie ans Ende des 2. oder vielleicht noch an den Beginn des 3. Jahrhunderts.⁶³

Schlußwort

Die Anlage auf der Vipota ist ihrer Lage und den bisherigen Funden nach eine typische spätantike Befestigung. Ein wenig überraschend ist nur die Abwesenheit einer künstlichen Befestigung des Fliehburgareals. Wegen seiner vorzüglichen natürlichen Verteidigungslage ist dies teilweise verständlich, dennoch sind bei einigen ähnlich von Natur geschützten Befestigungen Ummauerungen sogar am Rand von Abgrundwänden nachgewiesen (z. B. Sv. Pavel über Vrtovin), so daß man auch hier an der etwas leichter zugänglichen Ostseite und auf dem unteren Südrand zumindest Palisaden erwarten dürfte. Bis zu systematischen Ausgrabungen muß diese Frage offen gelassen werden. Ebenso bleibt ungelöst die Frage der genauen Lokation des

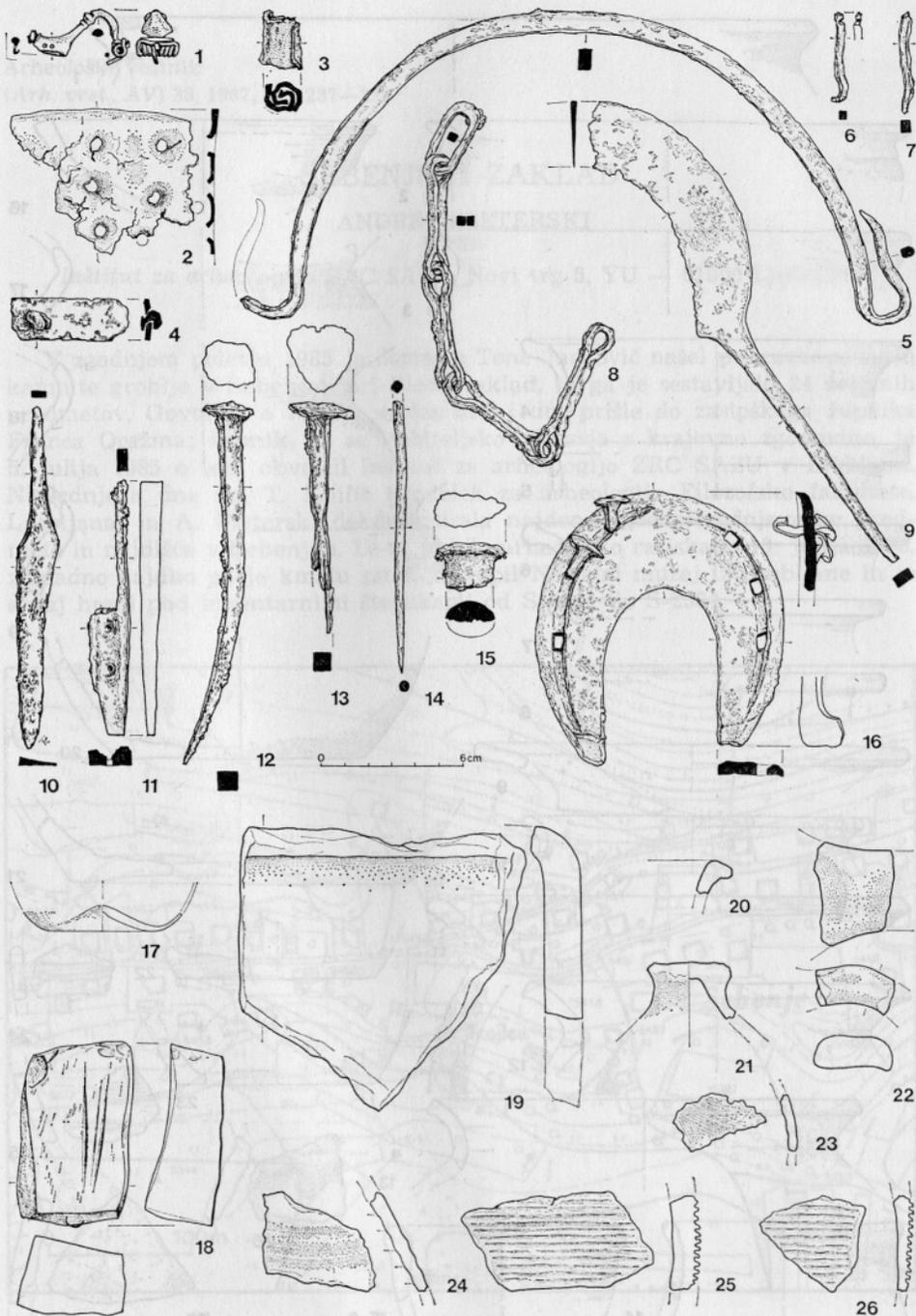
römerzeitlichen Heiligtums. Die kargen Aufzeichnungen über die Grabungen S. Brodars erwähnen Vermutungen, daß sich das Heiligtum im Gebäude befand, das dieser Forscher 15 m unterhalb des Gipfels freilegte. Im Gelände haben wir keine Spuren dieses Gebäudes erschlossen. Es scheint uns wahrscheinlich, daß das Heiligtum ganz oben auf dem Gipfel im Felseneinschnitt stand, wo höchstwahrscheinlich schon I. Mlinar Grabungen durchgeführt hat. Auch vom Kleinmaterial unserer Sondierung verrät die sichere Zugehörigkeit zur Frühperiode außer den zwei Aren nur eine Bronzefibel. Sämtliche übrigen Funde (vornehmlich die Keramik) stammen aus späteren Perioden und dürfen mit den Wohnstätten der spätantiken Zufluchtsuchenden verknüpft werden. Die Lokation von Heiligtümern auf einem Berggipfel war im norischen Raum überaus üblich. Auf ähnliche trifft man auf Ulrichsberg — Šenturška gora,⁶⁴ Kugelstein,⁶⁵ Lamprechtskogel⁶⁶ u. a.

Die spätantiken Bauten auf der Vipota waren aus Holz erbaut. Ihre genauere Rekonstruktion ist unmöglich, auf ihre Existenz schließen wir mittelbar anhand des Fehlens jeglicher Spuren von Mauern auf den kleineren, bis 3 m breiten Terrassen auf der ganzen Böschung und der starken Kulturschicht an diesen Stellen. Die Fragmente von Tegulen, Imbrexen und Tubulen können entweder der Frühphase (Heiligtum) oder der sekundären Verwendung dieses Materials in den später errichteten Bauten zugeschrieben werden, wie wir dies schon in mehreren ähnlichen Fundorten (Korinjski hrib,⁶⁷ Sv. Lambert unter Pristava über Stična,⁶⁸ u. a.) festgestellt haben. Im engeren Raum von Kozjansko dürfte man diese Bauten mit den bereits auf Tinje über Loka bei Zusem⁶⁹ freigelegten und mit den nur teilweise sondierten auf Veliki vrh über Osredek bei Podsreda vergleichen.⁷⁰ Die ersten datieren wir rahmenmäßig in die Zeit vom 4.—6. Jh., die zweiten gehören hingegen in die zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts. Außerhalb dieses Raumes werden Holzbauten noch auf der Polhograjska gora⁷¹ erwähnt.

Vipota ist keine Fliehbürg im klassischen Sinn. Die Anlage dürfte zur Gruppe der Fundorte gehören, die mehrmals aufgesucht wurden, vermutlich nur kurzfristig. Dies dürfte man insbesondere anhand der Nähe von Celeia erklären, worin bisher außer spärlichen Ausnahmen fast keine Spuren des 5. und 6. Jh. erwiesen sind.⁷² Es besteht auch die Möglichkeit, daß die Anlage in der späten Periode dauerbesiedelt war. Die Besiedlungsintensität können wir aufgrund so bescheidener Forschungen nicht mit Sicherheit belegen, deshalb muß hinter den Charakter der Anlage ein Fragezeichen gesetzt werden.

Das Bild der spätantiken Besiedlung des Hinterlandes von Celeia änderte sich in der letzten Periode erheblich. Außer den schon früher bekannten Fundorten Rfnik, Vranje, Svete gore, Tinje und Brinjeva gora kamen im letzten Jahrzehnt noch Torok,⁷³ Vranja peč,⁷⁴ Lisca,⁷⁵ Rudna,⁷⁶ Osredek⁷⁸ und Zbelovska gora⁷⁹ hinzu.

Diese Vielzahl von Fundorten beweist eine ausnehmend dichte Besiedlung, die bisher im Ostalpenraum ohne Parallele ist. Es scheint, daß der Grund dafür nicht nur im Erforschungsstand des Hinterlandes von Celeia zu suchen ist, sondern, wie sich mehr und mehr herausstellt, daß wir einen geschlossenen Siedlungsbereich vor uns haben, charakterisiert durch schwer zugängliches und schlecht passierbares Bergland. Diese hohe Besiedlungsintensität stellt uns aber vor die außerordentlich anziehende Möglichkeit des ganzheitlichen Studiums eines zeitlich und geographisch geschlossenen Komplexes, wo es möglich sein wird, die Verhältnisse zwischen den einzelnen Fundorten bis in alle Einzelheiten zu erforschen.

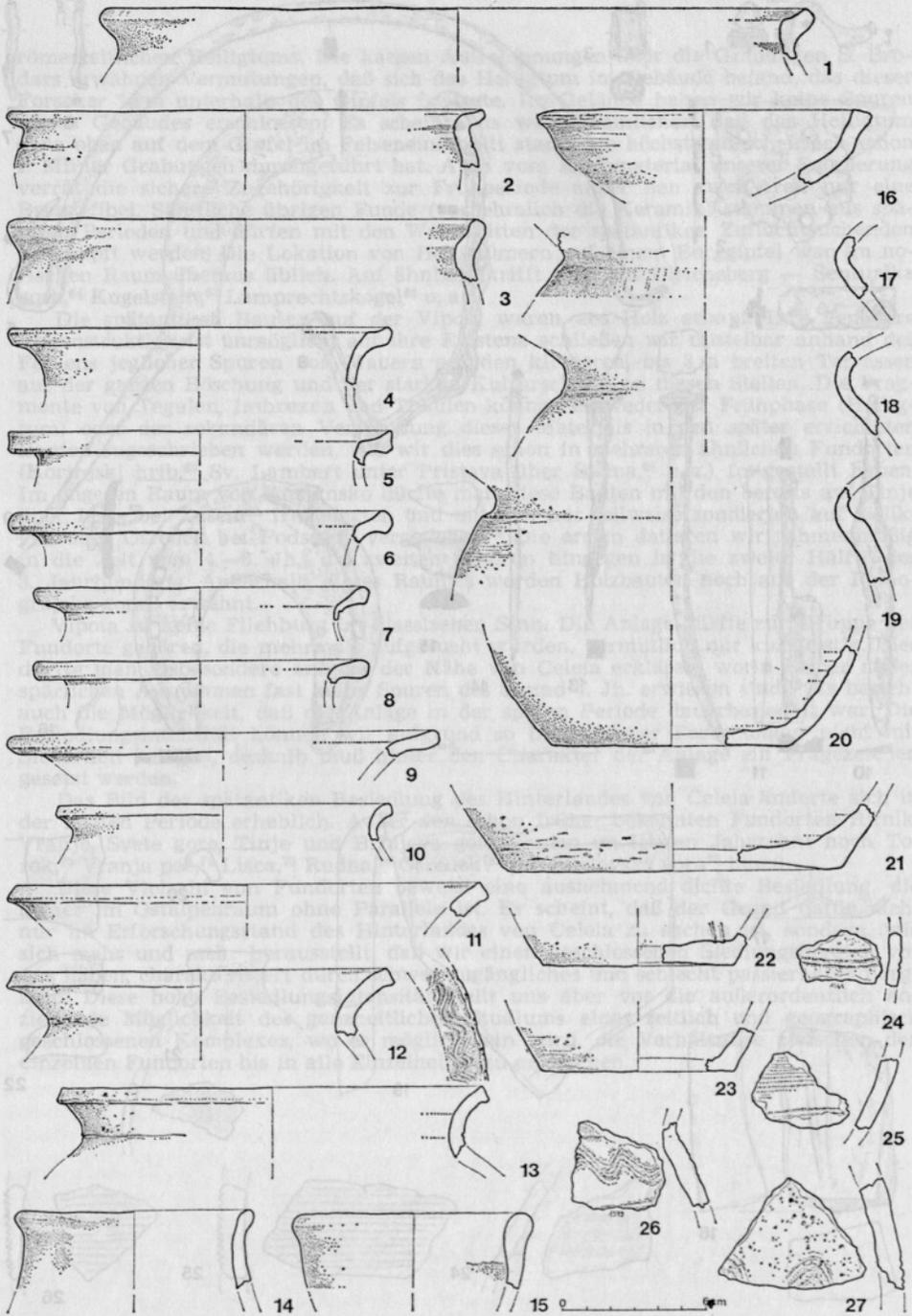

T. 1: Vipota — 1, 2 bron; 3 svinec; 4—16 železo; 17 steklo; 20—26 keramika.

T. 2: Vipota — keramika.

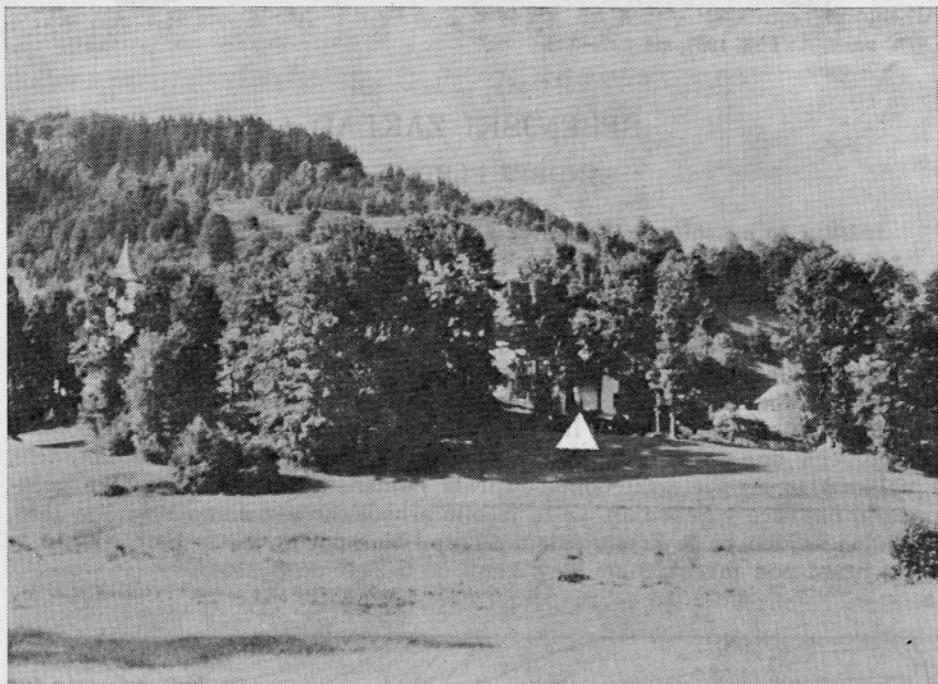
Taf. 1: Vipota — 1, 2 Bronze; 3 Blei; 4—16 Eisen; 17 Glass, 20—26 Keramik.

Taf. 2: Vipota — Keramik.

T. 2: Vipota — keramika.

Taf. 2: Vipota — Keramik.

Sl. 2: Sebenje. Pogled na najdišče z juga.
Abb. 2: Sebenje. Blick auf den Fundort von Süden.

Najdišče

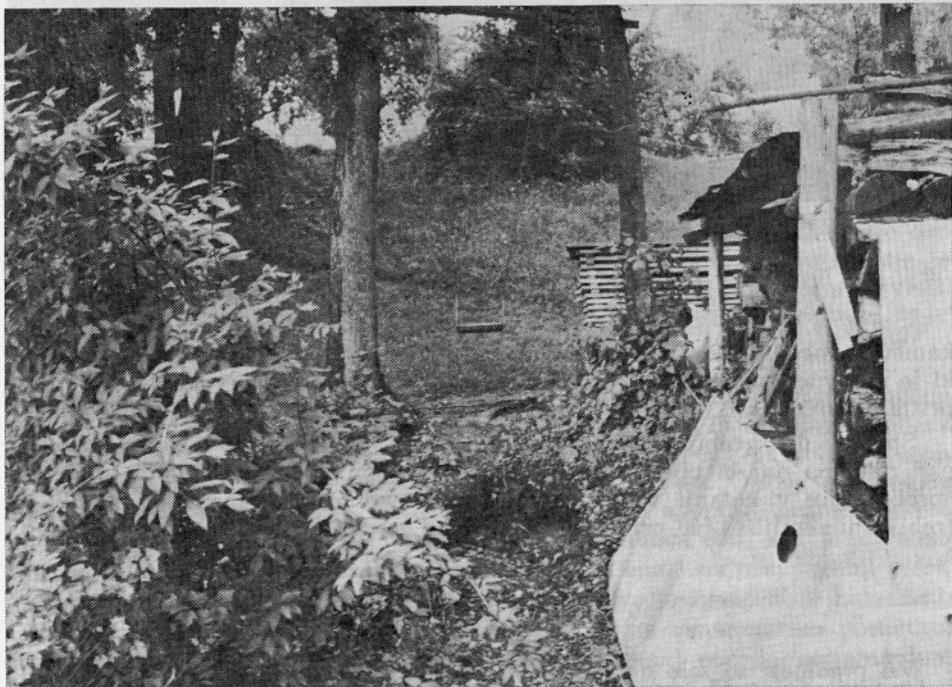
Sebenje so mlad zaselek med vasema Podhom in Zasip, dva kilometra severno od Blejskega jezera, v severozahodni Sloveniji. Zaselek in obe vasi ležijo na razgibanem morenskem svetu pod gozdnatim Homom (839 m), nad ravninskimi travniki in polji, ki se razprostirajo proti Bledu. Na južnem obrobju Sebenj stoji na robu ledeniških nasipov cerkev Sv. Trojice, soseda na položni rebri pa ji je Jarkovičeva hiša (sl. 1). Pod cerkvijo in hišo je na ledini z značilnim imenom (po jožefinskem katastru) U hribeh nizka groblja, ki je od jugozahodnega vogala Jarkovičeve hiše oddaljena 5 m (sl. 2). Groblja stoji na padajočem, travnatem zemljišču (parc. št. 107/2, K. o. Podhom), iz nje raste nekaj dreves in podrast, v premeru meri približno 5 m, v višino pa 0,80 m; poleti 1985 je bila njena vzhodna polovica založena s skladovnico drv.

V torek, 25. junija tistega leta, se je Tone Jarkovič namenil iz te groblje izkopati nekaj kamenja, ker je na vrtu pod njihovo hišo hotel čez poletje postaviti lopo z betoniranim temeljem. Komaj je na južni strani pod temenom groblje izpulil nekaj kamnov, že je naletel na ost kopja, za njo pa je iz groblje skrbno pobral še druge železne predmete. Ležali so 0,15 do 0,20 m pod površino in 0,50 m na široko, zloženi drug ob drugem in prekriti z nekaj kamni. T. Jar-

kovič je nato vkop nekoliko povečal, nadaljnje razkopavanje groblje pa je opustil (sl. 3). Ko smo si najdišče 6. julija 1985 ogledali, je bila jama velika približno $0,70 \times 0,70$ m in globoka 0,50 m.

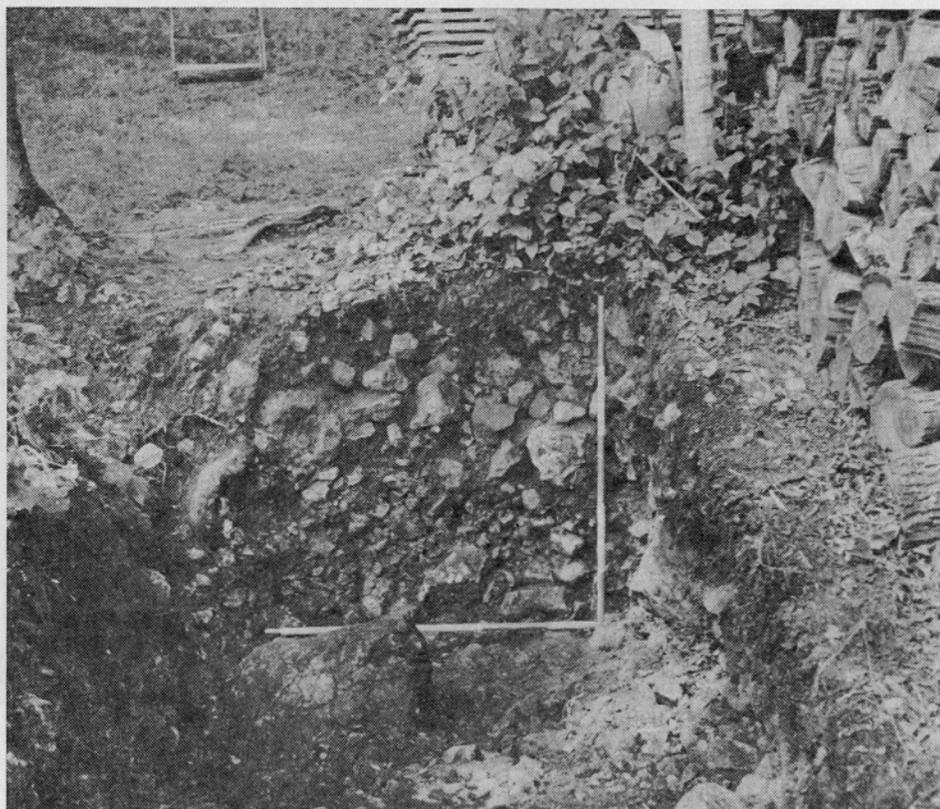
Arheološki poseg v grobljo smo opravili, kot je bilo že rečeno, čez nekaj dni, 10. julija; najprej je Slavko Ciglencečki (Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana) grobljo preiskal z iskalcem kovin, nato pa sva s Timotejem Knificem prvotni vkop razširila in poglobila tako, da je bila odstranjena skoraj vsa jugozahodna četrtina groblje (sl. 4). Novih najdb ni bilo, poskusni izkop je samo odkril, kako je bila groblja zložena.

Pokrivala jo je do 0,10 m debela plast prsti. Pod njo so ležali 0,35 m na debelo večji ledeniški prodniki; mednje je bil skrit zaklad. Iz spodnje plasti so med prodnike štrlele večje, ledniško obrušene skale, ki so ponekod počivale na tankem sloju prsti. Plast skal in zemlje je bila debela vsaj 0,15 m. Pod njo je bila 0,20 m debela plast drobnega kamenja. V naštetih plasteh je bilo kamenje zloženo zelo zračno, tako da so med njim zijale tudi za pest velike luknje; prsti je bilo le malo, vsekakor manj kot kaže severni presek skozi grobljo, ker je vrzeli med kamni že zapolnila prst s površja, ki se je posula pri kopanju (sl. 4). Prvotna prst med kamenjem je bila rjava in suha. Groblja je bila izrazito kamnita, samo poskusni izkop je dal velik kup skal in kamnov, velikih tudi do 0,40 m (Sl. 5). Vse naštete plasti so ležale na sloju večjega in manjšega

Sl. 3: Sebenje. Izkop v groblji, ki ga je naredil najditelj.

Abb. 3: Sebenje. Vom Finder gemachter Aushub in der Steinhalde.

Sl. 4: Sebenje. Arheološki izkop groblje.

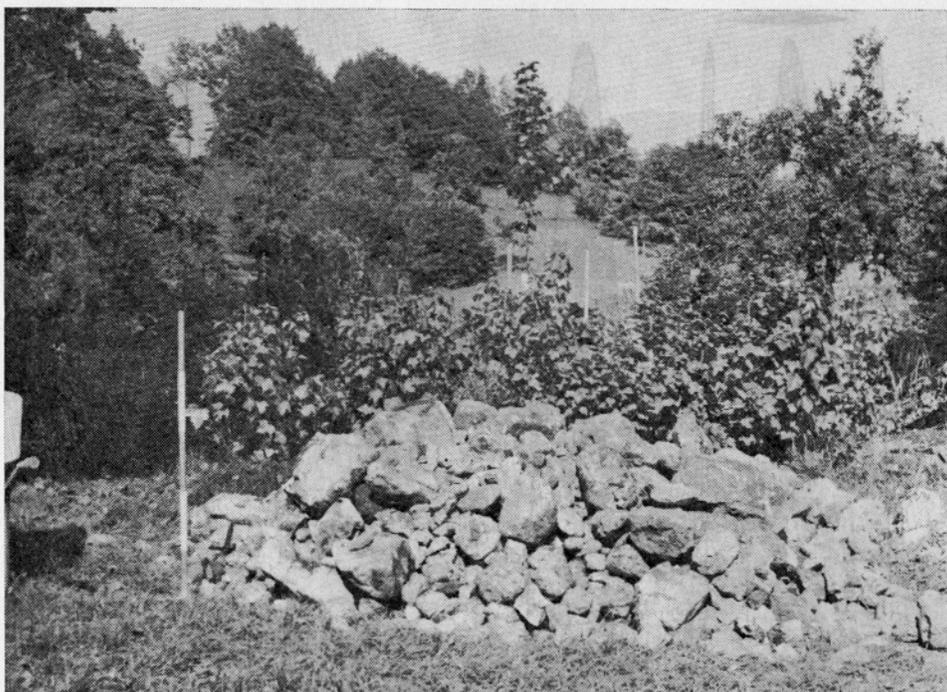
Abb. 4: Sebenje. Archäologischer Aushub der Steinhalde.

kamenja, med katerim je bila zbita, rdečkastorjava ilovnata zemlja. Ta sloj, ki je naravna osnova, sva sredi groblje sledila 0,30 m globko, vendar mu nisva prišla do dna (Sl. 4).

Spodnji del groblje je nedvomno naraven, ledeniškega izvora. Kamenje nad njim pa naj bi bilo nanošeno, kot se zdi na podlagi podobnih grobelj z obrobja njiv v kotanji vzhodno od Jarkovičeve hiše (ledina Na jamah), ob trebljenju zemljišča, še preden je bil zaklad zakopan.

Z a k l a d

Vsi predmeti so zelo dobro ohranjeni, ker so ležali v suhi, zračni groblji. Najditelj jih je očistil z žično krtačo. Po njegovem pripovedovanju ob predmetih ali v njih ni bilo ostankov lesa ali oglja, prav tako ni bilo žebličkov, s katerimi bi bili predmeti pritrjeni na lesene dele orodij in orožij. Ker so bili

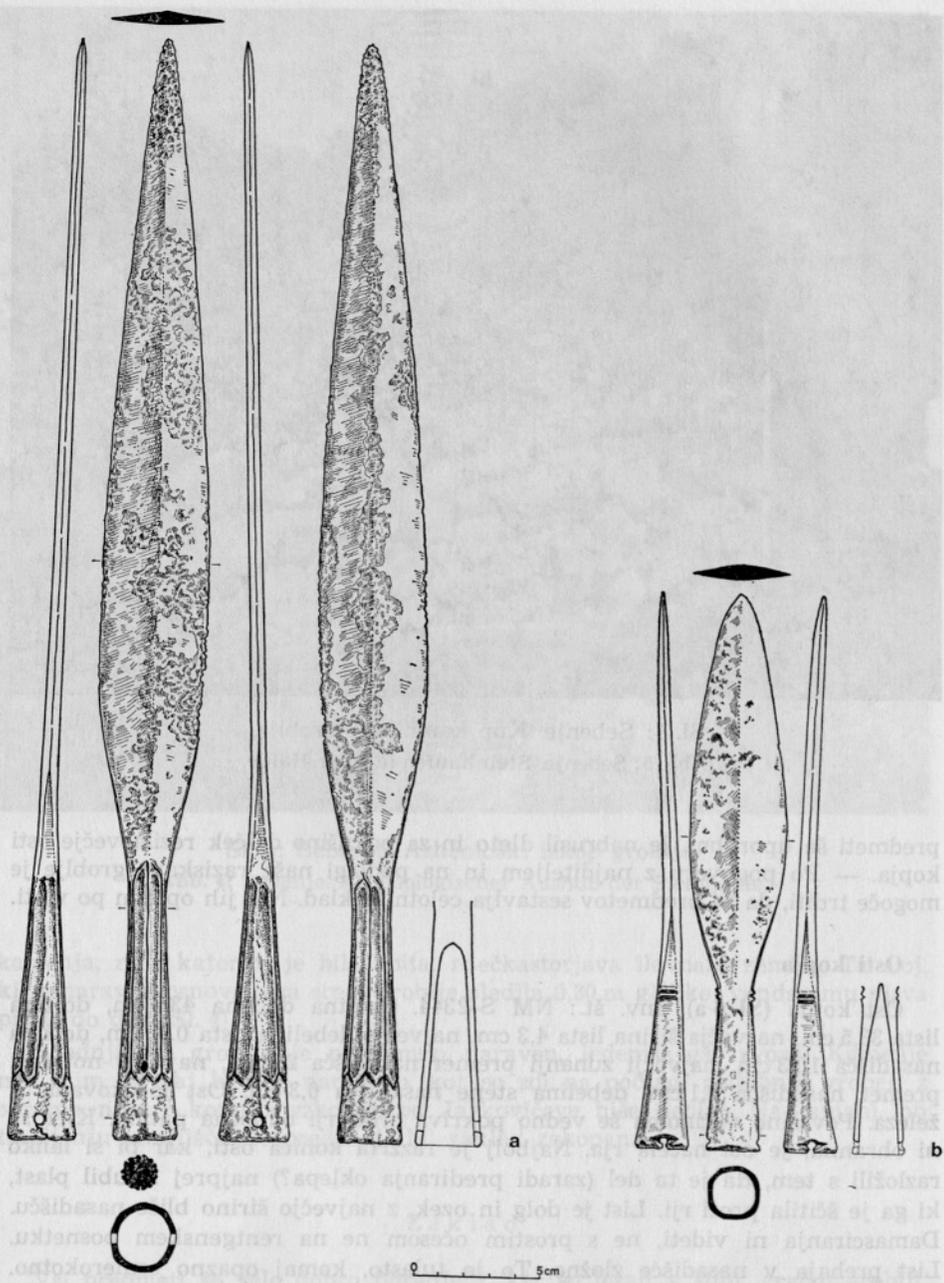
Sl. 5: Sebenje. Kup kamnov iz groblje.

Abb. 5: Sebenje. Steinhaufen aus der Halde.

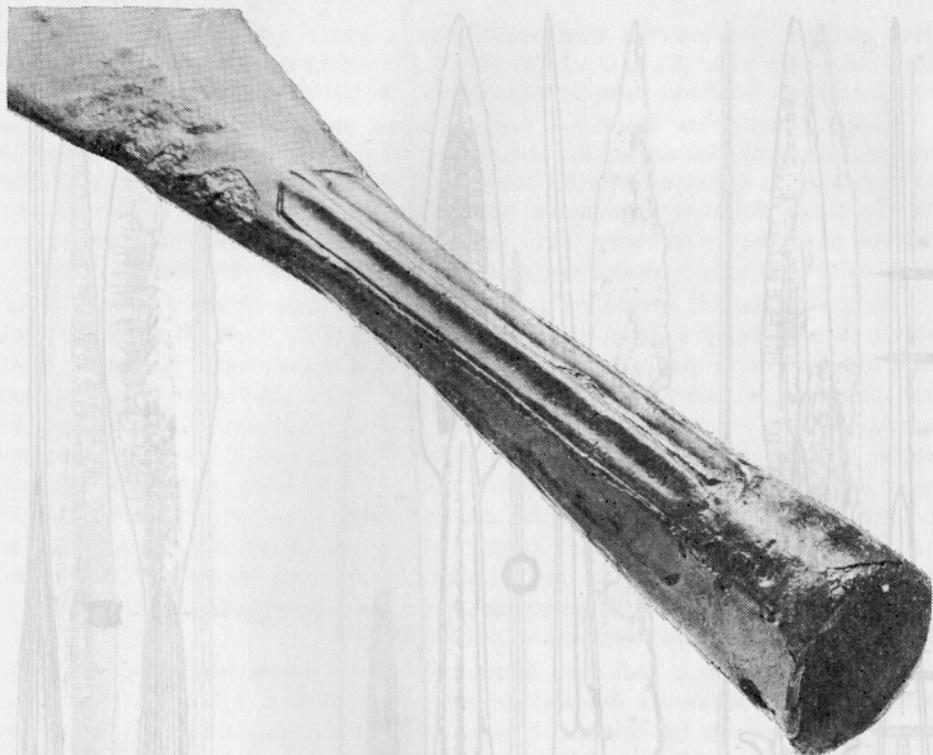
predmeti še uporabni, je nabrusil dleto in za pokušino delček rezila večje osti kopja. — Po pogovoru z najditeljem in na podlagi naše raziskave groblje je mogoče trditi, da 24 predmetov sestavlja celotni zaklad. Naj jih opišem po vrsti.

Osti kopja

Ost kopja (Sl. 6 a). Inv. št.: NM S-2344. Celotna dolžina 43,8 cm, dolžina lista 33,5 cm, največja širina lista 4,3 cm, največja debelina lista 0,55 cm, dolžina nasadišča 10,3 cm, največji zunanji premer nasadišča 2,7 cm, največji notranji premer nasadišča 2,1 cm, debelina stene nasadišča 0,3 cm. Ost je skovana iz železa. Površino večinoma še vedno pokriva proti rji odporna patina. Kjer se ni ohranila, je ost načela rja. Najbolj je razžrta konica osti, kar bi si lahko razložili s tem, da je ta del (zaradi prediranja oklepa?) najprej izgubil plast, ki ga je ščitila proti rji. List je dolg in ozek, z največjo širino bliže nasadišču. Damasciranja ni videti, ne s prostim očesom ne na rentgenskem posnetku. List prehaja v nasadišče zložno. To je tulasto, komaj opazno osmerokotno. Tako nastala polja so okrašena. Vsako s plitvim žlebom, ki ga obrobja ostro vrezana brazda (Sl. 7). Ob eni strani je viden spoj nasadišča v tulec. Spoj deloma prekriva okras, ki je bil torej narejen že prej. 0,6 cm od spodnjega roba

Sl. 6: Sebenje. Osti kopij.
 Abb. 6: Sebenje. Lanzenspitzen.

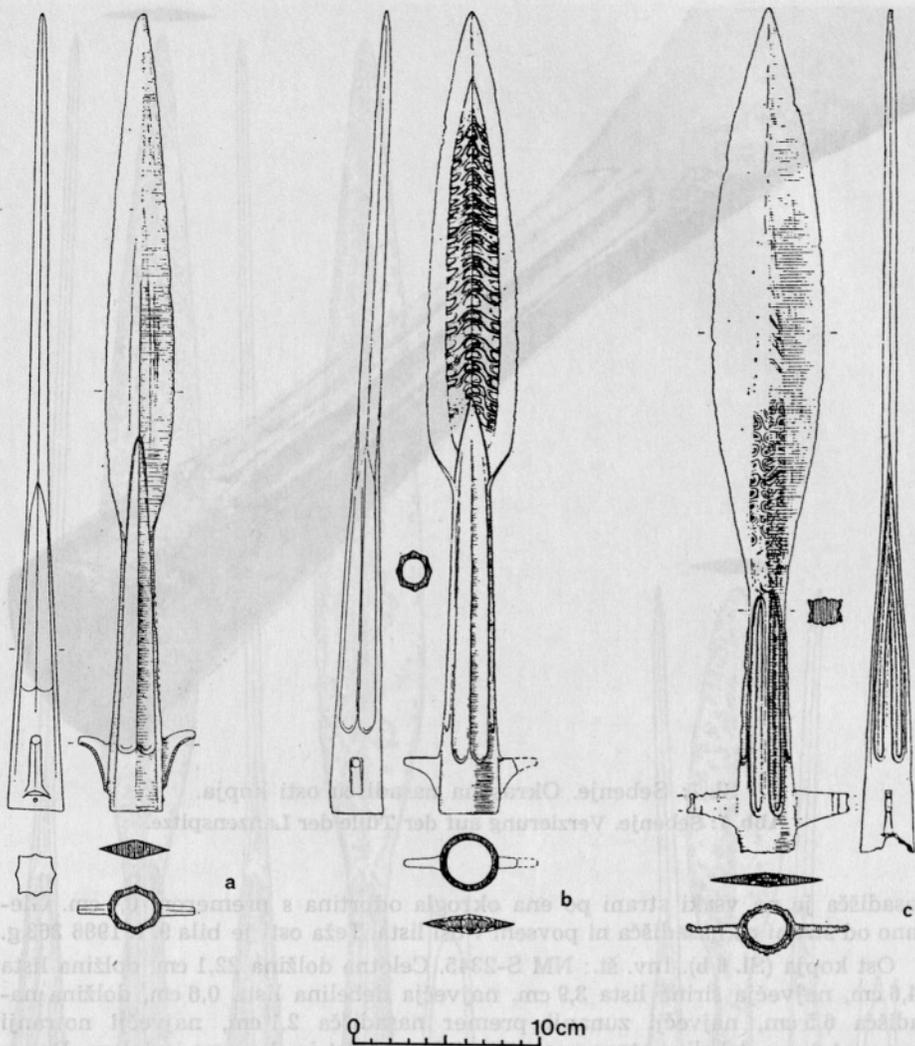
Sl. 7: Sebenje. Okras na nasadišču osti kopja.

Abb. 7: Sebenje. Verzierung auf der Tülle der Lanzenspitze.

nasadišča je na vsaki strani po ena okrogla odprtina s premerom 0,4 cm. Gledano od strani os nasadišča ni povsem v osi lista. Teža osti je bila 9. 1. 1986 363 g.

Ost kopja (**Sl. 6 b**). Inv. št.: NM S-2345. Celotna dolžina 22,1 cm, dolžina lista 14,6 cm, največja širina lista 3,9 cm, največja debelina lista 0,6 cm, dolžina nasadišča 6,5 cm, največji zunanji premer nasadišča 2,1 cm, največji notranji premer 1,6 cm, debelina stene nasadišča 0,25 cm. Ost je skovana iz železa. Dobro ohranjena. List je glede na dolžino širok, z največjo širino bližje nasadišču. V nasadišče prehaja ostro, meja je označena na vsaki strani z dvojnim grebenom. Zunanja površina tulastega nasadišča je komaj opazno osmerokotna. 0,2 cm od spodnjega roba nasadišča je na vsaki strani zareza in v njej pravokotna odprtina, velika 0,2 cm. Gledano od strani os nasadišča ni v osi lista. Teža osti je bila 9. 1. 1986 164 g.

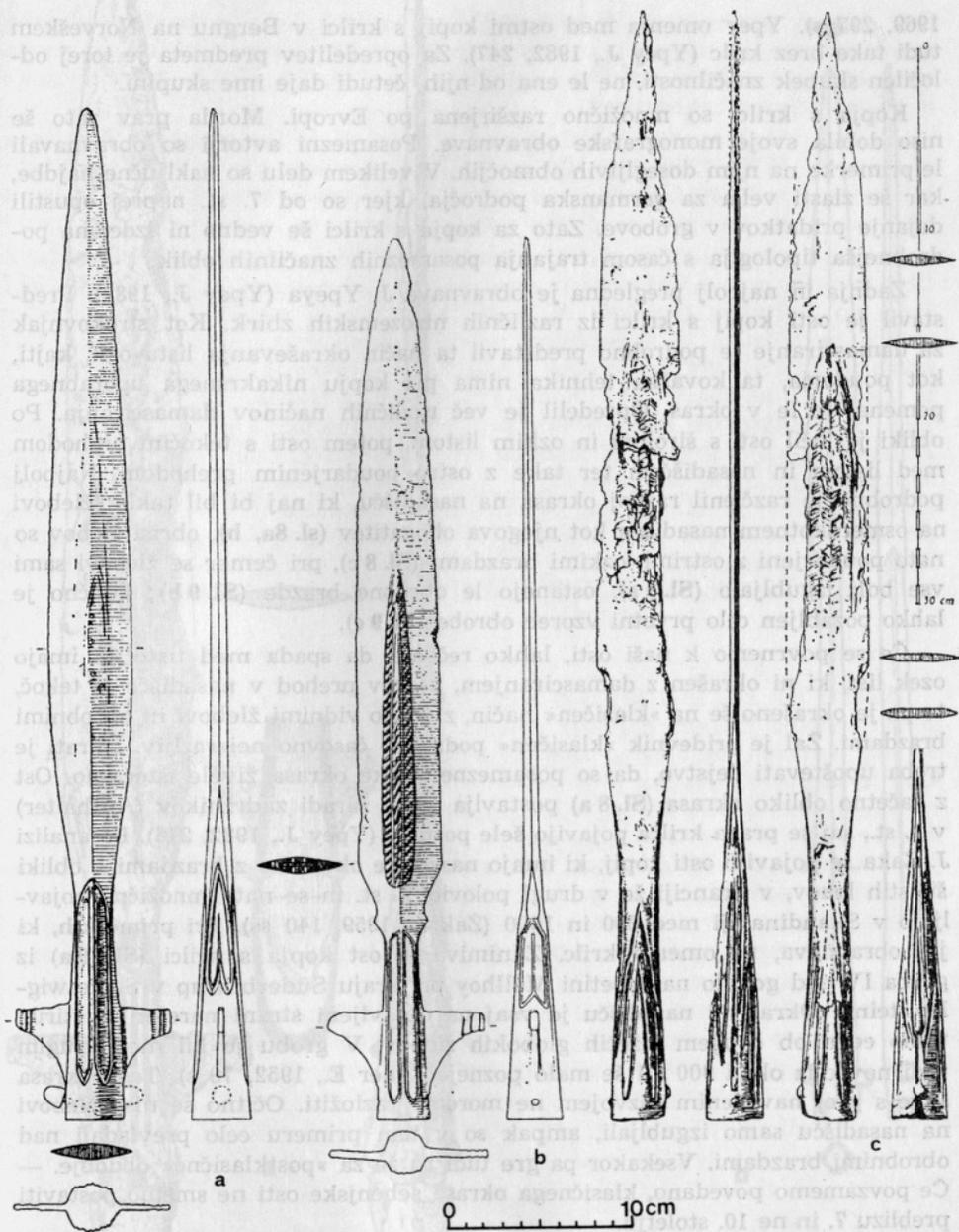
Prva naštetá ost kopja se po obliki, velikosti in okrasu ujema s skupino osti kopij s krilci (Ypey J., 1982, 246 s). Loči jo ena sama podrobnost. Nima krilci! Vendar ta anekdotična posebnost ni razlog proti opredelitvi. Luknjici ob spodnjem robu tulastega nasadišča sta bili narejeni zaradi žebličkov, s katerima

Sl. 8: Osti kopij s krilci z nizozemskih najdišč: **a** — Nijmegen, **b** — Wijk bij Duurstede, **c** — okolica Nijmegna (vse po: Ypey J., 1982, Abb.: 12, 28, 18).

Abb. 8: Flügellanzenspitzen aus niederländischen Fundorten: **a** — Nijmegen, **b** — Wijk bij Duurstede, **c** — Umgebung von Nijmegen (alles nach: Ypey J., 1982, Abb.: 12, 28, 18).

je bila ost pritrjena na kopjišče. Ti žeblički so imeli mnogokrat poudarjeno velike, polkrožne glavice, ki so zato že same po sebi lahko ustvarjale videz krilc. Tako, naprimer, P. Paulsen obravnava v sklopu osti kopij s krilci tudi osti, ki imajo le žebličke z velikimi glavicami (Sl. 10 b), krilc pa ne (Paulsen P.,

Sl. 9: Osti kopij s kričci z nizozemskih najdišč: a — Nijmegen, b — Bijland, c — Heukelum (vse po: Ypey J., 1982, Abb.: 16, 1, 5).

Abb. 9: Flügellanzenspitzen aus niederländischen Fundorten: a — Nijmegen, b — Bijland, c — Heukelum (alles nach: Ypey J., 1982, Abb.: 16, 1, 5).

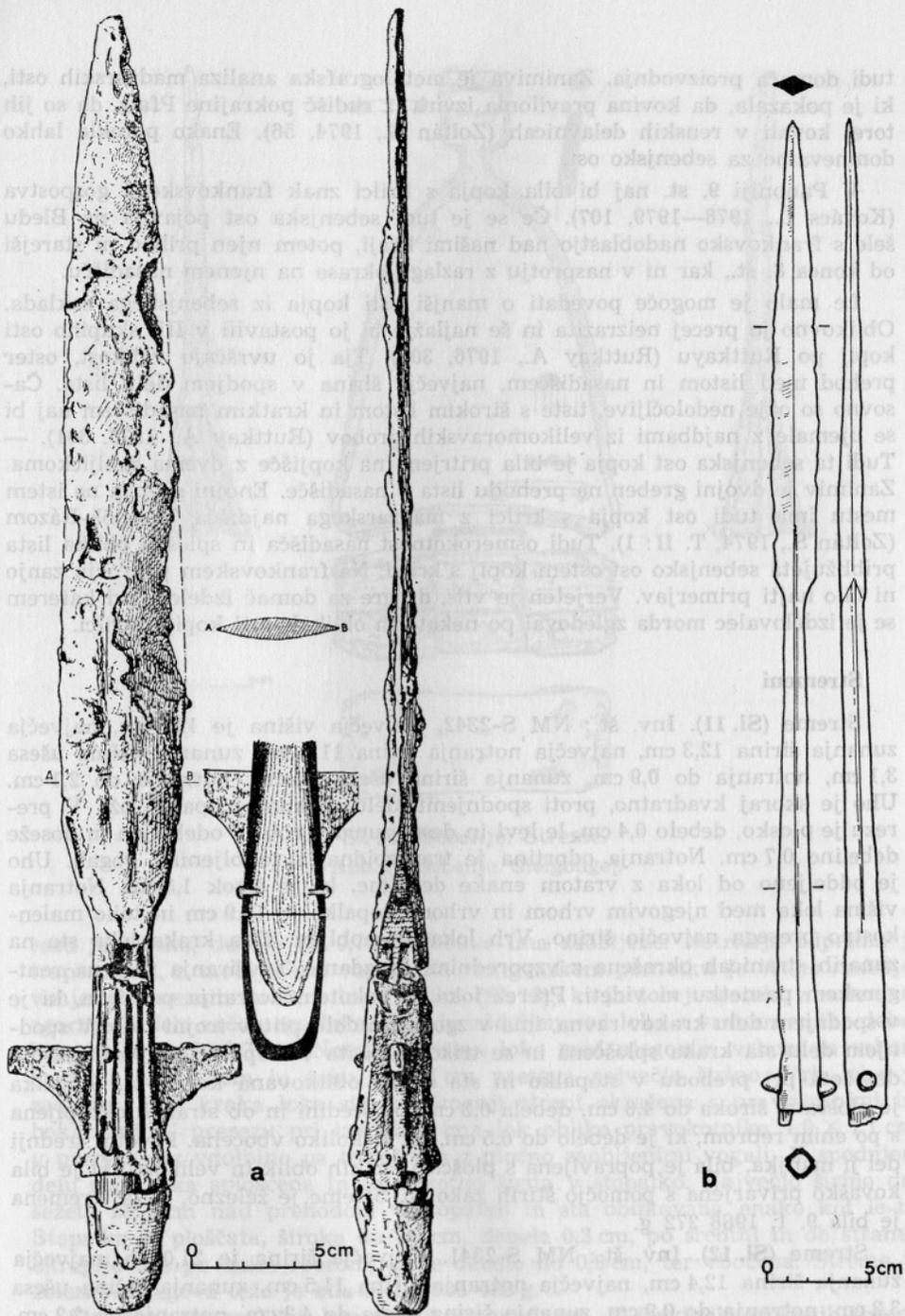
1969, 297 s). Ypey omenja med ostmi kopij s krilci v Bergnu na Norveškem tudi take brez krilc (Ypey J., 1982, 247). Za opredelitev predmeta je torej določil skupek značilnosti, ne le ena od njih, četudi daje ime skupini.

Kopja s krilci so množično razširjena po Evropi. Morda prav zato še niso dobila svoje monografske obravnave. Posamezni avtorji so obravnavali le primerke na njim dosegljivih območjih. V velikem delu so naključne najdbe, kar še zlasti velja za germanska področja, kjer so od 7. st. naprej opustili dajanje pridatkov v grobove. Zato za kopja s krilci še vedno ni izdelana podrobnejša tipologija s časom trajanja posameznih značilnih oblik.

Zadnja in najbolj pregledna je obravnava J. Ypeya (Ypey J., 1982). Predstavil je osti kopij s krilci iz različnih nizozemskih zbirk. Kot strokovnjak za damasciranje je podrobno predstavil ta način okraševanja lista osti, kajti, kot poudarja, ta kovaška tehnika nima pri kopju nikakršnega uporabnega pomena, je le v okras. Opredelil je več različnih načinov damasciranja. Po obliki je ločil osti s širokim in ozkim listom, potem osti s tekočim prehodom med listom in nasadiščem ter take z ostro poudarjenim prehodom. Najbolj podrobno je razčlenil razvoj okrasa na nasadišču, ki naj bi bil takle: žlebovi na osmerokotnem nasadišču kot njegova obogatitev (sl. 8a, b), obrisi žlebov so nato poudarjeni z ostrimi, ozkimi brazdami (Sl. 8 c), pri čemer se žlebovi sami vse bolj izgublajo (Sl. 9 a), ostanejo le obrobne brazde (Sl. 9 b); končno je lahko pozabljen celo prvotni vzorec obrobe (Sl. 9 c).

Če se povrnemo k naši osti, lahko rečemo, da spada med tiste, ki imajo ozek list, ki ni okrašen z damasciranjem, njegov prehod v nasadišče je tekoč, to pa je okrašeno še na »klasičen« način, z dobro vidnimi žlebovi in obrobnimi brazdami. Žal je pridevnik »klasičen« podrobno časovno neizrazljiv. Hkrati je treba upoštevati dejstvo, da so posamezne oblike okrasa živele istočasno. Ost z začetno obliko okrasa (Sl. 8 a) postavlja Ypey zaradi zadržnikov (Aufhalter) v 7. st., saj se prava krilca pojavijo šele pozneje (Ypey J., 1982, 246). Po analizi J. Žaka se pojavijo osti kopij, ki imajo nasadišče okrašeno z brazdami v obliki šilastih lokov, v Franciji že v drugi polovici 8. st. in se nato množično pojavljajo v Skandinaviji med 800 in 1000 (Žak J., 1959, 140 ss). Pri primerkih, ki jih obravnava, ne omenja krilc. Zanimiva je ost kopja s krilci (Sl. 10 a) iz groba IV pod gomilo na vzpetini Mollhoy pri kraju Süderbrarup v Schleswig-Holsteinu. Okras na nasadišču je vsaj na objavljeni strani narejen iz štirih, tesno eden ob drugem ležečih globokih žlebov, V grobu je bil med drugim tudi novc iz okoli 900 ali še malo pozneje (Aner E., 1952, 70 s). Tega okrasa si le s prej navedenim razvojem ne moremo razložiti. Očitno se niso žlebovi na nasadišču samo izgubljali, ampak so v tem primeru celo prevladali nad obrobnimi brazdami. Vsekakor pa gre tudi tu že za »postklasično« obdobje. — Če povzamemo povedano, klasičnega okrasa sebenjske osti ne smemo postaviti preblizu 7. in ne 10. stoletju.

Domovina kopij s krilci naj bi bilo alamansko-frankovsko ozemlje, pri čemer pa Ypey meni, da bi se dalo morda določiti še ožje področje (Ypey J., 1982, 247). Misel, ki jo ponavljajo vsi avtorji, namreč da so jih izdelovali v delavnicah ob Renu, je zelo verjetna, zlasti za skandinavske primerke pa je enako verjetna

Sl. 10: Osti kopij s krilci: a — Süderbrarup (po: Aner E., 1952, Abb. 7), b — Göggingen (po: Stein F., 1961, Abb. 3: 2).

Abb. 10: Flügellanzenspitzen: a — Süderbrarup (nach: Aner E., 1952, Abb. 7), b — Göggingen (nach: Stein F., 1961, Abb. 3: 2).

tudi domača proizvodnja. Zanimiva je metalografska analiza madžarskih osti, ki je pokazala, da kovina praviloma izvira iz rudišč pokrajine Pfalz, da so jih torej kovali v renskih delavnicah (Zoltán S., 1974, 56). Enako poreklo lahko domnevamo za sebenjsko ost.

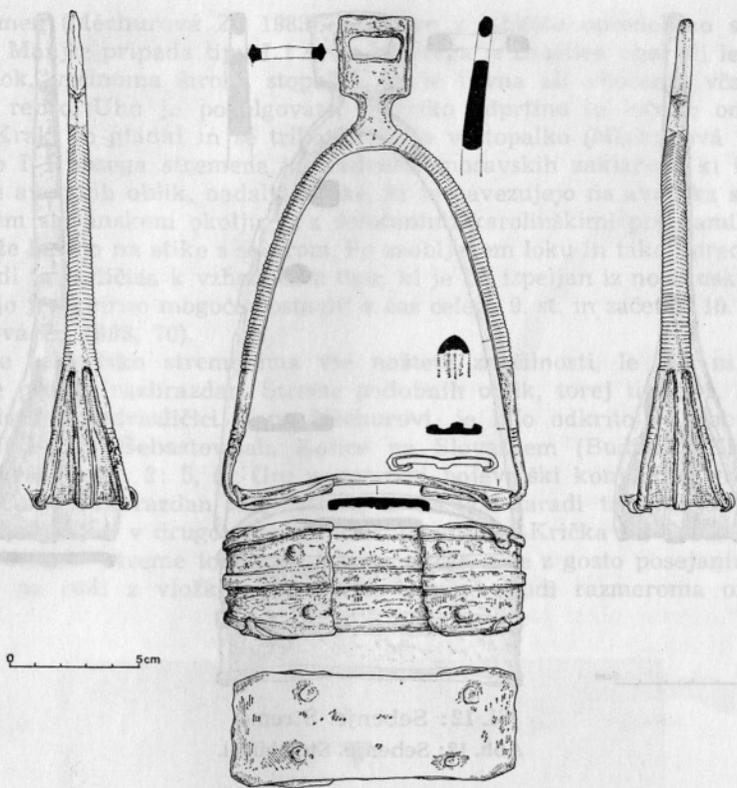
V Panoniji 9. st. naj bi bila kopja s krilci znak frankovskega gospodstva (Kovács L., 1978—1979, 107). Če se je tudi sebenjska ost pojavila na Bledu šele s frankovsko nadoblastjo nad našimi kraji, potem njen prihod ni starejši od konca 8. st., kar ni v nasprotju z razlago okrasa na njenem nasadišču.

Le malo je mogoče povedati o manjši osti kopja iz sebenjskega zaklada. Oblikovno je precej neizrazita in še najlažje bi jo postavili v III. skupino osti kopij po Ruttkayu (Ruttkay A., 1976, 300). Tja jo uvrščajo velikost, oster prehod med listom in nasadiščem, največja širina v spodnjem delu lista. Časovno so ožje nedoločljive, tiste s širokim listom in kratkim nasadiščem naj bi se ujemale z najdbami iz velikomoravskih grobov (Ruttkay A., 1976, 301). — Tudi ta sebenjska ost kopja je bila pritrjena na kopjišče z dvema žebličkoma. Zanimiv je dvojni greben na prehodu lista v nasadišče. Enojni greben na istem mestu ima tudi ost kopja s krilci z madžarskega najdišča Tiszalök-Rázom (Zoltán S., 1974, T. II: 1). Tudi osmerokotnost nasadišča in splošna oblika lista približujeta sebenjsko ost ostem kopij s krilci. Na frankovskem področju zanjo ni bilo najti primerjav. Verjeten je vtis, da gre za domač izdelek, pri katerem se je izdelovalec morda zgledoval po nekaterih oblikah osti kopij s krilci.

Stremeni

Streme (Sl. 11). Inv. št.: NM S-2342. Največja višina je 19,5 cm, največja zunanja širina 12,3 cm, največja notranja širina 11,6 cm, zunanja višina ušesa 3,1 cm, notranja do 0,9 cm, zunanja širina ušesa 3,1 cm, notranja do 2,1 cm. Uho je skoraj kvadratno, proti spodnjemu delu se komaj opazno oži. V prerezu je plosko, debelo 0,4 cm, le levi in desni zunanji rob je odebeljen in doseže debelino 0,7 cm. Notranja odprtina je trapezoidna, z zaobljenimi vogali. Uho je oddeljeno od loka z vratom enake debeline, ki je širok 1,3 cm. Notranja višina loka med njegovim vrhom in vrhom stopalke je 12,9 cm in tako malenkostno presega največjo širino. Vrh loka je zaobljen. Oba kraka loka sta na zunajih straneh okrašena z vzporednimi brazdami. Tavširanja tudi na rentgenskem posnetku ni videti. Prerez loka je trikoten, notranja površina, ki je v spodnjem delu krakov ravna, ima v zgornjem delu plitev trojni žleb. V spodnjem delu sta kraka sploščena in se trikotno širita v stopalko. Največjo širino dosežeta pri prehodu v stopalko in sta enako oblikovana kot le-ta. Stopalka je ploščata, široka do 4,6 cm, debela 0,3 cm, po sredini in ob straneh okrepljena s po enim rebrom, ki je debelo do 0,5 cm, ter nekoliko vbočena. Prvotni srednji del ji manjka, bila je popravljena s ploščico enakih oblik in velikosti, ki je bila kovaško privarjena s pomočjo štirih zakovic. Streme je železno. Teža stremena je bila 9. 1. 1986 272 g.

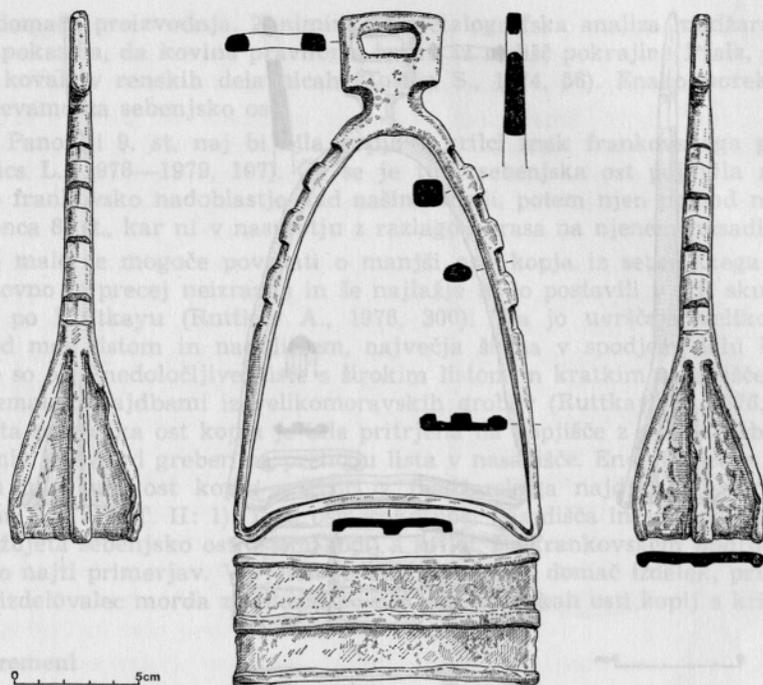
Streme (Sl. 12). Inv. št.: NM S-2341. Največja širina je 21,0 cm, največja zunanja širina 12,4 cm, največja notranja širina 11,5 cm, zunanja višina ušesa 3,2 cm, notranja do 0,9 cm, zunanja širina ušesa do 4,2 cm, notranja do 2,2 cm. Uho je skoraj pravokotno, proti spodnjemu delu se komaj opazno širi. V pre-

Sl. 11: Sebenje. Streme.
 Abb. 11: Sebenje. Steigbügel.

reзу je plosko, debelo do 0,7 cm, robove ima zaobljene. Notranja odprtina je trapezoidna, z zaobljenimi vogali. Na rentgenskem posnetku je vidno nadaljevanje posameznih krakov loka v uho (Sl. 13), ki je torej nastalo z zoženjem zgornjega dela začetnega loka. Uho je oddeljeno od loka z vratom enake debeline, ki je širok 2,3 cm. Notranja višina loka med njegovim vrhom in vrhom stopalke je 14,2 cm in tako za 2,7 cm presega največjo širino. Vrh loka je zaobljen. Oba kraka loka sta na zunanji strani okrašena s pravokotnimi izboklinami. V prerezu pri izboklini ima lok obliko pravokotnika 1,0 × 1,1 cm, v prerezu čez vdolbino pa trikotnika z močno zaobljenimi vogali. V spodnjem delu sta kraka sploščena in se trikotno širita v stopalko. Največjo širino dosežeta že 2 cm nad prehodom v stopalko in sta oblikovana enako kot le-ta. Stopalka je ploščata, široka do 5,1 cm, debela 0,3 cm, po sredini in ob straneh okrepljena s po enim rebrom, ki je debelo do 0,6 cm, ter vbočena. Streme je železno. Njegova teža je bila 9. 1. 1986 433 g.

Stremenj sta različni, kar ni nič nenavadnega. V številnih grobovih tistega časa so v paru različna stremenena. Čeprav je večje sebenjsko streme precej težje

Sl. 12: Sebenje. Streme.

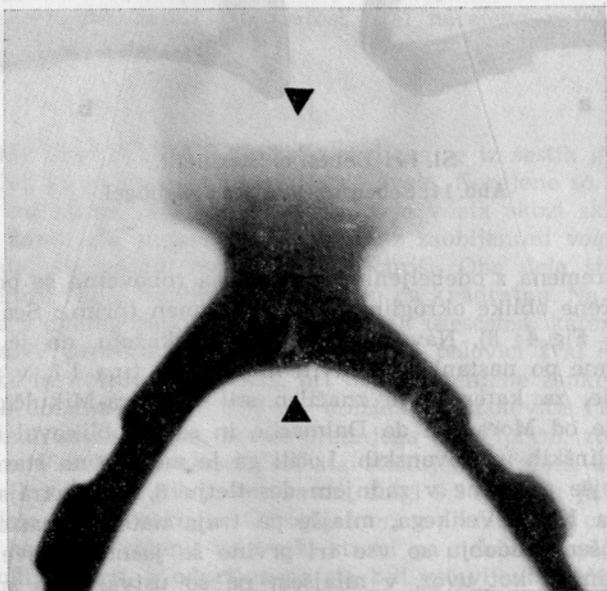
Abb. 12: Sebenje. Steigbügel.

od manjšega in se razlikujeta v številnih podrobnostih, sta si enaki v dolžini stopalke. Kraka večjega stremena sta pred prehodom v stopalko ravna, pri manjšem stremenu pa sta nekoliko izvihana, kar kaže, da je bila dolžina prvotne stopalke manjša. Z izdelavo nove stopalke je bil namenoma dosežen večji razpon loka, ki se je ujel z večjim stremenom. Postaviti je mogoče verjetno trditev, da nova stopalka na manjšem stremenu ni bila narejena zato, ker bi bila stara poškodovana, ampak zato, ker je lastnik želel svoji nogi primerno, večjo stopalko. Nogi, ki sta uporabljali obe stremeni, sta bili enako veliki! Najbolj verjeten sklep je, da sta stremeni pripadali istemu človeku. Ta ni bil prvotni lastnik manjšega stremena.

Stremena so bila že v 8. st. razširjena daleč po Evropi. Žal še vedno ni bila narejena podrobnejša časovna in oblikovna členitev stremen, ki je verjetno možna, bila pa bi garaško delo zaradi prostorskega in časovnega razpona ter precejšnje skoposti najdiščnih podatkov. Obris evropskega razvoja daje delo Seabya in Woodfielda (Seaby W., Woodfield P., 1980), vendar je podrobnejši za vikinška stremena, za evropsko zibelko stremen — Panonijo pa preveč skromen. Pri tem je njuna razdelitev bolj zanimiva z oblikovnega kot s časovnega stališča, saj sama domnevata, da so v severozahodni Evropi sočasno obstajale različne oblike od 9. st. naprej in da so se medsebojno spajale (Seaby W., Woodfield P., 1980, 94). Za nas je najbolj zanimiva natančna razdelitev češkoslova-

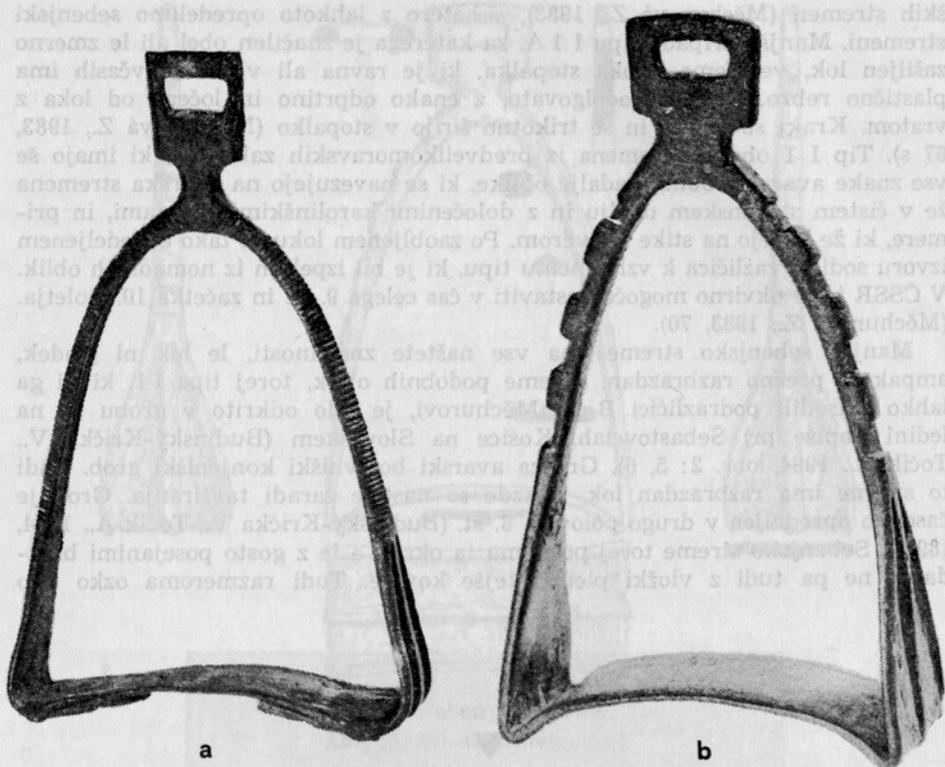
ških stremen (Měchurová Z., 1983), s katero z lahkoto opredelimo sebenjski stremeni. Manjše pripada tipu I 1 A, za katerega je značilen obel ali le zmerno zašiljen lok, večinoma široka stopalka, ki je ravna ali vbočena, včasih ima plastično rebro. Uho je podolgovato, z enako odprtino in ločeno od loka z vratom. Kraki I 1 obsega stremena iz predvelikomoravskih zakladov, ki imajo še vse znake avarskih oblik, nadalje oblike, ki se navezujejo na avarska stremena že v čistem slovanskem okolju in z določenimi karolinškimi prvini, in primere, ki že kažejo na stike s severom. Po zaobljenem loku in tako opredeljenem izvoru sodi ta različica k vzhodnemu tipu, ki je bil izpeljan iz nomadskih oblik. V ČSSR jo je okvirno mogoče postaviti v čas celega 9. st. in začetka 10. stoletja. (Měchurová Z., 1983, 70).

Manjše sebenjsko streme ima vse naštete značilnosti, le lok ni gladek, ampak je prečno razbrazdan. Streme podobnih oblik, torej tipa I 1, ki bi ga lahko prisodili podrazličici B po Měchurovi, je bilo odkrito v grobu 94 na ledini Lapiše pri Šebastovcih, Košice na Slovaškem (Budinský-Krička V., Točík A., 1984, obr. 2: 5, 6). Gre za avarski bojevniški konjeniški grob. Tudi to streme ima razbrazdan lok. Brazde so nastale zaradi tavširanja. Grob je časovno opredeljen v drugo polovico 8. st. (Budinský-Krička V., Točík A., 1984, 189 s). Sebenjsko streme torej posnema ta okras, a le z gosto posejanimi brazdami, ne pa tudi z vložki plemenitejše kovine. Tudi razmeroma ozko uho

Sl. 13: Sebenje. Rentgenski posnetek vratu stremena.

Abb. 13: Sebenje. Röntgenaufnahme des Steigbügelhalses.

Sl. 14: Sebenje. Stremeni.
 Abb. 14: Sebenje. Die zwei Steigbügel.

sebenjskega stremena z odebeljenima zunanjima robovoma še precej spominja na ušesa določene oblike okroglih avarskih stremen (prim.: Seaby W., Woodfield P., 1980, Fig. 4: 8). Navedene podrobnosti kažejo, da je treba manjše sebenjsko streme po nastanku postaviti na začetek tipa I1, v predvelikomoravsko obdobje, za katerega je značilen stil Blatnica-Mikulčice. Ta obsega široko področje od Moravske do Dalmacije in se je oblikoval iz treh prvin: avarskih, karolinških in slovanskih. Ločiti ga je mogoče na starejše in mlajše obdobje. Starejše se začne v zadnjem desetletju 8. st. in traja približno do konca vladanja Karla Velikega, mlajše pa traja nato do nastopa Rastislava (846). V starejšem obdobju so vse tri prvine še jasno ločljive, avarska kot prežitki, karolinška kot uvoz, v mlajšem pa so ustvarjalno spojene (prim.: Bialeková D., 1979). Verjetno se ne bomo mnogo zmotili, če prisodimo manjše sebenjsko streme po času nastanka časovni stopnji Blatnica-Mikulčice I.

Večje sebenjsko streme pripada tipu I2 po Měchurovi. Ta se od tipa I1 loči po loku, ki je okrašen s prečnimi izboklinami, ki so običajno tauširane z

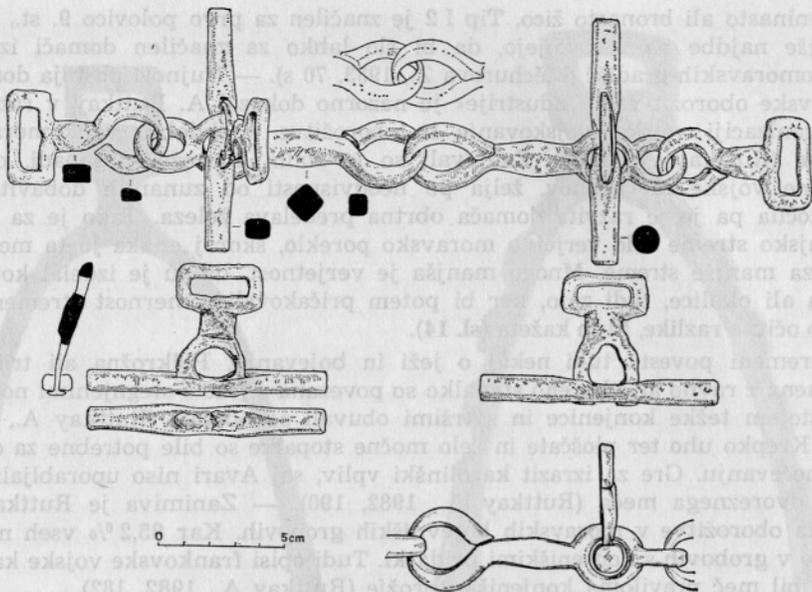
medeninasto ali bronasto žico. Tip I 2 je značilen za prvo polovico 9. st., zlasti novejše najdbe pa nakazujejo, da bi šlo lahko za značilen domači izdelek velikomoravskih gradišč (Měchurová Z., 1983, 70 s). — Nujnost obstoja domače, moravske oborožitvene »industrije« je nazorno dokazal A. Ruttkay v razpravi o organizaciji vojske, vojskovanja in oborožitve v obdobju velikomoravske države (Ruttkay A., 1982). Zahtevali so jo stalni oboroženi spopadi, obstoj številne vojske Moravanov, želja po neodvisnosti od zunanjih dobaviteljev, omogočila pa jo je razvita domača obrtna predelava železa. Tako je za večje sebenjsko streme zelo verjetno moravsko poreklo, skoraj enaka je ta možnost tudi za manjše streme. Mnogo manjša je verjetnost, da ju je izdelal kovač z Blede ali okolice, tudi zato, ker bi potem pričakovali somernost stremen namesto očitne razlike, ki jo kažeta (sl. 14).

Stremeni povesta tudi nekaj o ježi in bojevanju. Polkrožna ali trikotna stremena z ravno ali vbočeno stopalko so povezana z ježo s stegnjenimi nogami, z obstojem težke konjenice in s tršimi obuvali s podplati (Ruttkay A., 1976, 353). Krepko uho ter ploščate in zelo močne stopalke so bile potrebne za oporo pri mečevanju. Gre za izrazit karolinški vpliv, saj Avari niso uporabljali težkega dvoreznega meča (Ruttkay A., 1982, 190). — Zanimiva je Ruttkayeva analiza oborožitve v moravskih bojevnških grobovih. Kar 85,2 % vseh mečev je bilo v grobovih s konjeniški pridatki. Tudi opisi frankovske vojske kažejo, da je bil meč praviloma konjeniško orožje (Ruttkay A., 1982, 182).

Lastnik sebenjskih stremen se je torej bojeval kot težki konjenik. Bil je oborožen s kopjem, zelo verjetno mečem, da pa je imel močnega in iskrega konja, priča brzda, pri kateri je robotost žval narejena nalašč za krotenje takih konj.

Brzda

Brzda (Sl. 15). Inv. št. NM S-2343. Sestavljena je iz šestih gibljivo sestavljenih delov. Del, ki ga konj drži v ustih, so žvale. Narejene so iz dveh delov. Vsak ima na eni strani sklenjeno zanko, ki je vdeta skozi sklenjeno zanko drugega dela. Zanki sta v prerezu štirikotni, z zaobljenimi vogali, na mestu, kjer se dotikata, sta zaradi obrabe precej tanjši. Oba dela sta v sredini v podolžnem prerezu rahlo rombična, v prečnem pa kvadratna. Na zunanji strani se zaključujeta z dvema zaporednima okroglima ušescema, katerih ôsi se pravokotno sekata. V prerezu sta zaobljeni. Pri eni polovici žval se ujematata ôsi sklenjene zanke in notranjega ušesca, pri drugi sklenjene zanke in zunanjega ušesca. Skupna dolžina žval je 22,3 cm, dolžina ene polovice 11,5 cm, zunanji premer sklenjenih zank 3,3 cm, prerez srednjega dela 1,2 cm, zunanji premeri ušesc do 2,6 cm. V notranji ušesci žval sta vtaknjeni stranici, ki preprečujeta drsenje žval iz konjskega gobca. Sta ravni, dolgi 9,2 cm, ena je v prerezu nekoliko bolj oglata, druga okrogla. Okrogla meri v premeru 1,1 cm, oglata 1 cm. V sredini sta nekoliko zoženi, na vsaki strani pa nekoliko sploščeni. Na teh ploskvah sta bili predrti, v odprtine pa sta bili vstavljeni prečni ušesi, ki sta bili nato zakovani. Tako sta nastali dvojni ušesi. Spodnji, sestavljeni iz srednjega dela stranic in krakov zgornjega ušesa, sta oklepali notranji ušesci žval in tako pritrjevali stranici k žvalam. S poliedričnim vratom sta ločeni od zgornjih, večjih, pravokotnih ušes, na katera je bilo pritrjeno jermenje uzde.

Sl. 15: Sebenje. Brzda.

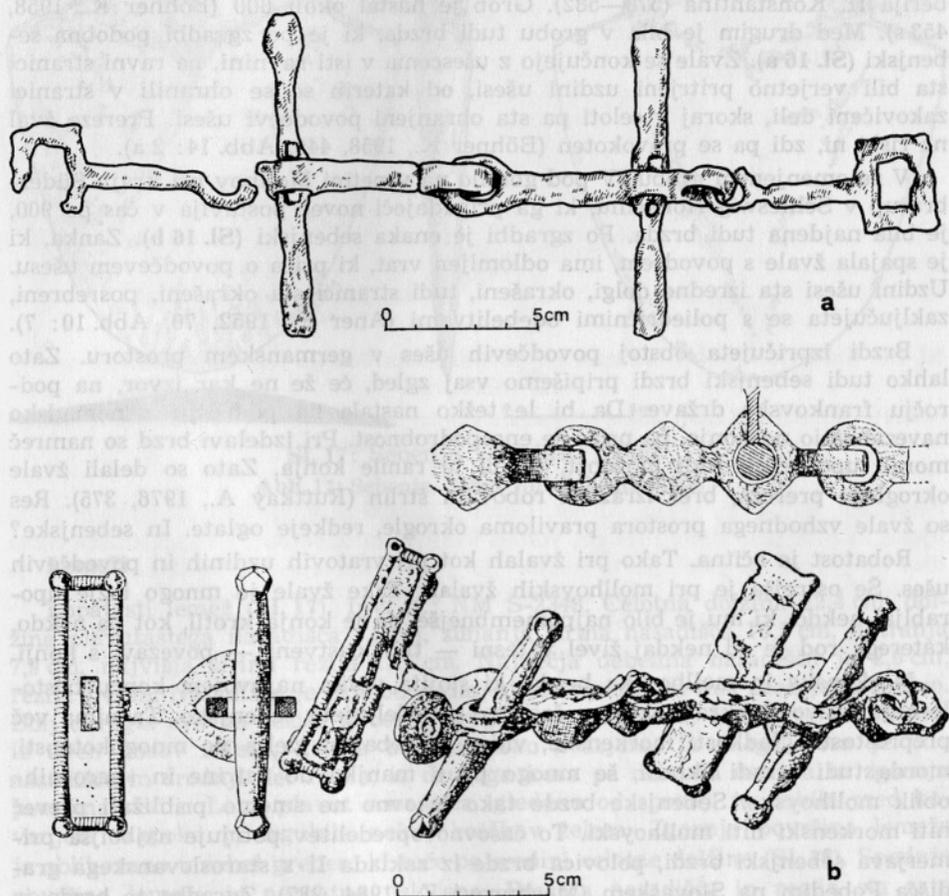
Abb. 15: Sebenje. Trense.

Dvojni ušesi sta visoki 5,2 cm in do 3,5 cm široki. V zunanji ušesci žval sta bili vdeti skoraj sklenjeni zanki s poliedričnima vratovoma in pravokotnima ušesoma, na katera je bilo pritrjeno jermenje povodca ali vajeti. Celotna dolžina teh dveh delov brzde je 6,5 in 6,1 cm, največja širina pa 3,7 cm. Njuni zanki sta v sredini zaradi obrabe vidno stanjšani. Brzda je narejena iz železa, zelo dobro ohranjena. Njena teža je bila 9. 1. 1986 435 g.

Brzde so bile v srednjem veku splošno razširjene po Evropi. Celovito še niso bile obravnavane, zato še vedno ni narejena njihova podrobna časovna in oblikovna razdelitev. Za ožjo časovno opredelitev naj jih torej ne bi mogli uporabiti. A za nekatera posamezna področja so bile izdelane podrobnejše razdelitve brzde. Za določitev sebenjske brzde sta najpomembnejši obravnavi Ruttkaya in Měchurove. Prvi je obdelal slovaške primerke od 9. st. naprej (Ruttkay A., 1976, 356 ss), druga pa je njegovo razdelitev razširila na gradivo s celotne Češkoslovaške (Měchurová Z., 1984). Sebenjska brzda pripada tipu I po Ruttkayu, za katerega je značilno, da se žvale končujejo s pravokotno postavljenima ušescema in imajo ravno stranico (Ruttkay A., 1976, 357, Abb. 75; Měchurová Z., 1984, Tab. I). Stranici omogočata ostrejšo ravnanje, ki je potrebno za obvladovanje iskrega konja.

Brzde take zgradbe naj bi bile nomadskega izvora in v Evropi v uporabi od preseljevanja ljudstev do 11. stoletja. Brzde z ravnimi stranicami naj bi bile v okviru Velikomoravske države prežitek slovano-avarskega obdobja in naj bi se razvile iz brzde z esastimi stranicami (Měchurová Z., 1984, 268).

Podrobnejša obravnava posameznih sestavnih delov brzde pa vendarle kaže ožje časovne značilnosti. Zaporedni okrogli ušesci na zunanjih straneh žval časovno nista značilni, saj se pojavljata že pri nomadskih žvalah 4. stoletja. Zelo na splošno sta ušesci v isti ravnini nekoliko starejši od pravokotno stoječih ušesc (Měchurová Z., 1984, 269 s). Tudi sama stranica očitno v svoji preprostejši obliki ne pove mnogo. Zanimivejši je del, ki ji je dodan — uzдино uho. Na slovanskih gradiščih Češke in Moravske so večkrat našli kose enake oblike, kot je uzдино uho pri sebenjski brzdi, ne da bi bili spojeni s stranico. Zato so jih pogosto zamenjevali z zgornjim delom stremen. Zanimivo je, da takih samostojnih uzdnih ušes ni v pomoravskih zakladih (Měchurová Z., 1984,

Sl. 16: Brzdi: a — Morken (po: Böhner K., 1958, Abb. 14: 2 a), b — Süderbrarup (po: Aner E., 1952, Abb. 10: 7).

Abb. 16: Die zwei Trensen: a — Morken (nach: Böhner K., 1958, Abb. 14: 2 a), b — Süderbrarup (nach: Aner E., 1952, Abb. 10: 7).

265 ss), torej v času, mlajšem od 9. stoletja. Stranice so sčasoma začeli krasiti in zaključevati z odebelitvami. Tak okras je v Sovjetski zvezi prevladoval v 10. st. (Kirpičnikov A. N., 1973, 14).

Sebenjska brzda pa ima še del, ki ga pri češkoslovaških in sovjetskih ni — povodčevo uho z zanko. Pri drugih omenjenih brzdah spaja žvale in povodec navaden obroč. Tega imajo tudi avarske žvale. Od kod torej povodčevo uho? Na vzhodu ga nismo našli, poglejmo na zahod. In res, tam ni nič posebnega. Oglejmo si dva časovno dobro določena primera.

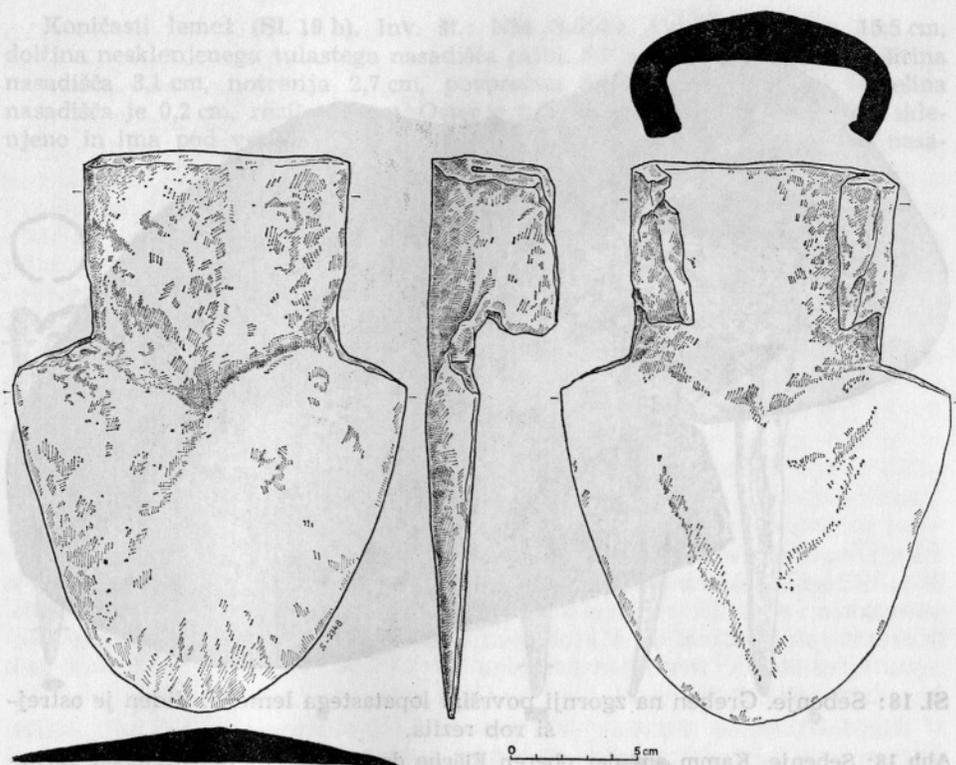
Pod cerkvijo Sv. Martina v kraju Morken zahodno od Kölna je bil odkrit izredno bogat grob frankovskega velikaša. Bil je opremljen z orodjem, orožjem, obleko, hrano, posodjem, v ustih pa je imel novec bizantinskega cesarja Tiberija II. Konstantina (578—582). Grob je nastal okoli 600 (Böhner K., 1958, 453 s). Med drugim je bila v grobu tudi brzda, ki je po zgradbi podobna sebenjski (Sl. 16 a). Žvale se končujejo z ušescema v isti ravnini, na ravni stranici sta bili verjetno pritrjeni uzdini ušesi, od katerih so se ohranili v stranici zakovičeni deli, skoraj v celoti pa sta ohranjeni povodčevi ušesi. Prereza žval na risbi ni, zdi pa se pravokoten (Böhner K., 1958, 449, Abb. 14: 2 a).

V že omenjenem grobu IV pod gomilo na vzpetini Mollhoy pri kraju Süderbrarup v Schleswig-Holsteinu, ki ga pripadajoči novec postavlja v čas po 900, je bila najdena tudi brzda. Po zgradbi je enaka sebenjski (Sl. 16 b). Zanka, ki je spajala žvale s povodcem, ima odlomljen vrat, ki priča o povodčevem ušesu. Uzdini ušesi sta izredno dolgi, okrašeni, tudi stranici sta okrašeni, posrebreni, zaključujeta se s poliedričnimi odebelitvami (Aner E., 1952, 70, Abb. 10: 7).

Brzdi izpričujeta obstoj povodčevih ušes v germanskem prostoru. Zato lahko tudi sebenjski brzdi pripišemo vsaj zgled, če že ne kar izvor, na področju frankovske države. Da bi le težko nastala na področju z nomadsko navezanostjo na konje, pa priča še ena podrobnost. Pri izdelavi brzd so namreč morali upoštevati tudi možnost, da bi te ranile konja. Zato so delali žvale okroglega prereza, brez izrazitih robov in štrlin (Ruttikay A., 1976, 375). Res so žvale vzhodnega prostora praviloma okrogle, redkeje oglate. In sebenjske?

Robotost je očitna. Tako pri žvalah kot pri vratovih uzdinih in povodčevih ušes. Še ostrejša je pri mollhojskih žvalah. Take žvale je mnogo lažje uporabljati nekdo, ki mu je bilo najpomembnejše, da je konja krotil, kot pa nekdo, katerega rod je od nekdanj živl v tesni — tudi čustveni — povezavi s konji.

Morkenska in mollhojska brzda, ki stojita vsaka na svojem koncu tristoletnega razvoja, hkrati okvirno časovno opredelujeta sebenjsko. Ta nima več preprostosti, gladkosti morkenske, vidna je robotost, želja po mnogokotnosti, morda tudi zaradi okrasa, še mnogo pa ji manjka do ostrine in »baročnih« oblik mollhojske. Sebenjske brzde tako časovno ne smemo približati preveč niti morkenski niti mollhojski. To časovno opredelitev potrjuje najboljša primerjava sebenjski brzdi, polovica brzde iz zaklada II s staroslovanskega gradišča Pobodim na Slovaškem (Měchurová Z., 1984, 287). Zgradba te brzde je enaka, le da ima obroč namesto povodčevega ušesa, izrazita je robotost žvale ter vidna izrabljenost člena, ki je spajal obe polovici brzde (Bialeková D., 1981, sl. 53). Pobodimsko gradišče je živelo v prvi tretjini 9. st. (Bialeková D., 1977, 150). V tem času bi lahko bila v uporabi tudi sebenjska brzda.

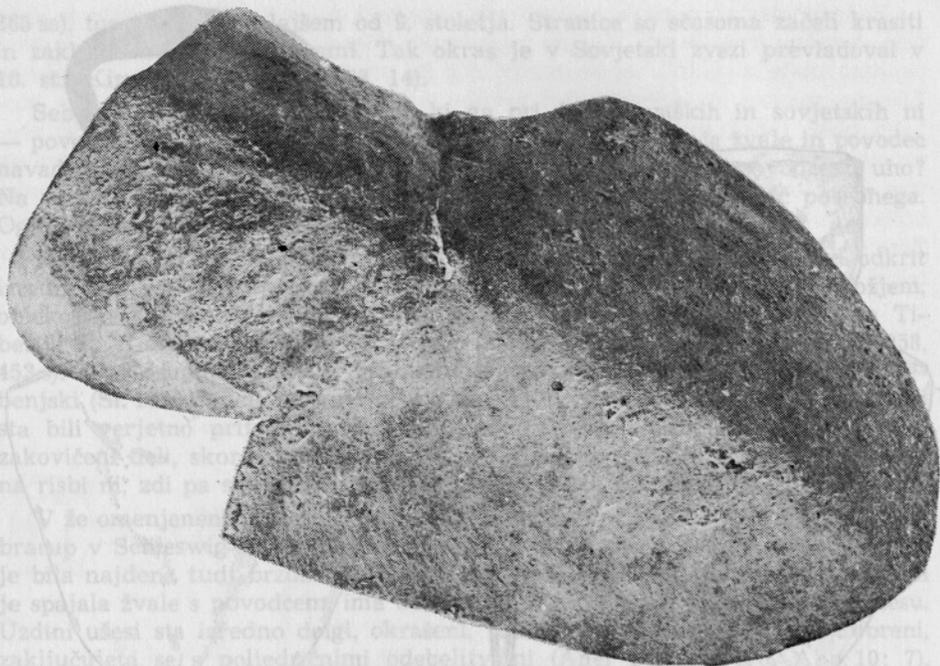
Sl. 17: Sebenje. Lopatasti lemež.

Abb. 17: Sebenje. Schar mit Schaftlappen.

Lemeži

Lopatasti lemež (Sl. 17). Inv. št.: NM S-2348. Celotna dolžina 22,4 cm, dolžina plavutastega nasadišča 7,5 cm, zunanja širina nasadišča 10,5 cm, notranja 7,9 cm, najvišja širina rezila 15,4 cm. Največja debelina nasadišča je 2,0 cm, rezila 1,4 cm. Nasadišče je ožje od rezila, ki je somerno in ima zaobljeno konico. Bolj okrogla ostrina rezila je ostra, druga je močno topa. Lemež je bil skovan iz dveh kosov železa, ki sta bila kovaško zvarjena. Iz enega kosa je bilo nasadišče in srednji del rezila, iz drugega kosa pa delovna ostrina in zgornja površina rezila. Leva plavut nasadišča, gledano od spodaj, je dobila med kovanjem razpoko in izgubila nekaj koščkov železa. Zgornja površina lemeža je oblikovana v rahel greben, ki teče po sredini celotne dolžine (Sl. 18). Spodnja površina lemeža je neznatno usločena. Prereza nasadišča in rezila sta zato rahlo trikotna. Teža lemeža je bila 9. 1. 1986 1850 g.

Koničasti lemež (Sl. 19 c). Inv. št.: NM S-2349. Celotna dolžina 16,4 cm, dolžina nesklenjenega tulastega nasadišča pribl. 12,5 cm, največja zunanja širina nasadišča 3,4 cm, notranja 3,0 cm, največja širina rezila 1,5 cm. Debelina

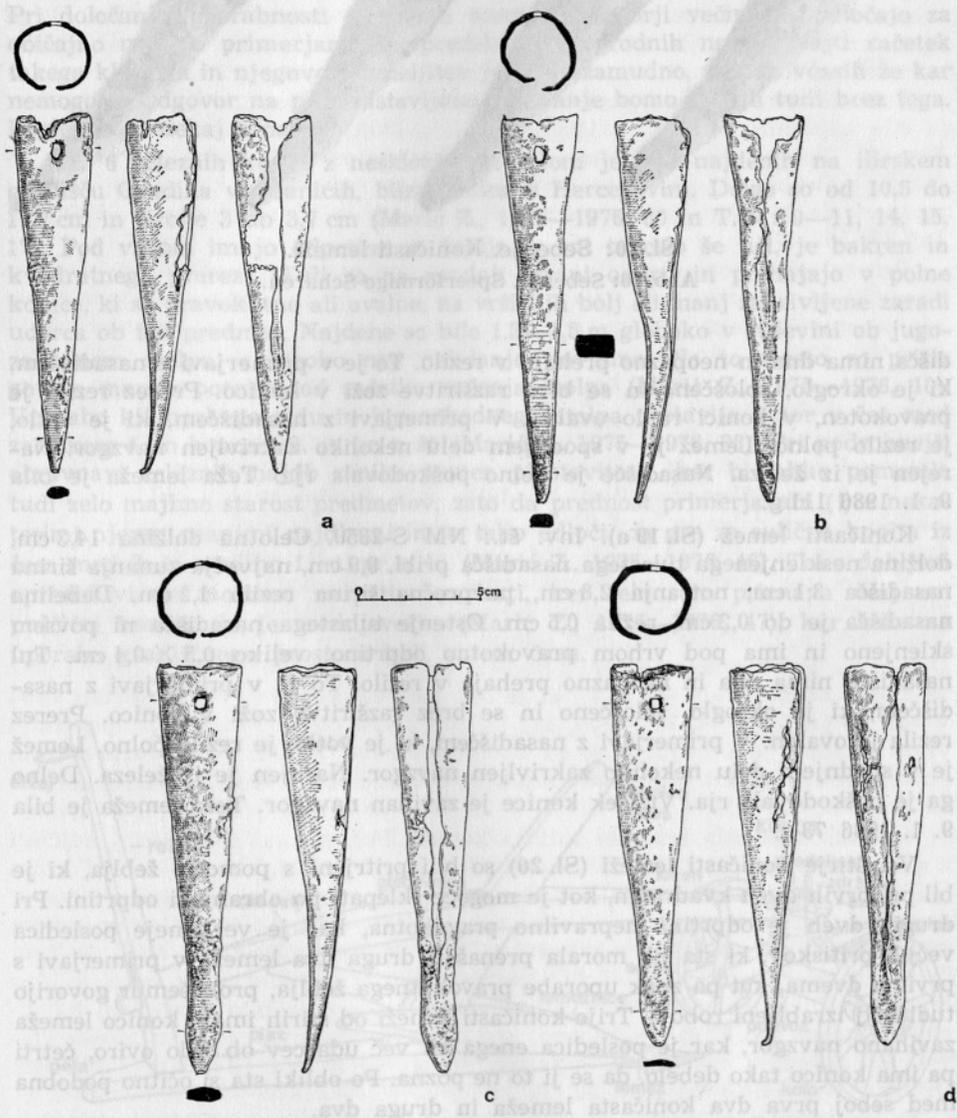
Sl. 18: Sebenje. Greben na zgornji površini lopatastega lemeža. Viden je ostrejši rob rezila.

Abb. 18: Sebenje. Kamm auf der oberen Fläche der Schar mit Schaftlappen. Sichtbar ist der schärfere Schneidenrand.

nasadišča je 0,2 cm, rezila 0,6 cm. Ostenje tulastega nasadišča ni povsem sklenjeno in ima pod vrhom 0,4 cm veliko kvadratno odprtino. Tul nasadišča nima dna in neopazno prehaja v rezilo. To je v primerjavi z nasadiščem, ki je okroglo, sploščeno in se pred konico rahlo razširi. Prerez rezila je rahlo ovalen, precej pravokoten. V primerjavi z nasadiščem, ki je votlo, je rezilo polno. Lemež je v spodnjem delu rahlo zakrivljen navzgor. Narejen je iz železa in ga je rahlo poškodovala rja. Vršiček konice je rahlo zavihan navzgor. Teža lemeža je bila 9. 1. 1986 91 g.

Koničasti lemež (**Sl. 19 d**). Inv. št.: NM S-2352. Celotna dolžina 15,2 cm, dolžina nesklenjenega tulastega nasadišča pribl. 12,5 cm, največja zunanja širina nasadišča 3,3 cm, notranja 2,8 cm, največja širina rezila 1,4 cm. Debelina nasadišča je 0,3 cm, rezila 0,3 cm. Ostenje tulastega nasadišča ni povsem sklenjeno in ima pod vrhom 0,4 cm veliko kvadratno odprtino. Tul nasadišča nima dna in neopazno prehaja v rezilo. To je v primerjavi z nasadiščem, ki je okroglo, sploščeno in se pred konico rahlo razširi. Prerez rezila je rahlo ovalen, precej pravokoten. V primerjavi z nasadiščem, ki je votlo, je rezilo polno. Lemež je v spodnjem delu neznatno zakrivljen navzgor. Narejen je iz železa. Nekoliko ga je poškodovala rja. Vršiček konice je rahlo zavihan navzgor. Teža lemeža je bila 9. 1. 1986 72 g.

Koničasti lemež (Sl. 19 b). Inv. št.: NM S-2351. Celotna dolžina 15,5 cm, dolžina nesklenjenega tulastega nasadišča pribl. 8,0 cm, največja zunanja širina nasadišča 3,1 cm, notranja 2,7 cm, povprečna širina rezila 1,2 cm. Debelina nasadišča je 0,2 cm, rezila 0,9 cm. Ostenje tulastega nasadišča ni povsem sklenjeno in ima pod vrhom pravokotno odprtino, veliko $0,6 \times 0,3$ cm. Tul nasa-

Sl. 19: Sebenje. Koničasti lemeži.

Abb. 19: Sebenje. Speerförmige Scharen.

Sl. 20: Sebenje. Koničasti lemeži.

Abb. 20: Sebenje. Speerförmige Scharen.

dišča nima dna in neopazno prehaja v rezilo. To je v primerjavi z nasadiščem, ki je okroglo, sploščeno in se brez razširitve zoži v konico. Prerez rezila je pravokoten, v konici rahlo ovalen. V primerjavi z nasadiščem, ki je votlo, je rezilo polno. Lemež je v spodnjem delu nekoliko zakrivljen navzgor. Narejen je iz železa. Nasadišče je delno poškodovala rja. Teža lemeža je bila 9. 1. 1986 111 g.

Koničasti lemež (Sl. 19 a). Inv. št.: NM S-2350. Celotna dolžina 14,3 cm, dolžina nesklenjenega tulastega nasadišča pribl. 9,9 cm, največja zunanja širina nasadišča 3,1 cm; notranja 2,8 cm, povprečna širina rezila 1,2 cm. Debelina nasadišča je do 0,2 cm, rezila 0,5 cm. Ostenje tulastega nasadišča ni povsem sklenjeno in ima pod vrhom pravokotno odprtino, veliko $0,5 \times 0,4$ cm. Tul nasadišča nima dna in neopazno prehaja v rezilo. To je v primerjavi z nasadiščem, ki je okroglo, sploščeno in se brez razširitve zoži v konico. Prerez rezila je ovalen. V primerjavi z nasadiščem, ki je votlo, je rezilo polno. Lemež je v spodnjem delu nekoliko zakrivljen navzgor. Narejen je iz železa. Delno ga je poškodovala rja. Vršiček konice je zavihan navzgor. Teža lemeža je bila 9. 1. 1986 73 g.

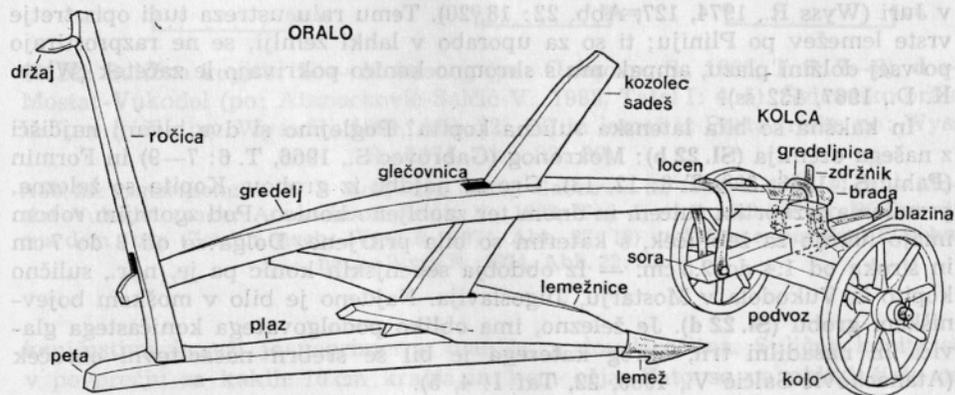
Vsi štirje koničasti lemeži (Sl. 20) so bili pritrjeni s pomočjo žablja, ki je bil pri prvih dveh kvadraten, kot je mogoče sklepati po ohranjeni odprtini. Pri drugih dveh je odprtina nepravilno pravokotna, kar je verjetneje posledica večjih pritiskov, ki sta jih morala prenašati druga dva lemeža v primerjavi s prvima dvema, kot pa znak uporabe pravokotnega žablja, proti čemur govorijo tudi bolj izrabljeni robovi. Trije koničasti lemeži od štirih imajo konico lemeža zavihano navzgor, kar je posledica enega ali več udarcev ob trdo oviro, četrti pa ima konico tako debelo, da se ji to ne pozna. Po obliki sta si očitno podobna med seboj prva dva koničasta lemeža in druga dva.

Na podlagi navedenih podrobnosti je mogoče postaviti nekaj trditev; vsi štirje koničasti lemeži so bili v uporabi, po dva in dva so bili izpostavljeni

približno enakim obremenitvam, če pa primerjamo para med seboj, je bil drugi bolj obremenjen kot prvi. Morda je bilo taki obremenjenosti namenoma prilagojeno rezilo, ki je pri prvem paru ploščato, pri drugem pa bolj debelo.

Preden skušamo nadalje ugotavljati, kaj nam lemeži povedo o nekdanjem načinu obdelovanja polja, je treba razjasniti še nekaj vprašanj. Prvo je, ali so naša štiri tulasta orodja v resnici lemeži, ali pa so morda sulična kopita. Pri določanju uporabnosti podobnih orodij se avtorji večinoma odločajo za običajno metodo primerjanja z opredelitvami sorodnih najdb. Najti začetek takega klobčiča in njegovo utemeljitev je ne le zamudno, ampak včasih že kar nemogoče. Odgovor na prej zastavljeno vprašanje bomo zmogli tudi brez tega. Poglejmo si nekaj mnenj.

Kar 6 železnih konic z nesklenjenim tulom je bilo najdenih na ilirskem gradišču Gradina v Ošanićih, blizu Stolca v Hercegovini. Dolge so od 10,5 do 11,7 cm in široke 3 do 3,7 cm (Marić Z., 1975—1976, 80 in T. 28: 9—11, 14, 15, 17). Pod vrhom imajo odprtine za žeblje, v eni ta celo še tiči, je bakren in kvadratnega prereza. Tuli so na spodnji strani odprti in prehajajo v polne konice, ki so pravokotne ali ovalne, na vršičkih bolj ali manj zakrivljene zaradi udarca ob trd predmet. Najdene so bile 1,2—1,5 m globoko v ruševini ob jugozahodnem stolpu, a visoko nad nekdanjo površino. Na to mesto so prišle gotovo mnogo pozneje od začetka rušenja stolpa (Marić Z., 1975—1976, 10). Uporabo kiklopskega zidu in jugozahodnega stolpa postavlja avtor v čas med začetkom 4. in koncem 2. st. pr. n. št. (Marić Z., 1975—1976, 38). Pri podrobnejši obravnavi železnih najdb zanika pomen plastovitosti, ker bi lahko pomenila tudi zelo majhno starost predmetov, zato da prednost primerjavam (!) z nekaterimi njemu znanimi najdbami in se tako odloči, da gre za sulična kopita iz časa med 3. in sredino 1. st. pr. n. št. (Marić Z., 1975—1976, 46). Tako dobljeni opredelitvi ne moremo zaupati. Še zlasti, ker celo sam priznava vsaj eni puščični konici, da je srednjeveška (Marić Z., 1975—1976, 47), kar kaže na uporabo gradišnega prostora tudi v tem času.

Sl. 21: Sestavni deli orala (besedišče po: Orel B., 1955; Orel B., 1961).

Abb. 21: Bestandteile eines Pfluggerätes.

Tulasta konica je bila najdena pri Miličevskih Kučah v Donjem Štiplju, Svetozarevo, Jugoslavija. Dolga je 17 cm in široka 4 cm. Časovno je postavljena v 13.—16. st. in opredeljena kot sulično kopito (Vetnić S., 1983, 141, T. II: 25). Tako kot pri drugih tudi pri tem predmetu avtor svoje določitve uporabnosti ne utemeljuje.

Iz staroslovanskega obdobja izvira tulasta konica z luknjo za žebelj pod vrhom, ki je bila najdena v Blaževovicah na Moravskem, Češkoslovaška. Dolga je, sodeč po risbi, pribl. 11 cm in pribl. 2,5 cm široka. Avtor ugiba, da je bila uporabljena kot klin (Eisner J., 1948, 394, Obr. 3: 15).

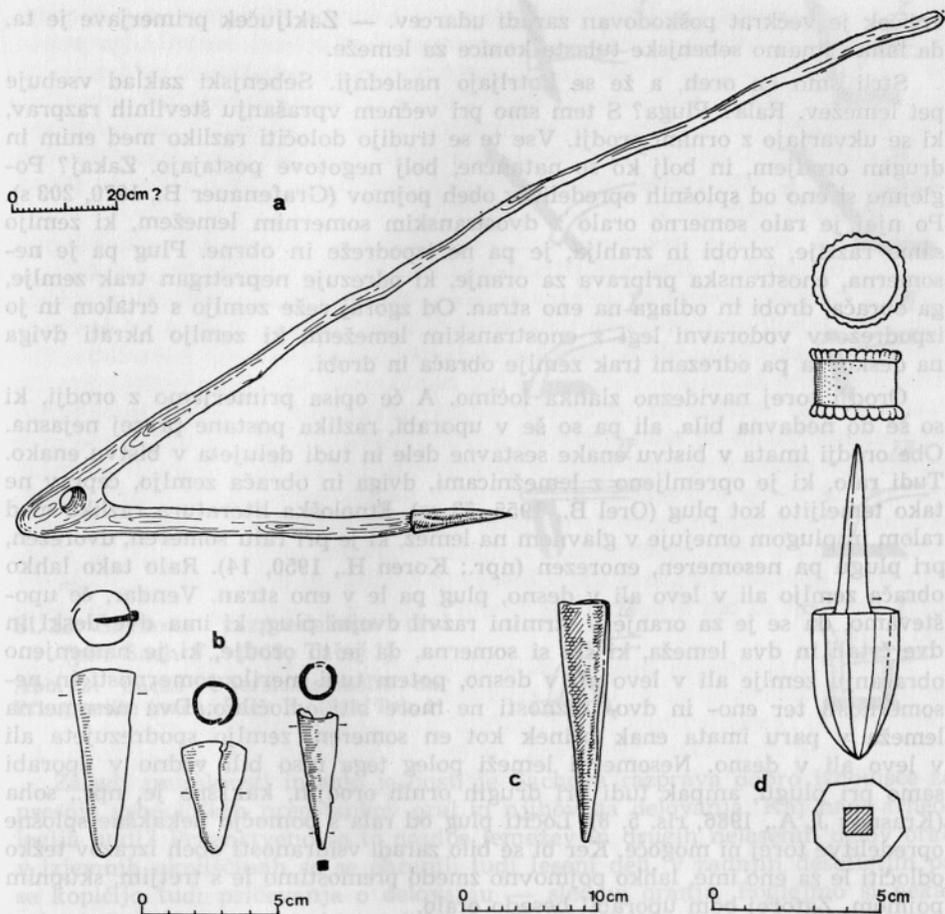
Tudi iz germanskega prostora so znane tulaste konice. Nekaj odlomkov je bilo najdenih, npr., na najdišču Epolding-Mühlthal na Bavarskem, Zahodna Nemčija. Tulec brez dna prehaja v zavihano konico, ki je polna. Avtor jim ne določa uporabnosti; nakazuje možnost, da gre za sulična kopita in dopušča možnost, da bi lahko bilo iz merovinškega obdobja (Dannheimer H., 1968, 45, Taf. 22: 15—17).

Pet tulastih konic je bilo najdenih v zgodnj srednjeveškem pristanišču Dorestad na Nizozemskem. Imajo nesklenjen tul, ki brez dna prehaja v polno konico pravokotnega prereza, pod vrhom pa luknjo za žebelj. Dolge so od 14 do pribl. 23,5 cm, široke pa do pribl. 6 cm (Gringmuth-Dallmer E., 1982, 177, Abb. 1: a—c). Po avtorjih kataloga gre za dele »eergetouw«, običajne oblike rala v karolinškem obdobju (Es W. A. van, Verwers W. J. H., 1980, 178). Časovna postavitev najdb je možna le v okviru celotnega trajanja najdišča, ki je bilo naseljeno ± 675 n. št. in je prenehalo obstajati kot trgovski kraj 850/875 n. št. (Es W. A. van, Verwers W. J. H., 1980, 303). Konico enakih oblik, le da je manjša, 9,4 cm dolga in 2 cm široka, sta avtorja uvrstila med nedoločljive bodičaste železne konice (Es W. A. van, Verwers W. J. H., 1980, 184, Fig. 135: 6).

V literaturi torej vladata večinoma zmeda in negotovost. Če posežemo globlje v čas, pa se začne pogled bistriti. Železno tulasto konico, dolgo 18 in široko 3,6 cm, najdemo tudi med latenskimi najdbami v Portu v Švici (SI. 22 c). Da gre za lemež, dokazuje enaka konica, ki je bila najdena nataktnjena na plaz zelo preprostega orala (SI. 22 a), ki je bilo najdeno verjetno pri regulaciji voda v Juri (Wyss R., 1974, 127, Abb. 22: 18, 20). Temu ralu ustreza tudi opis tretje vrste lemežev po Pliniju; ti so za uporabo v lahki zemlji, se ne razprostirajo po vsej dolžini plazu, ampak mu s skromno konico pokrivajo le začetek (White K. D., 1967, 132 ss).

In kakšna so bila latenska sulična kopita? Poglejmo si dve bližnji najdišči z našega ozemlja (SI. 22 b): Mokronog (Gabrovec S., 1966, T. 6: 7—9) in Formin (Pahič S., 1966, 308, T. 8: 12, 13). Gre za najdbe iz grobov. Kopita je železna, praviloma z zaprtim tulcem in dnom ter zaobljeno konico. Pod zgornjim robom imajo luknjo za žebliček, s katerim so bila pritrjena. Dolga so od 3 do 7 cm in široka od 1,4 do 2,5 cm. — Iz obdobja sebenjskih konic pa je, npr., sulično kopito iz Vukodola v Mostarju, Jugoslavija. Najdeno je bilo v moškem bojevnem grobu (SI. 22 d). Je železno, ima obliko podolgovatega koničastega glaviča in nasadilni trn, okrog katerega je bil še srebrn nasaditevni obroček (Atanacković-Salčić V., 1983, 22, Taf. I: 4, 5).

Opraviti imamo torej z dvema osnovnima oblikama suličnih kopit in z lemeži. Suličnega kopita s trnastim nasadiščem in lemežev ni mogoče zamenjati in zato o tem dovolj besedi. Razlika med tulastimi suličnimi kopiti in tulastimi

Sl. 22: Sulična kopita: **b** — Mokronog (po: Gabrovec S., 1966, T. 6: 7—9), **d** — Mostar-Vukodol (po: Atanacković-Salčić V., 1983, Tafel I: 4, 5). Švicarsko oralo iz Jure (risba po: Wyss R., 1974, Abb. 22: 18) in lemež iz Porta (risba po: Wyss R., 1974, Abb. 22: 20).

Abb. 22: Lanzenschuhe: **b** — Mokronog (nach: Gabrovec S., 1966, T. 6: 7—9), **d** — Mostar-Vukodol (nach: Atanacković-Salčić V., 1983, Taf. I: 4, 5). Schweizer Pflugerät aus dem Jura (Zeichn. nach: Wyss R., 1974, Abb. 22: 18) und Schar aus Port (Zeichn. nach: Wyss R., 1974, Abb. 22: 20).

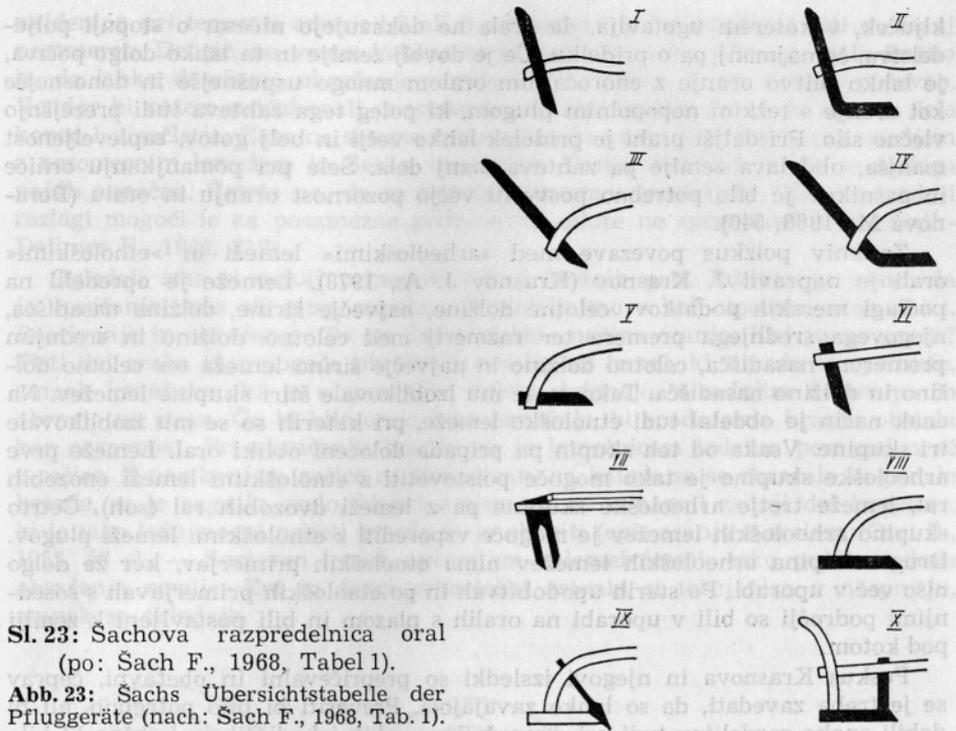
koničastimi lemeži je neprimerno manjša, a dovolj očitna. Sulična kopita so v povprečju za kakih 10 cm krajša in 1 cm ožja. Zato so po obliki širša od lemežev, somerna, s sklenjenim tulcem, dnom in zaobljeno konico. Lemeži so po obliki ožji, imajo hrbtno in trebušno stran, bolj ali manj nesklenjen tulec z odprtim dnom ter se končujejo z močno, izrazito, polno konico, katere

vršiček je večkrat poškodovan zaradi udarcev. — Zaključek primerjave je ta, da lahko imamo sebenjske tulaste konice za lemeže.

Strli smo en oreh, a že se kotrljajo naslednji. Sebenjski zaklad vsebuje pet lemežev. Rala? Pluga? S tem smo pri večnem vprašanju številnih razprav, ki se ukvarjajo z ornimi orodji. Vse te se trudijo določiti razliko med enim in drugim orodjem, in bolj ko so natančne, bolj negotove postajajo. Zakaj? Poglejmo si eno od splošnih opredelitev obeh pojmov (Grafenauer B., 1970, 203 s). Po njej je ralo somerno oralo z dvostranskim somernim lemežem, ki zemljo samo razrije, zdrobi in zrahlja, je pa ne izpodreže in obrne. Plug pa je nesomerna, enostranska priprava za oranje, ki odrezuje nepretrgan trak zemlje, ga obrača, drobi in odlaga na eno stran. Od zgoraj reže zemljo s črtalom in jo izpodreže v vodoravni legi z enostranskim lemežem, ki zemljo hkrati dviga na desko, ta pa odrezani trak zemlje obrača in drobi.

Orodji torej navidezno zlahka ločimo. A če opisa primerjamo z orodji, ki so še do nedavna bila, ali pa so še v uporabi, razlika postane precej nejasna. Obe orodji imata v bistvu enake sestavne dele in tudi delujeta v bistvu enako. Tudi ralo, ki je opremljeno z lemežnicami, dviga in obrača zemljo, čeprav ne tako temeljito kot plug (Orel B., 1955, 53 ss). Etnološka literatura razliko med ralom in plugom omejuje v glavnem na lemež, ki je pri ralu someren, dvorezen, pri plugu pa nesomeren, enorezen (npr.: Koren H., 1950, 14). Ralo tako lahko obrača zemljo ali v levo ali v desno, plug pa le v eno stran. Vendar, če upoštevamo, da se je za oranje v strmini razvil dvojni plug, ki ima dve deski in dve črtali in dva lemeža, ki sta si somerna, da je to orodje, ki je namenjeno obračanju zemlje ali v levo ali v desno, potem tudi merilo somernosti in nesomernosti ter eno- in dvo- reznosti ne more biti odločilno. Dva nesomerna lemeža v paru imata enak učinek kot en someren, zemljo spodrezujeta ali v levo ali v desno. Nesomerni lemeži poleg tega niso bili vedno v uporabi samo pri plugu, ampak tudi pri drugih ornih orodjih, kakršno je, npr., soha (Krasnov J. A., 1986, ris. 5, 8). Ločiti plug od rala s pomočjo nekakšne splošne opredelitve torej ni mogoče. Ker bi se bilo zaradi vsidranosti obeh izrazov težko odločiti le za eno ime, lahko pojmovno zmedo premostimo le s tretjim, skupnim pojmom. Zatorej bom uporabil besedo oralo.

Kaj se da doseči z neobremenjeno obravnavo, je pokazal F. Šach v razpravi o sestavu oral Starega sveta (Šach F., 1963). Za vir so mu stare upodobitve in etnološko gradivo. Najprej je opredelil posamezne vrste oral na podlagi njihove uporabnosti. Po temeljiti presoji je ugotovil, da noben posamezni sestavni del orala ne more biti odločilen za oblikovno opredelitev celega orodja. Oblikovno razdelitev oral je zato utemeljil na delovnem delu orala z orno konico, ki ga ima vsaka naprava, na njegovem liku, legi in načinu pritrditve na ogrodje. V tako razdelitev je bilo mogoče vključiti vse znane oblike starih oral (Šach F., 1963, 188). Tako je sprva določil devet osnovnih tipov, pozneje (SI. 23) pa je prva dva združil in zadnjega razdelil na tri, s čimer je dobil deset tipov (Šach F., 1968). Posamezne sestavne dele je uporabil šele kot drugotna merila za oblikovno razdelitev oral. Na koncu je poudaril, da presoja oral izključno na podlagi njihove uporabnosti vodi k ugotavljanju vrst, v vsaki posamezni pa se nahajajo orodja povsem različnih oblik. Zato je treba pri proučevanju orodja strogo ločiti merilo uporabnosti od merila oblike (Šach F., 1963, 224).

Sl. 23: Šachova razpredelnica oral
 (po: Šach F., 1968, Tabel 1).
 Abb. 23: Šachs Übersichtstabelle der
 Pfluggeräte (nach: Šach F., 1968, Tab. 1).

Zaradi smiselnosti in zato jasnosti je Šachova razprava dobro izhodišče za presojo arheoloških preostankov oral in njihovega delovanja. Kaj nam arheologija nudi? Prvenstveno so to najdbe lemežev in drugih nelesenih delov oral, v izjemnih okoliščinah so se ohranili tudi leseni deli, v zadnjih desetletjih pa se kopičijo tudi pričevanja o delovanju — sledovi oranja. Poglejmo si nekaj arheoloških poskusov razlage takih preostankov.

S Šachovim delom si je močno pomagala že M. Beranová, ko je ob najdbi zaklada iz Smolnice skušala rekonstruirati tamkajšnje oralo in hkrati razpravljala o začetku pluga na češkoslovaškem ozemlju (Beranová M., 1968, 530 ss). Torej se ni mogla upreti skušnjavi, da bi arheološko razločila plug od rala. Za merilo razlikovanja si je izbrala sposobnost obračanja zemlje. Za plug se ji zdi značilna enojna deska, lemežnica, hkrati pa ugotavlja, da ima lahko plug tako somerni kot nesomerni lemež. Meni, da sicer lahko obstajajo plugi brez somernega lemeža, da pa si nesomernega lemeža brez pluga ne moremo predstavljati. Tako ji je nesomerni lemež nedvomni dokaz za plug. Zanimivo je, da se z njenim jasnim izhodiščem razlikovanja ne sklada njena razlaga sledov oranja, ki kažejo obračanje zemlje. Tu poudarja, da so ti sledovi sicer lahko pomemben dokaz za plug, da pa jih je mogoče razložiti tudi z uporabo enoročajnega rala brez lemežnic, ki so ga pri oranju držali postrani (Beranová M., 1968, 538). Tako je v bistvu zanikala merilo razlikovanja med enim in drugim orodjem, ki ga je sama postavila. Zanimiv je tudi njen za-

ključek, v katerem ugotavlja, da orala ne dokazujejo ničesar o stopnji poljedelstva, še najmanj pa o pridelku. Če je dovolj zemlje in ta lahko dolgo počiva, je lahko plitvo oranje z enoročajnim oralom mnogo uspešnejše in donosnejše kot oranje s težkim nepopolnim plugom, ki poleg tega zahteva tudi precejšnjo vlečno silo. Pri daljši prahi je pridelek lahko večji in bolj gotov, zapleveljenost manjša, obdelava zemlje pa zahteva manj dela. Šele pri pomanjkanju ornice in pašnikov je bilo potrebno posvetiti večjo pozornost oranju in oralu (Bernová M., 1968, 540).

Zanimiv poizkus povezave med »arheološkimi« lemeži in »etnološkimi« orali je napravil J. Krasnov (Krasnov J. A., 1978). Lemeže je opredelil na podlagi merskih podatkov: celotne dolžine, največje širine, dolžine nasadišča, njegovega srednjega premera ter razmerij med celotno dolžino in srednjim premerom nasadišča, celotno dolžino in največjo širino lemeža ter celotno dolžino in dolžino nasadišča. Tako so se mu izoblikovale štiri skupine lemežev. Na enak način je obdelal tudi etnološke lemeže, pri katerih so se mu izoblikovale tri skupine. Vsaka od teh skupin pa pripada določeni obliki oral. Lemeže prve arheološke skupine je tako mogoče poistovetiti z etnološkimi lemeži enozobih ral, lemeže tretje arheološke skupine pa z lemeži dvozobih ral (soh). Četrto skupino arheoloških lemežev je mogoče vzporediti z etnološkimi lemeži plugov. Druga skupina arheoloških lemežev nima etnoloških primerjav, ker že dolgo niso več v uporabi. Po starih upodobitvah in po etnoloških primerjavah s sosednjimi področji so bili v uporabi na oralih s plazom in bili postavljeni k zemlji pod kotom.

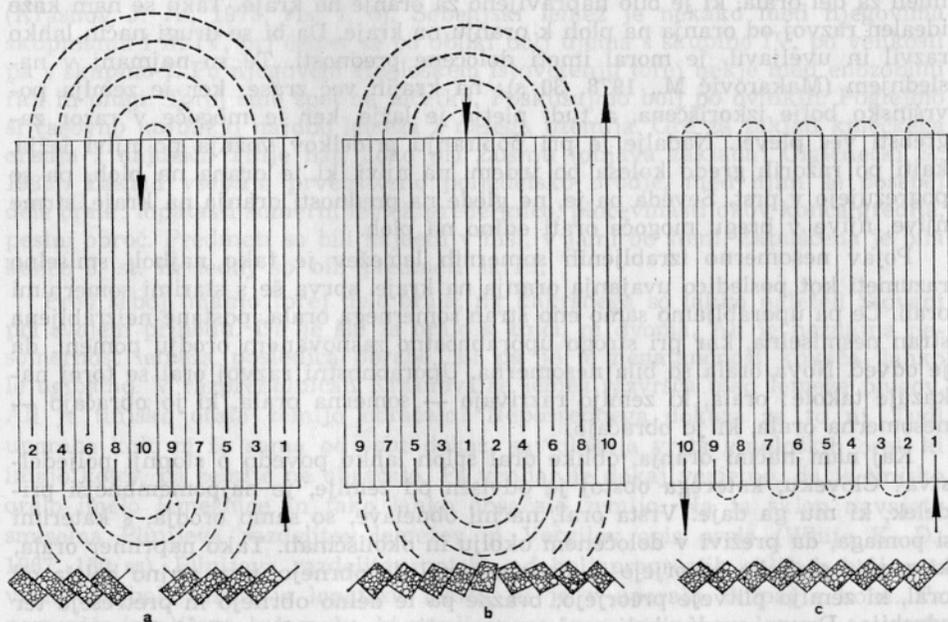
Poskus Krasnova in njegovi izsledki so prepričevalni in obetavni, čeprav se je treba zavedati, da so lahko zavajajoči. Preveriti bi bilo potrebno, ali bi dobili enako razdelitev tudi pri drugačnih merskih izhodiščih in kakšna bi bila primerjava z etnološkim gradivom, če bi le-tega zajeli tudi izven Sovjetske zveze. Zanimivo je, da Krasnovu somernost in nesomernost lemeža nista nikakršno merilo.

O oralih in oranju je mogoče razmišljati tudi na podlagi arheoloških sledov oranja. E. Gringmuth-Dallmer je vzporedil sledove oranja na prostoru obeh Nemčij, Nizozemske, Belgije, Poljske in Češke od poznega latena naprej z istočasnimi najdbami lemežev na istem prostoru (Gringmuth-Dallmer E., 1983). Orni sledovi kažejo, da so na Marschu ob Severnem morju že od poznega latena dalje uporabljali orala, ki so obračala zemljo. Ta orodja so se vse bolj širila, kljub temu pa je oralo, ki zemlje ne obrača, ostalo na nemškem področju v uporabi vseskozi v visoki srednji vek in so ga nemški naseljenci morda ponesli s seboj celo pri poselitvi ozemlja vzhodno od Labe. Taka orodja so uporabljali tudi Slovani, vendar so hkrati že v 8.—10. st. uporabljali orala, ki zemljo obračajo. — Oba načina oranja so uporabljali tako pri vzporednem kot tudi pri križnem oranju, kar govori proti povezovanju oblik njiv in oral (Gringmuth-Dallmer E., 1983, 217).

V zadrego pa Gringmuth-Dallmerja spravlja primerjava z istodobnimi lemeži istega prostora. Ugotavlja namreč, da se šele v karolinškem obdobju pojavijo prvi rahlo nesomerni lemeži, medtem ko so vsi starejši somerni. To nasprotje s sledovi oranja in dosedanjimi predstavami o povezavi pluga in rala z nesomernim in somernim lemežem je mogoče razložiti na več načinov. Prvič, da je najdb še premalo. Morda nesomerni lemeži le po naključju niso bili

najdeni, a pri tem niti eden od 5 ali 6 primerkov iz Dorestada ni niti najmanj nesomeren. Drugič, ne vemo, kakšna so bila orodja, s katerimi so orali. Znano je, da lahko dosežemo obračanje zemlje tudi z ralom, ki ga držimo poševno. Vendar bi potem pričakovali enostransko obrabo orodja, ki pa je opazna šele konec 1. tisočletja. Zato ne smemo izraza plug že vnaprej povezovati z orodjem z nesomernim lemežem in desko, lemežnico. Tretja možnost je, da je razlaga najdb napačna. Četrta pa, da so napačno časovno opredeljene. Ker sta zadnji razlagi mogoči le za posamezne primere, to celote ne spreminja (Gringmuth-Dallmer E., 1983, 212).

Ogledali smo si nekaj primerov, nekaj možnih poti. Postalo je jasno, da je vprašanje, ralo ali plug, napačno. Razmišljajmo v bolj uporabni smeri. Razrivanje in obračanje. To sta dva temeljna načina oranja. Kaj ju povzročata? Tisti del orala, ki omogoča obračanje zemlje, ni lemež, ki brazdo le spodreže, ampak lemežnice, ki jo s sprednjim delom dvignejo, z zadnjim delom pa jo obrnejo na stran. Če bi bilo oralo brez lemežnic, bi spodrezana brazda obstala kar naravnost. Pri obračanju brazde pa je lemežnicam izdatno pomagal orač z ročico. Z nagibanjem ročice na tisto stran, na katero so se obračale in padale brazde, se je nagnilo oralo, hkrati z njim pa se je nagnil zadnji del lemežnic, ki je tako lažje mogel prijeti brazdo in jo obrniti (opis oranja z oralom: Orel B., 1955, 53 s). — Someren lemež, opremljen z lemežnicami, tako pušča sledove obračanja zemlje. Eni in drugi arheološki ostanki si torej niso v nasprotju, ampak se skladajo.

Sl. 24: Načini oranja (risba po: Makarovič M., 1978, 29 s, sl. 1—3).

Abb. 24: Pflügeweisen (Zeichn. nach: Makarovič M., 1978, 29 f, sl. 1—3).

Pa vendar. Zakaj nesomerna izraba somernih lemežev, zakaj namenska izdelava nesomernih lemžev? Odgovor lahko najdemo v načinih oranja. Arheološki sledovi govorijo o dveh: o križnem, pri katerem so brazde postavljene pravokotno ene prek drugih, in o vzporednem, pri katerem brazde ležijo le vzporedno. S pritegnitvijo etnoloških podatkov pa lahko pri vzporednem oranju ločimo še dva načina: oranje na kraje in oranje na ploh (opis po: Makarovič M., 1978, 30 s). Pri oranju na kraje nastane med kraji razor. Kraje dela orač na dva načina. Pri razmetavanju kraja (SI. 24 a) začne orač orati na zunanji strani njive, drugo brazdo zaorje na drugi strani njive v nasprotno smer, tretjo zastavi ob notranji strani prve in četrto na notranji strani druge... Pri zmetavanju krajev (SI. 24 b) pa zareže prvo brazdo po sredini njive, drugo in tretjo pa ob prvi, četrto ob drugi... Pri oranju na ploh (SI. 24 c) začne orati orač na zunanji strani njive, če je v bregu, na spodnji, in nato orje brazdo ob brazdi tako, da vse padajo na isto stran, druga na drugo.

Za oranje na kraje torej zadostuje oralo z nesomernim lemežem in eno desko, lemežnico, za oranje na ploh pa je potrebno oralo s somernim lemežem in dvema lemežnicama, ali pa oralo z dvema parnima nesomernima lemežema in dvema deskama, lemežnicama. Pri oranju na kraje lemež ves čas drsi po ostrini samo na eni strani, pri oranju na ploh pa po ostrini — zdaj na eni zdaj na drugi strani. Z oralom s somernim lemežem in dvema lemežnicama je seveda mogoče orati tudi na kraje, medtem ko z oralom z nesomernim lemežem in eno lemežnico ni mogoče orati na ploh. Arheološke najdbe kažejo, da so somerni lemeži starejši od nesomernih, ki bi jih, v grobem gledano, lahko imeli za del orala, ki je bilo napravljeno za oranje na kraje. Tako se nam kaže idealen razvoj od oranja na ploh k oranju na kraje. Da bi se drugi način lahko razvil in uveljavil, je moral imeti določene prednosti. Te so najmanj v naslednjem (Makarovič M., 1978, 30 s): na krajih več zrasede, ker je zemlja površinsko bolj izkoriščena, a tudi pletje je lažje, ker je mogoče v razor zagrebati ves plevel. Nadalje je pri pobiranju pridelkov vožnja po njivi lažja, kajti po razorih gredo kolesa po trdem, na njivi, ki je orana na ploh, pa se pogrezujejo v prst. Seveda pa je, ne glede na prednosti oranja na kraje, strme njive, njive v bregu mogoče orati edino na ploh.

Pojav nesomerno izrabljenih somernih lemežev je tako najbolj smiselno razumeti kot posledico uvajanja oranja na kraje, sprva še s starimi somernimi orali. Če pa uporabljamo samo eno stran somernega orala, postane neizrabljena stran nesmiselna, kar pri strogo uporabnostno zasnovanem orodju pomeni, da je odveč. Nova orala so bila nesomerna. Uporabnostni razvoj oral se torej nakazuje takole: orala, ki zemljo razrivajo — somerna orala, ki jo obračajo — nesomerna orala, ki jo obračajo.

Kaj nam načini oranja, oblike oral sploh lahko povedo o stopnji poljedelstva? Človeku, katerega obstoj je odvisen od zemlje, je najpomembnejši pridelek, ki mu ga daje. Vrsta oral, načini obdelave, so samo orodja, s katerimi si pomaga, da preživi v določenem okolju in okoliščinah. Tako naprimer orala, ki zemljo globoko preorjejo in brazdo temeljito obrnejo, niso nujno boljša od oral, ki zemljo plitveje preorjejo, brazde pa le delno obrnejo in pretresejo ter zdrobijo. Drugo orodje bolje pripravi zemljo za rast žita (Orel B., 1955, 56, op. 18) in da več kruha kot prvo (Orel B., 1961, 36, op. 17). Zato je neko oralo ali način oranja lahko zdaj uspešen in napreden, zdaj spet slab in zastarel,

Sl. 25: Oranje. Slika meseca junija iz karolinške upodobitve dvanajstih mesecev. Pred 830 (risba po: Stern H., 1955, Fig. 1).

Abb. 25: Das Pfügen. Abbildung des Monats Juni aus der karolingischen Abbildung der zwölf Monate. Vor 830 (Zeichn. nach: Stern H., 1955, Fig. 1).

kakor kdaj in kakor kje. In če je uspeh merilo napredka, je napredno tisto poljedelstvo, ki v danem kraju in času zna potegniti iz tistega, kar mu je na razpolago, najboljše in največ. Vsak primer je zato treba proučiti v sozvočju z njegovo okolico njegovega časa in kraja. V našem primeru se moramo torej vrniti v Sebenje k tamkajšnjem zakladu.

Lotimo se najprej lopatatega lemeža. Zaradi svoje ploskosti in širine je nedvomno bil sposoben spodrezovati brazdo. Jo je oralo, ki mu je pripadalo, tudi obračalo, je imelo lemežnice? Poskusimo z razpredelnicami Krasnova (Krasnov J. A., 1978, ris. 1, 5). Sebenjski lemež je nekako med njegovima skupinama I in IV, pri čemer se po obliki bolj ujema s skupino IV, po velikosti pa s skupino I. Po njegovem etnološkem istovetenju torej nekje med enozobimi rali in plugi. Torej smo spet na začetku. Poskušajmo bolj po ovinkih. Poglejmo si časovno najbližjo najdbo lemeža z našega ozemlja. Gre za zaklad kmečkega orodja z najdišča Tinje nad Loko pri Žusmu (objava zaklada: Ciglencečki S., 1983). Zaklad vsebuje prvenstveno poljedelsko orodje, med njim še posebej dele orala: lopatasti somerni lemež, gredeljnico, pločevinasti okov konca gredlja, pestni obroč. Predmeti so bili najdeni v hiši, v jami ob steni. Zapuščena je bila konec 6. st. in tedaj so bili predmeti skriti.

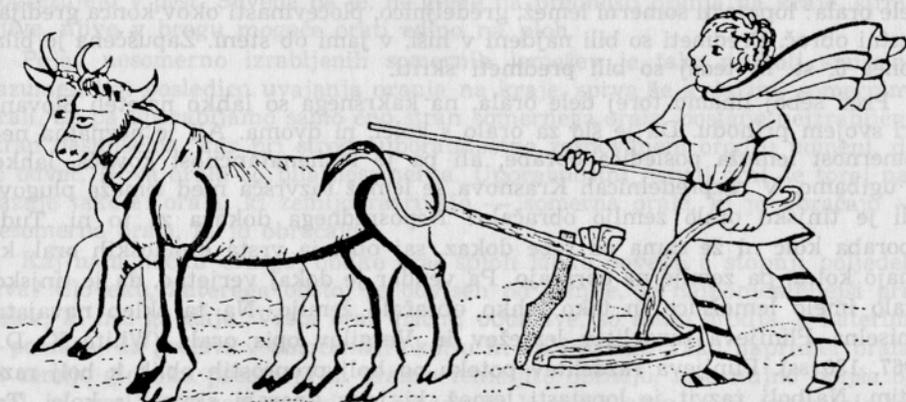
Pred seboj imamo torej dele orala, na kakršnega so lahko naleteli Slovani pri svojem prihodu. Da je šlo za oralo s kolci, ni dvoma. Ali je neznatna nesomernost lemeža posledica obrabe, ali pa je le nenatančnost kovača, lahko le ugibamo. V razpredelnicah Krasnova se lemež razvršča med lemeže plugov. Ali je tinjsko oralo zemljo obračalo? Neposrednega dokaza za to ni. Tudi uporaba kolc ni že sama od sebe dokaz, saj obstaja vrsta etnoloških oral, ki imajo kolca, pa zemlje ne obračajo. Pa vendar je dokaj verjetno, da je tinjsko oralo imelo lemežnice in tako lahko obračalo zemljo. Na ta sklep navajata smiselna Plinijeva razdelitev lemežev in Vergilov opis orala (White K. D., 1967, 130 ss). Plinijeva razdelitev poteka od bolj preprostih oblik k bolj razvitim. Najbolj razvit je lopatasti lemež, ki je v uporabi skupaj s kolci. Ta pomenijo izboljšavo k lemežu, ki zemljo para in z ostrino spodrezuje travnate korenine. Tinjski lemež s kolci lahko poistovetimo z najbolj razvitim Plinijevim lemežem. Po Vergilovem opisu orala v Georgiki pa lahko sklepamo, da je imel

običajen plaz lemežnici. Težko bi si mislili, da oralo s kolci in najbolj razvitim lemežem tedaj ni imelo lemežnic. Te so bile že v stoletjih pred n. št. splošno razširjene od Sredozemlja do Skandinavije (Steensberg A., 1980, 58 ss).

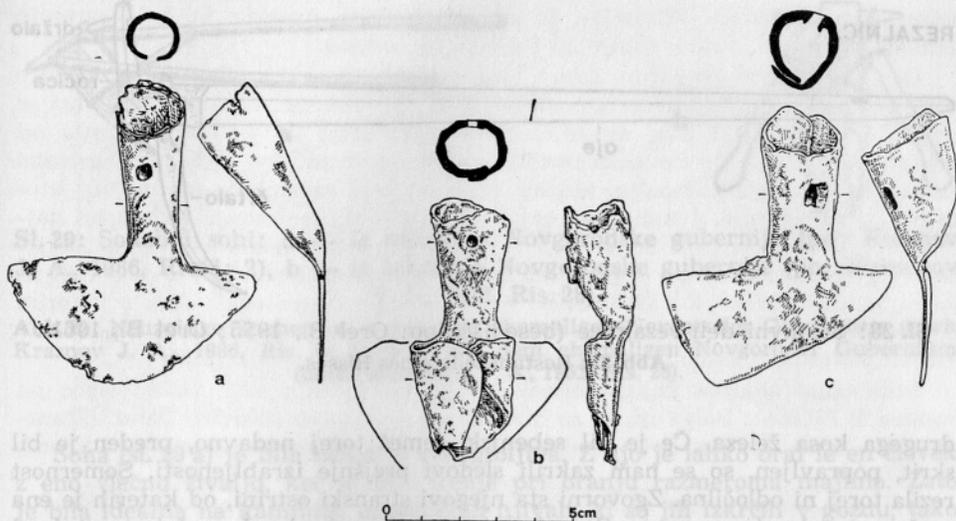
Če Slovani niso prinesli orala z lemežnicami že s seboj, so ga tako lahko spoznali v novi domovini pri staroselcih. Tudi v Blejskem kotu je z gozdom neporaščeno polje pričakalo prve Slovane (prim.: Pleterski A., 1986, 125) in enako verjetno tudi posamezna orala. V sebenjskem zakladu res ni gredeljnice, kar pa ne more biti dokaz proti uporabi kolc v staroslovanskem obdobju, še zlasti, če iz etnoloških podatkov vemo, da sta bila gredelj orala in sora kolc pogosto povezana z leseno trto (Orel B., 1955, 50).

Če pa Slovani niso spoznali orala z lemežnicami pri staroselcih, so ga lahko vsaj pri sosedih. Tako na karolinških upodobitvah vidimo poleg oranja z oralom brez lemežnic (Sl. 25) tudi oranje z oralom, ki ima lemežnice (Sl. 26). Mikavno bi bilo torej trditi, da je imelo oralo, ki mu pripada sebenjski lemež, lemežnice. Morda pa se Slovani niso hoteli naučiti ničesar, ne od staroselcev ne od sosedov? So uporabljali le oralo brez lemežnic? Vsaj to domnevo lahko zavrnamo. Dokaz, da so Slovani Blejskega kota že v zgodnjem srednjem veku uporabljali oralo z lemežnicami, vendarle imamo.

Med lemežem in lemežnicami je prostor, v katerem se pri oranju nabira prst in močno povečuje trenje. To zemljo je mogoče očistiti z motiko, razvilo pa se je tudi posebno orodje — otka. Beseda otka je skupni slovanski izraz (Grafenauer B., 1970, 209), kar kaže na njeno uporabo že pred razselitvijo Slovanov. Pri oralih brez lemežnic je tako orodje nepotrebno. Iz etnoloških pričevanj je znano, da otke splošno niso rabili celo pri oranju z orali, ki imajo lemežnice in somerni lemež. V peščeni zemlji v bregu se je oralo čistilo samo, kolikor pa ga je bilo potrebno čistiti v ilovnati zemlji, so to opravili ponavadi

Sl. 26: Karolinška upodobitev oranja iz 9. st. (po: Henning J., 1985, Abb. 6).
Abb. 26: Karolingische Abbildung des Pflügens aus dem 9 Jh. (nach: Henning J., 1985, Abb. 6).

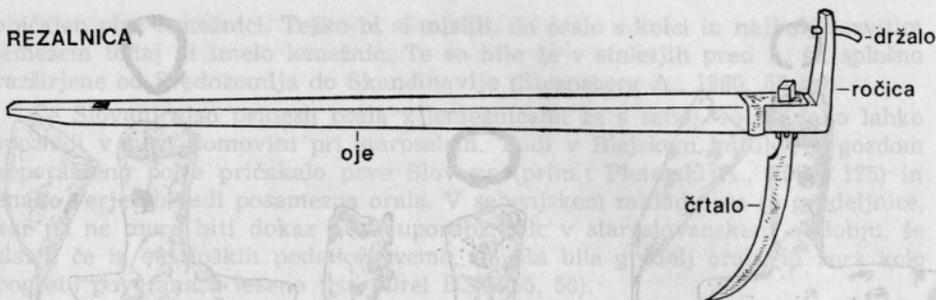
Sl. 27: Otkе: **a** — Brdo pri Gradu, **b** — Pristava pri Bledu, **c** — Pristava pri Bledu.

Abb. 27: Pflugreuten: **a** — Brdo pri Gradu, **b** — Pristava pri Bledu, **c** — Pristava pri Bledu.

z motiko (Orel B., 1955, 55). Oralo z lemežnicami brez otke je torej lahko bilo, obratno pa ne, zato imamo lahko otko za zanesljiv dokaz lemežnic.

V Blejskem kotu so bile doslej najdene tri »arheološke« otke. Ena v staroslovanskem grobišču na Brdu pri Gradu (Sl. 27 a), druga v hiši staroslovanske naselbine na Pristavi pri Bledu (Sl. 27 b) in tretja v sloju srednjeveško-novoveškega smetišča na istem najdišču (Sl. 27 c). Prva ni mlajša od 8. st. (prim.: Knific T., 1983, 71 s; Pleterski A., 1986, 56 s), hiša, v kateri je ležala druga, trenutno še ni časovno opredeljena, vsekakor pa spada v dobo 7.—10. st., tretja je več stoletij mlajša. Vsaj že v 8. st., če ne že prej, so Slovani v Blejskem kotu uporabljali oralo z lemežnicami. Še več. Izrazita nesomerna izraba rezila otk navaja na sklep, da so z njimi čistili predvsem le eno in isto stran orala z lemežnicami, da so to torej uporabljali za oranje na kraje, za v ravnini tedaj najnaprednejši način oranja! — Od Sebenj do Pristave je le 1,6 km zračne razdalje. Možnost, da je sebenjski lemež pripadal oralu z lemežnicami, je torej zelo velika.

Pri morebitnem oranju na kraje s sebenjskim lemežem bi pričakovali njegovo nesomerno uporabo. Njegovo rezilo je skoraj somerno. Je to protidokaz? Pri opisu lemeža je bilo rečeno, da je narejen iz dveh kosov železa. To si lahko razložimo vsaj na dva načina: da kovač ni imel pri izdelavi lemeža dovolj velikega kosa železa, ali da je bil lemež prvotno narejen iz enega kosa in pozneje zaradi obrabe popravljen z drugim kosom. Po etnoloških podatkih vemo, da so somerne lemeže skovali iz trikotne železne plošče, stare izrabljene pa so »podstavljali« (Orel B., 1955, 51), pod čemer si lahko predstavljamo dodajanje

Sl. 28: Sestavni deli reznalnice (besedišče po: Orel B., 1955; Orel B., 1961).

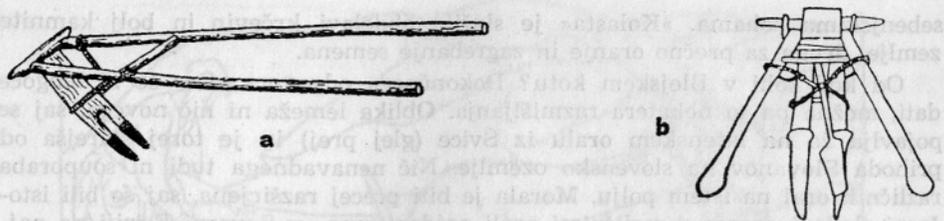
Abb. 28: Bestandteile eines Risses.

drugega kosa železa. Če je bil sebenjski lemež torej nedavno, preden je bil skrit, popravljen, so se nam zakrili sledovi prejšnje izrabljenosti. Somernost rezila torej ni odločilna. Zgovorni sta njegovi stranski ostrini, od katerih je ena močno otopela, druga pa ne. Otopelost je posledica obrabe. Lemež je torej drsel le po eni ostrini, z njim so orali na kraje!

Ali so pri oranju s sebenjskim lemežem uporabljali črtalo? Tudi na to se še ne da odgovoriti tako ali drugače. Če pa so ga že, si ga lažje predstavljam kot del samostojnega orodja — reznalnice (Sl. 28), kot pa kot del orala. Verjetno reznalico, vsekakor pa črtalo opisuje že Plinij (White K. D., 1967, 132 s). Reznalnica je bila na Slovenskem v uporabi do 20. stoletja. Po etnoloških podatkih pa je niso uporabljali pri vsakem oranju, ampak predvsem pri oranju celin — sveta, kjer še ni bilo njive, in ledin — začasno opuščenih njiv (Orel B., 1955, 53).

In sedaj pogledjmo, kaj nam lahko povedo sebenjski koničasti lemeži (Sl. 20). Švicarsko latensko oralo (glej prej) kaže, da so bili enako oblikovani lemeži uporabljeni pri oralih s plazom in brez lemežnic (Sl. 22 a). Je bilo tudi s sebenjskimi lemeži tako? Če jih postavimo v razpredelnice Krasnova (glej prej), ne pripadejo nobeni skupini. Še najbližji so drugi »izumrti« skupini arheoloških lemežev, etnološko pa lemežem dvozubih ral. Po Šachovi etnološki razdelitvi lemežev pripadajo razmeroma ozki in podolgovati lemeži s prostornejšim nasadiščem oralom z gredljastim sadežem ali dvozubim oralom — soham. Lemeži teh drugih imajo večinoma dolgo in skoraj sklenjeno tulasto nasadišče in razmeroma dolgo rezilo brez ramen (Šach F., 1963, 223 s). In sebenjski koničasti lemeži kažejo znake parne uporabe (glej prej)! Po Šachovi razdelitvi starih oral se razvejanost glave pojavlja le pri enem tipu — sohi in je zanj značilna (Šach F., 1963, 197). Čeprav sama oblika tulastih sebenjskih lemežev še ni enopomenska, pa je taka njihova parnost, parna uporaba. Z gotovostjo je mogoče trditi, da sta bili orali, ki jima pripadajo, sohi.

Soho sestavljajo gredelj, s katerim je spojen poševni rogovilasti sadeš, ki ima spodaj delovni konici. Razvita oblika sohe ima ročico vodoravno, pravokotno na gredelj in smer oranja, z držajem na vsaki strani. Taka ročica je prilagojena oranju na zemljišču, kjer je treba oralo pogosto dvigati (Šach F., 1963, 197).

Sl. 29: Sodobni sohi: **a** — iz nekdanje Novgorodske gubernije (po: Krasnov J. A., 1986, Ris. 6: 2), **b** — iz nekdanje Novgorodske gubernije (po: Mamonov V. S., 1952, Ris. 28).

Abb. 29: Neuzeitige Zochen: **a** — aus dem ehemaligen Novgoroder Gubernium (nach Krasnov J. A., 1986, Ris. 6: 2), **b** — aus dem ehemaligen Novgoroder Gubernium (nach: Mamonov V. S., 1952, Ris. 28).

Soha (sl. 29 a) je bila lahka in zelo gibljiva. Z njo je lahko oral le en človek z eno vlečno živaljo, ker je bilo trenje pri oranju razmeroma majhno. Zato je bila idealna na kamnitih in peščenih njivah, ki so jih izkrčili v gozdu, tako da je bilo v zemlji še polno korenin in panjev (Krasnov J. A., 1986, 116). Dvozobost je omogočala obdelavo takih tal brez škode za orodje. Pri oranju so med konicami ostajali znatni nedotaknjeni pasovi zemlje, kar je omogočalo dlje ohranjati naravne lastnosti zemlje in preprečevalo njeno odnašanje zaradi vetra in vode. Orodje ni segalo globoko v prst. Dva ozka lemeža namesto enega pa sta zmanjšala upor zemlje pri oranju (Krasnov J. A., 1986, 117). Poleg vsega je bilo delo z dvema lemežema hitrejšje kot z enim samim. Soho so uporabljali za podoravanje semena in za rahljanje zemlje po požiganju v gozdnatih področjih. Tam bi bilo popolno in globoko obračanje zemlje škodljivo, zato je bilo nezaželeno (Šach F., 1963, 197). V Rusiji in Ukrajini so do tega stoletja uporabljali dvozoba oralna tudi za prečno drugo oranje, ki je sledilo prvemu s plugom, da so razbili plasti in grude ter zrahljali zorano zemljo (Mamonov V. S., 1952, 85 ss).

Zanimiv je opis kolaste (»kolovaja«) sohe (Sl. 29 b). Ime je dobila po dolgih in ozkih lemežih, ki spominjajo na kol in so jih uporabljali na peščenih, še posebej na kamnitih tleh. Rezilo lemeža neposredno prehaja v tulasto nasedišče, ki je enake širine. Taki lemeži so bili nenadomestljivi na kamnitih tleh, ker se niso lomili in uničevali zaradi kamenja. Lemeži sohe te vrste iz Novgorodske gubernije so bili dolgi, ozki, podobni tolstemu silu, brez vsakih krilc. Taka soha v Olonecki guberniji je imela okrepljen sadeš, o njenih lemežih pa je bilo sredi 18. st. napisano, da niso izdelani toliko za razrezovanje ruše kot za izdiranje malih kamnov in za oranje rahle ornice ali prežgane zemlje na polju (Mamonov V. S., 1952, 88).

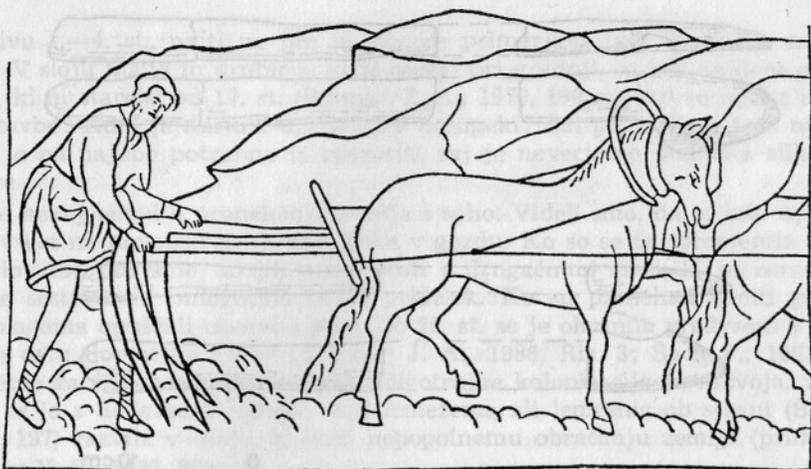
Sebenjski koničasti lemeži pripadajo dvema sohama. Uporabni sta bili za oranje krčevin, kamnite zemlje, za drugo, prečno oranje, ki je sledilo prvemu z oralom, ki je zemljo bolj in globlje obrnilo, ter za zasipavanje semena. — Že v opisu je bilo ugotovljeno, da je bil tisti par lemežev, ki nima razširjenega rezila, izpostavljen večjim obremenitvam. Ta lemeža se povsem ujemata z opisom »tolstih šil« kolastih soh. Lahko si predstavljamo »delitev dela« med

sebenjskima sohama. »Kolasta« je služila obdelavi krčevin in bolj kamnite zemlje, druga za prečno oranje in zagrebanje semena.

Od kod sohi v Blejskem kotu? Dokončnega odgovora sicer še ni mogoče dati, možna pa so nekatera razmišljanja. Oblika lemeža ni nič novega, saj se pojavlja že na latenskem oralu iz Švice (glej prej) in je torej starejša od prihoda Slovanov na slovensko ozemlje. Nič nenavadnega tudi ni souporaba različnih oral na istem polju. Morala je biti precej razširjena, saj so bili istočasni sledovi oranja z različnimi orali najdeni, npr., v Severni Friziji na najdišču Tönning-Elisenhof. Tu so orali vzporedno in delno križno z orali, ki zemlje niso obračala, in križno z orali, ki so zemljo obračala. Sledovi so iz časa 8./9. st. (Gringmuth-Dallmer E., 1983, 207). Šlo naj bi za dvoje oral; eno, s katerim so orali travnato površino, in drugo, s katerim se je dalo obdelovati že kultivirane površine z rahlo zemljo (Gringmuth-Dallmer E., 1983, 213).

Dobesedno slikovit dokaz sočasne uporabe različnih oral pa so risbe na kamnu iz Pliske v Bolgariji, ki so bile narejene do prve polovice 10. st. (Stantchev S., 1953, 339, Fig. 2, 3). Šestero oral pripada po Šachovi razdelitvi tipom: 1, 2, 7.

Bolj nenavaden pa je pojav sohe kot orodja s svojsko zgradbo. Po Niederlu naj bi se razvila iz orala, ki so mu dodali drugi lemež, da bi hitreje in širše razrivalo tla (Niederle L., 1921, 56). Beseda soha naj bi v starocerkvenoslovanščini pomenila razklano vejo ali deblo in šele od 14. st. dalje tudi oralo (Niederle L., 1921, 57, op. 3). Nekateri sovjetski proučevalci so pred časom postavili tudi misel, da se je soha razvila iz brane. To razlago je zavrnil A. V. Černecov, ki je predvsem z etnološkim, delno pa tudi arheološkim in historičnim gradivom prikazal smiselni tipološki razvoj od orala z enim lemežem do sohe v povezavi z naravnimi danostmi in možnostmi vprege (Černecov A. V., 1972, 77 ss). Misel o brani kot najstarejšem poljedelskem orodju, ki se ob intenzivnejši obdelavi zemlje in uvajanju živalske vleke razvije najprej v oralo z več lemeži — soho, ta pa v oralo z enim lemežem, je v zadnjem času ponovno izrazil italijanski agrarni zgodovinar G. Forni, vendar predvsem hipotetično in s svojevoljno razlago arheoloških najdb (Forni G., 1978) ter jezikoslovanih raziskav (Forni G., 1983). Poseben članek o zgodnji zgodovini sohe je napisal J. Krasnov (Krasnov J. A., 1986). Čeprav ne izključuje možnosti uporabe arheoloških lemežev določenih oblik tako pri eno- kot pri mnogozobih oralih, take lemeže opredeljuje kot »sošnike« = lemeže soh predvsem na podlagi oblikovnega ujemanja z etnološkimi sošniki in zaradi razširjenosti dvozobe sohe v obravnavanem času in ozemlju (Krasnov J. A., 1986, 113 s). Taka opredelitev ustvarja takšno sliko: soha se je pojavila na področju med Novgorodom in Staro Lagodo, kjer je bil najden najstarejši lemež v sloju E3 iz sredine 8. — prve četrtine 9. stoletja. Od tod se je nato širila proti zahodu, jugu in vzhodu. Področje, na katerem se je pojavila, je imelo tedaj mešano prebivalstvo, med njim pa naj bi bila vodilna slovanska sestavina. To in pa dejstvo, da večina lemežev — sošnikov 11.—13. st. izvira z najdišč vzhodnih Slovanov, dovoljuje z večjo verjetnostjo sklep, da je soha nastala kot del vzhodnoslovanske kmečkogospodarske kulture v okoliščinah severnega gozdnega poljedelstva (Krasnov, J. A., 1986, 106 ss, Ris. 3). — O tem, da so dvozobo soho najpozneje v 10. st. nedvomno uporabljali v Stari Lagodi, priča (danes izgubljena) najdba lesenega dvozobega sadeža — »rassohe« (Krasnov J. A., 1986, 107 in 113).

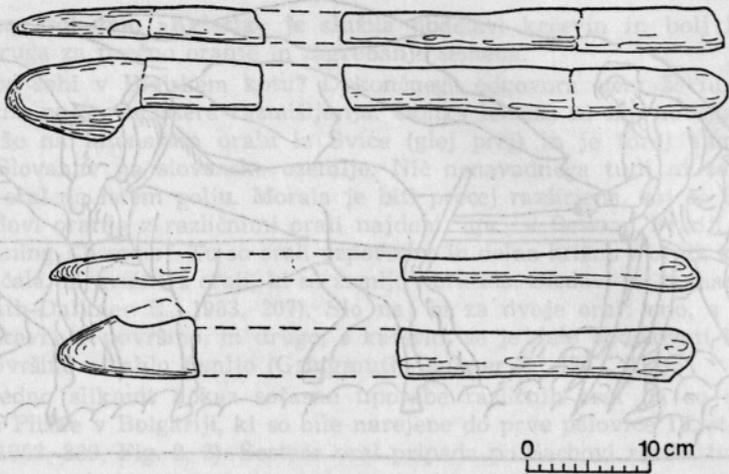
Sl. 30: Slika oranja v Žitju Sergija Radonežskega. 16. st. (po: Čer-cov A. V., 1972, Ris. 4).

Abb. 30: Abbildung des Pflügens im Žitje Sergija Radonežskega. 16. Jh. (nach: Černecov A. V., 1972, Ris. 4).

Na videz jasno podoba pojava in širjenja sohe »kvari« najdba sebenjskih soh, ki sta stari vsaj toliko kot domnevna najstarejša staroladoška, in upodobitev sohe iz Pliske (Sl. 32 a). Obe najdišči sta več kot 2000 km oddaljeni od Stare Ladoge, med seboj pa več kot 1000 km. Tolikšne razprostranjenosti sohe že v 9. st. ni mogoče razložiti na prej navedeni način. Če opustimo malo verjetno možnost, da je bila soha tedaj naenkrat izumljena na več, med seboj močno oddaljenih mestih in bolj verjamemo skupnim koreninam, potem so te precej starejše. — Domače ali tuje?

J. Henning je opozoril na najstarejšo upodobitev sohe (Sl. 32 d), ki je bila odkrita v grobu iz časa dinastije Han v kraju Pinglu v provinci Shansi na Kitajskem. Lemeži, ki bi lahko pripadali temu oralu, so obstajali na Kitajskem že v zgodnjem obdobju dinastije Han (Henning J., 1981, 69), torej v 2. in 1. stoletju pr. n. št. To orodje naj bi se tako kot leseni lemež s podkvastim okovom — lopatasto oralo razširilo iz Vzhodne v Srednjo Azijo, od tam pa s posredovanjem Avarov in Protobolgarov v Evropo (Henning J., 1981, 68 s). Bled s Sebenjami in Pliska ležita na področju, ki sta ga ti ljudstvi dosegli, za Staro Ladogo pa se je treba spomniti, da je bil ta kraj pomembno središče na živahni varjaško-arabski trgovski poti med Skandinavijo in Azijo. Tam spoznati orodje iz Srednje Azije ali pa vsaj človeka, ki ga je poznal, ni moglo biti težko. Prednosti, ki jih je imelo tako oralo v okoliščinah, značilnih za tamkajšnje poljedelstvo, so nato določale njegovo uporabo in širjenje.

Toda vendar. Resnično je presenetljiva podobnost zgradbe kitajske sohe in sohe na vzhodnoslovanskih upodobitvah 16. stoletja (Sl. 30, 32 b). Precej drugačna pa je zgradba sohe iz Pliske (Sl. 32 a). Ima pokončno ročico, verjetno z enim držajem, ki se nadaljuje v razcepljen sadež z delovnima konicama. Skozi

Sl. 31: Lemeža sohe (?). Rappendam. 1. st. pr. n. št. (po: Kunwald G., 1970, Abb. 16).

Abb. 31: Scharen einer Zocha (?). Rappendam. 1. Jh. v. u. Z. (nach: Kunwald G., 1970, Abb. 16).

ročico je nasajen raven enojni gredelj. Po zgradbi se torej ne loči od drugih preprostih oral. Od Šachovega tipa 1 jo loči le razcepljenost sadeža. Z lahkoto si jo predstavljamo kot ilustracijo k stcsl. pomenu besede soha (glej prej). Risba iz Pliske tudi spodbija mnenje, da je enojni gredelj mlajši od dvojnega (Krasnov J. A., 1986, 112). — Skratka, soha iz Pliske je kitajski podobna le po dvojnem sadežu, vse drugo je domače. Njen nastanek si lahko zamišljamo tedaj, ko so ljudje želeli uporabiti način oranja z dvema lemežema in so za to preprosto prilagodili staro, že prej znano orodje. Drugi pa so prevzeli tudi novo zgradbo orodja. O zgradbi soh iz našega zaklada lahko le ugibamo.

Ali je mogoče še kakšen drugačen krajevni izvor sohe? V letih 1941 in 1942 so v močvirju Rappendam pri Jörlundu na Seelandu na Danskem izkopali več obrednih zakladov lesenih predmetov, večinoma lesenih koles in tudi tri lesene lemeže. Dva od njiju, ki sta si zrcalno nesomerna (**Sl. 31**), sta bila v istem zakladu — B. Po C-14 analizi, je eno izmed koles z najdišča iz leta 70. pr. n. št. ± 110 (Kunwald G., 1970). Čeprav je treba dopustiti možnost, ne da bi zanjo imeli smiselno razlago, da sta lemeža pripadala dvema različnima oraloma, je mnogo večja verjetnost, da sta del istega orala, torej sohe.

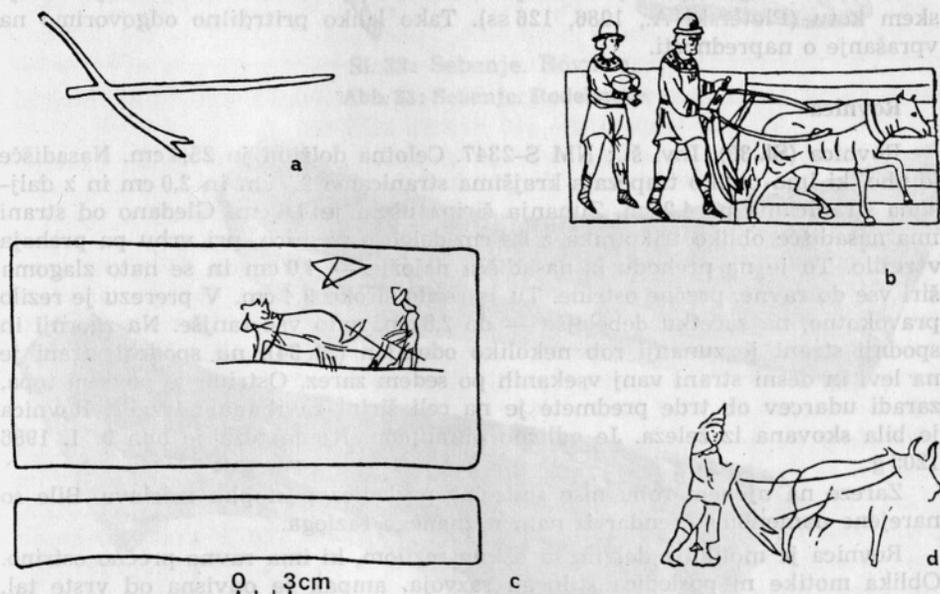
Tako ni nemogoče, da sta se v zgodnjem srednjem veku v Evropi srečali dve po poreklu in zgradbi različni sohi, domača in kitajska.

Omeniti je vredno tudi upodobitev oranja s soho (**Sl. 32 c**) na opeki z najdišča Sobar v Moldaviji (SSSR). Najdena je bila v ruševinah zidane stavbe, katere temelji so bili vkopani v sloj černjahovske naselbine iz 2./3.—4. st. n. št. Opeke so bile uporabljene kot gradivo skupaj s kamenjem. Stavba je bila požgana, še preden je bila dokončana, zato v njej skoraj ni najdb. Arheomagnetna datacija opek je pokazala čas 3./4.—6./7. stoletja. Steklo in opeke so podobni

gradivu 1.—4. st., najti pa jim je mogoče primerjave tudi iz mnogo mlajšega časa. V sloju malte in drobirja, ki je nastal pri gradnji, so bili najdeni odlomki vrča, ki ni starejši od 17. st. (Rikman E. A., 1970, 190 ss). Ali so opeke starejše od stavbe? Kdaj je nastala upodobitev na opeki? Žal pojasnila o tem nimamo, zato je na najdbo potrebno le opozoriti, saj je neverjetno podobna sliki s Kitajske.

Še nekaj besed o prenehanju oranja s soho. Videli smo, da je bila uporabna predvsem na novoizkrčenih zemljiščih v gozdu. Ko so se ta spremenila v stare obdelovalne površine, so jih začeli orati z drugačnimi orali, ki so zaradi drugačne sestave tal omogočala boljši pridelek. Ko so prenehali krčiti gozdove, so polagoma opuščali uporabo sohe. Do 20. st. se je ohranila predvsem v evropskem delu Sovjetske zveze (Krasnov J. A., 1986, Ris. 3; Šach F., 1963, 198), verjetno zaradi naravnih okoliščin dolgotrajne kolonizacije in razvoja, v katerem se je z dodatkom lopatke med lemežema ali lemežnic ob strani (Šach F., 1963, 197) razvila v oralo, ki služi nepopolnemu obračanju zemlje (prim.: Mamonov V. S., 1952, 79).

Ali je bila soha v Blejskem kotu sploh potrebna? — Ob prihodu Slovanov ga je v dobršni meri še pokrival gozd. V njem sta bili vsaj dve goličavi z njiv-

Sl. 32: Stare upodobitve soh: **a** — Pliska (po: Stantchev S., 1953, Fig. 3: 2), **b** — ruska upodobitev iz 16. st. (po: Černecov A. V., 1972 a, Ris. 1: 4), **c** — So-bar (po: Rikman E. A., 1970, Ris. 3: 3), **d** — Pinglu (po: Henning J., 1981, Abb. 4).

Abb. 32: Alte Abbildungen von Zochen: **a** — Pliska (nach: Stantchev S., 1953, Fig. 3: 2) **b** — russische Abbildung aus dem 16. Jh. (nach: Černecov A. V., 1972 a, Ris. 1: 4), **c** — So-bar (nach: Rikman E. A., 1970, ris. 3: 3), **d** — Pinglu (nach: Henning J., 1981, Abb. 4).

skimi površinami: ena severno in vzhodno od Blejskega jezera, druga na zemljišču poznejših Mužij in Zasipa (Pleterski A., 1986, 125, sl. 82). Ta gozd so Slovani pri pridobivanju novih njivskih površin krčili tudi s požiganjem, o čemer nam pričajo ledinska imena: Na rivouce — med Sp. Gorjami in Viševnico (Pleterski A., 1986, 25, sl. 7), Na pogorence — pri Poljšici (Pleterski A., 1986, sl. 34), V korile — pri Ribnem (Pleterski A., 1986, 78), Na korile — pri Selu (Pleterski A., 1986, sl. 61). Njivske površine se razprostirajo po tleh, ki jih je zapustil ledenik, ali jih pokrivajo rečni prodovi. Kjer je plast prsti nad njimi tanka, je ornica precej polna kamenja. Prst je v glavnem peščena. — Krčenje gozda, požganice, kamnita tla, peščena prst — vse to je splet, v katerem je najbolj uspešna soha. V Blejskem kotu je bila torej potrebna. A ne vedno. Do 14. st. se je obseg njivskih površin v Blejskem kotu v glavnem že ustalil in se ni več bistveno povečal (prim.: Pleterski A., 1986, 141 ss). Najkasneje tedaj so soho opustili.

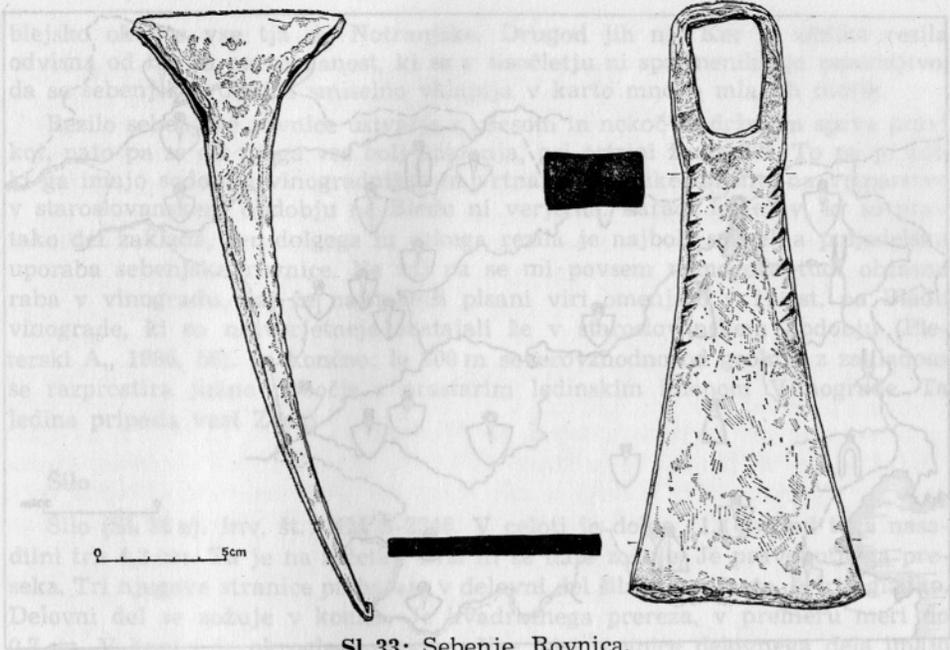
V času sebenjskega zaklada so Slovani v Blejskem kotu torej poznali in uporabljali različna oralna, različne načine oranja, kar vse je bilo prilagojeno zemljišču, ki jim je bilo na razpolago, in opravljeno z najboljšim znanjem, ki so ga lahko tedaj in tam imeli, bodisi da so ga podedovali še od svojih prednikov, bodisi da so ga pridobili od staroselcev in sosedov. Da je bil njihov način kmetovanja uspešen, dokazuje tudi stalen prebivalstveni razvoj v Blejskem kotu (Pleterski A., 1986, 126 ss). Tako lahko pritrdilno odgovorimo na vprašanje o naprednosti.

Rovnica

Rovnica (Sl. 33). Inv. št.: NM S-2347. Celotna dolžina je 25,4 cm. Nasadišče je uho, ki ima obliko trapeza s krajšima stranicama 2,7 cm in 2,0 cm in z daljšima stranicama po 4,2 cm. Zunanja širina ušesa je 4,6 cm. Gledano od strani ima nasadišče obliko trikotnika z 8,4 cm dolgo osnovnico, pri vrhu pa prehaja v rezilo. To je na prehodu iz nasadišča najožje — 4,0 cm in se nato zlagoma širi vse do ravne, prečne ostrine. Tu je rezilo široko 9,4 cm. V prerezu je rezilo pravokotno, na začetku debelejše — do 2,8 cm, nato vse tanjše. Na zgornji in spodnji strani je zunanji rob nekoliko odebljen (Sl. 34), na spodnji strani je na levi in desni strani vanj vsekanih po sedem zarez, Ostrina je povsem topa, zaradi udarcev ob trde predmete je na celi širini zavihana navzgor. Rovnica je bila skovana iz železa. Je odlično ohranjena. Njena teža je bila 9. 1. 1986 1205 g.

Zareze na njenem robu niso smiselna posledica postopka izdelave. Bile so narejene namenoma, vendar iz nam neznanega razloga.

Rovnica je motika z dolgim in ozkim rezilom, ki ima ravno prečno ostrino. Oblika motike ni posledica stilnega razvoja, ampak je odvisna od vrste tal, poljedelskih kultur in človeka, ki jo rabi (Baš F., 1955, 107). Za obdelovanje rahle zemlje so motike s širokim, za obdelovanje kamnite in težke zemlje pa motike z ozkim in dolgim rezilom (Baš F., 1955, 101). Od odpora, ki ga daje zemlja zamahu z motiko, sta odvisni obilnost držaja ter velikost ušesa. Okroglo ali oglato uho pa je v zvezi z odpornostjo lesa, iz katerega je držaj. Od rabe motike za navpično ali poševno kopanje je odvisen kot med ušesom z držajem in rezilom. Najmanjši odklon od pravega kota (od 5° do 10°) imajo poljedelske,

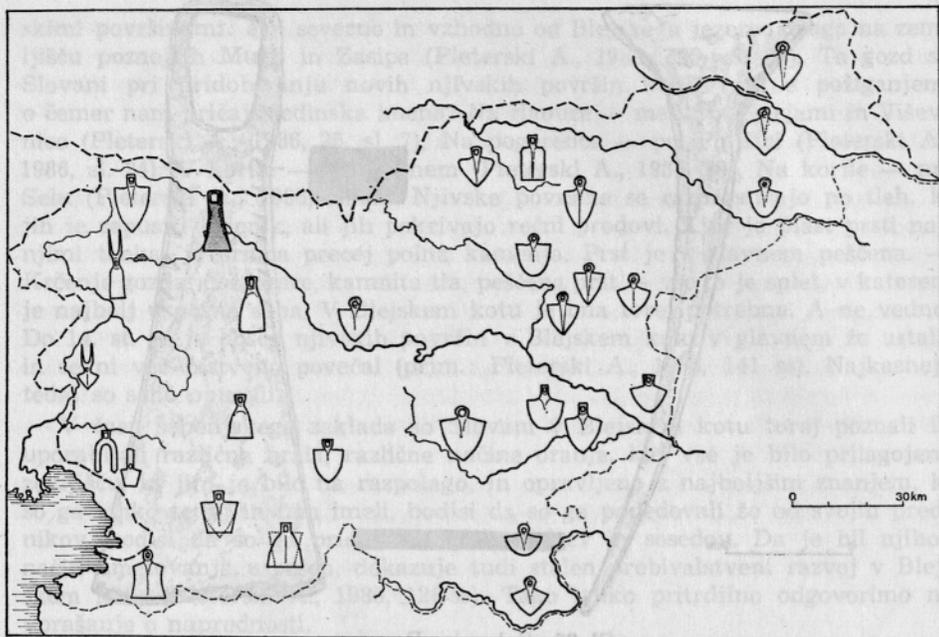
Sl. 33: Sebenje. Rovnica.

Abb. 33: Sebenje. Rodehacke.

Sl. 34: Sebenje. Sprednja in zadnja stran rovnice.

Abb. 34: Sebenje. Vorder- und Rückseite der Rodehacke.

Sl. 35: Karta predindustrijskih motik Slovenije z vrisano sebenjsko rovnicco (dopolnjeno po: Baš F., 1955, 95).

Abb. 35: Karte der vorindustriellen Hacken Sloweniens mit eingezeichneter Sebenjer Rodhackle (ergänzt nach: Baš F., 1955, 95).

največjega (od 20° do 30°) pa vinogradniške in vrtnarske motike. Navedene mere veljajo za sodobne slovenske motike. Motika je osebno orodje. Vsakdo uporablja svojo. Dolžina držaja je odvisna od njegove velikosti. Pri istem uporabniku motika na dolgem držaju grebe, na kratkem seka in koplje (Baš F., 1955, 103). Ker sta velikost in teža motike odvisni tudi od moči lastnika, bi lahko sklepali, da je s sebenjsko rovnicco delal možki.

Za okopavanje so potrebne ozke motike, za ogrebanje in obsipavanje pa široke, ki so posebno značilne za vinograde (Baš F., 1955, 101). Brez motike ne gre tudi pri oranju, kjer lemež iz različnih vzrokov posamezna mesta le oplazi, zaradi česar nastanejo neodorani kosi zemlje — oplazi. Te je prekopal kopač z motiko in tako izpopolnil oračevo delo. Prav tako pa je z njo prikopal tudi zemljo kraj njive (Orel B., 1955, 54 s).

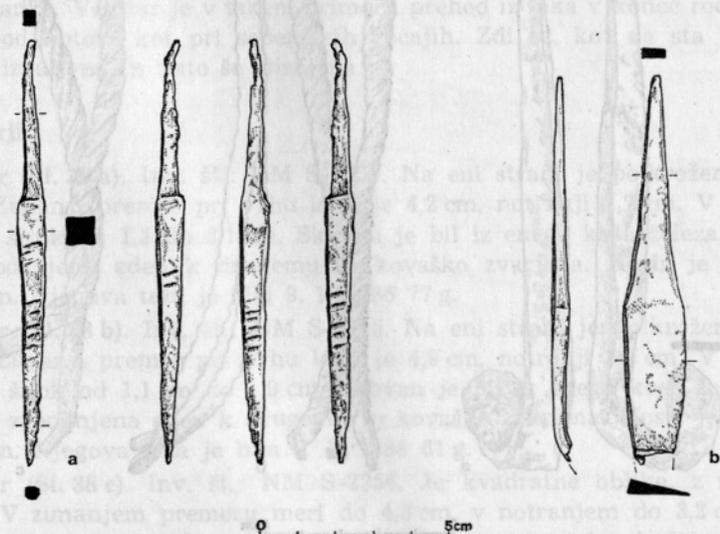
Sebenjska rovnicca je bila narejena za uporabo na kamnitih tleh, o čemer pričata njeno dolgo, ozko rezilo in zelo dolgo uho. Otopela, uvihana ostrina pa dokazuje, da je bila na takih tleh tudi uporabljena. Blejska polja ležijo na ledeniških morenah ali pa prodnatih rečnih terasah. Kamenje v prsti tako ni nič nenavadnega. Povezanost sebenjske rovnicce z blejskimi polji pa potrjuje tudi karta etnoloških motik v Sloveniji (Sl. 35). Rovnicce so značilne za širšo

blejsko okolico vse tja do Notranjske. Drugod jih ni! Ker je oblika rezila odvisna od tal, ta pa so danost, ki se v tisočletju ni spremenila, je razumljivo, da se sebenjska rovnica smiselno vklaplja v karto mnogih mlajših motik.

Rezilo sebenjske rovnice ustvarja z ušesom in nekoč še držajem sprva pravi kot, nato pa se od njega vse bolj odklanja, pri ostrini že za 22° . To pa je kot, ki ga imajo sodobne vinogradniške in vrtnarske motike. Misliti na vrtnarstvo v staroslovanskem obdobju na Bledu ni verjetno. Zaradi lemežev, ki so prav tako del zaklada, ter dolgega in ozkega rezila je najbolj smiselna poljedelska uporaba sebenjske rovnice. Ne zdi pa se mi povsem nemogoča tudi občasna raba v vinogradu, saj že najstarejši pisani viri omenjajo v 11. st. na Bledu vinograde, ki so najverjetneje obstajali že v staroslovanskem obdobju (Pleterski A., 1986, 58). In končno: le 200 m severovzhodno od groblje z zakladom se razprostira južno pobočje s prastarim ledinskim imenom V nograde. Ta ledina pripada vasi Zasip.

Silo

Silo (Sl. 36 a). Inv. št.: NM S-2346. V celoti je dolgo 11,3 cm, od tega nasadilni trn 4,2 cm. Ta je na začetku širši in se nato zožuje. Je pravokotnega preseka. Tri njegove stranice prehajajo v delovni del šila stopničasto, četrta gladko. Delovni del se zožuje v konico. Je kvadratnega prereza, v premeru meri do 0,7 cm. V konici je okroglega prereza. Vse štiri stranice delovnega dela imajo na sredi plitve prečne žlebičke. Šilo je narejeno iz železa. Dobro je ohranjeno, le površino konice je nekoliko razžrla rja. Teža šila je bila 9. 1. 1986 16 g.

Sl. 36: Sebenje: a — šilo, b — nož.

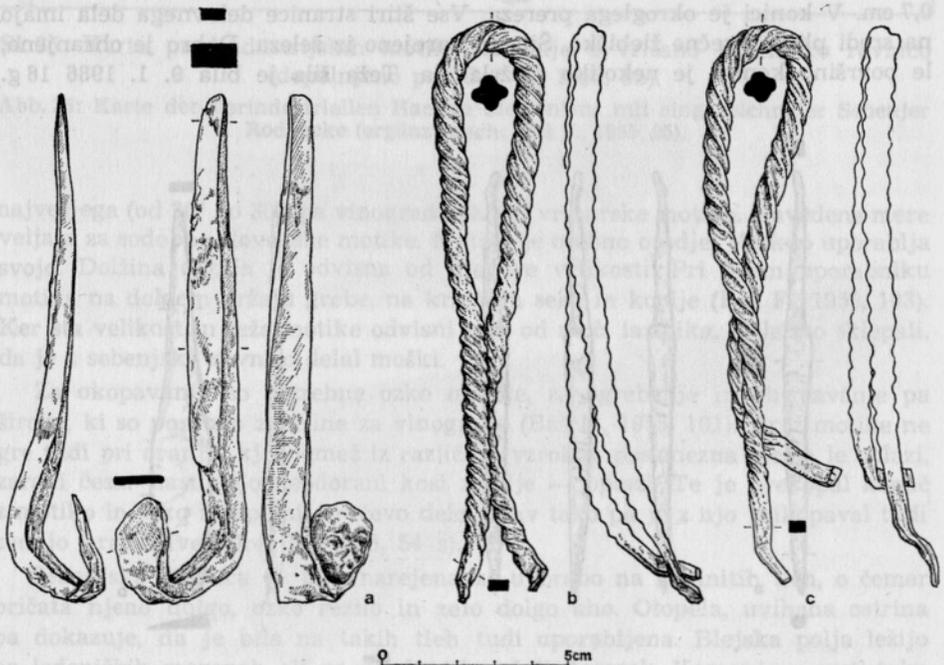
Abb. 36: Sebenje: a — Ahle, b — Messer.

Nož

Nož (Sl. 36 b). Inv. št.: NM S-2358. Ni ohranjen v celoti. Manjka del rezila s konico. Ta del je bil nasilno odlomljen. Prelom je star. Ohranjena dolžina je 10,3 cm, od tega trn 6,1 cm. Trn je ploščat, proti rezilu se enakomerno širi in rahlo debeli. S hrbtom in ostrino rezila tvori zelo top kot. Na tem mestu je nož debel 0,4 cm. Največja širina rezila je 1,6 cm. Pred odlomljenim delom se začinja enakomerno ožiti. Pri prelomu je rezilo nekoliko upognjeno, kar je posledica sile, ki je razlomila nož. Narejen je bil iz železa, zelo dobro ohranjen. Teža noža je bila 9. 1. 1986 20 g.

Kavelj

Kavelj (Sl. 37 a). Inv. št.: NM S-2364. V celoti je dolg 13,5 cm. Je pravokotnega prereza, debel do 0,65 cm. V srednjem delu je širok 1,2 cm. Proti delu, s katerim je bil verjetno nasajen, se enakomerno tanjša in oži. V kavljasti konici se širi in tanjša. Tu je širok do 1,7 cm. Zaključuje se s prečno, krožno ostrino. Na prehodu iz ravnega v ukrivljeni del je pri izdelavi odstopila večja luska (Sl. 41 c). Narejen je iz železa. Dobro ohranjen. Je popačene oblike, daje videz stisnjenosti. Teža kavlja je bila 9. 1. 1986 62 g.

Sl. 37: Sebenje: a — kavelj, b, c — ročaja.

Abb. 37: Sebenje: a — Haken, b, c — die zwei Henkel.

Po zaključku je mogoče sklepati, da je bil kavelj nasajen ali nekam zabiti (?). Spominja na podobna orodja za obdelavo lesa, vendar se od njih loči v delovni konici. Pri njih je delovna ostrina ob straneh, če pa je na prečnem koncu, ta v prerezu ni raven, ampak je žlebičast. Sebenjski kavelj bi bil lahko tudi navaden kavelj, ki je bil zabiti v lesen tram in je nekaj nosil. Uporaben pa bi bil tudi za čiščenje kamnov iz konjskih kopit.

Ročaja

Ročaj vedrice (SI. 37 b). Inv. št.: NM S-2363. Je popačene oblike, oba kraka sta stisnjena eden k drugemu. Dolžina tako preoblikovanega ročaja je 15,5 cm, dolžina stegnjenega ročaja je pribl. 32 cm. Na zapognjenih ploščatih koncih je gladek, preostala površina je z zvijanjem kvadratne železne palice dobila značilno tordirano obliko. Na sredini meri preseki v največjem premeru 0,9 cm. Ročaj je dobro ohranjen. Njegova teža je bila 9. 1. 1986 65 g.

Ročaj vedrice (SI. 37 c). Inv. št.: NM S-2362. Je popačene oblike, oba kraka sta stisnjena eden k drugemu. Dolžina tako preoblikovanega ročaja je 14,9 cm, dolžina stegnjenega ročaja je pribl. 31,5 cm. Na zapognjenih ploščatih koncih je gladek, preostala površina je z zvijanjem kvadratne železne palice dobila značilno tordirano obliko. Na sredini meri preseki v največjem premeru 0,8 cm. Ročaj je dobro ohranjen. Njegova teža je bila 9. 1. 1986 57 g.

Ročaja pa nimata izmaličenega le loka, ampak so do neuporabnosti preoblikovani tudi njuni konci. Po kotih, ki jih še vedno ustvarjajo s preostalim delom ročajev, je mogoče domnevati, da so bili prvotno na lok pravokotni in kot taki vtaknjeni v zanke na zgornjih robovih vedric. Druga običajna možnost pri ročajih vedric je, da so njihovi konci uvihani nazaj do loka in imajo tako obliko zanke. Vendar je v takem primeru prehod iz loka v konec ročaja krožen in ne pod kotom kot pri sebenjskih ročajih. Zdi se, kot da sta bila ročaja nasilno izpuljena in nato še stisnjena.

Kosirji

Kosir (SI. 38 a). Inv. št.: NM S-2356. Na eni strani je polkrožen, na drugi raven. Zunanji premer pri vrhu loka je 4,2 cm, notranji 2,7 cm. V prerezu je ploščat, širok od 1,3 do 3,1 cm. Skovan je bil iz enega kosa železa, konca sta bila zapognjena eden k drugemu in kovaško zvarjena. Kosir je zelo dobro ohranjen. Njegova teža je bila 9. 1. 1986 77 g.

Kosir (SI. 38 b). Inv. št.: NM S-2355. Na eni strani je polkrožen, na drugi raven. Zunanji premer pri vrhu loka je 4,9 cm, notranji 3,6 cm. V prerezu je ploščat, širok od 1,1 cm do 1,9 cm. Skovan je bil iz enega kosa železa, konca sta bila zapognjena eden k drugemu in kovaško zvarjena. Kosir je zelo dobro ohranjen. Njegova teža je bila 9. 1. 1986 61 g.

Kosir (SI. 38 c). Inv. št.: NM S-2354. Je kvadratne oblike, z zaobljenimi vogali. V zunanjem premeru meri do 4,3 cm, v notranjem do 3,2 cm. Skovan je bil iz enega kosa železa, konca sta bila zapognjena eden k drugemu in kovaško zvarjena. Kosir je zelo dobro ohranjen. Njegova teža je bila 9. 1. 1986 53 gramov.

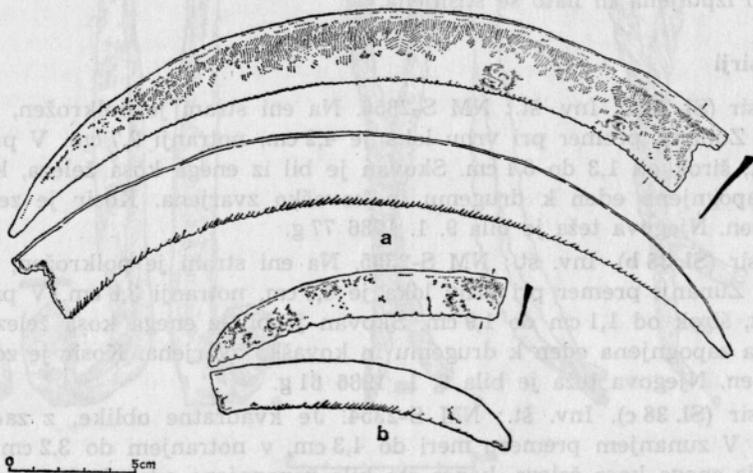
Sl. 38: Sebenje. Kosirji.

Abb. 38: Sebenje. Sensenringe.

Kosirji so obročki, s katerimi je bila kosa pritrjena na kosišče. Vsi sebenjski kosirji so uporabni. Ker v zakladu ni kos, se mi zdi verjetno, da so bili pri hiši kot nadomestni deli.

Srpa

Odlomek srpa (Sl. 39 a). Inv. št.: NM S-2353. V zakladu je bil spravljen del rezila, ki se enakomerno oži v konico. Odlomek je dolg 29,1 cm in širok do 3,2 cm. Hrbet rezila je debel do 0,4 cm. Rezilo je s poševnimi, vzporednimi,

Sl. 39: Sebenje. Srpa.

Abb. 39: Sebenje. Die zwei Sichelfragmente.

ostrimi vrezi nazobčano. Prelom je star. Srp je bil skovan iz železa. Teža odlomka je bila 9. 1. 1986 96 g.

Odlomek srpa (Sl. 39 b). Inv. št.: NM S-2357. Del rezila, ki se enakomerno oži v konico. Odlomek je dolg 12,4 cm in širok do 1,8 cm. Hrbet rezila je debel do 0,25 cm. Rezilo je s poševnimi, vzporednimi, ostrimi vrezi nazobčano. Prelom je star. Srp je skovan iz železa. Teža odlomka je bila 9. 1. 1986 20 g.

Srpe za nazobčanimi rezili so uporabljali pri žetvi trdostebelnih rastlin (White K. D., 1967, 80). Ker so zobčki majhni, jih rja na srpu, ki leži v zemlji, hitro razje. Zato ostanejo vidni le na dobro ohranjenih predmetih. Takih pa je na splošno le malo; drugi ustvarjajo verjetno mnogokrat napačen vtis, da gre za gladko rezilo.

Dleto

Dleto (Sl. 40 a). Inv. št.: NM S-2361. Dolgo je 23,1 cm. Glava ima skoraj kvadratno udarno ploskev, ki je velika $2,7 \times 3,1$ cm. V osrednjem delu je dleto v prerezu pravokotno, s porezanimi vogali. Prerez meri $1,5 \times 1,7$ cm. Rezilo je ploščato, s prečno ostrino. Dleto je bilo skovano iz železa in je odlično ohranjeno. Njegova teža je bila 9. 1. 1986 405 g.

Enaka dleta so še dandanašnji sestavni del zbirk kovaškega orodja. Uporabljajo jih za sekanje železa (Fluksi J., 1984, Tabla VII: 8, 9). Sebenjsko dleto je njegov lastnik lahko uporabljal tudi za obnavljanje zobcev na srpih.

Svedra

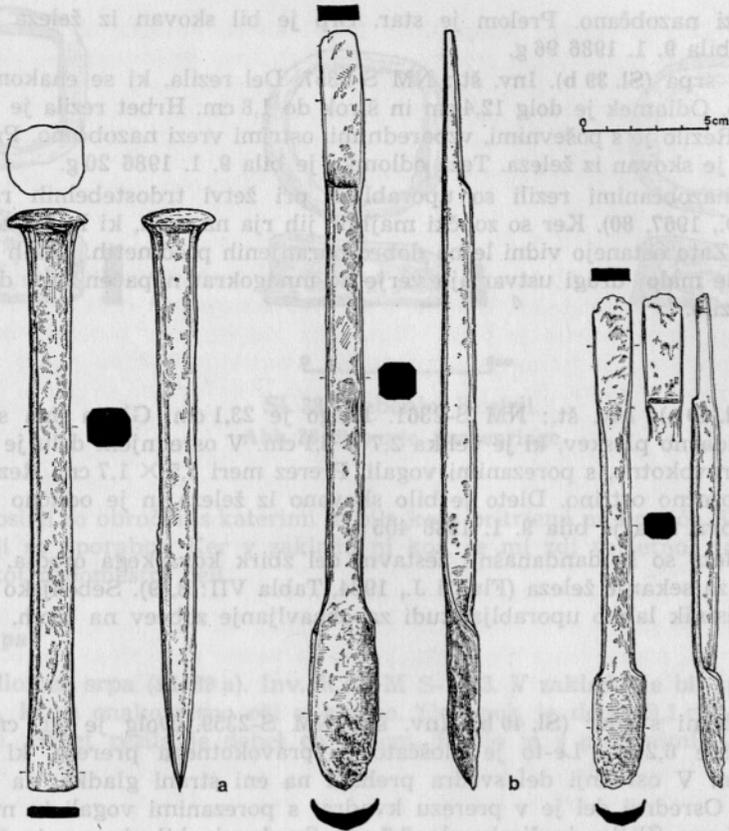
Žličasti lesni sveder (Sl. 40 b). Inv. št.: NM S-2359. Dolg je 30,1 cm, od tega nasadišče 6,2 cm. Le-to je ploščato in pravokotnega prereza, ki meri $1,7 \times 0,55$ cm. V osrednji del svedra prehaja na eni strani gladko, na drugi stopničasto. Osrednji del je v prerezu kvadrat s porezanimi vogali in meri v premeru 1,5 cm. Žlička je široka do 2,7 cm. Sveder je bil skovan iz železa. Je dobro ohranjen. Njegova teža je bila 9. 1. 1986 320 g.

Žličasti lesni sveder (Sl. 40 c). Inv. št.: NM S-2360. Dolg je 19,6 cm, zgolj nasadišče pa 4,3 cm. Le-to je ploščato in pravokotnega prereza, ki meri $1,6 \times 0,45$ cm. V osrednji del svedra prehaja na eni strani gladko, na hrbtne strani žličke pa stopničasto. Osrednji del je v prerezu pravokotnik s porezanimi vogali in meri $1 \times 1,2$ cm. Žlička je široka do 2,1 cm. Sveder je bil skovan iz železa. Je dobro ohranjen. Njegova teža je bila 9. 1. 1986 90 g.

S svedroma (Sl. 41 a, b) je bilo mogoče vrtati velike in globoke luknje v lesene tramove, v katere so zabijali kline, ali pri gradnji stavb spajali posamezne dele z mozniki. — Zanimiva je podobnost osrednjega dela svedrov in dleta, ki napeljuje na misel, da je vse tri predmete izdelal isti kovač.

Kdo je skril sebenjski zaklad in kdaj?

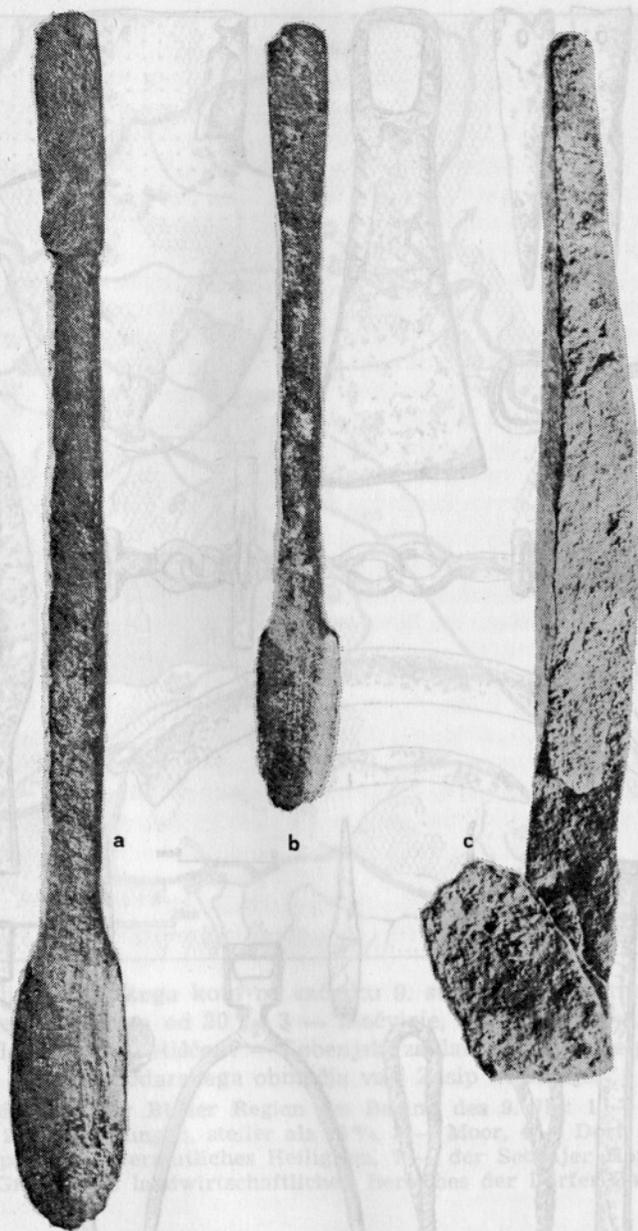
Prvo vprašanje, ki ga je treba razrešiti v zvezi s sebenjskim zakladom, je, kdo je bil njegov lastnik, kdo ga je skril. Naštejmo možnosti: trgovec, vojak, kovač, blejski domačin. Ali pa je bil to verski zaklad? Na to možnost ne navaja

Sl. 40: Sebenje: a — dleto, b, c — svedra.

Abb. 40: Sebenje: a — Meißel, b, c — die zwei Bohrer.

prav nič, proti pa govori raznorodnost zaklada in mesto zakopa, kjer ni sledov svetega prostora — sosednja cerkvi Sv. Trojice je stara komaj slaba štiri stoletja. Predmeti kažejo jasne sledove uporabe, eno streme je celo predelano, kar vse govori proti trgovcu in delno tudi kovaču. Res je v zakladu tudi nekaj polomljenega orodja in tako je lahko bilo surovina za nove kovaške izdelke (prim.: Klíma B., 1985, 444), a kovaški zakladi vsebujejo kovaško orodje, ki ga v sebenjskem zakladu ni. Prav tako ni novih izdelkov. Vse to izključuje kovača. Kako je s sovražnim vojakom? Res si tedanjih vojnih pohodov ne moremo niti zamisliti brez plenjenja, vendar ni nikakršnega smisla v tem, da bi bili zakopali zaklad na sovražnem ozemlju, se vračali praznih rok in upali, da bodo nekoč dovolj zmagoviti, da se bodo vrnili in ga odkopali. Če pa bi zaklad že bil roparski, bi pričakovali bolj raznorodne, napaberkovane predmete, ne pa uporabnostno povezane skupine. Če nam je sedaj preostal le še blejski domačin, njegovo lastništvo ni verjetno samo zaradi tega.

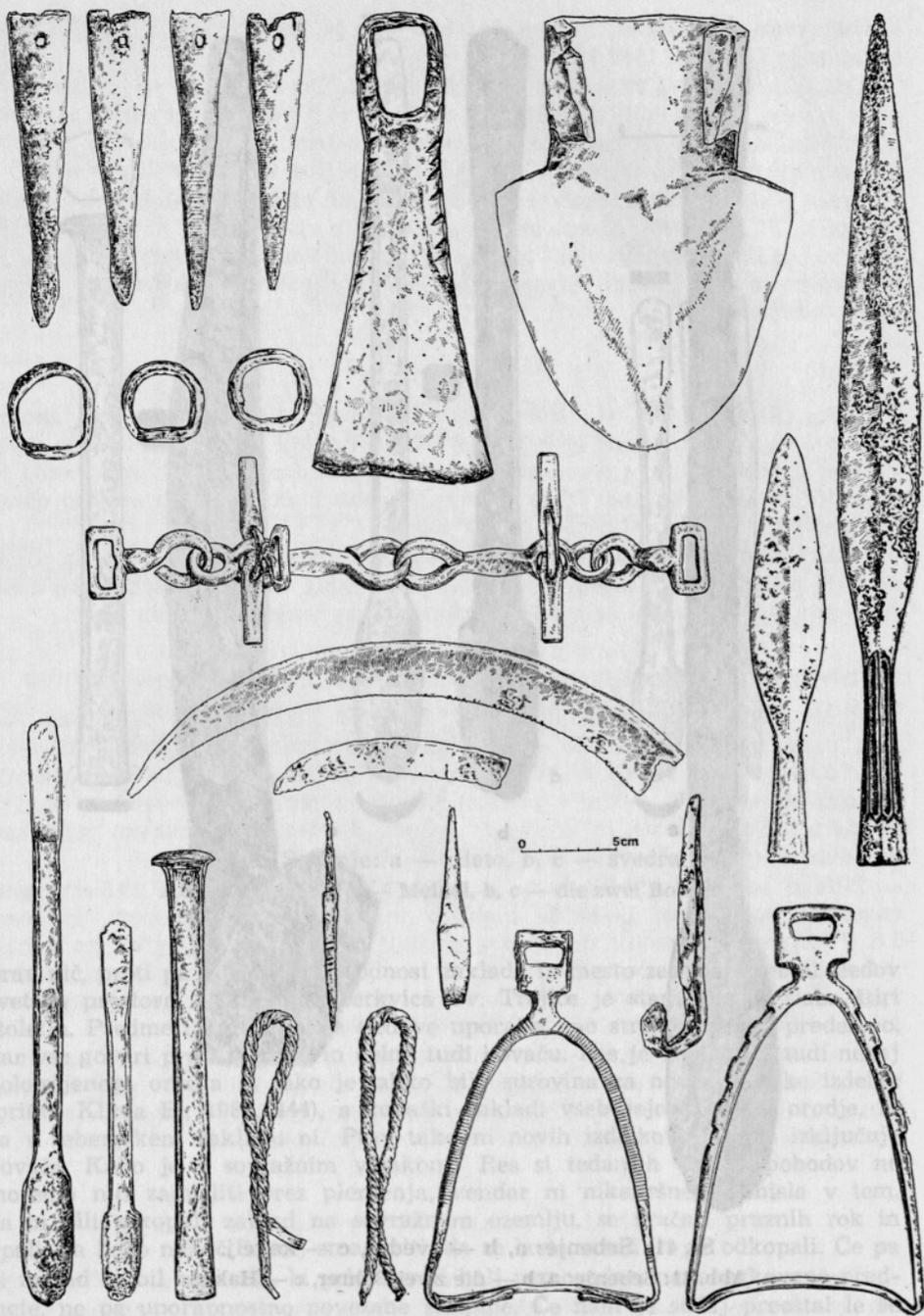
a

b

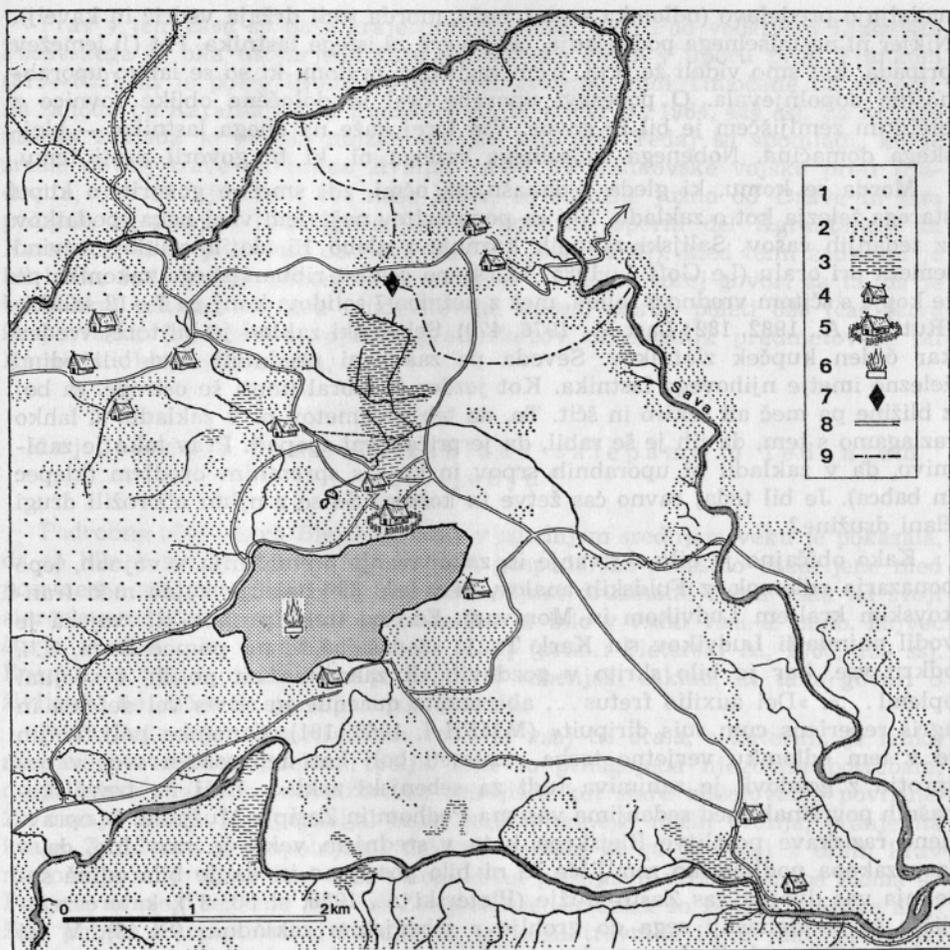
c

Sl. 41: Sebenje: a, b — svedra, c — kavelj.

Abb. 41: Sebenje: a, b — die zwei Bohrer, c — Haken.

Sl. 42: Sebenje. Celotni zaklad.
 Abb. 42: Sebenje. Gesamter Hortfund.

Sl. 43: Poselitev Blejskega kota na začetku 9. st.: 1 — višine nad 650 m n. v., 2 — pobočja bolj strma od 20⁰%, 3 — močvirje, 4 — vas, 5 — županovo gradišče, 6 — domnevno svetišče, 7 — Sebenjski zaklad, 8 — glavne poti, 9 — meja gospodarskega območja vasi Zasip in Mužje.

Abb. 43: Besiedlung der Bleder Region am Beginn des 9. Jh.: 1 — Anhöhen über 650 m ü. M., 2 — Böschungen, steiler als 20⁰%, 3 — Moor, 4 — Dorf, 5 — der Burgwall des Zupan, 6 — vermutliches Heiligtum, 7 — der Sebenjer Hort, 8 — Hauptwege, 9 — Grenze des landwirtschaftlichen Bereiches der Dörfer Zasip und Mužje.

Sestava zaklada izpričuje smiselno zaokrožene skupine predmetov (Sl. 42). Te so: orodje za obdelavo zemlje (lemeži, rovnic), orodje za obdelavo lesa (žličasta svedra), kovine (dleto), usnja (šilo), vojaška in konjeniška oprema (osti kopic, brzda, stremeni), nadomestno orodje (kosirji), surovine za morebitno

nadaljnjo predelavo (odlomka srpov, noža, morda tudi držaja vedric in kavelj). Nikjer ni nesmiselnega podvajanja, očitno gre za istega lastnika. Pet (!) lemežev pripada, kot smo videli že prej, trem različnim oralom, ki so se lahko uporabnostno dopolnjevala. O povezavi uporabe oral in določene oblike rovnice z blejskim zemljiščem je bil že govor. Vse torej kaže na enega lastnika — blejskega domačina. Nobenega smiselnega razloga ni, ki bi govoril proti temu.

Morda se komu, ki gleda z današnjimi očmi, zdi smešno govoriti o kupu starega železja kot o zakladu. Naj za ponazoritev naštejemo vsaj nekaj podatkov iz tedanjih časov. Salijski zakonik kaznuje z globo 15 zlatih solidov tatvino lemeža pri oralu (Le Goff J., 1985, 132 s), po ceniku ribuarijskega zakonika pa je kopje s ščitom vredno 2 solida, meč z nožnico 7 solidov, konj pa 7—12 solidov (Ruttckay A., 1982, 182; Last M., 1976, 470). Sebenjski zaklad je bil torej vreden kar čeden kupček zlatnikov. Seveda pa zakopani predmeti niso bili edino železno imetje njihovega lastnika. Kot jezdec je moral imeti še ostroge, za boj z bližine pa meč ali sekuro in ščit. To, da teh predmetov ni v zakladu, si lahko razlagamo s tem, da jih je še rabil, da je pričakoval spopad. Prav tako je zanimivo, da v zakladu ni uporabnih srpov in kose s spremnim orodjem (klepec in babca). Je bil tedaj ravno čas žetve in košnje? So se z njimi oborožili drugi člani družine?

Kako običajno je bilo skrivanje in zakopavanje premoženja v vojnah, lepo ponazarja odlomek iz Fuldskih analov, ki v letu 869 opisuje vojno med frankovskim kraljem Ludvikom in Moravani. Eno od treh frankovskih vojskà je vodil najmlajši Ludvikov sin Karl. Ta je »zanašajoč se na pomoč Boga, . . . odkril vse, kar je bilo skrito v gozdovih ali zakopano na poljih, s svojimi oplenil . . .«. »Dei auxilio fretus . . . abscondita quaeque in silvis vel defossa in agris reperiens cum suis diripuit« (MMFH I, 1966, 101). Omemba polj, ki jih je v tem odlomku verjetno treba razumeti bolj kot neporaščen svet v nasprotju z gozdovi, je zanimiva tudi za sebenjski zaklad. Leži na travniško-pašnih površinah med sedanjima vasema Podhom in Zasip z Mužjami. Iz opravljene raziskave poselitve Blejskega kota v srednjem veku je razvidno, da v času zakopa podhomske zemljišče še ni bilo poseljeno in da je bila edina sosednja vas dvojna vas Zasip-Mužje (Pleterski A., 1986, sl. 86, 87), katere zemljišče še dandanašnji sega do groblje s sebenjskim zakladom (Sl. 43). V tej vasi bi lahko iskali domovanje nesrečno preminulega lastnika. Ta je skrnil predmete na robu zemljišča domače vasi.

Kdaj je bil zaklad lahko zakopan? Časovno določljiva je le vojaško-konjeniška oprema, ki se vsa časovno ujema v prvi tretjini 9. stoletja. Kot vzrok zakopa torej odpadejo frankovsko-avarske vojne s konca 8. stoletja. Blejski kot je odmaknjen od Panonije, v kateri so v 9. st. potekali pogosti frankovsko-slovanski spopadi. Blizu prepisnega prostora med Panonijo in Italijo se znajde šele konec 9. st., ko začnejo s svojimi vpadi Madžari. Čeprav je seveda mogoče, da je bila ista vojaška oprema v družini v uporabi daljši čas, je zakop zaklada zaradi madžarskega vpada le malo verjeten. Težko si je misliti, da zbira vojaško-konjeniške opreme, katere poreklo je, kot smo videli, različno, v stoletni družinski uporabi ne bi bili dopolnili vsaj z enim mlajšim kosom, še zlasti, ker sta bila tudi orožje in konjeniška oprema podvržena modnim spremembam. Odgovor je vendarle treba iskati v prvi tretjini 9. stoletja.

Prav v tem času so naše kraje pretresli hudi boji. Pod vodstvom Ljudevita Posavskega je bila ustvarjena široka slovanska zveza v uporu proti Frankom (819—822), ki je poleg Ljudevitovih ljudi obsegala tudi Timočane na vzhodu, na zahodu pa Karantance in Karniolce (Grafenauer B., 1964, 424 ss). Za razlago našega zaklada je morda najzanimivejše leto 820. Tedaj so spomladi, ko je zraslo dovolj trave za hrano živalim, odšle tri frankovske vojske proti Ljudevitu, dve od njih tudi čez naše kraje, se združile južno od Drave in tam požigale in plenile. Med vračanjem so pokorile uporni del Karantancev in Karniolce, ki so prebivali ob Savi (Kos F., 1906, št. 61). Med temi zadnjimi je bil lahko tudi lastnik sebenjskega zaklada. — Veliko torej govori za to, da je bil zaklad zakopan v času Ljudevitovega upora, morda poleti 820 (čas žetve in povratka frankovske vojske); protidokazov ni. Lastnik predmetov je bil Karniolec, blejski domačin.

Kaj lahko s pomočjo zaklada sklepamo o tedanjem življenju?

Podrobna obravnava Blejskega kota v zgodnjem srednjem veku je pokazala, da so bile v začetku 9. st. blejske vasi gospodarsko-posestno razdeljene med posamezne svobodnjake, ki so s svojimi ožjimi družinami živeli vsak na svoji staroslovenski kmetiji. Takih gospodarjev je bilo v vsaki vasi le malo, največ štirje, v najmlajše nastalih vaseh še manj (prim.: Pleterski A., 1986, 129 ss). Enemu od teh svobodnjakov je pripadal sebenjski zaklad, ki tako govori o življenju na njegovi staroslovenski kmetiji.

Preživljal se je s kmetijstvom. Imel je vsaj tri orala, s katerimi je lahko na različne načine obdeloval polje. Bila so prilagojena njegovim potrebam, da je lahko oral tako novoizkrčena zemljišča kot stare obdelovalne površine. Za oranje le-teh je uporabljal tedaj najnaprednejši način oranja, oranje na kraje. Z rovnico je dopolnjeval delo na njivah, ki ga je začel z orali. Prav mogoče je z njo obdeloval tudi vinograd na prisojnem vznožju hriba Homa — Pršivca, ki stoji severno od vasi Zasip-Mužje. Pridelek so ženske njegove družine požele s srpi. Kosirji kažejo, da je kosil travnike in si tako preskrbel zimsko krmo za svojo živino. Dleto govori, da je svoje orodje sam vzdrževal. Skrbno je hranil neuporabne železne predmete, da bi jih lahko dal pozneje prekovati. Pri gradnji stavb je spajal posamezne dele z mozniki, za kar je imel lesna svedra. Pri izdelovanju usnjenih izdelkov si je pomagal s šilom.

V času vojne je postal vojak. Imel je svojega konja, na katerem se je boril. Bil je oborožen vsaj z dvema kopjema, najverjetneje je imel še ščit in vsaj sekiro, če ne že meč. Oprema vojaka-konjenika ni bila poceni in samo z dohodki svoje staroslovenske kmetije bi si jo težko privoščil. Verjetno se mi zdi, da si jo je pridobil na vojnem pohodu, kak predmet morda tudi kot dar. Takó bi bilo tudi različno poreklo te opreme razumljivo. Prav v času frankovsko-avarskih bojev, pri katerih so Frankom dejavno pomagali Slovani, je bilo dobrih priložnosti za vojni plen na pretek.

Sebenjski zaklad spreminja vrsto ugibanj o najstarejši slovenski zgodovini v resnice o tedanjem življenju. Razblinil se je mit o nebojevitosti naših prednikov, ki je temeljil na pomanjkanju orožja v grobovih, za kar je sedaj jasno, da je

le posledica pogrebnih navad. Hkrati kaže na hitro sprejemanje vojaških novosti, v tem primeru na uvajanje težke konjenice. Nič manj pa ni pomembno spoznanje o uporabi razvitih in uspešnih načinov kmetovanja. Ljudje, ki so vse to znali in zmogli, pač niso bili popolna igrača usode.

- ANER E. (1952), Die wikingerzeitlichen Kammergräber am Thorsberger Moor. — *Offa* 11, 60—78, Neumünster.
- ATANACKOVIĆ-SALČIĆ V. (1983), Fränkische Waffenfunde in der Herzogowina. — *Balcanoslavica* 10, 17—28, Beograd.
- BAŠ F. (1955), Karta motik na Slovenskem. — *Slovenski etnograf* 8, 93—108, Ljubljana.
- BERANOVÁ M. (1968), Hromadný nález orebního nářadí ze Smolnice a problematika oradla v Čechách v době hradištní. — *Památky archeologické* 59, 521—542, Praha.
- BIALEKOVÁ D. (1977), Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim (Tyropole und Datierung). — *Slovenská archeológia* 25, 103—160, Bratislava.
- BIALEKOVÁ D. (1979), Zur Datierungsfrage archäologischer Quellen aus der ersten Hälfte des 9. Jh. bei den Slawen nördlich der Donau. — v: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, Tome 1, 93—103, Bratislava.
- BIALEKOVÁ D. (1981), *Dávne slovenské kováčstvo*. — *Ars slovacica antiqua* 11, Bratislava. — Zahvaljujem se dr. Bialekovi za prijazno pomoč. Ich danke Dr. Bialeková für ihre freudliche Hilfe.
- BÖHNER K. (1958), Das Grab eines fränkischen Herren aus Morken im Rheinland. — v: *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, 432—468, Berlin.
- BUDINSKÝ-KRIČKA V., TOČÍK A. (1984), Jazdecký hrob 94/1967 z doby avarskej ríše v Košiciach, časť Sebastovce. — v: *Zborník prác Ľudmily Kraskovskej*, 172—195, Bratislava.
- CIGLENEČKI S. (1983), Die Eisenwerkzeuge aus den Befestigten Höhensiedlungen Sloweniens aus der Völkerwanderungszeit. — *Balcanoslavica* 10, 45—54, Beograd.
- ČERNECOV A. V. (1972), K voprosu o proishoždenii vostočnoevropejskogo pluga i ruskoj sohi. — *Vestnik Moskovskogo universiteta*, Serija IX, Istorija, 2, 73—82, Moskva.
- ČERNECOV A. V. (1972 a), O periodizaciji rannej istorii vostočnoslavjanskih pahotnih orudij. — *Sovetskaja arheologija* 3, 135—148, Moskva.
- DANNHEIMER H. (1968), *Epolding-Mühlthal*. — *Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte* 13, München.
- EISNER J. (1948), Základy kovářství v době hradištní v Československu. — *Slavia Antiqua* 1, 367—396, Poznaň.
- ES W. A. van, VERWERS W. J. H. (1980), *Excavations at Dorestad I, The Harbour: Hoogstraat I*. — *Nederlandse Oudheden* 9, Amersfoort.
- FLUKSI J. (1984), Zbirka kovačkog alata Muzeja grada Koprivnice. — *Podravski zbornik* 10, 202—226, Koprivnica.
- FORNI G. (1978), Paléohistoire du paysage et passage de l'horticulture et de l'écobuage céréalicole à la culture à l'airaire dans le »Proche-Orient«. — *Caesarodunum* 13/1, 314—333, Tours.
- FORNI G. (1983), Gli aratri dell'Europa antica, la loro terminologia e il problema della diffusione della cultura celtica a nord e a sud delle Alpi. — v: *Popoli e facies culturali celtiche a nord e a sud delle Alpi dal V al I secolo a. C.*, Atti del Colloquio Internazionale, Milano 14—16 novembre 1980, 76—96, Milano.
- GABROVEC S. (1966), Srednjelatensko obdobje v Sloveniji. — *Arheološki vestnik* 17, 169—242, Ljubljana.
- GRAFENAUER B. (1964), *Zgodovina slovenskega naroda* 1. — Ljubljana.
- GRAFENAUER B. (1970), Poljedelsko orodje. — v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog* 1, 201—218, Ljubljana.
- GRINGMUTH-DALLMER E. (1982), Pfluggeräte des frühen Mittelalters im germanischen Raum — Funde und Befunde. — *Zeitschrift für Archäologie* 16, 177—184, Berlin.
- GRINGMUTH-DALLMER E. (1983), Frühgeschichtliche Pflugspuren in Mitteleuropa. — *Zeitschrift für Archäologie* 17, 205—221, Berlin.
- HENNING J. (1981), Ostasiatische Einflüsse auf die Landwirtschaftliche Produktion Ost- und Südosteuropas im frühen Mittelalter. — *Pliska — Preslav* 3, 66—70, Sofia.

- HENNING J. (1985), Zur Datierung von Werkzeug- und Agrargerätefinden im germanischen Landnahmegebiet zwischen Rhein und oberer Donau (Der Hortfund von Osterburken). — *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 32, 570—594, Mainz.
- KIRPIČNIKOV A. N. (1973), Snarženie vsadnika i verhovogo konja na Rusi IX—XIII vv. — *Arheologija SSSR* E 1-36, Leningrad.
- KLÍMA B. (1985), Velkomoravská kovárna na podhradí v Mikulčicích. — *Památky archeologické* 76, 428—455, Praha.
- KNIFIC T. (1983), *Bled v zgodnjem srednjem veku*. — Disertacija na filozofski fakulteti, Ljubljana. — Dr. Timoteju Knificu se zahvaljujem za pomoč in sodelovanje. Ich danke Dr. Timotej Knific für seine Hilfe und Mitarbeiterschaft.
- KOREN H. (1950), *Pflug und Arl*. — Salzburg.
- KOS F. (1906), *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 2* — Ljubljana.
- KOVÁCS L. (1978—1979), Bemerkungen zur Bewertung der fränkischen Flügellanzten im Karpatenbecken. — *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8—9, 97—119, Budapest.
- KRASNOV J. A. (1978), Opyt postroenija klassifikacii nakonečnikov pahotnyh orudij. — *Sovetskaja arheologija* 4, 98—114, Moskva.
- KRASNOV J. A. (1986), Rannjaja istorija sohi. — *Sovetskaja arheologija* 1, 103—120, Moskva.
- KUNWALD G. (1970), Der Moorfund im Rappendam auf Seeland. — *Prähistorische Zeitschrift* 45, 42—88, Berlin — New York.
- LAST M. (1976), Bewaffnung der Karolingerzeit. — v: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, 466—473, Berlin — New York.
- LE GOFF J. (1985), *Za drugačen srednji vek (Pour un autre moyen âge)*. — Ljubljana.
- MAKAROVIĆ M. (1978), *Kmečko gospodarstvo na Slovenskem*. — Ljubljana.
- MAMONOV V. S. (1952), Starinnye orudija dlja obrabotki počvy iz s. Starosel'e na Dnepre. — *Sovetskaja etnografija* 4, 67—90, Moskva.
- MARIĆ Z. (1975—1976), Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors..a na Gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine. — *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, nova serija* 30—31, 5—99, Sarajevo.
- MĚCHUROVÁ Z. (1983), Třmeny a jiné součásti sedla z časné středověkého období. — *Časopis Moravského Muzea* 68, 61—89, Brno.
- MĚCHUROVÁ Z. (1984), Součásti uzdění koně ve velkomoravském období. — *Archeologia historica* 9, 263—292, Brno.
- MMFH (1966) = *Magnae Moraviae Fontes Historici* 1. — Spisy University J. E. Purkyně v Brně, Filozofická fakultá, 104, Praeae — Brunae.
- NIEDERLE L. (1921), *Život starých Slovanů* 3. — *Slovanské starožitnosti* 9, Praha.
- OREL B. (1955), Ralo na Slovenskem. — *Slovenski etnograf* 8, 31—68, Ljubljana.
- OREL B. (1961), Ralo na Slovenskem. — *Slovenski etnograf* 14, 15—40, Ljubljana.
- PAHIĆ S. (1966), Keltske najdbe v Podravju. — *Arheološki vestnik* 17, 271—336, Ljubljana.
- PAULSEN P. (1969), Flügellanzten. Zum archäologischen Horizont der Wiener »sancta lancea«. — *Frühmittelalterliche Studien* 3, 289—312, Berlin.
- PLETERSKI A. (1986), *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki*. — Dela 1. razreda SAZU 30, Ljubljana.
- RIKMAN E. A. (1970), Poselenie pervyh stoletij našej ery Sobar' v Moldavii. — *Sovetskaja arheologija* 2, 180—197, Moskva.
- RUTTKAY A. (1976), Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei. — *Slovenská archeológia* 24, 245—395, Bratislava.
- RUTTKAY A. (1982), The Organization of Troops, Warfare and Arms in the Period of the Great Moravian State. — *Slovenská archeológia* 30, 165—198, Bratislava.
- SEABY W., WOODFIELD P. (1980), Viking Stirrups from England and their Background. — *Medieval Archaeology* 24, 87—122, London.
- STANTCHEV S. (1953), Un monument de l'agriculture slave à Plisca. — *Slavia Antiqua* 4, 338—349, Poznań — Wrocław.

- STEENBERG A. (1980), Agrartechnik der Eisenzeit und des frühen Mittelalters. — v: *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung II*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Dritte Folge 116, 55—76, Göttingen.
- STEIN F. (1961), Das alamannische Gräberfeld von Göggingen, Ldkr. Augsburg. — *Bayerische Vorgeschichte — Blätter* 26, 75—107, München.
- STERN H. (1955), Poésies et représentations carolingiennes et byzantines des mois. — *Revue archéologique* 45, 141—186, Paris.
- SACH F. (1963), Soustava oradel Starého světa a zařazení nářadí z území Československa. — *Vědecké práce Zemědělského muzea*, 171—231, Praha.
- SACH F. (1968), Proposal for the Classification of Pre-Industrial Tilling Implements. — *Tools and Tillage I/1*, 3—27, Copenhagen.
- VEJNÍČ S. (1983), Medieval Weapons and Implements Deriving from the Middle Morava Basin. — *Balcanoslavica* 10, 137—157, Beograd.
- WHITE K. D. (1967), *Agricultural Implements of the Roman World*. — Cambridge.
- WYSS R. (1974), Technik, Wirtschaft, Handel und Kriegswesen der Eisenzeit. — *Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz* 4, 105—138, Basel.
- YPEY J. (1982), Flügellanzen in niederländischen Sammlungen. — v: *Vor- und Frühgeschichte des unteren Niederrheins*, Quellenschriften zur westdeutschen Vor- und Frühgeschichte 10, 241—267, Bonn. — Zahvaljujem se gospe Ypey-Janssen za požrtvovalno pomoč. Ich danke Frau Ypey-Janssen für ihre opferwillige Hilfe.
- ZOLTÁN S. (1974), A frank szárnyas lándzsák régészeti és természettudományos vizsgálat. — *Dissertationes archaeologicae* II/3, 3—59, Budapest.
- ŽAK J. (1960), Eine skandinavische frühmittelalterliche Eisenlanzenspitze aus Grosspolen. — *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1959, 136—148, Lund.

DER HORTFUND VON SEBENJE

Übersetzung

Im Frühsommer des J. 1985 stieß in Sebenje bei Bled der Einheimische Tone Jarkovič beim Durchgraben einer Steinhalde auf einen aus 24 Eisengegenständen bestehenden Hortfund. Die Gerüchte über diesen Fund gelangten in ein paar Tagen dem Pfarrer Franc Oražem von Zasip zu Ohren. Der Pfarrer, der sich als Amateur mit der Ortsgeschichte befaßt, verständigte am 5. Juli 1985 das oben genannte Institut darüber. Am folgenden Tag dokumentierten Timotej Knific (Oddelek za arheologijo Filozofske fakultete, Ljubljana) und Andrej Pleterski die gefundenen Frühmittelalterlichen Gegenstände und den Fundort in Sebenje. Dieser wurde am 10. Juli 1985 archäologisch untersucht, während der Hortfund bald danach vom Nationalmuseum (Narodni muzej) in Ljubljana abgekauft wurde, wo er gegenwärtig unter den Inventarnummern S-2341 bis S-2364 verwahrt wird.

Der Fundort

Sebenje ist eine jüngere Siedlung zwischen den Dörfern Podhom und Zasip, zwei Kilometer nördlich des Bleder Sees in Nordwestslowenien. Die Siedlung und die zwei Dörfer liegen im bewegten, sich in Richtung Bled erstreckenden

Moränengelände unter dem bewaldeten Hom (839 m), über Flachlandwiesen und Feldern. Am Südrand von Sebenje erhebt sich am Rande der Gletscherwälle die Kirche Sv. Trojica (der Hl. Dreifaltigkeit), deren Nachbar auf dem sanft abfallenden Hang das Haus des T. Jarkovič ist (**Abb. 1**) Unterhalb der Kirche und des Hauses ist auf der Flur mit dem bezeichnenden Namen (nach dem Josephinischen Kataster) U hribeh (= in den Bergen) eine niedrige, von der Südwestecke des Hauses 5 m entfernte Steinhalde (**Abb. 2**). Sie erhebt sich auf einem abfallenden, grasbewachsenen Grundstück (Parz. Nr. 107/2, K. G. Podhom); daraus wachsen einige Bäume und Unterholz, im Durchmesser mißt sie ungefähr 5 m, in die Höhe 0,80 m. Im Sommer 1985 war in ihrer Osthälfte ein Holzstapel aufgeschichtet.

Am Dienstag, den 25. Juni j. J. schickte sich Tone Jarkovič an, aus dieser Halde einige Steine auszugraben, da er im Garten unterhalb seines Hauses im Laufe Sommers einen Schuppen mit Betonfundament errichten wollte. Kaum hatte er an der Südseite unter dem Haldenscheitel einige Steine herausgezogen, traf er auf eine Lanzenspitze wonach er aus der Halde sorgfältig noch die übrigen Gegenstände auflas. Sie lagen 0,15 bis 0,20 m unter der Erdoberfläche und 0,50 m in die Breite, einer neben den anderen gelegt und mit einigen Steinen überdeckt. Darauf vergrößerte T. Jarkovič den Aushub ein wenig und hörte mit dem weiteren Durchgraben der Halde auf (**Abb. 3**). Als wir am 6. Juli 1985 dem Fundort besichtigten, war die Grube ungefähr $0,70 \times 0,70$ m groß und 0,50 m tief.

Den archäologischen Eingriff in die Halde führten wir, wie vorerwähnt, nach einigen Tagen durch, am 10. Juli; zunächst erforschte Slavko Ciglenceki (Institut za arheologijo ZRC SAZU, Ljubljana) die Halde mittels eines Detektors, worauf Timotej Knific und ich den ursprünglichen Aushub verbreiterten und vertieften, so daß fast das ganze Südwestviertel der Steinhalde beseitigt wurde (**Abb. 4**). Es kamen keine neuen Funde zutage, die Versuchsgrabung ergab nur, wie die Halde zusammengesetzt war.

Überdeckt war sie von einer 0,10 m dicken Erdschicht. Darunter lag eine 0,35 m starke Schicht größeren Gletschergerölls und dazwischen war der Hort verborgen. Aus der Unterschicht ragten zwischen das Geröll größere, vom Gletscher abgeschliffene Felsen, die stellenweise auf einer dünnen Erdschicht auflagen. Die Felsen und Erdschicht war zumindest 0,15 m stark. Darunter befand sich eine 0,20 m dicke kleinsteinige Schicht. In den aufgezählten Schichten waren die Steine sehr locker aufgeschichtet, so daß dazwischen auch faustgroße Lücken klafften; Erde war in geringem Ausmaß vertreten, jedenfalls weniger, als der Nordquerschnitt durch die Halde aufweist, weil dort die Lücken zwischen den Steinen bereits die Erde ausgefüllt hatte, die beim Graben von der Oberfläche heruntergeglitten war (**Abb. 4**). Die ursprüngliche Erde zwischen den Steinen war braun und trocken. Die Halde war ausgesprochen steinig, schon die bloße Versuchsgrabung förderte einen beträchtlichen Haufen von auch bis 0,40 m großen Felsen und Steinen an den Tag (**Abb. 5**). Sämtliche aufgezählten Schichten lagen auf einer aus größeren und kleineren Steinen zusammengesetzten Schicht auf, zwischen denen sich kompakte, rötlich-braune lehmige Erde befand. Diese Schicht, welche die natürliche Grundlage bildet, verfolgten wir in der Mitte der Halde 0,30 m tief, erreichten jedoch die Sohle nicht (**Abb. 4**).

Der Unterteil der Halde ist zweifellos natürlichen Ursprungs und auf die Gletschertätigkeit zurückzuführen. Die Steine darüber dürften hingegen, wie es aufgrund der ähnlichen Steinhalden in der Mulde östlich des Jarkovič-Hauses (Flur Na jamah = Auf den Gruben) der Fall zu sein scheint, anlässlich der Rodung des Grundstücks von den Ackerrainen zusammengetragen worden sein, noch ehe der Hort vergraben wurde.

Der Hort

Alle Gegenstände sind sehr gut erhalten, da sie in der trockenen, luftigen Halde lagen. Der Finder säuberte sie mit einer Drahtbürste. Seinem Bericht zufolge waren neben und in den Gegenständen keine Holz- oder Holzkohlereste, desgleichen waren keine Stifte vorhanden, mit welchen die Gegenstände an die Holzteile der Geräte und Waffen befestigt gewesen wären. Da die Gegenstände noch verwendbar sind, schliff er den Meißel und versuchsweise ein Teilchen der Schneide der größeren Lanzenspitze. — Nach der Unterredung mit dem Finder und aufgrund unserer Erforschung der Halde läßt sich behaupten, daß die 24 Gegenstände den gesamten Hort ausmachen. Ich will sie der Reihe nach beschreiben.

Die Lanzenspitzen

Lanzenspitze (**Abb. 6 a**). Inv. Nr.: NM S-2344. Gesamtlänge 43,8 cm, Blattlänge 33,5 cm, größte Blattbreite 4,3 cm, größte Blattstärke 0,55 cm, Länge der Schäftung 10,3 cm, größter Außendurchmesser der Schäftung 2,7 cm, größter Innendurchmesser der Schäftung 2,1 cm, Stärke der Schäftungswand 0,3 cm. Die Spitze ist aus Eisen geschmiedet. Die Oberfläche bedeckt größtenteils noch immer rostfeste Patina. Wo diese nicht erhalten ist, hat der Rost die Spitze angegriffen. Am stärksten zerfressen ist das obere Ende der Spitze, was sich damit erklären ließe, daß dieser Teil zuerst die Schutzschicht gegen den Rost verloren hat (Durchdringen eines Panzers?). Das Blatt ist lang und schmal, mit größter Breite näher der Schäftung. Es ist keine Damaszierung ersichtlich, weder mit bloßem Auge, noch auf der Röntgenaufnahme. Das Blatt geht allmählich in die Schäftung über. Diese ist Tüllenförmig, kaum wahrnehmbar achteckig. Die so entstandenen Felder sind verziert, jedes mit einer flachen, mit scharf eingeschnittener Furche umrahmten Rinne (**Abb. 7**). An einer Seite ist die Verbindung der Schäftung mit dem Schaft ersichtlich. Diese Verbindung überdeckt teilweise die Verzierung, die also schon vorher angebracht worden war. 0,6 cm vom unteren Schäftungsrand ist beiderseits je eine kleine runde Öffnung mit 0,4 cm Durchmesser. Vor der Seite betrachtet, liegt die Schäftungsachse nicht ganz in der Blattachse. Das Gewicht der Spitze betrug am 9. 1. 1986 363 g.

Lanzenspitze (**Abb. 6 b**). Inv. Nr.: NM S-2345. Gesamtlänge 22,1 cm, Blattlänge 14,6 cm, größte Blattbreite 3,9 cm, größte Blattstärke 0,6 cm, Schäftungslänge 6,5 cm, größter Außendurchmesser der Schäftung 2,1 cm, größter Innendurchmesser der Schäftung 1,6 cm, Stärke der Schäftungswand 0,25 cm. Die Spitze ist aus Eisen geschmiedet. Gut erhalten. Das Blatt ist in Hinblick auf

die Länge breit, mit größter Breite näher der Schäftung. Es geht scharf in die Schäftung über, die Grenze ist beiderseits mit einem Doppelkamm bezeichnet. Die Außenfläche der Tüllenförmigen Schäftung ist kaum wahrnehmbar achteckig. 0,2 cm vom unteren Schäftungsrand ist an jeder Seite eine Kerbe und darin eine 0,2 cm große rechteckige Öffnung. Von der Seite betrachtet, verläuft die Schäftungsachse nicht in der Blattachse. Das Gewicht der Spitze betrug am 9. 1. 1986 164 g.

Die zuerst angeführte Lanzenspitze stimmt nach der Form, Größe und Verzierung mit der Gruppe von Flügellanzenspitzen überein (Ypey J., 1982, 246 f.). Sie weicht davon nur durch ein Detail ab. Sie hat keine Flügel! Diese Eigenheit ist jedoch kein Grund gegen ihre Einordnung. Die zwei Löcher am unteren Rand der Tüllenförmigen Schäftung wurden für die zwei Stifte angebracht, mit welchen die Spitze an den Lanzenschaft befestigt war. Diese Stifte hatten oft betont große, halbkreisförmige Köpfchen, die deshalb schon an sich den Anschein von Flügeln erwecken konnten. So erörtert z. B. P. Paulsen im Zusammenhang mit den Flügellanzenspitzen auch die Spitzen, die lediglich Stifte mit großen Köpfchen aufweisen (**Abb. 10 b**) aber keine Flügel (Paulsen P., 1969, 297 f.). Ypey erwähnt unter den Flügellanzenspitzen in Bergen in Norwegen auch solche ohne Flügel (Ypey J., 1982, 247). Demnach ist für die Einordnung des Gegenstandes die Summe der Merkmale entscheidend und nicht nur eines davon, wenn es auch der Gruppe den Namen gibt.

Flügellanzen sind massenhaft in Europa verbreitet. Vielleicht ist es eben deshalb noch nicht zu ihrer monographischen Bearbeitung gekommen, die einzelnen Autoren haben nämlich nur die Exemplare aus den ihnen erreichbaren Bereichen erörtert. Dies sind größtenteils Zufallsfunde, was noch insbesondere für die germanischen Bereiche gilt, wo vom 7. Jh. weiter der Brauch der Grabbeigaben aufgegeben wurde. Deswegen ist für die Flügellanzen noch immer keine genauere Typologie mit der Zeit der Dauer der einzelnen charakteristischen Formen ausgearbeitet worden.

Die letzte und übersichtlichste Erörterung stammt von J. Ypey (Ypey J., 1982). Er hat die Flügellanzenspitzen aus den unterschiedlichen holländischen Sammlungen vorgestellt. Als Fachmann fürs Damasizieren hat er eingehend diese Verzierungstechnik des Spitzenblattes vorgestellt, denn, wie er hervorhebt, diese Schmiedetechnik hat bei der Lanze keinerlei Bedeutung für ihre Verwendung, sondern dient nur der Verzierung. Er hat mehrere unterschiedliche Damaszierungsweisen bestimmt. Der Form nach unterschied er Spitzen mit breitem und schmalen Blatt, ferner Spitzen mit fließendem Übergang vom Blatt zur Schäftung sowie solche mit scharf betontem Übergang. Am detailliertesten hat er die Verzierungsentwicklung auf der Schäftung aufgegliedert, die folgendermaßen erfolgt sein soll: Rinnen auf der achteckigen Schäftung als ihre Bereicherung (**Abb. 8 a, b**), dann wurden die Rinnenurrisse mit scharfen, schmalen Furchen betont (**Abb. 8 c**), wobei sich die Rinnen selbst mehr und mehr verloren (**Abb. 9 a**), es bleiben nur die Randfurchen zurück (**Abb. 9 b**), und schließlich kann sogar das ursprüngliche Muster der Umrandung in Vergessenheit geraten (**Abb. 9 c**).

Zu unserer Spitze zurückkehrend, können wir sagen, daß sie zu jenen mit schmalen, nicht mit Damasizierung verziertem Blatt gehört, sein Übergang in die Schäftung ist fließend und diese ist noch auf »klassische« Weise mit gut

sichtbaren Rinnen und Umrandungsfurchen verziert. Leider hat das Adjektiv »klassisch« keine genaue zeitliche Ausdruckskraft. Zugleich ist die Tatsache zu berücksichtigen, daß die einzelnen Verzierungsformen gleichzeitig lebten. Die Spitze mit der Anfangsform der Verzierung (**Abb. 8 a**) setzt Ypey wegen der Aufhalter ins 7. Jh., die richtigen Flügel erscheinen ja erst später (Ypey J., 1982, 246). Nach der Analyse von J. Žak erscheinen Lanzenspitzen, deren Schäftung mit Furchen in Spitzbogenform verziert ist, in Frankreich bereits in der zweiten Hälfte des 8. Jh. und kommen dann zwischen 800 und 1000 massenhaft in Skandinavien vor (Žak J., 1959, 140 ff.). Bei den Exemplaren, die er erörtert, erwähnt er keine Flügel. Interessant ist die Flügellanzenspitze (**Abb. 10 a**) aus Grab IV unter dem Grabhügel auf der Anhöhe Mollhoy bei der Ortschaft Süderbrarup in Schleswig-Holstein. Die Schäftungsverzierung ist zumindest auf der veröffentlichten Seite mittels vierer dicht beieinander liegender tiefer Rinnen ausgeführt. Das Grab enthielt unter anderem auch eine Münze aus der Zeit um 900 oder noch ein wenig später (Aner E., 1952, 70 f.). Diese Verzierung läßt sich lediglich anhand der oben angeführten Entwicklung nicht erklären. Offensichtlich kam es nicht nur vor, daß die Tüllenrinnen verschwanden, sondern sie konnten, wie in diesem Fall, sogar über die Umrandungsfurchen überwiegen. Jedenfalls geht es aber auch hier schon um die »postklassische« Periode. — Zusammenfassend formuliert darf die klassische Verzierung der Spitze aus Sebenje weder dem 7. Jh. noch dem 10. Jh. zu nahe gesetzt werden.

Der Heimatbereich der Flügellanzen soll das alamanisch-fränkische Territorium sein, wobei jedoch Ypey die Meinung vertritt, daß sich der Bereich vielleicht noch enger umreißen ließe (Ypey J., 1982, 247). Der von allen Autoren wiederholte Gedanke, daß sie in Werkstätten am Rhein hergestellt wurden, ist sehr wahrscheinlich, vor allem für die skandinavischen Beispiele ist indessen gleich wahrscheinlich auch die heimische Verfertigung. Interessant ist die metallographische Analyse der ungarischen Spitzen, die nachgewiesen hat, daß das Metall in der Regel aus Erzlagern der Region Pfalz herrührt, daß also die Spitzen in rheinischen Werkstätten geschmiedet wurden (Zoltán S., 1974, 56). Die gleiche Herkunft ist für die Sebenjer Spitze vorauszusetzen.

In Pannonien sollen im 9. Jh. die Flügellanzen ein Zeichen der fränkischen Herrschaft sein (Kovács L., 1978—1979, 107). Falls auch die Sebenjer Spitze in Bled erst mit der fränkischen Oberherrschaft über unsere Regionen erschien, dann ist sie nicht früher als Ende des 8. Jh. hergelaufen, was zur Deutung ihrer Schäftungsverzierung nicht im Gegensatz steht.

Von der kleineren Lanzenspitze aus dem Sebenjer Hortfund läßt sich nur wenig sagen. Was die Form angeht, ist sie reichlich unausgeprägt und könnte noch am ehesten in die Gruppe III der Lanzenspitzen nach Ruttkay gesetzt werden (Ruttkay A., 1976, 300). Hin reihen sie ein ihre Größe, der scharfe Übergang vom Blatt in die Schäftung, die größte Breite im Blattunterteil. Zeitlich sind die schmaleren unbestimmbar, jene mit breitem Blatt und kurzer Schäftung dürften mit den Funden aus den großmährischen Gräbern übereinstimmen (Ruttkay A., 1976, 301). — Auch diese Sebenjer Lanzenspitze war an den Lanzenschaft mittels zweier Stifte befestigt. Interessant ist der Doppelkamm am Übergang des Blattes in die Schäftung. Einen einfachen Kamm an derselben Stelle besitzt auch die Flügellanzenspitze aus dem unga-

rischen Fundort Tiszalök-Rázom (Zoltán S., 1974, T. II: 1). Desgleichen nähern die Sebenjer Spitze die achteckige Schäftung sowie die allgemeine Blattform den Flügellanzenspitzen an. Im fränkischen Bereich waren keine Analogien dazu zu finden. Es kann angenommen werden, daß es sich um ein einheimisches Erzeugnis handelt, wobei sich der Verfertiger einige Formen der Flügellanzenspitzen zum Vorbild genommen haben dürfte.

Die Steigbügel

Steigbügel (**Abb. 11**). Inv. Nr.: NM S-2342. Größte Höhe 19,5 cm, größte Außenbreite 12,3 cm, größte Innenbreite 11,6 cm, Außenhöhe des Öhrs 3,1 cm, innere bis 0,9 cm, Außenbreite des Öhrs 3,1 cm, innere bis 2,1 cm. Das Ohr ist fast quadratisch, dem Unterteil zu wird es kaum wahrnehmbar enger. Im Querschnitt ist es flach, 0,4 cm dick, nur der linke und der rechte Außenrand sind verdickt und erreichen eine Stärke von 0,7 cm. Die Innenöffnung ist trapezoid mit abgerundeten Ecken. Das Ohr ist vom Bügel durch einen Hals von gleicher Stärke abgetrennt, der 1,3 cm breit ist. Die Innenhöhe des Bügels zwischen seinem Scheitel und dem Trittstegscheitel beträgt 12,9 cm und übertrifft so um ein geringfügiges die größte Breite. Der Bügelscheitel ist abgerundet. Beide Bügelschenkel sind an den Außenseiten mit Parallelfurchen verziert. Eine Tauschierung ist auch auf der Röntgenaufnahme nicht zu bemerken. Der Bügelquerschnitt ist dreieckig, die Innenfläche, die im Unterteil der Schenkel gerade ist, weist am Oberteil eine flache dreifache Rinne auf. Im Unterteil sind die zwei Schenkel abgeplattet und verbreitern sich dreieckig in den Trittsteg. Ihre größte Breite erreichen sie beim Übergang in den Trittsteg und sind gleich gestaltet wie dieser. Der Trittsteg ist platt, bis 4,6 cm breit, 0,3 cm dick und in der Mitte sowie an den Seiten mit je einer Rippe verstärkt, die bis 0,5 cm dick und ein wenig konkav ist. Sein ursprünglicher Mittelteil fehlt, er wurde mittels eines Plättchens gleicher Formen und Dimensionen repariert, das mittels vierer Niete vom Schmied angeschweißt wurde. Der Steigbügel ist aus Eisen. Sein Gewicht betrug am 9. 1. 1986 272 g.

Steigbügel (**Abb. 12**). Inv. Nr.: NM S-2341. Größte Breite 21,0 cm, größte Außenbreite 12,4 cm, größte Innenbreite 11,5 cm, Außenhöhe des Öhrs 3,2 cm, innere bis 0,9 cm, Außenbreite des Öhrs bis 4,2 cm, innere bis 2,2 cm. Das Ohr ist fast rechteckig, dem Unterteil zu verbreitert es sich kaum wahrnehmbar. Im Querschnitt ist es flach, bis 0,7 cm dick, die Ränder sind abgerundet. Die innere Öffnung ist trapezoid mit abgerundeten Ecken. Auf der Röntgenaufnahme ist die Fortsetzung der einzelnen Bügel schenkel in das Ohr sichtbar (**Abb. 13**), das also durch Verengung des Oberteils des Bügelanfangs entstanden ist. Das Ohr ist vom Bügel durch einen Hals gleicher Stärke abgetrennt, der 2,3 cm, breit ist. Die Innenhöhe des Bügels zwischen seinem Scheitel und dem Trittstegscheitel beträgt 14,2 cm und übertrifft also die größte Breite um 2,7 cm. Der Bügelscheitel ist abgerundet. Beide Bügelschenkel sind an der Außenseite mit rechteckigen Ausbucklungen verziert. Im Querschnitt bei der Ausbucklung hat der Bügel die Form eines $1,0 \times 1,1$ cm großen Rechtecks, im Querschnitt über die Eintiefung dagegen eines Dreiecks mit stark abgerundeten Ecken. Im Unterteil sind die zwei Schenkel abgeplattet und verbreitern sich dreieckig in den Trittsteg. Ihre größte Breite erlangen sie schon 2 cm über

dem Übergang in den Trittsteg und sind gleich gestaltet wie dieser. Der Trittsteg ist platt, bis 5,1 cm breit, 0,3 cm dick, in der Mitte und an beiden Seiten mit je einer Rippe verstärkt, die bis 0,6 cm dick und konkav ist. Der Steigbügel ist aus Eisen. Sein Gewicht betrug am 9. 1. 1986 433 g.

Die beiden Steigbügel sind verschieden, was gar nicht ungewöhnlich ist. In zahlreichen Gräbern jener Zeit kommen aus verschiedenen gestalteten Steigbügeln bestehende Steigbügelpaare vor. Obwohl der größere Sebenjer Steigbügel beträchtlich schwerer ist als der kleinere und sie sich in zahlreichen Einzelheiten voneinander unterscheiden, gleichen sie einander nach der Länge des Trittstegs. Die zwei Schenkel des größeren Steigbügels sind vor dem Übergang in den Trittsteg gerade, wogegen sie bei dem kleineren ein wenig herausgebogen sind, ein Hinweis darauf, daß die Länge des ursprünglichen Trittstegs kleiner war. Mit der Verfertigung des neuen Trittstegs wurde absichtlich eine größere Spannweite des Bügels erreicht, der dadurch mit dem größeren Steigbügel in Einklang gebracht wurde. Es läßt sich die wahrscheinliche Behauptung aufstellen, daß der neue Trittsteg am kleineren Steigbügel nicht deshalb gemacht wurde, weil der alte beschädigt gewesen wäre, vielmehr deshalb, weil der Eigentümer einen seinem Fuß entsprechenden, größeren Trittsteg wünschte. Die Füße, die beide Steigbügel verwendeten, waren ja gleich groß! Der wahrscheinlichste Schluß ist, daß die beiden Steigbügel demselben Menschen gehörten, der nicht der ursprüngliche Eigentümer des kleineren Steigbügels war.

Steigbügel waren schon im 8. Jh. europaweit verbreitet. Leider ist noch immer keine genauere zeitliche und formale Gliederung der Steigbügel gemacht worden, die vermutlich möglich ist, doch wegen der räumlichen und zeitlichen Spannweite und der ziemlichen Kargheit der Fundumstände eine höchst mühselige Arbeit wäre. Einen Abriss der europäischen Entwicklung bietet das Werk von Seaby und Woodfield (Seaby W., Woodfield P., 1980), das eingehender auf die Wikinger Steigbügel eingeht, wogegen es hinsichtlich der europäischen Wiege der Steigbügel — Pannonien — zu bescheiden ist. Dabei ist ihre Aufgliederung interessanter vom formalen als vom zeitlichen Standpunkt, sie vermuten ja selbst in Nordwesteuropa vom 9. Jh. weiter die gleichzeitige Existenz unterschiedlicher Formen, die miteinander verschmolzen (Seaby W., Woodfield P., 1980, 94). Für uns ist am interessantesten die genaue Aufgliederung der tschechoslowakischen Steigbügel (Měchurová Z., 1983), anhand derer sich die zwei Sebenjer Steigbügel mit Leichtigkeit bestimmen lassen. Der kleinere gehört zum Typ I 1 A, für den ein runder oder nur mäßig zugespitzter Bügel charakteristisch ist und ein meistens breiter, gerader oder konkaver Trittsteg, der manchmal eine plastische Rippe aufweist. Die Öse ist länglich mit gleicher Öffnung und vom Bügel durch einen Hals abgetrennt. Die Schenkel sind glatt und verbreitern sich dreieckig in den Trittsteg (Měchurová Z., 1983, 67 f.). Typ I 1 schließt in sich die Steigbügel aus den vorgrößmährischen Hortfunden, die noch alle Anzeichen der awarischen Formen aufweisen, ferner jene Formen, die sich an die awarischen in der bereits völlig slawischen Umwelt mit gewissen karolingischen Elementen binden, und Beispiele, die schon Kontakte mit dem Norden verraten. Dem abgerundeten Bügel und dem so bestimmten Ursprung nach gehört diese Variante zum östlichen, aus den nomadischen Formen abgeleiteten Typ. In der ČSSR kann sie

rahmenmäßig in den Zeitabschnitt des ganzen 9. und des Beginns des 10. Jh. datiert werden (Měchurová Z., 1983, 70).

Der kleinere Sebenjer Steigbügel besitzt alle aufgezählten Merkmale, nur der Bügel ist nicht glatt, sondern quer zerfurcht. Ein Bügel ähnlicher Formen, also des Typs I 1, der sich der Untervariante B nach Měchurová zuschreiben ließe, wurde im Grab 94 auf der Flur Lapiše bei Šebastovce, Košice in der Slowakei entdeckt (Budinský-Krička V., Točík A., 1984, obr. 2: 5, 6). Es handelt sich um das Kriegergrab eines awarischen Reiters. Dieser Bügel hat ebenfalls einen zerfurchten Bügel. Die Furchen entstanden infolge des Tauschierens. Das Grab wird zeitlich in die zweite Hälfte des 8. Jh. eingeordnet (Budinský-Krička V., Točík A., 1984, 189 f.). Demnach ahmt der Sebenjer Steigbügel diese Verzierung nach, jedoch nur mit den dicht angebrachten Furchen, nicht aber auch mit Einlagen edleren Metalls. Auch die verhältnismäßig enge Öse des Sebenjer Steigbügels mit seinen zwei verdickten Außenrändern erinnert noch ziemlich stark an die Ösen einer bestimmten Form der runden awarischen Steigbügel (vgl.: Seaby W., Woddfield P., 1980, Fig. 4, 8). Die angeführten Einzelheiten zeigen, daß der kleinere Sebenjer Steigbügel seiner Entstehung nach an den Beginn des Typs I 1 zu setzen ist, in die vorgroßmährische Periode, für die der Stil Blatnica-Mikulčice charakteristisch ist. Dieser umfaßt den weitgespannten Bereich von Mähren bis Dalmatien und hat sich aus drei Elementen ausgestaltet: awarischen, karolingischen und slawischen. Er kann in einen älteren und einen jüngeren Zeitabschnitt aufgeteilt werden. Der ältere setzt im letzten Jahrzehnt des 8. Jh. ein und dauert ungefähr bis zum Ende der Regierungszeit Karls des Großen, der jüngere dauert aber dann bis zum Regierungsantritt Rastislavs (846). Im älteren Zeitabschnitt sind sämtliche drei Elemente noch deutlich unterscheidbar, das awarische als Überbleibsel, das karolingische als Import, wogegen sie im jüngeren schöpferisch verschmolzen sind (vgl.: Bialeková D., 1979). Wir werden uns wohl nicht sehr irren, wenn wir den kleineren Sebenjer Steigbügel nach seiner Entstehungszeit der Zeitstufe Blatnica-Mikulčice I zuschreiben.

Der größere Sebenjer Steigbügel gehört dem Typ I 2 nach Měchurová an. Der unterscheidet sich vom Typ I 1 durch seinen wulstartig gegliederten Bügel, der in der Regel mit Messing- oder Bronzedraht tauschiert ist. Typ I 2 ist für die erste Hälfte des 9. Jh. charakteristisch und namentlich die neueren Funde deuten darauf hin, daß es sich um ein charakteristisches einheimisches Erzeugnis der großmährischen Burgwälle handeln könnte (Měchurová Z., 1983, 70 f.).

— Die Notwendigkeit des Bestehens einer einheimischen, mährischen Bewaffnungs-»Industrie« hat anschaulich A. Ruttkay in seiner Abhandlung über die Organisation des Heeres, der Kriegsführung und Bewaffnung in der Periode des Großmährischen Reiches bewiesen (Ruttkay A., 1982). Es forderten sie die ständigen bewaffneten Zusammenstöße, das Bestehen des zahlreichen Heeres der Mähren, der Wunsch nach Unabhängigkeit von ausländischen Lieferanten, während sie durch die entwickelte einheimische gewerbliche Eisenverarbeitung bedingt war. So ist für den größeren Sebenjer Steigbügel als sehr wahrscheinlich die mährische Herkunft anzunehmen, fast gleich groß ist diese in dessen auch für den kleineren. Viel geringer ist die Wahrscheinlichkeit, daß sie von einem Schmied aus Bled oder seiner Umgebung verfertigt worden

wären, schon auch deshalb, weil dann Symmetrie der zwei Steigbügel anstatt des sich abzeichnenden offensichtlichen Unterschieds zu erwarten wäre (Abb. 14).

Die zwei Steigbügel sagen überdies einiges über das Reiten und die Kampfweise aus. Die halbkreisförmigen oder dreieckigen Steigbügel mit geradem oder konkavem Trittsteg stehen in Zusammenhang mit dem Reiten mit ausgestreckten Beinen, der Existenz der schweren Reiterei und dem härteren, besohlenen Schuhzeug (Ruttkay A., 1976, 353). Die kräftige Öse sowie die flachen und sehr starken Trittstege waren als Stütze beim Schwertkampf nötig. Es handelt sich um ausgeprägten karolingischen Einfluß, denn die Awaren verwendeten das schwere zweischneidige Schwert nicht (Ruttkay A., 1982, 190). — Interessant ist Ruttkays Analyse der Ausrüstung in den mährischen Kriegergräbern. Nicht weniger als 85,2 % aller Schwerter fanden sich in den Gräbern mit Reiterbeigaben. Auch die Beschreibungen des fränkischen Heeres weisen nach, daß das Schwert in der Regel eine Reiterwaffe war (Ruttkay A., 1982, 182).

Folglich kämpfte der Eigentümer der Sebenjer Steigbügel als schwerer Reiter. Bewaffnet war er mit einer Lanze, höchstwahrscheinlich einem Schwert und daß er ein starkes und rassiges Pferd besaß, bezeugt die Trense, deren derbes Mundstück eigens für die Beherrschung solcher Pferde geschaffen war.

Die Trense

Trense (Abb. 15). Inv. Nr.: NM S-2343. Sie besteht aus sechs beweglich zusammengesetzten Teilen. Der Teil, den das Pferd im Maul hält, ist das Mundstück. Es ist aus zwei Teilen gefertigt. Jeder hat an einer Seite eine geschlossene, durch die geschlossene Schlinge des zweiten Teiles gefädelt Schlinge. Die Schlingen sind im Querschnitt viereckig mit abgerundeten Ecken, und an der Stelle, wo sie einander berühren, sind sie wegen der Abnutzung erheblich dünner. Beide Teile sind in der Mitte im Längsschnitt leicht rhombisch, im Querschnitt quadratisch. An der Außenseite enden sie mit zwei aufeinander folgenden runden Ösen, deren Achsen sich rechtwinklig schneiden. Im Querschnitt sind sie abgerundet. Bei einer Hälfte des Mundstücks stimmen die Achsen der geschlossenen Schlinge und der Innenöse überein, bei der anderen die Achsen der geschlossenen Schlinge und der Außenöse. Die Gesamtlänge des Mundstücks beträgt 22,3 cm, die Länge einer Hälfte 11,5 cm, der Außendurchmesser der geschlossenen Schlingen 3,3 cm, der Querschnitt des Mittelteils 1,2 cm, die Außendurchmesser der Ösen bis 2,6 cm. In die zwei Innenösen des Mundstücks sind zwei Querstangen hineingesteckt, die das Herausgleiten des Mundstücks aus dem Pferdemaule vereiteln. Sie sind gerade, 9,2 cm lang, eine ist im Querschnitt ein wenig mehr eckig, die zweite rund. Die runde mißt im Durchmesser 1,1 cm, die eckige 1 cm. In der Mitte sind sie ein wenig verengt, beiderseits dagegen etwas abgeplattet. Auf diesen Flächen waren sie durchbohrt und in die Öffnungen waren die Querösen hineingesteckt und dann eingeschmiedet. So entstanden Doppelösen. Die zwei unteren, zusammengesetzt aus dem Mittelteil der Querstangen und den Schenkeln der oberen Öse, umklammerten die zwei Innenösen des Mundstücks und befestigten auf diese Weise die zwei Querstangen ans Mundstück. Durch einen polyedrischen Hals sind sie von den oberen, größeren rechteckigen Ösen getrennt, an die das Riemenzeug der Halfter befestigt ist. Die Doppelösen sind 5,2 cm hoch und bis

3,5 cm breit. In die zwei Außenösen des Mundstücks waren zwei fast geschlossene Schlingen mit polyedrischen Hälsen und rechteckigen Ösen eingefädelt, an die das Riemenzeug des Zügels oder der Zügel befestigt war. Die Gesamtlänge dieser zwei Trensenanteile beträgt 6,5 und 6,1 cm, die größte Breite 3,7 cm. Ihre zwei Schlingen sind in der Mitte infolge Abnutzung sichtlich dünner geworden. Die Trense ist aus Eisen, sehr gut erhalten, und ihr Gewicht betrug am 9. 1. 1986 435 g.

Trensen waren im Mittelalter in Europa allgemein verbreitet. Sie sind noch nicht ganzheitlich bearbeitet worden, deshalb ist ihre genaue zeitliche und formale Einteilung noch immer nicht gemacht worden weshalb sie für die engere Zeitbestimmung nicht aussagekräftig sein sollen. Für einige Einzelbereiche sind indes genauere Einteilungen der Trensen erfolgt. Für die Einordnung der Sebenjer Trense sind am wichtigsten die Abhandlungen von Ruttkay und der Měchurová. Der erstangeführte hat die slowakischen Exemplare vom 9. Jh. weiter bearbeitet (Ruttkay A., 1976, 356 ff.), die zweite hat dann seine Aufgliederung auf das Fundmaterial der gesamten ČSSR ausgedehnt (Měchurová Z., 1984). Die Sebenjer Trense gehört zum Typ I nach Ruttkay, für den es charakteristisch ist, daß das Mundstück mit zwei rechtwinklig aufeinander gestellten Ösen endet und daß es eine gerade Querstange aufweist (Ruttkay A., 1976, 357, Abb. 75; Měchurová Z., 1984, Tab. I). Die zwei Querstangen ermöglichen schärferes Vorgehen, was für die Bewältigung eines feurigen Rosses nötig ist.

Trensen derartiger Bauart sollen nomadischen Ursprungs sein und in Europa seit der Völkerwanderungszeit bis zum 11. Jh. in Gebrauch gewesen sein. Die Trense mit geraden Querstangen soll im Rahmen des Großmährischen Reiches ein Überbleibsel der slawischawarischen Periode sein und sich aus der Trense mit S-Querstangen entwickelt haben (Měchurová Z., 1984, 268).

Die eingehendere Erörterung der einzelnen Trensenbestandteile verrät dennoch engere zeitliche Merkmale. Die zwei aufeinander folgenden runden Ösen auf den Außenseiten des Mundstücks sind zeitlich nicht charakteristisch, sie erscheinen ja bereits an den nomadischen Mundstücken des 4. Jahrhunderts. Sehr im allgemeinen sind die zwei Ösen in einer Ebene etwas älter als die rechtwinklig stehenden Ösen (Měchurová Z., 1984, 269 f.). Auch die Querstange selbst sagt in ihrer einfacheren Form offensichtlich nicht viel aus. Interessanter ist der ihr hinzugefügte Teil — das Halfteröhr. In den slawischen Burgwällen Böhems und Mährens wurden öfters Stücke gleicher Form gefunden, wie sie das Halfteröhr der Sebenjer Trense aufweist, ohne daß sie durch eine Querstange verbunden gewesen wären. Deshalb wurden sie häufig mit dem Oberteil der Steigbügel verwechselt. Interessanterweise sind in den mährischen Hortfunden keine derartigen selbständigen Halfteröhre vertreten (Měchurová Z., 1984, 265 ff.), also aus der Zeit nach dem 9. Jahrhundert. Mit der Zeit begann man die Querstangen zu verzieren, indem man ihre Endteile mit Verdickungen versah. Diese Verzierungsart überwiegt in Rußland im 10. Jh. (Kirpičnikov A. N., 1973, 14).

Die Sebenjer Trense hat überdies noch einen Teil, der bei den tschechoslowakischen und russischen nicht vorhanden ist — das Zügelöhr nebst Schlinge. Bei den anderen angeführten Trensen verknüpft das Mundstück und den Zügel ein gewöhnlicher Ring. Diesen haben auch die awarischen Mundstücke. Von

woher kommt also das Zügelöhr? Im Osten haben wir es nicht angetroffen, blicken wir also nach Westen. Und tatsächlich, dort ist dies nichts Besonderes. Wir wollen uns zwei zeitlich gut bestimmte Exemplare ansehen.

Unter der Kirche St. Martin im Orte Morken westlich von Köln wurde das außerordentlich reiche Grab eines fränkischen Herren entdeckt. Der Bestattete war mit Geräten, Waffen, Kleidung, Nahrungsmitteln, Gefäßen ausgestattet worden und im Mund hatte er eine Münze des byzantinischen Kaisers Tiberius II. Constantin (578—582). Das Grab entstand um das Jahr 600 (Böhner K., 1958, 453 f.). Unter anderem enthielt das Grab auch eine ihrem Ausbau nach der Sebenjer ähnliche Trense (**Abb. 16 a**). Das Mundstück endet mit zwei Ösen in einer Ebene, an der geraden Querstange waren vermutlich die Halfteröhre befestigt, von denen sich die in der Querstange eingienieteten Teile erhalten haben, während die Zügelöhre fast zur Gänze erhalten sind. Der Querschnitt des Mundstücks ist auf der Zeichnung nicht wiedergegeben, er scheint jedoch rechteckig zu sein (Böhner K., 1958, 449, Abb. 14: 2 a).

Im vorerwähnten Grab IV unter dem Grabhügel auf der Anhöhe Mollhoy beim Ort Süderbrarup in Schleswig-Holstein, das die beigegebene Münze in die Zeit nach 900 einordnet, wurde auch eine Trense geborgen. Ihrem Ausbau nach gleicht sie der Sebenjer Trense (**Abb. 16 b**). Die Schlinge, die das Mundstück mit dem Zügel verband, hat einen das Zügelöhr bezeugenden abgebrochenen Hals. Die Zügelösen sind außerordentlich lang, und auch die Querstangen sind verziert, versilbert und laufen in polyedrischen Verdickungen aus (Aner E., 1952, 70, Abb. 10: 7).

Die zwei Trensen weisen auf die Existenz der Zügelösen im germanischen Raum hin. Deswegen kann man auch für die Sebenjer Trense zumindest ein Vorbild, wenn nicht schon gar den Ursprung im Bereich des fränkischen Reiches voraussetzen. Dafür, daß sie kaum in einem Gebiet mit der nomadischen Bindung an Pferde entstanden sein könnte, zeugt noch eine Einzelheit. — Bei der Verfertigung von Trensen mußte auch die Möglichkeit berücksichtigt werden, daß diese das Pferd verletzen können. Deshalb wurden Mundstücke von rundem Querschnitt ohne ausgeprägte Kanten und Auswüchse erzeugt (Ruttakay A., 1976, 375). Tatsächlich sind die Mundstücke des östlichen Raumes in der Regel rund, seltener eckig. Und wie verhält es sich mit dem Sebenjer Mundstück?

Die Derbheit ist offensichtlich. Sowohl des Mundstücks als auch der Häuse der Halfter- und der Zügelösen. Noch schärfer zeigt sich dies bei den mollhoyischen Mundstück. Ein derartiges Mundstück vermochte viel leichter jemand zu verwenden, dem es am wichtigsten war, sein Pferd zu beherrschen, als jemand, dessen Stamm seit jeher in enger — auch gefühlsmäßiger — Verbindung mit Pferden gelebt hatte.

Die Trensen aus Morken und aus Mollhoy, die jede an ihrem Ende einer dreihundertjährigen Entwicklung stehen, ordnen zugleich rahmenmäßig die Sebenjer Trense ein. Diese weist nicht mehr die Einfachkeit und Glätte der Morkener Trense auf, sichtbar ist Derbheit, der Wunsch nach Polygonalität, vielleicht auch aus Verzierungsgründen, es fehlt ihr jedoch noch viel zur Schärfe und den »barocken« Formen der Mollhoy-Trense. Demnach dürfen wir die Sebenjer Trense zeitlich weder der Morkener noch der Mollhoyer zu sehr annähern. Diese Zeiteinordnung untermauert die beste Analogie zur Sebenjer

Trense, die Trensenhälfte aus dem Hortfund II vom altslawischen Burgwall Pobedim in der Slowakei (Měchurová Z., 1984, 287). Die Bauart dieser Trense ist gleich, nur hat sie einen Ring anstatt der Zügelöse, ausgeprägt ist die Derbheit des Mundstücks und sichtbar die Abnutzung des Gliedes, das die beiden Hälften der Trense miteinander verknüpfte (Bialeková D., 1981, sl. 53). Der Burgwall Pobedim lebte im ersten Drittel des 9. Jahrhunderts (Bialeková D., 1977, 150). In dieser Zeit mag auch die Sebenjer Trense in Gebrauch gewesen sein.

Die Scharen

Schar mit Schaftlappen (**Abb. 17**). Inv. Nr.: NM S-2348. Gesamtlänge 22,4 cm, Länge des Schaftlappens 7,5 cm, Außenbreite der Schäftung 10,5 cm, innere 7,9 cm, größte Blattbreite 15,4 cm. Größte Dicke der Schäftung 2,0 cm, des Blattes 1,4 cm. Die Schäftung ist schmaler als das Blatt, das symmetrisch ist und eine abgerundete Spitze hat. Die rundere Blattschneide ist scharf, die andere ist äußerst stumpf. Die Schar war aus zwei Eisenstücken geschmiedet, die durch Schmieden zusammengeschweißt waren. Aus dem einen Stück waren die Schäftung und der Mittelteil des Blattes gefertigt, aus dem anderen Stück die Arbeitsschneide und die obere Fläche des Blattes. Der linke Lappen der Schäftung hat, von unten betrachtet, während des Schmiedens einen Sprung erhalten und einige Eisenstückchen eingebüßt. Die obere Fläche der Schar ist zu einem geringfügigen, durch die Mitte der gesamten Länge verlaufenden Kamm ausgestaltet (**Abb. 18**). Die untere Fläche der Schar ist geringfügig gebogen, deshalb sind die Querschnitte von Schäftung und Blatt leicht dreieckig. Das Gewicht der Schar betrug am 9. 1. 1986 1850 g.

Speerförmige Schar (**Abb. 19 c**). Inv. Nr.: NM S-2349. Gesamtlänge 16,4 cm, Länge der nicht geschlossenen tüllenförmigen Schäftung ungefähr 12,5 cm, größte Außenbreite der Schäftung 3,4 cm, innere 3,0 cm, größte Blattbreite 1,5 cm, Schäftungsstärke 0,2 cm, Blattstärke 0,6 cm. Die Wandung der tüllenförmigen Schäftung ist nicht ganz geschlossen und hat unter dem Scheitel eine 0,4 cm große quadratische Öffnung. Die Schäftungstülle hat keinen Boden und geht unmerklich in das Blatt über. Das ist im Vergleich zur runden Schäftung abgeplattet und wird vor der Spitze ein wenig breiter. Der Blattquerschnitt ist leicht oval, ziemlich rechteckig. Im Vergleich zur hohlen Schäftung ist das Blatt vollgearbeitet. Der Unterteil der Schar ist leicht nach aufwärts gebogen. Sie ist aus Eisen gefertigt und ein wenig rostbeschädigt. Das obere Spitzenende ist leicht nach aufwärts verbogen. Das Gewicht der Schar betrug am 9. 1. 1986 91 g.

Speerförmige Schar (**Abb. 19 d**). Inv. Nr.: NM S-2352. Gesamtlänge 15,2 cm, Länge der nicht geschlossenen tüllenförmigen Schäftung ca. 12,5 cm, größte Außenbreite der Schäftung 3,3 cm, innere 2,8 cm, größte Blattbreite 1,4 cm, Schäftungsdicke 0,3 cm, Blattdicke 0,3 cm. Die Wandung der tüllenförmigen Schäftung ist nicht vollständig geschlossen und hat unter dem Scheitel eine 0,4 cm große quadratische Öffnung. Die Schäftungstülle hat keinen Boden geht unmerklich ins Blatt über. Dieses ist im Vergleich zur runden Schäftung abgeplattet und wird vor der Spitze ein wenig breiter. Der Querschnitt des Blattes ist leicht oval und ziemlich rechteckig. Im Vergleich zur hohlen

Schäftung ist das Blatt voll. Der Unterteil der Schar ist geringfügig nach aufwärts verbogen. Sie ist aus Eisen gefertigt und ein wenig rostangegriffen. Das Spitzenende ist leicht nach aufwärts verbogen. Das Gewicht der Schar betrug am 9. 1. 1986 72 g.

Speerförmige Schar (**Abb. 19 b**). Inv. Nr.: NM S-2351. Gesamtlänge 15,5 cm, Länge der nicht geschlossenen tüllenförmigen Schäftung ca. 8,0 cm, größte Außenbreite der Schäftung 3,1 cm, innere 2,7 cm, durchschnittliche Blattbreite 1,2 cm. Die Dicke der Schäftung beträgt 0,2 cm, des Blattes 0,9 cm. Die Wandung der tüllenförmigen Schäftung ist nicht völlig geschlossen und hat unter dem Scheitel eine rechteckige, $0,6 \times 0,3$ cm große Öffnung. Die Schäftungstülle hat keinen Boden und geht unmerklich ins Blatt über. Das ist im Vergleich zur runden Schäftung abgeplattet und verengt sich ohne Verbreiterung zur Spitze. Der Blattquerschnitt ist rechteckig, in der Spitze leicht oval. Vergleichen mit der hohlen Schäftung ist das Blatt vollgearbeitet. Der Unterteil der Schar ist ein wenig nach aufwärts verbogen. Sie ist aus Eisen gefertigt. Die Schäftung ist teilweise rostangegriffen. Das Gewicht der Schar betrug am 9. 1. 1986 111 g.

Speerförmige Schar (**Abb. 19 a**). Inv. Nr.: NM S-2350. Gesamtlänge 14,3 cm, Länge der nicht geschlossenen tüllenförmigen Schäftung ca. 9,9 cm, größte Außenbreite der Schäftung 3,1 cm, innere 2,8 cm, durchschnittliche Blattbreite 1,2 cm. Dicke der Schäftung bis 0,2 cm, des Blattes 0,5 cm. Die Wandung der tüllenförmigen Schäftung ist nicht ganz geschlossen und hat unter dem Scheitel eine rechteckige, $0,5 \times 0,4$ cm große Öffnung. Die Schäftungstülle hat keinen Boden und geht unmerklich ins Blatt über. Dieses ist im Vergleich zur runden Schäftung abgeplattet und verengt sich ohne Verbreiterung in die Spitze. Der Blattquerschnitt ist oval. Vergleichen mit der hohlen Schäftung ist das Blatt vollgearbeitet. Der Unterteil der Schar ist ein wenig nach oben verbogen. Sie ist aus Eisen gefertigt und teilweise rostbeschädigt. Das Spitzenende ist nach aufwärts gebogen. Das Gewicht der Schar betrug am 9. 1. 1986 73 g.

Alle vier speerförmige Scharen (**Abb. 20**) waren mittels eines Nagels befestigt, der bei den zwei erstangeführten quadratisch war, wie sich nach der erhaltenen Öffnung schließen läßt. Bei den zwei anderen ist die Öffnung unregelmäßig rechteckig, was eher die Folge der größeren Druckstärke ist, welcher diese zwei Scharen im Vergleich zu den zwei erstgenannten ausgesetzt waren, als ein Zeichen der Verwendung eines rechteckigen Nagels, wogegen auch die stärker abgenutzten Ränder sprechen. Drei von den vier speerförmigen Scharen weisen eine nach aufwärts verbogene Scharspitze auf, was die Folge eines oder mehrerer Schläge gegen ein hartes Hindernis ist, während die Spitze der vierten Schar so dick ist, daß die Schläge keine Folgen hinterlassen haben. Der Form nach gleichen offensichtlich die zwei erstgenannten speerförmige Scharen und die zwei übrigen einander.

Aufgrund der angeführten Details lassen sich einige Behauptungen aufstellen: alle vier speerförmige Scharen wurden genutzt, je zwei und zwei waren ungefähr gleichen Belastungen ausgesetzt, vergleicht man aber die beiden Paare miteinander, war das zweite mehr belastet als das erste. Vielleicht war einer solchen Belastung das Blatt absichtlich angepaßt, indem es bei dem ersten Paar mehr abgeplattet, beim zweiten hingegen dicker ist.

Bevor wir an den Versuch herangehen festzustellen, was uns die Scharen über die Weise der ehemaligen Ackerbebauung künden, müssen noch einige Fragen geklärt werden. Die erste lautet, ob unsere vier tüllenförmigen Geräte tatsächlich Scharen darstellen, oder ob sie vielleicht Lanzenstühle sind. Bei der Verwendungsbestimmung ähnlicher Geräte entscheiden sich die Autoren meistens für die übliche Methode des Vergleichens mittels der Bestimmung verwandter Funde. Den Beginn eines derartigen Knäuels sowie seine Begründung zu finden, ist nicht nur zeitraubend, sondern manchmal einfach unmöglich. Die Antwort auf die oben gestellte Frage werden wir auch ohne diese Prozedur bewerkstelligen. Betrachten wir zunächst einige Ansichten.

Nicht weniger als sechs Eisenspitzen mit nicht geschlossener Tülle wurden im illyrischen Ringwall Gradina in Ošanići in der Nähe von Stolac in der Herzegowina gefunden. Sie sind von 10,5 bis 11,7 cm lang und 3 bis 3,7 cm breit (Marić Z., 1975—1976, 80 und T. 28: 9—11, 14, 15, 17). Unter dem Scheitel haben sie Öffnungen für die Nägel, in einer steckt dieser sogar noch drinnen, ist aus Kupfer und von quadratischem Querschnitt. Die Tüllen sind an der Unterseite offen und gehen in volle Spitzen über, die rechteckig oder oval und an den oberen Enden mehr oder weniger wegen eines Schlages gegen einen harten Gegenstand verbogen sind. Sie wurden 1,2—1,5 m tief in den Trümmern am Südwestturm entdeckt, doch hoch über der einstigen Erdoberfläche. An diese Stelle gelangten sie sicherlich viel später als zum Zeitpunkt, wo der Turm einzustürzen begann (Marić Z., 1975—1976, 10). Die Nutzung der Kyklopenmauer und des Südwestturmes setzt der Autor in die Zeitspanne vom Beginn des 4. bis ans Ende des 2. Jh. v.u.Z. (Marić Z., 1975—1976, 38). Bei seiner eingehenden Erörterung der Eisenspitzen verneint er die Aussagekraft der Stratigraphie, da sie auch ein sehr geringes Alter der Gegenstände bedeuten könnte, deshalb zieht er Vergleiche (!) mit einigen ihm bekannten Funden vor und kommt so zur Entscheidung, daß es sich um Lanzenstühle aus der Zeit zwischen dem 3. und der Mitte des 1. Jh. v.u.Z. handelt (Marić Z., 1975—1976, 46). Dieser so gewonnenen Einordnung können wir nicht trauen, besonders noch, weil sogar er selbst zumindest für eine Pfeilspitze zugibt, daß sie aus dem Mittelalter stammt (Marić Z., 1975—1976, 47), was auf die Belegtheit des Ringwallraumes auch in diesem Zeitraum hinweist.

Die tüllenförmige Spitze wurde bei Milićevske Kuće in Donje Štiple, Svetozarevo, Jugoslawien, geborgen. Sie ist 17 cm lang und 4 cm breit. Zeitlich wird sie in des 13.—16. Jh. datiert und als Lanzenstuhl eingeordnet (Vetnić S., 1983, 141, Taf. II: 25). So wie bei anderen begründet der Autor auch bei diesem Gegenstand seine Verwendungsbestimmung nicht.

Aus der altslawischen Periode stammt die tüllenförmige Spitze mit Öffnung für den Nagel unter dem Scheitel, die in Blažejovice in Mähren, CSSR, gefunden wurde. Nach der Zeichnung zu urteilen, ist sie ca. 11 cm lang und ca. 2,5 cm breit. Der Autor stellt Erwägungen an, daß sie als Keil gedient haben dürfte (Eisner J., 1948, 394, Obr. 3: 15).

Auch im germanischen Raum sind tüllenförmige Spitzen nachgewiesen. So wurden z.B. einige Fragmente im Fundort Epolding-Mühltal in Bayern, Westdeutschland, gefunden. Die bodenlose Tülle geht in eine vollgearbeitete gebogene Spitze über. Der Autor legt keine Zweckbestimmung vor, deutet die Möglichkeit an, es handelt sich um Lanzenstühle und läßt die Möglichkeit zu,

sie könnten aus der Merowingerzeit herrühren (Dannheimer H., 1968, 45, Taf. 22: 15—17).

Fünf tüllenförmige Spitzen wurden im frühmittelalterlichen Hafen Dorestad in den Niederlanden entdeckt. Sie besitzen eine nicht geschlossene Tülle, die ohne Boden in eine vollgearbeitete Spitze mit rechteckigem Querschnitt übergeht, während sich unter dem Scheitel ein Loch für den Nagel befindet. Sie sind von 14 bis ca. 23,5 cm lang und bis ca. 6 cm breit (Gringmuth-Dallmer E., 1982, 177, Abb. 1: a—c). Den Autoren des Katalogs zufolge geht es um Teile eines »eergetouw«, der üblichen Arlform in der Karolingerzeit (Es W. A. van, Verwers W. J. H., 1980, 178). Die Zeiteinordnung der Funde ist nur im Rahmen der Gesamtdauer des Fundortes möglich, der in der Zeit ± 675 u. Z. belegt war und als Handelsort 850/875 u. Z. zu bestehen aufhörte (Es W. A. van, Verwers W. J. H., 1980, 303). Eine Spitze gleicher Formen, nur daß sie kleiner ist, 9,4 cm lang und 2 cm breit, haben die zwei Autoren unter die unbestimmbaren stacheligen Eisenspitzen eingeordnet (Es W. A. van, Verwers W. J. H., 1980, 184, Fig. 135: 6).

Demnach herrschen in der Literatur größtenteils Verwirrung und Unsicherheit. Greift man jedoch weiter in die Zeit zurück, beginnt sich der Blick zu klären. Eine 18 cm lange und 3,6 cm breite tüllenförmige Eisenspitze kommt auch unter den latènezeitlichen Funden in Port in der Schweiz vor (Abb. 22 c). Daß es sich um eine Schar handelt, beweist die gleiche Spitze, die auf die Sohle des äußerst einfachen Pfluggeräts aufgesteckt gefunden wurde (Abb. 22 a), das vermutlich anlässlich der Gewässerregulierung im Jura gefunden wurde (Wyss R., 1974, 127, Abb. 22: 18, 20). Dieser Arl entspricht desgleichen die Beschreibung der dritten Scharengattung nach Plinius; diese sind für die Verwendung in lockerer Erde bestimmt, dehnen sich nicht längs der ganzen Sohle aus, sondern bedecken mit ihrer bescheidenen Spitze nur deren Anfangsteil (White K. D., 1967, 132 ff.).

Und wie waren die latènezeitlichen Lanzenschuhe beschaffen? Werfen wir einen Blick auf zwei nahe gelegene Fundorte in unserem Territorium (Abb. 22 b): Mokronog (Gabrovec S., 1966, T. 6: 7—9) und Formin (Pahič S., 1966, 308, T. 8: 12, 13). Es handelt sich um Grabfunde. Die Lanzenschuhe sind aus Eisen und haben in der Regel eine geschlossene Tülle mit Boden und abgerundeter Spitze. Unter dem Oberrand ist ein Loch für den Stift, womit sie befestigt waren. Sie sind von 3 bis 7 cm lang und von 1,4 bis 2,5 cm breit. — Aus dem Zeitabschnitt der Sebenjer Spitzen ist z. B. der Lanzenschuh aus Vukodol in Mostar, Jugoslawien, gefunden in einem Kriegergrab (Abb. 22 d). Er ist aus Eisen, hat die Form eines länglichen spitzigen Knaufes und eine Griffangel, die noch ein silberner Schafring umgab (Atanacković-Salčić V., 1983, 22, Taf. I: 4, 5).

Folglich haben wir es mit zwei Grundformen der Lanzenschuhe und mit Scharen zu tun. Der Lanzenschuh mit Griffangel und die Scharen können nicht verwechselt werden, deshalb genug davon. Der Unterschied zwischen den tüllenartigen Lanzenschuhen und den tüllenartigen speerförmigen Scharen ist unvergleichbar kleiner, dennoch offensichtlich genug. Die Lanzenschuhe sind durchschnittlich ungefähr 10 cm kürzer und 1 cm schmaler. Deswegen sind sie ihrer Form nach breiter als die Scharen, symmetrisch und haben eine geschlossene Tülle mit Boden und abgerundeter Spitze. Die Scharen sind hingegen

der Form nach schmaler, weisen eine Rückseite und eine Bauchseite, eine mehr oder weniger ungeschlossene Tülle mit offenem Boden auf und enden in einer starken, ausgeprägten, vollgearbeiteten Spitze, deren oberes Ende häufig durch Schläge beschädigt ist. — Aus dem Vergleich geht hervor, daß wir die Sebenjer tüllenförmigen Spitzen als Scharen ansehen können.

Damit haben wir eine Nuß geknackt, doch schon rollen die nächsten heran. Der Sebenjer Hortfund enthält fünf Scharen. Von Arlen? Pflügen? Damit sind wir bei der ewigen Frage der zahlreichen sich mit den Pfluggeräten befasenden Abhandlungen angelangt. Alle diese sind bestrebt, den Unterschied zwischen dem einen und dem anderen Gerät festzustellen und je genauer sie sind, umso unsicherer werden sie. Warum? Sehen wir uns eine der allgemeinen Definitionen beider Begriffe an (Grafenauer B., 1970, 203 f.). Danach ist die Arl ein symmetrisches Pfluggerät mit zweiseitiger symmetrischer Schar, die die Erde nur zerwühlt, zerkrümelt und auflockert, ohne sie abzuschneiden und wenden. Der Pflug ist dagegen eine unsymmetrische, einseitige Vorrichtung zum Pflügen, die einen ununterbrochenen Erdstreifen abschneidet, ihn wendet, zerkrümelt und auf eine Seite ablegt. Von oben zerschneidet er die Erde mit dem Sech und schneidet sie in horizontaler Lage mit der einseitigen Schar ab, die die Erde zugleich auf das Streichbrett hebt und dieses wendet und zerkrümelt den abgeschnittenen Erdstreifen.

Mithin können die zwei Geräte scheinbar leicht unterschieden werden. Vergleicht man jedoch die Beschreibungen mit den noch vor kurzem oder noch gegenwärtig verwendeten Geräten, erweist sich der Unterschied als ziemlich unklar. Beide Geräte haben im wesentlichen gleiche Bestandteile und sie funktionieren auch im Grunde genommen auf gleiche Weise. Auch die mit Streichbrettern versehene Arl hebt und wendet die Erde, wenn auch nicht so gründlich wie der Pflug (Orel B., 1955, 53 ff.). Die ethnologische Literatur beschränkt den Unterschied zwischen Arl und Pflug hauptsächlich auf die Schar, die bei der Arl symmetrisch, zweiseitig, beim Pflug hingegen unsymmetrisch, einschneidig ist (z. B. Koren H., 1950, 14). So vermag die Arl die Erde entweder nach links oder nach rechts zu wenden, der Pflug indessen nur auf eine Seite. Berücksichtigt man jedoch, daß sich für das Pflügen auf Steilhängen der Doppelpflug entwickelt hat, der zwei Bretter und zwei Seche und zwei Scharen aufweist, die symmetrisch zueinander sind, daß dieses Gerät fähig ist, die Erde entweder nach links oder nach rechts zu wenden, dann kann auch der Maßstab der Symmetrie und Unsymmetrie sowie der Ein- und Zweiseitigkeit nicht entscheidend sein. Zwei unsymmetrische paarweise vertretene Scharen haben die gleiche Wirkung wie eine symmetrische, sie schneiden die Erde entweder nach links oder nach rechts ab. Außerdem waren unsymmetrische Scharen nicht immer nur beim Pflug im Gebrauch, sondern auch bei anderen Pfluggeräten, wie z. B. der Zocha (Krasnov J. A., 1986, ris. 5, 8). Folglich ist es nicht möglich, den Pflug von der Arl mittels einer allgemeinen Definition zu trennen. Da es schwierig wäre, sich infolge der Verankerung beider Ausdrücke lediglich für einen Namen zu entscheiden, kann die begriffliche Verwirrung nur mit einem dritten, gemeinsamen Begriff überbrückt werden. Für diesen werde ich das Wort Pfluggerät verwenden.

Was mit einem unbelasteten Vorgehen zu erreichen ist, hat F. Sach in seiner Abhandlung über die Zusammensetzung der Pfluggeräte der Alten Welt

nachgewiesen (Šach F., 1963). Als Quellen dienen ihm Abbildungen und ethnologisches Material. Zuerst hat er die einzelnen Gattungen der Pfluggeräte aufgrund ihrer Verwendbarkeit eingeordnet. Nach gründlicher Beurteilung stellte er fest, daß kein einzelner Bestandteil des Pfluggerätes für die formale Einordnung des Gesamtgerätes entscheidend sein kann. Deshalb begründete er die formale Einteilung der Pfluggeräte auf dem Arbeitsteil des Gerätes mit der Pflugspitze, die jedes Gerät besitzt, auf dessen Gestalt, Lage und seiner Befestigungsweise an das Gestell. Eine solche Einteilung ermöglichte die Einschließung aller bekannten Formen alter Pfluggeräte (Šach F., 1963, 188). So bestimmte er zunächst neun Grundtypen, später (**Abb. 23**) vereinte er indes die zwei ersten und teilte den letzten Typ in drei auf, wodurch er zehn Typen erhielt (Šach F., 1968). Die einzelnen Bestandteile verwendete er erst als sekundäre Maßstäbe für die formale Aufgliederung der Arlen. Abschließend betonte er, daß die Beurteilung der Pfluggeräte außschließlich aufgrund ihrer Verwendbarkeit zur Feststellung der Arten führt, daß jedoch in jeder einzelnen Geräte ganz unterschiedlicher Formen enthalten sind. Deshalb muß bei der Erforschung des Gerätes der Maßstab der Verwendbarkeit streng vom Maßstab der Form getrennt werden (Šach F., 1963, 224).

Šachs Abhandlung ist infolge ihres sinnvollen Inhalts und der daraus folgenden Klarheit ein guter Ausgangspunkt für die Beurteilung der archäologischen Reste der Pfluggeräte und ihrer Funktion. Was bietet uns die Archäologie? Primär sind dies Funde von Scharen und anderen nicht hölzernen Pfluggeräteteilen, unter besonderen Umständen haben sich auch hölzerne Teile erhalten, während sich in den letzten Jahrzehnten auch Zeugnisse über ihre Tätigkeit — Pflugspuren — häufen. Wir wollen uns einige neuere archäologische Versuche der Deutung derartiger Reste ansehen.

Auf Šachs Werk stützte sich schon stark M. Beranová, als sie anläßlich des Hortfundes aus Smolnica das dortige Pfluggerät zu rekonstruieren versuchte und zugleich den Anfang des Pfluges im tschechoslowakischen Territorium erörterte (Beranová M., 1968, 530 ff.). Sie konnte also nicht der Versuchung widerstehen, den Pflug von der Arl archäologisch zu unterscheiden. Als Maßstab für die Unterscheidung wählte sie die Fähigkeit, die Erde zu wenden. Für den Pflug scheint ihr charakteristisch das einfache Streichbrett, zugleich stellt sie jedoch fest, daß der Pflug sowohl eine symmetrische als auch eine unsymmetrische Schar haben kann. Sie meint, daß zwar Pflüge ohne symmetrische Schar bestehen können, daß man sich aber eine unsymmetrische Schar ohne Pflug nicht vorstellen könne. So ist ihr die unsymmetrische Schar ein zweifelloser Beweis dafür, daß es sich um einen Pflug handelt. Interessanterweise stimmt mit ihrem klaren Ausgangspunkt für die Unterscheidung ihre Deutung der Pflugspuren nicht überein, die das Wenden der Erde verraten. Sie hebt hervor, daß diese Spuren zwar ein wichtiger Beweis für den Pflug sein können, daß man sie indessen auch mit der Verwendung einer Arl mit einer Sterze ohne Streichbretter erklären kann, die beim Pflügen schräg gehalten wurde (Beranová M., 1968, 538). So verneinte sie im wesentlichen den Unterscheidungsmaßstab zwischen dem einen und dem anderen Gerät, den sie doch selbst aufgestellt hatte. Interessant ist auch ihr Schluß, mit dem sie feststellt, daß die Pfluggeräte nichts über die Stufe des Ackerbaus bezeugen, und schon gar nichts über den Ertrag. Wenn hinreichend Erde vorhanden ist

und sie lang ruhen kann, dann kann seichtes Pflügen mit einsterzigem Pfluggerät viel erfolg- und ertragreicher sein als das Pflügen mit dem schweren unvollständigen Pflug, der überdies noch eine beträchtliche Zugkraft erfordert. Bei längerer Brache kann der Ertrag größer und sicherer sein, die Verunkrautung geringer, und die Bodenbearbeitung erheischt weniger Arbeit. Erst bei Mangel an Acker- und Weideland mußte größere Aufmerksamkeit dem Pflügen und dem Pfluggerät gewidmet werden (Beranová M., 1968, 540).

Einen interessanten Versuch der Verknüpfung zwischen den »archäologischen« Scharen und den »ethnologischen« Pfluggeräten hat J. Krasnov durchgeführt (Krasnov J. A., 1978). Er hat die Scharen anhand von Maßangaben bestimmt: der Gesamtlänge, der größten Breite der Schäftungslänge, ihres mittleren Durchmessers sowie der Verhältnisse zwischen der Gesamtlänge und dem mittleren Schäftungsdurchmesser, der Gesamtlänge und der größten Breite der Schar sowie der Gesamtlänge und der Schäftungslänge. So bildeten sich ihm vier Scharengruppen heraus. Auf gleiche Weise bearbeitete er auch die ethnologischen Scharen, wobei er zu drei Gruppen gelangte, und jede dieser drei Gruppen gehört zu einer bestimmten Form der Pfluggeräte. So lassen sich die Scharen der ersten archäologischen Gruppe mit den ethnologischen Scharen der Arlen mit einer Arbeitsspitze identifizieren, die Scharen der dritten archäologischen Gruppe aber mit den Scharen der Arlen mit zwei Arbeitsspitzen (der Zochen). Die vierte Gruppe der archäologischen Scharen kann mit den ethnologischen Pflugscharen gleichgesetzt werden. Die zweite Gruppe der archäologischen Scharen hat keine ethnologischen Analogien, weil sie schon lange außer Gebrauch sind. Aufgrund alter Abbildungen und ethnologischer Vergleiche mit benachbarten Bereichen wurden sie an den Pfluggeräten mit Sohle verwendet und auf die Erde unter einem bestimmten Winkel gestellt.

Krasnovs Versuch und dessen Ermittlungen sind überzeugend und vielversprechend, wenn wir uns auch bewußt sein müssen, daß sie irreführend sein können. Es wäre angezeigt, zu überprüfen, ob die gleiche Einteilung auch bei andersartigen Maßausgangspunkten gewonnen würde und wie der Vergleich mit dem ethnologischen Material ausfallen würde, falls auch solches von außerhalb der Sowjetunion hinzugezogen würde. Interessanterweise scheinen Krasnov die Symmetrie und die Unsymmetrie der Schar überhaupt kein Maßstab zu sein.

Über die Pfluggeräte und das Pflügen läßt sich überdies auch aufgrund der archäologischen Pflugspuren Erwägungen anstellen. E. Gringmuth-Dallmer hat die Pflugspuren im Raum beider deutschen Staaten, der Niederlande, Belgiens, Polens und der ČSSR vom Spätlatène weiter mit den gleichzeitigen Funden von Scharen im selben Raum vergleichen (Gringmuth-Dallmer E., 1983). Die Pflugspuren weisen nach, daß auf der Marsch an der Nordsee bereits vom Spätlatène weiter die Erde umwendende Pfluggeräte verwendet wurden. Diese Geräte verbreiteten sich mehr und mehr, trotzdem blieb aber das die Erde nicht wendende Pfluggerät im deutschen Bereich durchweg bis ins hohe Mittelalter hinein in Gebrauch und die deutschen Siedler brachten es vielleicht sogar bei der Besiedlung der Gebiete östlich der Elbe mit. Derartige Geräte wurden auch von den Slawen verwendet, doch zugleich damit schon im 8.—10. Jh. gleichfalls erdewendende Pfluggeräte. — Beide Pflügeweisen wurden sowohl beim parallel als auch beim kreuzförmig verlaufenden Pflügen angewendet,

was gegen eine Verknüpfung der Acker- und der Pfluggeräteformen spricht (Gringmuth-Dallmer E., 1983, 217).

Hingegen setzt Gringmuth-Dallmer der Vergleich mit den gleichzeitigen Scharen desselben Raumes in Verlegenheit. Er stellt nämlich fest, daß erst in der Karolingerzeit die ersten leicht unsymmetrischen Scharen erscheinen, wogegen alle älteren symmetrisch sind. Dieser Gegensatz zwischen den Pflugspuren und den bisherigen Vorstellungen über die Verbindung des Pfluges und der Arl mit der unsymmetrischen und symmetrischen Schar läßt sich auf mehrere Weisen erklären. Erstens, daß es zu wenige Funde gibt. Möglicherweise wurden unsymmetrische Scharen nur zufällig nicht gefunden, dabei ist aber nicht ein einziges von den fünf oder sechs Exemplaren aus Dorestad im geringsten unsymmetrisch. Zweitens: wir wissen nicht, wie die Geräte Beschaffen waren, womit gepflügt wurde. Es ist bekannt, daß man das Wenden der Erde auch mit dem schräg gehaltenen Arl erzielen kann. Man würde jedoch dann die einseitige Abnutzung des Gerätes erwarten, was indes erst Ende des 1. Jahrtausends wahrzunehmen ist. Deshalb dürfen wir die Bezeichnung Pflug nicht schon im vornhinein mit einem Gerät mit unsymmetrischer Schar und Streichbrett verbinden. Die dritte Möglichkeit ist, daß die Deutung der Funde falsch ist, und die vierte, daß die Funde zeitlich falsch eingeordnet worden sind. Die beiden letzten Deutungen sind jedoch nur für vereinzelte Exemplare möglich, was das Ganze nicht ändert (Gringmuth-Dallmer E., 1983, 212).

Wir haben uns einige Fälle, einige mögliche Wege angesehen. Es ist uns klar geworden, daß die Fragestellung Arl? oder Pflug? falsch ist. Überlegen wir also mehr in Hinblick auf die Verwendbarkeit. Zerwühlen und Wenden. Dies sind die zwei grundlegenden Pflügeweisen. Wodurch werden sie bewirkt? Jener Teil des Pfluggerätes, der das Wenden der Erde ermöglicht, ist nicht die Schar, welche den Erdstreifen nur abschneidet, vielmehr tun dies die Streichbretter, welche sie mit dem Vorderteil anheben, mit dem Hinterteil dagegen zur Seite wenden. Wäre das Pfluggerät ohne Streichbretter, würde die abgeschnittene Furche einfach aufrecht verharren. Beim Wenden der Furche war den Streichbrettern eine erhebliche Hilfe der Pflüger mit der Sterze. Durch das Hinneigen der Sterze nach jener Seite, auf die sich die Furchen wendeten und niederfielen, neigte sich das Pfluggerät und zugleich damit neigte sich der Hinterteil der Streichbretter, der so die Furche leichter ergreifen und wenden konnte (Beschreibung des Pflügens mit dem Pfluggerät: Orel B., 1955, 53 f.). — Die symmetrische, mit Streichbrettern versehene Schar hinterläßt also Spuren des Wendens der Erde. Folglich stehen sich die einen und die anderen archäologischen Reste nicht gegensätzlich gegenüber, sondern sind im Einklang miteinander.

Aber dennoch: Warum die unsymmetrische Abnutzung der symmetrischen Scharen, warum die vorsätzliche Herstellung unsymmetrischer Scharen? Die Antwort findet sich in den Pflügeweisen. Die archäologischen Spuren künden von zweien: vom kreuzförmig verlaufenden Pflügen, wobei die Furchen rechtwinklig eine über die anderen gesetzt sind, und vom parallel verlaufenden, wobei die Furchen nur parallel zueinanderliegen. Mit Hinzuziehung der ethnologischen Angaben lassen sich beim parallel verlaufenden Pflügen außerdem noch zwei Arbeitsweisen unterscheiden: das einseitige Pflügen und das beiderseitige (Beschreibung nach: Makarovič M., 1978, 30 f.). Beim einseitigen Pflügen

entsteht zwischen den Enden die Ackerfurche. Die Enden bewerkstelligt der Pflüger auf zweierlei Weisen. Beim Durcheinanderwerfen des Endes (**Abb. 24 a**) beginnt der Pflüger an der Außenseite des Ackers zu pflügen, wogegen er die zweite Furche an der anderen Ackerseite in entgegengesetzter Richtung pflügt, die dritte zieht er an der Innenseite der ersten Furche und die vierte an der Innenseite der zweiten . . . Beim Zusammenwerfen der Enden (**Abb. 24 b**) schneidet er hingegen die erste Furche inmitten des Ackers, die zweite und dritte neben der ersten, die vierte neben der zweiten . . . Beim beiderseitigen Pflügen (**Abb. 24 c**) beginnt der Pflüger mit dem Pflügen an der Außenseite des Ackers, falls dieser auf einem Hang liegt, auf dessen Unterseite, und danach pflügt er Furche neben Furche so, daß alle auf dieselbe Seite fallen, eine auf die andere.

Für das einseitige Pflügen genügt demnach ein Pfluggerät mit unsymmetrischer Schar und einem Streichbrett, wogegen für das beiderseitige Pflügen ein Gerät mit symmetrischer Schar und zwei Streichbrettern benötigt wird, oder ein Pfluggerät mit zwei gepaarten unsymmetrischen Scharen und zwei Brettern. Beim einseitigen Pflügen gleitet die Schar fortwährend nur auf einer Seite der Schneide, beim beiderseitigen Pflügen hingegen einmal auf einer, dann auf der anderen Seite der Schneide. Mit einem Pfluggerät mit symmetrischer Schar und zwei Streichbrettern läßt sich natürlich auch einseitig pflügen, während das beiderseitige Pflügen mit einem Pfluggerät mit unsymmetrischer Schar und einem Streichbrett nicht möglich ist. Die archäologischen Funde bezeugen, daß die symmetrischen Scharen älter sind als die unsymmetrischen, die wir, grob betrachtet, als Teil eines Pfluggerätes ansehen könnten, das für das einseitige Pflügen bestimmt war. So zeigt sich die ideale Entwicklung vom beiderseitigen Pflügen zum einseitigen Pflügen. Damit sich die zweite Arbeitsweise entwickeln und durchsetzen konnte, mußte sie bestimmte Vorteile aufweisen. Diese bestehen zumindest darin (Makarovič M., 1978, 30 f.): beim einseitigen Pflügen wächst mehr, da die Erde oberflächlich besser ausgenutzt ist und auch das Jäten ist leichter, da sich das ganze Unkraut in die Ackerfurche vergraben läßt. Ferner ist beim Einernten des Ertrags die Fahrt über den Acker leichter, in den Ackerfurchen laufen ja die Räder auf hartem Boden, wogegen sie auf einem beiderseitigen gepflügten Acker in die Erde versinken. Allerdings lassen sich auf Steilhängen liegende Äcker nur beiderseitig pflügen, ungeachtet der Vorteile des einseitigen Pflügens.

Es ist also am sinnvollsten, das Erscheinen der unsymmetrisch abgenützten symmetrischen Scharen als Folge des Einführens des einseitigen Pflügens aufzufassen, zunächst noch mit den alten symmetrischen Scharen. Nutzt man aber nur eine Seite des symmetrischen Pfluggeräts, dann wird die nicht abgenützte Seite sinnlos, was bei einem streng zweckmäßig geplanten Gerät bedeutet, daß sie überflüssig ist. Die neuen Pfluggeräte waren unsymmetrisch. Mithin deutet sich die Verwendungsentwicklung der Pfluggeräte folgendermaßen an: Pfluggeräte, welche die Erde aufreißen — symmetrische Pfluggeräte, die sie wenden — unsymmetrische Geräte, die sie wenden.

Was können uns die Pflügeweisen, die Formen der Pfluggeräte überhaupt über die Stufe des Ackerbaus enthüllen? Dem Menschen, dessen Existenz vom Erdboden abhängt, ist am wichtigsten der Ertrag, den er ihm bringt. Die Art der Pfluggeräte, die Bearbeitungsweisen sind nur Hilfswerkzeuge, um in bestimmter Umwelt, unter bestimmten Umständen zu überleben. So sind z. B.

jene Pfluggeräte, welche die Erde tief durchpflügen und die Furche gründlich wenden, nicht unbedingt besser als die Geräte, welche die Erde seichter zerpfügen und die Furchen nur teilweise wenden und durchrütteln und zerkrümeln. Das zweite Gerät bereitet die Erde besser für das Gedeihen des Getreides vor (Orel B., 1955, 56, Anm. 18) und gibt mehr Brot als das erste (Orel B., 1961, 35, Anm. 17). Deswegen kann ein gewisses Pfluggerät oder eine bestimmte Pflügeweise einmal erfolgreich und fortschrittlich sein, dann wieder schlecht und veraltet, je nachdem. Und falls der Erfolg Maßstab des Fortschritts ist, dann ist jener Ackerbau fortschrittlich, der in gegebenem Ort und gegebener Zeit aus dem ihm zur Verfügung Stehenden das Beste und Meiste zu gewinnen vermag. Infolgedessen muß jeder Fall im Einklang mit seiner Umgebung, seiner Zeit und seinem Ort erforscht werden. In unserem Fall heißt dies also, nach Sebenje zum dortigen Hortfund zurückzukehren.

Zuerst wollen wir uns die Schar mit Schaftlappen vornehmen. Sie war aufgrund ihrer Flächigkeit und Breite ohne Zweifel geeignet, die Furche abzuschneiden. Wurde sie vom Pfluggerät, zu der die Schar gehörte, auch gewendet, hatte es Streichbretter? Versuchen wir es mit Krasnovs übersichtstabellen (Krasnov J. A., 1978, ris. 1, 5). Die Sebenjer Schar steht gewissermaßen zwischen seinen Gruppen I und IV, wobei ihre Form eher mit der Gruppe IV, ihre Größe hingegen mit der Gruppe I übereinstimmt. Nach seiner ethnologischen Identifizierung also etwa zwischen den Arlen mit einer Arbeitsspitze und den Pflügen. Und so sind wir wieder am Ausgangspunkt. Versuchen wir es auf Umwegen. Betrachten wir den zeitlich nächststehenden Fund einer Schar aus unserem Territorium. Es handelt sich um den aus Landwirtschaftsgeräten bestehenden Hort aus dem Fundort Tinje über Loka bei Žusem (Veröffentlichung des Hortes: Ciglencečki S., 1983). Der Hort setzt sich vorwiegend aus Landwirtschaftsgeräten zusammen, insbesondere aus Teilen eines Pfluggerätes: einer symmetrischen Schar mit Schaftlappen, einer Pflugkette, dem Blechbeschlag eines Grindelendes, einem Stockring. Die Gegenstände wurden in einem Haus gefunden, in einer Grube neben der Wand. Das Haus wurde Ende des 6. Jh. verlassen und damals wurden die Gegenstände versteckt.

Demnach haben wir es mit den Teilen eines Pfluggerätes zu tun, wie es die Slawen bei ihrer Ankunft vorfinden konnten. Ohne Zweifel handelt es sich um ein Pfluggerät mit Radvorgestell. Ob in der geringfügigen Unsymmetrie der Schar eine Abnützungsfolge oder lediglich Ungenauigkeit des Schmiedes zu sehen ist, können wir nur zu erraten versuchen. In Krasnovs Tabellen wird die Schar unter die Pflugscharen eingereiht. Hat das Tinjer Pfluggerät die Erde umgewendet? Dafür gibt es keinen unmittelbaren Beweis. Ebenso ist die Verwendung von Radgestellen nicht schon an sich ein Beweis, es besteht ja eine Reihe ethnologischer Pfluggeräte mit Radvorgestellen, welche die Erde doch nicht wenden. Dennoch ist mit ziemlicher Wahrscheinlichkeit anzunehmen, daß Tinjer Pfluggerät Streichbretter hatte und demnach die Erde wenden konnte. Zu diesem Schluß führt die sinnvolle Aufgliederung der Scharen, die Plinius vorgelegt hat, und Vergils Beschreibung eines Pfluggerätes (White K. D., 1967, 130 ff.). Die Einteilung des Plinius verläuft von eher einfachen zu höher entwickelten Formen. Am höchsten entwickelt ist die Schar mit Schaftlappen, die gemeinsam mit Radvorgestellten in Gebrauch steht. Diese bedeuten eine Verbesserung der Schar, die den Ackerboden aufreißt und mit der Schneide die

Graswurzeln abschneidet. Die Tinjer Schar mit Radvorgestellten läßt sich mit der höchstentwickelten Schar bei Plinius identifizieren. Nach Vergils Beschreibung des Pfluggeräts in der *Georgica* können wir aber schließen, daß die übliche Sohle zwei Streichbretter hatte. Es ist kaum anzunehmen, daß das Pfluggerät mit Radvorgestellten und der bestentwickelten Schar damals keine Streichbretter gehabt hätte. Diese waren bereits in den Jahrhunderten v. u. Z. allgemein vom Mittelmeerraum bis nach Skandinavien verbreitet (Steensberg A., 1980, 58 ff.).

Falls die Slawen das Pfluggerät mit Streichbrettern nicht schon mitgebracht hatten, konnten sie es also in der neuen Heimat bei den Altansässigen kennenlernen. Auch in der Bleder Region erwartete die ersten Slawen unbewaldetes Ackerland (vgl.: Pleterski A., 1986, 125) und mit gleicher Wahrscheinlichkeit die einzelnen Pfluggeräte. Zwar enthält der Sebenjer Hortfund keine Pflugkette, was jedoch kein Beweis gegen den Gebrauch von Radvorgestellten in der altslawischen Periode sein kann, namentlich noch, weil wir aus den ethnologischen Angaben wissen, daß der Grindel des Pfluggeräts und der Wagenbaum des Radvorgestells häufig mit einer Holzwide verknüpft waren (Orel B., 1955, 50).

Konnten die Slawen jedoch das Pfluggerät mit Streichbrettern nicht bei den Alteingesessenen kennenlernen, konnten sie das zumindest bei den Nachbarn. So sieht man auf karolingischen Abbildungen außer dem Pflügen mit Pfluggerät ohne Streichbretter (**Abb. 25**) auch das Pflügen mit einem mit Streichbrettern versehenen Pfluggerät (**Abb. 26**). Es wäre also verlockend, zu behaupten daß das Pfluggerät, dem die Sebenjer Schar angehörte, Streichbretter hatte. Vielleicht wollten aber die Slawen nichts lernen, weder von den Alteingesessenen noch von den Nachbarn? Benutzten sie nur das Pfluggerät ohne Streichbretter? Zumindest diese Annahme können wir zurückweisen. Denn wir haben den Beweis dafür, daß die Slawen der Bleder Region bereits im Frühmittelalter ein Pfluggerät mit Streichbrettern verwendeten.

Zwischen der Schar und den Streichbrettern ist ein Raum, worin sich beim Pflügen Erde ansammelt und die Reibung stark verstärkt. Diese Erde kann mittels einer Hacke entfernt werden, es hat sich jedoch auch ein besonderes Gerät entwickelt — die Pflugreute (slowenisch: *otka*). Das Wort »otka« ist ein gemeinsamer slawischer Ausdruck (Grafenauer B., 1970, 209), was auf ihre Verwendung schon vor der Auseinanderwanderung der Slawen hinweist. Bei Pfluggeräten ohne Streichbretter ist ein derartiges Gerät unnötig. Aus ethnologischen Zeugnissen ist ersichtlich, daß die Pflugreute sogar beim Pflügen mit Pfluggeräten, die Streichbretter und eine symmetrische Schar besitzen, nicht allgemein in Gebrauch war. In sandiger Erde auf Hängen reinigte sich das Pfluggerät von selbst, insofern dies jedoch in lehmiger Erde gereinigt werden mußte, erfolgte es in der Regel mit der Hacke (Orel B., 1955, 55). Mithin konnte ein Pfluggerät mit Streichbrettern und ohne Pflugreute bestehen, das Gegenteil indessen nicht, daher dürfen wir die Pflugreute als einwandfreien Beweis für das Vorhandensein der Streichbretter ansehen.

In der Bleder Region sind bisher drei »archäologische« Pflugreuten an den Tag gekommen. Eine in der altslawischen Nekropole auf Brdo pri Gradu (**Abb. 27 a**), die zweite in einem Haus der altslawischen Siedlung auf Pristava pri Bledu (**Abb. 27 b**) und die dritte in der Schicht des mittelalterlich-neuzeit-

lichen Kehrlichthaufens im selben Fundort (**Abb. 27 c**). Die erste stammt aus der Zeit vor dem 9. Jh. (vgl.: Knific T., 1983, 71 f.; Pleterski A., 1986, 56 f.), das Haus, worin die zweite lag, ist augenblicklich noch nicht zeitlich eingeordnet, jedenfalls ist sie jedoch in die Zeitspanne vom 7. bis zum 10. Jh. zu setzen, während die dritte um mehrere Jahrhunderte jünger ist. Zumindest schon im 8. Jh., wenn nicht schon früher, benutzten die Slawen in der Bleder Region das Pfluggerät mit Streichbrettern. Noch mehr. Die ausgeprägt unsymmetrische Abnutzung der Pflugreuten leitet zum Schluß, daß damit vornehmlich nur eine und dieselbe Seite des Pfluggeräts mit Streichbrettern gereinigt wurde, daß das Pfluggerät also für das einseitige Pflügen verwendet wurde, für die damals im Flachland fortschrittlichste Pflügeweise! — Von Sebenje bis Pristava beträgt die Luftlinie nur 1,6 km. Demnach besteht größte Möglichkeit, daß die Sebenjer Schar einem Pfluggerät mit Streichbrettern angehörte.

Beim eventuellen einseitigen Pflügen mittels der Sebenjer Schar wäre ihr unsymmetrischer Gebrauch zu erwarten. Ihr Blatt ist fast symmetrisch. Ist dies als Gegenbeweis anzusehen? Bei der Beschreibung der Schar wurde gesagt, daß sie aus zwei Eisenstücken gefertigt ist. Dies läßt sich zumindest auf zwei Weisen erklären: daß der Schmied bei der Herstellung der Schar kein hinreichend großes Eisenstück zur Verfügung hatte, oder daß die Schar ursprünglich aus einem einzigen Stück gemacht und später infolge der Abnutzung mittels eines zweiten Stückes ausgebessert wurde. Aus ethnologischen Angaben ist nachgewiesen, daß die symmetrischen Scharen aus einer dreieckigen Eisenplatte geschmiedet, die alten abgenutzten aber »unterlegt« wurden (Orel B., 1955, 51), worunter man sich die Hinzufügung eines zweiten Eisenstücks vorstellen kann. Wurde also die Sebenjer Schar kurz bevor sie verborgen wurde ausgebessert, dann wurden damit die Spuren der vorherigen Abnutzung verdeckt. Folglich ist die Symmetrie der Schneide nicht entscheidend. Aussagend sind ihre Seitenschneiden, von denen eine stark abgestumpft ist, die andere hingegen nicht. Die Abstumpfung ist die Folge der Abnutzung. Demnach glitt die Schar nur auf einer Schneide hin, damit wurde einseitig gepflügt!

Wurde beim Pflügen mit der Sebenjer Schar das Sech verwendet? Auch diese Frage läßt sich weder bejahen noch verneinen. Falls es indessen doch verwendet wurde, können wir es uns eher als Teil eines selbständigen Gerätes vorstellen — des Risses (**Abb. 28**), als aber als Pfluggeräteil. Vermutlich beschreibt bereits Plinius einen Riss, jedenfalls aber ein Sech (White K. D., 1967, 132 f.). Der Riss war in Slowenien bis zum 20. Jahrhundert in Gebrauch. Den ethnologischen Angaben zufolge wurde er jedoch nicht bei jedem Pflügen genutzt, sondern vor allem beim Pflügen des noch unbebauten Bodens, wo es noch keinen Acker gab, und brachliegendes Ackerland (Orel B., 1955, 53).

Und jetzt wollen wir uns ansehen, was uns die Sebenjer Speerförmige Scharen sagen können (**Abb. 20**). Das Schweizer latènezeitliche Pfluggerät (s. oben) verrät, daß gleichgestaltete Scharen an den Pfluggeräten mit Sohle und ohne Streichbretter verwendet wurden (**Abb. 22 a**). War es auch bei den Sebenjer Scharen so? Wenn wir sie in Krasnovs Tabellen stellen (s. oben), gehören sie keiner Gruppe an. Am nächsten stehen sie noch der »ausgestorbenen« Gruppe der archäologischen Scharen, ethnologisch aber zu den Scharen der Arlen mit zwei Arbeitsspitzen. Nach Šachs ethnologischer Einteilung der Scharen gehören die verhältnismäßig schmalen und länglichen Scharen mit geräumigerer Schäf-

tung zu den Pfluggeräten mit Grindelscharbaum oder zu den Pfluggeräten mit zwei Arbeitsspitzen — den Zochen. Die Scharen der letzteren haben vorwiegend eine lange und nahezu geschlossene Schäftungstülle und eine verhältnismäßig lange Schneide ohne Schultern (Sach F., 1963, 223 f.). Und die Sebenjer Speerförmig Scharen verraten Anzeichen paarweiser Verwendung (s. oben)! Nach Šachs Einteilung der alten Pfluggeräte erscheint die Aufgabelung des Kopfes nur bei einem Typ — der Zocha — und ist dafür charakteristisch (Sach F., 1963, 197). Obwohl die Form der tüllenförmigen Sebenjer Scharen selbst noch nicht nur auf eine Weise erklärbar ist, ist es dagegen ihre paarweise Verwendung. Es läßt sich mit Sicherheit behaupten, daß die zwei Pfluggeräte, denen sie angehören, Zochen sind.

Die Zocha besteht aus dem Grindel, womit der gegabelte Scharbalken schräg verbunden ist, der unten zwei Arbeitsspitzen aufweist. Die entwickelte Zochenform hat eine horizontale, rechtwinkelig auf den Grindel und die Richtung des Pflügens gestellte Sterze mit beiderseitigen Handgriffen. Derartige Sterzen sind dem Pflügen auf einem Grundstück angepaßt, wo das Pfluggerät oft gehoben werden muß (Šach F., 1963, 197).

Die Zocha (**Abb. 29 a**) war leicht und sehr beweglich. Damit konnte ein einziger Pflüger mit einem Zugtier pflügen, weil die Reibung beim Pflügen verhältnismäßig gering war. Deshalb war sie ideal auf steinigen und sandigen Äckern, die durch Rodung eines Waldes entstanden waren, so daß der Erdboden noch zahlreiche Wurzelstöcke und Stümpfe enthielt (Krasnov J. A., 1986, 116). Die zwei Arbeitsspitzen ermöglichten die Bearbeitung derartiger Böden, ohne das Gerät zu beschädigen. Beim Pflügen blieben zwischen den zwei Arbeitsspitzen beträchtliche unberührte Erdstreifen zurück, wodurch es ermöglicht wurde, die natürlichen Eigenheiten der Erde länger zu erhalten und ihre Abtragung durch Wind und Wasser zu vereiteln. Das Gerät griff nicht tief in den Erdboden hinunter. Die zwei schmalen Scharen anstatt einer verringerten aber den Widerstand der Erde beim Pflügen (Krasnov J. A., 1986, 117). Und schließlich ging die Arbeit mit zwei Scharen rascher vonstatten als mit einer einzigen. Die Zocha wurde für das Unterbringen des Saatgutes und die Auflockerung der Erde nach dem Abbrennen in bewaldeten Bereichen angewendet. Dort war vollständiges und tiefes Wenden der Erde schädlich und deshalb unerwünscht (Šach F., 1963, 197). In Rußland und in der Ukraine wurden bis zu diesem Jahrhundert Pfluggeräte mit zwei Arbeitsspitzen auch für das zweite kreuzförmig verlaufende Pflügen benutzt, das auf das erste, mit dem Pflug ausgeführte folgte, um die Schichten und Schollen zu zerschlagen und den gepflügten Boden aufzulockern (Mamonov V. S., 1952, 85 ff.).

Interessant ist die Beschreibung der pfahlartigen (»kolovaja«) Zocha (**Abb. 29 b**). Sie erhielt den Namen nach den schmalen, an Pfähle erinnernden Scharen, die auf sandigen und insbesondere auf steinigen Böden eingesetzt wurden. Das Blatt der Schar geht unmittelbar in die tüllenförmige, gleich breite Schäftung über. Derartige Scharen waren auf steinigem Boden unersetzlich, da sie von den Steinen nicht zerbrochen und zerstört wurden. Die Scharen einer derartigen Zocha aus dem Novgoroder Gubernium waren lang, schmal, einer dicken Ahle ähnlich, ohne irgendwelche Flügel. Eine solche Zocha im Olonecker Gubernium besaß einen verstärkten Scharbalken und über ihre Scharen wurde inmitten des 18. Jh. verzeichnet, daß sie nicht so sehr für das Zerschnei-

den der Grasnarbe als für das Herausbrechen kleiner Steine und das Pflügen lockeren Ackerlandes oder der versengten Erde auf dem Acker verfertigt waren (Mamonov V. S., 1952, 88).

Die Sebenjer Speerförmige Scharen sind Teile zweier Zochen. Sie waren bestimmt für das Pflügen von Rodeland, steiniger Erde, für das zweite, kreuzförmig verlaufende Pflügen, das dem ersten mittels eines die Erde besser und tiefer umwendenden Pfluggerätes folgte, sowie für das Zuschütten des Saatgutes. — In der Beschreibung ist bereits festgestellt worden, daß jenes Scharenpaar, dessen Blatt nicht verbreitert ist, größeren Belastungen ausgesetzt ist. Dieses Scharenpaar stimmt völlig mit der Beschreibung der »dicken Ahlen« der pfahlförmigen Zochen überein. Wir können uns die »Arbeitsteilung« zwischen den zwei Sebenjer Zochen vorstellen. Die »pfahlförmige« diente der Bearbeitung des Rodelandes und mehr steiniger Erde, die zweite für das kreuzförmig verlaufende Pflügen und das Vergraben des Saatgutes.

Von woher stammen die zwei Zochen in der Bleder Region? Eine endgültige Antwort ist zwar noch nicht möglich, es lassen sich indes einige Erwägungen anstellen. Die Form der Schar ist nichts Neues, sie erscheint ja bereits auf dem Schweizer latènezeitlichen Pfluggerät (s. oben) und ist also älter, vor der Ankunft der Slawen ins slowenische Gebiet entstanden. Desgleichen ist die gleichzeitige Verwendung unterschiedlicher Pfluggeräte auf demselben Acker nichts Ungewöhnliches. Sie muß ziemlich verbreitet gewesen sein, gleichzeitige Pflugspuren unterschiedlicher Pfluggeräte wurden nämlich z. B. in Nordfriesland im Fundort Tönning-Elisenhof entdeckt. Hier wurde parallel und teilweise kreuzförmig verlaufend mit Pfluggeräten gepflügt, welche die Erde nicht wendeten, und kreuzförmig verlaufend mit erdewendenden Pfluggeräten. Die Spuren stammen aus der Zeit des 8./9. Jh. (Gringmuth-Dallmer E., 1983, 207). Es dürfte sich um zwei Pfluggeräte handeln: eines, womit die grasbewachsene Oberfläche gepflügt wurde, und ein zweites, womit sich die bereits kultivierte Fläche mit lockerer Erde bearbeiten ließ (Gringmuth-Dallmer E., 1983, 213).

Ein bildlicher Beweis für die gleichzeitige Verwendung unterschiedlicher Pfluggeräte sind die Zeichnungen auf einem Stein aus Pliska in Bulgarien, die bis zur ersten Hälfte des 10. Jh. ausgeführt worden sind (Stantchev S., 1953, 339, Fig. 2, 3). Die sechs Pfluggeräte gehören nach Šachs Einteilung den Typen 1, 2, 7 an.

Erheblich ungewöhnlicher ist jedoch die Erscheinung der Zocha als eines Geräts mit eigenartigem Ausbau. Nach Niederle soll sie sich aus einem Pfluggerät entwickelt haben, dem eine zweite Schar hinzugefügt wurde, damit es schneller und breiter den Erdboden aufwühlen möge (Niederle L., 1921, 56). Das Wort »soha« soll im Altkirchenslawischen einen gespaltenen Ast oder Baumstamm bedeuten haben und erst seit dem 14. Jh. auch ein Pfluggerät (Niederle L., 1921, 57, Anm. 3). Einige sowjetische Forscher äußerten vor einiger Zeit auch den Gedanken, daß sich die Zocha aus der Egge entwickelt habe. Diese Erklärung hat A. V. Černecov widerlegt, der vor allem anhand des ethnologischen, teilweise auch archäologischen und historischen Materials die sinnvolle typologische Entwicklung vom Pfluggerät mit einer Schar zur Zocha in Verbindung mit den natürlichen Gegebenheiten und Möglichkeiten des Gepans dargestellt hat (Černecov A. V., 1972, 77 ff.). Den Gedanken von der

EGGE als dem ältesten Ackerbaugerät, das sich mit der intensiveren Ackerbauung und der Einführung von Tierzugkraft zunächst zu einem Pfluggerät mit mehreren Scharen — die Zocha — entwickelt, die aber zu einem Pfluggerät mit einer Schar, hat in jüngster Zeit abermals der italienische Agrarhistoriker G. Forni geäußert, jedoch vor allem hypothetisch und mit eigenwilliger Deutung der archäologischen Funde (Forni G., 1978) und der sprachwissenschaftlichen Forschungen (Forni G., 1983). Einen besonderen Artikel über die Frühgeschichte der Zocha hat J. Krasnov verfaßt (Krasnov J. A., 1986). Obwohl er die Möglichkeit der Verwendung archäologischer Scharen bestimmter Formen sowohl bei den Pfluggeräten mit einer als auch mit vielen Arbeitsspitzen nicht ausschließt, ordnet er derartige Scharen als Zochenscharen ein, vor allem aufgrund ihrer formalen Übereinstimmung mit den ethnologischen Zochenscharen und wegen der Verbreitung der Zocha mit zwei Arbeitsspitzen in der erörterten Zeit und im erörterten Territorium (Krasnov J. A., 1986, 113 f.). Diese Bestimmung bietet folgendes Bild: die Zocha erschien im Bereich zwischen Novgorod und Stara Ladoga, wo die älteste Schar in der Schicht E 3 aus der Mitte des 8. bis zum ersten Viertel des 9. Jh. zutage kam. Von dort verbreitete sie sich dann gegen Westen, Süden und Osten. Das Gebiet, in dem sie erschien, hatte in jener Zeit eine gemischte Bevölkerung, führend soll jedoch der slawische Bestandteil gewesen sein. Dies und die Tatsache, daß die meisten Scharen — Zochascharen des 11.—13. Jh. aus den Fundorten der Ostslawen herrühren, läßt mit größerer Wahrscheinlichkeit den Schluß zu, daß die Zocha als Teil der ostslawischen bäuerlich-wirtschaftlichen Kultur unter den Bedingungen des nördlichen Wald-Ackerbaus entstanden ist (Krasnov J. A., 1986, 106 ff., Ris. 3). — Daß die Zocha mit zwei Arbeitsspitzen spätestens im 10. Jh. ohne Zweifel in Stara Ladoga in Gebrauch war, bezeugt der heute Fund des verschollenen hölzernen zweispitzigen Scharbalkens — der »rasso« (Krasnov J. A., 1986, 107 und 113).

Das scheinbar klare Bild des Erscheinens und der Verbreitung der Zocha »entstellt« der Fund der Sebenjer Zochen, die zumindest so alt sind wie die vermeintlich älteste aus Stara Ladoga sowie die Abbildung der Zocha aus Pliska (**Abb. 32 a**). Beide Fundorte sind über 2000 km von Stara Ladoga entfernt und voneinander über 1000 km. Ein so großes Streuungsgebiet der Zocha schon im 9. Jh. läßt sich nicht auf die oben angeführte Weise erklären. Wenn wir von der wenig wahrscheinlichen Möglichkeit absehen, daß die Zocha damals auf einmal an mehreren, voneinander weit entfernten Orten erfunden wurde und eher an gemeinsame Wurzeln glauben, dann sind diese noch erheblich älter. — Sind sie einheimisch oder ausländisch?

J. Henning hat auf die älteste Abbildung einer Zocha (**Abb. 32 d**) hingewiesen, die im Grab aus der Zeit der Dynastie Han im Ort Pinglu in der Provinz Shansi in China entdeckt wurde. Scharen, die zu einem solchen Pfluggerät gehören könnten, existierten in China schon in der Frühperiode der Dynastie Han (Henning J., 1981, 69), also im 2. und 1. Jh. v. u. Z. Dieses Gerät soll sich so wie die Holzchar mit hufeisenförmigem Beschlag — das Pfluggerät mit Schaftlappen aus Ost- nach Zentralasien verbreitet haben, von dort aber durch Vermittlung der Awaren und Protobulgaren nach Europa (Henning J., 1981, 68 f.). Bled mit Sebenje und Pliska liegen im Bereich den diese zwei Völker erreichten, während man sich für Stara Ladoga ins Gedächtnis rufen muß, daß

dieser Ort ein wichtiges Zentrum an der regen warëgisch — arabischen Handelsstraße zwischen Skandinavien und Asien war. Es konnte nicht schwer sein, dort ein Gerät aus Zentralasien oder zumindest einen Menschen kennenzulernen, dem es bekannt war. Die Vorteile, die ein derartiges Pfluggerät in den charakteristischen Bedingungen des dortigen Ackerbaus besaß, bedingten dann seine Verwendung und Verbreitung.

Doch trotzdem. Wahrlich überraschend ist die Ähnlichkeit des Ausbaus der chinesischen Zocha und der Zocha auf ostslawischen Abbildungen des 16. Jh. (**Abb. 30, 32 b**). Erheblich anders ist jedoch der Ausbau der Zocha aus Pliska (**Abb. 32 a**). Sie besitzt eine aufrechte Sterze, vermutlich mit einem Handgriff, die sich in den gespaltenen Scharbalken mit zwei Arbeitsspitzen fortsetzt. Durch die Sterze ist der einfache gerade Grindel aufgesetzt. Demnach unterscheidet sie sich nicht von den übrigen einfachen Pfluggeräten. Von Sachs Typ 1 weicht sie lediglich durch die Aufspaltung des Scharbalkes ab. Mit Leichtigkeit können wir sie uns als Illustrierung zum altkirchenslawischen Wort »soha« (s. oben) vorstellen. Die Zeichnung aus Pliska widerlegt überdies die Ansicht, der einfache Grindel wäre jünger als der zweifache (Krasnov J. A., 1986, 112). — Um es kurz zu sagen, die Zocha aus Pliska ist der chinesischen nur dem Scharbalken nach ähnlich, alles Übrige ist einheimisch. Ihre Entstehung können wir uns damals vorstellen, als die Menschen die Pflügeweise mit zwei Scharen einzuführen wünschten, und daran einfach das alte, schon früher bekannte Gerät anpaßten. Andere übernahmen dann außerdem den Ausbau des Geräts. Über den Bau der Zochen aus unserem Hortfund können wir nur Erwägungen anstellen.

Ist vielleicht der Ursprung der Zocha noch aus einer anderen Region möglich? In den Jahren 1941 und 1942 wurden im Moor Rappendam bei Jörlund auf Seeland in Dänemark mehrere Hortfunde hölzerner Ritualgegenstände ergraben, größtenteils von Holzrädern und überdies drei Holzscharen. Zwei davon, die spiegelbildlich unsymmetrisch sind (**Abb. 31**), befanden sich im selben Hortfund — B. Nach der C-14-Analyse ist eines der Räder aus dem Jahr 60 v. u. Z. \pm 110 (Kunwald G., 1970). Obwohl die Möglichkeit zuzulassen ist, ohne daß dafür eine sinnvolle Erklärung besteht, daß die zwei Scharen zu zwei verschiedenen Pfluggeräten gehörten, ist viel größer die Möglichkeit, daß sie Teile desselben Pfluggeräts sind, also einer Zocha.

Mithin ist es nicht unmöglich, daß sich im Frühmittelalter in Europa zwei ihrem Ursprung und Ausbau nach unterschiedliche Zochen begegneten, eine einheimische und eine chinesische.

Erwähnenswert ist auch die Abbildung des Pflügens mit einer Zocha (**Abb. 32 c**) auf einem Ziegel aus dem Fundort Sobar in Moldavien (SSSR). Der Ziegel wurde in den Trümmern eines gemauerten Gebäudes gefunden, dessen Fundamente in die Schicht der Černjahov-Siedlung aus dem 2./3.—4. Jh. u. Z. eingegraben waren. Die Ziegel dienten zusammen mit Steinen als Baumaterial. Das Gebäude wurde noch vor der Vollendung niedergebrannt, deshalb enthält es fast keine Funde. Die archäomagnetische Datierung der Ziegel hat die Zeitspanne vom 3./4.—6./7. Jh. erwiesen. Das Glas und die Ziegel ähneln dem diesbezüglichen Material aus dem 1.—4. Jh., es lassen sich jedoch Analogien dazu auch aus viel jüngerer Zeit finden. In der Schicht des Mörtels und der beim Bauen entstandenen Ziegel- und Steinstückchen wurden Fragmente eines Kruges

gefunden, der nicht vor dem 17. Jh. gefertigt wurde (Rikman E. A., 1970, 190 ff.). Sind die Ziegel älter als das Gebäude? Wann entstand die Abbildung auf dem Ziegel? Leider gibt es keinen Aufschluß darüber, deshalb soll auf diesen Fund lediglich hingewiesen sein, er ist ja der Abbildung aus China unglaublich ähnlich.

Noch einige Worte über das Einstellen des Pflügens mit der Zocha. Wir haben gesehen, daß sie namentlich auf neu gerodetem Waldland verwendbar war. Nachdem sich dieses in alte Ackerflächen gewandelt hatte, begann man mit andersartigen Pfluggeräte zu arbeiten, die wegen der jetzt andersartigen Bodenstruktur bessere Erträge ermöglichten. Als man mit dem Roden der Wälder aufhörte, wurde das Pflügen mit der Zocha allmählich aufgegeben. Bis zum 20. Jh. erhielt sie sich vor allem im europäischen Teil der Sowjetunion (Krasnov J. A., 1986, Ris. 3; Šach F., 1963, 198), vermutlich infolge der natürlichen Bedingungen, der lange währenden Kolonisation und Entwicklung, in der sie sich mit Hinzufügung des Lappens zwischen die zwei Scharen oder der Streichbretter an der Seite (Šach F., 1963, 197) zu einem Pfluggerät entwickelte, das fähig ist, die Erde nur unvollständig zu wenden (vgl.: Mamonov V. S., 1952, 79).

War die Zocha in der Bleder Region überhaupt notwendig? — Bei der Ankunft der Slawen war das Land noch in beträchtlichem Ausmaß mit Wald bewachsen. Darin befanden sich zumindest zwei Blößen mit Ackerflächen: eine nördlich und östlich des Bleder Sees, die zweite auf dem Gelände der späteren Dörfer Mužje und Zasip (Pleterski A., 1986, 125, sl. 82). Diesen Wald rodeten die Slawen zur Gewinnung neuer Ackerflächen auch durch Abbrennen, wovon die Flurnamen zeugen: Na rivouce — zwischen Sp. Gorje und Viševnica (Pleterski A., 1986, 25, sl. 7), Na pogorence — bei Poljšica (Pleterski A., 1986, sl. 34), V korile — bei Ribno (Pleterski A., 1986, 78), Na korile — bei Selo (Pleterski A., 1986, sl. 61). Die Ackerflächen erstrecken sich auf dem Erdboden, der mit Flußgeröll bedeckt ist, oder den der Gletscher zurückgelassen hat. Wo die Erdschicht darüber dünn ist, führt das Ackerland ziemlich viel Steine. Die Erde ist vorwiegend sandig. — Das Roden des Waldes, Brandblöße, der Steinboden, die sandige Erde — all dies ist eine Verkettung, bei der sich die Zocha am besten bewährt. Mithin war sie in der Bleder Gegend notwendig. Doch nicht für immer. Bis zum 14. Jh. hatte der Umfang der Ackerflächen in der Bleder Region hauptsächlich schon Stabilität erreicht und nahm nicht mehr wesentlich zu (vgl.: Pleterski A., 1986, 141 ff.). Spätestens zu diesem Zeitpunkt wurde die Zocha aufgegeben.

In der Zeit des Sebenjer Hortfundes kannten und verwendeten also die Slawen in der Bleder Region unterschiedliche Pfluggeräte, unterschiedliche Pflugweisen, was alles dem ihnen zur Verfügung stehenden Boden angepaßt war und mit dem besten Wissen durchgeführt wurde, das sie damals und dort haben konnten. Sie hatten es entweder von ihren Vorfahren ererbt oder es von den Alteingesessenen und Nachbarn erlernt. Daß ihre Weise der Landbestellung erfolgreich war, beweist auch die ständige Bevölkerungsentwicklung in der Bleder Region (Pleterski A., 1986, 126 ff.). So können wir die Frage nach ihrer Fortschrittlichkeit positiv beantworten.

Die Rodehacke

Rodehacke (Abb. 33). Inv. Nr.: NM S-2347. Die Gesamtlänge beträgt 25,4 cm. Die Schäftung ist das Ohr, das die Form eines Trapezes hat. Die zwei kürzeren Seiten sind 2,7 bzw. 2,0 cm, die zwei längeren Seiten je 4,2 cm lang. Die Außenbreite des Öhrs ist 4,6 cm. Von der Seite gesehen, hat die Schäftung die Form eines Dreiecks mit 8,4 cm langer Grundlinie, beim Scheitel geht sie aber ins Blatt über. Dies ist am Übergang aus der Schäftung am schmalsten — 4,0 cm, worauf es sich allmählich bis zur geraden, schrägen Schneide verbreitert. Hier ist das Blatt 9,4 cm breit. Im Querschnitt ist das Blatt rechteckig, anfangs dicker — bis 2,8 cm, dann wird es immer dünner. An der Ober- und Unterseite ist der Außenrand ein wenig verdickt (Abb. 34), an der Unterseite sind links- und rechtsseitig je sieben Kerben eingeschnitten. Die Schneide ist ganz stumpf, wegen der Schläge gegen harte Gegenstände ist sie in ihrer ganzen Breite nach aufwärts verbogen. Die Rodehacke war aus Eisen geschmiedet und ist vorzüglich erhalten. Ihr Gewicht betrug am 9. 1. 1986 1205 g.

Die Kerben an ihrem Rand sind keine sinnvolle Folge des Fertigungsverfahrens. Sie wurden absichtlich aus unbekanntem Gründen angebracht.

Die Rodehacke ist eine Hacke mit langem und schmalem Blatt, das eine gerade Querschneide hat. Die Hackenform ist keine Folge der Stilentwicklung, vielmehr abhängig von der Art des Bodens, der Ackerkulturen und des Menschen, der sie benützt (Baš F., 1955, 107). Für die Bearbeitung lockerer Erde dienen Hacken mit breitem, für die Bearbeitung steiniger und schwerer Erde hingegen Hacken mit schmalem und langem Blatt (Baš F., 1955, 101). Vom Widerstand, den die Erde dem Hieb mit der Hacke entgegensetzt, hängen die Stärke des Stiels und die Größe des Öhrs ab. Ihr rundes oder eckiges Ohr steht aber in Zusammenhang mit der Widerstandsfähigkeit des Holzes, woraus der Stiel gefertigt ist. Vom Gebrauch der Hacke für vertikales oder schräges Graben hängt der Winkel zwischen dem Ohr mit dem Stiel und dem Blatt ab. Die kleinste Deklination vom rechten Winkel (von 5° bis 10°) findet sich bei den Hacken für die Ackerbestellung, die größte (von 20° bis 30°) bei den Wein- und Gartenbauhacken. Die angeführten Maße gelten für die modernen slowenischen Hacken. Die Hacke ist ein persönliches Werkzeug. Jedermann verwendet seine eigene. Die Stiellänge hängt von der Größe des Benützers ab. Derselbe Benützer gräbt mit einer langstieligen Hacke die Erde um, mit einer kurzstieligen hackt und gräbt er tiefer (Baš F., 1955, 103). Da Größe und Gewicht der Hacke auch von der Stärke des Eigentümers abhängen, könnten wir schließen, daß mit der Sebenjer Rodehacke ein Mann arbeitete.

Zum Umgraben sind schmale Hacken nötig, zum Häufeln dagegen breite, die besonders charakteristisch für den Weinbau sind (Baš F., 1955, 101). Auch beim Pflügen geht es nicht ohne Hacke, wenn die Schar aus unterschiedlichen Ursachen vereinzelt Stellen lediglich streift, deswegen ungepflügte Grasstreifen zurückbleiben. Diese grub ein Gräber mit der Hacke um und vervollständigte auf solche Weise die Arbeit des Pflügers. Desgleichen grub er damit die Erde am Ackerrand zu den Furchen (Orel B., 1955, 54 f).

Die Sebenjer Rodehacke war für Arbeiten auf steinigem Boden gefertigt worden, wofür ihr langes, schmales Blatt und das sehr lange Ohr zeugen. Die abgestumpfte, eingebogene Schneide ihrerseits beweist, daß sie auf solchem

Boden auch tatsächlich verwendet wurde. Die Bleder Felder liegen auf Gletschermoränen oder auf geröhlhäftigen Fluß terrassen und folglich sind Steine in der Erde nichts Ungewöhnliches. Den Zusammenhang der Sebenjer Rodehacke mit den Bleder Feldern untermauert auch die Karte ethnologischen Hacken in Slowenien (**Abb. 35**). Rodehacken sind für die weitere Bleder Umgebung bis Notranjsko (Innerkrain) charakteristisch. Andersorts sind sie nicht anzutreffen! Da die Blattform vom Boden abhängt und der ist eine Gegebenheit, die sich im Laufe des Jahrtausends nicht verändert hat, ist leicht zu verstehen, daß sich die Sebenjer Rodehacke ihrer Wesensart nach in die Karte der viel jüngeren Hacken einschaltet.

Das Blatt der Sebenjer Rodehacke bildet mit dem Öhr und einst noch dem Stiel zunächst einen rechten Winkel, dann dekliniert es davon mehr und mehr, bei der Schneide bereits um 22°. Dies ist aber der Winkel, den die modernen Wein- und Gartenbauhacken aufweisen. An Gartenbau ist in der altslawischen Periode in Bled nicht zu denken. Anhand der gleichfalls in diesem Hort erhaltenen Scharen sowie des langen und schmalen Blattes hat es den meisten Sinn, ihre Verwendung beim Ackerbau anzunehmen. Doch auch ihre zeitweilige Einsetzung im Weinbau scheint mir nicht völlig unmöglich, da ja bereits die ältesten Schriftquellen im 11. Jh. in Bled Weingärten erwähnen, die höchstwahrscheinlich schon in der altslawischen Periode existierten (Pleterski A., 1986, 58). Und schließlich: nur 200 m nordöstlich von der Steinhalde mit dem Hortfund erstreckt sich der Südhang mit dem uralten Flurnamen V nograde (= in die Weingärten). Diese Flur gehört zum Dorf Zasip.

Die Ahle

Ahle (**Abb. 36 a**). Inv. Nr.: NM S-2346. Die Gesamtlänge beträgt 11,3 cm, davon die Angel 4,2 cm. Die ist am Anfang breiter, dann verengt sie sich. Ihr Querschnitt ist rechteckig. Drei ihrer Seitenflächen gehen in den Arbeitsteil der Ahle stufenartig über, die vierte glatt. Der Arbeitsteil verengt sich zu einer Spitze. Er hat einen quadratischen Querschnitt und mißt im Durchmesser bis 0,7 cm. Die Spitze hat einen runden Querschnitt. Alle vier Seitenflächen des Arbeitsteils haben in der Mitte flache Querrinnen. Die Ahle ist aus Eisen gefertigt und gut erhalten, nur die Spitzenoberfläche ist ein wenig rostzerfressen. Das Gewicht der Ahle betrug am 9. 1. 1986 16 g.

Das Messer

Messer (**Abb. 36 b**). Inv. Nr.: NM S-2358. Es ist nicht zur Gänze erhalten, es fehlt der Teil der Klinge mit der Spitze. Dieser Teil ist gewaltsam abgebrochen worden. Der Bruch ist alt. Die erhaltene Länge beträgt 10,3 cm, davon die Angel 6,1 cm. Sie ist flach, dem Blatt zu wird sie gleichmäßig breiter und ein wenig dicker. Mit dem Messerrücken und der Klingenschnaide bildet sie einen sehr stumpfen Winkel. An dieser Stelle ist das Messer 0,4 cm dick. Die größte Klingebreite beträgt 1,6 cm. Vor dem abgebrochenen Teil beginnt die Klinge gleichmäßig schmaler zu werden. Bei der Bruchstelle ist die Klinge etwas verbogen, eine Folge der Kraft, die das Messer zerbrochen hat. Das Messer war aus Eisen und sehr gut erhalten. Das Gewicht des Messers betrug am 9. 1. 1986 20 g.

Der Haken

Haken (**Abb. 37 a**). Inv. Nr.: NM S-2364. Gesamtlänge 13,5 cm. Er hat einen rechteckigen Querschnitt und ist bis 0,65 cm dick. Der Mittelteil ist 1,2 cm breit. Dem Teil zu, womit er vermutlich aufgesetzt war, wird er gleichmäßig dünner und schmaler. In der Spitze wird er breiter und dünner und ist hier bis 1,7 cm breit. Er endet in einer querverlaufenden, kreisförmigen Schneide. Am Übergang aus dem geraden in den gekrümmten Teil hat sich bei der Herstellung eine größere Schuppe abgelöst (**Abb. 41 c**). Der Haken ist aus Eisen gefertigt und gut erhalten. Er ist deformiert, er vermittelt den Eindruck, als wäre er zusammengedrückt. Das Gewicht des Hakens betrug am 9. 1. 1986 62 g.

Nach seinem Abschluß läßt sich schließen, daß der Haken aufgesetzt oder irgendwohin eingeschlagen (?) war. Er erinnert an ähnliche Geräte für die Holzverarbeitung, weicht jedoch von ihnen durch seine Arbeitsspitze ab. Bei jenen Geräten verläuft die Arbeitsschneide an den Seiten, falls sie sich jedoch am Querende befindet, dann ist dieses nicht gerade, sondern rinnenförmig. Der Sebenjer Haken kann auch ein gewöhnlicher Haken gewesen sein, der in einen Holzbalken eingeschlagen war, um etwas zu tragen. Überdies war er für die Reinigung der Pferdehufe von Steinen verwendbar.

Die Henkel

Eimerhenkel (**Abb. 37 b**). Inv. Nr.: NM S-2363. Er ist deformiert, beide Schenkel sind aneinander gedrückt. Die Länge des so umgestalteten Henkels ist 15,5 cm, die Länge des gestreckten Henkels ca. 32 cm. An den umgebogenen flachen Enden ist er glatt, die übrige Oberfläche hat durch das Winden eines quadratischen Eisenstabes die charakteristische tordierte Form erlangt. In der Mitte mißt der Querschnitt im größten Durchmesser 0,9 cm. Der Henkel ist gut erhalten. Am 9. 1. 1986 betrug sein Gewicht 65 g.

Eimerhenkel (**Abb. 37 c**). Inv. Nr.: NM S-2362. Er ist deformiert, beide Schenkel sind aneinander gedrückt. Die Länge des so umgestalteten Henkels beträgt 14,9 cm, die Länge des gestreckten Henkels ca. 31,5 cm. An den umgebogenen flachen Enden ist er glatt, die übrige Oberfläche hat durch das Winden eines quadratischen Eisenstabes die charakteristische tordierte Form erlangt. In der Mitte mißt der Querschnitt im größten Durchmesser 0,8 cm. Der Henkel ist gut erhalten. Am 9. 1. 1986 betrug sein Gewicht 57 g.

An den Henkeln sind indessen nicht nur die Bögen deformiert, sondern auch deren Enden, und zwar so stark, daß sie unverwendbar geworden sind. Nach den Winkeln, die sie nach wie vor mit dem übrigen Henkelteil bilden, ist anzunehmen, daß sie ursprünglich rechtwinkelig auf den Bogen standen und als solche in die Schlingen an den oberen Eimerrändern hineingesteckt waren. Die zweite übliche Möglichkeit bei Eimerhenkeln ist die, daß ihre Enden zum Bogen zurückgebogen sind und so die Form einer Schlinge annehmen. In diesem Fall ist jedoch der Übergang vom Bogen in das Henkelende kreisförmig und nicht unter einem Winkel, wie bei den Sebenjer Henkeln. Es hat den Anschein, daß die beiden Henkel mit Gewalt herausgerissen und danach noch zusammengedrückt worden sind.

Die Sensenringe

Sensenring (**Abb. 38 a**). Inv. Nr.: NM S-2356. Der Ring ist an einer Seite halbkreisförmig, an der anderen gerade. Am Bogenscheitel ist der Außendurchmesser 4,2 cm, der innere 2,7 cm. Im Querschnitt ist er flach von 1,3 bis 3,1 cm breit. Er war aus einem Eisenstück geschmiedet, die Enden waren eines zum anderen gebogen und vom Schmied zusammengeschweißt. Der Sensenring ist sehr gut erhalten. Am 9. 1. 1986 betrug sein Gewicht 77 g.

Sensenring (**Abb. 38 b**). Inv. Nr.: NM S-2355. Der Ring ist an einer Seite halbkreisförmig, an der anderen gerade. Am Bogenscheitel mißt der Außendurchmesser 4,9 cm, der innere 3,6 cm. Im Querschnitt ist er flach, von 1,1 bis 1,9 cm breit. Er war aus einem Eisenstück geschmiedet, die Enden waren eines zum anderen gebogen und vom Schmied zusammengeschweißt. Der Sensenring ist sehr gut erhalten. Am 9. 1. 1986 betrug sein Gewicht 61 g.

Sensenring (**Abb. 38 c**). Inv. Nr.: NM S-2354. Er hat eine quadratische Form mit abgerundeten Ecken. Im Außendurchmesser mißt er bis 4,3 cm, im inneren bis 3,2 cm. Er war aus einem Eisenstück geschmiedet, die Enden waren eines zum anderen gebogen und vom Schmied zusammengeschweißt. Der Sensenring ist sehr gut erhalten. Am 9. 1. 1986 betrug sein Gewicht 53 g.

Sensenringe sind die Ringe, womit die Sense an den Sensenstiel befestigt wurde. Sämtliche Sebenjer Sensenringe sind verwendbar. Da im Hort keine Sensen enthalten sind, scheint es mir wahrscheinlich, daß sie als Ersatzteile beim Haus waren.

Die Sichel

Sichelfragment (**Abb. 39 a**). Inv. Nr.: NM S-2353. Im Hort war ein Blattfragment verwahrt, das sich gleichmäßig in die Spitze verengt. Das Fragment ist 29,1 cm lang und bis 3,2 cm breit. Der Blattrücken ist bis 0,4 cm dick. Das Blatt ist mittels schräger, parallel verlaufender, scharfer Einschnitte gezahnt. Der Bruch ist alt. Die Sichel war aus Eisen geschmiedet. Am 9. 1. 1986 betrug das Gewicht des Fragments 96 g.

Sichelfragment (**Abb. 39 b**). Inv. Nr.: NM S-2357. Blatteil, der sich gleichmäßig in die Spitze verengt. Das Fragment ist 12,4 cm lang und bis 1,8 cm breit. Der Blattrücken ist bis 0,25 cm dick. Das Blatt ist mittels besonderer, parallel verlaufender, scharfer Einschnitte gezahnt. Der Bruch ist alt. Das Fragment ist aus Eisen geschmiedet. Am 9. 1. 1986 betrug das Gewicht des Fragments 20 g.

Sicheln mit gezahnten Schneiden werden beim Einernten hartstengeligere Pflanzen verwendet (White K. D., 1967, 80). Da die Zähnchen klein sind, werden sie, falls die Sichel in der Erde liegt, rasch vom Rost zerfressen. Deshalb sind sie nur an gut erhaltenen Exemplaren wahrzunehmen. Derartige kommen jedoch selten zum Vorschein, die übrigen erwecken vermutlich oft den falschen Eindruck, als ob sie eine glatte Schneide hätten.

Der Meißel

Meißel (**Abb. 40 a**). Inv. Nr.: NM S-2361. Er ist 23,1 cm lang. Der Kopf hat eine fast quadratische, 2,7 × 3,1 cm große Schlagfläche. Im Mittelteil ist der Querschnitt des Meißels rechteckig mit abgeschnittenen Ecken. Der Querschnitt

mißt $1,5 \times 1,7$ cm. Das Blatt ist flach mit Querschneide. Der Meißel war aus Eisen geschmiedet und ist vorzüglich erhalten. Am 9. 1. 1986 betrug sein Gewicht 405 g.

Gleich gestaltete Meißel sind noch heutzutage Bestandteil der Garnituren von Schmiedegeräten. Genutzt werden sie zum Zerhacken von Eisenstücken (Fluksi J., 1984, Tabla VII: 8, 9). Der Eigentümer des Sebenjer Meißels konnte ihn unter anderen auch für die Renovierung der Zähnchen an den Sichel verwenden.

Die Bohrer

Löffelförmiger Holzbohrer (**Abb. 40 b**). Inv. Nr.: NM S-2359. Er ist 30,1 cm lang, davon die Schäftung 6,2 cm. Diese ist flach und weist einen rechteckigen, $1,7 \times 0,55$ cm großen Querschnitt auf. In den Mittelteil des Bohrers geht die Schäftung an einer Seite glatt über, an der anderen stufenartig. Der Mittelteil ist im Querschnitt ein Quadrat mit abgeschnittenen Ecken und mißt im Durchmesser 1,5 cm. Der Löffel ist bis 2,7 cm breit. Der Bohrer war aus Eisen geschmiedet und ist gut erhalten. Am 9. 1. 1986 betrug sein Gewicht 320 g.

Löffelförmiger Holzbohrer (**Abb. 40**). Inv. Nr.: NM S-2360. Er ist 19,6 cm lang, davon die Schäftung 4,3 cm. Diese ist flach und von rechteckigem, $1,6 \times 0,45$ cm großem Querschnitt. In den Mittelteil des Bohrers geht die Schäftung an einer Seite glatt, an der Rückseite des Löffels aber stufenartig über. Der Mittelteil ist im Querschnitt ein Rechteck mit abgeschnittenen Ecken und mißt $1 \times 1,2$ cm. Der Löffel ist bis 2,1 cm breit. Der Bohrer war aus Eisen geschmiedet und ist gut erhalten. Am 9. 1. 1986 betrug sein Gewicht 90 g.

Mit den zwei Bohrern war es möglich, große und tiefe Löcher in die Holzbalken zu bohren, in die Keile eingeschlagen oder beim Häuserbau die einzelnen Teile mit hölzernen Zimmernägeln zusammengefügt wurden. — Interessant ist die Ähnlichkeit des Mittelteils der zwei Bohrer und des Meißels, die zur Annahme ermutigt, daß alle drei Gegenstände vom selben Schmied verfertigt worden sind.

Wer hat den Sebenjer Hort verborgen und wann

Die erste Frage, die in Zusammenhang mit dem Sebenjer Hort zu lösen ist, lautet: Wer war sein Besitzer, wer hat ihn verborgen? Zählen wir die Möglichkeiten auf: ein Händler, ein Soldat, ein Schmied, ein Einheimischer aus der Bleder Region. Oder ist der Hort vielleicht als Kultschatz aufzufassen? Die letztangeführte Möglichkeit ist durch nichts angedeutet, während dagegen die Verschiedenartigkeit des Hortes und die Vergrabungsstelle sprechen, wo keine Spuren auf einen heiligen Raum weisen — die benachbarte kleine Kirche der Hl. Dreifaltigkeit ist kaum knappe vier Jahrhunderte alt. Die Gegenstände zeigen deutliche Gebrauchsspuren, einer der zwei Steigbügel ist sogar umgearbeitet, was alles dagegen spricht, daß der Eigentümer ein Händler gewesen wäre, und teilweise zeugt dies auch gegen einen Schmied. Tatsächlich schließt der Hort zwar auch einige zerbrochene Geräte in sich ein und diese hätten als Rohstoff für neue Schmiedeerzeugnisse dienen können (vgl.: Klíma B., 1985,

444), jedoch enthalten Schmiedehorte die einschlägigen Werkzeuge, die im Sebenjer Hort nicht vorhanden sind. Desgleichen sind keine neuen Erzeugnisse vertreten. All dies scheidet einen Schmied aus. Wie ist es mit der Annahme eines feindlichen Soldaten? Es ist wahr, man kann sich die damaligen Heerzüge nicht ohne Plünderungen vorstellen, es steckt aber gar kein Sinn darin, daß ein Krieger den Schatz in feindlichem Territorium vergraben hätte, mit leeren Händen heimgekehrt wäre, hoffend, sein Heer werde einst siegreich genug sein, um zurückzukehren und er dann den Hort wieder ausgraben könnte. Wäre der Hort aber doch Raubgut, würde man eher verschiedenartige, zusammengelesene Gegenstände erwarten und nicht eine gebrauchtsverknüpfte Gruppe. Wenn uns jetzt schließlich nur noch ein Bleder Einwohner übrig geblieben ist, scheint seine Eigentümerschaft nicht nur deswegen wahrscheinlich.

Die Zusammensetzung des Hortes verrät eine sinngemäß abgerundete Gruppe von Gegenständen (**Abb. 42**). Die sind: Geräte für den Ackerbau (Scharren, Rodehacke), für die Holzverarbeitung (Löffelbohrer), für die Metallverarbeitung (Meißel), für die Lederverarbeitung (Ahle), Militär- und Reiterausrüstung (Lanzenspitzen, Trense, die zwei Steigbügel), Ersatzgeräte (Sensenringe), Rohstoff für die eventuelle weitere Verarbeitung (die zwei Sichelfragmente, das Messer, vielleicht auch die zwei Eimerhenkel und der Haken). Es kommt keine sinnlose Verdoppelung vor, offensichtlich handelt es sich um ein und denselben Eigentümer. Die fünf (!) Scharren gehören, wie wir oben gesehen haben, drei unterschiedlichen Pfluggeräten an, die einander bei der Verwendung ergänzen konnten. Über den Zusammenhang zwischen der Verwendung von Pfluggeräten und einer bestimmten Hackenform mit der Eigenart des Bleder Bodens war schon oben die Rede. Alles weist demnach auf einen Besitzer hin — einen in der Bleder Region Beheimateten. Es besteht kein vernünftiger Grund, der dagegen sprechen würde.

Vielleicht findet es jemand, der dies mit den Augen des heutigen Menschen betrachtet, lächerlich, von einem Haufen alten Eisens als von einem Schatz zu sprechen. Zur Veranschaulichung seien wenigstens einige Angaben aus den damaligen Zeiten angeführt. Die Lex Salica bestraft den Diebstahl einer Schar am Pfluggerät mit einer Geldbuße von 15 Goldsolidi (Le Goff J., 1985, 132 f.) und nach der Preisliste der Lex Ribuarica ist eine Lanze nebst Schild 2 Solidi wert, ein Schwert samt Scheide 7 Solidi, ein Pferd 7—12 Solidi (Ruttikay A., 1982, 182; Last M., 1976, 470). Mithin war der Sebenjer Hortfund ein hübsches Häuflein Goldmünzen wert. Natürlich waren aber die vergrabenen Gegenstände nicht der einzige Eisenbesitz ihres Eigentümers. Als Reiter mußte er noch Sporen, für den Nahkampf ein Schwert oder Beil und einen Schild haben. Die Tatsache, daß der Hortfund nicht auch diese Gegenstände enthält, können wir uns damit erklären, daß sie der Besitzer noch brauchte, daß er einen Zusammenstoß erwartete. Desgleichen ist interessant, daß im Hort keine verwendbaren Sichel sowie Sensen mit den Begleitgeräten (Dengelhammer und Dengelamboß) vertreten sind. War damals gerade die Zeit der Korn- und der Heuernte? Hatten sich damit die anderen Familienmitglieder bewaffnet?

Wie üblich es war, in Kriegszeiten das Vermögen zu verbergen und zu vergraben, stellt anschaulich ein Fragment aus den Annales Fuldenses vor, das im Jahr 869 den Krieg zwischen dem Frankenkönig Ludwig und den Mähren be-

schreibt. Eines der drei Frankenheere wurde von Ludwigs jüngstem Sohn Karl angeführt. Dieser hat »auf Gottes Hilfe bauend, . . . alles entdeckt, was in den Wäldern verborgen oder auf den Feldern vergraben war, mit den Seinen geplündert . . .«. »Dei auxilio fretus . . . abscondita quaeque in silvis vel defossa in agris reperiens cum suis diripuit« (MMFH I, 1966, 101). Die Erwähnung von Feldern, die in diesem Fragment wohl eher als unbewachsenes Land im Gegensatz zu den Wäldern aufzufassen ist, ist interessant auch in Hinblick auf den Sebenjer Hort. Der Ort mit dem Eisenschatz liegt auf grasbewachsenem Weideland zwischen den heutigen Dörfern Podhom und Zasip mit Mužje. Aus der durchgeführten Untersuchung der Besiedlung der Bleder Region im Mittelalter geht hervor, daß die Podhomer Fluren zur Zeit der Vergrabung noch unbesiedelt waren und daß das einzige Nachbardorf das Doppeldorf Zasip-Mužje war (Pleterski A., 1986, sl. 86, 87), dessen Ackerland sich noch heute bis zur Steinhalde mit dem Sebenjer Hort erstreckt (Abb. 43). In diesem Dorf dürfte das Anwesen des unglücklich dahingegangenen Hortbesitzers zu suchen sein. Dieser versteckte die Gegenstände am Rande des Ackerlandes seines Heimatdorfes.

Wann kann der Hort vergraben worden sein? Chronologisch bestimmbar ist lediglich die militärische Reiterausrüstung, die in gänze mit dem ersten Drittel des 9. Jh. in Übereinstimmung steht. Folglich scheiden als Grund für die Vergrabung die fränkisch-awarischen Kriege aus dem Ende des 8. Jh. aus. Die Bleder Region liegt von Pannonien, wo es im 9. Jh. häufig zu fränkisch-slawischen Zusammenstößen kam, abgerückt. In der Nähe des Durchzugsgebiets zwischen Pannonien und Italien gerät dieser Landstrich erst Ende des 9. Jh., als die ungarischen Einfälle einsetzen. Obwohl es natürlich möglich ist, daß dieselbe Militärausrüstung in der Familie geraume Zeit in Gebrauch stand, ist die Vergrabung des Hortes infolge eines ungarischen Einfalls wenig wahrscheinlich. Es ist kaum vorstellbar, daß die Garnitur der militärisch-reiterlichen Ausrüstung, deren Teile, wie wir gesehen haben, unterschiedlicher Herkunft sind, im Laufe der hundertjährigen Verwendung durch die Familie nicht zumindest mit einem neueren Stück ergänzt worden wäre, besonders noch, weil auch die Waffen und die Reiterausrüstung modischen Wandlungen unterworfen waren. Demnach muß die Antwort gleichwohl im ersten Drittel des 9. Jh. gesucht werden.

Eben zu dieser Zeit erschütterten unsere Gegenden schwere Kämpfe. Unter der Führung des Ljudevit Posavski war im Widerstand gegen die Franken (819—822) ein weitgespanntes slawisches Bündnis geschaffen worden, das außer Ljudevits Menschen auch die Timokaner im Osten und im Westen die Karantanier und Karniolier in sich vereinte (Grafenauer B., 1964, 424 ff.). Für die Deutung unseres Hortes ist vielleicht am interessantesten das Jahr 820. Damals machten sich im Frühjahr, nachdem genügend Gras für die Fütterung der Tiere gewachsen war, drei fränkische Heere gegen Ljudevit auf, zwei davon auch durch unsere Gegenden, und vereinten sich südlich der Drau, wo sie plünderten und alles niederbrannten. Auf der Rückkehr bestrafte sie den aufständischen Teil der Karantanier und an der Sava ansässigen Karniolier (Kos F., 1906, Nr. 61). Unter den letztangeführten kann auch der Besitzer des Sebenjer Hortes gewesen sein. — Vieles spricht also zugunsten der Annahme,

daß der Hort zur Zeit von Ljudevits Aufstand vergraben wurde, vielleicht im Sommer 820 (Zeit der Kornerte und der Rückkehr des Frankenheeres). Gegenbeweise fehlen. Der Eigentümer der Gegenstände war ein Karniolier, beheimatet in der Bleder Region.

Was für Schlüsse läßt der Hortfund über die damalige Lebensweise zu?

Die eingehende Erforschung der Bleder Region im Frühmittelalter hat nachgewiesen, daß am Beginn des 9. Jh. die Bleder Dörfer in wirtschaftlich-besitzmäßiger Hinsicht unter einzelne Freimänner aufgeteilt waren, die samt ihren engeren Familienangehörigen jeder auf seiner altslovenischen Hufe lebten. In jedem Dorf gab es nur wenige solche Besitzer, höchstens vier, in den jüngster Zeit entstandenen Dörfern noch weniger (vgl.: Pleterski A., 1986, 129 ff.). Einem dieser Freimänner gehörte der Sebenjer Schatz, der uns so vom Leben auf seiner altslovenischen Hufe kündigt.

Er lebte von der Landwirtschaft. Er besaß zumindest drei Pfluggeräte, womit er auf unterschiedliche Weisen das Land bebauen konnte. Diese Geräte waren seinen Bedürfnissen angepaßt, so daß er sowohl neu gerodetes Land als auch die alten Bebauungsflächen pflügen konnte. Beim Pflügen wandte er die damals fortschrittlichste einseitige Pflügeweise an. Mittels der Rodehache ergänzte er die mit den Pfluggeräten begonnene Arbeit auf den Äckern. Möglicherweise arbeitete er damit auch im Weingarten am sonnseitigen Fuß des Hügels Hom — Pršivec, der sich nördlich des Dorfes Zasip-Mužje erhebt. Den Ackerertrag ernteten die weiblichen Angehörigen seiner Familie mit Sichel. Die Sensenringe weisen dahin, daß er die Wiesen mähte und sich so mit Winterfutter für sein Vieh versorgte. Der meißel verrät, daß er selbst seine Werkzeuge instand hielt. Die nicht mehr verwendbaren Eisengeräte bewahrte er sorgfältig auf, damit er sie später umschmieden lassen könnte. Bei Bauarbeiten fügte er die einzelnen Bautenteile mittels hölzerner Zimmernägel zusammen, wozu er die zwei Holzbohrer hatte. Bei der Verfertigung von Ledererzeugnissen half er sich mit der Ahle.

Im Falle eines Krieges wurde er Soldat. Er besaß sein eigenes Pferd, auf dem er in den Kampf zog. Bewaffnet war er zumindest mit zwei Lanzen, höchstwahrscheinlich hatte er überdies einen Schild und wenigstens ein Beil, wenn nicht schon gar ein Schwert. Die Ausrüstung eines Soldaten-Reiters war nicht billig und nur mit den Einkünften seiner altslovenischen Hufe hätte er sie sich schwerlich leisten können. Es scheint mir wahrscheinlich, daß er auf einem Kriegszug dazu gekommen war, manches Stück vielleicht auch als Geschenk erhalten hatte. Dies würde auch die unterschiedliche Herkunft dieser Rüstungsteile erklären. Eben zur Zeit der fränkisch-awarischen Kämpfe, in denen die Slawen den Franken aktive Hilfe leisteten, waren günstige Gelegenheiten für eine Kriegsbeute in Hülle und Fülle vorhanden.

Dank dem Sebenjer Hortfund wandelt sich die Reihe von Erwägungen über die älteste slowenische Geschichte zu real fundierten Vortellungen über die damalige Lebensführung. Der auf der Abwesenheit von Waffen in den Gräbern

begründete Mythos von der friedfertigen Anlage unserer Vorfahren hat sich ins nichts aufgelöst. Jetzt ist es klar geworden, daß diese Abwesenheit nur eine Folge der Bestattungssitten ist. Zugleich verrät der Hort auch die schnelle Aufnahme militärischer Neuheiten, in diesem Fall die Einführung der schweren Reiterei. Von nicht geringerer Bedeutung ist indessen auch die durch den Hort vermittelte Erkenntnis über die Anwendung entwickelter und erfolgreicher Landbebauungsmethoden. Die Menschen, die all dies wußten und zustande brachten, waren wahrlich nicht gänzlich ein Spielball des Schicksals.

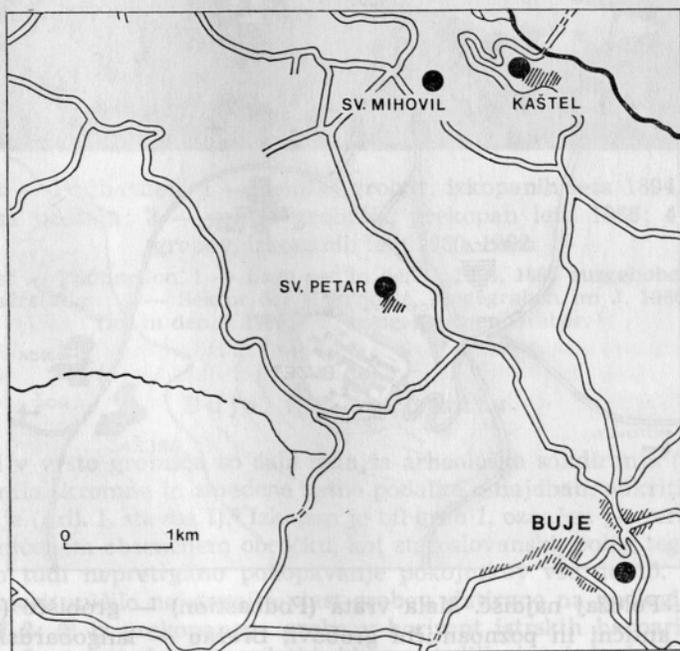
SKELETNI GROBOVI V BUJAH IN BUZETU

DONESEK K RAZISKOVANJU ZGODNJEGA SREDNJEGA VEKA V ISTRI

BRANKO MARUŠIČ

Arheološki muzej Istre, Mate Balote 3, YU-52000 Pula

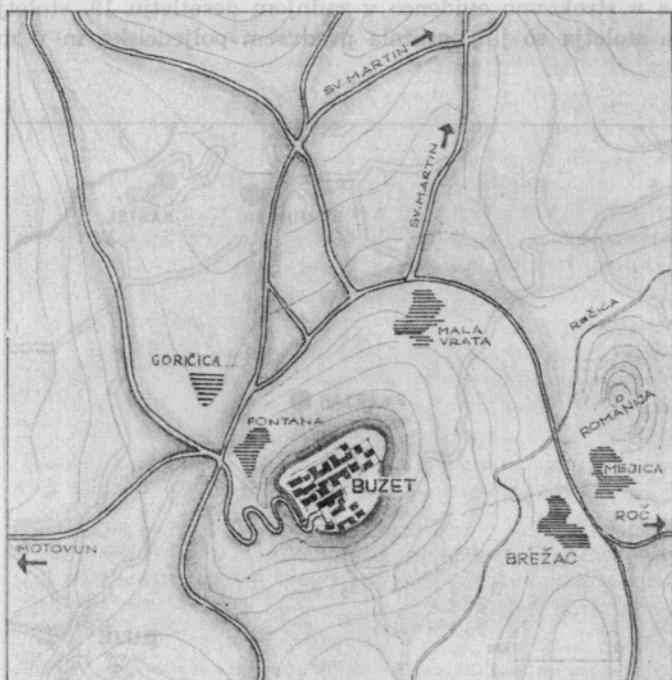
Staro pokopališče ob cerkvi sv. Margerite pri Bujah omenja že novigradski škof G. F. Tommasini (1597—1655),¹ zgodnesrednjeveška grobišča Buzeta pa so bila vnesena v strokovno evidenco v zadnjem desetletju 19. stoletja.² Vse do sredine tega stoletja so jih ogrožala predvsem poljedelska in v manjši meri

Sl. 1: Bujeh. Položaj najdišč. 1 — Sv. Margerita, pokopališče (9., 10. st.); 2 — Sv. Peter: cerkev, samostan in pokopališče (visoki srednji vek); 3 — Sv. Mihovil, barbarizirano grobišče (7., 8. st.); 4 — Kaštel, barbarizirano grobišče (7., 8. st.).

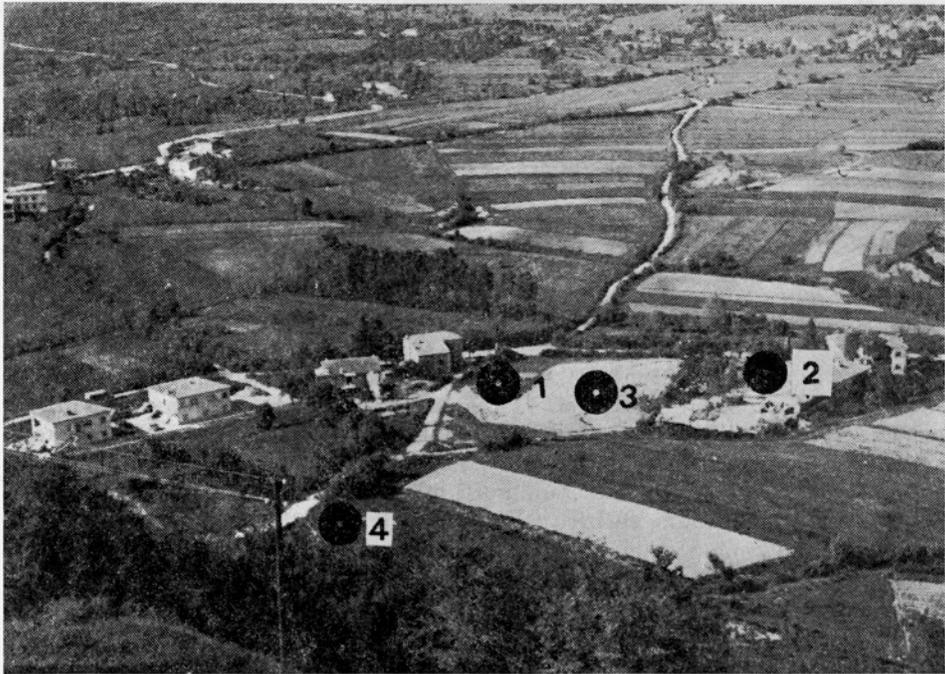
Abb. 1: Bujeh. Lage der Fundorte. 1 — Sv. Margerita, Friedhof (9., 10. Jh.); 2 — Sv. Peter: Kirche, Kloster und Friedhof (hohes Mittelalter); 3 — Sv. Mihovil, barbarisierte Nekropole (7., 8. Jh.); 4 — Kaštel, barbarisierte Nekropole (7., 8. Jh.).

gradbena dela, ki so postala največja groznja šele v najnovejšem času. Tako je bila v Bujah zgrajena na hribčku sv. Margerite (sl. 1) gimnazija »Vladimira Gortana« (1949), njej sta se pridružila gimnastična dvorana (1968) in srednješolski center (1970). Področje najmlajšega buzetskega grobišča na spodnji položici severnega pobočja, vzhodno od poti, ki vodi od Malih vrat proti dolini (sl. 2), je bilo močno razdejano leta 1966, ob pripravi zemljišča za predvidena dela v zvezi z zidavo skladišča podjetja »Jadran« (sl. 3), pozneje pa je bil omenjeni prostor prepuščen posameznikom za zidanje stanovanjskih hiš. Navzlic vsem težavam objektivne in še bolj subjektivne narave so strokovni delavci Arheološkega muzeja Istre spremljali — žal ne vedno in še manj pravočasno — dogajanja na obeh najdiščih in vsaj delno rešili določeno arheološko gradivo, ki je predmet nadaljnega obravnavanja.

Sl. 2: Buzet. Položaj najdišč. Mala vrata (Podbastion) — grobišče (9., 10. st.), Fontana — antični in poznoantični grobovi, Brežac — langobardski grobovi, Mejica — barbarizirano grobišče (7., 8. st.).

Abb. 2: Buzet. Lage der Fundorte. Mala vrata (Podbastion) — Nekropole (9., 10. Jh.); Fontana — antike und spätantike Gräber; Brežac — Langobardengräber; Mejica — barbarisierte Nekropole (7., 8. Jh.).

Sl. 3: Buzet — Podbastion. 1 — položaj grobov, izkopanih leta 1894, 1895; 2 — Veterinarska postaja; 3 — sektor grobišča, prekopan leta 1966; 4 — položaj grobov, izkopanih leta 1980, 1982.

Abb. 3: Buzet — Podbastion. 1 — Lage der in den J. 1894, 1895 ausgehobenen Gräber; 2 — Veterinärstation; 3 — Sektor der Nekropole, umgegraben im J. 1966; 4 — Lage der in den J. 1980, 1982 ausgehobenen Gräber.

Buje, Sv. Margerita

Vpogled v vrsto grobišča so dala manjša arheološka sondiranja (1954, 1955), ki so dopolnila skromne in zmedene ustne podatke o najdbah, odkritih pri gradnji gimnazije (**pril. 1**, stavba I).³ Izkopan je bil grob 1, označen po verižicah, ki so visele na uničenem obsenčnem obročku, kot staroslovanski, poleg tega pa je bilo ugotovljeno tudi nepretrgano pokopavanje pokojnikov vse do 15. st., ki je v precejšnji meri uničilo najstarejšo plast grobov, datirano na podlagi steklenega vretenca (**T. 3:** 6) iz prekopanega groba v horizont istrskih barbariziranih nekropol 7. in 8. stoletja.⁴ Novi podatki, ki so potrdili obstoj dveh plasti grobov, so bili dobljeni leta 1968, ko so bili v rovu za temelje severnega vzdolžnega zida gimnastične dvorane (**pril. 1**, stavba II) in okoli njega izkopani grobovi 2—7, 11 in 12. Ob tej priložnosti so bili v zasipnem sloju najdeni razni rimskodobni predmeti: del strešne opeke in keramične črepinje (S 934, 937), keramični pokrov z žigom (S 935), večje mozaične kocke z ostanki malte in poslikan zidni omet (S 938), ki navzlic fragmentarnosti kažejo na obstoj nekega popolnoma uniče-

nega rimskega objekta. Pred gradnjo srednješolskega centra (**pril. 1**, stavba III) so bile opravljene manjše raziskave sondažne narave, ki so dale na področju sonde I (ob severovzhodnem vogalu gimnazije) popolnoma negativen rezultat. V sondi II (kvadrant B 92) sta bili najdeni samo dve črepinji grobe poznoantične keramike in del ustja svetlo zelene steklene čaše (S 941). Največ najdb je dala sonda III (kvadranta C 95, 96), kjer sta bila izkopana grobova 9 in 10, v zapisnem sloju pa so bili najdeni razen dela sigilatne skodelice (S 939) še drugi drobni predmeti, ki kažejo na naseljenost hribečka od bronaste dobe do pozne antike.

Grobovi in najdbe

Grob 1

Odkrit in raziskan l. 1954. Pokop: jama, obložena s ploščami, je bila vkopana skozi prst do lapornatih tal; dol. 1,73 m, š. 0,53 m, glob. pri glavi 0,18 m, pri nogah 0,28 m. Pod lobanjo in nad prsnim košem je bila plošča. Smer pokopa Z—V, 112°. Okostje: Ž, dol. 1,50 m, dobro ohranjeno, roki sta bili položeni v naročje, nad lobanjo so bile razmetane kosti mlajših (srednjeveških) pokopov. Pridatki: oksidirani ostanki verižice (1) pri spodnji čeljusti, na levi strani lobanje je bil zeleni volk, na prstnem členku prstan (2).

1. Deli spiralno uvite bronaste verižice (S 2859).
2. Bronast prstan (S 2860), ulit, sklenjen, v preseku rahlo polkrožen; pr. 2,1 cm.⁵

Grob 2 (T. 1: 1)

Pokop: jama je bila vkopana v prst, njen obris ni bil izrazit, na severni vzdolžni strani je bila obložena s ploščo; dol. 0,65 m, šir. 0,70 m, glob. 0,45 m. Smer pokopa Z—V, 102°. Okostje: dvojni pokop, 0, inf. I, delno uničeno, leva roka južnega okostja je bila položena pod glavo, roki severnega sta bili v naročju. Pridatki: na pasu severnega okostja sponka (1).

1. Bronasta dvodelna sponka (S 4178, T. 2: 1). Na enem obroču visi majhen obroč, drugi del je iz žice, prepognjene in razkrovane, na enem ter z dvema kaveljčkoma na drugem koncu; dol. 3,3 cm, pr. 1,4 cm.

Grob 3 (sl. 4)

Pokop: jama je bila vkopana v prst, njen obris ni bil izrazit; dol. 1,75 m, glob. 0,30 m. Smer pokopa Z—V, 112°. Okostje: dvojni pokop, M (severno okostje), Ž (južno okostje), delno uničeno, roki severnega okostja sta bili položeni v naročje. Pridatki: pod desnim laktom južnega okostja sponka (1).

1. Bronasta sponka (S 4174, T. 2: 2), sestavljena iz dveh esastih žičk; dol. 3,2 cm.

Grob 4 (T. 1: 4, sl. 5)

Poznejši pokop: jama, obložena s krovnimi in obložnimi ploščami, je bila vkopana skozi prst v lapornata tla; dol. 1,75 m, šir. 0,15—0,40 m, glob. 0,75 m. Smer pokopa Z—V, 132°. Okostje: Ž, dol. 1,55 m, desna roka je bila pod hrbtom, leva v naročju; dve lobanji starejših pokopov sta bili položeni ob lobanji, druge

Sl. 4: Buje, grob 3.

Abb. 4: Buje, Grab 3.

kosti pod okostje in okoli njega, na vzhodni strani tudi nad krovnimi ploščami, skupaj s poznoantičnimi keramičnimi črepinjami. Pridatki: na dveh prstih leve (1—7) in dveh prstih desne (8—11) roke prstani.

1. Bronast prstan (S 4158, T. 2: 3), ulit, nesklenjen, konca se dotikata. Okrašen je z dvema vrstama vtisnjenih krožnic; pr. 2,3 cm.

2. Del bronastega prstana (S 4159, T. 2: 4), ulitega in razkovanega na čelni strani, ki je okrašena z jamico, izpolnjeno z neprozornim steklenim vložkom; pr. 2,1 cm.

3. Bronast prstan (S 4160, T. 2: 5), podoben prstanu S 4158; pr. 2,1 cm.

4. Del bronastega prstana (S 4161, T. 2: 6), podobnega prstanu S 4159 (vložek je izgubljen); pr. 2,1 cm.

5. Prstan iz bronaste pločevine (S 4162, T. 2: 7), nesklenjen, konca se dotikata. Okrašen je z dvema vrstama vtisnjenih krožnic in poševnih črtic; pr. 2,1 cm.

6. Bronast prstan (S 4163, T. 2: 8), podoben prstanu S 4159; pr. 2,2 cm.

7. Bronast prstan (S 4164, T. 2: 10), ulit, sklenjen. Na čelni strani je razkovan in izpolnjen z vtisnjenimi simboličnimi knaki (X-križ, grški križ in morda neka črka); pr. 2,1 cm.

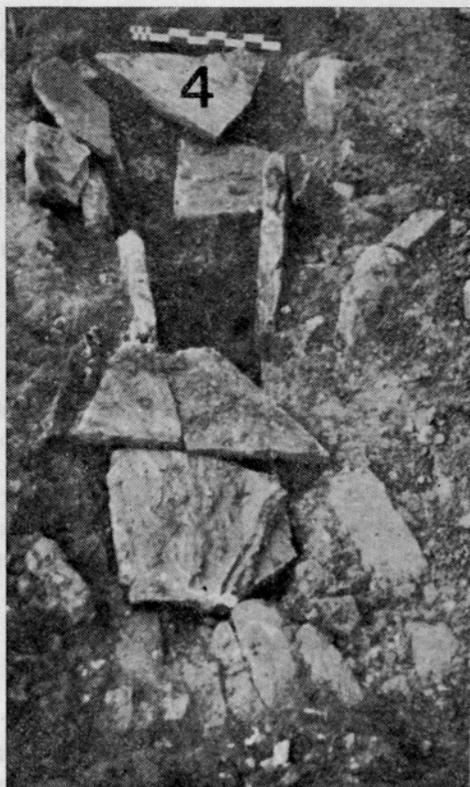
8. Del bronastega prstana (S 4165, T. 2: 9), ulitega in razkovanega na čelni strani, ki je zožena z nasproti postavljenimi trikotniki in okrašena z vtisnjenimi črticami v poševnih vrstah; pr. 2,1 cm.

9. Bronast prstan (S 4166, T. 2: 11), podoben prstanu S 4158; pr. 2,1 cm.

10. Bronast prstan (S 4167, T. 2: 12), podoben prstanu S 4158 (presek je rahlo ovalen); pr. 2,3 cm.

11. Bronast prstan (S 4168, T. 2: 13), podoben prstanu S 4164 (razkovan del ni okrašen); pr. 2,1 cm.

12. Bronasta košarica prstana (S 4179, T. 2: 17).

Sl. 5: Buje, grob 4.

Abb. 5: Buje, Grab 4.

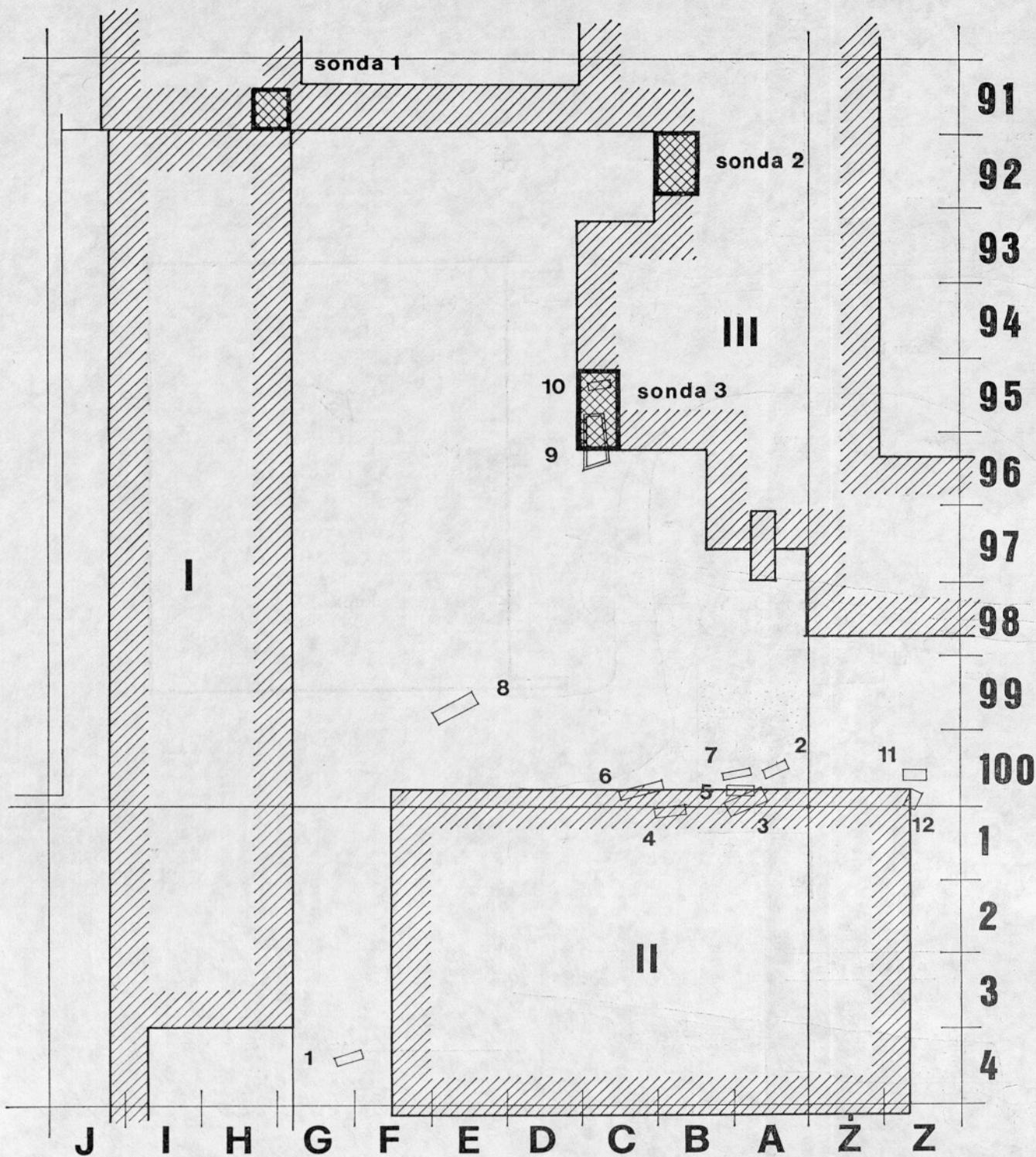
Grob 5 (T. 1: 2, sl. 6)

Pokop: jama, obložena s ploščami, je bila vkopana skozi prst do lapornatih tal; dol. 1,65 m, šir. 0,29—0,40 m, glob. 0,65 m. Smer pokopa Z—V, 130°. Okostje: dvojni pokop; M (spodnje okostje), dol. 1,47 m, glava je bila obrnjena proti jugu, roki sta bili položeni v naročje; Ž (zgornje okostje), dol. 1,43 m, roki v naročju. Pridatki: na dveh prstnih členkih ženskega okostja so bili trije prstani (1—3).

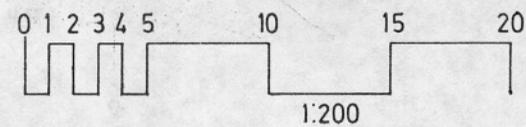
1. Bronast prstan (S. 4169, T. 2: 14), ulit, nesklenjen, konca se dotikata; pr. 1,9 cm.
2. Bronast prstan (S 4170, T. 2: 15); podoben prstanu S 4158; pr. 1,9 cm.
3. Bronast prstan (S 4171, T. 2: 16), sklenjen, podoben prstanu S 4159; pr. 1,9 cm.

Grob 6 (T. 1: 3, sl. 7)

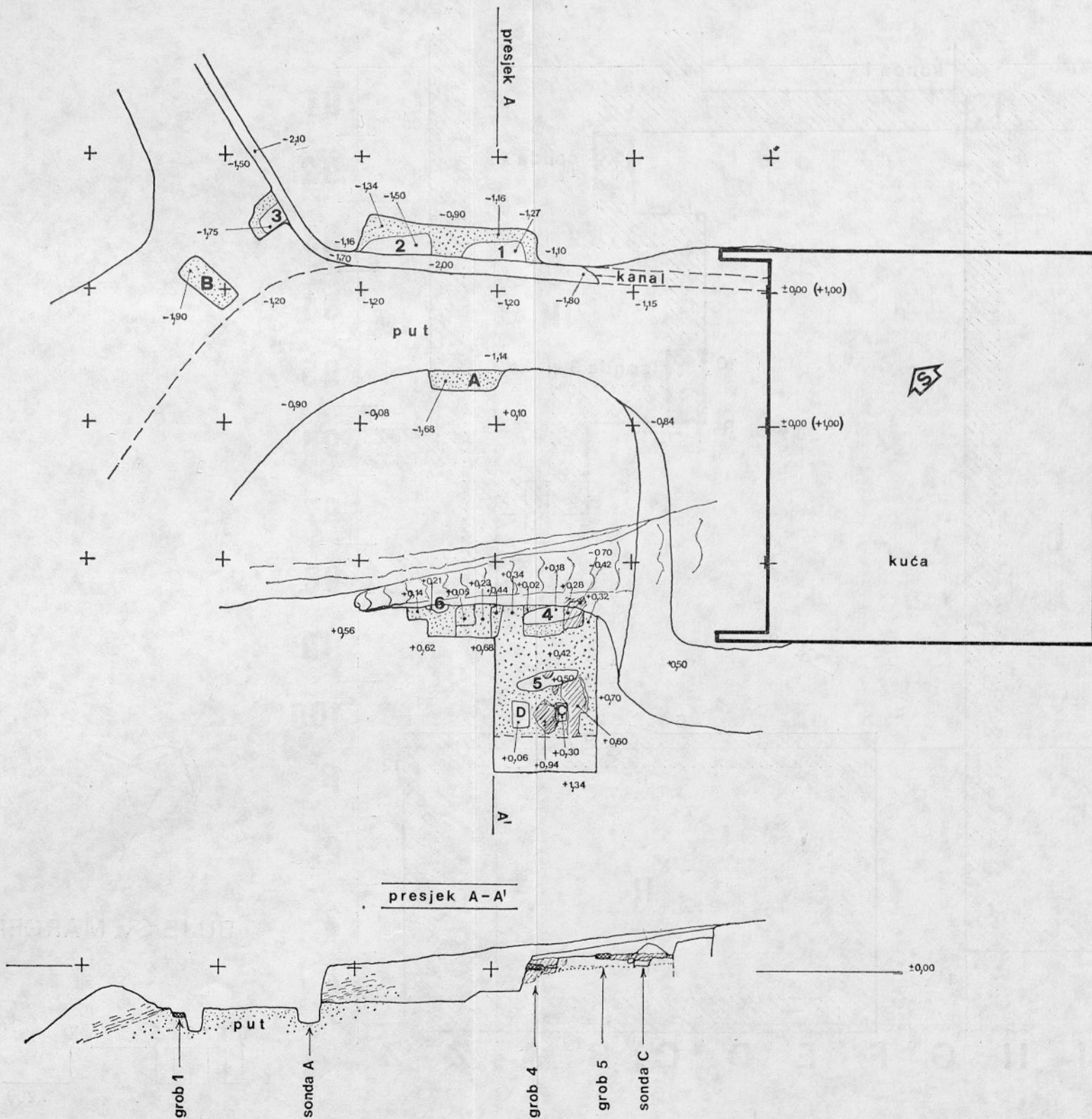
Pokop: jama, obložena s ploščami, je bila vkopana skozi prst v lapornata tla; dol. 1,75 m, šir. 0,32—0,42 m, glob. 0,80 m. Smer pokopa Z—V, 114°. Okostje: dvojni pokop; O, inf. II (zgornje okostje), dol. 1,20 m; F, juv. (spodnje okostje), dol. 1,52 m, pod lobanjo je bila kamnita blazina. Pridatek: na pasu ženskega okostja spona (1).

BUJE Sv. MARGERITA

Priloga 1
Beilage 1

Priloga 2
Beilage 2

lobanja uničena, nedostajali su prednji zubi. Čelo i nosna kost razmetane, čelo protisnuto, gornji obrazi.

Grob 9 (sl. 9)

Pokop: iznad grobnice, pravokutni, pravokutni, na istoj strani sa bilo je nekoliko drugih pokopa. Na istoj strani bilo je nekoliko drugih pokopa. Na istoj strani bilo je nekoliko drugih pokopa. Na istoj strani bilo je nekoliko drugih pokopa.

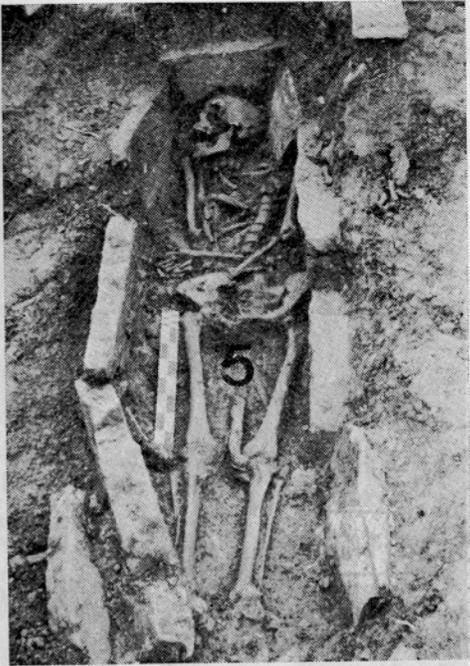
Grob 10

Pokop: iznad grobnice, pravokutni, pravokutni, na istoj strani sa bilo je nekoliko drugih pokopa. Na istoj strani bilo je nekoliko drugih pokopa. Na istoj strani bilo je nekoliko drugih pokopa.

Razrazeni najdaci

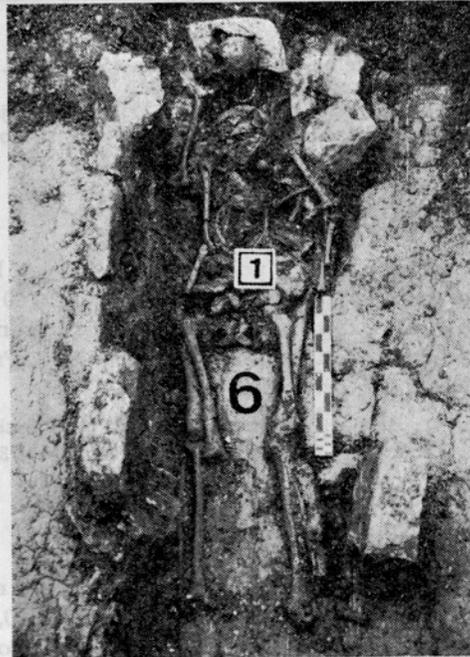
1. Zlatna prstenica
2. Zlatna prstenica
3. Zlatna prstenica

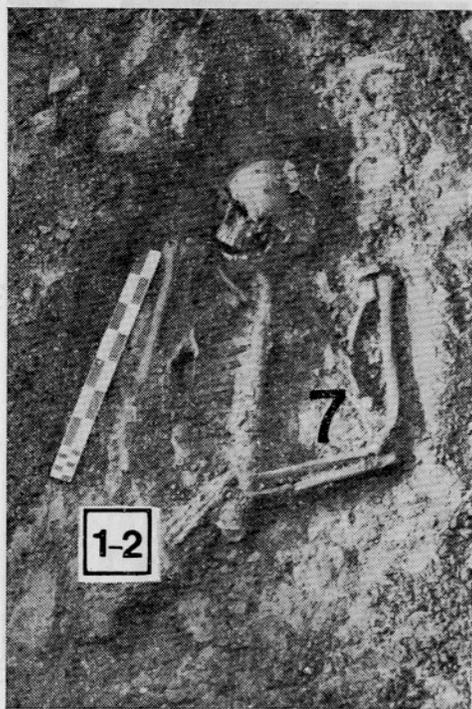
Sl. 6: Buje, grob 5.
Abb. 6: Buje, Grab 5.

... (faint text from the left page)

Sl. 7: Buje, grob 6.
Abb. 7: Buje, Grab 6.

Sl. 8: Buje, grob 7.

Abb. 8: Buje, Grab 7.

1. Tridelna bronasta spona (S 4176, T. 3: 1) tipa »a lira«. Podolgovat pravokotni okov iz prepognjene pozlačene pločevine je bil pritrjen na pas s petimi železnimi zakovicami, njegova zgornja površina pa je okrašena s tremi vrstami vtisnjenih pik, ki so pahljačasto razporejene v dveh vzporednih nizih; dol. 9,1 cm, šir. 3,1 cm, šir. 3,8 cm, deb. 3 mm.

Grob 7 (sl. 8)

Pokop: jama, pokrita s ploščami, je bila vkopana skozi prst v lapornata tla; grob je bil delno prekopan; glob. 0,80 m. Smer pokopa Z—V, 112°. Okostje: dvojni pokop; Ž (spodnje okostje), ohranjena dol. 0,75 m, roki sta bili v naročju; zgornje okostje bilo slabo ohranjeno. Pridatki: pri prstih ženskega okostja sta ležala dva prstana (1—2).

1. Bronast prstan (S 4172, T. 3: 2), ulit, sklenjen; pr. 1,9 cm.

2. Prstan iz srebrne žice (S 4173, T. 3: 3), nesklenjen, konca se dotikata, a sta pokrita s prispajkano pločevino; pr. 1,8 cm.

Grob 8 (T. 1: 5)

Pokop: trapezoidna jama, zaobljena na zahodni strani, je bila vkopana skozi prst v lapornata tla; dol. 1,70 m, šir. 0,50—0,80 m, glob. 0,64 m. Smer pokopa Z—V, 92°. Okostje: grob s poznejšim pokopom; M, juv., ohranjena dol. 1,40 m,

lobanja uničena pri nedavnih gradbenih delih (1969), nad okostjem so bile najdene razmetane kosti prvotnega pokopa. Pridatki: na prstih ostanki bronastega obroča.

Grob 9 (sl. 9)

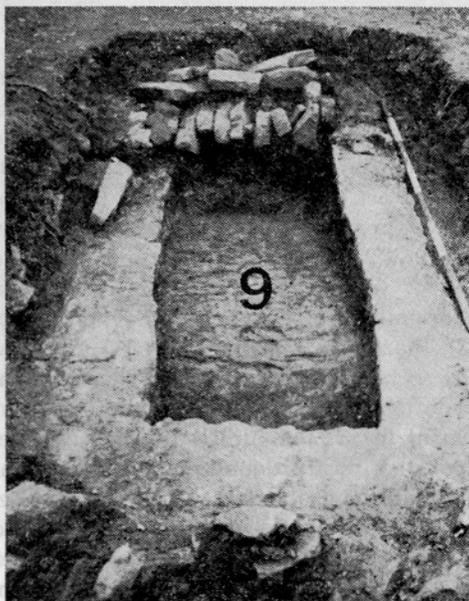
Pokop: zidana grobnica, pravokotna jama je bila vkopana skozi prst do lapornatih tal, na južni strani so bile klinasto postavljene plošče (ostanek oboka), na katere so bile položene krovne plošče; dol. 2,10 m, šir. 0,70 m, glob. 0,58 m. Smer pokopa J—S, 28°. Okostje: družinska grobnica, okostja so bila prekopana, izkopano je bilo večje število železnih žebeljev, kremenasta konica puščice, keramične črepinje iz vseh časovnih obdobij (od grebane prazgodovinske keramike do majolik) in fragmenti steklenih kozarcev.

Grob 10

Pokop: jama je bila vkopana skozi prst v lapornata tla; dol. 1,20 m, glob. 0,55 m. Okostje: družinski grob, najdene so bile pomešane kosti številnih pokojnikov. Pridatki: oropani (na bronaste predmete kažejo sledovi zelenega volka na kosteh).

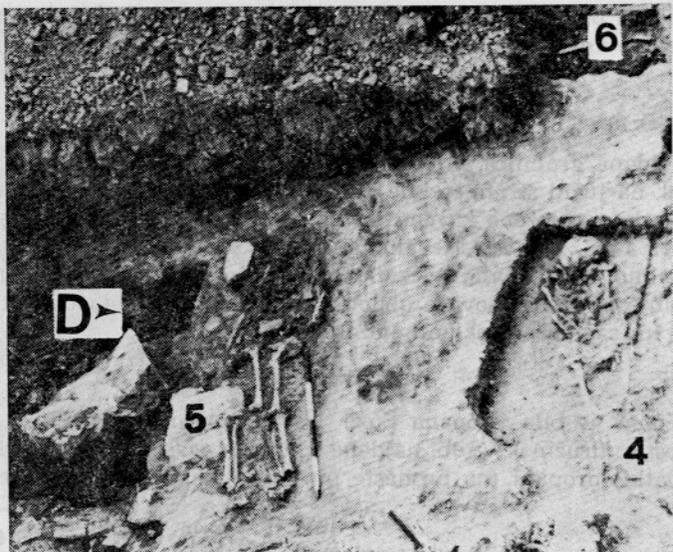
Raztresene najdbe

1. Železna podkvasta spona (S 4174, T. 3: 4); 3,6 × 3,8 cm.
2. Železna spona s trikotno razširitvijo na zaobljenem delu okvira (S 4177, T. 3: 5); 2,2 × 3,7 cm.
3. Modro stekleno vretence (S 3226, T. 3: 6). Spodnja površina je ravna, zgornja pa je pokrožna in okrašena s koncentričnimi žlebovi; v. 0,6 cm, pr. 2,8 cm.

Sl. 9: Buje, grob 9.

Abb. 9: Buje, Grab 9.

Sl. 10: Buzet, grobovi 4, 5 in 6.

Abb. 10: Buzet, Gräber 4, 5 und 6.

Buzet — Podbastion

Grobne najdbe iz zadnjega desetletja 19. st. so prikazane in razčlenjene na drugem mestu.⁶ Posamezni grobovi so bili izkopani, kolikor je verjeti izjavam očitovcev,⁷ tudi med obema vojnoma, v neposredni bližini nekdanje Veterinarske postaje pa so prišli na dan poznoantični grobovi, v katerih so bili najdeni bronasti novčiči in grob glinast lonec.⁸ Do najnovjših odkritij je prišlo povsem po naključju v avgustu leta 1980, ko je M. Blažević, gostilničar iz Sv. Ivana pri Buzetu, ob kopianju jame za temelje svoje hiše na severnem podnožju buzetskega hriba naletel na skeletni grob, ki ga je prekopal. Kontrolna sonda (4,20 × 2,10 m, glob. 1,15 m) je dala, kar se samih grobov tiče, negativen odgovor (nad lapornatimi tlemi so bili najdeni samo posamezni odlomki rimske keramike; S 7840), nepričakovano pa so bili istočasno zahodno od novogradnje D. Blaževića (kat. parc. 224/17) v sredini pobočja najdeni trije skeletni grobovi, ki so bili takoj raziskani. Pri ponovnem pregledu pobočja v maju leta 1981 je bilo ugotovljeno, da je lastnik z bagrom razširil pristop do hiše v njeni celotni širini in pri tem uničil nedoločeno, vsekakor večje število grobov, obenem pa pokril z odstranjeno zemljo neraziskani prostor severno od jame, v kateri so bili odkriti grobovi 1—3 (pril. 2). Manjše izkopavanje, izvedeno julija 1982 južno od uničenega dela grobišča, je izrečeno domnevo potrdilo, saj so bili izkopani še grobovi 4 do 6, ugotovljeno pa je bilo tudi, da se je tu nahajal jugovzhodni vogal obširnega grobišča, omejenega (vsaj delno) s suhozidno ograjo (pril. 2).

Grob 1 (T. 4: 1)

Pokop: jama je bila vkopana v prst, obris niso bili jasni, na južni vzdolžni strani je bila delno obložena s kamenjem; glob. 0,75 m. Smer pokopa Z—V, 114°. Okostje: Ž, delno je uničeno, starost je nedoločljiva, lobanja je bila obrnjena proti jugu, roki ob telesu.⁹ Pridatki: ob levi roki nož (1), na vsaki strani lobanje po en obsenčnik (2—3).

1. Železen nož (S 5643, T. 6: 3). Trn se od hrbtna in ostrine rezila stopničasto loči, v konici se ostrina upogiba k hrbtnu; dol. 10,4 cm, šir. 1,3 cm.

2. Obsenčnik iz srebrne žice (S 5641, T. 6: 1). Spenjal se je z zanko in kaveljčkom; pr. 3,7 × 3,5 cm, deb. 0,2 cm.

3. Obsenčnik iz srebrne žice, delno uničen (S 5642, T. 6: 2). Spenjal se je z zanko in kaveljčkom; pr. 3,7 × 3,6 cm, deb. 0,2 cm.

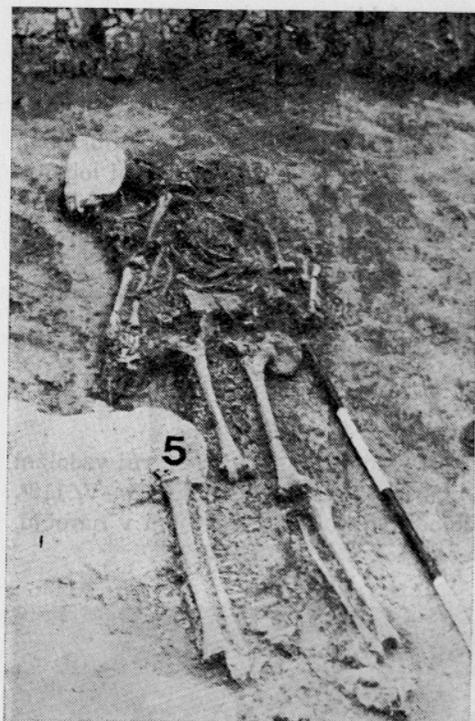
Grob 2 (T. 4: 2)

Pokop: jama je bila vkopana v prst, obris niso bili jasni, na severni vzdolžni strani je bila delno omejena s kamnom; glob. 0,75 m. Smer pokopa Z—V, 118°. Okostje: Ž, precej uničeno, starost je nedoločljiva, roki sta sklenjeni v naročju. Pridatki: ob levi roki nož (1).

Sl. 11: Buzet, grob 4.

Abb. 11: Buzet, Grab 4.

Sl. 12: Buzet, grob 5.

Abb. 12: Buzet, Grab 5.

1. Železen nož (S 5644, T. 6: 4). Trn se stopničasto loči od hrbtna, ostrina rezila pa se v konici upogiba proti njemu; dol. 9,5 cm, šir. 1,2 cm.

Grob 3 (T. 4: 4), raziskan samo delno. Pokop: jama je bila vkopana v prst, na severni vzdolžni strani je bila omejena s kamnom, ostali obrisi niso bili jasni; glob. 0,75 m. Smer pokopa Z—V, 102°. Okostje: M, ad. (20—25 let), roki sta bili sklenjeni v naročju. Brez pridatkov.

Grob 4 (T. 4: 3, sl. 11, 13)

Pokop: jama je bila vkopana v prst, v vzhodnem delu groba je bilo naloženo nad okostjem in pod njim kamenje, ki je tudi ob južni strani grobne jame; glob. 0,75 m. Smer pokopa Z—V, 110°. Okostje: Ž, ad. (30—40 let), ohranjena dol. 1,45 m, lobanja je bila obrnjena proti severu, desna roka položena na medenico, leva pa pod njo. Pridatki: na desni strani lobanje dva obsenčnika (1—2), na levi eden (3), na prstu desne roke prstan (4).

1. Bronast obsenčnik (S 6276, T. 6: 6) z ravno odrezanima koncema, ki se skoraj dotikata; vel. 2,9 × 1,9 cm, deb. 0,2 cm.

2. Bronast obsenčnik (S 6278, T. 6: 7) z ravno odrezanima koncema. Okrašen je s sodčasto jagodo z neprozornega modrega stekla z belimi vzdolžnimi brazdami; pr. 2,5 cm, deb. 0,2 cm.

3. Bronast obsenčnik (S 6276, T. 6: 5) z ravno odrezanima koncema, ki se skoraj dotikata; vel. 4,1 × 3,8 cm, deb. 0,3 cm.

Sl. 13: Buzet, lega obsenčnika
v grobu 4.

Abb. 13: Buzet, Lage des Schläfen-
rings im Grab 4.

Sl. 14: Buzet, lega prstana v grobu 5.

Abb. 14: Buzet, Lage des Fingerrings im Grab 5.

4. Bronast prstan (S 6277, T. 6: 8) z vrezanim okrasom (grški križ v krogu, med kraki so krogci); pr. 1,9 cm.

Grob 5 (T. 5, sl. 12, 14). Pokop: jama je bila vkopana v prst, v vzhodnem delu pa skozi prst do lapornatih tal, pod lobanjo je ležala kamnita plošča, ob južni strani pa je bila jama obložena s kamnito ploščo; glob. 0,60 m. Sloj kamenja, ugotovljen v vzhodnem delu groba 4 ter severno in južno od njega, se nadaljuje tudi južno od groba 5 (pril. 2, sl. 10). Smer pokopa Z—V, 120°. Okostje: Ž, mat. (40—50 let), lobanja je bila obrnjena proti severu, roki iztegnjeni ob telesu. Pridatki: na prstu desne roke prstan (1).

1. Prstan (S 6279, T. 6: 9) iz bronaste pločevine; pr. 2,2 cm.

Grob 6 (T. 4: 5). Dvojni grob, precej uničen. Pokop: jama je bila vkopana v prst, obrisi niso bili jasni. Smer pokopa Z—V, 123°. Okostje: spol in starost sta nedoločljiva (zgornje okostje); Ž, starost nedoločljiva (spodnje okostje). Pridatki: obsenčnika pri lobanji spodnjega okostja (1—2).

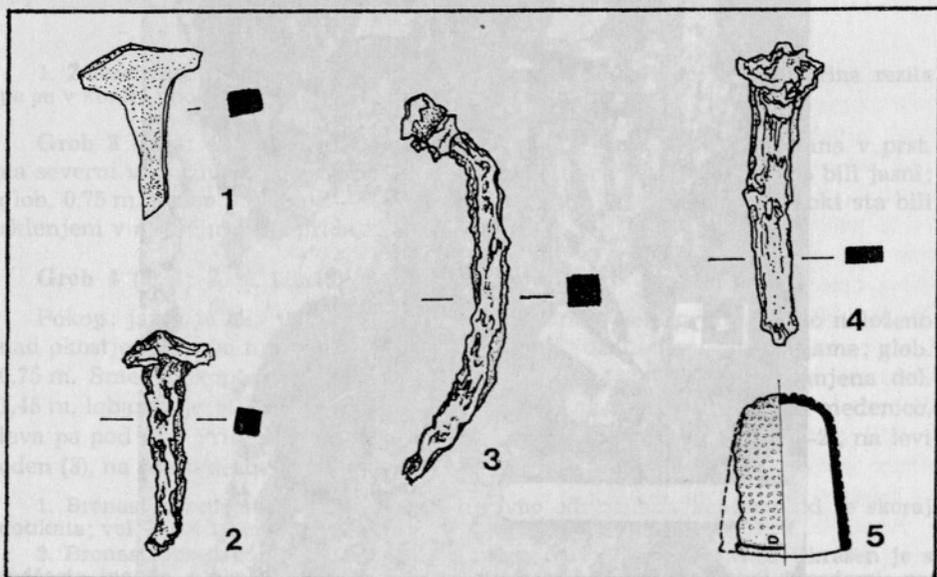
1. Fragment obsenčnika (S 6282, T. 6: 10) iz srebrne žice; ohranjena dol. 1,5 cm.

2. Trije fragmenti obsenčnika (S 6281, T. 6: 11) iz srebrne žice; pr. 2,3 cm.

Raztresene najdbe

1. Železen žebelj (S 7839 a, sl. 15: 1) kovan, s podolgovato trikotno glavico; dol. 2,2 cm. Izkopan je bil v južnem profilu poti, ki vodi do hiše D. Blaževiča.

2. Železen žebelj (S 6283, sl. 15: 2) z okroglo glavico; dol. 3 cm. Izkopan je bil v plasti prsti nad grobom 4.

Sl. 15: Buzet, raztresene najdbe. 1—4 = železo, 5 = bron. M = 1 : 1.

Abb. 15: Buzet, Streufunde. 1—4 = Eisen, 5 = Bronze. M = 1 : 1.

3. Dva železna žebnja (S 6284 a, b, sl. 15: 3—4); dol. 4 cm in 5 cm. Izkopana sta bila v plasti prsti nad grobom 6.

4. Bronast naprstnik (S 6285, sl. 15: 5), ulit, okrašen z mrežastim vzorcem; vel. $2,2 \times 1,7$ cm, deb. 0,1 cm. Površinska najdba.

Splošne ugotovitve in razlaga

Čeprav sta obe grobišči, tako bujsko kakor buzetsko, precej uničeni, raziskani pa samo delno, sta vseeno vnesli v strokovno evidenco pomembno gradivo.

Obe najdišči sta v neposredni bližini utrjenih naselij, zgrajenih na osamljenih kopastih vrhovih (sl. 1, 2), ki sta bili v svoji večtisočletni zgodovini idealno pribežališče v sili, obenem pa sta nadzirali tudi obširna področja in glavne smeri možnega vdora, ki so vodile iz istrskega zaledja proti njeni notranjosti in vse do morske obale.¹⁰

V Bujah je bil za »naselje mrtvih« izbran sosednji manjši hrib (sl. 1), na katerem so ugotovljeni sledovi človeške navzočnosti tako v bronasti dobi, kakor tudi v antiki (keramične najdbe, slikan zidni omet, mozaične kocke, ki kažejo na »castellum aquae«) in pozni antiki. V dolgih stoletjih svojega obstoja doživlja določena preoblikovanja, ki so komaj zaznavna v najstarejšem sloju, očitna v najmlajšem (grobovi 2, 3, 9 in 10), sorazmerno jasna pa v srednjem, ki je dal tudi največ gradiva. Na najstarejši horizont 7. in 8. st. opozarja predvsem raztresena najdba steklenega vretenca (T. 3: 6), tipičnega pridataka v ženskih grobovih barbariziranih istrskih zgodnesrednjeveških grobišč.¹¹ S tem je mogoče povezati, čeprav to ni povsem zanesljivo, ostanke nekega bronastega predmeta iz groba 1. Spiralna verižica in zeleni volk na okostju lobanje kažeta morda na bronast obsenčnik s pentljami, na katerih so viseli priveski, kakršen se pojavlja v starejši (od konca 7. do sredine 8. st.) in srednji (750—850) stopnji karantansko-ketlaškega kulturnega kroga.¹² Če je izrečena domneva o izgledu obsenčnika pravilna,¹³ dobimo s tem za pokop v grob 1 ne samo *terminus ante quem* (sredina 9. st.), ampak tudi zanimivo gradivo o kulturnem sožitju staroselskega in staroslovanskega prebivalstva na širšem severnojadranskem prostoru. Obsenčniki s pentljami brez priveskov (običajno verižice) so znani že iz omenjenih grobišč 7. in 8. st.;¹⁴ tedaj so bili posredovani slovanskim priseljencem, ki so jih v predelani obliki vračali staroselcem. Ta premislek pa obenem tudi zožuje časovni okvir in določa vsaj sredino 8. st. kot *terminus post quem* za obsenčnik iz groba 1.

Med drugimi pridatki zbuja pozornost zlasti pozlačena bronasta spona z okvirom »a lira« iz groba 6 (T. 3: 1), ki je, to dokazuje nedavna najdba iz panonskega Gorsiuma,¹⁵ poznoantičnega izvora. Analogije iz Slovenije in Furlanije (T. 7) so ohlapno datirane od 7. do 12. stoletja.¹⁶ Čvrsta kronološka opora obstaja (morda) v grobni najdbi iz Središča pri Ormožu (T. 7: 1), ki je označena kot belobrdska,¹⁷ pa je tako dan s sredino 10. st. *terminus post quem*, ter v najdbi iz groba 77 v furlanski Buji (T. 7: 2), ki ga je presekal zid polkrožne romanske apsida,¹⁸ s čimer je *terminus ante quem* določen s koncem 12. st.

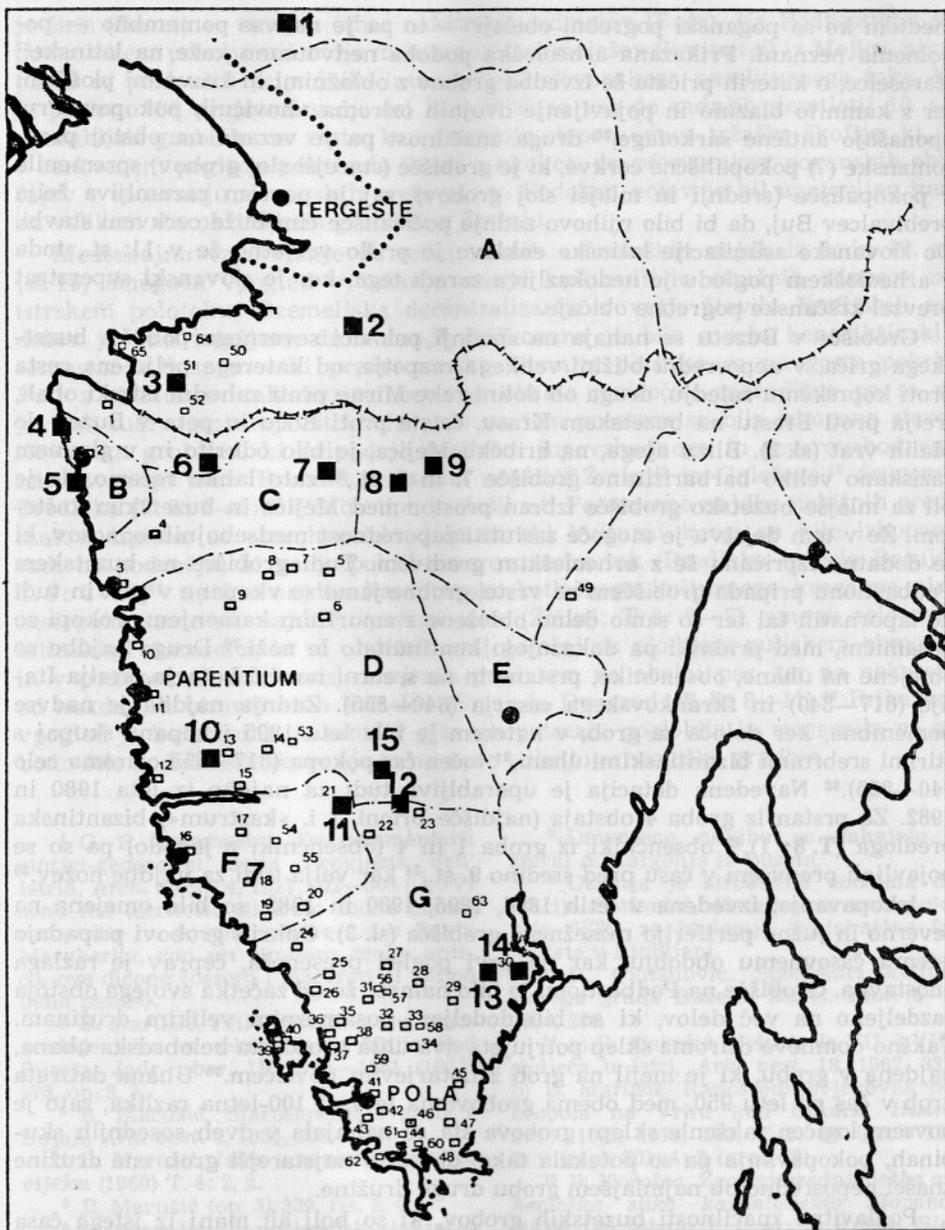
Prstani so v bujskih grobovih tipična najdba, saj so zastopani, posamično in tudi v večjem številu, skoraj v vsakem grobu. Vsi so izšli iz lokalnih delavnic, izdelava je kvalitetna, vendar nedvomno bizantinske in še starejše tradicije. Tipologija je raznovrstna: poleg masivnih ulitih prstanov polkrožnega preseka

(T. 2: 12, 14; T. 3: 2) so zastopani prstani iz tenke ali pa debelejšje pločevine, ki so kanelirani (T. 2: 3, 5, 7, 11, 15) oziroma ovalno razkovani na čelni strani v tenko in tudi debelejšjo ploščico, ki je gladka (T. 2: 13), okrašena (T. 2: 9, 10) oziroma jamičasta in izpolnjena s steklenim vložkom (T. 2: 4, 6, 8, 16). Tipološki prikaz dopolnjujeta še enostaven prstan iz srebrne žice s pripajkano ploščico (T. 3: 3) in okrasna rozeta (T. 2: 17). Vsi prikazani tipi, razen predzadnjega, so bili izkopani v grobu 4, kar dokazuje, da so bili uporabljani, morda pa tudi izdelani istočasno. Za kronološko določitev so pomembni prstani z razkovano tenko ploščico (T. 2: 10, 13), ki so tesno povezani s sorodnimi prstani, odkritimi na istrskih najdiščih 7. in 8. st.¹⁹ in v najstarejšem sloju starohrvatsko-dalmatinskih grobišč (do leta 850).²⁰ Naslednjo razvojno stopnjo predstavljajo prstani z debelejšjo jamičasto ploščico in steklenim vložkom. Analogije imajo v srednjem sloju (850—1100) starohrvatskih grobišč v Dalmaciji,²¹ v Istri pa so bili vse do bujskih najdb neznani, čeprav je žminjska nekropola (840—950) vnesla v strokovno evidenco prav za to skupino okrasnih predmetov sorazmerno pestro in obilno gradivo.²² Kanelirani prstani naj bi nastajali od 9. do 11. st.,²³ za ulite masivne prstane polkrožnega preseka pa je kot zgornja časovna meja opredeljen konec 10. stoletja.²⁴ Prstanu iz srebrne žice iz groba 7, ki je bil izkopan skupaj z masivnim prstanom, je podobna, če se lahko sodi po fotografiji, bronasta najdba iz groba 18 v Sopronkőhídi, datirana v 9. stoletje.²⁵ Opravljena kronološka analiza ni dala zanesljive opore za določitev ozkega časovnega okvira, v katerem naj bi prišlo do pokopa pokojnice v grob 4, in dopušča le ohlapno datiranje v čas od prvih desetletij 9. st. vse do konca 10. st., določena dejstva, predvsem najmlajše najdbe (prstani z jamico in vložkom), ki jih v Žminju ni, in zgornja časovna meja ulitih prstanov, pa omogočajo, vsekakor v obliki domneve, ožje datiranje pokopa v drugo polovico 10. stoletja.

Odprto je ostalo še vprašanje etničnega nosilca bujskih grobov, čeprav je odgovor nakazan že z dosedanj razlago. Vsi grobni pridatki pripadajo namreč samo nakitu in nošnji pokojnic, omejeni so na prstane, obsenčnik in sponko, navzoči so tudi, čeprav ta pojav niti ni tako pomemben,²⁶ krščanski simboli,

Sl.16: Arheološka najdišča 9. in 10. st. v Istri. A—E = škofijska področja Trsta (A), Umaga (B), Novigrada (C), Poreča (D), Rovinja (F), Pule (G) in Pićna (E). 1—65 (manjše številke) = spomeniki kamnite predromanske plastike. 1—15 (večje številke) = grobovi in raztresene najdbe: 1 — Batuje, 2 — Predloka, 3 — Krkavče (?), 4 — Sipar, 5 — Kravljji rt, 6 — Buje, 7 — Šterna (?), 8 — Ješika, 9 — Buzet, 10 — Medvediči, 11 — Dvograd, 12 — Žminj, 13 — Goleševo, 14 — Barban, 15 — Sv. Mikula (?).

Abb. 16: Archäologische Fundorte des 9. und 10. Jh. in Istrien. A—E = Diözesenbereiche von Triest (A), Umag (B), Novigrad (C), Poreč (D), Rovinj (F), Pula (G) und Pićan (E). 1—65 (kleinere Ziffern) = Denkmäler der vorromanischen Steinskulptur. 1—15 (größere Ziffern) = Gräber und Streufunde: 1 — Batuje, 2 — Predloka, 3 — Krkavče (?), 4 — Sipar, 5 — Kravljji rt, 6 — Buje, 7 — Šterna (?), 8 — Ješika, 9 — Buzet, 10 — Medvediči, 11 — Dvograd, 12 — Žminj, 13 — Goleševo, 14 — Barban, 15 — Sv. Mikula (?).

medtem ko so poganski pogrebni običaji — to pa je nadvse pomembno — popolnoma neznani. Prikazana arheološka podoba nedvoumno kaže na latinske²⁷ staroselce, o katerih pričata še izvedba grobov z obložnimi in krovnimi ploščami ter s kamnito blazino in pojavljanje dvojnih oziroma vnovičnih pokopov. Prvi oponašajo antične sarkofage,²⁸ druga značilnost pa je vezana na obstoj predromanske (?) pokopališčne cerkve, ki je grobišče (starejši sloj grobov) spremenila v pokopališče (srednji in mlajši sloj grobov), saj je povsem razumljiva želja prebivalcev Buj, da bi bilo njihovo zadnje počivališče čim bližje cerkveni stavbi. Do slovanske asimilacije latinske enklave je prišlo verjetno že v 11. st., toda v arheološkem pogledu je nedokazljiva zaradi tega, ker je slovanski superstrat prevzel krščanske pogrebne običaje.

Grobišče v Buzetu se nahaja na spodnji polovici severnega pobočja buzetskega griča, v neposredni bližini velikega razpotja, od katerega pelje ena cesta proti koprskemu zaledju, druga ob dolini reke Mirne proti zahodni istrski obali, tretja proti Brestu na buzetskem Krasu, četrta proti Roču in peta v Buzet, do Malih vrat (sl. 2). Blizu njega, na hribčku Mejica, je bilo odkrito in v glavnem raziskano veliko barbarizirano grobišče 7. in 8. st.,²⁹ zato lahko rečemo, da je bil za mlajše buzetske grobišče izbran prostor med Mejico in buzetskim kaštelom. Že v tem dejstvu je mogoče zaslutiti zaporednost medsebojnih odnosov, ki je dodatno izpričana še z arheološkim gradivom. Tudi grobišče na buzetskem Podbastionu pripada grobiščem na vrste, grobne jame so vkopane v prst in tudi do lapornatih tal ter so samo delno obložene z amorfnim kamenjem. Pokopi so posamični, med prdatki pa dokazujejo kontinuiteto le noži.³⁰ Druge najdbe so omejene na uhane, obsenčnike, prstane in na srebrni novčič Lotarja, kralja Italije (817—840) in fkrankovskega cesarja (840—855). Zadnja najdba je nadvse pomembna, ker določa za grob, v katerem je bila leta 1895 izkopana skupaj s štirimi srebrnimi bizantinskimi uhani,³¹ točen čas pokopa (817—855 oziroma celo 840—855).³² Navedena datacija je uporabljiva tudi za najdbe iz leta 1980 in 1982. Za prstan iz groba 4 obstaja (najdišče Brioni, t. i. »kastum«) bizantinska predloga (T. 8: 1),³³ obsenčniki iz groba 1 in 4 (obsenčniki z jagodo) pa so se pojavljali predvsem v času pred sredino 9. st.,³⁴ kar velja tudi za najdbe nožev.³⁵

Izkopavanja, izvedena v letih 1894, 1895, 1980 in 1982, so bila omejena na severno in južno periferijo razsežnega grobišča (sl. 3). Odkriti grobovi pripadajo istemu časovnemu obdobju, kar na prvi pogled preseneča, čeprav je razlaga enostavna. Grobišče na Podbastionu je bilo namreč že od začetka svojega obstoja razdeljeno na več delov, ki so bili dodeljeni posameznim velikim družinam. Takšno domnevo oziroma sklep potrjujeta dva ulita grozdasta belobrdska uhana, najdena v grobu, ki je mejil na grob z Lotarjevimi novčičem.³⁶ Uhana datirata grob v čas po letu 950, med obema grobovoma je vsaj 100-letna razlika, zato je povsem logičen takšenle sklep: grobova sta se nahajala v dveh sosednjih skupinah, pokopavanja pa so potekala tako, da se je najstarejši grob ene družine znašel neposredno ob najmlajšem grobu druge družine.

Poglavitne značilnosti buzetskih grobov, ki so bolj ali manj iz istega časa kot srednji sloj bujskih grobov, kažejo povsem drugo arheološko podobo. Kulturna in etnična dvojnost je očitna in jo je mogoče ponazoriti takole: grobišče na vrste (Buzet) — pokopališče s cerkvijo (Buje), enostavne grobne jame, obložene delno s kamenjem (Buzet) — grobovi s ploščami (Buje), posamezni pokop (Buzet) — dvojni pokop (Buje), med prdatki so noži, izbor nakitnih predmetov

je širši (Buzet) — omejen izbor nakitnih predmetov (Buje). Na Podbastionu so potemtakem pokopavali svoje mrlične potomci mejašev (*limitanei*) iz Mejice, njim pa so se pridružili pripadniki intenzivnega slovanskega naselitvenega toka, ki je po letu 788 preplaval večji del Istre.³⁷ Ti so vse do zadnjih desetletij 10. st. uporabljali grobišče na vrste, kar dokazuje strpen odnos tržaške škofije, ki je v cerkvenem pogledu pokrivala Buzet z okolico, do preostankov poganskih običajev v verovanju slovanskih prebivalcev. Podoben pojav je bil ugotovljen tudi na velikem starohrvaškem grobišču v Žminju.

Medsebojno vzporejanje do sedaj znanih arheoloških najdb iz 9. in 10. st. (sl. 16) omogoča vpogled v tedanje stanje kulturnih in etničnih odnosov na istrskem polotoku. Ozemeljska decentralizacija v večje število škofijskih sedežev je bila izpeljana do konca,³⁸ oblikovana je bila mreža benediktinskih samostanov,³⁹ spomeniki predromanske kamnite plastike so na gosto pokrili Pulj z okolico in zahodno ter severno obalno področje, sporadično pa so se javljali tudi v notranji Istri.⁴⁰ In prav na tem prostoru so bila izkopana staroslovanska grobišča, ki pripadajo nosilcem jugovzhodnega in severovzhodnega naselitvenega toka. Prvemu pripadata najdišči Žminj⁴¹ in Goleševo,⁴² drugemu Predloka (T. 8: 2—5),⁴³ Podbastion in Ješika.⁴⁴ Posamezne najdbe nakitnih predmetov, tipične za starohrvatsko-dalmatinski kulturni krog, so bile izkopane tudi na področju, ki ga je pokrtil severovzhodni tok (Predloka in celo Batuje: T. 8: 2—3),⁴⁵ tipične najdbe karantansko-ketlaškega kulturnega kroga pa niso zastopane samo na najdišču prvega toka (Žminj: T. 8: 6—7), ampak celo med latinskimi staroselci, ki so obdržali svoj položaj na plodnem puljskem območju in v posameznih enklavah, omejenih predvsem na obalni pas, ter na nekatere od nekdanjih bizantinskih kaštelov (Sipar in Dvograd: T. 8: 8—11).⁴⁶ Prikazani vpogled je bežen, dan je samo v glavnih potezah, poglobila in razjasnila pa ga bodo šele bodoča raziskovanja in na novo odkrito arheološko gradivo.

¹ G. F. Tommasini, De commentarii storici-geografici della Provincia dell'Istria, *Arch. triest.* 4, 1837, 302—303 (... »Vi sono nel territorio di Buje molte chiese campestre... e sono queste: ... e Santa Margherita, con un cimitero molto antico, ove dicono fossero i lazzareti al tempo della peste«).

² B. Marušič, Prilog poznavanju rano-srednjevjekovne nekropole na Mejici kod Buzeta, *Jadr. zbor.* 11, 1979—1981 (1983) 175, op. 2, 3.

³ B. Marušič, Staroslovanski grob v Bujah, *Arh. vest.* 6, 1955, 338—340.

⁴ B. Marušič, *Istra u ranom srednjem vijeku* (1960) T. 4: 2, 2.

⁵ B. Marušič (op. 3) 339, ris. 3, 4.

⁶ B. Marušič, Langobardski i staroslavenski grobovi na Brešcu i kod Malih Vrata ispod Buzeta, *Arh. rad. raspr.* 2, 1962, 461—463.

⁷ Obvestilo Milana Krbavčiča iz vasi Strane pri Buzetu, zadnjega lastnika zemljišča na kat. parc. 224.

⁸ Omenjene najdbe se nahajajo v zbirki A. Čargonje iz Buzeta.

⁹ Okostja je strokovno obdelala dr. Marija Štefančič, Katedra za antropologijo, VTO za biologijo Biotehnične fakultete v Ljubljani.

¹⁰ D. Cvitanović, Spomenici kulture staroga grada Buzeta, *Buzet. zbor.* 8—9, 1984, 221.

¹¹ a) B. Marušič, Nekropole VII. i VIII. stoljeća u Istri, *Arh. vest.* 18, 1967, 337; b) B. Marušič, Ranosrednjovjekovna nekropola na Vrhcu kod Brkača, *Histria arch.* 10/2, 1979, 135, T. 2: 16 (grob 18); 3: 9 (grob 20); 4: 2 (grob 22).

¹² P. Korošec, *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov* (1979) 190 (uhani 2. 1. a); T. Knific, *Bled v zgodnjem srednjem veku* (disertacija, 1983) 29 (sl. 27), 172—173.

¹³ Možen bi bil tudi uliti bizantinski uhan z razdeljenimi obročki, na katerih so viseli priveski (M. Schulze, Frühmittelalterliche Kettenohrringe, *Arch. Korr.* 14,

1984, 325 ss), čeprav kaže zeleni volk bolj na tenko žico in ne na masiven obroč, kar bi potrjevalo predloženo domnevo o obsenčniku s pentljami in priveski. Popis najdišče bizantinskih uhanov s priveški-veržicami, ki ga je sestavila M. Schulze (o. c., 372), dopolnjuje najdišče Brkač, ženski grob 3 (*Histria arch.* 10/2, 131, T. 1: 7—9).

¹⁴ B. Marušić (op. 11 a) 337, T. 4: 10.

¹⁵ J. Fitz, Forschungen in Gorsium in 1977/78, *Alba Regia* 18, 1980, 179, T. 1: 163 na str. 209; M. Moreno Buora, Fibbie di epoca altomedioevale, *Aquil. nostra* 54, 1983, 212.

¹⁶ M. Moreno Buora (op. 15) 211.

¹⁷ Na najdbo me je opozoril T. Knific, ki se mu ob tej priložnosti zahvaljujem; označil jo je kot belobrsko — po grobišču (pismo z dne 20. jan. 1976).

¹⁸ G. C. Menis, Ricerche archeologiche nella pieve di Buja, *Aquil. nostra* 53, 1982, 72—74 (romanska cerkev), 78 (druga skupina grobov).

¹⁹ B. Marušić (op. 11 a) 338; B. Marušić (op. 11 b) 133, T. 1: 3 (grob 4); 2: 8—9 (grob 11); 3: 16—17 (grob 21); B. Marušić, Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora, *Jadr. zbor.* 9, 1975, sl. 2: 5 na str. 339 (najdišče Sipar); B. Marušić, Materijalna kultura Istre od 5. do 9. stoljeća, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 11 (1987) sl. 9: 7—8, najdišče Brioni, t. i. kastrum (v tisku).

²⁰ J. Belošević, *Materijalna kultura Hrvata od 7.—9. stoljeća* (1980) 94. Pločevinasti prstan (najdišče Kašići-Maklinovo brdo, grob 41), ki ni ovalno razširjen, ima vrezane simbolične znake, podobne (delno) znakom na prstanu iz groba 4 v Bujah (T. 2: 10).

²¹ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole* (1976) 109.

²² B. Marušić, Starohrvatska nekropola u Žminju, *Histria arch.* 17—18, 1986—1987, 45—47.

²³ D. Jelovina (op. 21) 108.

²⁴ Ib.

²⁵ G. Török, Sopronkőhida IX. századi temetője, *Fontes archaeologici Hungariae* (1973) T. 5: 6.

²⁶ Krščanski simboli so se pojavljali tudi v barbariziranih grobiščih 7. in 8. st. (B. Marušić [op. 11 b]: prstani, omenjeni v opombi 19, in T. 3: 1, pasna spona iz groba 19).

²⁷ V popisu krajev, ki jih je leta 1102 daroval istrski mejni grof Ulrich II. Weimarski oglejskemu patriarhu, je poleg

Boljuna, Vranja, Letaja, Sv. Martina pri Posertu in Kožljaka omenjena tudi »Cortalba inter Latinos« (Cortebba, morda Belaj v srednji Istri), tako pa še danes imenujejo Hrvati iz Roverije (severni del Pulja z okolico) romanske staroselce iz Vodnjana pri Pulju.

²⁸ B. Marušić, Kasnoantičko i rano-srednjovjekovno groblje kaštela Dvograd, *Histria arch.* 1/1, 1970, 18.

²⁹ B. Marušić, Prilog poznavanju rano-srednjovjekovne nekropole na Mejici kod Buzeta, *Jadr. zbor.* 11, 1983, 173 ss.

³⁰ Ib., 180, 186; glej še B. Marušić (op. 11 b) 133—134 za najdbe nožev na Vrh u pri Brkaču.

³¹ B. Marušić (op. 6) 462, T. 4: 3—6.

³² J. Belošević (*Invent. arch. Jug.* 24 [1980] Y 231: 8) je grob 62 iz nekropole Nin-Ždrijac, v katerem je za obol v ustih služil Lotarjev novčič, datiral v prvo polovico 9. st., na drugem mestu pa dopušča tudi ožji časovni okvir: J. Belošević (op. 20) 79.

³³ B. Marušić, Materijalna kultura (op. 19) sl. 9: 7.

³⁴ T. Knific (op. 12) sl. 27 na str. 29, 30; P. Korošec (op. 12) 186—187; J. Belošević (op. 20) 85—86.

³⁵ T. Knific (op. 12) 30; P. Korošec (op. 12) 238; J. Belošević (op. 20) 117—118.

³⁶ B. Marušić (op. 6) 462, T. 4: 7—8.

³⁷ *Zgodovina Slovencev* (1979) 161—162.

³⁸ E. Klebel, Über die Städte Istriens, *Studien zu den Anfängen des europäischen Stadtwesens* 4, 1958, 45—46.

³⁹ D. Klen, *Fratrija* (1969) 15—19.

⁴⁰ B. Marušić, Contributo alla conoscenza della scultura altomedioevale in Istria, *Atti-Centro di ricerche storiche-Rovigno* 11, 1980/81 (1981) 75—76.

⁴¹ B. Marušić (op. 22); B. Marušić, Materijalna kultura Istre od 9.—12. stoljeća, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 11, 1986—1987.

⁴² B. Marušić, Povodom nalaza staroslavenske keramike u Istri, *Starohrv. prosvj.* 14, 1984 (1985) 53—55, 63.

⁴³ E. Boltin, Izsledki ob zaključku raziskovanj nekropole v Predloki, *Slovensko morje in zaledje* 4—5, 1981, 91 ss.

⁴⁴ NHM na Dunaju hrani tri bronaste ketlaške obsenčnike z enojno odebelitvijo na koncih z najdišča Jesica pri Brazzani v nekdanjem sodnem okraju Motovun. Izpis iz inventarne knjige: »Jesica bei Brazzano, G. B. Montona. NHM Wien 28524 — 3 Bronzen: Ohrringe aus Bronzedraht, offen, mit winzigen Endknöpfen am Ko-

pfе eines Skeletes«. Najdba pripada mlajšemu sloju karantansko-ketlaškega kulturnega kroga (850—950), samo najdišče pa se nahaja verjetno zahodno od Sovinjaka pri Buzetu. Za podatek se zahvaljum B. Teržan iz PZE za arheologijo FF v Ljubljani in M. Župančiču iz Pokrajinskega muzeja v Kopru.

⁴⁵ E. Boltin, Staroslovanski grobovi v Predloki pri Črnem kalu, *Slovensko morje in zaledje* I, 1, 1977, 89—90, T. 1: 8—10; D. Svoljšak-T. Knific, Vipavska dolina, *Situla* 17 (1976) 69, T. 19: 5.

⁴⁶ B. Marušič, Neki problemi (op. 19) 338, 340; B. Marušič (op. 28) 14, 18; T. 1: 4; 3: 2, 8, 9; 4: 1—3, 6.

DIE SKELETTGRÄBER IN BUJE UND BUZET

Zusammenfassung

Gegenstand des Artikels sind die bei unterschiedlichen Gelegenheiten ausgehobenen Skelettgräber in unmittelbarer Nähe von Buje und Buzet, zweier kontinuierlich besiedelten und strategisch höchst wichtigen befestigten Siedlungen in Nordstrien (**Abb. 16**).

Der Fundort in Buje (**Abb. 1, 4—9, Taf. 1—3, Beilage 1**) hat im Laufe der langen Jahrhunderte seines Bestehens bestimmte Wandlungen durchgemacht. Auf den ältesten Horizont aus dem 7. und 8. Jh. weist vor allem der Streufund eines Spinnwirtels aus Glas hin (**Taf. 3: 6**), vermutlich gehören dazu jedoch auch die Reste eines bronzenen Schläfenringes mit Schleifen (Arh. vest. 6, 1953, 339), datiert in die zweite Hälfte des 8. Jahrhunderts. Unter den Funden des mittleren Horizonts (9., 10. Jh.) fällt die vergoldete bronzene dreiteilige Schnalle mit Rahmen »a lira« auf (**Taf. 3: 1**), die aus der Spätantike stammt. Die Analogien aus Slowenien und Friaul (**Taf. 7**) werden rahmenmäßig in die Zeit vom 7. bis 12. Jh. datiert. Einen typischen Fund in den Gräbern aus Buje stellen die Fingerringe dar, sie sind ja vereinzelt oder auch in größerer Anzahl fast in jedem Grab vertreten. Alle sind aus lokalen Werkstätten hervorgegangen, die Ausführung ist hochrangig, offensichtlich sind byzantinische und noch ältere Überlieferungen. Die Typologie ist mannigfaltig: außer massiven gegossenen Fingerringen von halbkreisförmigem Querschnitt (**Taf. 2: 12, 14; Taf. 3: 2**) sind Fingerringe aus dünnem oder dickerem Blech vertreten, die kanneliert (**Taf. 2: 3, 5, 7, 11, 15**) bzw. auf der Stirnseite oval zu einem dünnen oder auch dickeren Plättchen zerschmiedet sind, das glatt (**Taf. 2: 13**), verziert (**Taf. 2: 9, 10**) bzw. mit Grübchen versehen und mit Glaseinlage ausgefüllt ist (**Taf. 2: 4, 6, 8, 16**). Die typologische Vorstellung ergänzen noch ein einfacher Fingerring aus Silberdraht mit angelötetem Plättchen (**Taf. 3: 3**) und eine Schmuckrosette (**Taf. 2: 17**). Sämtliche vorgestellten Typen, außer der vorletzte, wurden im Grab 4 ergraben, was beweist, daß sie gleichzeitig verwendet und vielleicht auch erzeugt wurden. Für die chronologische Beurteilung sind die Fingerringe mit zerschmiedetem dünnen Plättchen wichtig (**Taf. 2: 10, 13**), die sich eng an die verwandten, in den istrischen Fundorten des 7. und 8. Jh. und in der ältesten Schicht der altkroatisch-dalmatinischen Nekropolen entdeckten Fingerringe binden (bis zum Jahr 850). Die nächste Entwicklungsstufe stellen die Fingerringe mit dickerem, mit Grübchen versehenem Plättchen mit Glaseinlage dar. Analogien erscheinen in der mittleren Schicht der altkroatischen Nekropolen in Dalmatien (850—1100), wogegen sie in Istrien selbst bis zu den Funden aus Buje unbekannt waren, obwohl die Nekropole von Žminj (840—950) eben für diese Gruppe von Schmuckgegenständen verhältnismäßig mannigfaltiges und zahlreiches Material zur Fachenvidenz beigetragen hat. Die kannelierten Fingerringe werden ins 9. bis 11. Jh. datiert, für die gegossenen massiven Fingerringe von halbkreisförmigem Querschnitt ist hingegen als obere Zeitgrenze das Ende des 10. Jh. gegeben. Die durchgeführte chronologische Analyse läßt nur die rahmenmäßige Datierung des Grabes 4 in die Zeit der ersten Jahrzehnte des 9. bis Ende des 10. Jh. zu, während bestimmte Tatsachen, vor allem die jüngsten Funde und ihre Abwesenheit in Žminj sowie die obere Zeitgrenze der gegossenen Fingerringe das engere Datieren der Bestattung in die zweite Hälfte des 10. Jahrhunderts ermöglichen.

Alle Grabbeigaben gehören zum Schmuck und zur Tracht der bestatteten Frauen und beschränken sich auf Fingerringe, Schläfenringe und die Schnalle. Anwesend sind auch christliche Symbole, wogegen heidnische Bestattungsbräuche völlig unbekannt sind. Das vorgelegte archäologische Bild weist deutlich auf lateinische Altansässige hin, die sich undeutlich noch in der Ausführung der Gräber mit Belags- sowie Dachplatten nebst einem Steinkissen und im Auftreten doppelter bzw. Nachbestattungen verraten. Die erstgenannten imitieren nämlich antike Sarkophage, während sich das zweite Merkmal an die Existenz einer vorromanischen (?) Friedhofskirche bindet, welche die Nekropole (die ältere Gräberschicht) in einen Friedhof (mitlere und jüngere Gräberschicht) wandelte, denn der Wunsch der Einwohner von Buje, daß ihre letzte Ruhestätte möglichst nahe der Kirche wäre, ist vollkommen verständlich.

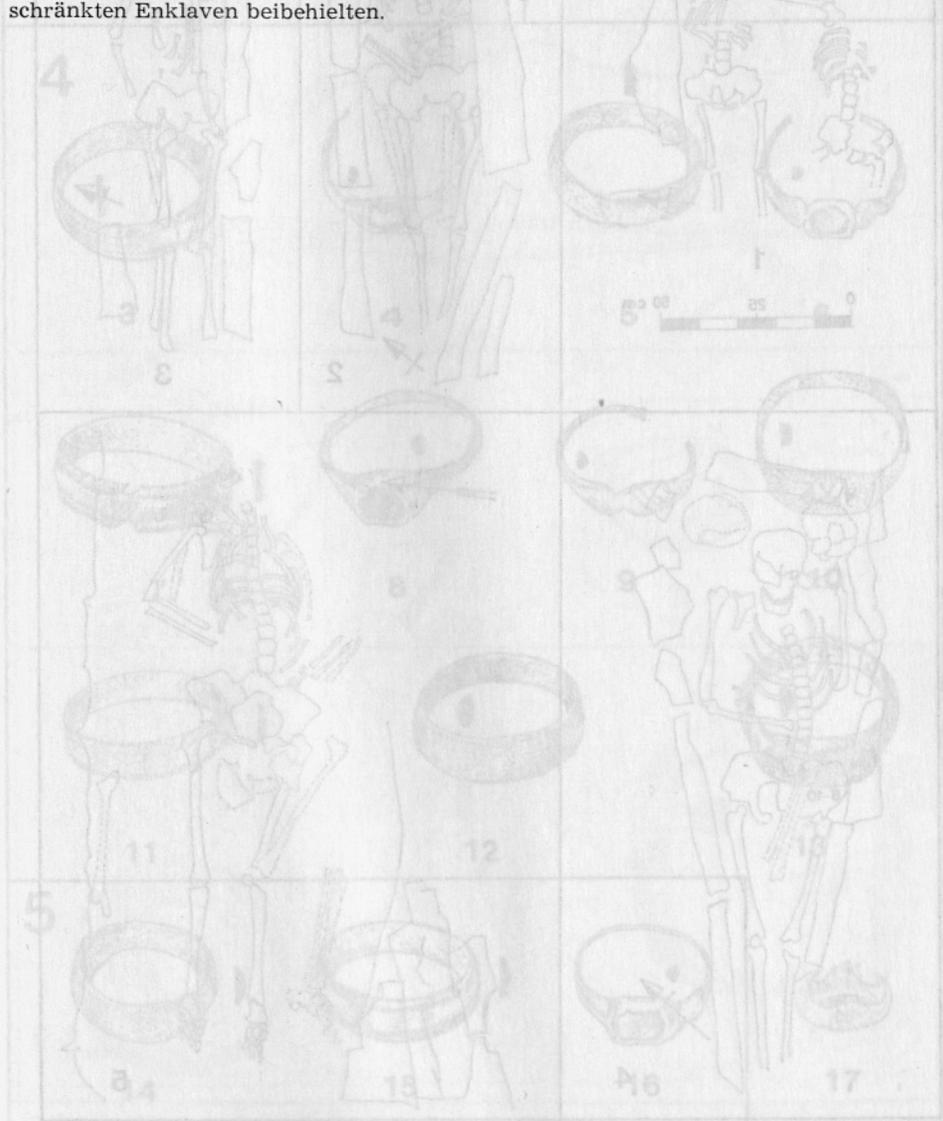
Die Nekropole in Buzet (**Abb. 2, 3, 10—15; Taf. 4—6; Beilage 2**) erstreckt sich zwischen dem Buzeter Kastell selbst und dem Fundort Mejica, wo ein großes barbarisiertes Gräberfeld des 7. und 8. Jh. erforscht worden ist. Schon diese Tatsache läßt die Reihenfolge der wechselseitigen Beziehungen erahnen, die zusätzlich noch durch das archäologische Fundmaterial bestätigt wird. Auch die Nekropole auf dem Nordhang des Buzeter Hügelchens, Podbastion genannt, zählt zu den Beihengräbernekropolen; die Grabgruben sind ins Erdreich und sogar auch bis zum Mergelboden eingegraben und sind nur teilweise mit Steinen belegt. Die Bestattungen sind einzeln, unter den Beigaben beweisen Kontinuität nur die Messer (**Taf. 6: 1, 4**). Die übrigen Funde beschränken sich auf Ohringe, Schläfenringe, Fingerringe und eine kleine Silbermünze Lothars, Königs von Italien (817—840) und fränkischen Kaisers (840—855). Der letztangeführte Fund ist überaus wichtig, weil er für das Grab, worin er im Jahr 1895 vergesellschaftet mit vier silbernen byzantinischen Ohringen (Arh. rad. raspr. 2, 1962, 462, Taf. 4: 3—6) ausgegraben wurde, die genaue Bestattungszeit bestimmt (817—855, bzw. sogar 840—855). Die angeführte Datierung ist auch für die Funde aus den Jahren 1980 und 1982 (**Taf. 6**) verwendbar. Für den Fingerring aus Grab 4 (**Taf. 6: 8**) gibt es (Fundort Brioni, sog. Kastum) eine byzantinische Vorlage (**Taf. 8: 1**), die Schläfenringe aus Grab 1 (**Taf. 6: 2—3**) und Grab 4 (**Taf. 6: 7**) sind aber vor allem in der Zeit vor der Mitte des 9. Jh. vertreten, was ebenfalls für die Messerfunde gilt.

Die in den Jahren 1894, 1895, 1980 und 1982 durchgeführten Ausgrabungen beschränkten sich auf die Nord- und Südperipherie der umfangreichen Nekropole (**Abb. 3**). Die ausgehobenen Gräber gehören derselben Zeitperiode an, was auf den ersten Blick überrascht, obwohl es dafür eine einfache Erklärung gibt. Die Nekropole auf Podbastion war nämlich von Anfang ihres Bestehens an in mehrere Teile aufgliedert, die einzelnen Großfamilien zugeteilt waren. Eine solche Schlußfolgerung untermauern zwei gegossene traubenförmige Belo-Brdo-Ohringe (Arh. rad. i raspr. 2, 462, Taf. 4: 7—8), gefunden im Grab, das an das Grab mit der Lothar-Münze grenzte. Die zwei Ohringe datieren es in die Zeit nach dem Jahr 950; zwischen beiden Gräbern besteht ein Zeitunterschied von zumindest 100 Jahren und so ist vollkommen logisch folgender Schluß: die zwei Gräber befanden sich in zwei benachbarten Gruppen und die Bestattung erfolgte so, daß das älteste Grab einer Familie dicht neben dem jüngsten Grab einer anderen Familie zu liegen kam.

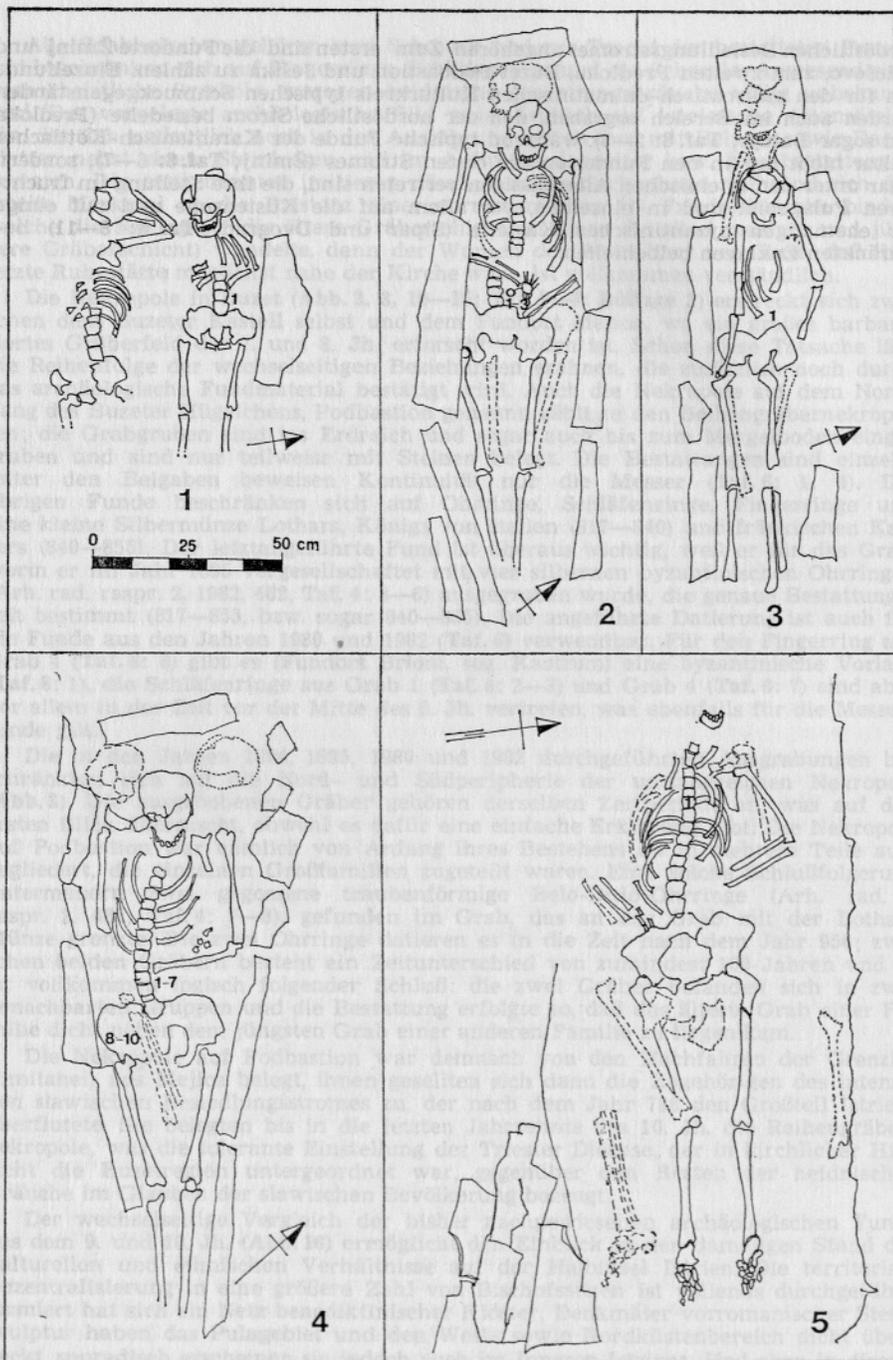
Die Nekropole auf Podbastion war demnach von den Nachfahren der Grenzler (limitanei) aus Mejica belegt, ihnen gesellten sich dann die Zugehörigen des intensiven slawischen Besiedlungsstromes zu, der nach dem Jahr 788 den Großteil Istriens überflutete. Sie belegten bis in die letzten Jahrzehnte des 10. Jh. die Reihengräbernekropole, was die tolerante Einstellung der Triester Diözese, der in kirchlicher Hinsicht die Buzetregion untergeordnet war, gegenüber den Resten der heidnischen Bräuche im Glauben der slawischen Bevölkerung bezeugt.

Der wechselseitige Vergleich der bisher nachgewiesenen archäologischen Funde aus dem 9. und 10. Jh. (**Abb. 16**) ermöglicht den Einblick in den damaligen Stand der kulturellen und ethnischen Verhältnisse auf der Halbinsel Istrien. Die territoriale Dezentralisierung in eine größere Zahl von Bischofszitzen ist vollends durchgeführt, formiert hat sich ein Netz benediktinischer Klöster, Denkmäler vorromanischer Steinskulptur haben das Pulagebiet und den West- sowie Nordküstenbereich dicht überdeckt, sporadisch erscheinen sie jedoch auch im Inneren Istriens. Und eben in diesem Raum wurden altslawische Nekropolen freigelegt, die den Trägern des südöstlichen und

nordöstlichen Besiedlungsstromes angehören. Zum ersten sind die Fundorte Žminj und Goleševo, zum zweiten Predloka, Buzet-Podbastion und Ješika zu zählen. Einzelfunde von für den altkroatisch-dalmatinischen Kulturkreis typischen Schmuckgegenständen wurden auch im Bereich ergraben, den der nordöstliche Strom besiedelte (Predloka und sogar Batuje; **Taf. 8: 2—3**), während typische Funde der Karantanisch-Köttlacher Kultur nicht nur in den Fundorten des ersten Stromes (Žminj; **Taf. 8: 6—7**), sondern sogar unter den lateinischen Altansässigen vertreten sind, die ihre Stellung im fruchtbaren Pulagebiet und in einzelnen, vor allem auf die Küstenzone und auf einige der ehemaligen byzantinischen Kastelle (Sipar und Dvograd; **Taf. 8: 8—11**) beschränkten Enklaven beibehielten.

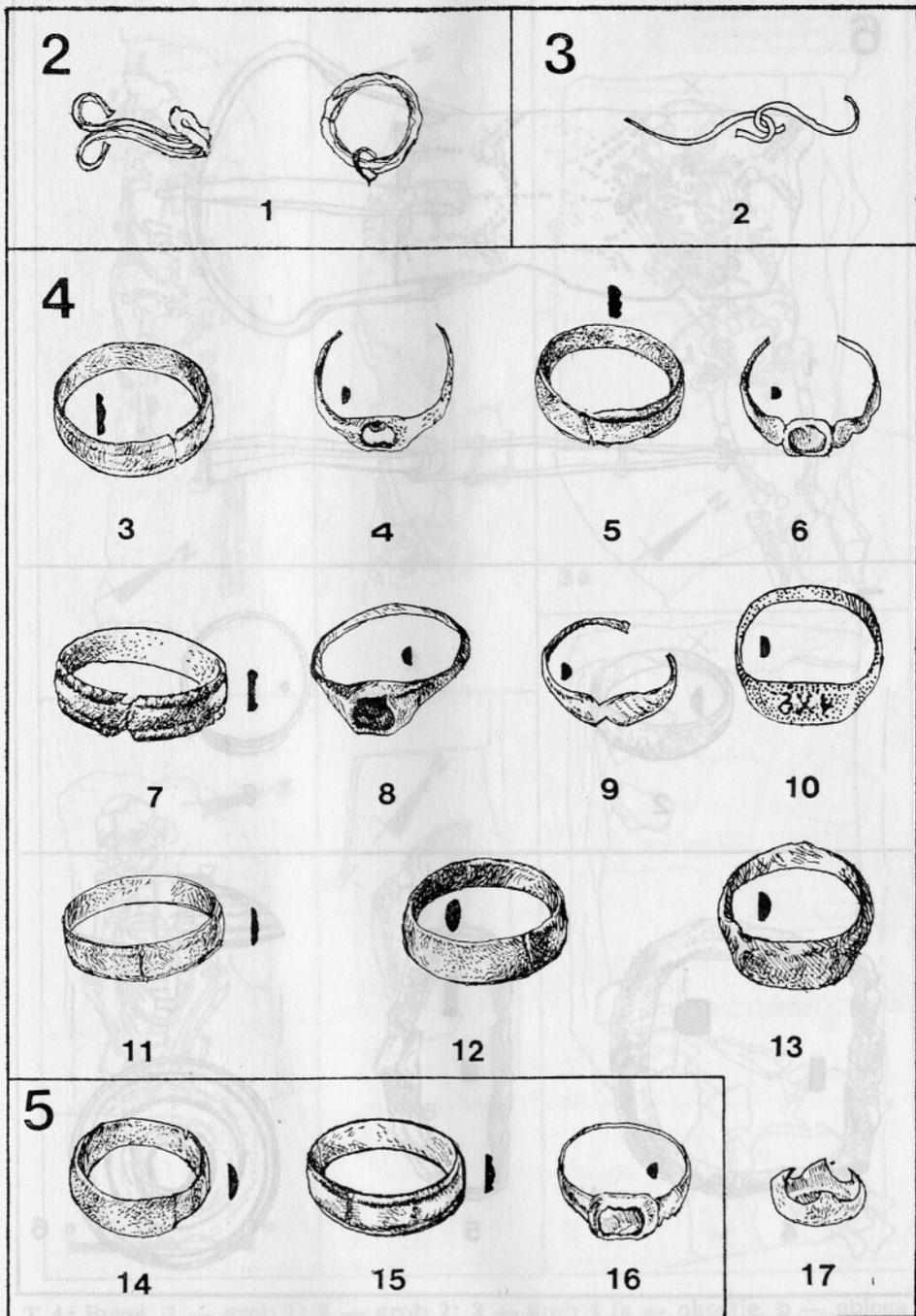

Taf. 8: 1 — Buzet 1 — Grab 2; 2 — Grab 2; 3 — Grab 2; 4 — Grab 2; 5 — Grab 2; 6 — Grab 2; 7 — Grab 2; 8 — Grab 2; 9 — Grab 2; 10 — Grab 2; 11 — Grab 2; 12 — Grab 2; 13 — Grab 2; 14 — Grab 2; 15 — Grab 2; 16 — Grab 2; 17 — Grab 2

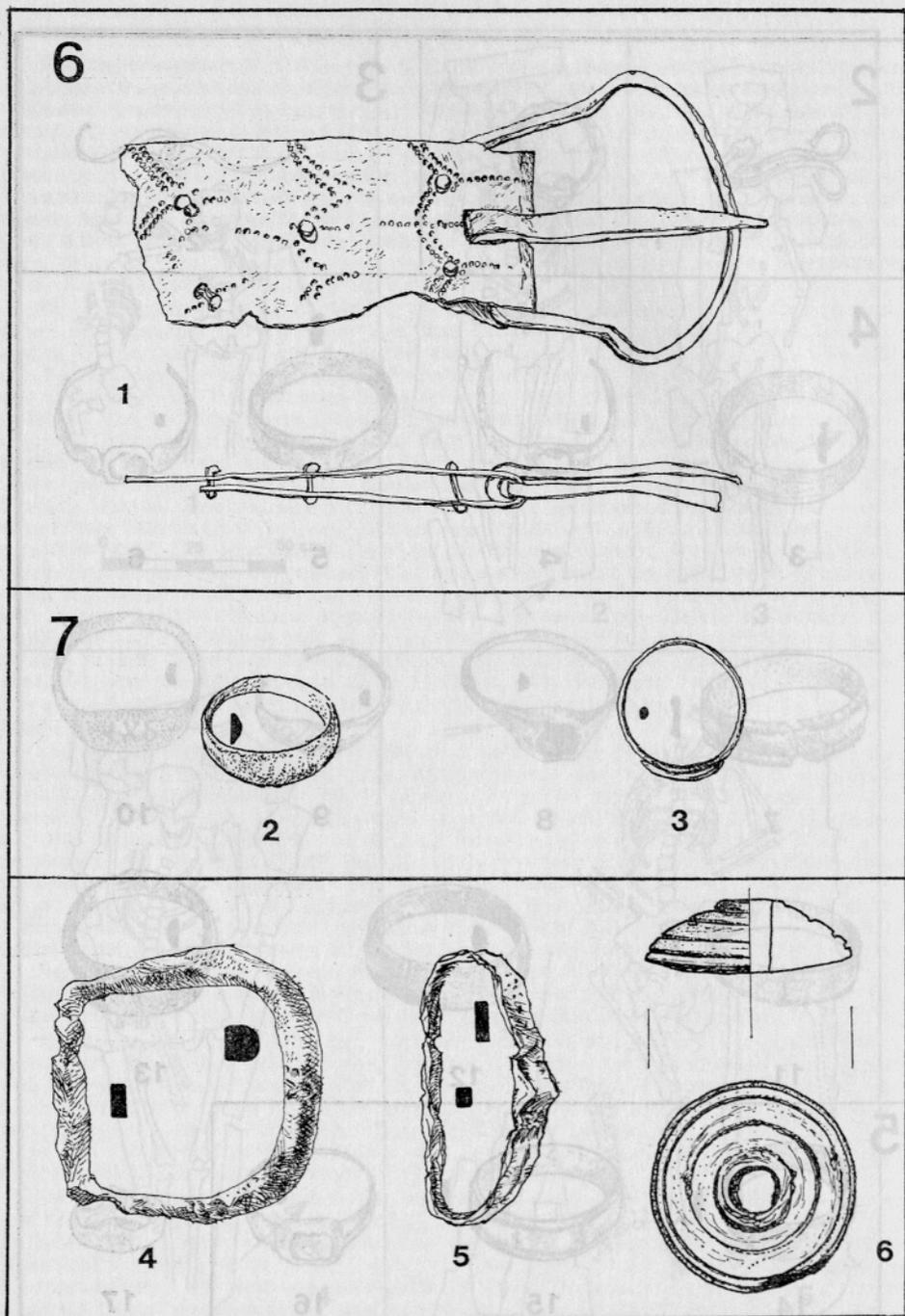
T. 1: Buje. 1 — grob 2; 2 — grob 5; 3 — grob 6; 4 — grob 4; 5 — grob 8.

Taf. 1: Buje. 1 — Grab 2; 2 — Grab 5; 3 — Grab 6; 4 — Grab 4; 5 — Grab 8.

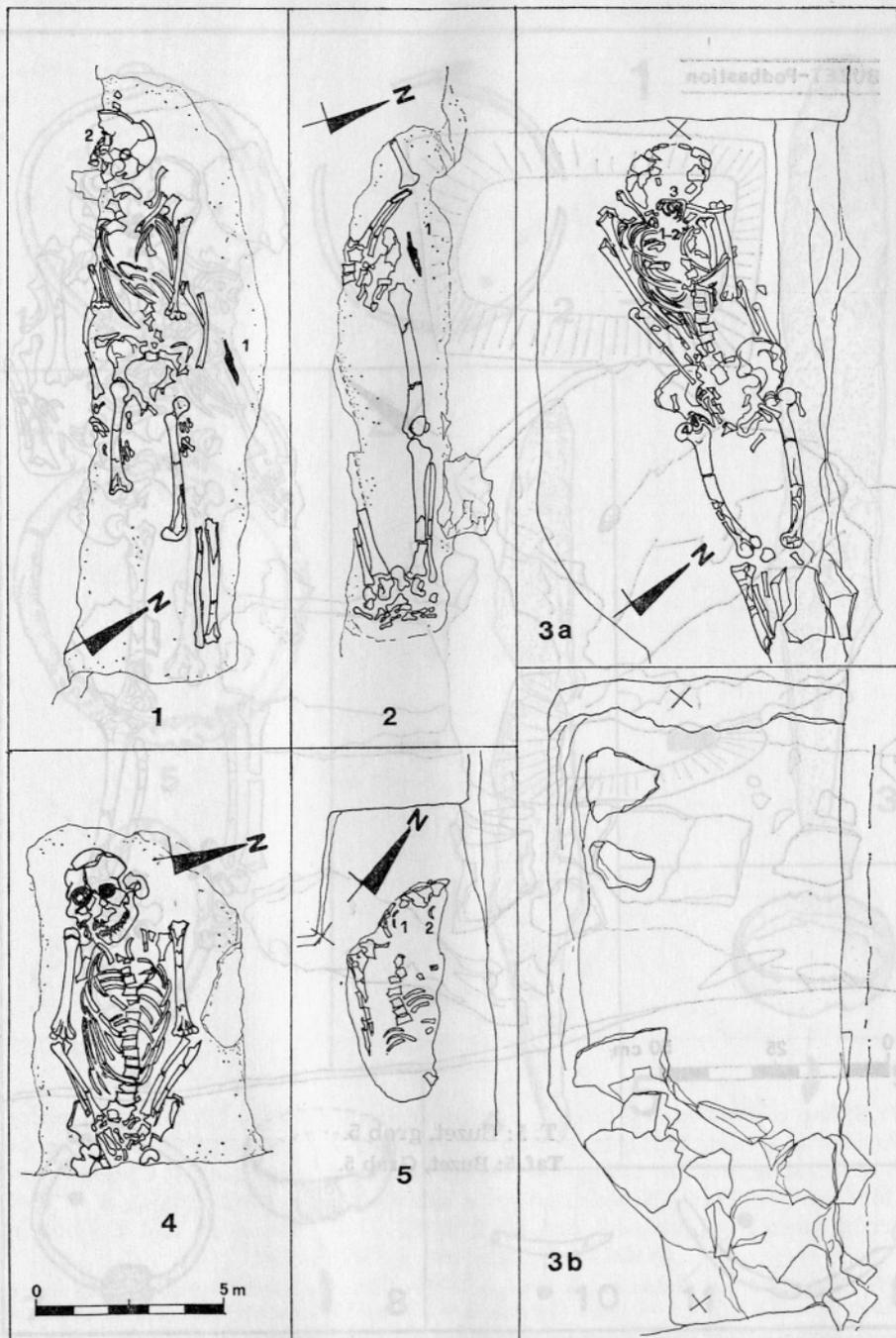
T. 2: Buje. Grobni pridatki. 1—17 = bron. M 1 : 1.

Taf. 2: Buje. Grabbeigaben. 1—17 = Bronze. M. 1 : 1.

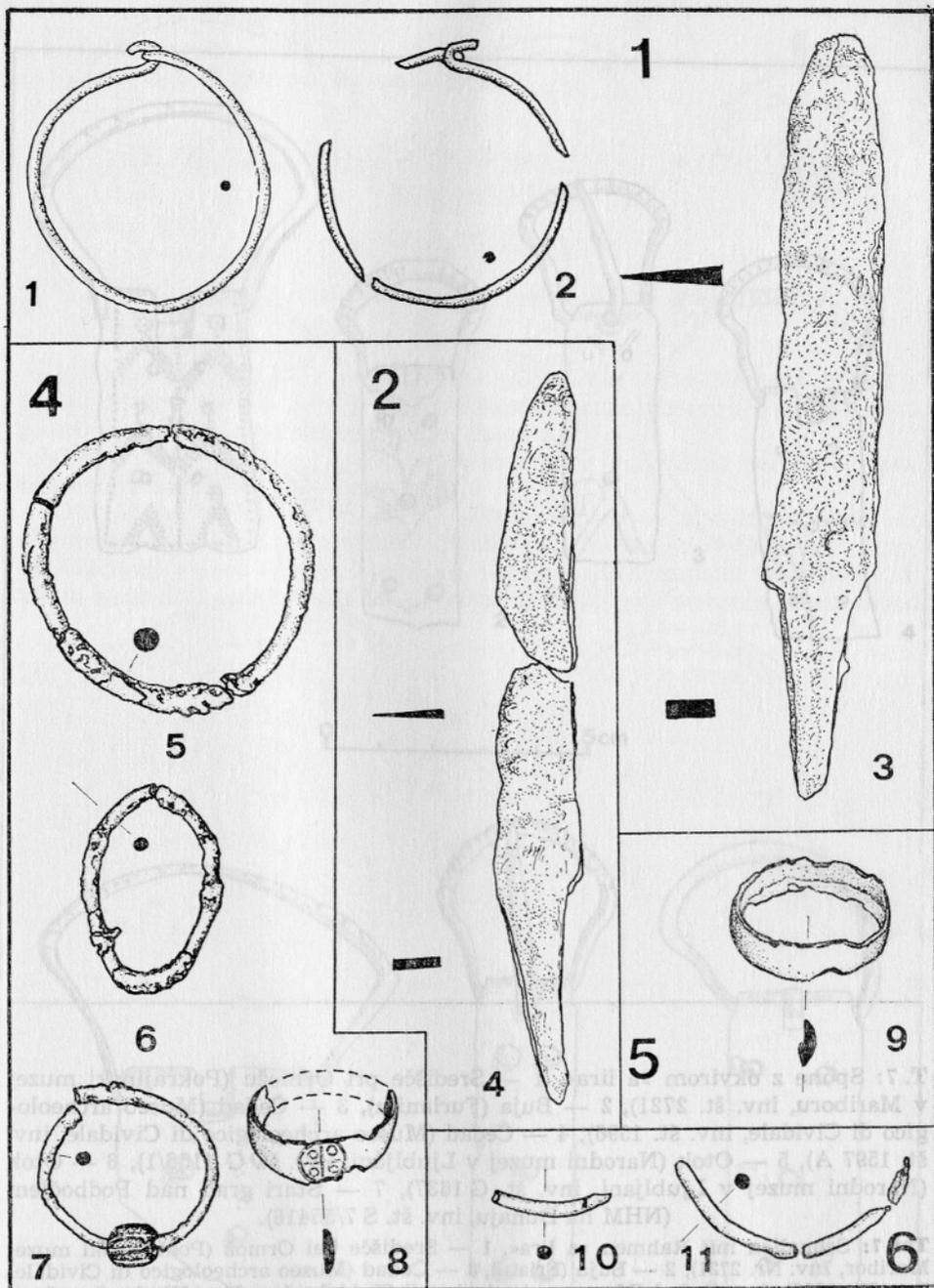
T. 3: Buje. Grobni pridatki. 1 = pozlačeni bron, 2 = bron, 3 = srebro, 4–5 = železo, 6 = steklo. M 1 : 1.

Taf. 3: Buje. Grabbeigaben. 1 = vergoldete Bronze, 2 = Bronze, 3 = Silber, 4–5 = Eisen, 6 = Glas. M. 1 : 1.

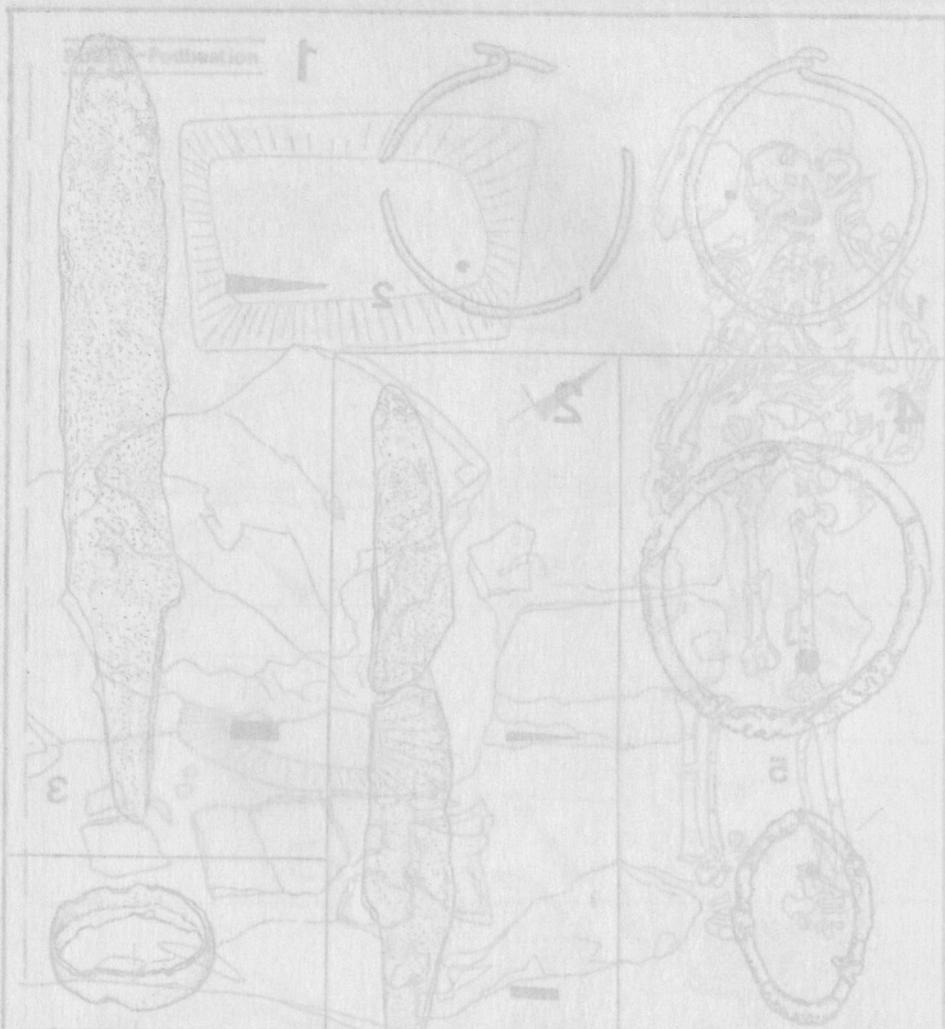
T. 4: Buzet. 1 — grob 1; 2 — grob 2; 3 — grob 4 (a — okostje, b — obloga iz kamena in suhozidna ograda); 4 — grob 3; 5 — grob 6 (spodnje okostje).

Taf. 4: Buzet. 1 — Grab 1; 2 — Grab 2; 3 — Grab 4 (a — Skelett, b — Steinbelag und Trockenmauer-Einfriedung); 4 — Grab 3; 5 — Grab 6 (unteres Skelett).

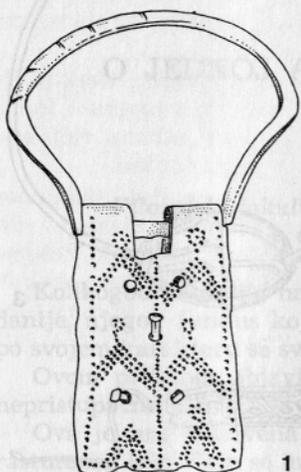
T. 6: Buzet. Grobni pridatki. 1—2, 10—11 = srebro, 5—9 = bron, 3—4 = železo.
M 1 : 1.

Taf. 6: Buzet. Grabbeigaben. 1—2, 10—11 = Silber, 5—9 = Bronze, 3—4 = Eisen. M. 1 : 1.

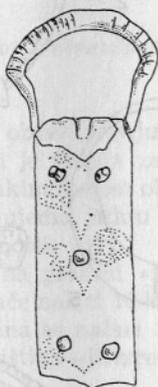

T. 7: Spone z okvirom »a lira«. 1 — Središče pri Ormožu (Pokrajinski muzej v Mariboru, inv. št. 2721), 2 — Buja (Furlanija), 3 — Čedad (Museo archeologico di Cividale, inv. št. 1596), 4 — Čedad (Museo archeologico di Cividale, inv. št. 1597 A), 5 — Otok (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. G 1156/1), 6 — Otok (Narodni muzej v Ljubljani, inv. št. G 1637), 7 — Stari grad nad Podbočjem (NHM na Dunaju, inv. št. S 7/55416).

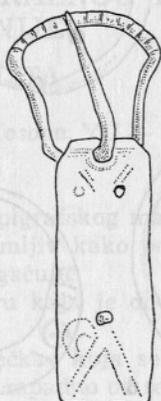
Taf. 7: Schnallen mit Rahmen »a lira«. 1 — Središče bei Ormož (Pokrajinski muzej Maribor, Inv. Nr. 2721), 2 — Buja (Friaul), 3 — Čedad (Museo archeologico di Cividale, Inv. Nr. 1596), 4 — Čedad (Museo archeologico di Cividale, Inv. Nr. 1597 A), 5 — Otok (Narodni muzej in Ljubljana, Inv. Nr. G 1156/1), 6 — Otok (Narodni muzej in Ljubljana, Inv. Nr. G 1637), 7 — Stari grad über Podbočje (NHM in Wien, Inv. Nr. S 7/55416).

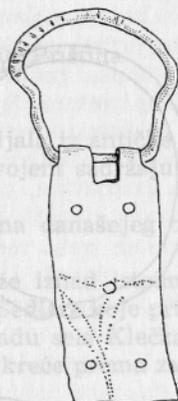
1

2

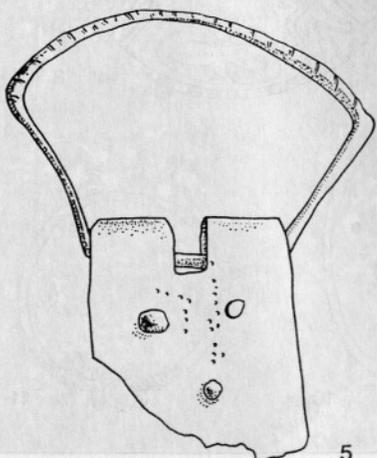

3

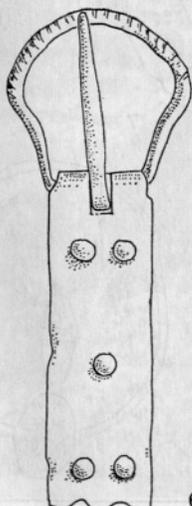

4

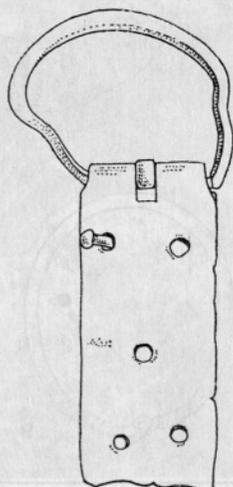
0 ————— 5cm

5

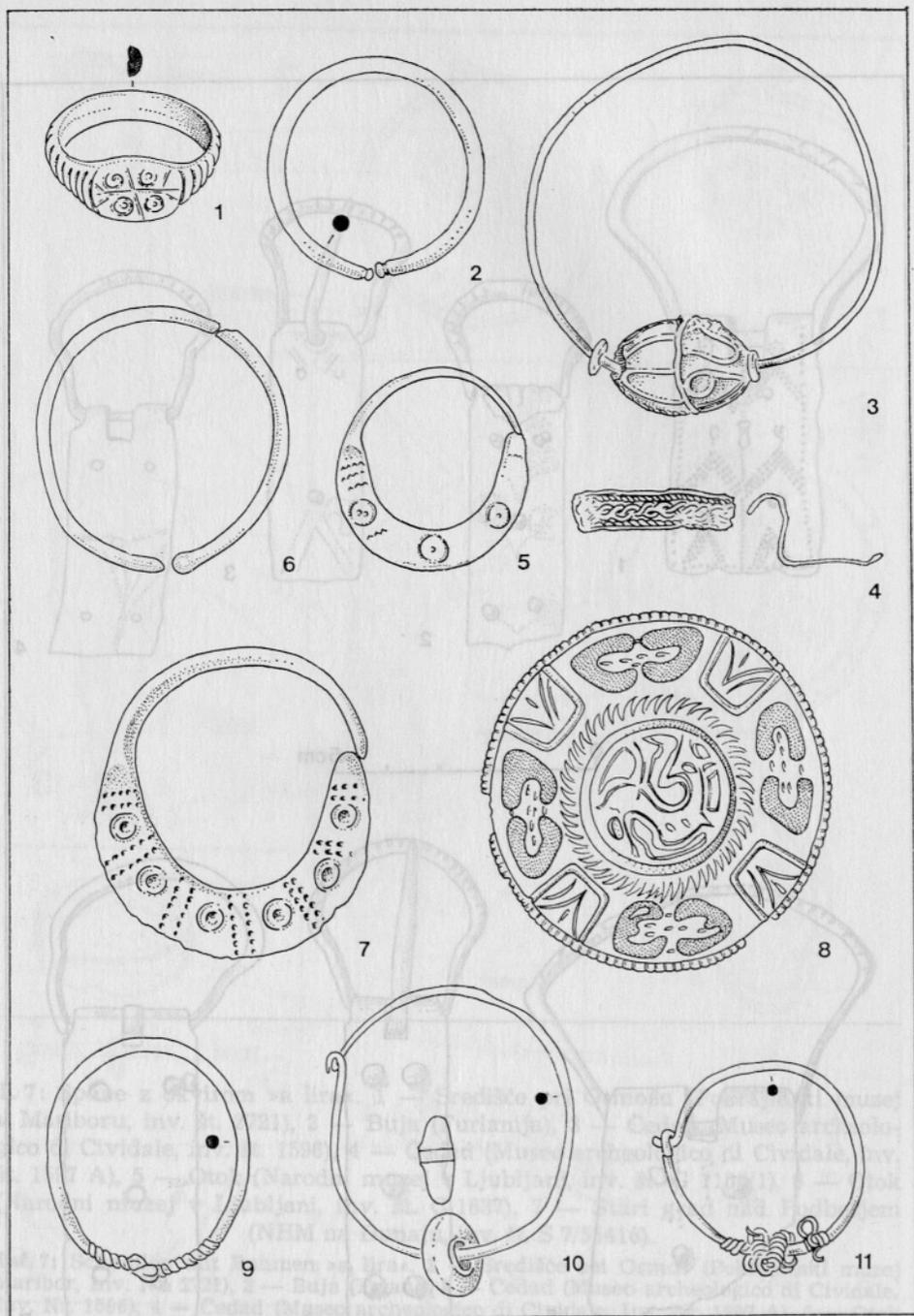

6

7

Табл. 1 — Броня, 2—5 — Предлока, 6—7 — Замки, 8 — Шпатель, 9—11 — Дворки
 Табл. 2 — 8, 10—11 Броня, М. 1:1
 Silber, 2—8, 10—11 Bronze, M. 1:1

T. 8: 1 = Brioni, 2-5 = Predloka, 6-7 = Žminj, 8 = Sipar, 9-11 = Dvograd.
9 = srebro, 2-8, 10-11 = bron. M 1 : 1.

Taf. 8: 1 = Brioni, 2-5 = Predloka, 6-7 = Žminj, 8 = Sipar, 9-11 = Dvograd. 9 = Silber, 2-8, 10-11 Bronze. M. 1 : 1.

O JEDNOJ ARI IZ CENTRALNOG PODRUČJA DARDANIJE

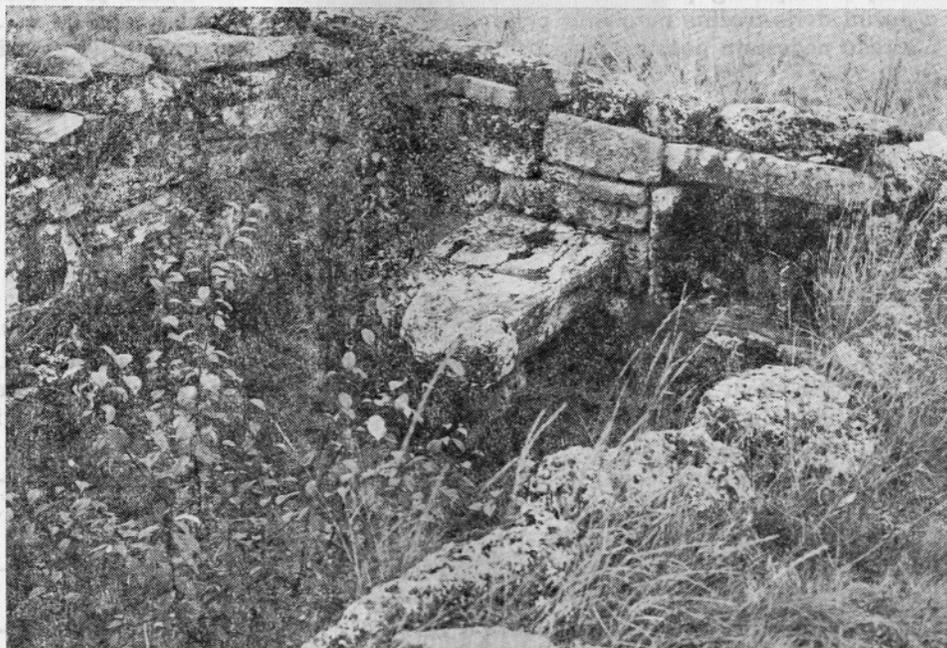
ZEF MIRDITA

Filozofski fakultet, Univerzitet Kosova, YU — 38000 Priština

Kolikogod se radilo na objavljivanju epigrafskog materijala iz antičke Dardanije, njegov fundus koji je veoma zanimljiv kako po svojem sadržaju tako po svojem karakteru se svakim danom obogaćuje.

Ovom prilikom objavljujemo jednu aru koja je do dana današnjeg ostala nepristupačna naučnoj javnosti.

Ova je ara otkrivena na gradini »Klečka« koja se diže iznad istoimenog rasturenog sela. Selo se inače nalazi 10 km zapadno od sela Sedlare koje pripada SO Lipljane, a sama gradina se nalazi 3 km na sjeverozapadu sela Klečka. Do nje se može doći putem Priština—Prizren i kod Lipljana se kreće prema zapadu

Sl. 1: Gradina »Klečka«. Lararium?

Abb. 1: Ringwall »Klečka«. Lararium?

ka selu Sedlare, odnosno magistralnim putem Priština—Peć i kod sela Komorane skreće se prema jugozapadu, do 7 km udaljenog sela Nekovce, a 6 km jugoistočno od njega nalazi se selo Klečka. Gradina »Klečka« nalazi se na potezu Lapušnik, na lijevoj strani magistralnog puta Priština—Peć.

Na potezu sela Sedlare-Klečka na imanju Hadži Čerkinia (Haxhi Qerkini) je mjesto zvano »Pojata« gdje se nailazi na keramički materijal, opeku i kućni lep. Na brdu Klečka nalazi se gradina sa ostacima zidova i jednom rimskom stelom koja se nalazi u kući Zejnelja Ramadanija koji ju je i pronašao.

Medjutim, seljak Zejnelj Zejnullahu je svojevremeno na gradini istoimenog sela otkopao rimsku aru, dvije gvozdene alatke, jednu kamenu sjekiru i dio rimskog kantara. Primjećuju se masivni bedemi kao i ostaci gradjevina, radjeni vrlo solidno u alternaciji kamena i opeke. Vezivni materijal je krečeni malter, na nekim mjestima pomješan sa tucanom opekom. Naročito je interesantna jedna gradjevina, zidana od sige u kojoj je pronadjena ara i vjerojatno se radi o kulturno objektu. Nama se čini, da je tu riječ o lararijumu¹ (sl. 1).

Odmah treba reći, da barem što se tiče centralnog područja antičke Dardanije, to je današnji teritorij SAP Kosova, a vjerujemo i na širem području dardanskog teritorija, nešto sličnoga do sada nije otkriveno. Navedena ara je početkom 1986. godine prenjeta u lapidarijum Pokrajinskog muzeja u Prištini.

Ara je od bijelog mermera. Gornji dio je dekoriran stiliziranim palmetama koje stvaraju jedan veoma pravilan polukrug. Dimenzije are jesu 78 × 28 × 22 cm, a natpisnog polja 42 × 28 cm. Visina slova je 5 cm. Desna je strana u dužini dvije trećine natpisnog polja odozgo prema dole oštećena tako da u 2. i 3. redu nedostaju početna slova. No i pored toga natpis je veoma čitljiv i glasi (sl. 2):

I O M
TATTADATI
[A]BLABIVS ET
PONTIA CVM
LIBERIS

Prema našem čitanju tekst bi glasio:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Tattaidati / [A]blabius et / Pontia cum / liberis.

U 2. redu, kao što se vidi, početno slovo je uništeno, a može se ipak utvrditi, da je riječ o slovu *T* i to na osnovu desnog serifa prečne crte slova *T*, a unutar slova *D* uklesano je, sigurno zbog nedostatka prostora, slovo *I*; na kraju stoji slog *TI* u ligaturi.

U 3. redu manjka početno slovo koje bi, prema našem mišljenju, bilo *A* i zanimljivo je, iako nije bilo potrebno, slovo *I* se nalazi u ligaturi sa slovom *V*. Sigurno je, da se radi o pogreški. Na kraju se nalazi veznik *ET* u ligaturi.

U 4. redu nalazi se ligatura slova *NTI*, dok na kraju je, opet zbog nedostatka prostora, umetnuto slovo *V* u udubini slova *C*.²

Iako bi teoretski moglo da se radi i o *TATTADIATI*, ipak na čitanje *Tattaidati* upućuje nas niz podataka.

Ovdje se radi, naime, o domaćem božanstvu *Tatta* koje može biti koliko ilirsko³ toliko i tračko.⁴ Medjutim, kao kognomen posvjedočen je u latinskom⁵

Sl. 2: Gradina »Klečka«. Ara.
 Abb. 2: Ringwall »Klečka«. Ara.

odnosno semitskom jezičkom materijalu⁶ kao i na grčkom⁷ odnosno keltskom.⁸ A da je riječ o autohtonom božanstvu sa nadimkom Ἰδαῖος poreklom sa Krete, gdje je takav Zeusov nadimak posvjedočen,⁹ potvrđuje nam i ime dedikanta [A]blabius koje je kognomen karakterističan za grčka muška imena na Kreti.¹⁰ On je posvjedočen i kod kršćana,¹¹ dok na balkanskom području, pa i u Dardaniji, do sada nije nigdje posvjedočen. Takodjer i kognomen Pontia u Dardaniji do sada nije bio poznat, a kao gentilicij potvrđen je kako u Dardaniji¹² tako i u Dalmaciji, u kojoj su njegovi nosioci Italici,¹³ i u Panoniji¹⁴ i kao takav ulazi u latinsko jezičko područje. Ali kao Πόντιος¹⁵ posvjedočen je i na grčkom jezičkom području. Medjutim, kao kognomen nastupa pojedinačno u susjednim provincijama Dardanije, konkretno u Dalmaciji¹⁶ kao i u Panoniji, gdje može biti i domorođački.¹⁷

Ukoliko bi se prihvatilo ovo čitanje kao ispravno, onda bi se radilo o autohtonom božanstvu nekog od dardanskih plemena sa imenom TATTA, koje je inače poznato na širem balkanskom području. Tome je dedikant [A]blabius — zajedno sa suprugom Pontiom i djecom, koji su bili prema pravnom statusu peregrini — dodavši mu nadimak Ἰδαῖος kakvog je imao Zeus na Kreti, podigao aru u znak zahvalnosti. Iz ovoga se može utvrditi i grčko poreklo samih dedikanata.

Što se tiče problema datacije ove are, izuzeoši paleografskih elemenata slova, nekih drugih značajnih podataka koji bi nam pomogli, nemamo. Stoga uzimajući u obzir karakteristična slova kao L, E, I, S i druga, a koja su po svojim oblicima karakteristična za sredinu 3. st. n. e.¹⁸ i mi spomenik datiramo u prvu polovinu 3. st. n. e.

¹ Gore navedene podatke dao nam je Mr. Fejaz Drançolli (Drançoli), historičar umjetnosti, koji je zajedno sa arheologom G. Kovaljevom, u ime Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Prištini 1982. godine rekonoscirao teren SO Uroševac i SO Lipljan. I ovom mu prilikom sa zadovoljstvom izražavamo zahvalnost za pružene podatke.

² Svojevremeno smo na brzinu pročitali kao TATTADIATI i samo tekst bez daljnjih epigrafskih obrada objavili u okviru jednog našeg rada (vidi Z. Mirdita, *Contribution à l'étude de la religion et des cultes des Dardaniens à l'époque pré-romaine*, *Recherches Albanologiques* 1, 1984, 156, 159).

³ H. Krahe, *Lexikon attillyrischer Personennamen* (1929) 111.; G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatien* (1969) 305.; M. Suić, *Tato-ilirski deus Patrius*, *Starinar* 11, 1960, 95.; Z. Mirdita, *Antroponimia e Dardanisë në kohën romake* (*Die Anthroponymie der Dardanien zur Römerzeit*, 1981) 136.

⁴ P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache* (1896) 348.; D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste* (1957) 496.

⁵ I. Kajanto, *The Latin Cognomina* (1965) 304.

⁶ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des Vorderen Orients* (1930) 115.

⁷ L. Zgusta, *Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste* (1955) 603.

⁸ A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* (1894—1916) II col. 1751.

⁹ W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie* (1977) 6 col. 677.

¹⁰ *Thesaurus Linguae Latinae* vol. 1 (1900), s. v. Ablabius, -i; Ἀβλάβιος.

¹¹ G. B. de Rossi, *Inscriptiones Christianae urbis Romae saeculo septimo antiquiores* (1895) I 31 (a 331).

¹² Z. Mirdita (nap. 3) 73.

¹³ G. Alföldy (nap. 3) 119.

¹⁴ A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Panonien bis zu den Markomannenkriegen* (1959) 152.

¹⁵ W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigenamen* (1904) 212.

¹⁶ G. Alföldy (npr. 3) 119.

¹⁷ A. Mócsy (nap. 14) 184.; *Idem*, *Nomenclator provinciarum Europae Latina-*

rum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso. *Diss. Pannonicae*, Series III, vol. 1 (1983) 229.

¹⁸ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine* (1914⁴), Pl. 17, fot. 1; E. Meyer, *Einführung in die lateinische Epigraphik* (1973), 39.

EINE ARA AUS DEM ZENTRALBEREICH DARDANIENS

Zusammenfassung

Die in diesem Artikel veröffentlichte Ara wurde im Ringwall »Klečka« entdeckt, der sich oberhalb des gleichnamigen verstreut liegenden Dorfes erhebt. Das Dorf liegt 10 km vom Dorf Sedlare, Gemeinde Lipljan, der Ringwall selbst aber 3 km nordwestlich vom Dorf Klečka. Im Ringwall »Klečka«, wo diese Ara an den Tag kam, scheint sich auch ein *lararium* (?) befunden zu haben (**Abb. 1**).

Die Ara ist aus weißem Marmor, im Lapidarium des Regionalmuseums (Pokrajinski muzej) in Priština verwahrt und weist folgende Dimensionen auf: 78 × 28 × 22 cm. Inschriftfeld 42 × 28 cm und Buchstaben 5 cm. Obgleich zwei Drittel des rechten Randes von oben nach unten beschädigt und deshalb die ersten Buchstaben vernichtet sind, ist die Inschrift dennoch lesbar (s. Text und **Abb. 2**).

Die Ara hat ein gewisser [A]blabius — ein charakteristischer Männername auf Kreta — mit Gemahlin Pontia und den Kindern aufstellen lassen, und zwar zu Ehren der lokalen Gottheit TATTA, der er das kretische Zeus-Epitheton *Ίδατος* hinzufügte. In jurisdischer Hinsicht hatte die Familie peregrinen Status. Es ist hervorzuheben, daß sowohl die Kognomina *Ablabius* und *Pontia*, als auch das Zeus-Epitheton *Ίδύιος* nirgends bezeugt sind, weder im Zentralbereich Dardaniens, d. h. dem gegenwärtigen Territorium der Sozialistischen Autonomen Region Kosovo, noch in anderen Gebieten Dardaniens, das Epitheton aber nicht einmal auf der Balkanhalbinsel. Dies gilt namentlich für das angeführte, der lokalverehrten Gottheit beigegebene Zeus-Epitheton.

Aufgrund der paläographischen Elemente der Buchstaben vertritt der Autor die Ansicht, daß die Ara in die erste Hälfte des 3. Jh. u. Z. datiert werden könnte.

of Kofun and at the Archaeological Museum in Zagreb will be properly examined or not.

A brief visit to the Sarajevo museum in the summer 1966 solved another question, i. e. of the so-called »Krupa« heard (Mirković 1961, No. 30; Crawford 1963: 222, 223) a toponym unappreciated beyond recognition by the Austrian source (Graetters, *Historie der Mühlkreuzer* 69, 1834: 17—18). At first I thought it might be Krivača nr. Dubrovnik which would fit into the geographical pattern, but in Sarajevo while going through the inventory books I discovered that the real name of the place was Krupa, with the more detailed location »Vodostupnik«. Another problem now arose which Krupa in Bosnia was meant by this: there is Bosanska Krupa, already known for a hoard of North African currency (Mir-

⁴ Parts of this text were read at the 25th International Numismatic Congress in London on September 2, 1966. I wish to express my warmest thanks to the colleagues who have helped me a great deal: G. E. Jenkins (London), Z. Štambolija (E. Kainiková (Nitra), P. Vlasta (Nitra), R. Matijević (Pula), Z. Čuček (Rijeka), V. Paškvalin (Sarajevo), M. Borošić-Mandinić and I. Marović (Split), M. Štark (Varaždin), I. Inkri-Janičić (Vinkovci), B. Krvavac (Zadar) and Z. Džuraj (Zagreb).

CIRCULATION OF NORTH AFRICAN ETC. CURRENCY IN ILLYRICUM*

IVAN MIRNIK

Arheološki muzej, Trg N. Zrinskog 19, YU-41000 Zagreb

At present we can discuss between ten to twelve coin hoards of the so-called Mazin Type. Before turning our attention to them it is my duty to eliminate once and for all the »Marpurgo« hoard of 1932, a supposedly sensational treasure of a few hundred Carthaginian gold pieces (*IGCH* No. 549; Mirnik 1981, No. 32 — with the older literature). Marpurgo is the Italian form of the name of the Slovenian town of Maribor (Germ. Marburg), Belgrado the same for Beograd (Eng. Belgrade), but in any case Marpurgo is certainly not »presso Belgrado«. The Italian source (*RassN* 1932: 91) was perhaps motivated by glee at linking the find of gold treasure with the destruction of the house in which the Austrian Admiral Wilhelm von Tegetthoff (b. Maribor, Dec. 28, 1827 — d. Vienna, Apr. 7, 1871), the victor of the naval battle at the height of Vis (Ital. Lissa) in 1866, was born. This misinformation has been with us for far too long (cf. Pegan, E., *Argo* 4—6, 1965—67: 34). There was in fact a gold treasure-trove in Maribor in 1931, but all the coins were European (Austria, Bohemia, Florence) and were buried around 1329 A. D.

Another hoard which will not be discussed here, because the final verdict on its authenticity has not been said, is the Baška (Ital. Bescanova) hoard of *aes grave* (Mirnik 1981, No. 20 a). Answer to the question whether it was a fraud or not depends on whether the few surviving specimens at the Franciscan Monastery of Košljun and at the Archaeological Museum in Split will be properly examined or not.

A brief visit to the Sarajevo museum in the summer 1986 solved another question, i. e. of the so-called »Kruinwa« hoard (Mirnik 1981, No. 30; Crawford 1985: 222, 321) a toponymic misspelled beyond recognition by the Austrian source (Graettens, *Blätter für Münzfreunde* 69, 1934: 17—18). At first I thought it might be Krivaja nr. Bihać, which would fit into the geographical pattern, but in Sarajevo while going through the inventory books I discovered that the real name of the place was Krupa, with the more detailed location »Vodženica«. Another problem now arose which Krupa in Bosnia was meant by this: there is Bosanska Krupa, already known for a hoard of North African currency (Mir-

* Parts of this text were read at the 10th International Numismatic Congress in London on September 9, 1986. I wish to express my warmest thanks to the colleagues who have helped me a great deal: G. K. Jenkins (London), P. Kos (Ljubljana), E. Kolníková (Nitra), P. Visonà (Notre Dame), R. Matijašić (Pula), Ž. Cetinić (Rijeka), V. Paškvalin (Sarajevo), M. Bonačić-Mandinić and I. Marović (Split), M. Šimek (Varaždin), I. Iskra-Janošić (Vinkovci), B. Nedved (Zadar) and Z. Dukat (Zagreb).

nik 1981, No. 31); then there is Krupa nr. Gornji Vakuf and Bugojno and a third one on Bjelašnica nr. Sarajevo. As the latter are hamlets with only a few houses, judging from the Ordnance Survey maps to the scale 1 : 50 000, one ought to presume that the »Kruinwa« hoard is in fact the Bosanska Krupa hoard found around 1932 (the late J. Petrović thought it to have been undug in 1935). As for Vodjenica, there is a small village nr. Bosanski Petrovac, but this can be ignored.

The known hoards of the Mazin type are the following: Bosanska Krupa c. 1891 (Mirnik 1981, No. 31; Crawford 1985: 222, 321); Bosanska Krupa c. 1932 (»Kruinwa«; Mirnik 1981, No. 39; Crawford 1985: 222, 321); Bosanski Petrovac, b. 1946 (which might in fact be identical with the Donji Unac hoard); Donji Unac, c. 1894 (Mirnik 1981: No. 57; Crawford 1985: 222); Gračac, 1926; Izačić, before 1907; the largest of all, Mazin hoard of 1896 (Brunšmid 1897; Brunšmid 1900; Brunšmid 1902; Mirnik 1981, No. 76 — with older literature; Crawford 1985: 222, 321); Obrovac, between 1958 and 1959 (Mirnik 1981, No. 79; Crawford 1985: 321); Široka Kula, 1846 (Mirnik 1981, No. 43; Crawford 1985: 222, 321), Štikada, 1976 (Mirnik 1981, No. 88a; Mirnik 1982; Crawford 1985: 222, 321) and finally the Vrankamen hoard of 1887 (Truhelka 1889; Truhelka 1893; Mirnik 1981, No. 93; Crawford 1985: 222, 321). Whether there was a real hoard of Egyptian, Carthaginian and Numidian bronze at Zvonigrad (Kurz 1969: 30; Mirnik 1981, No. 100) I do not know — there are two Punic bronze issues in Zagreb (Cat. Nos. 4310 and 5489), presented to the museum in 1893 and 1907 respectively, as well as remains of a hoard of Roman Republican silver (Cat. Nos. 1020—22, 1030). The exact position of Donji Unac and Vrankamen have also become a problem because I have not been able to trace them on the Ordnance Survey maps to the scale 1 : 50 000, nor are they to be found in the directories of 1931, nor of 1973. Villages, just like human beings, live and die. What used to be a known place almost a hundred years ago, for instance »Bezirksexpositur Donji Unac« nr. Drvar and Bosanski Petrovac, may nowadays mean only the lower course of the Unac river. This will, however be solved by studying Austro-Hungarian directories and Ordnance Survey maps.

All the hoards mentioned above have something in common: the Punic, Numidian and occasionally Egyptian and other Greek and Roman currency. The Carthaginian money, usually of the *SNG Cop.* 409—413 types are always worn, while the strikes of Micipsa and his co-rulers (148—188 B. C.) are better preserved, unless the metal itself contains too much lead. Particularly large late Carthaginian coins (*SNG Cop.* 399—400) have been found at Bosanska Krupa, 1932 (2 spec.), Gračac (4 entire, 1 fragment; Cat. Nos. 363—367), Izačić (1 spec.), Mazin (7 spec.), Štikada (4 spec.) and Vrankamen (5 spec.). Ptolemaic bronze has been undug in the hoards of Donji Unac, Gračac, Izačić, Mazin, Široka Kula, Vrankamen and possibly at Zvonigrad.

Some bronze coins from Greece are present in the hoards of Mazin (Achaian League — Caphyae Arc.) and Štikada (Macedon: Philip V), Sicilian and other Italian Greek issues at Bosanski Petrovac (Syracuse ?2 spec.), Mazin (+ 11 spec.) and Vrankamen (Syracuse: Hiero II, 1 spec.) whereas Hispanic at Gračac (Castulo Tarr., 3 spec. Cat. Nos. 368—370), Štikada (Hispania Baetica: Obulco Porcuna, 1 spec.) and Vrankamen (Emporiae, 1 spec.). The latter are very important as being always the best preserved specimens in the hoard and the most recent ones (except for the Emporitan coin) and they might serve well for the

dating of all the hoards of the Mazin type in general *per analogiam*. Thus for example a coin of Obulco (c. 125—100 B. C. — *SNG Klag.*, c. 100—80 B. C. *SNG München*), of the type found at Štikada (and one more of local provenance in the Zagreb Collection, Inv. No. 2; a further specimen has been registered as having been found at Riedlingen/Saulgau in Germany) was overstruck by Acinipo in the times of Q. Sertorius who took Valentia in 75 B. C. (Crawford 1985: 347), which might serve as one *terminus ante quem*.

Aes rude lumps found sporadically represent a difficulty in dating — as for instance the 43 specimens from various unknown sites on the Croatian Coast and the Quarnero Islands, excavated by the late Professor Mirosavljević (AM Zagreb, Inv. No [2122]). They formed part of the hoards of Gračac, Mazin, Štikada and Vrankamen, as well as various fragments of bars, ingots and discs (*aes formatum*) which may or may not be of Italic origin, found at Bosanska Krupa 1932, Gračac, Mazin, Široka Kula, Štikada and Vrankamen. *Aes signatum* from Italy was found at Gračac, Mazin and Vrankamen, but always in fragments. *Aes grave*, as far as we know, is known to have formed part of the Bosanska Krupa hoard of 1932, Mazin and Vrankamen, reduced Roman *asses* of Bosanska Krupa 1932, Gračac, Mazin, Štikada and Vrankamen; Romano-Campanian issues only at Mazin. There is a possibility that there were also some Celtic coins in the Bosanska Krupa 1932 hoard, which would be quite exceptional. Broken ornaments were buried together with the rest of coins and »bullion« at Gračac, Mazin, Štikada and Vrankamen. I can only express my opinion that it would be rewarding and of great importance to publish the unedited material and to republish the hoards published such a long time ago.

One ought to repeat that the bronze hoards from the Japodic region always represented »bullion« which at any time could be transformed by melting and casting into a new desired object. Yet at the same time they represent the very beginnings of money circulation in an area which had ignored it until the second century B. C. Therefore the denominations, very unlike the situation in Gaul as given by B. Fischer (Fischer 1978), their size or weight, figures on either the obverse or reverse, were of no consequence for the local population — in fact many coins cannot be identified either as Punic, or Numidian, so worn are they now and were more than a hundred years before the Common Era. That money was in circulation can also be proved by an impressive number of individual coins found not only in the Japodic country, but in a much wider area, that are kept in the major Yugoslav collections and there must be much more of such material in local museums as well as in the collections of various Franciscan Monasteries in Bosnia and Hercegovina or to those belonging to various other orders in the rest of the country.

Egyptian Ptolemaic bronze has been found on the following sites in Yugoslavia: Bosnia (5 spec.); ?Bosnia (6 spec.); Bosnia or Hercegovina (2 spec.); Croatia (c. 70 spec.); Dalmatia (+ 40 spec.); the island of Hvar (1 spec.); Istria (13 spec.); Istria or Croatian Coast (32 spec.); the island of Korčula (4 spec.); Košaki; Muta; Senj; Spodnje Radvanje; Surduk; the island of Vis (5 spec.).

Carthaginian issues have been registered as from Bosanski Petrovac; Bosnia; NW Bosnia; ?Bosnia; Bosnia or Hercegovina; Croatia (64 spec.); Dalmatia (12 spec.); Drvar; the island of Hvar; Istria (11 spec.); Istria or Croatian Coast (19 spec.); Jagodnja/Trojangrad; Karlobag; the island of Korčula (4 spec.); Nin;

Prijedor (2 spec.); Prozor/Vital (2 spec.); Senj/Kuk; Senj/Velika Vrata; Skradin; Stabanj/Jagodnja; Strupnić; Tribalj/Crikvenica; Vučje and Zvonigrad (2 spec.).

As for Numidian currency there are individual finds recorded as from Bosnia (2 spec.); Bosnia or Hercegovina; the island of Brač; Croatia (9 spec.); Croatia or Bosnia (9 spec.); Dalmatia (38 spec.); Glina; the island of Hvar (2 spec.); Istria (2 spec.); Istria or Croatian Coast; Karlobag/Drvišica; Kiringrad; Lika; Mazin; Nin (2 spec.); Prozor (2 spec.); Prozor/Vital (2 spec.); ?Rijeka; Senj/Nehaj; Senj/Gradina/Starigrad (1 entire, 8 halved spec.); Strupnić; Vid; Zadar (3 spec.). The Numidian silver of Juba I has been discovered in Bosnia, Bosnia or Hercegovina, Dalmatia (2 spec.); Drijenjani; Hercegovina (2 spec.); and in the hoards of Lički Ribnik and Gajine — one Mauretanian issue of Ptolomaeus has been undug at Arslanagića Most — and coins of Juba I found in the rest of Europe let us mention those from Aquincum, Tetelberg in Luxemburg and much more in Gaul, but these belong to another period and another circulation pattern under Augustus.

To study the North African currency scattered all over Europe, is to arrive at a very interesting picture. The Ptolemaic bronze predominates among sporadic finds and in a few hoards in Albania (Saraginishtë); Austria (Leibnitz, Magdalensberg, Petronell); Czechoslovakia (Kamenica/Nové Zámky, Nitrianska Blatnica, Slovakia); France (Ragis); Germany (Altenburg, Baden-Baden, Bottorp, Brackenheim, Buchau, Ebermannstadt, Esslingen, Giengen, Haina, Karlstein, Meiningen, Milz Quarry, Nadelwitz, Niederhermsdorf, Preuschitz, Rheinzaubern, Reitberg, Rottenburg, Wallbach, Wurgwitz); Greece (Athens, Corinth, Corinth/Kenchreai, Delos, Kopais, Mykonos, Preveza); Hungary (Reho, Somogy Cty.); Italy (Acitrezza, Adria, Ancona, Avola, Brondolo, Campana, Este, Giannutri, Monselice, Montagna di Marzo, Motta d'Este, S. Giorgio in Bosco, S. Eufemia Vetere); Luxemburg (Tetelberg); Rumania (Dobrogea, Reho); Switzerland (Avenches, Münchstein) etc.

Except for the situation in Gaul where Punic money must have been very much in circulation (Fischer 1978), and for Sicily and Sardinia, where there are both sporadic finds and hoards, just as one would expect, there are only scarce specimens of Carthaginian coins scattered in the rest of Europe. Let us only mention the finds from the following sites: Czechoslovakia (Hrozová); Germany (Alzey, Oltenstein, Schwarzenberg); Greece (Athens, Corinth, Delos); Hungary (Ó-Szőny, Torda); Italy (cf. *RMI*; a few specimens and hoards in Etruria, cf. Visonà 1984: 226—227; and in Calabria). It is interesting that most Carthaginian bronze in Europe is of medium or small module, the extremely big and heavy coins, as far as I know, have been found only in the hoards from the Japodic region in Yugoslavia. In Gaul Numidian money is not so frequently to be found as Punic; such is the case in the rest of Europe: a few specimens only in Czechoslovakia (Slovakia, Stradonice); Germany (Bavaria/Lower Franconia); Greece (Delos) and Italy (Ancona, Viterbo). In this case the concentration of Numidian currency in the central Japodic region and the wider zone surrounding it is obvious.

Returning now to the dating of the Gračac and all the other hoards of the Mazin type, let us not forget that two of them were pot burials (pots covered with a stone slab; Gračac and Vrankamen), one seems to have been buried

underneath a hearth in a house (Štikada) and one was hidden in a stone *cista* (Mazin). Ten years ago I was inclined to divide the hoards between the 2nd and the 1st cent. s B. C., but now, after much consideration I have come to the conclusion that all of them must belong to one period — they are far too restricted to a relatively small area; they were buried at a reasonable distance from a defined ancient route entering the mainland from the Adriatic Coast across the Pass of Obrovac. These hoards reflect a state of great insecurity among the Japodes. By following the old Blanchet pattern, the military intervention which disturbed them so much must have come from the coast, but neither from *Tarsatica* (Rijeka), nor *Senia* (Senj), nor *Vegia* (Karlobag) from which trade-routes led across the various passes into the interior, but rather from *Jader* (Zadar) or *Aenona* (Nin) across the already mentioned Obrovac Pass, which represents the easiest way for an army to march into the interior of a land populated by a fierce nation.

How and when the North African and Italian currency came to the Japodic land remains obscure. Both Kenner and Truhelka thought that it was through the port of Dyrrhachium (Truhelka 1893: 186; Truhelka 1889: 41), while Brunšmid and Bahrfeldt brought the import of this currency in connection with amber trade (Brunšmid 1897: 46), which is quite plausible because the graves of the Japodes are full of amber jewellery of Baltic origin.

The authors differ in dating of the Japodic hoards. It was only M. Thompson who believed that most of them were buried in the late 2nd cent. B. C. (Gračac, Bosanska Krupa, Široka Kula, Obrovac). Klemenc dated the Gračac hoard to c. 100 B. C., whereas the burial date of the Mazin hoard varies, owing to the large number of various experts who have tackled the problem: c. 100 B. C. (Willers, Crawford, Kurz), 90 B. C. (Haeberlin), 89 B. C. (Brunšmid, Bahrfeldt), 90/80 B. C. (Marić), 80 B. C. (Mazard) and 80 B. C. (Thomsen). The dating by Brunšmid and Bahrfeldt was linked with the bronze of what Brunšmid thought to be of Ptolemy X Soter II (117—81 B. C.) struck between 117 and 111 B. C. and with a semiuncial *as* of Luceria, which at that time was considered as having been issued before the Lex Plautia-Papiria of 665 A. U. C. (89 B. C.) was promulgated and the weight of the Roman *as* reduced to half an ounce. This specimen (AM Zagreb, Inv. No. 133; AE, 24,5 × 26 mm, 8,34 g, ↓) can now be dated to B. C. 211—218 or even later (Crawford 1983, No. 97/28) and therefore it must be eliminated as the *terminus post quem*. The Ptolemaic issues, being quite corroded are also unreliable for dating. Had it nor been for the *as* of Luceria both Brunšmid and Bahrfeldt would have agreed to a burial date twenty years earlier, i. e. c. 110 B. C. The Obrovac hoard was set to the early 1st cent. B. C. by Pegan, Štikada to 75 B. C. (M. J. Price, CH 5, 1979: 17, No. 57) and the turn of the second to the first cent. B. C. (Mirnik 1982: 153, 167); Vrankamen to 89 (Willers) and 81 (Noe).

The first real contacts between the Japodes and the Romans took place in 171 B. C. (Wilkes 1969: 32). Inevitably various conflicts followed, the first serious one in 129 B. C. when the Consul C. Sempronius Tuditanus marched against the Japodes (Liv., Per., lix). At first he was almost defeated, but when D. Iunius Brutus and Ti. Latinus Pandusa rushed to his aid, the Japodes were defeated: C. Sempronius C. f. C. n. Tuditanus consul de Iiapudibus Kalendis octobribus (CIL I² 48176). This was a memorable war (Premerstein, JÖAI 10,

1907: 264—282; *RE* 9, 1916: 724—727; Wilkes 1969: 32—33) and the presence of the few Hispanic coins in the Japodic hoards might be explained by the arrival of troops which had fought under D. Iunius Brutus in the Lusitanian war. Therefore I would not try to bring this war into connection with the Japodic hoards, as it is the population who hid them after the coins of Obulco and Castulo had already been brought into circulation. Several years later there was another expedition against the Illyrians, this time in 119 led by L. Aurelius Cotta and G. Caecilius Metellus (Wilkes 1969: 30). The war continued throughout the following year and the triumph was celebrated in 117. B. C. Further known conflicts arose in 78—76 B. C. when the Delmatae were attacked by C. Cosconius. This time there were also some raids into the Japodic territory (Wilkes l. c.). The last and the most fierce was the Augustan conquest (Wilkes 1969: 46 ff), but at that time all the hoards of the Mazin type had already been buried for a long time and the Roman armies were preceded by Roman silver.

Appendix I

Finds of North African etc. currency in Europe

ALBANIA

SOUTHERN ALBANIA

— Numidia: Juba I (60—46) AR, Mazard 84 (ZM Sarajevo, Cat. No. 2589; pres. by F. Pisko, vice-consul at Joanina)

SARAGINISHTË

— Aegyptus: ?Ptolomaeus VII (146) (Gorini 1976, table, plate; Visonà 1976: 57)

AUSTRIA

LEIBNITZ

— Aegyptus: ?Ptolomaeus (Gorini 1976, table, plate)

MAGDALENSBERG

— Aegyptus: Ptolomaeus VI (181—145), Svoronos XLVIII, 10 (Vetters and Piccotini 1968: 362; Koch, *FÖ* 9, 1970, 5: 334)

PETRONELL/CARNUNTUM

— Aegyptus: Ptolomaeus II (285—246), Svoronos 473, 872 (Koch, *FÖ* 10, 1971: 165)

— Aegyptus: Ptolomaei II, IV, VI/VIII (*FMRÖ* 3/1, Wien 1976, Nos. 9879-81)

CZECHOSLOVAKIA

ČERVENÉ PEČKY (Kolin)

— Macedonia: Cassander (316—297) (Pochitonov 1955: 89)

HROZOVÁ/KRNOV

— Carthago, Müller II, 201, 276; 291 (Pochitonov 1955: 296)

KAMENICA NAD HRONOM (Nové Zámky)

— Aegyptus: Ptolomaeus VIII (146—116), BMC 1883, XXIII, 96 (Ondrouch 1964: 69)

— Macedonia: Demetrius Poliorketes (306—293) PB, Weber 2172 (Ondrouch 1964: 69)

NITRA

— *as*, Haeblerin Pl. 14—16; Celtic AR Athena Alkis 1/8; Tetradrachm Leierreiter; Lyra/Triskeles (Kolníková 1964)

NITRIANSKA BLATNICA

— Aegyptus: ?Ptolomaeus (Ondrouch 1964: 66)

SLOVENSKO

— Aegyptus: ?Ptolomaeus (Ondrouch 1964: 66)

— Numidia: Micipsa (148—118) Ondrouch 1964: 66)

STRADONICE (Germ. STRADONITZ, Beroun)

— Numidia: ?Masinissa (202—148); Micipsa (148—118) (Pič and Déchelette 1906, Pl. 2, No. 27; Pochitonov 1955: 90; Koblitz 1918: 99)

VŠERUBY (Plzeň)

— Macedonia: Philippus II; Müller 22 (Pochitonov 1955: 89)

FRANCE (AND BELGIUM)

(cf. Fischer 1978: cf. also H. R. Baldus in: A Survey of Numismatic Research 1978—1984. London 1986: 228.)

RAGIS (Cher)

— Aegyptus: Ptolomaeus VIII (170—116) PB (Colbert de Beaulieu 1973: 333)

GERMANY

ALTENBURG/WALDSHUT

— Aegyptus: Ptolomaeus III (246—221), BMC 111 ff, Pl. 12, 7, AE, 22 mm, 7.95 g (undug in 1968—71; *FMRD* 2 Südbayern, Nachtrag 1, Berlin 1980: 56, No. 2288 EI)

ALZEY

— Carthago, Fitzwilliam III, ?9996, AE (*FMRD* 4 Rheinland-Pfalz, Berlin 1960: 30, No. 1002, 1)

BADEN-BADEN

— Aegyptus: Ptolomaeus II (246—221), AE (*FMRD* 2 Baden, 2 Südbaden, Berlin 1964: 175, No. 2195)

BAVARIA/LOWER FRANCONIA

— Numidia: ?Micipsa (148—118), Mazard 46, AE, 14.58 g (*FMRD* 1 Bayern, 6 Unterfranken, Berlin 1975: 156, No. 6115)

BOTTORP

— Aegyptus: Ptolomaeus III (246—221) GB, Cyprus, BMC 17 (*FMRD* 6 Niederrhein-Westfalen, 4 Münster, Berlin 1971: 38, No. 4025, 2)

BRACKENHEIM/HEILBRONN

— Aegyptus: Ptolomaeus? (*FMRD* 2 Baden-Württemberg, 4 Nordwürttemberg: 138, No. 4229, 1)

BUCHAU AM FEDERSEE/SAULGAU (Riedlingen)

— Aegyptus: Ptolomaeus III (246—221) AR, tetradrachm, BMC 57, 112 (Nestlé 1896: 60; *FMRD* 2 Baden-Württemberg, 3 Südwürttemberg Hohenzollern, Berlin 1964: 178, No. 3231)

EBERMANNSTADT

— Aegyptus: Ptolomaeus VI (181—146), Paphos, Cyprus, MB, Svoronos Pl. 47, 11 (*FMRD*, 1, 3; 4 Oberpfalz, Oberfranken 1978: 234, No. 4013)

ESSLINGEN

— Aegyptus: Ptolomaeus VI (181—146), BMC 1, AE (*FMRD* 2 Baden-Württemberg, 4 Nordwürttemberg, Berlin 1961: 72, No. 4127, 3)

GIENGEN (Vagstkreis)

— Aegyptus: Ptolomaei 6 AE (Nestlé 1898: 48)

HAINA (Meiningen)

— Aegyptus: Ptolomaei? (Kade 1963: 464)

KARLSTEIN/REICHENHALL

— Aegyptus: Ptolomaeus? in hoard (Koblitz, *NZ* 1910: 33; Gorini 1976: 46, table, map)

MEININGEN

— Aegyptus: Ptolomaeus III (246—221) AE (Laser 1980: 310)

MILZ QUARRY (Meiningen; Gleichberge, Römhild)

— Aegyptus: Ptolomaeus III (246—221) (Laser 1980: 312)

— Aegyptus: Ptolomaeus IV (221—204) (Kade 1963: 464)

NADELWITZ

— Aegyptus: Ptolomaei 3 spec. (Schirwitz 1952: 51, No. 72)

NIEDERHERMSDORF

— Aegyptus: Ptolomaeus? (Schirwitz 1952: 51, No. 73)

OLTENSTEIN (Dresden)

— Carthago or Panormus PB (Schirwitz 1952: 51; Fischer 1978: 47)

PREUSCHITZ

— Aegyptus: Ptolomaeus? (Schirwitz 1952: 51, No. 74)

RHEINZABERN/GERMERSHEIM

— Hoard: Aegyptus: Ptolomaeus I or II, Svoronos I, 10, 23 or 22, 16 type St. 4733; Ptolomaeus I/II, pi, Svoronos Pl. 3, 30 or 19, 4 type Sp. 4742; ?Ptolomaeus II, Svoronos Pl. 7, 7, type; Ptolomaeus III?, Svoronos Pl. 29, 21, type; Ptolomaeus VIII, Svoronos Pl. 48, 9; Svoronos Pl. 48, 10, type; Ptolomaeus?; Ptolomaeus VIII or X, Svoronos Pl. 48, 9 or 58, 17, type; Svoronos Pl. 48, 9 or 58, 13, type (2 spec.): total 10 spec. (FMRD 4 Rheinland-Pfalz, 2 Pfalz, Berlin 1965: 137, Nos. 2076, 1—10)

RIEDLINGEN/SAULGAU

— Hispania, Baetica: Obulco, Heiss? 17 (FMRD 2 Baden-Württemberg, 3 Südwürttemberg Hohenzollern, Berlin 1964: 184, No. 3246, 1)

RIETBERG/WIEDENBRÜCK

— Aegyptus: Ptolomaeus IV (221—204) GB, BMC 37 (FMRD 6 Nordrhein-Westfalen, Berlin 1973: 102, No. 6143, 1)

ROTTENBURG/TÜBINGEN (Schwarzwald)

— Aegyptus: Ptolomaeus? AE (Nestle 1896: 103; FMRD 2 Baden-Württemberg, 3 Südwürttemberg Hohenzollern, Berlin 1964: 223, No. 3317, 1)

SCHWARZENBERG/HOMBURG

— Siculo-punic AE, SNG Cop. Sicily No. 1025 (FMRD 3 Saarland, Berlin 1962: 35, No. 1020, 1)

STEINALBEN/PIRMASENS

— Tingis, AE, Müller III, 220, 226, Pl. 4, 25 (FMRD 4 Rheinland-Pfalz, Berlin 1965: 439, No. 2284, 1)

WALLBACH/SÄCKINGEN

— Aegyptus: Ptolomaei VI—VIII, 5 spec., pot burial (*Bad. Fundb.* 2, 1932: 62; FMRD 2 Baden, 2 Südbaden, Berlin 1964: 221, No. 2245)

WURGWITZ/FREITAL

— Aegyptus: Ptolomaeus X (116—80)/Cleopatra III (117—111), BMC 1883; 106, 29 Laser 1980: 323)

GREAT BRITAIN

(cf. Fischer 1978: 46)

GREECE

(cf. Crawford 1985: 308—316)

ATHENS

— Egyptian Ptolemaic, Carthaginian AE (Kleiner 1973: 19)

CORINTH

— Aegyptus: Ptolomaeus III (246—221) AE, Svoronos II, 155, 1000 (Edwards 1933: 73)
— Carthago, Müller II, 99, 246; SNG Cop. 409—413, *aleph*, AE (Edwards 1933: 74)

CORINTH/KENCHREAI

— Aegyptus: Ptolomaeus III? (Hohlfelder 1978: 15)

— Macedonia: Philip V (Hohlfelder 1978: 15)

DELOS

— Aegyptus: Ptolomaei 23 spec. (Hackens 1970: 404)

— Carthago AE (Hackens 1970: 412)

— Numidia: Micipsa (148—118) 7 spec. (Hackens 1970: 412)

KOPAIS

— Hoard: Aegyptus: Ptolomaeus IV (221—204) etc. (IGCH 229; Gorini 1976: 49)

MYKONOS

— Aegyptus: Ptolomaei, 3 spec. (Hackens 1970: 412)

PREVEZA

— Aegyptus: Ptolomaeus VI (181—146) (Gorini 1976, table, map; Visonà 1976: 57)

HUNGARY

AQUINCUM

— Numidia: Juba I (60—46) AR (Jonàs, E., *Budapest régiségei* 12, 1937: 278—288)

— Ó-SZÖNY (Komárom Cty.)

— Carthago, Müller 169—172, SNG Cop. 409—413 (Gohl 1923: 10)

— REHO (Szeben Cty.)

— Aegyptus: Ptolomaeus? GB, Gooss 101, 1 (Gohl 1923: 10, Gorini 1976, table, map)

SOMOGY COUNTY

— Aegyptus: Ptolomaeus? PB (Gohl 1923: 10)

TORDA (Torda-Aranyos Cty.)

— Punic, Martian 690 (Gohl 1923: 11)

ITALY

(cf. Crawford 1985: 290—291, 298—299, 305—307 cf. also N. K. Rutter in: A Survey of Numismatic Research 1978—1984. London 1986: 3—4; U. Westermark, *ibid.* pp. 24—28; H. R. Baldus, *ibid.* pp. 222—223.

ACITREZZA

— Aegyptus: Ptolomaeus II (285—246) (Gorini 1976: 47)

ADRIA, surroundings

— Aegyptus: Ptolomaeus IV (221—204), Svoronos XXXVI, 18, badly preserved specimen, AE, 33,5 mm, 35.04 g (Gorini 1976, table, map; Visonà 1976: 55—59)

ANCONA

— Aegyptus: Ptolomaei inc., in grave (information kindly furnished by P. Visonà)

— Numidia: Micipsa (148—118) considerable number (Friedländer 1877: 333, note; Visonà 1984: 231, note 17)

AVOLA

— Aegyptus: Ptolomaeus II (285—246) AE (Gorini 1976: table, map; Visonà 1976: 57)

BELMONTE CALABRO

— Hoard 1935: Carthago AR, *SNG Deutschland* 1761-2 (RMI 180)

BRONDOLO/CHIOGGIA

— Aegyptus: Ptolomaeus III (246—221) AE, Svoronos Pl. XXX, 13 (Gorini 1976: table, map; Visonà 1976: 55)

BULTEI (SS)

— Carthago: Sicilia/Sardinia: Hoard 1934 (292 AE) (RMI 1983)

CAMPANA/CROTONE

— Aegyptus: Ptolomaeus II (285—246) (6 spec) (IGCH 2029; Gorini 1976: table, map; Visonà 1976: 57)

COSA

— Carthago: *SNG München* 6, 1734, 1744-49, (3 spec) Visonà 1984: 226)

— Numidia: Micipsa (148—118) (Visonà 1984: 227)

DECIMOPUTZU (CA)

— Carthago: Sardinia, Hoard 1879 (+ 1000) (RMI 1983)

ESTE, surroundings

— Aegyptus: Ptolomaeus II (285—246), 2 AE Gorini (1976: 44; Visonà 1976: 59)

GIANNUTRI

— Aegyptus: Ptolomaeus VI (181—146) (Gorini 1976: table, map; Visonà 1976: 57)

GRAVISCA

— Punic AE (Visonà 1984: 226)

MONSELICE, surroundings

— Aegyptus: Ptolomaeus II (285—246) PB (Gorini 1973: 25; Gorini 1976: 43, table, map; Visonà 1976: 56)

MONTAGNA DI MARZO/PIAZZA ARMERINA

— Aegyptus: Ptolomaeus II (285—246) 2 AE (Gorini 1976, table, map, Visonà 1976: 57; IGCH Nos. 2249, 2242)

MOTTA D'ESTE

— Aegyptus: Ptolomaeus V (204—181) GB, Svoronos IV, 171—172; BMC XVIII, 1 (Gorini 1976: 43, 45, 46)

OLBIA (SS)

— Carthago: Sardinia: Hoard 1858 (RMI 1983)

ORVIETO

— Punic AE, *SNG München* 6, 1642 (Visonà 1984: 226)

OZIERI (SS)

— Carthago: Hoard 1868 (RMI 1983)

POPULONIA

— Punic AE (2), *SNG Cop.* 144—178 (Visonà 1984: 4)

POZZOMAGGIORE (SS)

— Carthago: Sardinia, Hoard AE (2890) (RMI 1982)

PYRGI

— Punic AE, SNG Cop. 102 ff (Visonà 1984: 227)

SAN GIORGIO IN BOSCO

— Aegyptus: Ptolomaeus? (Gorini 1976: 43, table, map)

SAN SPERATE (CA)

— Carthago: Hoard 1535, EL (RMI 1980)

— Carthago: Hoard 1842 (RMI 1980)

S. EUFEMIA VETERE (CZ)

— Aegyptus: Ptolomaeus II (285—246) BMC 26, 20—22; also in hoard 1974: Syracusae (21), Velia (1), Rhegium (3), Roma (15) (RMI 1980)

SANTA MARINELLA

— ?Punic (Visonà 1984: 227)

SANLURI (CA)

— Carthago: Hoard AE (3) (RMI 1980)

SCANO MONTIFERRO (OR)

— Carthago: Sardinia (+ 500), Hoard 1855 (RMI 1983)

SESTO FIORENTINO

— Punic AE (Visonà 1984: 227)

SEUI (NU)

— Carthago: Sardinia, Sicilia (121), Roma (3), Hoard 1960 (RMI 1980)

TADASUNI (OR)

— Carthago: Sardinia (+ 500), Hoard 1857 (RMI 1982)

TARQUINIA

— Punic AE (8) (Visonà 1984: 226)

VETULONIA

— ?Punic AE (Visonà 1984: 226)

VITERBO

— Punic AE?, AR (Visonà 1984: 227)

VITERBO, surroundings

— Numidia, Micipsa (148—118), Mazard 41, 50, 60—61, Hoard c. 1864, AE (13) (Visonà 1984: 227)

LUXEMBURG

— Numidia: Juba I AR, GPCG, Head 1964; 84, 13, Pl. 46 (Weiller 1972: 525; Weiller 1977: 213)

— Aegyptus: Ptolomaeus II (285—246) (Weiller 1977: 213)

— Aegyptus: Ptolomaeus III (246—222) AE (Weiller 1972: 524)

RUMANIA

DOBROGEA

— Aegyptus: Ptolomaeus II (285—246), Svoronos 69, 439; Ptolomaeus III (246—221), Svoronos 146, 965; Ptolomaeus IV (221—204), Svoronos 180, 1125 (Ocheseanu, R., *Pontica* 7, 1974: 199—203)

SPAIN

(cf. H. R. Baldus in: *A Survey of Numismatic Research 1978—1984*. London 1986: 221, 228)

SWITZERLAND

AVENCHES/AVENTICUM

— Aegyptus: Ptolomaeus I (323—285), Svoronos Pl. 10, type, AE, 27,1 mm, 12.65 g (Kaenel 1972: 56)

— Syracusae: Hiero II (274—216), BMC Sicily 218, 598 ff, AE, 18.8 mm, 5.79 g (Kaenel 1972: 56)

MÜNCHSTEIN (Basel)

— Aegyptus: Ptolomaeus II (285—246), Svoronos 67 (Voegtli 1975)

Appendix II

Yugoslavia — Hoards of North African etc. bronze (see **Fig. 1**, **Table**)

BOSANSKA KRUPA (Bosna i Hercegovina) c. 1891

+ 23 AE: Carthago (+13). Numidia (+ 4)

Disposition: AM Zagreb, ex Coll. J. Brunšmid, Cat. Nos. 4280—4294 (Carthago), 4380, 4466 (Numidia); ZM Sarajevo, Cat. Nos. 944, 3342—3, 4756 (Carthago), 139, 3341 (Numidia)

Literature: Mirnik 1981, No. 31; Crawford 1985: 222, 321.

BOSANSKA KRUPA (Bosna i Hercegovina) c. 1932 = »KRUINWA« (»Vodženica«)

c. 100 AE: Carthago, Numidia, ? Celtic (all together c. 95 spec.), also:

Carthago: SNG Cop. 399—400 AE. 46 mm, 112,50 g (ZM Sarajevo 12.458) as above, AE, 45 mm, 105,25 g (ZM Sarajevo, Cat. No. 12.459).

SNG Cop. 409—413 (ZM Sarajevo, Cat. No. 12.967)

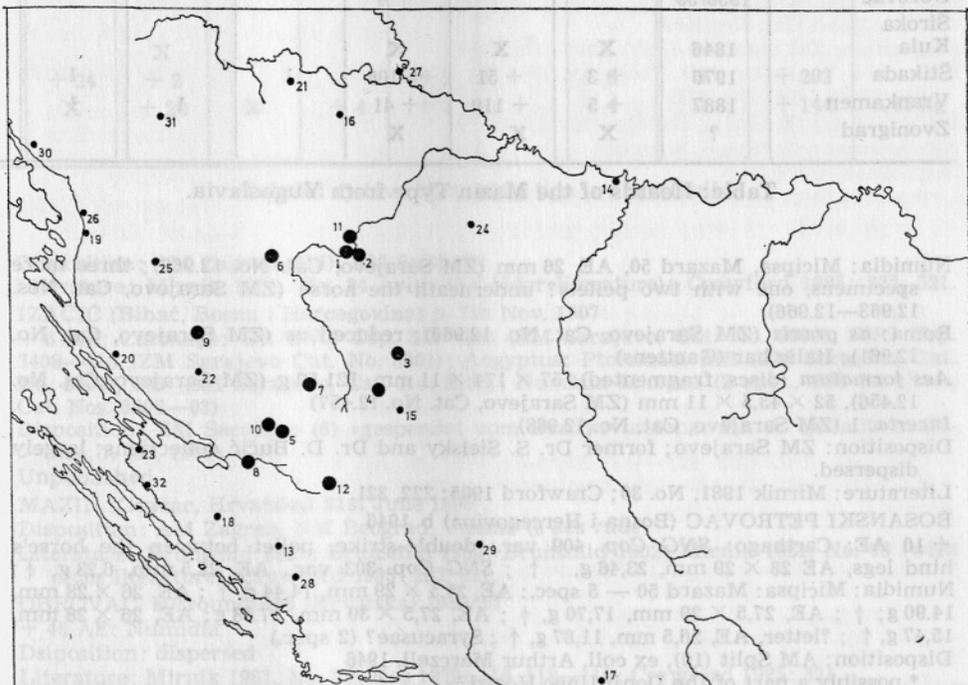

Fig. 1: Hoards and individual finds of coins of the Mazin Type in Western Illyricum.

Sl. 1: Ostave i pojedinačni nalazi novca tzv. Mazinskog tipa u Zapadnom Iliriku.

1—2. Bosanska Krupa; 3. Bosanski Petrovac; 4. Donji Unac; 5. Gračac; 6. Izačić; 7. Mazin; 8. Obrovac; 9. Široka Kula; 10. Stikada; 11. Vrankamen; 12. Zvonigrad; 13. Bribir; 14. Donja Dolina; 15. Drvar; 16. Glina; 17. Gradac; 18. Jagodnja; 19. Jurjevo; 20. Karlobag; 21. Kiringrad; 22. Lički Ribnik; 23. Nin; 24. Prijedor; 25. Prozor; 26. Senj; 27. Sisak; 28. Skradin; 29. Strupnić; 30. Tribalj; 31. Trošmarija; 32. Zadar.

		Aegyptus	Carthago	Numidia	Greece	Sicily Italy	Spain
HOARD	YEAR						
Bosanska Krupa	c. 1891		19	4			
Bosanska Krupa	c. 1932		+ 3 ← +	95 → + 5			
Bosanski Petrovac	b. 1946		+ 2	+ 6		?2	
Donji Unac	c. 1894	X	X	X			
Gračac	1926	9	137	222			3
Izačić	1907	+ 2	+ 2	+ 2			
Mazin	1896	+ 44	+ 537	+ 353	1	+ 11	
Obrovac	1958/59			+ 4			
Široka Kula	1846	X	X	X			
Štikada	1976	+ 3	+ 51	+ 106	1		1
Vrankamen	1887	+ 5	+ 110	+ 41		1	1
Zvonigrad	?	X	X	X			

Table: Hoards of the Mazin Type from Yugoslavia.

Numidia: Micipsa, Mazard 50, AE, 26 mm (ZM Sarajevo, Cat. No. 12.962); three more specimens, one with two pellets? underneath the horse (ZM Sarajevo, Cat. Nos. 12.963—12.966)

Roma: *as gravis* (ZM Sarajevo, Cat. No. 12.960); reduced *as* (ZM Sarajevo, Cat. No. 12.961); Italic bar (Gaettens)

Aes formatum (discs, fragmented): 57 × 174 × 11 mm, 121.59 g (ZM Sarajevo, Cat. No. 12.456), 52 × 43,5 × 11 mm (ZM Sarajevo, Cat. No. 12.457)

Incerta: 1 (ZM Sarajevo, Cat. No. 12.968)

Disposition: ZM Sarajevo; former Dr. S. Sielsky and Dr. D. Bučić collections; largely dispersed.

Literature: Mirnik 1981, No. 30; Crawford 1985: 222, 321.

BOSANSKI PETROVAC (Bosna i Hercegovina) b. 1946

+ 10 AE: Carthago: *SNG Cop.* 409 var., double-strike, pellet between the horse's hind legs, AE 28 × 29 mm, 23,46 g, ↑; *SNG Cop.* 303 var., AE, 22,5 mm, 6,23 g, ↑;

Numidia: Micipsa: Mazard 50 — 5 spec.: AE, 25,5 × 29 mm, 14,44 g, ↑; AE, 26 × 28 mm, 14,90 g, ↑; AE, 27,5 × 29 mm, 17,70 g, ↑; AE, 27,5 × 30 mm, 17,58 g; AE, 26 × 28 mm, 15,47 g, ↑; ?letter, AE, 26,5 mm, 11,87 g, ↑; *Syracusae*? (2 spec.)

Disposition: AM Split (10), ex coll. Arthur Marczell, 1946

* possibly a part of the Donji Unac Hoard?

DONJI UNAC (Drvar, Bos. Petrovac, Bos. Grahovo, Bosna i Hercegovina) c. 1894

AE: Aegyptus, Carthago, Numidia, *aes signatum*

Carthago: *SNG Cop.* 409—413, (ZM Sarajevo, Cat. No. 135)

Numidia, Micipsa, (ZM Sarajevo, Cat. No. 3166)

Disposition: dispersed; ZM Sarajevo (2)

Literature: Brunšmid 1897: 46, 48; Mirnik 1981, No. 57; Crawford 1985: 222

GRAČAC (Hrvatska) 1926

AE: 615; c. 56 kg: Aegyptus (9); Carthago (137); Numidia (222); Hispania, Castulo Tarraconensis (3); *Aes rude* (163); *aes formatum* (47); *aes signatum* (11); Rome red. *asses* (3); ornaments (c. 20).

Aes rude	Aes form.	Aes sign.	Aes grave	Rome red.	Romano Camp.	Inc.	Orna-ments	TOTAL	Weight
								+ 23	
	+ 3		+ 1			1		c. 100	
								+ 10	
163	47	11		3			c. 20	615	c. 56 kg
+ 282	+ 291	+ 24	+ 4	47	2		21	+ 6	
	X							+ 202	
+ 24	+ 2			+ 2		6	5		
X	+ 20	X	+ 4	+ 3		4	1	+ 144	c. 35 kg

Tabela: Ostave Mazinskog tipa iz Jugoslavije.

Disposition: AM Zagreb (615), AM Split (2)

Literature: Mirnik 1981, No. 24 (with the older literature); Crawford 1985: 222, 321.

IZAČIĆ (Bihać, Bosna i Hercegovina) b. 7th Nov. 1907

+ 6 AE: Carthago: GB *SNG Cop.* 399—400 (ZM Sarajevo, Cat. No. 8800); *SNG Cop.* ?409—413 (ZM Sarajevo Cat. No. 8801); Aegyptus: Ptolomaei MB (ZM Sarajevo, Cat. No. 8804), PB (ZM Sarajevo, Cat. No. 8805); Numidia-Micipsa (2 spec., ZM Sarajevo, Cat. Nos. 8802—03)

Disposition: ZM Sarajevo (6) »gespendet vom Bezirksvorsteher Dr. A. Seifalik in Bihać, 7. XI. 1907«

Unpublished

MAZIN (Gračac, Hrvatska) 21st June 1896

Disposition: AM Zagreb, NM Beograd, Vienna (6 *aes rude*)

Literature: Brunšmid 1897; Brunšmid 1900; Brunšmid 1902; Mirnik 1981, No. 76 (with older literature); Crawford 1985: 222, 321.

OBROVAC, surroundings (Hrvatska) 1958/59

+ 40 AE: Numidia

Disposition: dispersed

Literature: Mirnik 1981, No. 79; Kos 1979: 110, 118—119; Crawford 1985: 321.

ŠIROKA KULA (Gospić, Hrvatska) early March 1846

+ 15 AE: Aegyptus, (1), Carthago & Numidia (14); Italic bar fragment

Disposition: Vienna (15); dispersed

Literature: Mirnik 1981, No. 43 (with older literature); Crawford 1985: 222, 321.

ŠTIKADA (Gračac Croatia) Oct. 1976

+ 150 AE: *Aes rude*, Baetica, Carthago, Aegyptus, Numidia, Roma, Macedonia; ornaments.

Disposition: ML Gospić (138), AM Zagreb (8), GM Varaždin (3)

Literature: Mirnik 1981, No. 88a; Mirnik 1982; Visonà 1979: 158, note No. 4; Crawford 1985: 222, 321.

VRANKAMEN (Perna, Bosanska Krupa, Bihać, Bosna i Hercegovina) spring 1887 + 138 AE: Aegyptus, Carthago, Emporiae, Numidia, Syracusae, *Aes rude*, *aes signatum* etc.: *aes formatum*, discs (3 spec. ZM Sarajevo, Cat. Nos. 4291—93); bar fragment (ZM Sarajevo, Cat. No. 5001); broken bars (14 spec., ZM Sarajevo, Cat. No. 5264); *aes formatum* — one entire, one half disc (ZM Sarajevo, Cat. No. 11.942); bar fragments (ZM Sarajevo, Cat. No. 11.943); Aegyptus: Ptolomaeus III (2 spec. ZM Sarajevo, Cat. Nos. 5258—5259); Ptolomaeus VI/Cleopatra I, Svoronos 1384 (ZM Sarajevo, Cat. No. 5263); Ptolomaeus? (2 spec., ZM Sarajevo, Cat. Nos. 5260—61); Carthago: SNG Cop. 399—400 (ZM Sarajevo, Cat. No. 11.935); the same (4 spec. ZM Sarajevo, Cat. Nos. 5006—09); SNG Cop. 409—413 (89 spec. ZM Sarajevo, Cat. Nos. 4296, 5047—5236, 5237—5241, 5262, 11.939—40, some halved, some damaged); SNG Cop. 302—325 or 345—349 (16 spec., ZM Sarajevo, Cat. Nos. 5242—57); Numidia: Micipsa: Mazard 50 (25 spec., ZM Sarajevo, Cat. Nos. 5010—34); Mazard ? (6 spec., ZM Sarajevo, Cat. Nos. 4295, 5035—39); Mazard ? 23 — *Mem nun* (7 spec., ZM Sarajevo, Cat. Nos. 5040—46); Mazard? (3 spec., ZM Sarajevo, Cat. Nos. 11.936—38); Carthago or Numidia (7 spec., ZM Sarajevo, Cat. Nos. 5265, 11.941); Roma: *as gravis* (ZM Sarajevo, Cat. No. 830); *as gravis* (ZM Sarajevo, Cat. No. 5003; *triens* (ZM Sarajevo, Cat. No. 5004); *aes grave Mercury/prora* (ZM Sarajevo, Cat. No. 5005); reduced *as*, Cornelia, Babelon 11, Crawford 178 (ZM Sarajevo, Cat. No. 4294); Syracusae: Hiero II, BMC Sicily 225, Nos. 670 ff (ZM Sarajevo, Cat. No. 5002)

Disposition: ZM Sarajevo (138); partly dispersed

Literature: Truhelka 1889; Truhelka 1893; Mirnik 1981, No. 93 — with older literature; Crawford 1985: 222, 321.

ZVONIGRAD (Zrmanja, Gračac, Hrvatska) s. a.

AE: Aegyptus, Carthago, Numidia

Disposition: unknown

Literature: Kurz 1969: 30; Mirnik 1981, No. 100

Appendix III

Yugoslavia — finds of North African etc. coins (see Fig. 1)

ARSLANAGIĆA MOST (Trebinje, Bosna i Hercegovina)

— Mauretania: Ptolomaeus (20—40 A. D.), Mazard 398 (AR) (ZM Sarajevo, Cat. No. 5718; pres. by the engineer H. Jedlička from Mostar, 20th Aug. 1902)

BOSANSKI PETROVAC, surroundings (Bosna i Hercegovina)

— Carthago, SNG Cop. 409—413 (ZM Sarajevo, Cat. No. 3980; pres. by »Gendarmerie-wachtmeister« G. Oljača, 1st Nov. 1898)

BOSNA — see under BOSNIA

BOSNIA

— Aegyptus, Ptolomaeus VI Philometor (181—146)/Cleopatra I Syra, Svoronos 1384, Pl. XLVII, 11 (ZM Sarajevo, Cat. No. 3626; purchased from »Gerichtsadjunkt« A. Dolkus from Tešanj, 10th May 1897)

— Aegyptus: Ptolomaei (4 specimens, ZM Sarajevo, Cat. Nos. 1351—54; purchased from Franz Fiala in 1893)

— Carthago, SNG Cop. 409—413 (ZM Sarajevo, Cat. No. 9242; pres. by »Zahlmeister« Križ, 7th July 1904)

— Numidia, Micipsa (148—118) (ZM Sarajevo, Cat. No. 1338; purchased from Franz Fiala in 1892)

— Numidia, Micipsa (148—118) (ZM Sarajevo, Cat. No. 11.454; pres. by Hafa Planjanin, 21st March 1909)

— Numidia, Juba I (60—46), AR, Mazard 84 (ZM Sarajevo, Cat. No. 9341; purch. from Alfred de Makanec, 19th July 1904)

BOSNIA, NW

— Carthago, SNG Cop. 302—325 or 345—349 (ZM Sarajevo, Cat. No. 5; pres. by P. Mirković, school-teacher at Bihać, 1st Dec. 1888)

? BOSNIA

- Aegyptus: Ptolomaeus I (323—285) AE (ZM Sarajevo, Cat. No. 4489; ex coll. C. Peez, pres. 28th March 1897)
- Aegyptus: Ptolomaeus II (285—246)/Berenice II AE (ZM Sarajevo, Cat. No. 4490; ex coll. C. Peez, pres. 28th March 1897)
- Aegyptus: ?Ptolomaeus X (116—80) AE (ZM Sarajevo, Cat. No. 4491; ex coll. C. Peez, pres., 28th March 1897)
- Aegyptus: Ptolomaeus V (204—181) AE (ZM Sarajevo, Cat. No. 4483; ex coll. C. Peez, pres., 28th March 1897)
- Aegyptus: Ptolomaeus VI (181—146)/Cleopatra I, Svoronos 1384, Pl. XLVII, 11 (ZM Sarajevo, Cat. No. 4486; ex coll. C. Peez, pres., 28th March 1897)
- Aegyptus: Ptolomaeus VIII (170—116), AE (ZM Sarajevo, Cat. No. 4484; ex coll. C. Peez, pres., 28th March 1897)
- Carthago, SNG Cop. 302—325 or 345—349 AE (ZM Sarajevo, Cat. No. 4451, ex coll. C. Peez, pres., 28th March 1897)
- Numidia, Micipsa (148—118) AE (ZM Sarajevo, Cat. No. 4450; ex coll. C. Peez, pres., 28th March 1897)
- Syracusae: Agathocles (317—289) AE (ZM Sarajevo, Cat. No. 4954, ex coll. Pisko, 16th February 1899)
- Syracusae: Hiero II (274—216) AE (3 spec., ZM Sarajevo, Cat. Nos. 4955—57; ex coll. Pisko, 16th February 1899)

BOSNIA OR HERCEGOVINA

- Aegyptus: Ptolomaeus? AE (ZM Sarajevo, Cat. No. 1)
- Carthago, ?SNG Cop. 409—413 (ZM Sarajevo, Cat. No. 4035; Carl Baron Pitner, exchange 22nd October 1909)
- Numidia: Juba I (60—46), AR, Mazard 84 (ZM Sarajevo, Cat. No. 10.681; given by Č. Truhelka, 8th December 1906)

BRAČ, the island of

- Numidia, Micipsa (148—118), AE, 27 mm, 13.19 g (Mirnik 1979: 11, 12, 15, Pl. 1: 1)

BRIBIR/VARVARIA (Šibenik, Hrvatska)

- Roma, semis, 2nd half 3rd cent. B. C.; Garrucci I, Pl. XXXII (Suić 1968: 28, Pl. 1: 2)

CROATIA

- Aegyptus: Ptolomaei (c. 70 spec. of local unknown provenance; AM Zagreb)
- Carthago AE, (c. 64 spec. of unknown local provenance, AM Zagreb)
- Baetica: Obulco, Mom. I. 22.159; Heiss 302,8; AE, 27 × 28 mm, 14,5 g. ← (AMZ, Cat. No. 2; Ljubić 1890, Pl. 2: 35)

CROATIA OR BOSNIA

- Numidia: Micipsa (148—118) (8 spec., AM Zagreb, Cat. No. [1163]; 1 spec. AM Zagreb, Cat. No. [1164], ex coll. I. Kukuljević)

DALMATIA

- Aegyptus: Ptolomaei, AR, AE (c. 40 spec. AE, 6 AR AM Split; several spec. AM Zadar, now AM Venice: Visonà 1977: 21, nos. 65—68; Visonà 1979: 158)
- Carthago (AM Split 12 spec. of unknown provenance)
- Numidia: Micipsa (148—118) (34 spec. of unknown local provenance, AM Split)
- Numidia, Micipsa (148—118) AE (AM Zagreb, Cat. No. [1165]; Prof. Petar Karlić, Zadar, pres. 1911)
- Numidia: Juba I (60—46) AR, Mazard 84 (2 spec. AM Split)

DONJA DOLINA, Gradina (Bosanska Gradiška, Bosna i Hercegovina)

- Syracusae: Hiero II (274—216) AE, BMC Sicily 225, 3, 670ff (ZM Sarajevo, Cat. No. 9213; pres. by Abid Salihagić of the Museum, 3rd July 1904)

DRIJENJANI (Trebinje, Bosna i Hercegovina)

- Numidia: Juba I (60—46) AR, Mazard 84 (ZM Sarajevo, Cat. No. 4742, pres. by Dušan Gluhajić to the keeper O. Reiser, 30th May 1900)

DRVAR (TITOV DRVAR, Bosna i Hercegovina)

- Carthago, SNG Cop. 409—413 (ZM Sarajevo, Cat. No. 1963; found on the mouth of the Raduklja creek; pres. by »Expositurleiter« F. Topić, 27th Oct. 1894)

GLINA (Hrvatska)

- Numidia: Micipsa (148—118), Mazard 50, AE, 28,5 mm, 15,42 g, ↑ (AM Zagreb, Cat. No. 5411; Branko Šeremet, pres. 1905)

GRADAC (Posušje, Bosna i Hercegovina)

- Roma, semis, Grueber I, 54,454 (ZM Sarajevo, Cat. No. 13.573; pres. by Fra. Dominik Šarac, 1895)
- Roma, semis, Grueber I, 82,627 (ZM Sarajevo, Cat. No. 13.574; as above)

HERCEGOVINA

- Numidia: Juba I (60—46) AR, Mazard 84 (2 spec., ZM Sarajevo, Cat. Nos. 3092, 3096; ex coll. Marko Vučemilović (+ 1848), purchased in 1891)

HRVATSKA — see under CROATIA

HVAR, the island of

- Aegyptus: Ptolomaeus ? (Novak 1924: 656; Gorini 1976: 45; Visonà 1976: 57)
- Aegyptus: Ptolomei? (9 spec. AM Split; ex coll. Machiedo, Hvar)
- Carthago, *SNG Cop.* 167 ff, AE, 19 × 22 mm, 4,05 g, (AM Split, ex coll. Machiedo, Hvar)
- Numidia: Micipsa (148—118), Mazard 45, AE, 24 × 26 mm, 15,85 g, ↑ (AM Split, ex coll. Machiedo, Hvar)
- Numidia: Micipsa (148—118), Mazard 55 (cnk.), AE, 26 × 29 mm, 13,77 g, ↓ (AM Split, ex coll. Machiedo, Hvar)

ISTRA — see under ISTRIA

ISTRIA

- Aegyptus, Ptolomaei (4 GB, 5 MB, 3 PB, 1 corroded, AMI Pula)
- Carthago, *SNG Cop.* 144—178, AE, 17 × 18 mm (AMI Pula)
- Carthago, *SNG Cop.* 409—413 (10 spec., AMI Pula)
- Numidia: Micipsa (148—188), Mazard 24 (1 spec.), 50 (1 spec.) (AMI Pula)

ISTRIA OR CROATIAN COAST

- Aegyptus: Ptolomaei (32 spec., some possibly of local provenance; PPMHP Rijeka)
- Carthago (19 spec., some possibly of local provenance, PPMHP Rijeka)
- Numidia: Micipsa (148—118) one badly preserved spec. possibly of local provenance (PPMHP Rijeka)
- Syracusae: Hiero II (274—216) AE (spec. PPMHP Rijeka)
- Syracusae: Agathocles (217—289) AE (PPMHP Rijeka)

JAGODNJA, Trojograd (Benkovac, Hrvatska)

- Carthago, *SNG Cop.* Pl. 12,305; Müller? 223 (Dragoljub Čupić Coll. Jagodnja)

JURJEVO (SV. JURAJ, Senj, Hrvatska)

- Roma, sextans, Grueber I, 20,59ff, AE, 28 × 30 mm, 20,80 g, ↓ (AM Zagreb, Cat. No. 1947. Šime Vidmar Jun. pres. 1909; Dukat-Glavičić 1975: 172; Dukat-Mirnik-Neralić 1984: 49)

KARLOBAG/VEGIA (Gospić, Hrvatska)

- Carthago, *SNG Cop.* 409—413, AE, 25,5 × 28 mm, 14,48 g, ↑ (AM Zagreb, Cat. No. [1208]; Mato Biljan pres.; Dukat-Mirnik-Neralić 1984: 49, B, 1)
- Italia, aes formatum, w. edge, AE, 41 × 29 × 22 mm, 71,80 g (AM Zagreb, Cat. No. 6058; found by Professor Brunšmid on the western slope of Vidovac in 1909; Dukat-Mirnik-Neralić 1984: 49, No. 2)

KARLOBAG, Drvišica (Gospić, Hrvatska)

- Numidia: Micipsa (148—118), AE, 22 × 28,5 mm, 15 g (AM Zagreb, Cat. No. [244]; Dukat-Mirnik-Neralić 1984: 51, No. 1)

KIRINGRAD (Vrginmost, Hrvatska)

- Numidia: Micipsa (148—118), AE, pierced (AM Zagreb, archives, act. No. 129/1965; once in the local collection at Topusko)
- Syracusae: Hiero II (274—216) BMC Sicily p. 218, AE, 19 mm, 5,51 g, ↓ (AM Zagreb, Cat. No. [1190]; pres. by Boško Strika, 1906)

KORČULA, the island of

- Aegyptus: Ptolomaei (4 spec., AM Split, ex coll. Kalodjera)
- Carthago, *SNG Cop.* 109, AE, 17 mm, 2,67 g, ↓ (AM Split, ex coll. Kalodjera)

- Carthago, SNG Cop. ?169—170, AE, 19,5 × 21 mm, 5,02 g, ↑ (AM Split, ex coll. Kalodjera)
- Carthago, SNG Cop. 173, AE, 19,5 × 20,5 mm, 4,72 g, ← (AM Split, ex coll. Kalodjera)
- Carthago, SNG Cop. 173, AE, 18 × 19,5 mm, 4,53 g, ↑ (AM Split, ex coll. Kalodjera)
- KOŠAKI (Germ. LEITERSBERG, Maribor, Slovenija)
- Aegyptus: Ptolomaeus X (116—80) AE, BMC 36—41 (Müllner 1879: CXXXVI; kind information by P. Kos)
- LIČKI RIBNIK (Gospić, Hrvatska)
- Numidia: Juba I (60—46), Mazard 84, AR, 19 mm, 3,93 g, ← (AM Zagreb, Cat. No. 8886; from the hoard of 1930)
- LIKA (Hrvatska)
- Numidia: Micipsa (148—118), Mazard 50; Müller III, 18, 32 (GM Vinkovci, ex coll. B. Horvat II)
- MAZIN, Gradina (Gračac, Hrvatska)
- Numidia: Micipsa (148—118), Mazard 50, AE, 27 × 30 mm, 14,08 g, ↑ (AM Zagreb, Cat. No. [2217], found and pres. by I. Šarić, 1986)
- MUTA (Germ. HOHENMAUTEN, Maribor, Slovenija) 1850 (hoard)
- Aegyptus: Ptolomaei, AE, together w. other Greek coins (Pichler 1865: 2212; Mirnik 1981, No. 77a)
- NIN/AENONA (It. NONA, Zadar, Hrvatska)
- Carthago, AE (once AM Zadar, Cat. No. 62, 1898)
- Numidia: Micipsa (148—118) etc. AE (once AM Zadar, Cat. No. 157, 1906)
- NIN, Privlaka (It. Brevilacqua, Zadar, Hrvatska)
- Numidia, Micipsa, etc. AE (once AM Zadar, Cat. No. 1041, 1912)
- PRIJEDOR, surroundings (Bosna i Hercegovina)
- Carthago, SNG Cop. ?409—413 (ZM Sarajevo, Cat. No. 3; pres. by Omer Cirkinagić, the Mayor of Prijedor, 21st November 1888)
- similar (ZM Sarajevo, Cat. No. 4; as above)
- PROZOR (Otočac, Hrvatska)
- Castulo Tarr. Heiss 284, 1—8, AE, 24 × 26 mm, 8,43 g, ↑ (AM Zagreb, Cat. No. 5505; corroded and pierced; pres. by Cvjetko Vurster, Otočac, 1900)
- Numidia: Micipsa (148—118), Mazard fig. 55, AE, 27 mm, 13,15 g ↑ (AM Zagreb, Cat. No. 5695, purchased in 1907)
- Numidia: Micipsa (148—118) AE (AM Zagreb, found in 1976)
- Syracuseae, BMC Sicily 227, 691 ff, Zeus/Biga, AE, 18 mm, 5,75 g, ↑ (AM Zagreb, Cat. No. 4497, found in 1898)
- PROZOR, Vital (Otočac, Hrvatska)
- Carthago, AE, ?Müller II, 99, 246 (2 spec. excavated above House A in 1975; AM Zagreb)
- Numidia: Micipsa (148—118), AE, Müller III, 18, 25; Mazard 23, *mem nun* (once in the Žanić Coll. Senj; Dukat-Glavičić 1975: 171)
- Numidia: Micipsa (148—118) AE, 25 × 27 mm, 11,32 g (badly preserved spec., AM Zagreb, Cat. No. 4346)
- ?RIJEKA, surroundings (Hrvatska)
- Numidia: Micipsa (148—118) AE (AM Zagreb, ex coll. F. Jurković, pres. 1945)
- SENJ, Kuk (Hrvatska)
- Carthago, AE, Müller III, 942 (pres. to the GM Senj in 1970; Dukat-Glavičić 1975: 170)
- SENJ, Gradina — Starigrad (Hrvatska)
- Aegyptus: Ptolomaeus? AE, corroded (GM Senj; found by Ante Marohnić in 1981; Dukat-Mirnik-Neralić 1984: 54)
- Numidia: Micipsa (148—118) 1 entire, 8 halved spec. (GM Senj, found by Ante Marohnić between 1970 and 1975; Dukat-Mirnik-Neralić 1984: B. 1—10)

- SENJ, Nehaj (Hrvatska)
 — Numidia: Micipsa (148—118), AE, Müller III, 18, 25 (GM Senj, found in 1970; Dukat-Glavičić 1975: 170)
- SENJ, Velika Vrata (Hrvatska)
 — Carthago, AE (Žanić 1889: 7; Dukat-Glavičić 1975: 170)
- SISAK
 — Roma: *aes signatum* (Brunšmid 1897: 48)
- SKRADIN (Šibenik, Hrvatska)
 — Carthago, AE, *SNG Cop.* 409—413, worn (GM Šibenik)
- SPODNJE RADVANJE (Maribor, Slovenija)
 — Aegyptus: Ptolomaeus V (204—181), AE, BMC 69, 772 (MM Maribor, Cat. No. 2253; information kindly furnished by P. Kos)
- STRUPNIĆ (Livno, Bosna i Hercegovina)
 — Carthago, *SNG Cop.* 345—349; Müller 200 (ZM Sarajevo, Cat. No. 5645; purchased from »Gendarmeriewachtmeister« M. Kovačević in Glamoč, 3rd March 1900)
 — Numidia, Micipsa (148—118) (ZM Sarajevo, Cat. No. 5646; as above)
- SURDUK (Stara Pazova, Srbija)
 — Aegyptus: Ptolomaeus ? AE (AM Zagreb, Cat. No. [120])
- TRIBALJ (Crikvenica, Hrvatska)
 — Carthago, *SNG Cop.* 409—413, AE, 26,5 × 28 mm, 16,78 g, (AM Zagreb, Cat. No. [464]; David Gašparović, merchant at Tribalj, pres. 1917)
- TROŠMARIJA (Ogulin, Hrvatska)
 — Central Italy, *aes signatum*, »ramo secco«, Haeblerlin pp. 17—19. fragment with edge, AE, 42 × 52 × 35 mm, 300.80 g (AM Zagreb, Cat. No. 5738; excavated on the grave-mound situated close to the local grave-yard by Š. Ljubić in 1878)
- VID/NARONA (Metković, Hrvatska)
 — Numidia: Micipsa (148—118), AE (ZM Sarajevo, Cat. No. 11.289; purch. by Alfred de Makanec at Čapljina; 31st July 1909)
 — Roma, *as*, Babelon 50,26 (ZM Sarajevo, Cat. No. 9410; purch. at Vid, 16th Sept. 1909)
 — Roma, *as*, Babelon 63,50 (ZM Sarajevo, Cat. No. 9873; pres. by »Druckereileiter« F. Stepanek from Sarajevo, 26th Nov. 1904)
 — Roma, *semis*, Babelon 63,50 (ZM Sarajevo, Cat. No. 9556; as above)
 — Roma, *triens*, Babelon 63,51 (ZM Sarajevo, Cat. No. 9874, as above)
- VIS, the island of
 — Aegyptus: Ptolomaeus ?II (285—246), ?Svoronos 463; BMC 49, 29—30, AE, 41 mm, 78,82 g, ↑ (AM Split; found in Viško Polje, at the site Zadolca in 1895)
 — Aegyptus: Ptolomaeus III (246—221) (2 GB); Ptolomaeus VI (181—146), AE Svoronos 1384 (3) (AM Split; from excavations in Vis/Issa)
 — Aegyptus: Ptolomaei, Svoronos 1424; BMC 106,29; AE, 30 mm, 26.36 g, ↓ (AM Split, ex coll. Dojmi, Vis; ex coll. Lučić-Roki)
- VUČJE (Leskovac, Srbija)
 — Carthago, *SNG Cop.* 409—413; Müller 278, *aleph phe* (Shown in 1981 at the AM Zagreb)
- ZADAR (Hrvatska)
 — Numidia: Micipsa (148—118) (once AM Zadar, Cat. No. 290)
 — Numidia: Micipsa (148—118) (once AM Zadar, Cat. No. 989; found at St. Demetrius 1911)
 — Numidia: Micipsa (148—118) (once AM Zadar, Cat. No. 1120; found in the town's surroundings in 1913)
- ZVONIGRAD (Zrmanja, Gračac, Hrvatska)
 — Carthago, *SNG Cop.* 409—413; Müller 250, *thet*, AE, 29 mm, 18,14 g, ↑ (AM Zagreb, Cat. No. 5489; pres. by Ivan Dobrila 1907)
 — Carthago, *SNG Cop.* 409—413, AE, 27 × 28 mm, 28.88 g, ↑ (AM Zagreb, Cat. No. 4310, Bude Budisavljević-Prijedorski, pres. 1893)

Abbreviations

- Babelon BABELON, E. *Description historique et chronologique des monnaies de la république romaine vulgairement appelées monnaies consulaires*, I—II. Paris 1885—1886.
- BMC Sicily POOLE, R. S. *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. Sicily*. London 1876.
- Crawford CRAWFORD, M. *Roman Republican Coinage*, I—II. London 1974. (repr. 1983): Cambridge University Press.
- FMR Deutschland *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Deutschland*.
- FMR Österreich *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Österreich*.
- Garrucci GARRUCCI, R. *Le monete dell' Italia antica* I—II. Roma 1885.
- Grueber GRUEBER, H. A. *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, I—III. London 1910.
- Haeblerlin HAEBERLIN, E. J. *Aes Grave. Das Schwergeld Roms und Mittelitaliens einschliesslich ihm vorausgehenden Kupferwährung*, I—II. Frankfurt 1910.
- Heiss HEISS, A. *Description générale des monnaies antiques de l'Espagne*. Paris 1870.
- IGCH THOMPSON, M. — O. MØRKHOLM — C. M. KRAAY. *An Inventory of Greek Coin Hoards*. New York 1973: ANS.
- Mazard MAZARD, J. *Corpus nummorum Numidiae Mauretaniaeque*. Paris 1955.
- Müller MÜLLER, L. — C. T. FALBE — J. C. LINDBERG. *Numismatique de l'ancienne Afrique*, I—III. Copenhagen 1861.
- RMI *Rispostigli monetali in Italia. Schede anagrafiche*. Milano-Roma-Sassari 1980—1983.
- SNG Cop. JENKINS, G. K. *Sylloge nummorum graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum. North Africa, Syrtica-Mauretania*. Copenhagen 1969.
- SNG Klag. *Sylloge nummorum Graecorum. Sammlung Dreier/Klagenfurt im Landesmuseum für Kärnten. II. Teil. Spanien-Gallien, Keltenländer*. Klagenfurt 1984.
- Svoronos SVORONOS, I. N. *Ta nomismata tou kratous ton Ptolemaion*, I—IV. Athenai 1904—08.

Collections

<p>N(arodni) M(uzej), Beograd
 M(uzej) L(ike), Gospić
 P(okrajinski) M(uzej), Maribor
 A(rheološki) M(muzej) I(stre), Pula
 P(omorski) i P(ovijesni) M(muzej)
 H(rvatskog) P(rimorja), Rijeka
 Z(emaljski) M(uzej), Sarajevo
 G(radski) M(uzej), Senj</p> | <p>A(rheološki) M(uzej), Split
 G(radski) M(uzej), Šibenik
 G(radski) M(uzej), Varaždin
 M(useo) A(rcheologico), Venezia
 G(radski) M(uzej), Vinkovci
 A(rheološki) M(uzej), Zadar
 A(rheološki) M(uzej), Zagreb</p> |
|---|--|

- ACQUARO, E. 1976. Monete puniche in Italia. *Cultura e scuola* 58, 1976: 78—83.
- ACQUARO, E. 1979. *La monetazione punica. Catalogo delle civiche raccolte numismatiche di Milano*. Milano 1979.
- Angebliche Funde von Keltenmünzen aus Baden. *BadFundb* 2, 1932, 10: 362—363.
- BRUNŠMID, J. 1897. Njekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji. V. Našašće italskih i afrikanskih novaca u Mazinu. *VHAD*, NS 2, 1896—97: 42—81.
- BRUNŠMID, J. 1900. Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji. Dodatak k V. Našašće italskih i afrikanskih novaca u Mazinu. *VHAD*, NS 4, 1899—1900: 81—86.
- BRUNŠMID, J. 1902. Nekoliko našašća novaca na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji. II. Dodatak k V. Našašće italskih i afrikanskih novaca u Mazinu. *VHAD*, NS 6, 1902: 167—170.
- COLBERT DE BEAULIEU, J.-B. 1973. *Traité de numismatique celtique. I. Methodologie des ensembles. Centre de recherches d'histoire ancienne, Vol. 5, série numismatique*. Paris 1973 = *Annales littéraires de l'Université de Besançon*, Vol. 135.
- CRAWFORD, M. 1969. *Roman Republican Coin Hoards*. The Royal Numismatic Society, Special Publications, 4, 1973.
- CRAWFORD, M. H. 1985. *Coinage and Money under the Roman Republic. Italy and the Mediterranean Economy*. London 1985: Mehtuen & Co Ltd.
- DUKAT, Z.-A. GLAVIČIĆ 1975. Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice. Summary. *Senjski zbornik (Senj)* 6, 1975: 167—198.
- DUKAT, Z.-I. MIRNIK 1976. Pre-Roman Coinage on the Territory of Modern Yugoslavia. *Bulletin Lon.* 13, 1976: 175—210.
- DUKAT, Z.-I. MIRNIK-J. NERALIĆ 1984. Numizmatičke vijesti iz Senja i okolice. II. Summary: Numismatic data from Senj and its surroundings. *Senjski zbornik (Senj)* 10—11, 1984: 41—58.
- EDWARDS, K. M. 1933. *Corinth*. Vol. VI. *Coins 1896—1929*. Cambridge, Mass. 1933.
- FISCHER, B. 1978. *Les monnaies antiques d'Afrique du Nord trouvées en Gaule*. Suppl. 36, Gallia 1978.
- FRIEDLÄNDER, J. 1877. Überprägte antike Münzen. *ZfN* 4, 1877: 328—349.
- GOHL, Ö. 1924. A. görög pénzek forgalma Magyarországon (Leletlajstrommal). *NK* 21—22/1922-23 (1924): 3—12.
- GORINI, G. 1973. Sulla circolazione di monete greche nell'Italia settentrionale e in Svizzera. *Quad. Tic.* 2, 1973: 15ff.
- GORINI, G. 1976. Aspetti della circolazione monetaria nel III-II sec. A. C. in Alto Adriatico: I bronzi Tolemaici. *Attilstr.*, NS 24 (76), 1976: 41—49 + 2 Pl.
- GORINI, G. 1980. *La monetazione. Da Aquileia a Venezia*. Milano 1980: 695—749.
- HACKENS, T. 1970. *Les monnaies. Exploration archéologique de Delos. L'ilot de la maison de Comédiens*. Paris 1970, Fasc. XXVII + 387—419.
- HOHLFELDER, R. L. 1978. *Kenchreal. Eastern port of Corinth, III. The coins*. Leyden 1978.
- KADE, C. 1963. Keltische Münzen und römische Funde aus dem Gebiet der Gleichberge bei Römhild. *Alt-Thüringen* 6, 1962—63: 467—472.
- KAENEL, H.-M. v. 1972. Die Fundmünzen von Avenches. *SNR* 51, 1972: 47—128.
- KLEINER, F. S. 1973. *Greek and Roman coins in the Athenian Agora*. Princeton, NY 1973.
- KLEMENC, J. 1936. Nalazi novaca u Jugoslaviji 1910—1936. Résumé: Die Münzfunde in Jugoslawien 1910—1936. *Numismatika* 2—4, 1934—36: 124—133.
- KOLNIKOVÁ, E. 1964. Nález rímskeho aes grave s keltskými mincami v Nitre. Fund eines römischen Aes grave gemeinsam mit keltischen Münzen in Nitra. *Slovenská archeológia* 12, 1964, 2: 391—408.
- KOS, P. 1979. Forschungsstand der antiken Numismatik in Jugoslawien. *Studien zu Fundmünzen der Antike* 1, 1979: 103—119.
- KURZ, K. 1969. Zum Charakter der Geldwirtschaft im Japodengebiet. *Povzetek: O značaju denarnea gospodarstva na japodskem področju*. *Arh. vest.* 20, 1969: 27—34.
- KURZ, K. 1974. Zur neuen Datierung des Mazin Fundes. *Situla* 14—15, 1974: 155—161.
- LASER, R. 1980. *Die römischen und frühbyzantinischen Fundmünzen auf dem*

- Gebiet der D. D. R. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte* 28, 1980.
- MAINJONET, M. 1962. Le trésor de Puteaux (Seine). *RN*, VI s., 4, 1962: 59—72.
- MIRNIK, I. 1979. O numizmatičkoj zbirici Dominikanskog samostana u Bolu na Braču. *Vj. muz. konz. Hrv.* 28, 1979, 1: 10—21.
- MIRNIK, I. 1981. *Coin hoards in Yugoslavia*. BAR, International series, 95, 1981.
- MIRNIK, I. 1982. Skupni nalazi novca iz Hrvatske III. Skupni nalaz afričkog brončanog novca i *aes rude* iz Štikada. Summary: Coin hoards from Croatia. III. The hoard of African bronze coins and *aes rude* from Štikada, VAMZ, 3. S., 15, 1982: 149—167 + 6 pl.
- MÜLLNER, A. 1879. Archäologische Excurse nach Südsteiermark. *MCC (MZK)* 5, 1879: CXXXVI.
- NESTLE, W. 1896. Funde antiker Münzen im Königreich Württemberg. IV. Nachtrag. *Fundberichte aus Schwaben* 4, 1896: 56—64.
- NESTLE, W. 1897. Funde antiker Münzen im Königreich Württemberg. V. Nachtrag. *Fundberichte aus Schwaben* 5, 1897: 43—49.
- NESTLE, W. 1898. Verzeichnis der in Württemberg (und Hohenzollern) gefundenen keltischen Münzen. VI. Nachtrag. *Fundberichte aus Schwaben* 6, 1898: 47—48.
- NOVAK, G. 1924. Dim(os) i Herakleia. Résumé: Sur l'emplacement de Dim(os) et Herakleia (Dalmatie). *Buličev zbornik/Strena Buliciana*, Zagreb—Split 1924: XXXI, 655—658.
- OCHESEANU, R. 1973. Cîteva monete ptolemaice și alexandrine descoperite în Dobrogea. Résumé: Quelques monnaies Ptolemaïques et alexandriennes découvertes en Dobroudja. *Pontica* 6, 1973: 199—203.
- ONDROUCH, V. 1964. *Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku*. Bratislava 1964.
- PICHLER, F. 1865. *Repertorium der steierischen Münzkunde* I, Graz 1865.
- PÍČ, J. L. — J. DÉCHELETTE 1906. *Le hradischt de Stradonitz en Bohême*. Leipzig 1906.
- POCHITONOV, E. 1955. Nálezi antických mincí, in: E. Nohejlová-Pratova ed.: *Nálezý mincí v Čechách i na Moravě a ve Slezsku*, I. Praha 1955: 89—90.
- SCHIRWITZ, K. 1952. Griechische, keltische und römische Münzen aus Mitteldeutschland. *Germania* 30, 1952: 46—55.
- SUIĆ, M. 1968. *Bribir (Varvaria) u antici. Kolokvij o Bribiru*. Zagreb 1968.
- THOMAS, G. 1949. Sur une trouvaille de monnaies numides. *RN*, VS., 11, 1949: 115—119.
- TRUHELKA, Č. 1889. Afrikanski novci od tuča (mjedi) nadjeni na Vrankamenu kod Krupe. *GZM* 1, 1889: 38—43.
- TRUHELKA, Č. 1893. Depotfund afrikanischer und anderer Bronzemünzen vom Vrankamen bei Krupa. *WMBH* 1, 1893: 184—188.
- TUSA CUTRONI, A. Monetazione punica e la sua circolazione nell'Italia antica. *Popoli e civiltà dell'Italia antica*, III. Roma 1974: 109—120.
- VETTERS, H. — G. PICCOTINI 1969. Die Ausgrabungen auf dem Magdalensberg 1965 bis 1968. *Carinthia* 159, 1969 2—3, 359—364.
- VISONÀ, P. 1976. Una moneta di bronzo di Tolomeo IV da Adria. *Attilstr* 24 (76), 1976: 53—59.
- VISONÀ, P. 1978. *Zecche Greche. Monete e Medaglie a Venezia*. Venezia 1977—1978: 16—21.
- VISONÀ, P. 1979. A Hoard of Ptolemaic Bronze Coins in the J. Paul Getty Museum. *The J. Paul Getty Museum Journal* 6—7, 1978—79: 153—162.
- VISONÀ, P. 1984. Foreign currency in Etruria circa 400—200 B. C.: distribution patterns. *Ancient Coins in the Graeco-Roman World: The Nickle Numismatic Papers*, edd. W. Heckel and R. Sullivan (Waterloo, Ont.) 1984: 221—240.
- VOEGTLI, H. 1975. Eine ptolemaische Grossbronze aus Münststein *Bl. Schweizerische Münzblätter* 25, 1975: 100: 83—84.
- WEILLER, R. 1972. *Monnaies antiques découvertes au Grand-Duché de Luxembourg*, I. Berlin 1972.
- WEILLER, R. 1977. *Monnaies antiques découvertes au Grand-Duché de Luxembourg*, II. Berlin 1977.
- WILKES, J. J. 1969. *Dalmatia*. London 1969: Routledge and Kegan Paul.
- ŽANIĆ, V. I. 1889. Opis antiknih novaca, nadjenih malo ne izključivo na hrvatskom tlu. *Program Kr. male realne gimnazije u Senju 1888/89*. Senj 1889: 3—68.

Sažetak

Danas smo u mogućnosti govoriti o deset do dvanaest ostava tzv. Mazinskog tipa. Prije no što im posvetimo pažnju, naša je dužnost jednom zauvijek eliminirati skupni nalaz iz »Marpurga« iz godine 1932, pretpostavljeno senzacionalno blago sastavljeno od više stotina kartaških zlatnika. Marpurgo je talijanski oblik imena slovenskoga grada Maribora (njemački Marburg), Belgrado je isto za Beograd, no u svakom slučaju Marpurgo nije »presso Belgrado«. Radi se u biti o namjeri talijanskog izvora da poveže nalaz zlatnog blaga sa zluradosti uzrokovanoj rušenjem rodne kuće austrijskog admirala Wilhelma von Tegetthoffa (Maribor, 28. XII. 1827.—Beč, 7. IV. 1871.), pobjednika u pomorskoj bitci kod Visa god. 1866. Ovaj se krivi podatak predugo provlačio kroz stručnu i znanstvenu literaturu. Istina je da je god. 1931, došlo do otkrića zlatnog blaga u Mariboru, no sav je novac bio evropski (Austrija, Češka, Firenca), zakopan oko god. 1329.

Kratka posjeta Zemaljskom muzeju u Sarajevu ljeta 1986. riješila je još jedno pitanje, a to je identifikaciju tzv. blaga nađenog na lokalitetu, kojeg austrijski izvor naziva »Kruinwa«, toponim posve do neprepoznatljivosti iskrivljen. Ispočetka smo mislili da se možda radi o Krivaji nedaleko Bihaća, što bi odgovaralo geografski, no dok smo pregledavali inventarske knjige sarajevskog muzeja, otkrili smo da je pravo ime toga mjesta Krupa, s užom lokacijom »Vodženica«.

Poznate ostave Mazinskog tipa su: Bosanska Krupa, c. 1891; Bosanska Krupa, c. 1932; Bosanski Petrovac, prije 1946. (koja bi mogla u stvari biti identična s onom iz Donjeg Unca); Donji Unac, c. 1894; najveća od svih, iz Mazina, 1896.; Obrovac, između 1958. i 1959.; Široka Kula, 1846.; Štikada, 1976.; te na kraju Vrankamen, 1887. Da li je u Zvonigradu zaista nađena ostava egipatskog, kartaškog i numidskog brončanog novca, teško je kazati — u zagrebačkoj zbirci čuvaju se dva punska kova (inv. br. 4310 i 5489) koji su poklonjeni Muzeju 1893. i 1907., kao i ostaci ostave rimskog republikanskog srebra (inv. br. 1020—22, 1030). Točan položaj Donjeg Unca i Vrankamena je danas postao također problem, jer ih se ne može naći na specijalnim kartama mjerila 1 : 50.000, a niti su navedeni u imeniku iz god. 1931., a niti u onom iz 1973.

Sve navedene ostave imaju nešto zajedničko: punski, numidski i katkada egipatski novac. Novac Kartage, obično SNG Cop. 409—413, uvijek je istrošen, dok su kovovi Micipse i njegovih svuladara (148—118. g. p. n. e.) bolje sačuvani, ukoliko sama kovina ne sadrži previše olova. Osobito veliki kartaški primjerci (SNG Cop. 399—400) otkriveni su u Bosanskoj Krupi, 1932. (2 komada), Gračacu (4 cijela i 1 ulomak), Izačiću (1 primjerak), Mazinu (7 komada), Štikadi (4 komada), te Vrankamenu (5 primjeraka). Brončani novac Ptolomejevića iskopan je u ostavama u Donjem Uncu, Gračacu, Izačiću, Mazinu, Širokoj Kuli, Vrankamenu, te možda u Zvonigradu.

Nešto je novca iz Grčke bilo prisutno u skupnim nalazima iz Mazina (ahejska liga, Caphyae Arc.), Štikade (Macedonia: Philippus V); sicilskog i drugog italčkog novca u Bosanskom Petrovcu (Syracusae, ?2 komada), Mazinu (+ 11 primjeraka) i Vrankamenu (Syracusae: Hiero II, 1 komad), dok je hispanskog nađeno u Gračacu (Castulo Tarr., 3 komada), Štikadi (Baetica: Obulco Porcuna, 1 komad) i Vrankamenu (Emporiae, 1 komad). Posljednji su primjerci vrlo važni jer su uvijek najbolje sačuvani u ostavi i najmlađi, te mogu poslužiti za dataciju sviju blaga mazinskog tipa *per analogiam* uopće. Obulkov novac datira u 2. st. p. n. e. (SNG Cop. Spain-Gaul, Copenhagen 1969, Nos. 232—240), a onaj Kastula u vrijeme između 150 i 100 p. n. e. (SNG Deutschland, 1. Hispania, Gallia Narbonensis. Berlin 1968, Nos. 217—224), u 2. st. p. n. e. (SNG Cop. Spain-Gaul, Copenhagen 1969, Nos. 210—212) ili pak između 165 i 80. g. p. n. e. (cf. M. Paz Garcia-Bellida. Las monedas de Castulo con escritura indigena. Barcelona 1982, 206 ff). Tako je npr. novac Obulka tipa kakav je nađen u Štikadi (i još jedan slični primjerak lokalnog porijekla u zagrebačkoj numizmatičkoj zbirci, Inv. br. 2, te još jedan daljnji primjerak nađen u njemačkom mjestu Riedlingen/Saulgau), prekrivan u vrijeme Q. Sertorija Acinipo (osvajača Valencije) 75. g. p. n. e., pa bi i to moglo služiti kao neka vrsta *terminus ante quem*.

Pojedinačno nađeni *aes rude* predstavlja numizmatičaru i arheologu poteškoću u datiranju — tako npr. 43 ulomaka s različitih, nama na žalost nepoznatih nalazišta

s Hrvatskog primorja i Kvarnerskih otoka, koje je iskopao pokojni Prof. Vladimir Mirosavljević (Arheološki muzej u Zagrebu, gl. inv. br. 2122). *Aes rude* je nađen zajedno s ostalim materialom u ostavama iz Gračaca, Mazina, Štikade i Vrankamena, isto kao i različiti ulomci šipki, poluga i diskova (*aes formatum*), koji mogu a i ne moraju biti italiskog podrijetla, kakvih je bilo u blagu iz Bosanske Krupe, 1932., Gračacu, Mazinu, Širokoj Kuli, Štikadi i Vrankamenu. *Aes signatum* iz Italije bio je prisutan u ostavama iz Gračaca, Mazina i Vrankamena, ali uvijek u fragmentima. *Aes grave* je, koliko nam je poznato sačinjavao dio skupnih nalaza iz Bosanske Krupe, 1932, Mazina i Vrankamena, a reducirani rimski *asses* su iskopani u ostavama iz Bosanske Krupe, 1932., Gračaca, Mazina, Štikade, te Vrankamena. Rimskokampanski je novac bio nađen samo u Mazinu. Postoji i mogućnost da je u ostavi iz Bosanske Krupe iz god. 1932 bilo i nekoliko keltskih novaca, što bi bilo sasvim neobično. Ulomci nakita i sl. zakopani su s novcem i grumenjem bronce u Gračacu, Mazinu, Štikadi, Vrankamenu.

Moramo ponovo istaknuti da brončane ostave japodske regije uvijek istovremeno predstavljaju i kovinu koja se u svako vrijeme mogla taljenjem pretvoriti u neki novi predmet. Istovremeno ta blaga predstavljaju i same početke novčanog opticaja u određenoj području koje za to nije znalo sve do 2. st. p. n. e. Različito je stanju u Galiji kakvo nam prikazuje B. Fischer (Fischer 1978), nominale, njihova veličina i težina, a isto tako i likovi na licu i prikazi na naličju nisu za stanovništvo značile baš ništa — u stvari se katkada uopće ne može kazati da li se radi o novcu Kartage ili Numidije radi njihove istošenosti. Da se ipak radi o novcu u opticaju govori i značajan broj pojedinačnih nalaza novca ne samo iz japodske regije, već i iz mnogo šireg područja, koji se čuvaju u većim jugoslavenskim zbirkama, kao i zbirkama različitih franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine ili ostalih redova diljem zemlje.

Egipatski novac Ptolomejevića nađen je na slijedećim lokalitetima: Bosna (5 komada); ?Bosna (6 komada); Bosna ili Hercegovina (2 komada); Hrvatska (oko 70 komada); Dalmacija (+ 40 komada); otok Hvar (1 komad); Istra (13 komada); Istra ili Hrvatsko Primorje (32 komada); otok Korčula (4 komada); Košaki (1 komad); Muta (1 komad); Senj (1 komad); Spodnje Radvanje (1 komad); Surduk (1 komad); otok Vis (5 komada).

Kovovi Kartage zabilježeni su u Bosanskom Petrovcu (1 komad); Bosni (1 komad); sjeverozapadnoj Bosni (5 komada); ?Bosni (1); Bosni ili Hercegovini (1); Hrvatskoj (64); Dalmaciji (12); Drvaru (1); otoku Hvaru (1); Istri (11); Istri ili Hrvatskom Primorju (19); Jagodnji/Trojangradu (1); Karlobagu (1); otoku Korčuli (4); Ninu (1); Prijedoru (2); Prozoru/Vitlu (2 komada); Senju/Kuku (1); Senju/Velikim Vratima (1); Skradinu (1); Stabnju/Jagodnji (1); Strupniću (1); Triblju/Crikvenici (1); Vučjem (1) i Zvonigradu (2 komada).

Što se pak numidijskog novca tiče, pojedinačni su nalazi zabilježeni sa slijedećih lokaliteta: Bosna (2 komada); Bosna i Hercegovina (1); otok Brač (1); Hrvatska (9); Hrvatska ili Bosna (9); Dalmacija (38); Glina (1); otok Hvar (2); Istra (2); Istra ili Hrvatsko Primorje (1); Karlobag/Drvišica (1); Kiringrad (1); Lika (1); Mazin (1); Nin (2); Prozor (2); Prozor/Vital (2 komada + 1 ulomak); ?Rijeka (1); Senj/Nehaj (1); Senj/Gradina/Starigrad (1 dijeli, 8 ulomaka); Strupnić (1); Vid (1); Zadar (2 komada). Srebrnici Jube I do sada su pronađeni u Bosni, Bosni ili Hercegovini, Dalmaciji (2), Drijenjanima, Hercegovini (2 komada) i u ostavi iz Ličkog Ribnika — jedan mauretanijski je kov Ptolomeja iskopan u Arslanagića Mostu — a od novca Jube I nađenih u ostaloj Evropi spomenimo one iz Akvinkuma, Tetelbierga, i mnogo više primjeraka u Galiji, no svi oni pripadaju jednom drugom periodu i drugačijoj shemi opticaja pod Augustom.

Vratimo li se sada k dataciji gračačke i drugih ostava Mazinskog tipa, ne smijemo zaboraviti da su dvije od njih skrivene u posudama (posude pokrivene kamenom pločom; Gračac i Vrankamen), jedna je izgleda zakopana pod ognjištem u kući (Štikada) a jedna je sakrivena u kamenoj cisti (Mazin). Prije desetak godina bili smo skloni odijeljivanju ovih ostava u 2. i 1. st. p. n. e., no danas, nakon mnogo razmišljanja, smatramo da sve moraju pripadati jednom razdoblju — previše su prostorno skućene u relativno uskoj zoni; zakopane su u relativnoj blizini starog trgovačkog puta koji s obale vodi u unutrašnjost preko sedla kod Obrovca. Ove ostave predstavljaju stanje velike nesigurnosti među Japodima. Slijedeći staru shemu A. Blancheta,

vojna intervencija koja je toliko uznemirila Japode morala je doći s obale, ali niti preko Tarsatike, niti Senije, niti Vegije, odakle vode trgovački putevi u unutrašnjost, nego po svoj prilici iz Jadere ili Enone preko već spomenutog Obrovačkog prijelaza, koji predstavlja najlakši put nekoj vojsci da uđe u unutrašnjost zemlje koju nastava borbeno stanovništvo.

Kako je i kada novac Sjeverne Afrike i Italije dospio do japodske zemlje ostaje nam tajna. Kenner i Truhelka smatrali su da je do toga došlo preko luke Dirahija (Truhelka 1893: 186; Truhelka 1889: 41), dok su Brunšmid i Bahrfeldt stavljali uvoz ove valute u vezu s trgovinom jantarom (Brunšmid 1897: 46), što je posve razumljivo jer su japodski grobovi puni jantara baltičkog podrijetla.

Autori obično imaju različita mišljenja u vezi s datacijom japodskih ostava. M. Thompson je mislila da je većina njih zakopana krajem 2. st. p. n. e. (Gračac, Bosanska Krupa, Široka Kula, Obrovac). Klemenc je gračkaču ostavu datirao oko 100. g. p. n. e., dok se vrijeme ukopa mazinskog blaga razlikuje s obzirom na veliki broj stručnjaka koji se pozabavio s tim problemom: oko 100. g. p. n. e. (Willers, Crawford, Kurz), 90. g. p. n. e. (Haeberlin), 89. g. p. n. e. (Brunšmid, Bahrfeldt), 90/80. g. p. n. e. (Marić), 80. g. p. n. e. (Mazard) i 80. g. p. n. e. (Thomsen), Brunšmid i Bahrfeldt su svoju dataciju stavljali u vezu s brončanim novcem za kojeg je Brunšmid mislio da pripada Ptolomeju X Soteru (117—81. g. p. n. e.), kovanim između 117 i 111 g. p. n. e. i s semiuncijalnim asom Lucerije, koji se u to vrijeme smatrao kao iskovanim prije zakona Plautia-Papiria iz 665 a. u. c. (89. g. p. n. e.) kojim je težina rimskog asa reducirana na polovicu uncije. Taj se primjerak (AM Zagreb, Inv. br. 133: AE, 24,5 × 26 mm, 8,34 g) danas može datirati u 218—211. g. p. n. e. ili čak kasnije (Crawford 1983, Br. 97/28), te ga moramo eliminirati kao *terminus post quem*. Ptolomejevički su kovovi vrlo korodirani i dosta nepouzdati za dataciju. Da nije bilo lucerijskog asa, i Brunšmid i Bahrfeldt bi se složili u dataciji dvadesetak godina starijoj, t. j. oko 110. g. p. n. e. Obrovačka je ostava stavljena u rano 1. st. (Pegan), Stikada u 75. g. p. n. e. (M. J. Price, CH, 5/1979: 17, No. 57) i u prijelaz drugog u prvo stoljeće p. n. e., a Vrankamen u 89. (Willers) i 81. (Noe).

Prvi kontakti Japoda s Rimljanima odigrali su se 171. g. p. n. e. (Wilkes 1969: 32). Neizbježno je došlo do različitih sukoba, od kojih se prvi ozbiljni zbio 129 g. p. n. e. kad je konzul Gaj Sempronije Tuditan pošao u pohod protiv Japoda (Liv. Per., lix). Isprva je skoro doživio poraz, no kad su mu D. Junije Brut i Ti. Latinije Pandusa pritekli u pomoć, I Japodi su pobijedeni. C. Sempronius C. f. C. n. Tuditanus consul de Iapudibus Kalendis octobribus (CIL I² 48176). Bio je to značajan rat (Premmerstein, JÖAI 10, 1907: 264—282; RE 8, 1916: 724—727; Wilkes 1969: 32—33) i prisutnost nekoliko hispanskih kovova u japodskim ostavama mogla bi se objasniti dolaskom jedinica koje su se borile pod D. Junijem Brutom u lusitanskom ratu. Stoga ne bismo japodske ostave stavljali u izravnu vezu s ovim ratom, jer je stanovništvo sakrilo novac Obulka i Kastula tek nakon što je on bio stavljen u optacaj. Nekoliko je godina kasnije došlo do ponovnog pohoda protiv Ilira, ovaj put 119. g. p. n. e., pod vodstvom L. Aurelija Kote i L. Cecilija Metela (Wilkes 1969: 30). Ratovanje je nastavljeno tijekom čitave iduće godine i trijumf se slavio 117. g. p. n. e. Slijedeći su poznati sukobi izbili 78—76. g. p. n. e. kad je Delmate napao G. Koskonije. Tada je došlo i do nekoliko upada u japodsko područje (Wilkes l. c.). Kasnije je došlo i do najljućeg ratovanja za augustovskog osvojenja (Wilkes 1969: 46 ff), no u to su vrijeme ostave Mazinskog tipa bile već pod zemljom dugo vrijeme a rimske je armije preteklo rimsko srebro.

NOVAC FAROSA IZ ZBIRKE MACHIEDO U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U SPLITU

MAJA BONAČIĆ MANDINIĆ

Arheološki muzej, Zrinsko Frankopanska 25, YU-58000 Split

IZ numizmatičke zbirke Josipa i Lovre Machieda iz Hvara, koja prema popisu M. Abramića prilikom otkupa zbirke za AMS 1934,¹ sadrži 2846 komada grčkog, rimskog, srednjovjekovnog dalmatinskog, mletačkog i novodobnog novca, izdvojili smo za ovu priliku novac grčke kolonije Faros. Prema istom popisu otkupljeno je 294 komada novca ovog grada, a revizijom tog dijela zbirke mogli smo ustanoviti 227 komada.² Ostali su možda neidentificirani zbog oštećenosti, ili pomiješani s drugim faroskim novcem u AMS, ili među preostalima iz zbirke Machiedo, pa nije isključeno da će se detaljnijom revizijom čitave zbirke naći još primjeraka ovog novca.

Zbirku Machiedo je prvi pregledao J. Brunšmid 1894.³ U svom djelu *Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens*, izdanom u Beču 1898, kratko je izvjestio (str. 73, bilješka 29) da zbirka sadrži oko 300 komada novca Farosa, 14 komada isejskog, 26 Herakleje, 14 DI, 1 Gencijev i 150 Balejevih. Brunšmidovo djelo je još uvijek najtemeljitiji pregled ovog novca na osnovi stilske, metrološke i kronološke analize, pa nam je uz članak I. Marovića o ostavi faroskog novca iz Vrbanja⁴ poslužilo kao osnova za klasifikaciju primjeraka iz zbirke Machiedo.⁵

Jonska kolonija Faros osnovana je početkom 4. st. pr. n. e., a s emitiranjem vlastitog novca počela je po svoj prilici vrlo brzo nakon osnutka. U toj fazi početnog entuzijazma i nade emitiran je srebrni novac. Od ovoga je do danas sačuvano samo 8 komada,⁶ pa je vjerojatno njegovo kovanje zbog nekih ekonomskih poteškoća ubrzo prestalo. Emitirana je samo jedna nominala, tetrobol s prikazom Zeusa na aversu i kože na reversu. Na pojedinim tipovima uz kozu se nalazi i legenda Φ AP ili Φ API, pedum — pastirski štap ili neka biljka. Isti likovi odabrani su i za prvu emisiju brončanog novca koji je zamijenio srebrni. Kovane su tri nominale. Velika težinski odgovara sirakuškoj hemilitri, srednja je njena polovina — trias, a mala otprilike trećina triasa — unca. U to doba emitirana je vjerojatno i četvrta nominala vrijednosti polovine triasa, s Dionizom na aversu i grozdom na reversu.

Krajem 4. st. i u 3. st. pr. n. e. emitira se novac vrijednosti triasa i njegova polovina s prikazom Perzefone na aversu i kože na reversu, te nominala vrijednosti unce s Artemidom na aversu i ponovo kozom na reversu. Kod pojedinih tipova na reversu se nalazi i legenda Φ A. Obnavljanjem grada, nakon što su ga Rimljani porušili 219 pr. n. e., došlo je najvjerojatnije i do obnavljanja faroske kovnice. Tada je mogla biti emitirana serija novca s glavom mlađeg mu-

škarca na aversu, te kantarosom i legendom Φ A na reversu, koja je mogla tražiti do vremena kovanja novca kralja Baleja u faroskoj kovnici, a vjerojatno i poslije, sudeći po prekovima Farosa na Balejevom novcu.⁷

Emisija u srebru

<p>1. T. 1: 1
 A) glava Zeusa l. u točkastoj kružnici
R) koza l. pred njom biljka, a iznad nje pedum, u odsječku legenda Φ API, sve u točkastoj kružnici</p>	14 mm; 2, 76 g; 6 h; dobar objavio Brunšmid, n. d. 41, 33; Visonà, 1982, 148, bilj. 8, T. 24: 2

Emisija u bronci

<p>2. T. 1: 2, usp. Brunšmid, n. d. 41, 4
T. 1: 3⁸
A) glava Zeusa ovjenčana lovorovim vjencem l. u linearnoj kružnici
R) koza l. pred njom zmija, u odsječku legenda ΦAPIΩ, sve u linearnoj kružnici
23 mm; 17,89 g; 7 h; dobar</p>	<p>12. A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 6,33 g; 1 h; loš</p>
<p>3. usp. Brunšmid, n. d. 42, 5, T. 1: 4
A) kao prethodni, ne vidi se kružnica
R) koza l.
23,5 mm; 14,50 g; 12 h; srednje loš</p>	<p>13. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 5,19 g; 7 h; loš</p>
<p>4. A) kao prethodni
R) kao prethodni
23 mm; 13,90 g; 10 h; loš</p>	<p>14. A) kao prethodni
R) kao prethodni
17,5 mm; 5,22 g; 5 h; loš</p>
<p>5. usp. Brunšmid, n. d. 43, 12, T. 1: 6
A) kao prethodni
R) kao prethodni
27 mm; 15,18 g; 1 h; srednje loš</p>	<p>15. A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 4,09 g; 8 h; vrlo loš</p>
<p>6. A) kao prethodni
R) kao prethodni
24 mm; 10,56 g; 2 h; vrlo loš</p>	<p>16. A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 4,67 g; 7 h; loš</p>
<p>7. T. 1: 3, usp. Brunšmid, n. d. 43, 13,
T. 1: 7
A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 6,76 g; 7 h; srednje dobar</p>	<p>17. T. 1: 4, usp. Brunšmid, n. d. 43, 14,
T. 1: 8
A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 5,13 g; 12 h; srednje dobar</p>
<p>8. A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 7,20 g; 10 h; srednje dobar</p>	<p>18. A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 5,67 g; 10 h; srednje dobar</p>
<p>9. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 6,58 g; 1 h; loš</p>	<p>19. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 4,72 g; 2 h; loš</p>
<p>10. A) kao prethodni
R) kao prethodni
16,5 mm; 4,24 g; 11 h; loš</p>	<p>20. A) kao prethodni
R) kao prethodni
16,5 mm; 4,52 g; 1 h; srednje dobar</p>
<p>11. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18,5 mm; 7,68 g; 8 h; srednje loš</p>	<p>21. usp. Brunšmid, n. d. 44, 15, T. 1: 9
A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 4,40 g; 5 h; vrlo loš</p>
	<p>22. A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 3,65 g; 5 h; loš</p>
	<p>23. T. 1: 5
A) kao prethodni
R) kao prethodni
17,5 mm; 4,49 g; 12 h; srednje dobar</p>

24. A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 5,32 g; 8 h; srednje dobar
25. A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 9,97 g; 5 h; srednje dobar
26. A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 6,23 g; 11 h; srednje loš
27. ne može se utvrditi analogija
A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 4,56 g; 11 h; vrlo loš
28. A) istrošen
R) kao prethodni
19 mm; 4,21 g; \emptyset ; vrlo loš
29. **T. 1: 6**, nema analogija
A) glava Zeusa l.
R) koza l.
12 mm; 1,47 g; 7 h; srednje dobar
30. A) kao prethodni
R) kao prethodni
12 mm; 1,72 g; 8 h; srednje dobar
31. **T. 1: 7**, usp. Brunšmid, n. d. 47, 25
A) glava Dioniza l.
R) grozd
15 mm; 2,77 g; 1 h; srednje dobar
32. usp. Brunšmid, n. d. 44, 16, T. 1: 10
A) glava Perzefone l. u linearnoj kružnici
R) koza l. u odsječku legenda ΦA , sve u linearnoj kružnici
18 mm; 5,39 g; 11 h; srednje dobar
33. **T. 1: 8**
A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 6,12 g; 8 h; dobar
34. A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 7,69 g; 8 h; srednje dobar
35. A) kao prethodni, ne vidi se kružnica
R) kao prethodni, ne vidi se legenda
20 mm; 6,08 g; 11 h; srednje dobar
36. A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 6,13 g; 4 h; srednje loš
37. A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 7,46 g; 7 h; srednje loš
38. A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 5,92 g; 10 h; srednje loš
39. A) kao prethodni
R) kao prethodni
19 mm; 6,12 g; 8 h; loš
40. A) kao prethodni
R) kao prethodni
19 mm; 4,75 g; 8 h; srednje dobar
41. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 4,45 g; 7 h; srednje loš
42. usp. Brunšmid, n. d. 44, 17, T. 1: 11
A) kao prethodni
R) kao prethodni
18,5 mm; 5,13 g; 11 h; loš
43. A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 6,32 g; 11 h; srednje loš
44. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 5,35 g; 11 h; loš
45. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 4,46 g; 10 h; srednje loš
46. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 5,71 g; 10 h; loš
47. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 4,53 g; 11 h; loš
48. A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 6,37 g; 11 h; loš
49. A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 6,42 g; 9 h; srednje loš
50. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 4,31 g; 11 h; vrlo loš
51. A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 5,07 g; 7 h; vrlo loš
52. **T. 1: 9**
A) kao prethodni
R) kao prethodni
19 mm; 5,22 g; 12 h; srednje dobar
53. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 5,24 g; 10 h; srednje dobar
54. **T. 1: 10**, usp. Brunšmid, n. d. 44, 17, T. 1: 12
A) kao prethodni
R) kao prethodni
23 mm; 5,72 g; 9 h; srednje loš
55. A) kao prethodni
R) kao prethodni
21,5 mm; 5,19 g; 5 h; loš
56. A) kao prethodni
R) kao prethodni
22 mm; 4,34 g; 4 h; loš
57. A) kao prethodni
R) kao prethodni
22 mm; 6,25 g; 5 h; vrlo loš
58. A) kao prethodni
R) kao prethodni
22 mm; 5,10 g; 8 h; loš

59. teško se može odrediti analogija
A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 3,99 g; 10 h; loš
60. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 4,44 g; 9 h; loš
61. T. 2: 11, ne može se utvrditi analogija
A) kao prethodni
R) kao prethodni
19 mm; 4,45 g; 4 h; loš
62. A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 7,85 g; 11 h; loš
63. usp. Brunšmid, n. d. 45, 18, T. 1: 13
A) kao prethodni
R) kao prethodni, ispred kože biljka
19 mm; 5,37 g; 9 h; srednje loš
64. T. 2: 12, usp. Brunšmid, n. d. 45, 20, T. 1: 15
A) kao 53.
R) koza d.
20 mm; 5,42 g; 6 h; srednje dobro
65. A) kao 62.
R) kao prethodni
20 mm; 5,33 g; 10 h; srednje loš
66. A) kao prethodni
R) kao prethodni
21 mm; 8,78 g; 11 h; srednje loš
67. A) kao prethodni
R) kao prethodni
21 mm; 7,46 g; 11 h; srednje dobar
68. A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 7,10 g; 4 h; srednje loš
69. A) kao prethodni
R) kao prethodni
22 mm; 5,92 g; 5 h; srednje loš
70. usp. Brunšmid, n. d. 46, 21
A) kao prethodni
R) koza l.
18 mm; 2,62 g; 5 h; loš
71. A) kao prethodni
R) kao prethodni
16 mm; 3,00 g; 6 h; loš
72. T. 2: 13, usp. Brunšmid, n. d. 46, 21, T. 1: 16
A) kao prethodni
R) kao prethodni
16 mm; 3,39 g; 7 h; srednje dobar
73. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 3,15 g; 10 h; srednje dobar
74. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,70 g; 7 h; srednje dobar
75. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,97 g; 7 h; srednje dobar
76. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,80 g; 7 h; srednje loš
77. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,77 g; 10 h; srednje dobar
78. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,84 g; 9 h; srednje dobar
79. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,49 g; 10 h; srednje loš
80. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,30 g; 7 h; srednje loš
81. A) kao prethodni
R) kao prethodni
16 mm; 3,39 g; 8 h; srednje loš
82. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,68 g; 1 h; srednje loš
83. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,63 g; 2 h; srednje loš
84. A) kao prethodni
R) kao prethodni
13,5 mm; 2,92 g; 8 h; srednje dobar
85. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14,5 mm; 2,75 g; 9 h; srednje dobar
86. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,67 g; 9 h; srednje dobar
87. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15,5 mm; 2,43 g; 3 h; srednje dobar
88. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,43 g; 3 h; srednje loš
89. A) kao prethodni
R) kao prethodni
13,5 mm; 2,72 g; 10 h; srednje loš
90. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,54 g; 2 h; srednje loš
91. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,14 g; 2 h; srednje loš
92. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14,5 mm; 2,74 g; 7 h; srednje loš
93. A) kao prethodni
R) kao prethodni
13 mm; 2,78 g; 3 h; srednje loš
94. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14,5 mm; 3,27 g; 8 h; srednje loš
95. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14,5 mm; 2,57 g; 2 h; srednje loš

96. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,02 g; 11 h; loš
97. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,48 g; 7 h; loš
98. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,43 g; 2 h; loš
99. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 3,27 g; 8 h; loš
100. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,66 g; 5 h; loš
101. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,93 g; 11 h; loš
102. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,12 g; 7 h; loš
103. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15,5 mm; 2,74 g; 7 h; srednje loš
104. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 3,20 g; 8 h; loš
105. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 1,98 g; 9 h; loš
106. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,57 g; 11 h; loš
107. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14,5 mm; 2,10 g; 8 h; loš
108. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,51 g; 9 h; loš
109. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14,5 mm; 2,25 g; 2 h; loš
110. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,52 g; 2 h; loš
111. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 1,60 g; 8 h; loš
112. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 2,03 g; 10 h; loš
113. A) kao prethodni
R) kao prethodni
14 mm; 1,75 g; 3 h; loš
114. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,45 g; 9 h; loš
115. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,37 g; 3 h; loš
116. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 2,02 g; 4 h; loš
117. A) kao prethodni
R) kao prethodni
15 mm; 3,00 g; 2 h; loš
118. A) kao prethodni
R) kao prethodni
13 mm; 2,00 g; 5 h; vrlo loš
119. A) kao prethodni
R) kao prethodni
13 mm; 2,54 g; 1 h; vrlo loš
120. A) kao prethodni
R) kao prethodni
13 mm; 2,07 g; 2 h; loš
121. T. 2: 14, nema analogija
A) kao prethodni
R) koza ili jelen 1., iznad šestero-
kraka zvijezda s točkom u sredini
14 mm; 3,18 g; 5 h; srednje dobar
122. usp. Brunšmid, n. d. 46, 23, T. 1: 17
A) glava Artemide sa stefane i kro-
bilosom 1.
R) koza 1.
13 mm; 2,33 g; 10 h; srednje dobar
123. T. 2: 15
A) kao prethodni
R) kao prethodni
12 mm; 1,71 g; 10 h; srednje loš
124. A) kao prethodni
R) kao prethodni
11,5 mm; 1,49 g; 2 h; srednje loš
125. A) kao prethodni
R) kao prethodni
11 mm; 1,20 g; 5 h; srednje loš
126. A) kao prethodni
R) kao prethodni
13 mm; 1,56 g; 11 h; srednje loš
127. A) kao prethodni
R) kao prethodni
12 mm; 2,05 g; 11 h; loš
128. A) kao prethodni
R) kao prethodni
10 mm; 1,48 g; 11 h; loš
129. A) kao prethodni
R) kao prethodni
13 mm; 1,88 g; 11 h; srednje loš
130. A) kao prethodni
R) kao prethodni
12,5 mm; 1,72 g; 4 h; loš
131. A) kao prethodni
R) kao prethodni
12 mm; 1,43 g; 11 h; vrlo loš
132. A) kao prethodni
R) kao prethodni
13 mm; 1,41 g; 8 h; vrlo loš
133. A) kao prethodni
R) kao prethodni
12,5 mm; 1,67 g; 1 h; vrlo loš

134. A) kao prethodni
R) kao prethodni
13 mm; 1,88 g; 11 h; vrlo loš
135. A) kao prethodni
R) kao prethodni
12 mm; 1,68 g; 5 h; vrlo loš
136. A) kao prethodni ?
R) kao prethodni
13 mm; 1,46 g; 4 h; vrlo loš
137. **T. 2: 16**, nema analogija
A) kao prethodni
R) kao prethodni, iznad kože pedum
11 mm; 1,88 g; 3 h; srednje dobar
138. **T. 2: 17**, nema analogija
A) glava Artemide d.
R) koza l.
11 mm; 1,38 g; 2 h; srednje loš
139. **T. 2: 18**, usp. Brunšmid, n. d. 46, 24, T. 1: 18
A) glava Artemide l. u linearnoj kružnici
R) koza l. u linearnoj kružnici
10 mm; 0,85 g; 9 h; srednje loš
140. A) kao prethodni
R) kao prethodni
10 mm; 2,09 g; 2 h; srednje loš
141. A) kao prethodni
R) kao prethodni, u odsječku legenda ΦA
11 mm; 2,31 g; 7 h; srednje loš
142. A) kao prethodni
R) kao prethodni, ne vidi se legenda
10,5 mm; 1,28 g; 5 h; loš
143. A) kao prethodni
R) kao prethodni
11 mm; 2,11 g; 5 h; loš
144. A) kao prethodni
R) kao prethodni
10 mm; 0,60 g; 3 h; loš
145. **T. 2: 19**, nema analogija
A) kao prethodni
R) kao prethodni, iznad kože pedum, a ispred biljka
10 mm; 1,39 g; 1 h; srednje loš
146. A) kao prethodni
R) kao prethodni
10,5 mm; 0,84 g; 3 h; loš
147. **T. 2: 20**, usp. Ljubić, 1852, 181, 37
A) glava Artemide d., portret kao 121.
R) koza d.
11,5 mm; 1,29 g; 9 h; loš
148. **T. 2: 21**
A) kao prethodni, drukčiji portret
R) kao prethodni
11 mm; 1,29 g; 6 h; srednje loš
149. A) kao prethodni
R) kao prethodni
10,5 mm; 1,01 g; 2 h; srednje loš
150. A) kao prethodni
R) kao prethodni
12 mm; 1,07 g; 7 h; srednje loš
151. A) kao prethodni
R) kao prethodni
12 mm; 1,18 g; 7 h; loš
152. nema analogija
A) kao prethodni
R) koza l.
12 mm; 1,06 g; 10 h; srednje loš
153. usp. Brunšmid, n. d. 47, 27, T. 1: 20
A) glava mladog muškarca l.
R) kantarosa, d. od noge kantarosa vidi se vrh slova A
17,5 mm; 5,29 g; 1 h; loš
154. usp. Brunšmid, n. d. 47, 29, T. 2: 22
A) kao prethodni
R) kao prethodni
19 mm; 7,03 g; 12 h; srednje loš
155. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 5,27 g; 1 h; loš
156. **T. 3: 22**, usp. Brunšmid, n. d. 48, 30, T. 2: 23
A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 5,46 g; 4 h; srednje loš
157. usp. Marović, 1976, 5, 2
A) kao prethodni
R) kao prethodni, noga kantarosa između ΦA
19 mm; 5,95 g; 12 h; srednje loš
158. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 5,96 g; 5 h; loš
159. usp. Brunšmid, n. d. 48, 31, T. 2: 24
A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 5,99 g; 9 h; loš
160. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 4,68 g; 3 h; loš
161. A) kao prethodni
R) kao prethodni
17 mm; 3,34 g; 6 h; vrlo loš
162. usp. Brunšmid, n. d. 48, 32, T. 2: 25
A) kao prethodni
R) kao prethodni, vidi se samo Φ
18,5 mm; 4,68 g; 9 h; loš
163. usp. Brunšmid, n. d. 48, 33, T. 2: 26
A) glava bradatog muškarca l.
R) kao prethodni, vidi se A
19 mm; 7,07 g; 12 h; srednje loš
164. A) kao prethodni
R) kao prethodni
19 mm; 5,28 g; 9 h; loš
165. **T. 3: 23**, prekov
A) kao prethodni

- R) kantaros prekovan preko glave (Atena?) d.
20 mm; 7,48 g; 1 h; srednje loš
166. ne može se utvrditi analogija
A) glava mlađeg muškarca ovjenčana lovorovim vijencem l.
R) kantaros, noga kantarosa između Φ A
18 mm; 5,32 g; 5 h; srednje loš
167. A) vrlo izlizan
R) kantaros
18 mm; 4,52 g; Φ ; vrlo loš
168. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 4,38 g; Φ ; vrlo loš
169. usp. Brunšmid, n. d. 49, 36, T. 2: 29
A) glava mlađeg muškarca l.
R) vrlo izlizan
18 mm; 6,47 g; Φ ; A) srednje dobar,
R) vrlo loš
170. A) kao prethodni
R) kantaros, vidi se A
17 mm; 5,65 g; 1 h; loš
171. A) kao prethodni
R) kao prethodni, noga kantarosa između Φ A, po sredini mali krug
20 mm; 7,94 g; 11 h; loš
172. A) kao prethodni
R) kao prethodni, ne vidi se legenda i nema kruga
18 mm; 5,20 g; 1 h; loš
173. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 5,31 g; 7 h; loš
174. A) kao prethodni
R) kao prethodni
19 mm; 5,07 g; 4 h; loš
175. usp. Brunšmid, n. d. 49, 37, T. 2: 30
A) glava muškarca d.
R) kantaros, iznad njega P
17,5 mm; 4,82 g; 10 h; loš
176. A) kao prethodni
R) kao prethodni, vidi se Φ A oko noge kantarosa
18,5 mm; 6,09 g; 7 h; loš
177. A) kao prethodni
R) kao prethodni, P se slabo vidi
17,5 mm; 6,29 g; 6 h; loš
178. usp. Marović, 1976, 5, 4
A) kao prethodni
R) kao prethodni, ali bez P
21 mm; 6,74 g; 8 h; loš
179. A) kao prethodni
R) kao prethodni
19 mm; 6,36 g; 12 h; vrlo loš
180. usp. Brunšmid, n. d. 50, 41, T. 2: 34
A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 6,87 g; 7 h; loš
181. usp. Brunšmid, n. d. 50, 42, T. 2: 35
A) kao prethodni
R) kao prethodni
17,5 mm; 5,67 g; 7 h; loš
182. usp. Brunšmid, n. d. 50, 43, T. 2: 36
A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 7,13 g; 7 h; loš
183. usp. Brunšmid, n. d. 50, 44, T. 2: 37
A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 5,16 g; 9 h; loš
184. T. 3: 24, usp. Brunšmid, n. d. 50, 45, T. 2: 38
A) kao prethodni
R) kao prethodni
21 mm; 5,51 g; 6 h; loš
185. A) kao prethodni
R) kao prethodni
18,5 mm; 4,72 g; 6 h; loš
186. A) kao prethodni
R) kao prethodni
19 mm; 6,80 g; 1 h; loš
187. A) kao prethodni
R) kao prethodni
21 mm; 6,80 g; 2 h; loš
188. A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 6,90 g; 12 h; vrlo loš
189. A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 6,87 g; 7 h; loš
190. A) kao prethodni
R) kao prethodni
19 mm; 7,99 g; 6 h; srednje loš
191. usp. Brunšmid, n. d. 51, 46, T. 2: 39
A) kao prethodni
R) kao prethodni
18 mm; 6,11 g; 6 h; vrlo loš
192. usp. Brunšmid, n. d. 51, 48, T. 2: 40
A) kao prethodni
R) kao prethodni
19 mm; 5,84 g; 5 h; loš
193. A) kao prethodni
R) kao prethodni
21 mm; 6,89 g; 12 h; vrlo loš
194. usp. Brunšmid, n. d. T. 2: 41
A) kao prethodni
R) kao prethodni
21 mm; 6,56 g; 1 h; srednje loš
195. A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 6,19 g; 11 h; loš
196. T. 3: 25, usp. Marović, 1976, 7, 3 ili 4
A) kao prethodni
R) kao prethodni
20 mm; 6,80 g; 7 h; loš
197. A) kao prethodni
R) kao prethodni
21 mm; 7,79 g; 1 h; loš

198. usp. Brunšmid, n. d. 51, 49, T. 3: 42
 A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 21 mm; 7,95 g; 1 h; srednje loš
199. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 20 mm; 6,22 g; 1 h; loš
200. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 22 mm; 6,27 g; 1 h; vrlo loš
201. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 20 mm; 7,46 g; 1 h; vrlo loš
202. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 20,5 mm; 7,52 g; 1 h; loš
203. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 20 mm; 7,40 g; 4 h; vrlo loš
204. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 20 mm; 6,33 g; 1 h; loš
205. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 18 mm; 5,25 g; 7 h; loš
206. usp. Brunšmid, n. d. 51, 50, T. 3: 43
 A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 21 mm; 9,20 g; 12 h; loš
207. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 20 mm; 7,40 g; 1 h; loš
208. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 20 mm; 6,70 g; 1 h; loš
209. usp. Brunšmid, n. d. 51, 51, T. 3: 44
 A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 16,5 mm; 3,15 g; 11 h; srednje loš
210. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 17,5 mm; 2,39 g; 11 h; loš
211. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 18 mm; 2,28 g; 1 h; loš
212. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 19 mm; 2,61 g; 11 h; loš
213. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 19 mm; 2,48 g; 10 h; loš
214. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 17 mm; 2,79 g; 1 h; loš
215. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 18 mm; 2,68 g; 2 h; loš
216. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 17 mm; 2,57 g; 1 h; vrlo loš
217. A) kao prethodni
 R) kao prethodni
 17 mm; 2,80 g; 7 h; loš
218. T. 3: 26, prekov
 A) kao prethodni
 R) kantaros preko glave l. noga
 kantarosa između ϕ A
 17 mm; 3,52 g; 2 h; loš
219. T. 3: 27, prekov
 A) kao prethodni, od prvog kova
 razabiru se noge konja (?) l.
 R) kao prethodni, po sredini kružić
 17,5 mm; 2,66 g; 2 h; loš
220. ne može se utvrditi analogija
 A) istrošen
 R) kantaros
 17 mm; 2,24 g; ϕ ; vrlo loš
221. A) glava muškarca d. ?
 R) kantaros
 18 mm; 5,15 g; 4 h; vrlo loš
222. A) kao prethodni ?
 R) kao prethodni
 18 mm; 4,00 g; 8 h; loš
223. A) glava muškarca l. ?
 R) kao prethodni
 19 mm; 5,48 g; 6 h; loš
224. A) portret se ne može raspoznati,
 po sredini plastični krug
 R) kad prethodni
 19 mm; 7,10 g; ϕ ; loš
225. A) glava muškarca d. ?
 R) kao prethodni
 19 mm; 6,18 g; 12 h; vrlo loš
226. A) kao prethodni?
 R) kao prethodni
 17 mm; 4,44 g; ϕ ; loš
227. T. 3: 28, prekov na novcu Korkire
 pramac galiije/kantaros; za portret
 usp. Marović, 1976, 5, 3
 A) glava muškarca l. ispod se nazi-
 ru obrisi pramca galiije
 R) kantaros preko kantarosa, lijevo
 od noge jednog kantarosa K
 21 mm; 2,99 g; 2 h ?; loš

T. 1: Novac Farosa iz zbirke Machiedo, Split. 1 emisija u srebru (kat. 1); 2 emisija u bronci, tip Zeus/koza, velika nominala (kat. 2); 3—5 emisija u bronci, tip Zeus/koza, srednja nominala (kat. 7, 17, 23); 6 emisija u bronci, tip Zeus/koza, mala nominala (kat. 29); 7 emisija u bronci, tip Dioniz/grozd (kat. 31); 8—10 emisija u bronci, tip Perzefona/koza, veća nominala (kat. 33, 52, 54).

Pl. 1: Coins of Faros from the Machiedo Collection, Split. 1 Silver emission (cat. no. 1); 2 Bronze emission, Zeus/goat type, large module (cat. no. 2); 3—5 Bronze emission, Zeus/goat type, medium module (cat. nos. 7, 17, 23); 6 Bronze emission, Zeus/goat type, small module (cat. no. 29); 7 Bronze emission, Dionysus/grape bunch type (cat. no. 31); 8—10 Bronze emission, Persephone/goat type, larger module (cat. nos. 33, 52, 54).

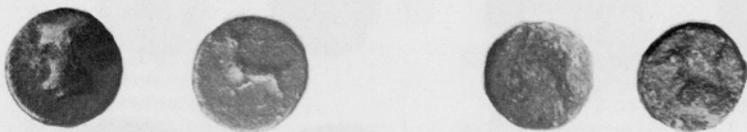
11

12

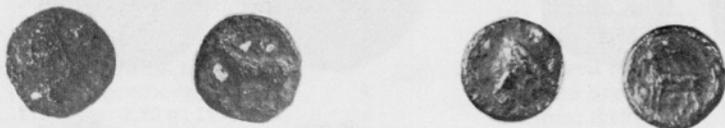
13

14

15

16

17

18

19

20

21

T. 2: Novac Farosa iz zbirke Machiedo, Split. 11, 12 emisija u bronci, tip Persefona/koza, veća nominala (kat. 61, 64); 13, 14 emisija u bronci, tip Persefona/koza, manja nominala (kat. 72, 121); 15—21 emisija u bronci, tip Artemida/koza, mala nominala (kat. 123, 137, 138, 139, 145, 147, 148).

Pl. 2: Coins of Faros from the Machiedo Collection, Split. 11—12 Bronze emission, Persephone/goat type, large module (cat. nos. 61, 64); 13—14 Bronze emission, Persephone/goat type, smaller module (cat. nos. 72, 121); 15—21 Bronze emission, Artemis/goat type, small module (cat. nos. 123, 137, 138, 139, 145, 147, 148).

22

23

24

25

26

27

28

T. 3: Novac Farosa iz zbirke Machiedo, Split. 22—28 emisija u bronci, tip glava muškarca/kantaros (kat. 156, 165, 184, 196, 218, 219, 227).

Pl. 3: Coins of Faros from the Machiedo Collection, Split. 22—28 Bronze emission, head of a man/kanthalos type (cat. nos. 156, 165, 184, 196, 218, 219, 227).

Emisija u srebru

Zbirka Machiedo posjeduje jedan primjerak (br. 1) emisije srebrenog tetrobola, i to varijantu s prikazom peduma iznad kože, neke biljke pred njom i legendom Φ API u odsječku. Kalup je precizno i vješto izrezan, s puno finih detalja. Čini se da je primjerak u Muzeju Correr⁹ u Veneciji analogan ovome, mada Visonà tvrdi da se radi o različitim kalupima.¹⁰

Emisije u bronci

Tip Zeus/koza

1. Velika nominala

Od velike nominala zbirka sadrži pet komada (br. 2—6) promjera 23—27 mm, srednji 25 mm, i težine 10,56—17,89 g, srednja 14,225 g. Primjerak br. 2 je varijanta sa zmijom ispred kože i legendom Φ APIΩ u odsječku. Ostali komadi su dosta istrošeni i na reversu se može vidjeti samo koza.¹¹ Kod aversa možemo uočiti razliku u načinu prikazivanja Zeusova portreta. Na primjerku br. 2 on je vrlo plastičan i zauzima čitavu površinu pločice, vjerojatno je slično bilo i kod br. 3 i 4, što je teško točno utvrditi zbog lošije sačuvanosti novca. Kod br. 5 i 6 portret je manji i površnije izrađen, a i pločica je dosta tanja nego kod prethodnih primjeraka. Zanimljivi su kao rezani rubovi pločice, tako da je promjer aversa nekoliko milimetara širi od promjera reversa, što je posljedica ljevanja pločice »en chapelet«.¹² Brid aversa je oštar, a reversa zaobljen, ovo možemo posebno dobro primjetiti kod prva tri primjerka.

2. Srednja nominala

Ova nominala zastupljena je s 22 komada (br. 7—28) promjera 16,5—19 mm, srednji 17,75 mm, i težine 3,65—9,97 g, srednja 6,81 g. Među njima možemo raspoznati tri varijante po načinu izrade portreta Zeusa.¹³ Na br. 7—16 Zeus je prikazan slično kao na prva tri primjerka velike nominala, kod br. 17—20 portret je pojednostavljen, kosa i brada su prikazani skoro kao dva polukruga među kojima je smješteno lice. Br. 21—26 karakterizira portret na kojem se posebno ističu nos i lovorov vijenac, nešto preciznije izrađen nego na dosadašnjim primjercima. Br. 27 i 28 su vrlo loše sačuvani, pa se ne može odrediti njihov tip kalupa. Kod bolje sačuvanih primjeraka ove nominala zapažamo da je pločica dosta debela (cca 4 mm), ravno rezanih rubova.

3. Mala nominala

— Za samo dva komada ove nominala (br. 29 i 30) do sada nemamo analogija u literaturi. Njenu atribuciju Farosu treba uzeti s rezervom, dok se ne nađe još ovakvih primjeraka sa Hvara odnosno iz Starog Grada. Ipak, ne bi trebalo odbaciti mogućnost kovanja male nominala, tako brojne u drugoj fazi faroske kovnice, već u početku emitiranja brončanog novca. Promjer ovih primjeraka iznosi 12 mm, a težina 1,47—1,72 g, srednja 1,595 g.

Tip Dioniz/grozd

Brunšmid navodi jedan primjerak faroskog novca¹⁴ s prikazom Dioniza na aversu i grozda između Φ A na reversu. Na jedinom primjerku iz zbirke (br.31) koji analogan ovome, nema legende na reversu. Po težini odgovara otprilike

polovini srednje nominale tipa Zeus/koza. Tako do sada nije preciznije datiran, čini nam se da je mogao biti kovan istovremeno kad i novac tipa Zeus/koza, budući da je kasnije emitiran novac otprilike jednake težinske vrijednosti (cca 3,00 g) kao manja nominala emisije Perzefona/koza. I na ovom primjerku zapažamo koso rezani rub pločice.

Tip Perzefona/koza

1. Veća nominala

Zbirka sadrži 38 komada ove nominale (br. 32—69), promjera 17—23 mm, srednji 20 mm, i težine 2,62—8,78 g, srednja 5,70 g. Možemo uočiti šest varijanti kalupa na našim primjercima. Br. 32—41 imaju na aversu glavu Perzefone s vjencem od klasja pšenice, a na reversu kozu okrenutu na lijevo i legendu ΦA u odsječku, sve u linearnoj kružnici; br. 42—53 karakterizira nešto drukčiji portret božice, na reversu nema legende ni linearne kružnice, lošije su sačuvani od prethodnih i ne može se reći koliko je vješto i precizno bio izrezan kalup, iako Brunšmid za ove kaže da su ljepši od drugih,¹⁵ kod bolje sačuvanih primjeraka ove varijante vidi se da su rubovi koso rezani, brid aversa je oštar, a reversa zaobljen; br. 54—58, sudeći po vrlo tankoj pločici, raspuknutoj na krajevima, ovo bi mogli biti oni primjerci za koje Brunšmid kaže da su bili prekovani na isejskom novcu tipa glava nimfe/zvijezda,¹⁶ iako se na našim primjercima ne vidi taj prvi kov; br. 59 i 60 su jako oštećeni, pa se ne može reći kojoj bi varijanti mogli pripadati; br. 61 i 62, za ova dva komada nema analogija kod Brunšmida, karakterizira ih vrlo grubo, skoro groteskno prikazivanje Perzefone; br. 63, iako je loše sačuvan, izgleda da bi mogao pripadati varijanti koja na reversu pred kozom ima biljku; br. 64—69, kod ove varijante koza je okrenuta na desno, dok se portret Perzefone neznatno razlikuje od prethodnih.

2. Manja nominala

Zastupljena je u zbirci s 51 komadom (br. 70—121), promjera 13—18 mm, srednji 15,5 mm, i težine 1,60—3,39 g, srednja 2,495 g. Svi pripadaju istom tipu kalupa, osim primjerka br. 121 koji na reversu ima kozu ili jelena na lijevo i poviše šesterokraku zvijezdu, dok primjerak kojeg navodi Brunšmid pod br. 22 ima osmerokraku zvijezdu i kozu, tako da ovaj naš primjerak ne bi imao analogija. Portret Perzefone je vrlo sličan njenom portretu na većoj nominali.

Tip Artemida/koza

1. Mala nominala

U zbirci se nalazi 30 komada ove nominale (br. 122—152), promjera 10—13 mm, srednji 11,5 mm, i težine 0,60—2,33 g, srednja 2,495 g. Brunšmid uočava dvije varijante ovog tipa,¹⁷ dok je kod naših primjeraka bilo moguće utvrditi osam varijanti. Prvoj Brunšmidovoj varijanti odgovaraju primjerci br. 122—135, ali se zbog istrošenosti ne vidi legenda na reversu; zbog loše sačuvanosti ne može se utvrditi kojoj varijanti pripada br. 136, portret Artemide podsjeća na onaj Perzefone na br. 61 i 62; br. 137 i 138 nemaju analogija kod Brunšmida, br. 137 ima na reversu iznad kože pedum, a br. 138 ima glavu Artemide na desno; br. 139—144, druga varijanta koju uočava Brunšmid, na aversu i reversu ima linearnu kružnicu, a na bolje sačuvanim komadima vidi se legenda ΦA , primjerci ove varijante nešto su manji od prethodnih; br. 145 i 146 imaju druk-

čiji revers, koza ima malo duže rogove, a ispred nje je izgleda neka biljka; kod br. 147—151 glava Artemide je okrenuta na desno, kao i koza — analogiju za ovu varijantu nalazimo kod Ljubica br. 37;¹⁸ br. 152 ima glavu Artemide na desno, a kozu na lijevo — za ovaj primjerak nemamo analogija. Treba još primjetiti da je portret Artemide br. 147 jednak prethodnima, dok se oni kod br. 148—151 bitno razlikuju, stilom podsjeću na portret Zeusa kod br. 21—26. Za portret na br. 152 nema analogija.

Tip glava muškarca/kantaros

Zadnja emisija faroskog novca zastupljena je u zbirci sa 75 komada (br. 153 do 227), promjera 16,5—21 mm, srednji 18,5 mm, i težine 2,24—9,20 g, srednja 5,72 g. Emitirana je samo jedna nominala, a relativno velika razlika u težini i promjeru pojedinih primjeraka posljedica je vrlo loše sačuvanosti nekih komada. Brunšmid je kod ove emisije uočio 25 varijanti kalupa obzirom na način izrade portreta muškarca, na oblik kantarosa na reversu, kao i oblik slova legende ΦA .¹⁹ Budući da su gotovo svi reversi na našim primjercima vrlo istrošeni, mogli smo, osim o rijetkim slučajevima, odrediti varijante kalupa samo analizirajući način izrade portreta na aversu. Tako bi osnovna podijela ove emisije bila na novac s portretom na lijevo (br. 153—174 i 227), te na onaj s portretom na desno (br. 175—219). Primjerci 220—226 su loše sačuvani, pa ne možemo odrediti njihovu varijantu.

Osim prekova na novcu Korkire 3. st. pr. n. e. (br. 227), za sada nismo mogli odrediti pripadnosti prvog kova na primjercima br. 165, 218 i 219, što bi bilo korisno za preciznije datiranje ove emisije, i pružilo bi određeni uvid u veze Farosa s drugim gradovima. Za varijantu primjeraka br. 209—219 Brunšmid kaže da predstavlja vjerojatno posljednu emisiju faroskog novca kovanog sigurno nakon 168. g. pr. n. e.²⁰ Smatra da se radi o novcu kralja Baleja na kojem je naknadno otisnut faroski žig. Naši primjerci odgovaraju po težini Balejevom novcu.²¹ Možemo također primjetiti i bitnu razliku od prethodnih faroskih komada, koja se očituje u vrlo tankoj pločici, nemarnom udaranju žigova, pa u više slučajeva rub žiga ide sredinom pločice, a kantaros je trbušastiji od prethodnih koji su razni oblici zvonolikog. Portret muškarca na dosta istrošenim aversima teško se raspoznaje, no ipak možemo uočiti neke razlike u osnovnim obrisima od portreta prethodne varijante ove emisije. Ona opet stilom prikazivanja odudara od stila na tipovima Zeus/koza i Artemida ili Perzefona/koza. Zanimljivo je da se kod bolje sačuvanih primjeraka može i dalje pratiti koso rezani rub pločice.

Analizirajući novac Farosa iz zbirke Machiedo ustanovili smo da uz već poznate nominale i tipove pojedinih nominala ovog novca, postoje i neki novi, čija će se pripadnost Farosu trebati potvrditi daljnjim sistematskim analizama ovog novca, kako u zbirci AMS, tako i u drugim zbirkama. Novac Farosa nikad nije bio toliko problematičan da bi potaknuo radoznalost arheologa ili numizmatičara da se detaljnije njime pozabave. Za razliku od srebrenog faroskog novca, jedinog srebrenog grčkog novca kovanog na istočnojadranskoj obali, o brončanom se vodila samo površna evidencija, budući da njegova obrada ne obećava nikakvo novo revolucionarno otkriće u povijesti Farosa. Ipak, kad bismo imali sav dostupni novac ovog grada sistematiziran i obrađen, moći ćemo

ga sigurnije povezati sa do sada poznatim činjenicama o Farosu od njegova osnutka pa do potpadanja pod rimsku vlast, i usporedbom s ostalim grčkim novcem koji je tada kolao istočnojadranskom obalom, dobiti potpuniju sliku o ambicijama, mogućnostima i uspjehu jedne grčke kolonije.²²

¹ Vidi članak F. Buškariol, Zbirka Machiedo u Arheološkom muzeju u Splitu, *Prilozi povijesti otoka Hvara* 9, u tisku, bilješka 14; Abramić izjavljuje da je primio 2852 komada novca..., nakon čega slijedi popis od 2846 komada novca koje je uspio prepoznati.

² Zahvaljujem prof. I. Maroviću koji je pripremio i dao mi na obradu ovaj materijal.

³ Vidi F. Buškariol (nap. 1).

⁴ I. Marović, Iz numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Splitu, Skupni nalaz pharskog brončanog novca iz Vrbanja, o. Hvar, *Godiš. Cent. balkanol. ispit.* 13/11, 1976, 234—243.

⁵ Uz ova dva rada treba spomenuti i članak P. Visonà, Kasni pharoski brončani novac iz Muzeja Correr u Veneciji, *Num. vije.* 39, 1985, 14—18, kao još jedan rad koji nešto detaljnije obrađuje novac Farosa.

⁶ P. Visonà, *Early Greek Bronze Coinage in Dalmatia and the Škudljivac Hoard: A Reappraisal of IGCH 418—420*, Proceedings of the 9th International Congress of Numismatics, Berne, September 1979, Louvain-la-Neuve — Luxembourg (1982) 148.

⁷ I. Marović (nap. 4) i P. Visonà (nap. 5) obrađuju novac kasne faroske emisije; Marović se priklanja Brunšmidovoj dataciji ove emisije nakon 219. pr. n. e., a Visonà ne tvrdi ništa, budući da u vrbanskoj ostavi uz kasni faroski nije nađen ni jedan drugi novac koji bi sigurno datirao ostavu.

⁸ Ako uz redni broj pojedinog primjerka nije posebno označena analogija, tada za njega vrijedi analogija prethodnog komada.

⁹ Vidi P. Visonà (nap. 6), Pl. 24: 1.

¹⁰ Ib., 148, bilješka 8.

¹¹ J. Brunšmid nabraja devet kalupa za ovu nominalu, n. d. 3—12, a P. Visonà osam; (nap. 6), 149, bilješka 9.

¹² P. Visonà (nap. 6), 149.

¹³ J. Brunšmid isto uočava tri varijante kalupa, n. d. 42, 7—9.

¹⁴ Ib., 47, 25; vidi Z. Dukat, I. Mirnik, Pre-Roman coinage on the territory of modern Yugoslavia, *Bulletin of the Institute of Archaeology*, London 13, 1976, 178, 21 i dalje.

¹⁵ J. Brunšmid, n. d. 44.

¹⁶ Ib.

¹⁷ Ib., 46, 23 i 24.

¹⁸ S. Ljubić, Staro-dalmatinsko penezoslovlje, *Ark. povės. jugosl.* 2, 1852, 181, 37.

¹⁹ J. Brunšmid, n. d. 47—51, 26—51.

²⁰ Ib., 40.

²¹ Ib., 76 i dalje.

²² Zahvaljujem kolegama Željku Demiću, Frani Buškariolu i Branku Penderu za fotografije; Ž. Demo snimio br. 4, 9, 10, 11, 12, 15, 16, 17, 19, 20, 23, 26 i 28; F. Buškariol snimio br. 1, 2, 3, 5, 6, 8, 13, 14, 18, 21, 22, 24 i 25; B. Pender snimio br. 7 i 27.

Zahvaljujem kolegici Barbari Smith Demo za pomoć prilikom prevođenja sažetka na engleski. Posebno zahvaljujem prof. Paolo Visoni na korisnim savjetima, te pomoći prilikom prevođenja sažetka na engleski.

Kratice

AMS = Arheološki muzej Split
d. = desno
l. = lijevo

THE COINS OF FAROS FROM THE MACHIEDO COLLECTION
IN THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF SPLIT

Summary

The Machiedo collection in the AMS includes Greek, Roman, Dalmatian medieval, Venetian and modern coins. This paper examines 227 coins of the Greek colony of Faros (today's Stari Grad on the island of Hvar in Dalmatia) from this collection, which can be divided into three groups according to their date of issue. The first Farian issue was in silver and was struck at the beginning of the 4th century B. C., shortly after the foundation of the colony. Only eight examples of this issue have been preserved hitherto, including one in the Machiedo collection (no. 1, **T. 1:** 1). Silver was minted only for a brief period; subsequently bronze coinage was introduced. The same obverse and reverse types used for the silver were adopted for the first Farian bronze issues: the head of Zeus and a goat (except for one denomination described below). These coins were struck in four denominations: a unit — cca 14,225 g (no. 2—6, **T. 1:** 2) which is equivalent to the Syracusean hemilitron, a half piece — cca 6,81 g (no. 7—28, **T. 1:** 3—5), a quarter-fraction — cca 3 g (no. 31, **T. 1:** 7) with Dionysos on the obverse and a bunch of grapes on the reverse, and a sixth — cca 1,595 g (no. 29 and 30, **T. 1:** 6), again bearing Zeus' head and a goat. At the end of the 3rd century B. C., a coin with Persephone/goat was struck in two denominations; a unit — cca 5,7 g (no. 32—69, **T. 1:** 8—10; 2; 11, 12), equivalent to the Syracusean trias, and its half-piece — cca 2,495 g (no. 70—121, **T. 2:** 13, 14). Another coin with Artemis and a goat is represented only by one small denomination — cca 2,495 g (no. 122—152, **T. 2:** 15—21), corresponding in weight and size to the small coin of the Persephone/goat type, i. e. one twelfth of a litra. At the end of the 3rd and in the first half of the 2nd century B. C., a coin bearing a male head on the obverse and a kantharos on the reverse was minted in only one denomination — cca 5,72 g (no. 153—227, **T. 3:** 22—28). These were the last coins of Faros. The style of this last issue of coins is quite deteriorated. It is presumed that the last Farian bronze issues were overstruck on the coins of King Ballaios, an Illyrian ruler under the authority of Rome, approximately in the middle of the 2nd century B. C.

... 1988. ... kontrolne posege.

Vas Boljunca ... vodovod, ki naj bi od 1. stol. n. št. ... Arheološka topografija je v okolici ... Z omočja vasi so znane posamezne ... najdbe.

Zanimiva hidrografska situacija ... iz katere teče voda kot pralveni bovir nizje ... E. Boegan, v zadnjem času pa jo je opisal Jamar ... SPDT.

V jami, ki je ... ni nikakršnega prostora za življenje, ... Ensko velja tudi za prejemni prostor, kjer so ... najdbe.

Ko bi bila naša ... najdbe iz Boljunca ... Hadrijanskih depozitov (Celje, Zlatoperek, Ptaj in Dornhof). ... G. Corinti.

O najdbah rimskih novcev v ... pred 60 leti ... A. Degrad ... pripisati kulturni pomen. Najdbe ... misel bistveno dopolnjuje ... podpis.

Časovni razpon ... 1. stol. do Hadrijana, s številčno največjo zgoščenostjo v drugi polovici 1. stoletja sovpada s ... obdobjem gradnje rimskega vodovoda proti Trstu.

NAJDBA RIMSKIH NOVCEV V BOLJUNCU PRI TRSTU

STANKO FLEGO

Komisija za topografijo, Odsek za zgodovino, Narodna in študijska knjižnica,
Via Petronio 4, 34138 Trieste, Italia

MATEJ ŽUPANČIČ

Pokrajinski muzej, Kidričeva 19, YU-66000 Koper-Capodistria

Nekaj dni po hudem neurju in poplavi leta 1963¹ je skupina otrok pred vhodom v Jamo pri Boljuncu (Antro delle Sorgenti di Bagnoli, V. G. 105) našla več bronastih novcev. Leta 1986 sva za najdbo zvedela; s pomočjo treh najditeljev smo rekonstruirali okoliščine najdbe in tudi evidentirali večji del novcev, ki so jih tedaj našli. Po pripovedi novcev ni bilo več kot petintrideset, danes vsega skupaj hranijo 30 novcev. Po fotografijah je novce določil dr. Peter Kos.²

Zavedava se, da je najdba lahko močno okrnjena. Ob neurju, ki pa v zgodovini Boljunca nedvomno ni bilo niti prvo niti edino, je namreč visoka voda nanesla na prostor tik pred vhodom večjo količino sedimentov, med katerimi so otroci pobirali novce. Tedaj bi najdbo s sistematskim pregledom najdišča še bilo mogoče dopolniti. Zadnja urejevalna dela pred Jamo so leta 1986 zunanjo podobo močno spremenila in otežila morebitne kontrolne posege.

Vas Boljunec je znana po tem, da je tod speljan rimski vodovod, ki naj bi od 1. stol. n. š. oskrboval rimsko kolonijo Tergeste.³ Arheološka topografija je v okolici vasi pokazala dokaj gosto rimsko poselitev.⁴ Z območja vasi so znane posamezne rimske novčne najdbe.⁵

Zamotano hidrografska situacijo Jame, iz katere teče voda kot prelivni izvir nižje ležečega stalnega izvira, je obravnaval že E. Boegan,⁶ v zadnjem času pa jo je opisal Jamarski odsek SPDT.⁷

V jami, ki je le ozka razpoka v steni (sl. 2), ni nikakršnega prostora za bivaenje, še manj pa za nalaganje kulturnih plasti. Enako velja tudi za predjamski prostor, kjer so bili po poplavi najdeni novci.

Ko bi bila ostala neokrnjena, bi lahko najdbo iz Boljunca postavili v horizont hadrijanskih depojev (Celje, Žužemberk, Ptuj in Dornhof).⁸ Tem najdbam bi lahko dodali še depo iz severne Italije, ki ga omenja G. Gorini.⁹

O najdbah rimskih novcev v kraških jamah je že pred 60 leti pisal A. De-grassi¹⁰ in nekaterim poskušal, kljub tedaj maloštevilnim najdbam, pripisati kultni pomen. Najdišče novcev v vodni jami pri Boljuncu njegovo takratno misel bistveno dopolnjuje in tudi podpira.

Časovni razpon novcev, od začetka 1. stol. do Hadrijana, s številčno največjo zgoščenostjo v drugi polovici 1. stoletja sovпада z domnevnim obdobjem graditve rimskega vodovoda proti Trstu.

Katalog — Catalogo*

Tiberius					
1	As	34—37	Rim	RIC	52/53/58/59/64/65
2	As	36/37	Rim	RIC	64
(Divus Augustus)					
3—5	As	22/23—30	Rim	RIC	81
6	As	14—37	Rim	RIC	?
Caius (za M. Vipsanius Agrippa)					
7—9	As	37—41	Rim	RIC	58
Claudius I.					
10	As	41—54	Rim	RIC	97 ali 113
11	As	41—54	Rim	RIC	100 ali 116
12	As	41—54	Rim	RIC	?
Augustus — Claudius I.					
13	As	8 p. n. š. — 54	Rim	RIC	?
Galba					
14	As	68/69	Rim	RIC	?
Vespasianus					
15	As	69—79	Rim	RIC	?
Titus					
16	As	80/81	Rim	RIC	123
17	As	80/81	Rim	RIC	130
18	As	80/81	Rim	RIC	134
Domitianus					
19	As	81	Rim	RIC	237
20	As	86	Rim	RIC	333
21	As	86—96	Rim	RIC	tip 333
22—24	As	81—96	Rim	RIC	?
Nerva					
25	As	96	Rim	RIC	60
26	As	97	Rim	RIC	79
27	As	97	Rim	RIC	100
Traianus					
28	As	99/100	Rim	RIC	417
29	As	98—117	Rim	RIC	?
Hadrianus					
30	As	125—128	Rim	RIC	678

* Določitev dr. Peter Kos, Ljubljana.
Secondo dr. Peter Kos, Ljubljana.

1

2

3

4

5

6

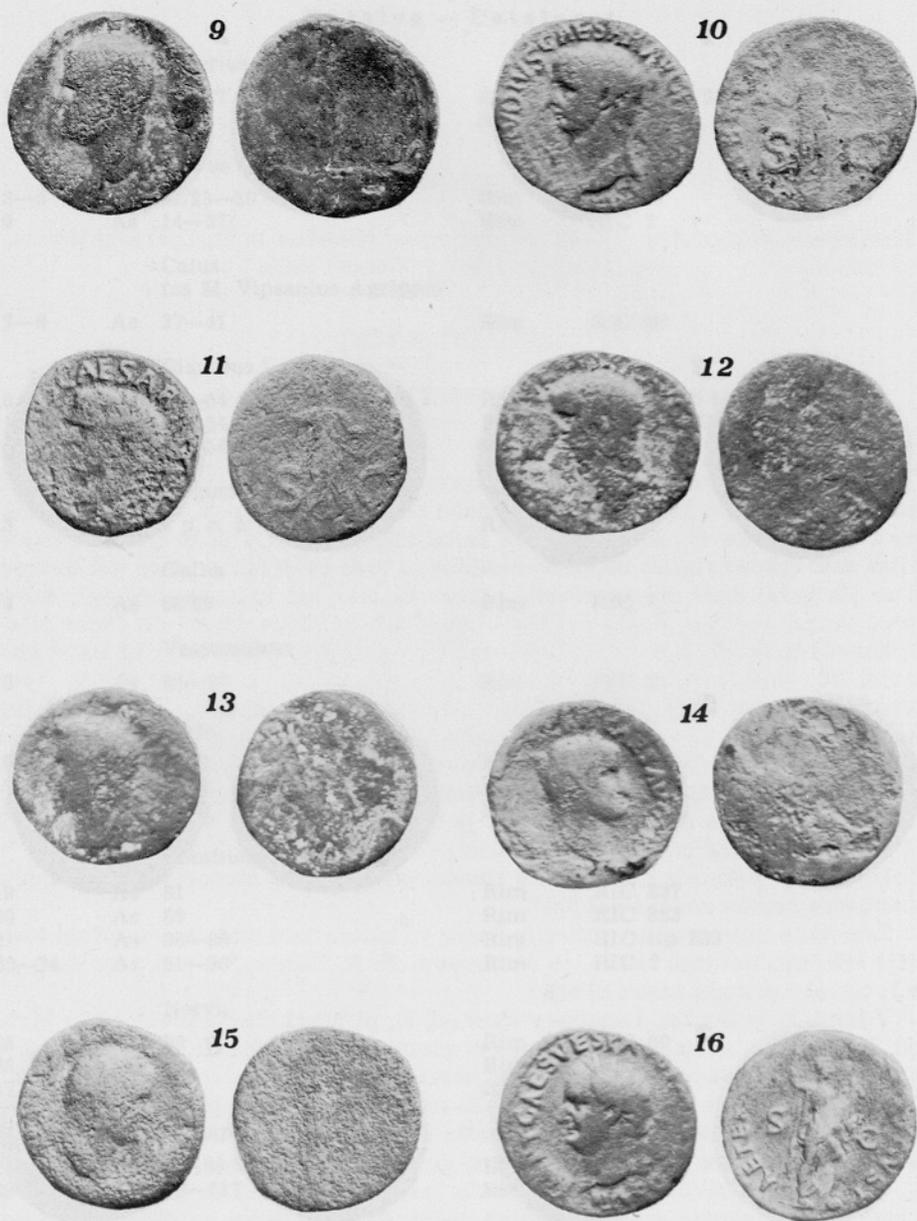
7

8

T. 1: Boljunec. Novci 1—8. M.: 1 : 1.
T. 1: Bagnoli della Rosandra. Monete 1—8.

T. 2: Boljunec. Novci 9—16. M.: 1 : 1.
 T. 2: Bagnoli della Rosandra. Monete 9—16.

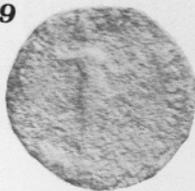
17

18

19

20

21

22

23

24

T. 3: Boljunec. Novci 17—24. M.: 1 : 1.
T. 3: Bagnoli della Rosandra. Monete 17—24.

25

26

27

28

29

30

T. 4: Boljunc. Novci 25—30. M.: 1 : 1.

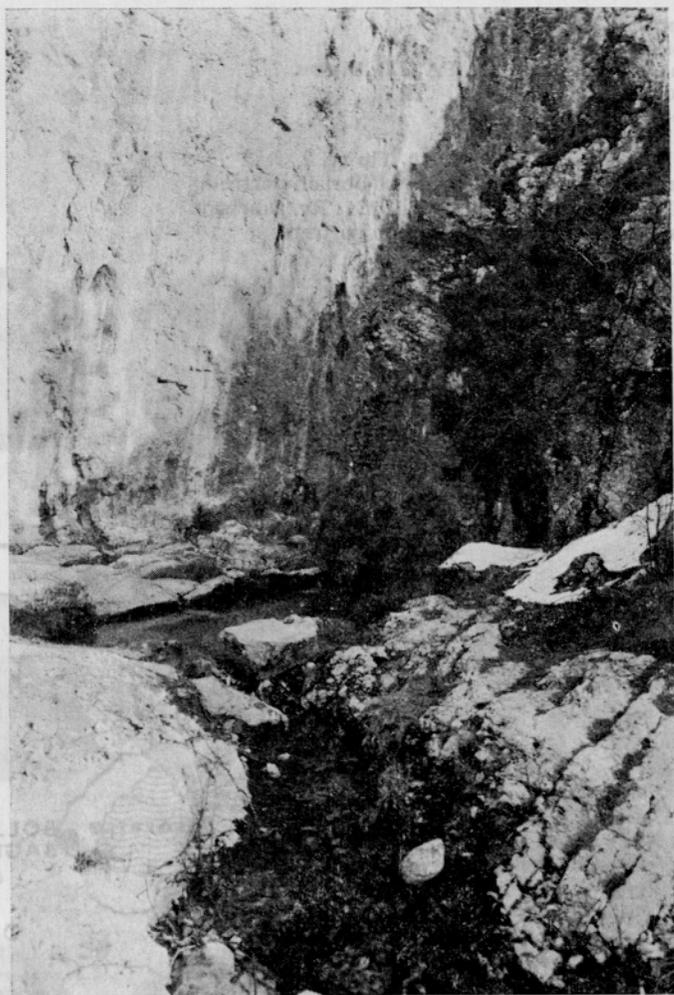
T. 4: Bagnoli della Rosandra. Monete 25—30.

- 1 Zelo močno izrabljen.
- 3—5 Izrabljen.
- 6 Močno izrabljen. Av.: ... PATER. Tip rv. ?
- 7, 8 Dobro ohranjen.
- 9 Močno izrabljen.
- 10, 11 Izrabljen.
- 12 Izrabljen. Določen po portretu. Tip rv. ?
- 13 Zelo močno izrabljen. Določen po obrisih portreta.
- 14 Izrabljen. Av.: ... CAES AVG P M.. Rv. zabrisan.
- 15 Zelo močno izrabljen. Določen po portretu.
- 16, 17 Dobro ohranjen.
- 18 Izrabljen.
- 19—21 Izrabljen.
- 22—24 Močno izrabljen. Določen po portretu.
- 25 Dobro ohranjen.
- 26 Izrabljen.
- 27 Delno izrabljen.
- 28 Odlično ohranjen.
- 29 Močno izrabljen. Določen po portretu.
- 30 Dobro ohranjen.

Sl. 1: Položaj Boljunca pri Trstu v Italiji.

Fig. 1: La posizione di Bagnoli presso Trieste.

Sl. 2: Jama pri Boljuncu.

Fig. 2: L'Antro delle sorgenti di Bagnoli presso Trieste.

Sl. 1: Fozza Boljuncu pri Trstu
v Italiji.

Fig. 1: La posizione di Bagnoli presso
Trieste.

T. 4: Boljuncu. Novi 25--30. M: 1:1.
T. 4: Bagnoli della Rosandra. Moneta 25--30.

¹ *Primorski dnevnik*, 5. 9. 1963, str. 1: »Katastrofalno neurje nad dolino Glinščice in Miljami«; *Il Piccolo*, 5. 9. 1963, str. 1: »Il disastroso nubifragio di ieri notte«.

² Za določitev se zahvaljujeva dr. P. Kosu. Za določevanje so nam bile dostopne le fotografije. Zahvaljujeva se tudi najditeljem, ki so objavo dovolili. Prvi najditelj hrani novca št. 3, 9; drugi novce št. 2, 6, 8, 12, 13, 14, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 29, 30; tretji novce št. 1, 4, 5, 7, 10, 11, 15, 16, 17, 19, 21, 23, 25, 27.

³ F. de Farolfi, *Atti Mem. Soc. Istr. Arch. St. Patr.*, NS 13, 1965, 5—80.

⁴ S. Flego, L. Rupel, M. Župančič, *Goriš. let.* 12/13, 1985/86, Arheološka slika Boljunca pri Trstu, v tisku.

⁵ V. Scrinari, *Arch. Triest.* IV S 20, 1955—1956 (1957), 426: »Nella zona sono segnalati ad opera di D. Cannarella ritrovamenti di monete romane (GB di Domiziano, C. I., 469; MB di Augusto, C. I., 226; denaro repubblicano corroso) ...« Le teoreticno dopuščava, da bi

bili tudi ti novci najdeni po kakšni visoki vodi pred Jamo.

⁶ E. Boegan, *Le grotte dell'altopiano di S. Servolo* (1901), 25—30. Boegan omenja, da so izviri Na Jami pravo bogastvo za vas. Ob tem tudi piše, da so vidni pri spodnjem, stalnem izviru sledovi umetnega rova, ki ga povezuje z rimskim zajetjem za vodovod proti Trstu. D. Marini, *Guida alla Val Rosandra* (1978), 106—108, zatrjuje, da je bil omenjeni rov skopan leta 1804.

⁷ *Pod Socerbsko planoto*, Jamarski odsek Slovenskega planinskega društva v Trstu, tipkopis (1984).

⁸ P. Kos, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region (ca. 300 B. C. — A. D. 1000)*, *Situla* 24 (1986), 81 ss.

⁹ G. Gorini, *Atti Mem. Soc. Istr. Arch. St. Patr.*, NS 32, 1974, 97—194, n. 6.

¹⁰ A. Degrassi, *Le grotte carsiche nell'età romana*, 1—24. Estr. da *Le grotte d'Italia*, ott.-dic. 1929.

UN RITROVAMENTO DI ASSI ROMANI A BAGNOLI DELLA ROSANDRA PRESSO TRIESTE

Riassunto

In seguito ad un violento nubifragio ed alla conseguente eccezionale piena del torrente Rosandra nel 1963¹ vennero alla luce presso l'Antro delle sorgenti di Bagnoli (V. G. 105) numerose monete di bronzo.

Nel 1986 gli autori, in occasione di ricognizioni topografiche nella zona, appresero del fatto e riuscirono a ricostruire le circostanze del ritrovamento, nonché ad evidenziare presso gli informatori 30 monete.

Non vi è dubbio che le monete siano fuoriuscite dall'Antro trasportate dall'acqua. La cavità, che è stata ampiamente descritta da E. Boegan già nel 1901,⁶ non presenta però caratteristiche geomorfologiche tali da poter essere stata abitata dall'uomo, ne permette la formazione di strati antropozoici. Ciò vale anche per lo spazio antistante.

Presumibilmente i 30 pezzi rappresentano solo parte delle monete che si trovano nell'Antro. Infatti l'eccezionale fuoriuscita d'acqua disperse detriti e monete in un'area molto vasta. In secondo luogo non è da escludere che persone sconosciute agli autori abbiano trovato altre monete. Pertanto si auspica che questo articolo permetta di individuare eventuali altre possessori, anche perchè recenti alterazioni artificiali del sito precludono ulteriori ricerche archeologiche.

La località di Bagnoli della Rosandra è nota soprattutto per l'acquedotto che riforniva la Trieste romana.³ Nella zona però sono segnalati anche ritrovamenti di monete romane⁵ e recenti indagini hanno dimostrato altresì una considerevole presenza di altri siti relativi a quell'epoca.⁴

P. Kos colloca il ritrovamento di Bagnoli nell'orizzonte dei ripostigli di epoca adrianea (Celje, Žužemberk, Ptuj e Dornhof).^{2, 8} A questi ritrovamenti può essere

Claus Dobiát, *Das Hallstattzeitliche Gräberfeld von Kleinklein und seine Keramik*. Schild von Steier, Beiheft 1, Graz 1980.

Kleinklein, svoje čase Klein Glein, slovensko tudi Mala Glinica, je ime, ki ne označuje le pomembnega najdišča v hribih nad Solbo; skoraj ga je namreč doletela usoda, da bi bilo eponimno za kulturno skupino, ki je v starejši železni dobi poseljevala Štajersko in zahodne predele Panonske nižine.

Okoli prazgodovinske naselbine na Burgstallkoglu nanizana gomilna grobišča med Gleinstättnom in Kleinkleinom so že zgodaj pritegnila »divje kopače zakladov«, sistematičnih izkopavanj pa sta se lotila v zgodnjih 80-letih 19. stol. V. Radimsky in J. Szombathy. Z njuno objavo se je uveljavilo ime bližnjega večjega kraja — Wies — kot zbirno za gomile iz njegove širše okolice.¹ Sele l. 1933, ko je W. Schmid objavil t. i. knežje gomile, katerih bogastvo je presegalo druge, je stopilo v ospredje ime Klein-Glein.² Njegovo ime pa je postalo znano tudi v zvezi s pojavom posebne variante situlske umetnosti t. i. tipa Kleinklein — Sesto Calende.³ Ime Kleinklein je tako povsem upravičeno uporabil pri moderni objavi za označitev celotne nekropole tudi C. Dobiát (str. 13 ss, 16 ss).

Drugačne poti je ubiralo poimenovanje kulturne skupine, katere eminentni predstavnik je Kleinklein. R. Pittioni je v svojem pregledu avstrijske prazgodovine l. 1954 uveljavil naziv »tip Wies«, s katerim je zaobjel področje avstrijske Štajerske. L. 1980 je poskušal svojo definicijo dopolniti z dvojnimi imenom »Wies-Leoben«, s katerim je želel poudariti dvojnost v načinu pokopavanja in različnost predvsem v keramičnem gradivu znotraj skupine, medtem ko pri opisu njene razširjenosti ni prekorajčil avstrijskih meja.⁴ Pittionijevo poimenovanje je prevzel S. Gabrovec, ko je predstavil glavne skupine jugovzhodnoalpske halštatske kulture, le da je razširil pojem te skupine na slovensko Štajersko in Medjimurje. Zato je dodal ime takrat na novo raziskane gomile v Martijancu: tako skupina Wies-Martijanec.⁵ Zaradi povsem formalnih ugovorov, češ da je sam trg Wies preveč oddaljen od grobišč, nanizanih okoli prazgodovinske naselbine na Burgstallkoglu, so nekateri pisci začeli dosledneje uporabljati izraz Kleinklein, od koder izvirajo najslavnejše in najbogatejše gomile celotne nekropole in skupine,⁶ drugi pa so se oprijeli imena »skupina doline Solbe« oz. »posolbska skupina« (Sulmtalgruppe).⁷ Slednja, ki se opira na geografsko označbo namesto na že znamenito ime najdišča, se zdi neustrezna zlasti zato, ker paradoksalno zožuje pojem skupine le na Posolblje in tako rekoč ne upošteva njene široke razprostranjenosti. Dobiátov razlog proti uporabi imena Kleinklein za celotno kulturno skupino pa zveni absurdno: češ da iz knežjih gomil iz samega Kleinkleina ni ohranjena keramika, kar naj bi onemogočalo njihovo ustreznost pri označevanju skupine (str. 17). Kakorkoli že, zdi se, da gre za razpravo o »oslovi senci«, pa čeprav namenjeno iskanju njene najbolj ustrezne — »nevtralne« oblike. Poleg že predlaganih poimenovanj pa morda obstaja še nekaj možnosti za njen »krst«, kot npr. štajersko-zahodnopanonska skupina.

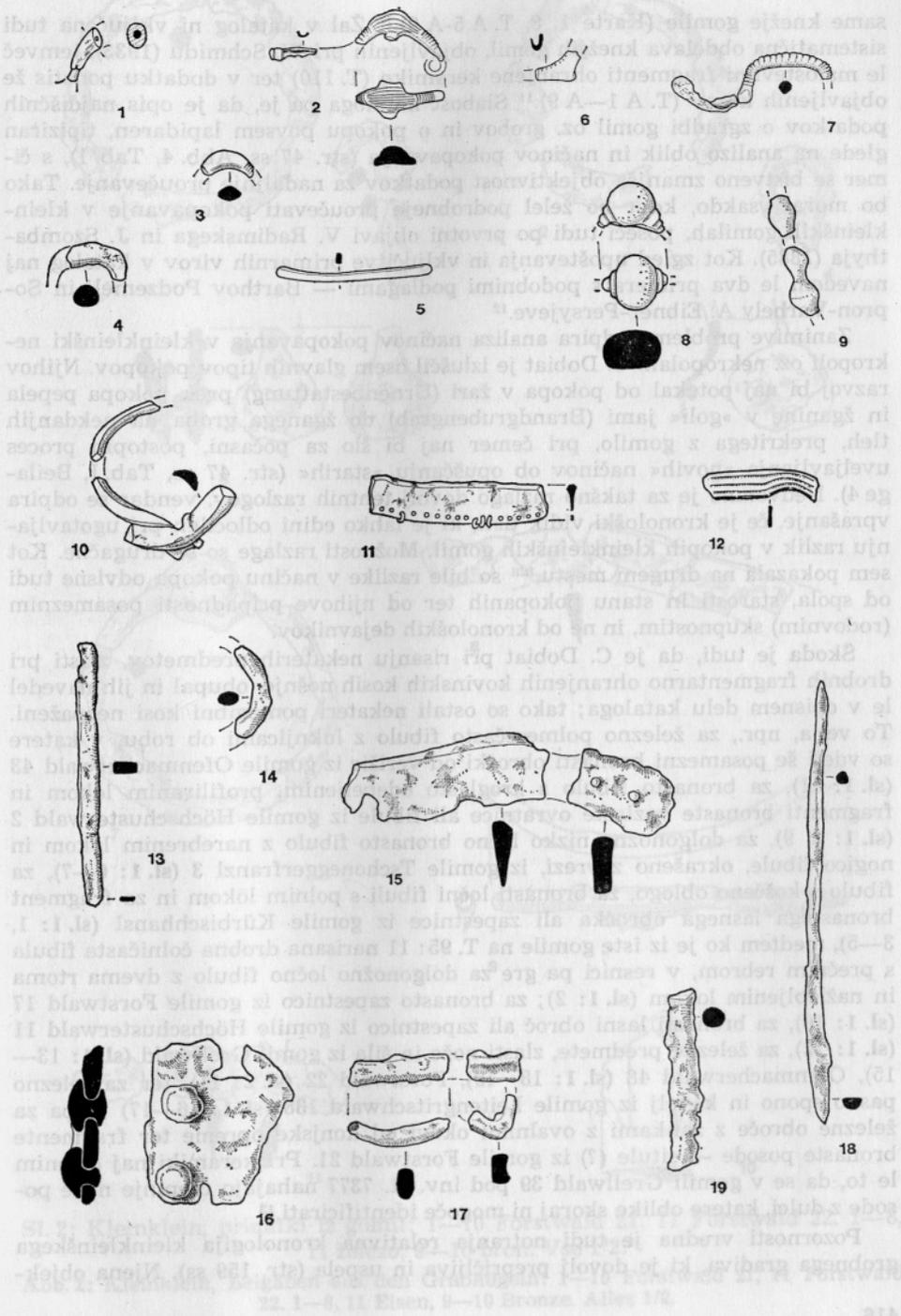
Moderna objava gomilnih nekropol Kleinkleina in njihova interpretacija (to je korektno naredil C. Dobiati) je nedvomno zapolnila bistveno praznino v vedanju o jugovzhodnoalpski halštatski kulturi. Teže tega gradiva kakor tudi zeva se je C. Dobiati zavedal z vso odgovornostjo, ki odseva iz prenekaterih njegovih ugotovitev. S tega stališča smemo razumeti njegovo odločeno držo, češ da je Kleinklein rešil iz pozabe in ga postavil na pravo mesto (str. 13). A vendar ni moč prezreti, da deli Kleinklein usodo večine »velikih najdišč«, odkritih konec prejšnjega stoletja, kot so npr. Sopron-Varhely, Magdalenska gora, Most na Soči in Este (če naštejemo le nekatera slavna), katerih sistematična obdelava je zaradi razvoja stroke šele v zadnjih desetletjih postala akutna in zato aktualna,⁸ in da tudi Dobiatova obdelava pada v ta isti proces. V primerjavi z mnogimi drugimi je bila objava V. Radimskega in J. Szombathyja celo izjemno popolna in povsem na ravni takratnih strokovnih standardov, saj vsebuje natančne popise grobov oz. gomil tako z najdiščnimi podatki kot pridatki, ilustrirane z načrti tlorisov nekaterih gomil ter z izborom reprezentativnih predmetov. Označitev njune objave, češ da daje »popačeno sliko« (str. 13), je izraz nerazumevanja razvoja stroke, sprememb njenih konceptov. Sporna je tudi trditev, da je gomilna nekropola Kleinkleina največja v jugovzhodnoalpskem svetu (str. 13), katere namen je verjetno poudariti koncentracijo prebivalstva in s tem njegovo prestižnost. Če povzamem Dobiatovo mnenje, da je v kleinkleinških gomilah pokopana običajno le po ena oseba in le redko več (str. 47), potem je sicer populacija Kleinkleina številčno presegala sopronsko na Varhely, primerljiva bi bila morda s stiško, medtem ko je imel Most na Soči že kar »mestne« razmere.⁹ Vendar pa ostaja dejstvo, da je v Kleinkleinu največja, pa tudi najbolj eminentna nekropola kulturne skupine, ki je poseljevala Štajersko in zahodno Panonijo.

Velika prednost Dobiatovega dela je, da je moderno. Proučil je geografsko lego najdišča, naravno okolje z geološkimi, mineraloškimimi, pedološkimi in klimatskimi danostmi ter skušal ugotoviti njegove gospodarske temelje (str. 38 ss). Glavno težo pa nedvomno nosi katalog (str. 202 ss, T. 1—113), ki je sistematičen, pregleden in dobro pisan, s čistimi in korektnimi risbami pridatkov, s pretežno (in to dobro) rekonstruirano keramiko. Posebno dragocene so karte, tako pregledna karta celotnega najdišča z vsemi grobišči (Karte 1), kot natančni načrti posameznih skupin gomil (Karte 2—8). Da težave pri obdelavi gradiva niso bile majhne, kaže, na primer, pronicljiva identifikacija Kröll-Schmiedkogla kot ene

Sl. 1: Kleinklein, pridatki iz gomil: 1—5 Kürbischhansl, 6—7 Tschoneggerfranzl 3, 8—9 Höschusterwald 2, 10 Forstwald 17, 11 Ofenmacherwald 43, 12 Höschusterwald 11, 13—15 Grellwald 55, 6—17 Leitengritschwald 138, 18—19 Ofenmacherwald 48. 1 kost in bron, 2—10, 12 bron, 11 železo in bron, 13—19 železo. Vse 1/2.

Abb. 1: Kleinklein, Beigaben aus den Grabhügeln: 1—5 Kürbischhansl, 6—7 Tschoneggerfranzl 3, 8—9 Höschusterwald 2, 10 Forstwald 17, 11 Ofenmacherwald 43, 12 Höschusterwald 11, 13—15 Grellwald 55, 6—17 Leitengritschwald 138, 18—19 Ofenmacherwald 48.

1 Knochen und Bronze, 2—10, 12 Bronze, 11 Eisen und Bronze, 13—19 Eisen. Alles 1/2.

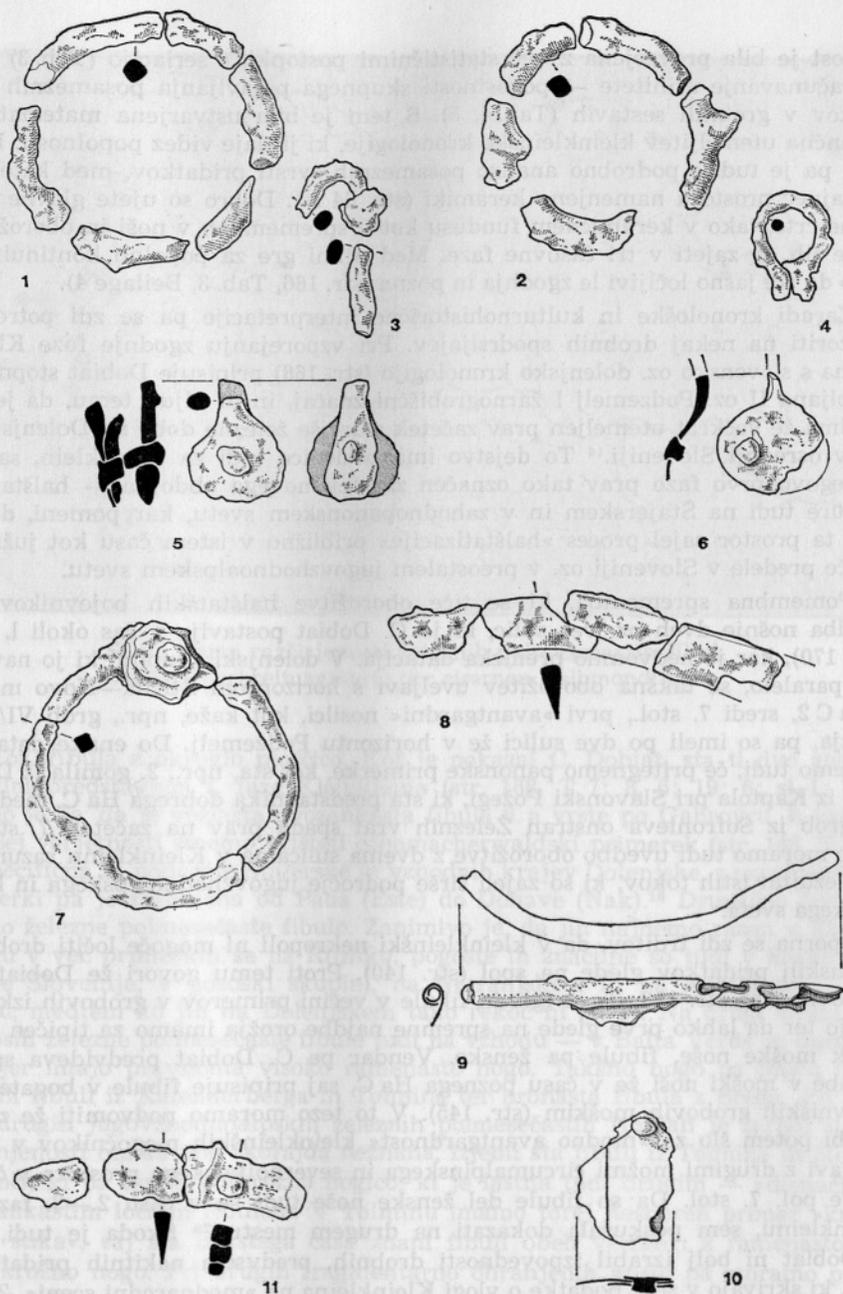

same knežje gomile (Karte 1, 8, T. A 5-A 9).¹⁰ Žal v katalog ni vključena tudi sistematična obdelava knežjih gomil, objavljenih pri W. Schmidu (1933), temveč le maloštevilni fragmenti ohranjene keramike (T. 110) ter v dodatku ponatis že objavljenih kosov (T. A 1—A 9).¹¹ Slabost kataloga pa je, da je opis najdiščnih podatkov o zgradbi gomil oz. grobov in o pokopu povsem lapidaren, tipiziran glede na analizo oblik in načinov pokopavanja (str. 47 ss, Abb. 4, Tab. 1), s čimer se bistveno zmanjša objektivnost podatkov za nadaljnje proučevanje. Tako bo moral vsakdo, kdor bo želel podrobneje proučevati pokopavanje v kleinkleinških gomilah, poseči tudi po prvotni objavi V. Radimskega in J. Szombathyja (1885). Kot zgled upoštevanja in vključitve primarnih virov v katalog naj navedem le dva primera s podobnimi podlagami — Barthov Podzemelj in Sopron-Varhely A. Eibner-Persyjeve.¹²

Zanimive probleme odpira analiza načinov pokopavanja v kleinkleinški nekropoli oz. nekropolah. C. Dobiat je izluščil osem glavnih tipov pokopov. Njihov razvoj bi naj potekal od pokopa v žari (Urnenbestattung) prek pokopa pepela in žganine v »goli« jami (Brandgrubengrab) do žganega groba na nekdanjih tleh, prekritega z gomilo, pri čemer naj bi šlo za počasni, postopni proces uveljavljanja »novih« načinov ob opuščanju »starih« (str. 47 ss, Tab. I, Beilage 4). Nedvomno je za takšno razlago dovolj tehtnih razlogov, vendar se odpira vprašanje, če je kronološki vidik tisti, ki je lahko edini odločilen pri ugotavljanju razlik v pokopih kleinkleinških gomil. Možnosti razlage so še drugačne. Kot sem pokazala na drugem mestu,^{12a} so bile razlike v načinu pokopa odvisne tudi od spola, starosti in stanu pokopanih ter od njihove pripadnosti posameznim (rodovnim) skupnostim, in ne od kronoloških dejavnikov.

Škoda je tudi, da je C. Dobiat pri risanju nekaterih predmetov, zlasti pri drobnih fragmentarno ohranjenih kovinskih kosih nošnje, obupal in jih navedel le v opisnem delu kataloga; tako so ostali nekateri pomembni kosi neopaženi. To velja, npr., za železno polmesečasto fibulo z luknjicami ob robu, v katere so vdeti še posamezni bronasti obročki od verižic iz gomile Ofenmacherwald 43 (sl. 1: 11), za bronasto fibulo s kroglasto odeljenim, profiliranim lokom in fragmenti bronaste vozlaste ovratnice ali fibule iz gomile Höchschusterwald 2 (sl. 1: 8, 9), za dolgonožno nizko ločno bronasto fibulo z narebrenim lokom in nogico fibule, okrašeno z vrezi, iz gomile Tschoneggerfranzl 3 (sl. 1: 6—7), za fibulo s koščeno oblogo, za bronasti ločni fibuli s polnim lokom in za fragment bronastega lasnega obročka ali zapestnice iz gomile Kürbischhansl (sl. 1: 1, 3—5), medtem ko je iz iste gomile na T. 95: 11 narisana drobna čolničasta fibula s prečnim bromom, v resnici pa gre za dolgonožno ločno fibulo z dvema rtoma in nazlebljenim lokom (sl. 1: 2); za bronasto zapestnico iz gomile Forstwald 17 (sl. 1: 10), za bronasti lasni obroč ali zapestnico iz gomile Höchschusterwald 11 (sl. 1: 12), za železne predmete, zlasti nože in šila iz gomil Grellwald (sl. 1: 13—15), Ofenmacherwald 48 (sl. 1: 18—19), Forstwald 22 (sl. 2: 11), ter za železno pasno spono in kavelj iz gomile Leitengritschwald 138 (sl. 1: 16—17) in pa za železne obroče z zankami z ovalnimi okovi od konjske opreme ter fragmente bronaste posode — situle (?) iz gomile Forstwald 21. Pri keramiki naj omenim le to, da se v gomili Grellwald 39 pod inv. št. 7377 nahajajo črepinje neke posode z dulci, katere oblike skoraj ni mogoče identificirati.¹³

Pozornosti vredna je tudi notranja relativna kronologija kleinkleinškega grobnega gradiva, ki je dovolj prepričljiva in uspela (str. 159 ss). Njena objek-

Sl. 2: Kleinklein, pridatki iz gomil: 1—10 Forstwald 21, 11 Forstwald 22. 1—8, 11 železo, 9—10 bron. Vse 1/2.

Abb. 2: Kleinklein, Beigaben aus den Grabhügeln: 1—10 Forstwald 21, 11 Forstwald 22. 1—8, 11 Eisen, 9—10 Bronze. Alles 1/2.

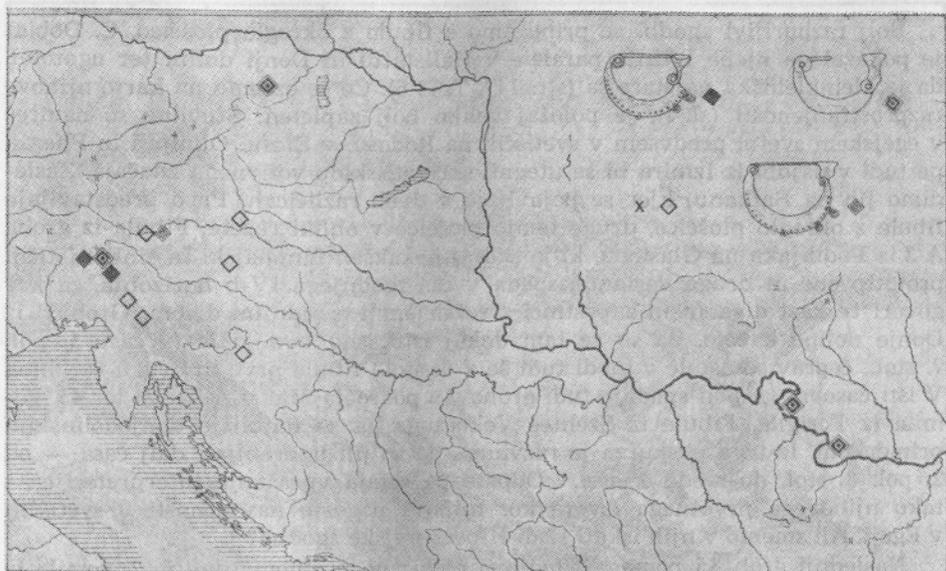
tivnost je bila preverjena z več statističnimi postopki, s seriacijo (Tab. 3) in s preračunavanje afinitete — pogostnosti skupnega pojavljanja posameznih pridatkov v grobnih sestavih (Tab. 4, 5). S tem je bila ustvarjena matematično natančna utemeljitev kleinkleinške kronologije, ki ji daje videz popolnosti. Podprta pa je tudi s podrobno analizo posameznih zvrsti pridatkov, med katerimi je največ prostora namenjeno keramiki (str. 64 ss). Dobro so ujete glavne razvojne črte, tako v keramičnem fundusu kot v spremembah v noši in oborožitvi, ki se jih da zajeti v tri časovne faze. Med njimi gre za popolno kontinuiteto, tako da sta jasno ločljivi le zgodnja in pozna (str. 166, Tab. 3, Beilage 4).

Zaradi kronološke in kulturnohistorične interpretacije pa se zdi potrebno opozoriti na nekaj drobnih spodrseljajev. Pri vzporejanju zgodnje faze Kleinkleina s slovensko oz. dolensko kronologijo (str. 168) pripisuje Dobiat stopnjam Ljubljana II oz. Podzemelj I žarnogrobišni značaj, in to kljub temu, da je bil z njima že večkrat utemeljen prav začetek starejše železne dobe na Dolenjskem oz. v osrednji Sloveniji.¹⁴ To dejstvo ima posledice tudi za Kleinklein, saj je z njegovo prvo fazo prav tako označen začetek novega obdobja — halštatske kulture tudi na Štajerskem in v zahodnopanonskem svetu, kar pomeni, da je tudi ta prostor zajel proces »halštatzacije« približno v istem času kot južneje ležeče predele v Sloveniji oz. v preostalem jugovzhodnoalpskem svetu.

Pomembna sprememba, ki se tiče oborožitve halštatskih bojevnikov, je uvedba nošnje dveh oz. več sulic, ki jo C. Dobiat postavlja v čas okoli l. 600 (str. 170), kar je nedvomno prenikava datacija. V dolenski skupini, ki jo navaja kot paralelo, se takšna oborožitev uveljavi s horizontom Stična—Novo mesto 1/Ha C 2, sredi 7. stol., prvi »avantgardni« nosilci, kot kaže, npr., grob VI/5 iz Brezja, pa so imeli po dve sulici že v horizontu Podzemelj. Do enake datacije pridemo tudi, če pritegnemo panonske primerke, kot sta, npr., 2. gomila iz Dobe in 4. iz Kaptola pri Slavonki Požegi, ki sta predstavnika dobrega Ha C, medtem ko grob iz Sofronieva onstran Železnih vrat spada prav na začetek 7. stol.¹⁵ Tako moramo tudi uvedbo oborožitve z dvema sulicama v Kleinkleinu razumeti kot rezultat istih tokov, ki so zajeli širše področje jugovzhodnoalpskega in karpatkega sveta.

Sporna se zdi trditev, da v kleinkleinški nekropoli ni mogoče ločiti drobnih kovinskih pridatkov glede na spol (str. 140). Proti temu govori že Dobiatova ugotovitev na str. 153, da se igle in fibule v večini primerov v grobovih izključujejo ter da lahko prve glede na spremne najdbe orožja imamo za tipičen pridatek moške noše, fibule pa ženske. Vendar pa C. Dobiat predvideva spremembe v moški noši že v času poznega Ha C, saj pripisuje fibule v bogatejših bojevnških grobovih moškimi (str. 145). V to tezo moramo podvomiti že zato, ker bi potem šlo za »modno avantgardnost« kleinkleinških mogočnikov v primerjavi z drugimi možmi circumpalpskega in severnoitalskega prostora v času druge pol. 7. stol. Da so fibule del ženske noše tudi še v času 2.—3. faze v Kleinkleinu, sem poskušala dokazati na drugem mestu.^{12a} Škoda je tudi, da C. Dobiat ni bolj izrabil izpovednosti drobnih, predvsem nakitnih pridatkov noše, ki skrivajo v sebi podatke o vlogi Kleinkleina na »mednarodni sceni«. Zato nekaj primerov.

Gomili Ofenmacherwald 43 in Höschusterwald 32 imata skupne elemente v železni polmesečasti fibuli, v obeh je še po ena vozlasta, dvozankasta ločna fi-

Sl. 3: Karta razširjenosti železnih polmesečastih fibul.

Abb. 3: Verbreitungskarte der eisernen Halbmondfibeln.

bula oz. fibula z okroglo ploščico. Kot je pokazal C. Dobiat, sta ti dve gomili značilni predstavnici I. faze Kleinkleina (str. 168, T. 7: 8, 6; 19: 6; sl. 1: 11). Znano je že, da je vozlasta dvozankasta fibula 6. a vrste po Gabrovcu, h kateri po vsej verjetnosti smemo prišteti ofenmacherwaldski primerek (str. 146, T. 19: 6), specifična za področje Štajerske in vzhodnih krajev Dolenjske, s posameznimi primerki pa je zastopana od Pada (Este) do Donave (Nak).¹⁶ Drugačno podobo dajejo železne polmesečaste fibule. Zanimivo je, da jih najdemo razen v Kleinkleinu v več primerkih še na Rifniku, pogoste in značilne so tudi v krajih zahodne Slovenije, v posoški skupini, na Notranjskem in na Koroškem — na Bregu, medtem ko jih na Dolenjskem tako rekoč ni (sl. 3). Na drugi strani pa so nosili železne polmesečaste fibule tudi na vzhodu — v Balta Verde in Basarabi, kjer imajo praviloma visoko ramenasto nogo. Takšno nogo pa imata tudi železni fibuli iz Kalenderberga in Tolmina ter bronasta fibula z Brega. Pri večini drugih jugovzhodnoalpskih železnih polmesečastih fibulah je zaradi slabe ohranjenosti oblika nog skorajda neznana, izjemi sta fibuli iz Tolmina in Mosta na Soči, ki pa imata polkrožno nogico, ki je lastna tudi drugim — »domačim« dvozankastim ločnim fibulam. V Tolminu imamo torej nesporen primer »kratkega stika«, saj sta iz istega časa znani fibuli obeh variant: z ramenasto in s polkrožno nogo. Pri drugih fragmentarno ohranjenih kosih pa moramo prav zaradi tolminskega primera pustiti odprto njihovo pripadnost k prvi ali drugi varianti.¹⁷ Vendar ne smemo zanemariti možnost sorodnosti s podonavskimi primerki, zlasti zaradi številnih drugih skupnih elementov, med katerimi je, npr., tudi keramika, okrašena v basarabski maniri.

Bolj razburljivi zgodbi se približamo s fibulo z okroglo ploščico. C. Dobiat je pokazal na njene bližnje paralele v Hallstattu in Donji dolini ter ugotovil, da je kleinkleinška najstarejša (str. 147, T. 7: 6). Če se ozremo na karto njihove razprostranjenosti (sl. 4), je položaj veliko bolj zapleten. Številne so namreč v egejskem svetu, predvsem v svetiščih na Rodosu, v Efesu, Olimpiji in Pherai, pa tudi v najdbi iz Izmiru bi se utegnil skrivati sklop votivnega značaja. Zasedimo jih na Balkanu, kjer se pojavljajo v dveh različicah. Prvo predstavljajo fibule z okroglo ploščico, druge imajo ploščico v obliki rozete. Fibula iz groba A/3 iz Podilijaka na Glasincu, ki je skoraj nekakšen fantazijski in sinkretistični prototip ene in druge variante, spada v čas zgodnjega IV-b horizonta, za kar govori trakast diadem in zapestnici z razširjenim osrednjim delom. Grobovi iz Donje doline kažejo, da so se tam dokaj istočasno uveljavile (v času 1. pol. 7. stol., čeprav so ostale v modi tudi še v 6. stol.) fibule prve in druge variante. V isti časovni razpon spadajo tudi grobovi s področja Mat v Albaniji ter 45. gomila iz Ferigile. Fibule iz Szentes Vekerzuga pa so najbližje donjedolinskim primerkom. Iz tega ekskurza je razvidno, da so jih uporabljali dalj časa — od 2. pol. 8. stol. do srede 6. stol.¹⁸ Odprto pa ostaja vprašanje interpretacije — tako njihovega prvotnega izvora kot njihove pogoste navzočnosti v svetiščih v Egeji. Ali smemo v njih iskati sledi Hiperborejske zgodbe?¹⁹

Naslednji grob, ki pomaga razstirati nakazano problematiko, je 2. gomila iz Höschusterwalda, ki je prav tako zelo bogat ženski grob. Med številnimi fibulami je fragment dvozankaste ločne fibule 8. vrste po Gabrovcu (T. 2: 4), katerih razširjenost je izrazito balkanska, z »izžarevalnim radijem« daleč v Karpatški bazen na eni strani, na drugi strani pa do Egeje, kar priča fibula iz Emporia na Chiosu. Njihova datacija se ne zdi sporna, saj so na celotnem področju znane že v zgodnjem 7. stol., a se obdržijo še v zgodnje 6. stol.²⁰ Pred skorajda nerazrešljiv problem nas postavlja druga fibula iz te iste gomile, ker pač nima ohranjene noge (sl. 1: 8). Podobne so namreč fibule iz srednjeitalskega sveta z dolgo nogo, za katere K. Kilian meni, da so nastale po grških vzorih v zgodnjem 7. stol. Fibule s tako oblikovanim lokom so v številnih različicah nedvomno lastne celotnemu egejskemu svetu, le da imajo drugačno nogo, najbolj običajno visoke asimetrične pravokotne oblike. Posebna varianta teh fibul je znana tudi s področja vzhodnega Balkana in Podonavja — od Dobrudže do Sedmograške.²¹ Čeprav se zdi, da je kleinkleinški primerek zaradi svitkaste profilacije ob sploščeni kroglasti odebelitvi bližji italiskim fibulam, pa dokončno sodbo, h kateri varianti pripada, puščam odprto. Ob glasinaški dvozankasti fibuli 8 vrste po Gabrovcu in fibuli s ploščico pa bi utegnili biti dodatni člen iz verige štajersko-balkanskih-grških zvez.

Podoben problem odpira tudi fibula iz gomile Kürbischhansl, ki ni čolničasta s prečnim rebrom (T. 95: 11), temveč drobna sanguisuga z rtoma ter vzdolžnimi in prečnimi vrezi okrašenim lokom (sl. 1: 2). Podobne srečamo v Mostu na Soči, pa tudi v italiskem svetu, hkrati pa so pogoste v Grčiji, tako so npr. izredno številne v svetišču Enodia v Pherai. K. Kilian razlaga grške primerke v povezavi z italiskimi in jih datira v čas poznega 8. in zgodnjega 7. stol.²²

Med drobnimi zlatimi in koščenimi dragocenostmi iz te gomile so koščki zelo drobnega in fino izdelanega filigrana (T. 95: 8), ki ga je moč primerjati z etruščanskim filigranom na različnem zlatem nakitu. Kot je pred kratkim pokazal W. von Hase, gre za izdelke izredno kakovostnega etruščanskega zlatarstva iz

Sl. 4: Karta razširjenosti fibul s ploščico.

Abb. 4: Verbreitungskarte der Scheibenfibeln.

časa 1. pol. oz. 2. četrt. 7. stol., čeprav vzhodnomediteranske predloge niso izključene.²³ V gomili Kürbischhansl imamo potemtakem opravka z izredno redkimi in dragocenimi kosi, ki dokazujejo zveze s samim »vrhom« etruščanske aristokracije, hkrati pa je zaznati tudi vzhodnjaški — egejski pridih.

V ta sklop spada še gomila Forstwald 59 — Tschoneggerkogel, v kateri se po mojem mnenju ne nahaja posebno dolga železna sulična ost, temveč raženj z rombasto razširjeno konico (str. 144, T. 48: 16). Podobne namreč srečamo v italških grobovih v poznem 8. in 7. stol., kjer so zastopani predvsem v dveh oblikah: s sploščeno rombično konico in z enostavno konično konico. Hkrati so takšni različni znani tudi iz vzhodnomediterranskega sveta.²⁴

Na koncu naj omenim še tezo o grškem impulzu pri pojavu halštatskodobnih oklepov v jugovzhodnoalpskem področju oz. v Kleinkleinu in na Dolenjskem.²⁵ Da datacija najstarejšega kleinkleinškega oklepa iz gomile Hartnermichelkogel I z atenskim mečem časovno sovпада z gomilo Höschusterwald 32 s fibulo z okroglo ploščico, verjetno ni potrebno posebej poudarjati (str. 168, T. A 1: 10).

S temi primeri sem hotela le opozoriti, da je Kleinkleinu pripadala pomembna vloga, kajti ležal je na stičišču vzhodnjaških — egejskih in etruščansko-italjskih interesov. Z nakazanega zornega kota se morda približujemo tudi boljšemu razumevanju t. i. grške komponente v situlski umetnosti Kleinkleina, na katero je opozoril O. H. Frey.²⁶

Kljub temu, da bi opredelitev celotne skupine Kleinklein-Martijanec oz. posolske skupine nedvomno presegala začrtani okvir Dobiatovega dela, pa nam Dobiat vendarle predlaga njeno razprostranjenost, ne da bi jo podrobneje utemeljeval (str. 173 ss, Abb. 20, Fundliste 5). Ker je to prvi obširnejši seznam najdišč te skupine, ni dvoma, da je več kot dobrodošel, zaradi nedorečenosti in pomanjkanja konfrontacije z že obstoječimi mnenji pa morda v določenih točkah problematičen. Nerazumljivo je, npr., prištevanje Brega-Fröga kot edinega, iztrganega iz Koroške, k posolski skupini. Breg-Frög je sicer najbolj eminentno koroško halštatsko najdišče, vendar je bila Koroška v halštatu prav tako poseljena kot, npr., Štajerska, kar nam ilustrira le bežen pogled na Pittionijevo karto iz l. 1954. Ker je Koroška sorazmerno zaključena geografska celota in ker ima tudi njena halštatska kultura svoj specifičen obraz z lokalnimi črtami (drobna svinčena plastika, keramika, pa tudi noša z drugačnimi prevladujočimi tipi fibul in igel, s pasnimi sponami, preslicami itd.), je povsem upravičeno govoriti o posebni koroški halštatski skupini, ki jo je R. Pittioni poimenoval Breg-Frög.²⁷ Vendar ni dvoma, da bi zaslužila moderno objavo in obdelavo. Mejno področje med obema skupinama moramo verjetno iskati v gorskem masivu Golice (Koralpe).

Podobno problematična kot zahodna je tudi vzhodna »meja«. Nagyberky Szalacska leži na Dobiatovi karti povsem osamljena v južnopanonskem svetu, v dolini Kaposza. Kljub temu, da so ostala bližnja najdišča slabo raziskana in objavljena, se jih ne da enostavno spregledati. Razen tega je prav po keramiki (ki je eden izmed glavnih Dobiatovih kriterijev pri kulturnem označevanju oz. določevanju pripadnosti k »posolski« skupini) Szalacska zelo sorodna nekropola Kaptol pri Slavonki Požegi.²⁸ Zakaj torej Nagyberky Szalacska in ne tudi Kaptol? Po drugi strani pa se je C. Dobiat izognil najdiščem v Porabju, ki bi lahko vsaj deloma zapolnila »panonsko praznino in daljavo«. V večini porabskih nekropol je morda keramika res slabše ohranjena in v marsičem sorodna s keramiko iz Soprona oz. kalenderberške skupine, vendar pa je zlasti običaj prilaganja orožja v grobove enak kot na Štajerskem in v Kaptolu.²⁹ Pri iskanju skupnega imenovalca teh panonskih najdišč se verjetno ne smemo omejiti le na posamezne parametre, ker lahko to privede do prehitrega posploševanja. Šele

s podrobno analizo celotnega področja bo morebiti mogoče izluščiti njih označujoče, morda skupne značilnosti.

Nedosledno je predstavljeno tudi južno področje skupine. Spodrsrljaji obstajajo pri kartiranju. Tako gre za eno in ne dve najdišči v naslednjih primerih: v Gornji Radgoni je bila naselbina na grajskem griču, pripadajoče gomile pa v Predgradu in pri opekarni (Abb. 20: 148, 149), na Pošteli je naselbina, pripadajoče gomile pa na Habakuku — na Lepi ravni ter med Razvanjem in Pivolo (Abb. 20: 147, 149);³⁰ pod imenom Griže in Šešče se prav tako skriva več skupin gomil ene in iste nekropole, h kateri spada še grob iz Sv. Lovrenca pri Preboldu, ki pripadajo naselbini na Humu pod Sv. Magdaleno (Abb. 20: 141, 153).³¹ Nejasni so kriteriji, ki so bili za C. Dobiata merodajni, ko je ustvarjal južni del posolbske skupine, zlasti če primerjamo karte: Abb. 20 z Abb. 3 in 2. Na karti najdišč posolbske skupine (Abb. 20) so južno od Drave kartirana naslednja najdišča: Poštela—Pivola, Martijanec, Jalžabet, Sp. Polskava z gomilo na Veleniku, Savinsko s planimi žganimi grobovi ter Griže—Šešče in Legen. Na karti Abb. 3 so vneseni načini pokopavanja, kot pravi podnapis, kjer so izpuščene vse slovenske štajerske gomile razen Gornje Radgone, Poštele in Martijanca, medtem ko so gomile iz Sp. Podlož (Abb. 3: 155)³² kartirane kot plani žgani grobovi. Morda je potrebno omeniti, da se pod Rifnikom (Abb. 3: 151)³³ poleg žganih planih grobov nahaja tudi več skupin halštatskih gomil. Najbolj popoln seznam slovenskih štajerskih najdišč dobimo na karti Abb. 2, katere podnapis zavaja le v tolikšni meri, ker pravi, da gre za seznam vseh halštatskih grobnih najdišč severno od Save, brez pripombe, da so izpuščene postojanke dolenske halštatske skupine, ki segajo prav tako prek Save, kot npr., Vače, Zagorje in Libna, če naštejemo le najbolj slavne. Na tej karti — Abb. 2 — pa so nedvomno kartirana skoraj vsa potencialna najdišča iz slovenske Štajerske, ki pripadajo t. i. posolbski skupini oz. skupini Kleinklein-Martijanec.

¹ V. Radimsky, J. Szombathy, *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 15, 1885, 117 ss.

² W. Schmid, *Prähist. Zeitschr.* 24, 1933, 219 ss.

³ R. Pittioni, *Arch. Austriaca* 22, 1957, 33 ss. S. Gabrovec, v: *Umetnost alpskih ilirov in Venetov* (1962), 4 ss. (*Situlenkunst zwischen Po und Donau* [1962] 57 ss.). O. H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*. Röm. Germ. Forsch. 31, 1969, 68 ss.

⁴ R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes* (1954) 604 ss. Idem, *Urzeit. Geschichte Österreichs* I/1 (1980), 61 ss.; I/2 (1980) 152 ss.

⁵ S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 15—16, 1964—65, 25 ss (= *Germania* 44, 1966, 8, 14).

⁶ O. H. Frey, op. cit. B. Čović, S. Gabrovec, *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie, Recherches et résultats*. VIIIe Congrès de UISPP (1971) 126 ss. S. Gabrovec, v: *Arheološka najdišča Slovenije* (1975) 57. K. Vinski, v *Arheo-*

loška istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Izd. Hrv. arh. društva 2, 1975 (1978), 138 ss. Itd./Usw.

⁷ W. Modrijan, *Schild von Steier, Kl. Schr.* 14, 1973, 9. K. Kaus, *Schild von Steier* 15—16, 1978—79, 49 ss. Cfr. tudi/auch R. Pittioni, *Urzeit. Geschichte Österreichs* I/1 (1980) 61.

⁸ A. Eibner Persy, *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg)*. Wiss. Arb. Burgenland 62 (1980). H. Hencken, *The Iron Age Cemetery of Magdalenska gora in Slovenia*. Bull. Am. School Prehist. Research 32 (1978). B. Teržan, F. Lo Schiavo, N. Trampuž, *Most na Soči (S. Lucia)* II, Kat. in monogr. 23 (1984—85).

⁹ Za Sopron in Most na Soči — cfr. op. 8, für Sopron und Most na Soči — cfr. Anm. 8, za Stično, für Stična: S. Gabrovec, *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa — Smolenice* 1970 (1974) 163 ss. Id., *Zbornik občine Grosuplje* 9, 1977, 119. P. S. Wells, *The Emergence of an Iron Age*

Economy. The Mecklenburg Grave Groups from Hallstatt and Stična. Bull. Am. School Prehist. Research 33 (1981), 93 ss. S. Gabrovec, *Zbornik občine Grosuplje* 12, 1982, 129 ss.

¹⁰ C. Dobiat, *Schild von Steier* 15—16, 1978—79, 57 ss. C. Dobiat, *Kröll-Schmiedkogel, Beiträge zu einem »Fürstengrab« der östlichen Hallstattkultur in Kleinklein (Steiermark).* Kl. Schr. Vorgesch. Seminar Marburg 18 (1985) 63 ss, 29 ss.

¹¹ Cfr. op. 2 in 10, Cfr. Anm. 2 und 10. Za bronasti jeziček z obročkom na T. A 1: 11 pa še, für den Bronzebeschlag mit Ring auf Taf. Al: 11 cfr. noch: S. Gallus, T. Horvath, *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie.* Diss. Pann. II/9 (1939) 105 s, Pl. 50: 1.

¹² F. E. Barth, *Die hallstattzeitlichen Grabhügel im Bereiche des Kutscher bei Podsemel* (Slowenien). *Antiquitas* 3/5 (1969). A. Eibner Persy, op. cit.

^{12a} B. Teržan, *Starejša železna doba na slovenskem Štajerskem.* Kat. in monogr. 25 (1987).

¹³ Dr. W. Angeliju, Naturhistorisches Museum Dunaj, sem dolžna zahvalo za možnost študija gradiva. Namen mojega študija ni bila recenzija ali revizija Kleinkleina, temveč spoznavanje komparativnega gradiva za moje delo o halštatnu na slovenskem Štajerskem. Podatki o predmetih na sl. 1—2 so naslednji / Herrn Dr. W. Angeli, Naturhistorisches Museum Wien, danke ich für die Möglichkeit des Materialstudiums. Der Anlass war nicht die Rezension oder Revision von Kleinklein, sondern das Studium von Vergleichsfunden für meine Arbeit über die Hallstattkultur in der slowenischen Steiermark. Die Angaben über die Gegenstände auf Abb. 1—2 sind wie folgt: Kürbischansl 55637 (sl. 1: 1, 2, 5), 55635 (sl. 1: 3, 4) — cfr. str. 247; Tschoneggerfranzl 3 — 55728 (sl. 1: 6, 7) — cfr. str. 230; Höchschusterwald 2 — 6988 (sl. 1: 8—9) — cfr. str. 203; Forstwald 17 — 55574 (sl. 1: 10) — cfr. str. 219; Ofenmacherwald 43—7020 (sl. 1: 11) — cfr. str. 213; Höchschusterwald 11—7001 (sl. 1: 12) — cfr. str. 204; Grellwald 55—7021 (sl. 1: 13—15) — cfr. str. 246; Leitengritschwald 138 — 55762 (sl. 1: 16—17) — cfr. str. 252; Ofenmacherwald 48 — 7018 (sl. 1: 18—19) cfr. str. 214; Forstwald 21 — 55608 (sl. 2: 1, 2, 4—6), 55606 (sl. 2: 7), 55607 (sl. 2: 8), 55609 (sl. 2: 9—10) — cfr. str. 220; Forstwald 22 — 55628 (sl. 2: 11) — cfr. str. 221.

¹⁴ H. Müller Karpe, *Carinthia* I, 143, 1953 171 ss. S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 15

—16, 1964—65, 32, 44 s (= *Germania* 44, 1966, 24, 42 ss). Id., *Arh. vestnik* 24, 1973 (1975) 338 ss.

¹⁵ S. Gabrovec, *Arh. vestnik* 15—16, 1964—65, 44, T. 6: 1—2. (= *Germania* 44, 1966, 44, Abb. 8: 1—2.) K. Kromer, *Brezje*, *Arh. kat. Slovenije* 2 (1959) T. 18: 1, 3. B. Teržan, *Arh. vestnik* 36, 1985, 77 ss. S. Gallus, T. Horvath, *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie.* Diss. Pann. II/9 (1939) Pl. 63: 6—7. V. Vejvoda, I. Mirnik, *Vjesnik Arh. muz. Zagreb III. ser.* 5, 1971, 183 ss, T. 5: 5. B. Teržan, *Mitt. Arch. Inst. Ung. Akad. Wiss.*, Beiheft 3, 1986, 234 ss. B. Hänsel, *Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau.* Beitr. Ur- u. Frühgesch. Arch. d. Mittelmeer-Kulturraumes 16—17 (1976) 174 ss, T. 68: 5—6.

^{15a} Glej op. 12 a.

¹⁶ S. Gabrovec, *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja* 8, 1970, 5 ss, *Karta* 9 (kjer sta zamenjana znaka: varianta 6 a — štajerska varianta — krožci, risba fibule 6 a pa je postavljena ob kvadratke, kar je napačno / wo die Zeichen verwechselt sind: Variante 6 a = steirische Variante = Kreise, wogegen die Zeichnung der Fibel 6 a zu den Quadraten gestellt ist, was falsch ist). E. Patek, *Materijali* 19, 1981, 189 ss, T. 4.

¹⁷ Najdišča železnih polmesečastih fibul / Fundliste der eisernen Halbmondfibeln:

Balta Verde: D. Berciu, E. Comşa, *Mat. ŝi Cerc. Arh.* 2, 1956, 251 ss, Fig. 61: 3.

Basarabi: T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien.* *PBF XIV/6* (1983), 80, N. 178—179. Breg-Frög; NHMW, neobjavljeno.

Duga gora: D. Balen-Letunić, *Arheološka istraživanja na Karlovačkom i Sisačkom području.* Izd. Hrv. arh. društva 10, 1986, 46, sl. 4: 6.

Kalenderberg: Chr. Pescheck, *Die jungalltätische Kultur im Reichsgau Niederdonau.* Diss. Wien (1942) T. 25: 2—3.

Kleinklein: C. Dobiat 1980, T. 7: 8. Sl. 1: 11.

Križna gora: M. Urleb, *Križna gora pri Ložu.* Kat. in monogr. 11 (1974) T. 3: 21.

Most na Soči: C. Marcheseiti, *Boll. Soc. Adr. d. Sc. Nat. in Trieste* 15, 1893, T. 13: 8. B. Teržan, F. Lo Schiavo, N. Trampuž, *Most na Soči* (S. Lucia) II. Kat. in monogr. 23 (1984—85), T. 130: 13.

Rifnik: F. Stare, *Arh. vestnik* 2, 1951, 185 ss, T. 3: 1.

Šmihel: M. Guštin, *Notranjska. Kat. in monogr.* 17 (1979) T. 39: 5.

Tolmin: D. Svoljšak, *Tolmin. Inv. Arch.* 18 (1974) Y 176: 4, fibula z ramenasto nogo — neobjavljeno / Fibel mit sanduhrförmigen Fuss — unveröffentlicht, Goriški muzej, Nova Gorica.

Za fibulo z ramenasto nogo iz Brega-Fröga / Für die Fibel mit sanduhrförmigem Fuss aus Frög (Breg): K. von Hauser, *Mitt. Zentral. Komm. NF* 17, 1891, 24 ss, Beil. 2: 1. W. Modrijan, *Carinthia* 1 147, 1957, 3 ss, Abb. 4: 2.

¹⁸ Najdišča fibul z okroglo ploščico / Fundliste der Scheibenfibeln: A — fibule z okroglo ploščico / Fibeln mit runder Scheibe:

Donja dolina: Č. Truhelka, *Wiss. Mitt. Bosnien u. Herzegowina* 9, 1904, Fig. 65, 83, T. 40: 3; 71: 1. Z. Marić, *Glasnik Zem. muz. Sarajevo* n. s. 19, 1964, T. 9: 18—19; 13: 5, 6, 10. B. Čović, *Donja dolina. Necropole de l'age du fer.* *Inv. Arch.* 3, 1961, Y 23: 11.

Efes: Chr. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales. Lindiaka* 5 (1926) 274.

Ferigile: T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien.* PBF XIV/6 (1983) 105, T. 34: 309—310.

Hallstatt: K. Kromer, *Das Gräberfeld von Hallstatt* (1959) T. 7: 1.

Ialysos, Rodos: E. Sapouna Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln.* PBF XIV/4 (1978) 113 s, T. 47: 1544—1547, 1549 A.

Izmir: E. Caner, *Fibeln in Anatolien I.* PBF XIV/8 (1983) 47 s, T. 9: 130—137.

Kleinklein: C. Dobiati 1980, T. 7: 6.

Krivodol: T. Bader, op. cit. 105.

Lindos, Rodos: E. Sapouna Sakellarakis, op. cit. 114, T. 47: 1549.

Olimpia: Chr. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales. Lindiaka* 5 (1926) 274.

Potpečine, Glasinac: A. Benac, B. Čović, *Glasinac* II (1957), T. 43: 1—2.

Sopron-Varis: L. Bella, O. Müller, *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 21, 1891, 166 ss, T. 7: 8.

Szentes Vekerzug: M. Parducz, *Acta Arch. Hung.* 4, 1954, 25 ss, Fig. 32: 21—22; 6, 1955 1 s, T. 5: 12; 6: 4; 14: 3.

B — fibule z rozetno ploščico / Fibeln mit Rosettenscheibe:

Donja dolina: Č. Truhelka, *Wiss. Mitt. Bosnien u. Herzegowina* 9, 1904, T. 77: 19. Z. Marić, *Glasnik Zem. muz. Sarajevo* n. s. 19, 1964, T. 9: 20.

Bazje, Mat: S. Islami, *Interaction and Acculturation in the Mediterranean.* *Proc. of 2nd internat. Congress of Medi-*

terranean Pre- and Protohistory. Amsterdam 1980 (1982) 121 ss, Fig. 7, Pl. 2: 18—19, 23—24, 29—30, 40—42.

Burrell: D. Kurti, *Iliria* 7—8, 1977—78, 157 ss, T. 14: 11.

Klos: S. Islami, op. cit., Pl. 3: 22—25.

Suč: S. Islami, op. cit. 129.

Poteidaia: K. Kilian, *Prähist. Zeitschr.* 50, 1975, T. 28: 12.

Sorodna je še fibula iz Podilijaka, Glasinca / Verwandt ist noch die Fibel aus Podilijak, Glasinac: B. Čović, *Glasnik zem. muz. Sarajevo* n. s. 14, 1959, 53 ss, T. 1: 1. Domnevno pa spadajo k fibulam s ploščico še naslednje fibule / Vermutlich gehören zu den Scheibenfibeln noch folgende Fibeln:

Arkades, Kreta: E. Sapouna Sakellarakis, op. cit. 39 s, N. 39.

Paros: E. Sapouna Sakellarakis, op. cit. 39 s, N. 33—35, 42.

Pherai: K. Kilian, *Fibeln in Thessalien.* PBF XIV/2 (1975), 157, N. 1768.

Psychro, Kreta: E. Sapouna Sakellarakis, op. cit. 39 s, N. 36, 40.

Samos: E. Sapouna Sakellarakis, op. cit. 39 s, N. 37—38.

Ialysos, Rodos: E. Sapouna Sakellarakis, op. cit. 40, N. 41.

¹⁹ J. Šašel, v: *Keltoi. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije* (1983) 10 s, 17. P. Schauer, *Jahrb. RGZM* 31, 1984, 606 s, Abb. 1.

²⁰ S. Gabrovec, *Godišnjak. Centar za balkanološka ispitivanja* 8, 1970, 5 ss, Karta 11. T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien.* PBF XIV/6 (1983) 85 ss, T. 49. K. Kilian, *Prähist. Zeitschr.* 50, 1975, 129, T. 83: 1.

²¹ K. Kilian, *Hamburger Beitr. Arch.* III/1, 1973, pos. 6 ss, Karte 4. Chr. Blinkenberg, *Fibules grecques et orientales. Lindiaka* 5, (1926) 96 ss. K. Kilian, *Prähist. Zeitschr.* 50, 1975, 129, T. 81: 2. K. Kilian, *Fibeln in Thessalien.* PBF XIV/2 (1975) 137 ss. E. Sapouna Sakellarakis, *Die Fibeln der griechischen Inseln.* PBF XIV/4 (1978) 85 ss. E. Caner, *Fibeln in Anatolien I.* PBF XIV/8 (1983) 43 ss. T. Bader, *Fibeln in Rumänien.* PBF XIV/6 (1983) 101 ss.

²² B. Teržan, F. Lo Schiavo, N. Trampuž, *Most na Soči (S. Lucia)* II, Kat. in monogr. 23 (1984—85) T. 121: D 3. K. Kilian, *Hamburger Beitr. Arch.* III/1, 1973, Abb. 1: 19—26; 2: 11; Karte 4. K. Kilian, *Fibeln in Thessalien.* PBF XIV/2 (1975) 89 ss, T. 36: 1001—1008; 37: 1015—1022.

²³ W. von Hase, *Jahrb. RGZM* 31, 1984, 278 ss, Liste 7: 12—24, Abb. 18, 19 b, 19 c.

²⁴ P. Stary, *Kl. Schr. Vorgesch. Seminar Marburg* 5, 1979, 40 ss, Abb. 2: a, b, d.

²⁵ P. Schauer, *Jahrb. RGZM* 25, 1978, 129 s.

²⁶ O. H. Frey, *Die Entstehung der Situlenkunst*. Röm. Germ. Forsch. 31, 1969, 68 ss.

²⁷ R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes* (1954) 538, Karte 11, 621 ss. R. Pittioni, *Urzeit. Geschichte Österreichs I/2* (1980) 154 s s cit. lit. / mit zit. Lit.

²⁸ E. Patek, *Arch. Ert.* 103/1, 1976, Fig. 1. E. Patek, *BAR Int. Ser.* 144, 1982, Fig. 23. Cfr. T. Kemenczei, *Folia Arch.* 27, 1976, 203 ss, pos. Abb. 3. V. Vejvoda, I. Mirnik, *Arch. vestnik* 24, 1973 (1975) 592 ss. T. 3: 12—13 ipd.

²⁹ E. Patek, *BAR Int. Ser.* 144, 1982, L. Jenö, *Arch. Ert.* 78, 1951, 36 ss. A. Hor-

vath, *A. Veszprem megyei muzeum közleményei* 8, 1969, 109 ss. B. Teržan, *Hallstatt-Kolloquium Veszprem. Mitt. Arch. Inst. Ung. Akad. Wiss., Beiheft* 3, 1986, 227 ss.

³⁰ S. Pahič, *Arch. vestnik* 17, 1966, 122 ss, Sl. 4. Id., *Časopis za zgodovino in narodopisje n. v.* 10, 1974, 4 ss, Sl. 1. Id., *Okrog Razvanja pred tisočletji. Naši kraji v pradavnini* 2, 1985, 3.

³¹ L. Bolta, V. Kolšek, *Varstvo spomenikov* 7, 1960, 279. L. Bolta *Savinjski zbornik* 1965, 194 ss. M. Hoernes, *Mitt. Anthr. Ges. Wien* 17, 1887, (83). F. Stare, *Arch. vestnik* 6, 1955, 284 ss.

³² M. Tomanič *Jevremov, Ptujski zbornik* 4, 1975, 103 ss.

³³ L. Bolta, *Varstvo spomenikov* 9, 1962—64, 173.

Übersetzung

Kleinklein, ehemals Klein Glein, slowenisch Mala Glinica, bezeichnet nicht nur den wichtigen Fundort im Hügelland oberhalb der Sulm, sondern steht stellvertretend für die Kulturgruppe, die während der älteren Eisenzeit in der Steiermark und Westpannonien verbreitet war.

Die in der Umgebung der vorgeschichtlichen Siedlung auf dem Burgstallkogel gelegenen Grabhügelgruppen zwischen Gleinstätten und Kleinklein zogen schon früh »Schatzgräber« an, erste systematische Ausgrabungen unternahmen V. Radimsky und J. Szombathy in den frühen achtziger Jahren des 19. Jh. Mit ihrer Veröffentlichung wurde Wies (der Name des nahen grösseren Ortes) zur Sammelbegriff für die Grabhügel der weiteren Umgebung.¹ Erst im J. 1933, als W. Schmid die reichen »Fürstengräber« publizierte, trat der Name Klein Glein in den Vordergrund,² der jedoch auch in Verbindung mit der Situlenkunst des Typs Kleinklein — Sesto Calende bekannt wurde.³ Demnach hat auch C. Dobiat bei der modernen Veröffentlichung den Namen Kleinklein völlig berechtigt zur Bezeichnung der Gesamtnekropole verwendet (S. 13 ff, 16 ff).

Ein anderes Schicksal erfuhr »Kleinklein« als Bezeichnung einer Kulturgruppe. R. Pittioni trat in seiner Übersicht der österreichischen Urgeschichte im J. 1954 für die Bezeichnung »Typ Wies« ein, womit er das Gebiet der österreichischen Steiermark erfasste. Im J. 1980 ergänzte er seine Definition mit dem Doppelnamen »Wies-Leoben«, wodurch er die verschiedenen Bestattungssitten und die Abweichungen vor allem im Keramikmaterial innerhalb der Gruppe hervorzuheben suchte. Bei der Beschreibung ihres Verbreitungsgebietes ging er jedoch nicht über die österreichischen Grenzen hinaus.⁴ S. Gabrovec übernahm Pittionis Begriff, als er die Hauptgruppen der südostalpinen Hallstattkultur vorstellte, dehnte ihn aber auf die slowenische Steiermark und Medjimurje aus und fügte den Namen des damals neu erforschten Grabhügels

in Martijanec hinzu: also Gruppe Wies-Martijanec.⁵ Mit der Begründung Wies liege zu weit von den Hügelgruppen um die vorgeschichtliche Siedlung auf dem Burgstallkogel entfernt, blieben einige Autoren beim Begriff »Kleinklein«,⁶ andere zogen den Namen »Sulmtalgruppe« vor.⁷ Letzterer, eine rein geographische Bezeichnung, scheint vor allem deshalb unangebracht, weil er den Begriff der Gruppe auf das Sulmtal einengt und ihren breiten Streubereich nicht genügend berücksichtigt. Dobiats Grund gegen die Verwendung des Namens Kleinklein für die gesamte Kulturgruppe klingt absurd: aus den Fürstengräbern aus Kleinklein selbst sei keine Keramik erhalten, was sie für die Bezeichnung der Gruppe nicht in Betracht kommen lasse (S. 17). Wie dem auch sei, terminologische Diskussionen führen bei der Lösung der Probleme nicht weiter. Neben den bereits vorgeschlagenen Benennungen gibt es noch weitere Möglichkeiten: z. B. steirisch — westpannonische Gruppe.

Durch die moderne Veröffentlichung der Grabhügelnekropolen von Kleinklein und ihre Interpretation, die wir Dobiats verdanken, ist zweifellos eine Lücke in unserer Kenntnis um die südostalpine Hallstattkultur gefüllt. Der Bedeutung dieses Materials war sich Dobiats bewusst, und mit Recht gebührt ihm das Verdienst, Kleinklein der Vergessenheit entrissen und ihm den rechten Platz zugewiesen zu haben, wie er selbst behauptet (S. 13). Dennoch darf nicht übersehen werden, dass Kleinklein das Schicksal der meisten »grossen«, Ende des vorigen Jahrhunderts entdeckten Fundorte teilt, wie z. B. Sopron-Varhely Magdalenska gora, Most na Soči und Este (um nur einige der berühmten aufzuzählen), deren systematische Bearbeitung infolge der Entwicklung des Faches erst im Laufe der letzten Jahrzehnte akut und deshalb aktuell geworden ist,⁸ und letztlich fällt auch Dobiats Bearbeitung in diese Zeit. Im Unterschied zu zahlreichen anderen war die Veröffentlichung von V. Radimsky und J. Szombathy ausnehmend vollständig und entsprach dem damaligen Forschungsstand: sie enthält genaue Beschreibung der Gräber bzw. Grabhügel sowohl mit den Fundumständen als auch den Beigaben, illustriert mit Grundrissplänen einiger Grabhügel sowie einer Auswahl repräsentativer Gegenstände. Wenn Dobiats meint, diese Veröffentlichung biete ein »verfälschtes Bild« (S. 13), so ist dieses Urteil zu negativ in Bezug auf die Entwicklung des Faches und seiner Konzepte. Fraglich ist ferner seine Behauptung, die Grabhügelnekropole von Kleinklein sei die grösste im Südostalpenraum (S. 13), deren Absicht es vermutlich ist, die Bevölkerungskonzentration und damit sein Prestige zu unterstreichen. Wenn ich Dobiats Ansicht rekapituliere, dass in den Grabhügeln von Kleinklein in der Regel nur je eine Person und nur selten mehrere bestattet sind (S. 47), dann hat zwar die Population von Kleinklein zahlenmässig die von Sopron-Varhely übertroffen und dürfte mit jener von Stična vergleichbar sein, doch Most na Soči hätte dagegen schon geradezu »städtische« Ausmasse.⁹ Dennoch bleibt Kleinklein die grösste und bedeutendste Nekropole der Steiermark und Westpannoiens.

Der grosse Vorzug von Dobiats Werk liegt in der Berücksichtigung der geographischen Lage des Fundortes, der natürlichen Umwelt samt geologischen, mineralogischen, pedologischen und klimatischen Gegebenheiten und in dem Versuch, seine wirtschaftlichen Grundlagen zu ermitteln (S. 38 ff). Der Katalog nimmt jedoch zweifellos eine zentrale Stellung ein (S. 202 ff, Taf. 1—113); er

ist systematisch, übersichtlich und gut geschrieben, mit sauberen und korrekten Zeichnungen der Beigaben, wobei die Keramik grösstenteils rekonstruiert ist, und zwar gut. Besonders wertvoll sind die Karten, sowohl die Übersichtskarte des gesamten Fundortes nebst sämtlichen Nekropolen (Karte 1) als auch die genauen Pläne der einzelnen Grabhügelgruppen (Karte 2—8). Auf welche Schwierigkeiten man bei der Materialbearbeitung stossen kann, bezeugt die scharfsinnige Identifikation von Kröll-Schmiedkogel als eines einzigen Fürstengrabes (Karte 1, 8, Taf. A 5—A 9).¹⁰ Leider schliesst der Katalog nicht auch die systematische Bearbeitung der bei W. Schmid (1933) veröffentlichten Grabhügel ein; er führt nur wenige Fragmente der in ihnen enthaltenen Keramik (Taf. 110) sowie im Anhang den Nachdruck der bereits veröffentlichten Exemplare (Taf. A 1—A 9).¹¹ Die Schwäche des Katalogs liegt in der Beschreibung der Fundumstände, des Aufbau der Grabhügel bzw. Gräber und der Bestattungsweise, die typisiert ist (S. 47 ff, Abb. 4, Tab. 1), wodurch die Objektivität der Angaben für das weitere Studium gemindert wird. So wird jeder, der die Bestattungsweise in den Grabhügeln von Kleinklein genauer erforschen möchte, auch weiterhin zur Erstveröffentlichung von V. Radimsky und J. Szombathy (1885) greifen müssen. Als Vorbild für eine detaillierte und objektive Vorlage primärer Quellen in einem Katalog seien nur zwei Beispiele genannt: Podzemelj von F. E. Barth und Sopron-Varhely von A. Eibner-Persy.¹²

Interessante Probleme eröffnet die Analyse der Bestattungssitten in den Nekropolen von Kleinklein. C. Dobiak unterschied acht Bestattungsformen. Ihre Grundentwicklung soll von Urnengrab über das Brandgrabengrab bis zum Brandflächengrab auf dem ehemaligen, mit dem Grabhügel überdeckten Boden verlaufen sein, wobei die Ablösung »alter« durch »neuer« Bestattungssitten allmählich vor sich gegangen sein soll (S. 47 ff, Taf. I, Beilage 4). Ohne Zweifel gibt es für eine derartige Deutung genügend Gründe, doch stellt sich die Frage, ob allein das chronologische Moment bei der Feststellung von Unterschieden in der Anlage der Bestattungen massgebend ist. Es bestehen auch noch andersartige Deutungsmöglichkeiten. Wie ich an anderer Stelle nachgewiesen habe,^{12a} waren die Unterschiede in der Bestattungsweise auch von Stand, Geschlecht und Alter der Verstorbenen sowie seiner Zugehörigkeit zu bestimmten Sippen-gemeinschaften abhängig.

Ferner ist zu bedauern, dass Dobiak auf das Zeichnen mancher Gegenstände, vornehmlich der kleinen, fragmentarisch erhaltenen metallenen Trachtzubehörstücke verzichtete und sie nur im beschreibenden Teil des Kataloges auf-führte; dadurch sind einige wichtige Beigaben nicht entsprechend berücksich-tigt worden. Dies gilt in folgenden Fällen: eine eiserne Halbmondfibel mit Löchern am Rand, in die noch einzelne Bronzeringe der Kettchen eingefädelt sind (Grabhügel Ofenmacherwald 43: **Abb. 1:** 11); eine Bronzefibel mit pro-filierter Kugel im Bügel und die Fragmente eines bronzenen geknoteten Hals-rings oder einer Fibel aus dem Grabhügel Höchschusterwald 2 (**Abb. 1:** 8, 9); eine bronzene Sanguisugafibel mit gedrücktem, geripptem Bügel und ritzver-ziertem Fuss aus dem Grabhügel Tschoneggerfranzl 3 (**Abb. 1:** 6—7); eine Fibel mit Knochenbügelbesatz, zwei Bogenfibeln aus Bronze und das Fragment eines bronzenen Haar- oder Armreifs aus dem Grabhügel Kürbsichhansl (**Abb. 1:** 1, 3—5), während aus demselben Grabhügel auf Taf. 95: 11 eine kleine Kahn-

fibel mit Querrippe abgebildet wird, es sich tatsächlich aber um eine Bogenfibel mit erweitertem, ritzverziertem Bügel handelt (**Abb. 1: 2**); ein Bronze-armreif aus dem Grabhügel Forstwald 17 (**Abb. 1: 10**); ein bronzener Haar- oder Armreif aus dem Grabhügel Höchschusterwald 11 (**Abb. 1: 12**); Eisen-gegenstände (Messer und Ahlen) aus den Grabhügeln Grellwald 55 (**Abb. 1: 13—15**), Ofenmacherwald 48 (**Abb. 1: 18—19**), Forstwald 22 (**Abb. 2: 11**); eiserne Gürtelschnalle und Haken aus dem Grabhügel Leitengritschwald 138 (**Abb. 1: 16—17**); Eisenringe mit Ösen und ovalen Beschlägen von Pferdegeschirr und Fragmente eines Bronzegefäßes (Situla?) aus dem Grabhügel Forstwald 21 (**Abb. 2**). Bei der Keramik sei erwähnt, dass sich im Grabhügel Grellwald 39 unter der Inv. Nr. 7377 die Scherben eines Schnabelgefäßes befinden, dessen Form sich fast nicht identifizieren lässt.¹³

Aufmerksamkeit verdient die relative Chronologie des Gräbermaterials aus Kleinklein, die genügt überzeugend ist (S. 159 ff). Ihre Objektivität wird durch mehrere statistische Verfahren mittels Seriation (Tab. 3) und Berechnung der Affinität (Tab. 4, 5) überprüft, wodurch die Kleinklein-Chronologie mathematisch begründet wird, und den Anschein erweckt, als ob sie vollständig wäre. Überdies stützt sie die eingehende Analyse der einzelnen Beigabegattungen, wobei die Keramik den grössten Raum einnimmt (S. 64 ff). Die Grundlinien der Entwicklung sind erfasst, sowohl im Keramikfundus als auch in den Trachtveränderungen und der Bewaffnung, die sich mit drei Zeitphasen erfassen lassen. Diese folgen so kontinuierlich aufeinander, dass nur die frühe und die späte klar zu trennen sind (S. 166, Taf. 3, Beilage 4).

Wegen der chronologischen und kulturhistorischen Interpretation scheint es jedoch notwendig auf einige fragliche Stellen aufmerksam zu machen. Beim Vergleichen der Frühphase von Kleinklein mit der slowenischen bzw. der Dolenjsko-Chronologie (S. 168) schreibt Dobiati den Stufen Ljubljana II bzw. Podzemelj I einen Urnenfeldkulturcharakter zu, obwohl mit diesen Stufen schon öfters gerade der Beginn der älteren Eisenzeit in Dolenjsko bzw. in Zentralslowenien begründet worden ist.¹⁴ Diese Tatsache hat auch für Kleinklein Folgen, denn mit dessen erster Phase wird gleichfalls der Beginn eines neuen Zeitalters — der sog. Hallstattkultur — auch in der Steiermark und in Westpannonien bezeichnet, was bedeutet, dass dieser Prozess auch in diesen Raum ungefähr zur gleichen Zeit wie die südlicher gelegenen Bereiche Sloweniens bzw. der übrigen Südostalpenwelt erfasst hatte.

Eine wichtige, die Bewaffnung der hallstattischen Krieger betreffende Veränderung ist die Einführung von zwei oder mehr Lanzen im Grabverband, die C. Dobiati in die Zeit um das J. 600 setzt (S. 170), was zweifellos eine zu niedrige Datierung ist. In der Dolenjsko Gruppe, die er als Parallele anführt, kommt eine derartige Bewaffnung mit dem Horizont Stična—Novo mesto 1/Ha C 2 auf, inmitten des 7. Jh., ja sogar schon im Horizont Podzemelj, wie z. B. Grab VI/5 aus Brezje nachweist. In die gleiche Zeit datieren die pannonischen Beispiele: der zweite Grabhügel aus Doba und der vierte aus Kaptol bei Slavonska Požega, die Vertreter des fortgeschrittenen Ha C sind, wogegen das Grab aus Sofronievo jenseits des Eisernen Tores gerade an den Beginn des 7. Jh. gehört.¹⁵ Demnach ist auch die Einführung der Bewaffnung mit zwei Lanzen in Kleinklein als Resultat derselben Strömungen aufzufassen, die den übrigen Südostalpen- und Karpatenraumes erfassen.

Strittig ist die Behauptung, dass sich in der Nekropole von Kleinklein die kleinen Metallbeigaben nicht hinsichtlich ihrer geschlechtspezifischen Aussage unterscheiden lassen (S. 140). Dagegen spricht schon Dobiats eigene Feststellung auf S. 153, dass Nadeln und Fibeln sich in den Gräbern meist ausschliessen und erstere in Hinblick auf die Begleitfunde von Waffen als typischer Bestandteil der Männertracht angesehen werden dürfen, Fibeln dagegen der Frauentracht angehören. C. Dobiat sieht Veränderungen in der Männertracht schon im Laufe des späten Ha C, schreibt er doch die Fibeln der reicheren Kriegergräber den Männern zu (S. 145). Diese These von der »modischen Fortschritt« der führenden Schicht von Kleinklein im Vergleich zu den übrigen Männern des zirkumalpinen und das norditalischen Raumes in der zweiten Hälfte des 7. Jh. ist zu bezweifeln. Dass Fibeln auch noch in der Zeit der 2.—3. Phase in Kleinklein Teil der Frauentracht sind, werde ich an anderer Stelle zu belegen suchen.^{15a}

Ferner ist zu bedauern, dass C. Dobiat die Schmuckstücke nicht entsprechend hinsichtlich ihrer weitreichenden Verbindungen erörtert hat. Deswegen einige Beispiele: die Grabhügel Ofenmacherwald 43 und Höchschusterwald 32 haben eiserne Halbmondfibel gemeinsam, ausserdem führen beide noch je eine Fibel (zweischleifige Knotenfibel bzw. Scheibenfibel). Wie C. Dobiat nachgewiesen hat, sind beide Grabhügel charakteristische Vertreter der I. Phase von Kleinklein (S. 168, T. 7: 8, 6; 19: 6; **Abb. 1:** 11). Es ist schon bekannt, dass die zweischleifige Knotenfibel des Typs 6 a nach Gabrovec, zu der höchstwahrscheinlich das Exemplar aus Ofenmacherwald zuzuzählen ist (S. 146, Taf. 19: 6), für den Bereich der Steiermark und der Ostgebenden von Dolenjsko charakteristisch ist, und weiter bis Este und zur Donau (Nak) streut.¹⁶ Ein anderes Bild bieten die eisernen Halbmondfibeln. Interessanterweise kommen sie mit mehreren Exemplaren auch in Rifnik vor, häufig sind die überdies in den westslowenischen Gegenden, in der St. Lucia-Gruppe, in Notranjsko und in Kärnten, während sie in Dolenjsko (bis jetzt) fehlen (**Abb. 3**). Andererseits erscheinen eiserne Halbmondfibeln im Osten (Balta Verde und Basarabi), wo sie in der Regel einen sanduhrförmigen Fuss besitzen. Einen ähnlichen Fuss haben auch die eisernen Fibeln aus Kalenderberg und Tolmin sowie die Bronzefibel aus Frög (Breg). Bei den meisten übrigen südostalpinen eisernen Halbmondfibeln ist die Fussform infolge des schlechten Erhaltungsstandes nahezu unbekannt, ausgenommen die Fibeln aus Tolmin und aus Most na Soči, die jedoch einen halbkreisförmigen Fuss besitzen, der auch bei anderen »einheimischen« zweischleifigen Bogenfibeln erscheint. In Tolmin gibt es aus derselben Zeit Fibeln beider Varianten: mit sanduhrförmigem Fuss und mit halbkreisförmigem Fuss. Bei den übrigen fragmentarisch erhaltenen Stücken bleibt aufgrund des Tolmin-Exemplars ihre Zugehörigkeit zur ersten oder zweiten Variante offen.¹⁷ Wir dürfen auch nicht die Möglichkeit der Verwandtschaft mit den donauländischen Exemplaren ausser Acht lassen, vor allem wegen zahlreicher anderer gemeinsamer Formen, zu denen auch die sog. Basarabi Keramik zählt.

Aufregender ist die Angelegenheit mit der Scheibenfibel. C. Dobiat wies auf nahe Parallelen in Hallstatt und Donja dolina hin und stellte fest, dass das Stück aus Kleinklein am ältesten ist (S. 147, Taf. 7: 6). Ihre Verbreitung (**Abb. 4**) erstreckt sich über ein weites Gebiet: sie sind zahlreich in der ägäischen Welt vertreten, besonders in den Heiligtümern von Rodos, Ephesos, Olympia, Pherai und auch der Fund von Izmir könnte Votivcharakter besitzen. Auf dem Balkan

kommen sie in zwei Varianten vor: Rundscheibenfibeln und solche mit rosettenförmiger Scheibe. Die Fibel aus Grab A/3 aus Podiljak (Glasinac), ein phantasievoller Prototyp gehört in die Zeit des frühen IV — b Horizontes, wofür das Banddiadem und die zwei Armreife mit verbreitetem Mittelteil sprechen. Die Gräber von Donja dolina zeigen, dass dort Fibeln der ersten und zweiten Variante während des 7. Jh. zur Geltung kamen, obgleich sie auch noch im 6. Jh. getragen wurden. In dieselbe Zeit datieren die Gräber aus der Region Mat in Albanien und der 45. Grabhügel aus Ferigile. Die Fibeln aus Szentes Vekerzug stehen den Exemplaren aus Donja dolina am nächsten. Aus diesem Exkurs ist zu ersehen, dass sie längere Zeit, von der zweiten Hälfte des 8. Jh. bis Mitte des 6. Jh. — in Verwendung waren.¹⁸ Offen bleibt hingegen die Frage nach ihrer Herkunft und ihrer Häufigkeit in den ägäischen Heiligtümern. Sind vielleicht in diesen Fibeln Spuren der Hyperboreer verborgen?¹⁹

Um ein weiteres reiches Frauengrab, dem unser Interesse gilt, handelt es sich bei Grabhügel 2 aus Hörschusterwald. Unter den zahlreichen Fibeln befindet sich das Fragment einer zweischleifigen Bogenfibel des Typs 8 nach Gabrovec (Taf. 2: 4), der vorwiegend auf dem Balkan verbreitet ist und von dort bis ins Karpatenbecken und in die Ägäis (Fibel aus Emporion auf Chios) streut. Ihre Datierung ist gesichert, überall erscheinen sie schon im frühen 7. Jh. und halten sich noch bis ins frühe 6. Jahrhundert.²⁰ Problematisch ist die Beurteilung der zweiten Fibel dieses Grabhügels, deren Fuss nicht erhalten ist (**Abb. 1: 8**). Ihnen stehen mittelitalische Fibeln mit langem Fuss nahe, die K. Kilian im frühen 7. Jh. nach griechischen Vorbildern entstanden sieht. Fibeln dieser Art sind in verschiedenen Varianten im gesamten ägäischen Raum verbreitet, nur besitzt ihr Fuss eine andere Form, er ist asymmetrisch rechteckig. Eine Sondervariante dieser Fibeln ist aus dem Bereich des Ostbalkans und des Donauraumes bekannt.²¹ Obwohl das Exemplar aus Kleinklein wegen seiner wulstartigen Profilierung bei abgeplatteter, kugelförmiger Verdickung den italischen Fibeln näher zu stehen scheint, ist die Frage, welcher Variante es letztlich angehört, nicht sicher zu lösen. Neben der zweischleifigen Fibel des Typs 8 nach Gabrovec, und der Scheibenfibel dürfte sie ein weiteres Glied der steirisch-balkanisch-griechischen Verbindungen sein.

Zu einem ähnlichen Problem führt uns die Fibel aus dem Grabhügel Kürbischhansl, bei der es sich nicht um eine Kahnfibel mit Querrippe (Taf. 95: 11) sondern um eine kleine Sanguisugafibel mit erweitertem mit Längs- und Querrippe verziertem Bügel handelt (**Abb. 1: 2**). Es gibt sie in Most na Soči, im Italien und in Griechenland, so z. B. sehr zahlreich im Tempel Enodia in Pherai. K. Kilian sieht die griechische Beispiele im Zusammenhang mit den italischen und datiert sie ins späte 8. und frühe 7. Jahrhundert.²²

Unter den kleinen Kostbarkeiten aus Gold und Knochen aus diesem Grabhügel befinden sich Stückchen sehr dünnen und fein ausgearbeiteten Filigrans (T. 95: 8), der Analogien bei etruskischem Goldschmuck findet. Wie W. von Hase kürzlich nachwies, handelt es sich um Erzeugnisse der hochstehenden etruskischen Goldschmiedekunst aus der ersten Hälfte bzw. des zweiten Viertels des 7. Jh., wenn auch ostmediterrane Vorlagen nicht auszuschliessen sind.²³ Demnach enthält der Grabhügel Kürbischhansl ausserordentlich seltene und kostbare Stücke, welche Verbindungen zur etruskischen Oberschicht belegen,

zugleich aber ostmediterran-ägäischen Einfluss verraten, der eventual über Etrurien wirkte.

In diesem Zusammenhang gehört auch der Grabhügel Forstwald 59 — Tschoneggerkogel mit einem Bratspiess mit rhombisch verbreiteter Spitze (bischer als eiserne Lanzenspitze betrachtet) (S. 144, T. 48: 16). Ähnliche Stücke sind aus italischen Gräbern des späten 8. und 7. Jh. bekannt, wo sie vorwiegend in zwei Formen auftreten: mit abgeplatteter rhombischer oder einfacher konischer Spitze. Derartige Bratspiesse sind bis in den ostmediterranen Bereich verbreitet.²⁴

In diesem Zusammenhang sei auch noch die These von griechischen Einfluss bei Aufkommen der hallstattzeitlichen Panzer im Südostalpengebiet (Kleinklein und Dolenjsko) hingewiesen.²⁵ Der älteste Panzer aus Kleinklein (Grabhügel Hartnermichelkogel I) mit Antenneschwert fällt zeitlich mit dem Grabhügel Höschusterwald 32 (Scheibenfibel) zusammen (S. 168, Taf. A 1; 10).

Mit diesen Beispielen wollte ich nur auf die Lage Kleinkleins am Berührungspunkt ostmediterran-ägäischer und etruskisch-italischer Enflüsse hinweisen. Vielleicht gelangen wir auf diesem Weg auch zu einem besseren Verständnis der sog. griechischen Komponente in der Situlenkunst von Kleinklein, auf die O. H. Frey hingewiesen hat.²⁶

Die Definition der Kleinklein-Martijanec- bzw. Sulmtalgruppe geht zwar über den Rahmen von Dobiats Arbeit hinaus, dennoch legt er eine Verbreitungskarte vor, ohne sie aber genauer zu begründen (S. 173 ff, Abb. 20, Fundliste 5). Willkommen ist dieses erste umfangreichere Fundortverzeichnis dieser Gruppe zweifellos, doch bietet es auch Schwachstellen: so ist. z. B. unverständlich, dass Frög (Breg) als einziger Fundort aus Kärnten zur Sulmtalgruppe gezählt wird. Frög (Breg) ist zwar der wichtigste hallstattische Fundort Kärntens, doch war diese Region in der Hallstattzeit ebenso besiedelt wie z. B. die Steiermark, was schon ein fluchtiger Blick auf Pittionis Karte aus dem Jahre 1954 zeigt. Da Kärnten eine geographische Einheit darstellt und auch die dort verbreitete Hallstattkultur spezifische Züge besitzt (Kleinplastik aus Blei, Keramik, andere Fibel- und Nadeltypen, Gürtelschnallen, Spindeln usw.), ist es berechtigt von einer eigenen Hallstattgruppe Kärntens zu sprechen, die R. Pittioni Frög (Breg) benannte.²⁷ Sie würde zweifellos eine moderne Veröffentlichung und Bearbeitung verdienen. Das Grenzgebiet zwischen beiden Gruppen ist vermutlich im Bergmassiv Koralpe (Golica) zu suchen.

Ähnlich problematisch wie die westliche »Grenze« von Dobiats Sulmtalgruppe ist auch deren östliche. Nagyberky Szalacska liegt vereinzelt im südpannonischen Gebiet. Auch wenn die nahen Fundorte schlecht erforscht und veröffentlicht geblieben sind, dürfen sie nicht einfach übersehen werden. Gerade die Keramik (eines der Grundkriterien Dobiats für die Zugehörigkeit zur Sulmtalgruppe) der Nekropole von Szalacska ist der aus Kaptol bei Slavonska Požega sehr verwandt.²⁸ Warum als Nagyberki Szalacska und nicht auch Kaptol? Andererseits hat aber Dobiats die Fundorte im Raabgebiet, die zumindest teilweise die »Leere« in pannonischen Raum ausfüllen würden, beiseite gelassen. In den meisten Nekropolen des Raabgebietes ist die Keramik zwar schlechter erhalten und in mancherlei Hinsicht der Tonware aus Sopron bzw. der Kalenderberggruppe verwandt, doch kehrt der Brauch der Waffenbeigabe in der Steiermark und in Kaptol wieder.²⁹ Bei der Suche nach Ge-

RAJKO LOŽAR

(1904—1985)

4. januarja 1985 je umrl v emigraciji, v Ameriki, Rajko Ložar, med obema vojnama kustos za arheologijo v Narodnem muzeju v Ljubljani. Po odhodu W. Schmida leta 1909 v Gradec je Narodni muzej z Ložarjem prvič zopet dobil arheologa, ki se je lahko prvenstveno posvečal arheologiji, stroki, ki je po svojem gradivu v Narodnem muzeju še vedno prvenstveno zastopana. Predvsem pa je stroka, ki je nastala, rasla in se razvijala v muzeju, zopet dobila svojega strokovnjaka. Ko sem ob 150-letnici Narodnega muzeja pisal o zgodovini arheologije v Narodnem muzeju, sem po pravici napisal, da je ta, vsaj do l. 1945, v veliki meri tudi zgodovina slovenske arheologije.

Ko se tako spominjamo del R. Ložarja, pišemo tudi eno izmed glavnih poglavij slovenske arheologije med obema vojskama. V tem kratkem, malo že zapoznelem zapisu, seveda ne bo izčrpana, prav pa je, da se v tem času, ko se je po letih samega optimizma začela pojavljati tudi beseda kriza, kadar govorimo sami o sebi, spomnimo na ljudi, ki so delali še v vseh drugače težkih okoliščinah.

Rajko Ložar se je rodil 29. avgusta 1904 v Ljubljani. V ljudsko šolo je hodil v letih 1910—1914, in sicer v Mestno deško vadnico, maturiral je na klasični gimnaziji osem let pozneje, 22. julija 1922. Bil je med prvimi študenti mlade ljubljanske univerze, kjer je v letih 1922—1925 pet semestrov poslušal umetnostno zgodovino pri Izidorju Cankarju in Vojeslavu Moletu; pri zadnjem in hon. prof. Mantuaniju pa tudi klasično arheologijo. Poleg je bil tudi slušatelj prof. Fr. Vebra. Vpliv njegove filozofije se pozna tudi pri njegovem delu, in sicer v literarni kritiki. L. 1925 je na pobudo svojih ljubljanskih učiteljev odšel na Dunaj; I. Cankar je že tedaj mislil na mesto v Narodnem muzeju. »*Naučili se ne boste mnogo več, imeli boste pa na razpolago boljše knjižnice,*« mu je rekel I. Cankar. Na Dunaju je študiral pri prof. E. Reischu in E. Löwyju (ki ju je poslušala že velika slovenska umetnostnozgodovinska trojica — Cankar, Stele, Mole), pri prof. R. Egerju in A. Schoberju klasično arheologijo, umetnostno zgodovino pa pri J. Schlosserju in K. M. Swobodi. V osmem semestru je namesto umetnostne zgodovine vpisal O. Menghina, pri katerem je poslušal njegove Kulturkreise der Urzeit. Tudi na Dunaju je poslušal filozofijo (pri R. Reiningerju in H. Gomperzu). Promoviral je 22. julija 1927 z disertacijo *Studien zu den römischen Sarkophagen von Noricum und Pannonien*, ki se je je lotil na nasvet takratnega docenta A. Schobra.

Novembra 1928 je bil nastavljen kot kustos-pripravnik (za vodstvo vse arheologije) v Narodnem muzeju in postal po državnem strokovnem izpitu l. 1931 kustos. Istočasno je vodil knjižnico Narodnega muzeja in grafični kabinet (do nastavitve knjižničarja St. Juga l. 1938, do 1930 je delal v knjižnici honorarno tudi prof. Ferdo Kozak). V tem času je vodil tudi Numizmatični kabinet (vsaj formalno, v numizmatiki sicer ni delal). Leta 1940 je zaprosil za privatno docenturo, jo takoj dobil, vendar se ji je kmalu odpovedal.

L. 1940 je postal ravnatelj Etnografskega muzeja (do 1943 kot vršilec dolžnosti). V maju 1945 se je umaknil na Koroško in bil v letih 1946—49 profesor

na slovenski gimnaziji (Displaced Persons Camp v Peggez/Lienzu oz. v Spittalu), v letih 1949—50 tudi ravnatelj slovenske gimnazije in nadzornik vsega šolstva v omenjenem taborišču.

S Koroške je emigriral v Ameriko, kjer je najprej delal kot inšpektor materiala v tovarni. Od 1956 do 1969, ko je stopil v pokoj, je bil direktor Mestnega muzeja v Manitowocu (Wiss). Po svoji upokojitvi je večkrat prišel na Koroško, kjer je tudi etnografsko raziskoval. Iz tega časa je tudi več njegovih razprav, ki jih je objavil v Mostu, Meddobju, Glasu Korotana in drugod. V svojo ožjo domovino se ni nikoli vrnil, čeprav bi se lahko že s Koroške, pred svojim odhodom v Ameriko.

Ložarjevo zanimanje za umetnostno zgodovino sega že v gimnazijo. Zraslo je ob veliki osebnosti I. Cankarja, ki je, tako kot V. Mole, večkrat prihajal predavat dijakom klasične gimnazije kar na njihovo šolo. Tako je navdušil za umetnostno zgodovino tudi Ložarja, ki je nato hodil že kot sedmošolec poslušat tudi njegova univerzitetna predavanja. I. Cankar je bil njegov glavni univerzitetni učitelj, ob katerem je stal V. Mole nekoliko v senci. Zanimivo pa je, da je Ložar pogrešal obravnave domačega gradiva in zameril, da niso dali muzejskemu ravnatelju Mantuaniju, ki je predaval honorarno, na univerzi pomembnejšega mesta. Izgledi za službo so bili minimalni, v perspektivi je bila le arheološka služba v muzeju, zato je I. Cankar svetoval Ložarju, da gre študirat v Gradec k W. Schmidu. Ložar se je vseeno odločil za Dunaj, vendar je tudi tu šele v sedmem semestru postavil na prvo mesto arheologijo in prevzel disertacijo pri docentu A. Schobru. Ta je želel, da bi podobno, kot je on obdelal nagrobnike v Noriku in Panoniji (*Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*. Sonderschriften d. Ö. A. I. 10, 1923). V zvezi s svojo disertacijo je opravil tudi večja študijska potovanja v severno Italijo, Madžarsko, Hrvaško in Srbijo. Težišče njegove obravnave je bilo v obdelavi ornamenta, ne pa figurlike, predvsem pa je skušal utemeljevati svoje nove poglede v interpretaciji. Ni pa se lotil niti motivike, še manj napisov in zgodovinske interpretacije. Ker ni imel štípendije, se mu je očitno mudilo in je želel disertacijo čimprej končati. Sam pravi, da jo je predložil v tako zanikrni obliki in s toliko tipkopisnimi napakami, da bi jo morali profesorji odkloniti. Očitno pa jim je bil všeč Ložarjev samostojen teoretični prijem. Svojo disertacijo je uporabil v svoji študiji *Ornamenti noriško-panonske kamnoseške industrije* (ČZN 29, 1934).

Študijskih let na Dunaju Ložar seveda ni posvetil le arheologiji v ožjem smislu. Njegova zanimanja so bila široka, pod Cankarjevim vplivom še vedno pretežno umetnostnozgodovinska, čeprav se je z njegovimi nazori delno že razhajal, kakor kaže njegova kritika *Sistematike stila*, ki je izšla v Času 1928. Veliko je bilo tudi njegovo zanimanje za moderne umetniške smeri, kar kaže prav tako njegova že na Dunaju napisana kritika *Kaj hočejo v Domu in svetu* (1927). Veliko je hodil in študiral po muzejih, posebno umetnostnozgodovinskih, in gledaliških. Zanimivo in tipično je, da v svojih spominih kakega obiska Naravoslovnega muzeja, v katerem je bilo množično razstavljeno slovensko gradivo, s katerim se je moral pozneje na bodočem službenem mestu, v prvi vrsti ukvarjati, sploh ne omenja.

Po odsluženju vojaškega roka, je v jeseni 1928 nastopil službo v Narodnem muzeju. Začel je, kot pripoveduje sam, tako, da mu je ravnatelj Mal porinil

v roke prve odtise knjige Slovinci v desetletju 1918—1928, katere urednik je bil, in moral je opraviti jezikovne in tiskovne korekture. S tem hočem reči, da je bilo delo edinega arheološkega kustosa zelo široko. Poleg celotnega arheološkega dela je imel na skrbi predvsem knjižnico (tudi obiske) in njeno zamenjavo — s ponosom pove v svojih spominih, da je povečal zamenjavo od 130 na 280 enot —, njegovo glavno delo pa je bilo predvsem varstveno-spomeniško. Arheologija namreč ni sodila v resor Spomeniškega urada, ki ga je vodil Fr. Stele in pozneje F. Mesesnel, ampak neposredno pod muzej. To je pomenilo seveda veliko letanja po terenu, od koder so, in to od vsepovsod, prihajala poročila o novih najdbah. Predvsem velja to že za samo Ljubljano. Tu se je v teh letih razmahnila gradbena dejavnost, kar je pomenilo tudi poseg v rimsko Emono, bodisi v samo naselje, še več pa v njene nekropole. Vse to je reševal R. Ložar. O njegovem tovrstnem delu govore predvsem njegova poročila o delu Arheološkega odelka, ki jih je v začetku redno objavljval v muzejskem Glasniku (GMDS). Razumljivo je, da svojih zaščitnih izkopavanj ni mogel razširiti v večjo kontrolno akcijo ali sistematično izkopavanje. Prvič ni bilo nobenega spomeniškega oz. muzejskega zakona, ki bi mu za to dal pravico, niti ni imel sam za to časa, ne dovolj sodelavcev. To lahko seveda pogosto obžalujemo, nad tem pa se je pogosto jezil in pritoževal že tudi Ložar sam. Predvsem se je boril, da bi prišlo do sprejetja spomeniškega oz. muzejskega zakona, ki ga pa stara Jugoslavija ni mogla izpeljati. Od njegovih večjih terenskih posegov, ki se jih je loteval predvsem pozneje, moramo omeniti, poleg Ljubljane, izkopavanja na Gradišču pod Slivnico pri Cerknici (l. 1935, kopano za predstavitev srednjeevropskim arheologom VI. študijskega potovanja, ki so na svojem potovanju obiskali tudi Slovenijo), izkopavanje gomile v Stični l. 1936, Ajdovske jame na Pijavškem (Jeranova jama), kjer je 1938 odkril žarnogrobiščno plast, nadaljnja izkopavanja pa je prepustil S. Brodarju. L. 1939 je izkopal grobišče v Globodolu (objavila S. Petru v *Razpravah 1. raz. SAZU* 6, 1969), halštatske grobove v Kranju — Vila Prah in v Mengšu (objavil S. Gabrovec v *900 let Kranja* [1960] in *Kamniškem zborniku* 10, 1965), eneolitsko naselje v Vinomerju (objavil sam v *Glasniku* 22, 1941) in gomilo v Novem mestu (objavil S. Gabrovec v *Situli* 1, 1960 in *Arh. vest.* 19, 1968) ter 1939 Gradišče nad Bašljem, ki v celoti še ni obdelano in objavljeno.

Ob vsem tem varstveno-spomeniškem delu pa ni zanemarjal tudi pristnega muzejskega dela. Takoj ko je prišel v muzej, je na hodniku pred knjižnico postavil grafično razstavo, ki naj bi pokazala, kako nastanejo lesorez, bakrorez, jedkanke in druge grafične tehnike. Poleg gradiva iz grafičnega kabineta je razstavil tudi grafične liste sodobnih grafikov — Jakca, Šantla, Maleša. Razstava je bil prva te vrste in je bila zelo ugodno sprejeta. Prav tako je že na začetku za Malov *Vodnik po Narodnem muzeju* napisal arheološki del. *Vodnik* je izšel l. 1931 in je še do danes zadnji tako obširen vodič po Narodnem muzeju. Da ni nastal kak nov, so seveda vzroki drugje — razstave so se pogosto spreminjale in se nikoli niso ustalile v novih, večno samo obljubljenih prostorih. Za Ložarja je bil *vodnik* vsekakor zahtevno delo, saj je bila njegova dotedanja študijska usmerjenost povsem drugačna. Kljub temu se je v kratkem času seznanil tako z gradivom in z njegovo sistematično kot z obstoječo literaturo, tako da je *vodnik* dal dober pregled ne samo nad razstavljenim gradivom, in razstavljeno je bilo skoraj v celoti, ampak tudi nad celotno slovensko arheološko proble-

matiko. V svojem vodiču se je v datacijah in razlagi še v celoti naslonil na starejša dela (Dežman, Hoernes, Schmid), pozneje pa je iskal lastna pota.

Ob sprotnih strokovnih opravilih svoje službe, ki jih je vzorno opravljaj, pa je že zgodaj objavil tudi obširnejše znanstvene študije, s katerimi je presegel zgolj strokovno delo. Pri tem je zanimivo, da segajo njegove študije v vsa področja arheologije, tako prazgodovinske, rimsko provincialne in srednjeveške, kakor tudi na mejna področja, tako v zgodovino stroke in v vplive prazgodovine na domačo ljudsko kulturo.

Že ta danes nepojmljiva širina nam govori, da Ložarjevih razprav ne smemo presojati iz današnjih vidikov strogo specializirane vede. To velja gotovo za prazgodovinsko in srednjeveško arheologijo. Ta je tudi v tedanjem širšem evropskem prostoru na novo iskala svoje mesto. Predajala se je na eni strani širokim idejam, omenim naj le O. Menghina in njegove kulturne kroge, ki so imeli svojo utemeljitev bolj v tezah dunajske etnološke šole kot v samem gradivu, panilirske ideje Pitttionija in Pokornega, ideje o lužiški selitvi, naselitveno arheologijo, kjer so se v Nemčiji pojavljale že tudi pangermanske ideje. Razmeroma malo študij pa je bilo posvečenih samemu gradivu, izdaji katalogov, tudi tam ne, ker so bile na novo nastale države odrezane od svojega gradiva, ki je še vedno ležalo v dunajskih muzejih. V Nemčiji je ob uradni berlinski prazgodovini Reinertha in Kossine šele nastajala Merhartova šola, ki je Ložar ni poznal. In če bi jo, bi jo komaj sprejel. Njeni koncepti so bili Ložarjevim popolnoma tuji. Ložar je že v svoji disertaciji nastopil z lastnim konceptom. Ta je bil umetnostnozgodovinski, študij razvoja forme v nasprotju s tipologijo. Študij razvoja forme na podlagi izbranih ključnih primerkov, ne pa zbiranje gradiva, zaključenih enot. Ta razvoj forme mu sicer ni bil tako kot I. Cankarju tudi izraz določenega duha, zakonitosti v umetnosti, temu se je uprl; forma mu je bila izraz lastnega lokalnega razvoja. Forme so se tudi v domačem svetu razvijale, je napisal, in se s tem uprl tako Cankarju, ki mu je bila zgodovina stila tudi zgodovina duha, kot tudi prazgodovinarjem, po katerih naj bi se prazgodovina dogajala zgolj v trgovskih povezavah in v selitvah, kar pomeni, da bi bil danes slovenski prostor zgolj kolonija tujih vplivov in tujih kulturnih krogov. Ta misel je bila seveda pravilna, vodila pa je v Ložarjevem primeru pogosto v zagate in na stranpota. To enostavno zaradi tega, ker je bilo njegovo temeljno poznavanje domačega gradiva in jemu ustreznega drugod še preskromno. Za svoje analize je imel preskromno podlago in premalo trdna izhodišča. Predvsem je obtičala v zraku kronologija, s tem pa tudi sama zgodovinska interpretacija. Pri tem mislim predvsem na njegove študije iz železne dobe in tudi na njegovo študijo o srednjeveški keramiki. Če sem to napisal o Ložarju, pa velja to tudi za vso tedanjo evropsko prazgodovino. Tudi za obširno Åbergovo kronologijo v petih zvezkih, ki je nastajala v Ložarjevem času, bi lahko rekli isto. Kdo jo danes še pozna, in stari mojster kronologije P. Reinecke jo je zavrnil že na začetku. Drugače je bilo že z Ložarjevimi študijami iz rimske provincialne umetnosti, njegova datacija leva iz Kostanjevice v renesanso se sicer ni obdržala (E. Cevc ga je ponovno postavil v antiko), drugi njegovi rezultati pa so obstali. Drugače je tudi že bilo z njegovimi študijami o Ljubljanskem barju. Tu je izhajal že iz celotnega gradiva in prav moderno, že kot direktor Etnografskega muzeja, pripravljaj katalog celotnega gradiva. Ohranjena je njegova ponudba za tisk Akademiji znanosti z dne 8. 6. 1943, po kateri naj bi katalog obsegal 439 strani in

250 tabel. Manjkala je še sinteza oz. zaključna poglavja. Tudi njegova utemeljitev je čisto moderna in zelo sorodna tudi našim sedanjim željam: katalog naj bi bil le prvi zvezek načrtno izdaje celotnega gradiva Narodnega muzeja kot vira za prazgodovino Slovenije.

To je bilo ogromno delo in komaj si lahko predstavljamo, kako ga je zmož, saj so njegove študije o Ljubljanskem barju in katalog nastajali, ko je bil že direktor Etnografskega muzeja, ko je že moral preusmeriti svoje znanstvene interese in je že nastajalo tudi Narodopisje, kjer ni bil le urednik, ampak tudi pisec. Pri vsem tem pa navedeno arheološko delo ni edino. V Glasniku je redno poročal o tekoči znanstveni literaturi; v Slovincu, Ilustraciji in drugih časnikih o arheoloških novostih; o njih je predaval tudi na radiu. Tako je pisal tudi o tedanjih Schmidovih naselbinskih izkopavanjih in jih pozdravil kot dragoceno novost, po vsem videzu pa jih ni nikoli obiskal. Če sem napisal, da si težko predstavljamo, kako je to velikansko delo zmož, je tudi treba povedati, da ga je zmučilo. Sam je zapisal: S časom sem se garanja v Narodnem muzeju ne samo naveličal, temveč sem se od njega tudi utrudil.

R. Ložar pa ni opravljal le arheološkega dela. Na tem mestu lahko njegovo izvenarheološko delo omenim le na kratko, toliko, da dobi tudi njegovo arheološko pravo razsežnost.

R. Ložar je začel pisati že leta 1922, in sicer literarne kritike; razmišljanju o literaturi je ostal zvest tudi pozneje. L. 1933 je izšla Slovenska sodobna lirika, ki jo je uredil A. Vodnik, uvod je napisal R. Ložar, »ki je o razvoju slovenskega lirskega sloga odkril marsikatero premalo opaženo ali upoštevano vrednoto našega modernega pesništva« (A. Slodnjak, *Slov. slovstvo* 1968, 383). Zanimala so ga vprašanja jezika, kako ohraniti originalni stil v prevodu (*Prevod Horaca in naš poetični jezik. Čas* 1935—36. *Dileme prevajanja iz vzhodnoazijskih jezikov*. [Ob prevodu Gradnikove kitajske lirike]. *Dom in svet* 42, 1929). L. 1931/32 je bil sourednik *Dom in sveta* in prizadeto posegel v debato, ki je nastala ob Župančičevem esejju, *Adamič in slovenstvo* ob obisku L. Adamiča v Sloveniji l. 1932. Zaradi sporov, ki so ob tem nastali, je zapustil uredništvo in izdal lastni zbornik *Krog* (1933), od katerega pa je izšla le ena številka. V njem je objavil temeljni esej skupine, *Človek in čas*.

S tem sem se seveda le dotaknil Ložarjevega dela na področju literarne kritike. Leksikon Cankarjeve založbe, *Slovenska književnost* (1982), ga imenuje enega od osrednjih katoliških publicistov. Njegovo glavno in vsekakor tudi najbolj obširno publicistično delo je veljalo aktualni umetnostni kritiki in umetnostni zgodovini. Tudi na tem področju je razvil enako širino interesov kot v arheologiji. Obvladal je umetniško problematiko od antike do moderne slovenske umetnosti, ki jo je sproti ocenjeval. Od 1932 do 1938 je namreč vodil umetniško rubriko pri *Slovincu* in redno ocenjeval vse individualne in skupne umetniške razstave (kot kritik je nasledil v *Slovincu* Steleta in Vurnika, njega je nato S. Mikuž), o sodobnem umetniškem ustvarjanju pa je poročal tudi v *Domu in svetu* in v *Ilustraciji*, katere urednik je bil. Prav tako je bil sourednik *Zbornika za umetnostno zgodovino*.

Ložarjevo etnografsko delo je ocenil je V. Novak (*Traditiones* 14, 1985 in *Raziskovalci slovenskega življenja* 1986). Omenim naj še njegove planinske članke (tako o Klementu Jugu in alpinizmu), da dobimo vso širino njegove osebnosti in jegovega dela, ki ga je opravil do leta 1945. Naj ga na koncu

predstavim vsaj površno tudi v številkah. Poleg arheološke bibliografije, ki je priložena, je zbrala A. Dular še 235 njegovih bibliografskih enot. Večina član-
kov je posvečena sodobnim umetnikom. V tej zvezi naj opozorim na njegovo
bibliografijo do 1979, ki je izšla v emigraciji, *Vrsta druga* 3, Buenos Aires 1979,
7—15, in obsega 265 števil.

Iz njegovega dela v emigraciji naj navedem le nekaj strokovnih del. Po-
natisnil je prvi del svojega vodiča po Narodnem muzeju iz l. 1931 (Ljubljansko
barje) in ga v opombah želel posodobiti. Iz njih je razvidno (o čemer piše tudi
sam), da ni imel možnosti spremljati razvoja stroke niti v domovini niti v drugi
sodobni arheološki literaturi. Važnejši je njegov uvod, »*Kdor na stoji na zgo-
dovini, stoji na potujočem pesku*«, v katerem želi pokazati, da k ohranitvi slo-
venske zavesti ne sodi le literatura, ampak tudi zgodovina. Šele po upokojitvi
se je zopet bolj vračal k domačim temam, bile so pa to pot, značilno za njegovo
širino, bolj jezikoslovne in seveda tudi etnografske. Tako je že l. 1953 govoril
o koroškem »vindišarskem« idiomu, razmišljal tudi teoretično o jeziku, narečju
in gradivu, predvsem pa se odzival na moderne laične teorije o izvoru Sloven-
cev in slovenskega jezika. Tako na Jezovo skandinavščino in Šavlijevo venet-
ščino. Ob tem pa je razvijal sam svoje poglede. Ti so ostali v okviru stanja
strok njegovih ljubljanskih let. Obširne moderne literature, ki gleda danes na
probleme ilirskega in venetskega jezika že popolnoma drugače, ni poznal. Ni
pa seveda sprejel sodobne laične romantike.

Tako ostaja pomen Ložarjevega znanstvenega, publicističnega in kulturnega
dela predvsem v delu, ki ga je opravil v Ljubljani v kratkih 15 letih, to je niti
polovični službeni dobi. V publicističnem in kulturnem delu emigracije je ko-
maj sodeloval, tako da je bil, tako poudarjajo vsi nekrologi, tam skoraj nez-
poznan. Njegovo delo pa gotovo priča o izredni osebnosti. In hkrati o izrednem
času, v katerem je živel. To je bil čas pristnega duhovnega iskanja, iskanje
novih poti v stroki, v kulturi, v življenju. Sam je napisal: bila je to ena izmed
najbolj razgibanih dob naše intelektualne in duhovne zgodovine. Hkrati pa
nam tudi odkriva, s kakšnimi prizadevanji, s kakšnimi kvalitetnimi iskanji je
nastajala, rasla slovenska znanost. Če vzamemo samo arheologijo, je R. Ložar
opravljal delo, ki ga danes opravlja 13 arheologov, pa pri tem nisem štel niti
arheološkega inštituta niti arheološkega seminarja, niti knjižničarjev v muzejski
biblioteki. Sam je nosil v sebi moderne koncepte, za njihovo uresničitev pa bi
potreboval številne sodelavce. Bil pa je sam, nezadovoljen z ozkimi razmerami,
nezadovoljen z muzejem, univerzo, s politiko, ki ni mogla uresničiti spomeni-
škega oz. muzejskega zakona. Kljub modernim in širokim konceptom, ki jih je
nosil v sebi, pa je znal in hotel zagrabiti tudi za vsakdanje težaško delo — in
tega je bila večina —, in opravil ga je vestno in dobro. In kje so še druge nje-
gove dejavnosti! To pa je seveda tudi klic v naš čas, v tej sedanji krizi še celo!

Stojimo pa tudi pred osebno tragiko slovenskega kulturnega in znanstve-
nega delavca. V svojih spominih je na nekem mestu samokritično citiral W. Ra-
thenaua, nemškega politika weimarske dobe: »*Wir sind eine Generation des
Übergangs: zum Dünge[n] bereit, der Ernte nicht würdig.* — *Mi smo generacija
prehoda, za gnoj določeni, žetve nevredni. Tudi jaz.*« Ta zapis se meša med
številnimi drugimi, užaljenimi, zamerljivimi, napadalnimi, lahko bi rekli tudi
krivičnimi, ki so posejani v njegovih spominih in spisih, in so namenjeni tako
njegovim kolegom v Ljubljani kot v emigraciji, naslednikom v muzeju, v arheo-

loški in etnografski stroki, tudi takim, ki so spoštovali njegovo delo in mu želeli le dobro. R. Ložar ni bil lahka osebnost in čas mu ni bil naklonjen.

V tem spominskem zapisu pa bi se rad le priklonil njegovemu talentu, velikemu delu in tragiki njegovega življenja. Tako slovensko je vse to njegovo življenje ...

Življenjepis R. Ložarja sem napisal po njegovem *curriculum vitae*, ki ga je l. 1980 sam sestavil. Iz njegove zapuščine mi ga je posredovala Helena Ložar-Podlogar. Z njim popravljam tudi nekatere napačne podatke iz *Argo* 10/1, 1971, 44 ss. Zadnja leta je R. Ložar napisal nekaj svojih spominov: Za spremembo — nekaj drugega. I—V. *Ameriška domovina* z dne 12. 9., 19. 9., 26. 9., 3. 10., 10. 10. 1979. VI—VII. Sij 165—173. Nekaj spominov iz mojega življenja in dela. *Meddobje* 21, 1985, 42—75. Ob njegovi 75-letnici je izšla njegova bibliografija v *Vrsta druga* (Buenos Aires) 3/1—2, 1979, 7—15. O njem so pisali: S. Gabrovec, *Argo* 10/1, 1971, 44 ss. A. Rot, Rajko Ložar 75-letnik. *Vrsta druga* 3/1—2, 1979, 3—6. *Meddobje* 20, 1984, 315—317. J. Velikonja, *Ameriška domovina* z dne 18. 1. 1985. V. Novak, *Traditiones* 14, 1985, 195 ss. Isti, *Raziskovalci slovenskega življenja* (1986) 346 ss.

Stane GABROVEC

ARHEOLOŠKA BIBLIOGRAFIJA RAJKA LOŽARJA

Snovanja dr. Rajka Ložarja so obsegala različna področja. Tako visoko cenimo nekatera izmed njegovih literarnozgodovinskih, umetnostnozgodovinskih ter arheoloških del. Seveda pa ne moremo pustiti ob strani Ložarjevega vestnega spremljanja kulturnih manifestacij, ki so bile za Slovence pomembne, pa naj so potekale v Ljubljani, Trstu ali drugod, prek meja našega etničnega ozemlja. S svojimi opažanji je polnil kulturne rubrike dnevnega časopisja ter revij, ki so izhajale v tridesetih ter začetku štiridesetih let v Ljubljani. Podčrtati moramo njegovo delovanje v uredništvih teh publikacij (*Dom in svet*, *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo*, *Zbornik za umetnostno zgodovino*, *Etnolog*, *Krog in Narodopisje Slovencev I*) ter ne nazadnje tudi prevajalsko dejavnost. Tako predstavlja bibliografija Ložarjevih arheoloških člankov le skromen delež njegovega obširnega opusa.

Gradivo sem uredila kronološko. V okviru posameznih let si sledijo članki v strokovnih periodikah, dnevnem časopisju ter na koncu ocene in kritike. Dela, nastala po letu 1945, so zajeta le sumarno.

1926

Tadeusz Zielinski: Antični in moderni svet. — *Dom in svet* 39/1926 (1. 1.), št. 1, str. 54—57.

1928

Dva zanimiva dogodka z Dolenjskega: star keltski grob na Brezjah. — *Jutro* 9/1928 (5. 5.), št. 105, str. 3.

1929

Arheološke najdbe na Bledu. [S sliko.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 10/1929, str. 58—60.

Walter Schmid, Archäologische Forschungen in Steiermark. Österr. Jahreshefte, XXV, 129. Beibl. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 10/1929, str. 71—72.

Dr. Otto Walter, Athen, Akropolis, Führer durch Griechenland, 1. Heft, Wien 1929. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 10/1929, str. 71.

Christoph Albrecht, Slawische Bildwerke. Mainzer Zeitschrift 23, 1928. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 10/1929, str. 72.

Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku (izdan od Fr. Bulića i M. Abramića. God XLIX 1926/27. Split — *Zbornik za umetnostno zgodovino* 9/1929, str. 149.

Glasnik Muzejskega društva IX, zvezek 1—4, 1928. — *Slovenec* 57/1929 (20. 2.), št. 43, str. 7.

1930

Poročilo o arheološkem delu Narodnega muzeja v Ljubljani v letih 1928—1930. [S slikami.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 11/1930, str. 13—35.

J. Bayer, Die Olschewakultur, eine neue Fazies des Schmalklingenkulturkreises in Europa, Leipzig 1930. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 11/1930, str. 85.

Dr. Gerh. Rodenwaldt, Neue deutsche Ausgrabungen. Münster in Westf. 1930. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 11/1930, str. 86—87.

1931

Arheološki oddelek. [S slikami.] — V: *Vodnik po zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani*. Ljubljana 1931, str. 21—79.

O umetnosti ledene dobe. [S slikami.] — *Ilustracija* 3/1931, str. 18—19.

Pergamski oltar v Berlinu. [S slikami.] — *Ilustracija* 3/1931, str. 60—62.

Emona. [S slikami.] — *Ilustracija* 3/1931, str. 184—186.

Walter Schmid, Norisches Eisen. Beitrag zur Geschichte des österreichischen Eisenwesens I/2, 1932. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 12/1931, str. 51.

1932

Predzgodovinska naselbina na Vačah odkrita. — *Slovenec* 60/1932 (1. 9.), št. 199, str. 3.

Prazgodovinska naselbina na Vačah odkrita. — *Glasiilo k. s. k. jednote Cleveland* 18/1932 (18. 10.), št. 42, str. 3.

Průvodce sbírkami Národního musea v Praze. I Sbírký v hlavní budově Národního muzea v Praze II. Praha 1932. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 13/1932, str. 99.

Museum der Stadt Villach. Villach 1929. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 13/1932, str. 99—100.

Hugo Obermaier: Urgeschichte der Menschheit. Freiburg Br. 1931. — *Dom in svet* 45/1932, str. 81—82.

Dr. Jakob Žagar: Prazgodovina sveta. Izdala Misijonska tiskarna. Domžale 1932. — *Dom in svet* 45/1932, str. 344.

1933

Poročilo arheološkega oddelka Narodnega muzeja v Ljubljani za leta 1931—1933. [S slikami.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 14/1933, str. 28—51.

Résumé: Bericht der archäologischen Abteilung des Nationalmuseums in Ljubljana, str. 50—51.

Rimske najdbe v Ljubljani. — *Slovenec* 61/1933 (9. 3.), št. 57, str. 4.

1934

Prazgodovina Slovenije, posebej Kranjske, v luči zbirke Mecklenburg. [S slikami.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 15/1934, str. 5—19 in priloge.

Die Vorgeschichte Sloweniens, insbesondere Krains, im Lichte der Sammlung Mecklenburg.

Ornamenti noriško-panonske kamnoseške industrije. [S slikami.] — *Časopis za zgodovino in narodopisje* 29/1934, št. 3—4, str. 99—147 in priloge.

Zusammenfassung: Die Ornamente der römischen Steinindustrie in Noricum und Pannonien.

1935

Poznoantična portretna glava iz Emona. [S slikami.] — *Zbornik za umetnostno zgodovino* 13/1935, str. 75—83 in priloge.

Ein spätantiker Porträtkopf aus Emona.

Steklena čaša iz Črnelega [S slikami.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16/1935, str. 97—105 in priloge.

Ein Glasbecher mit Götterfiguren aus Črnelo.

Nove rimske najdbe iz Ljubljani. [S sliko.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16/1935, str. 127—129.

Neue römerzeitliche Funde aus dem Flussbette der Ljubljana.

Pečnik Jernej. — V: *Slovenski biografski leksikon knjiga 2*, zv. 6, Ljubljana 1935, str. 276—278.

Prevodi iz Horacija in naš poetični jezik. — *Čas* 30/1935-1936, str. 289—302.

Izkopavanja na Gradišču pri Cerknici. [S slikami.] — *Slovenec* 63/1935 (25. 8.), št. 194, str. 14.

Šesto študijsko potovanje nemških in podonavskih arheologov od 3. do 13. septembra t. l. — *Čas* 30/1935-1936, str. 60—63.

Šesto študijsko potovanje nemških in podonavskih arheologov. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16/1935, str. 130—131.

Alföldi, András, Bibliographia Pannonica. Pécs 1935. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16/1935, str. 138.

S. Brodar, Črteži na paleolitskih artefaktih iz Potočke zijalke na Olševi. S. o. iz Etnologa, VIII. Ljubljana 1935. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 16/1935, str. 138.

1936

Paleolitik v Jugoslaviji. — *Slovenec* 64/1936 (13. 3.), št. 61, str. 5.

Zgodovinske najdbe v dolini Krke. — *Slovenec* 64/1936 (20. 5.), št. 115, str. 3.

Rimske starine v Stični. [S slikami.] — *Slovenec* 64/1936 (11. 10.), št. 234 a, str. 5.

Nova odkritja v Atenah. — *Slovenec* 64/1936, (4. 8.), št. 176, str. 5.

Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (Bulletin de l'Association du musée de Slovénie) I—XVI. Ljubljana 1919—1935. — *Jugoslovenski istorijski časopis* 2/1936, str. 340—248.

1937

Situla iz Griž pri Stični. [S slikami.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18/1937, str. 1—16 in priloge 1—2.

Eine neue Situla aus Krain.

Bronasti oklep z Vrhpolja pri Stični. [S slikami.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18/1937, str. 73—86 in priloge 3—4.

Zusammenfassung.

Rimska ogrevalna naprava na Trojanah. [S slikami.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18/1937, str. 54—57.

Predzgodovinske in antične starine iz Slovenije v inozemskem slovstvu. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18/1937, str. 57—58.

Predzgodovinska umetnina z gore pri Šmarju in njena potvorba. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18/1937, str. 58—59.

Dve najdbi iz staroslovenske dobe. [S sliko.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18/1937, str. 135—137.

Grobovi iz rimske dobe na Bledu. — *Cerkev in dom* 7/1937, str. 25—27.

Dr. Rudolf Andrejka, Trgovska zgodovina Šelemburgove ulice v Ljubljani. Posebni natis iz Trgovskega tovariša 1937. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18/1937, str. 69.

Jugoslovenski istorijski časopis. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 18/1937, str. 71—72.

1938

Rimska najdba iz Polhovega gradca. [S slikami.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 19/1938, str. 85—108.

Zusammenfassung: Römerzeitlicher Fund von Polhov Gradec.

Bronast kipec gladiatorja z Mirja. [S slikama.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 19/1938, str. 74—75.

Ajdovska jama pri Krškem: uspešna izkopavanja pod vodstvom dr. Rajka Ložarja. [S slikama.] — *Slovenec* 66/1938 (15.7.) št. 160, str. 3.

J. Klemenc, Archäologische Karte von Jugoslawien. Blatt Zagreb. Beograd 1938. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 19/1938, str. 161.

Umění na Slovensku odkaz země a lidu. Soubor dokumentů. Redigoval Karel Šourek. Praha 1938. — *Umetnost* 3/1938-1939, str. 140—144.

Zgodovina mesta Kranja. S sodelovanjem vseučil. profesorjev dr. W. Schmi-
da in dr. F. Steleta spisal Josip Žontar. 1939. — *Čas* 33/1938-1939, str. 337—338.

Saria: Pozorište u Stobima. — *Slovenec* 66/1938 (5. 7.), št. 151, str. 5.

1939

Staroslovensko in srednjeveško lončarstvo v Sloveniji. [S slikami.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 20/1939, str. 180—225.

Altslawische und mittelalterliche Keramik Sloweniens.

Lev s Starega grada pri Kostanjevici. [S slikami.] — *Zbornik za umetnostno zgodovino* 16/1939-1940, str. 62—75.

Zusammenfassung.

Rimski napisi na Slovenskem. — *Slovenec* 67/1939 (31. 3.) št. 75, str. 8.

Starinske najdbe v Kranju: več kot 2500 let star grob odkrit. — *Slovenec* 67/1939 (16. 4.), št. 87, str. 3.

Nova odkritja v Kranju: žara iz novega grobišča — najdba iz leta 1914. — *Jutro* 20/1939 (20. 4.), št. 91, str. 3.

Rimsko mesto Emona. [S slikami.] — *Slovenec* 67/1939 (3. 6.), št. 125, str. 6.

Rimsko mesto Emona. — *Ameriška domovina* (Cleveland) 42/1939 (7. 7.), št. 156, str. 3 in nadaljevanje (11. 7.), št. 159, str. 3.

Nova ilirska grobišča v Kranju: domneva o veliki naselbini Ilirov je s tem potrjena. — *Jutro* 20/1939 (24. 8.) št. 196, str. 3.

1940

Ostanki bronaste konjske statue s Trojan: prispevek k poznavanju monumentalne rimske bronaste plastike. [S slikami.] — *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva (Serta Hoffleriana)* n. s. 18—21/1940, str. 353—367.

Zusammenfassung: Überreste einer Pferdstatue aus Bronze von Trojane (Atrans).

1941

Razvoj in problemi slovenske arheološke vede. — *Zbornik za umetnostno zgodovino* 17/1941, str. 107—148.

Riassuto: Sviluppo e problemi della scienza d'archeologia slovena.

Študija o ljubljanski keramiki. [S slikami.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22/1941, str. 1—35.

Zusammenfassung: Studien zur Laibacher Keramik.

Neolitske stanovanjske jame na Vinomeru: začasno poročilo. [S slikami.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22/1941, str. 125—132.

Fosse a capanna a Vinomer: relazioni provisorie.

Stavbe na kolih in keramika zvončastih čaš. — *Čas* 35/1941, str. 175—194.
Le palafitte del Ljubljansko Barje e la ceramica del vaso campaniforme.

Zasavje v starem veku. [S slikami.] — *Planinski vestnik* 41/1941, str. 138 do 144.

Zanimive arheološke najdbe v Novem mestu. — *Slovenec* 19/1941 (8. 6.), št. 133, str. 3.

Corpus Vasorum Antiquorum. Yougoslavie. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22/1941, str. 78—79.

Pal von Patay, Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn. Budapest 1938. (Diss. Pann. II, no. 13). — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22/1941, str. 79—80.

Sandor Gallus et Tibor Horváth, Un peuple cavalier préscythique en Hongrie. Budapest 1939. (Diss. Pann. II, no. 9). — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22/1941, str. 80—81.

Aladár Radnóti, Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. Budapest 1938. (Diss. Pann. II, 6). — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22/1941, str. 81.

Ilona Kovrig, A császárkori fibulák főformái pannoniában. Budapest 1937. (Diss. Pann. II, 4). — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22/1941, str. 81.

1942

Stratigrafija in kronologija stavb na kolih pri Studencu. — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 23/1942, str. 85—94.

Riassunto: Stratigrafia e cronologia delle palafitte presso Studenec — Ig.

Prazgodovinske osnove slovenskega narodopisja: prispevek k poglavju Etnologija in prazgodovina. — *Etnolog* 15/1942 (1943), str. 70—88.

1943

Šila in bodala iz stavb na kolih na Barju. [S slikami.] — *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 24/1943, str. 62—76.

Zusammenfassung.

S krampom in lopato. [S slikami.] — *Obisk: ilustrirani družinski mesečnik* 4/1943, št. 1—3, str. 19—22.

1944

Dr. Zdenko Vinski: Die südslavische Grossfamilie in ihrer Beziehung zum asiatischen Grossraum. Zagreb 1938. — *Etnolog* 17/1944 (1945), str. 151.

Dr. Zdenko Vinski: Uz problematiku starog Irana i Kavkaza s osvrtnom na podrijetlo Anta in Bijelih Hrvata. Zagreb 1940. — *Etnolog* 17/1944 (1945), str. 152.

Letošnja izkopavanja na Magdalenski gori. — *Naš tednik* 3/1951 (14. 11.), št. 46, str. 3.

Zgodovinski paberki iz okolice Škocjana v Podjuni. — *Naš tednik* 3/1951 (1. 8.), št. 31, str. 3; (8. 8.), št. 32, str. 3; (15. 8.), št. 33, str. 3.

Drugo zborovanje avstrijskih zgodovinarjev v Linzu. — *Naš tednik* 3/1951 (24. 10.), št. 43, str. 3.

Carinthia I, 1951, letnik 41. — *Naš tednik* 3/1951 (31. 10.), št. 44, str. 3.

Yugoslav art. [S slikami.] — V: *The New Catholic encyclopedia*. — New York: McGraw-Hill Book 1967. — Str. 1089—1100.

Slovenija med Srednjo Evropo in Balkanom. — *Ameriška domovina* 79/1977 (31. 10.), št. 162, str. 3; (3. 11.), št. 164, str. 3; (7. 11.), št. 166, str. 3; (10. 11.), št. 168, str. 3; (14. 11.), št. 170, str. 3; (17. 11.), št. 172, str. 3; (21. 11.), št. 174, str. 3.

Kdor ne stoji na zgodovini, stoji na potujočem pesku. [S sliko.] — *Vrsta druga* (Buenos Aires) 3/1979, št. 3—4, str. 53—56.

Vodnik po kulturno-zgodovinskih zbirkah Narodnega muzeja v Ljubljani. [S slikami.] — *Vrsta druga* 3/1979, št. 3—4, str. 57—70.

Opomba: Po vodniku po zbirkah Narodnega muzeja iz leta 1931. Avtor je dodal opombe, v katerih opozarja predvsem na sočasnost ameriških in slovenskih najdišč.

K teoriji o skandinavskem izvoru Slovencev. — *Vestnik* (Buenos Aires) 32/1981, št. 2, str. 76—102.

K teoriji o skandinavskem izvoru Slovencev. — *Most* 61—62/1981, str. 13—31.

Iiri, Veneti in Slovenci. [S slikami.] — *Glas Korotana* 9/1984, str. 61—75.

Anja DULAR

ANDRÁS MÓCSY

(15. 5. 1929—20. 1. 1987)

Ko je Erich Swoboda ostro kritiziral Mócsyjeve knjižni prvenec, poglobljeno onomastično analizo panonskega gradiva,¹ je to mladega znanstvenika globoko ranilo. Prizadetost je bila razumljiva, najprej, ker se je bil dela lotil z entuziazmom in z idealistično znanstveno voljo, prepričan o njegovi upravičenosti, nato, ker je téma v resnici čakala na obdelavo, in končno, ker je bil — mlad in obetaven — potreben prijateljskega kritičnega vodstva. Grenak občutek nepravilnosti (koliko slabega je bilo tiskanega in koliko povprečnega) se mu je zajedel v srce, z njim pa volja, dokazati, da ima prav. Res je do zadnjega ostal zvest tej začetni tematiki in v desetletjih postal v njej ena vodilnih osebnosti. Naj opozorim na nekatera dela, ki so hkrati vsa povezana z Balkanom in s provincami na njem:

‚Der Name Flavius als Rangbezeichnung in der Spätantike‘, *Akten des IV. Internationalen Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik*, Wien 1964, 257; ‚Zur Bevölkerung [Dalmatiens] in der Spätantike‘, izšlo v delu Géze Alföldyja, *Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965; ‚Die lingua Pannonica‘, *Posebna izdanja (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine)* 5 (1967) 195; ‚Vorarbeiten zu einem Onomastikon von Moesia Superior‘, *Godišnjak (Centar za balkanološka ispitivanja)* 6, 1970, 139.

Drugo študijsko področje, ki ga je poleg onomastike scela pritegnilo, je bila sinteza o Panoniji. Zelo dobro je provinco predstavil svetu v Realni enciklopediji.² Delo je v veliki meri še danes temeljno, čeprav je že mislil na novo izdajo sežete zgodovine Panonije. Za zbirko *The Provinces of the Roman Empire* je predložil obsežnejšo monografijo, *Pannonia und Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire* (1974). Delo je pisano bralno, ne izrazito analitično, kot so druga v tej zbirki, namenjeno je širšemu bralnemu krogu, je bogato ilustrirano, opremljeno predvsem tudi z razčlenjeno bibliografijo in z instruktivnimi geografsko-tematskimi skicami.

Da bi kar najhitreje seznanjal strokovni svet z raziskovalno dejavnostjo v Panoniji in o Panoniji, je redno objavljaval petletne analitično-kritične preglede o novih raziskovanjih, izkopavanjih in ugotovitvah.

Panonija in Mezija sta se mu povezovali v študijsko in historično enoto. Tudi Mezijo je obdelal kot Panonijo, onomastično in historično. Napisal ji je *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior* (1970), prikazal zgodovinski razvoj celotne province in objavil vrsto analitičnih študij o njej.

Njegova nagnjenost do onomastičnega študija in želja, pokazati, kaj se iz tovrstnega gradiva še da dobiti historično-jezikovno pomembnega (npr. jezikovno opredeljevanje imen, njihova razprostranjenost in širjenje, socialni status nosilcev imen), ga je gnala dalje. Za Dalmacijo je predložil pregled imen, rabljenih v pozni antiki (glej zgoraj), za Mezijo sumarni pregled imenskega gradiva v celoti (glej zgoraj). Pripravljal je kartotečni pregled vseh osebnih latinskih imen

v imperiju. Gradivo je strokovnjakom na razpolago na budimpeštanski univerzi. Iz njega je objavil klasificiran repertoar za evropske province imperija³ ter knjigo specialističnih študij v povezavi s pripravljanim korpusom.⁴ Ob tem delu ga je smrt zlomila. Začel in končal je na istih delovnih področjih. Vpliv, ki ga je s tem delom dosegal, je bil velik, bolj ali manj analogno zasnovanih študij je poslej nastalo mnogo.

Drugo njegovo delo je bilo skorajda v celoti vezano na Panonijo. Bile so to drobne analitične študije, v katerih je obravnaval vprašanja o armadnih zemljiščih, historično-topografska vprašanja, armadni sestav in premike garnizonov, interpretiral nekatera težja mesta pri avtorjih, predvsem v odnosu do Panonije; dalje, epigrafske študije in vrsta arheoloških študij tvarne kulture.⁵

Dal je pobudo za marsikatero skupinsko delo in delno tudi sam sodeloval v skupinah, posebej pri številnih izkopavanjih. Ko se je iz napisa, posvečenega boštvu *Minerva Medica* (glej *ILJug* 1169), odkritega 1965 v Varaždinskih Toplicah, pokazalo, da je poštna postaja Salla (ki je dala ime reki, mestu ter komitatu Zala) za Hadrijana postala municipij, je Madžarska akademija znanosti začela velika izkopavanja tega naselja predvsem na pobudo in s sodelovanjem Andrása Mócsyja. Izkopavanja še tečejo.

Spodbudil in zasnoval je nacionalno izdajo latinskih napisov, pri kateri je delno sam sodeloval. Doslej so izšle štiri knjige. Pri svojih dveh zvezkih (predvsem pri prvem)⁶ je poskusil uvesti novost, po kateri je težil tudi že Mommsen; pripraviti namreč čisti korpus napisov, to je, predstaviti vse, kar je objektivno (npr. najdišče, nahajališče, literaturo, raznovrstnost dosedanjih čitanj ter preverjen tekst in faksimile), izpustiti vse subjektivne elemente, kot so komentarji, diskusija z analitičnimi študijami in podobno. Šel je predaleč. Njegov poskus so v svetu zavrnil; tudi sam je to uvidel in takšno delo opustil.

Marsikam je bil povabljen predavat, marsikak izraz spoštovanja mu je bil dan. Kongresov se je udeleževal sistematično, predvsem epigrafskih in t. i. limeskongresov. V nacionalnem okviru je organiziral diskusijske sestanke. V mednarodnem smislu pa je bil pomemben predvsem epigrafski diskusijski teden v akademski vili ob Blatnem jezeru, ki ga je vodil Hans-Georg Pflaum, organiziral pa Mócsy.

Mócsy je bil dobro izšolan, naglo misleč človek s hitrimi reakcijami. Prijeten in jasen diskutant. Pomagal je mladim v svoji deželi in jih kot profesor podpiral pri študiju, če so bili obetavni. Bil je dobrohoten in s premnogimi kolegi po svetu strokovno in prijateljsko povezan. Kolikor je mogel, si je rad ogledal področja, na katerih je študijsko delal.

Tudi v Ljubljano je nekajkrat prišel in si s te baze ogledal Slovenijo. Mnoge predele Jugoslavije je študiral na mestu samem.

Po študiju je pričel delati v Narodnem muzeju (1951—1959), bil sprejet na univerzo (1959 višji asistent, 1962 docent, 1969 profesor), od 1977 je vodil seminar za arheologijo in od 1983 seminar za zgodovino starega veka. V letih 1974—1976 je bil namestnik univerzitetnega rektorja. 1956 je doktoriral in postal *candidatus scientiarum* (z delom *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, 1959), 1968 *doctor scientiarum* (z delom *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*, 1970). 1973 dopisni

BRUNA FORLATI TAMARO

(1894—1987)

Bruna Forlati Tamaro je bila rojena 31. marca 1894 v mestecu Grumello del Monte (Bergamo). Diplomirala je na klasični filologiji univerze v Genovi (1915), nato dodatno v Šoli za arheološko izpopolnjevanje Atene-Rim (1916/1920). V letih 1921—1936 je bila inšpektorica za arheologijo v Julijski Benečiji. V tem obdobju se je veliko ukvarjala z Arheološkim muzejem Istre, z izkopavanjem in zaščito Avgustovega templja v Pulju, pa z zaščitno arheološkimi problemi in muzejskimi deli v Trstu in drugod. Leta 1936 je postala direktorica arheološkega muzeja v Benetkah in storila tam nemalo za ureditev zbirke. Od 1952 do 1961 je bila nadzornica za antiko v Benečiji. Delala je posebej pri konservaciji mozaikov v Ogleju, izkopavala v Konkordiji, delala pri kriptoportiku in v stolnici v Vicenzi, v veronskem amfiteatru. Ustanovila je muzej v Adriji, v Oderzu, antikvarij v Altinu ter muzej rimskega teatra v Veroni. Arheološki muzej v Ogleju je obnovila, posebej razstavo gradiva, sistemizirala je veličastni lapidarij in uredila skladišča. Poleg tega je ustanovila muzej starega krščanstva v Monasteru pri Ogleju. Marsikatero delo je izpeljala, posebej v arhitektonskem pogledu, s pomočjo svojega soproga s prefinjenim občutkom — ing. Ferdinanda Forlatija. Vrhu tega je bila od 1958 privatna docentka v Padovi, kjer je poučevala do 1964.

Sodelovala je oziroma je bila članica v številnih delovnih komitejih (za arheološko karto Italije, za akademsko serijo *Inscriptiones Italiae* je pripravljala zvezek Verono). Bila je častna članica številnih društev, združenj in inštitucij.

Odlikovala jo je ljubezen do domovine, pa tudi do Istre, ki ji je posvetila toliko dela in strokovnega znanja. Z vztrajno, zvesto ljubeznijo do starinoslovja je v svoji stroki dosegla mojstrstvo in za dolgo vtisnila svoj pečat arheološkim in muzejskim ustanovam v območju svojega delovanja. Odlikovala jo je posebej njena prikupna pojava, prijeten odnos do sodelavcev in kolegov. Nikogar ni bilo, ki ne bi občudoval njene vitalnosti v sivi starosti, njene duhovne svežine in človeške topline.

Strokovni opus, ki ostaja za njo, je velik. Posebej naj opozorim le na nekaj najvažnejših del in na nekatera, ki se tičejo danes hrvaških oziroma slovenskih področij (literarni opus je razviden v glasilu *Aquileia nostra* 45—46, 1974—1975, 9—14; njeno delovanje pa je posebej ovrednoteno v delu Luise Bertacchi in sodelavcev v glasilu *Ateneo Veneto* 171, 1984, 277.

Kot rečeno, je velik del znanja, energije in zanesljivega občutka za restavracijo posvetila antični Poli. O tem priča vrsta študij, poročil in prispevkov. Delo na rimski Poli je kulminiralo v latinsko napisanem korpusu napisov iz Pulja in njegovega municipalnega področja. Kot v drugih zvezkih zbirke *Inscriptiones Italiae*, je tudi v njenem več kot zgolj korpus napisov; vključene so študije, karta, bibliografija, komentarji k napisom z vidikov onomastike, zgodovinskih podatkov. Podobno se je posvetila napisom Oderza (*Iscrizioni lapidarie latine del museo civico di Oderzo*, 1976), ki jih je predstavila v muzejskem katalogu. Za *Inscriptiones Italiae* je prevzela zvezek Verona; od dela v zvezi z njim jo je odvedla usoda.

Z manjšimi študijami je delovala tudi po istrskih in okoliških mestecih, kot Kanfanar, Vizače-Nesakcij, Devin-Timav, Most na Soči, Trst in drugih.

Dolga je vrsta njenih recenzij, predvsem del, ki jim je bila študijsko blizu. Druge analize in poročila se nanašajo na razna mesta severne Italije; to je moč razvideti iz bibliografije, omenjene zgoraj.

Bruno Forlati Tamaro sem imel priložnost spoznati šele v njenih poznih letih. Bila je kot ljubezniva babica, polna radovednosti. Vse jo je zanimalo, posebej, kaj se dogaja na arheološkem področju doma in v sosedstvu, npr. v Ljubljani. Čeprav je bila prizadeta s povojnim razvojem političnih meja, mi ni tega nikdar ne omenila ne pokazala. Cenil sem jo tudi zaradi tega. Problemi odnosov v mejnih pasovih nacionalno živo čutečih ljudi so analogni povsod, bodisi naši bodisi naših sosedov. Važno je dostojanstvo, ki ga ohranjamo predvsem s tem, da se ne napadamo. Važen je humanizem, ki ga čuteča bitja nosimo v sebi. Važno je, da po svojih močeh gojimo uvidevno strpnost. S tem, menim, storimo več za človeškost vzajemnih odnosov kot z ostrino, ki vselej prehaja v krivico. Ljudje ne moremo povsem objektivno ocenjevati tako rekoč ničesar. Dolžni pa smo obstajati v sožitju in si vzajemno pomagati.

Jaroslav ŠAŠEL

Kančnar, Vitez-Neškaj, Devin-Timav, Most na Soči, Trst in drugje.

Z manjšimi študijami je delovala tudi po istakih in okoliških mestcih, kot

obvedila trdela.

Za Inscriptiones Italiae je prevzela zvezek Verona; od dela v zvezi z njim jo je del museo civico di Oderzo, 1876, ki jih je predaval v muzejnem katalogu. Karta, bibliografija, komentarji k napisom z vidikov onomastike, zgodovinskih podatkov. Podobno se je posvetila napisom Odere (Inscriptiones Italiae Latinae, 1976). Kot v drugih zvezkih zbirke Inscriptiones Italiae je tudi v njenem več kot xgoli korpusu napisov; vključene so študije njegovega municipalnega področja. Kot v drugih zvezkih zbirke Inscriptiones Italiae je tudi v njenem več kot xgoli korpusu napisov; vključene so študije njegovega municipalnega področja. Kot v drugih zvezkih zbirke Inscriptiones Italiae je tudi v njenem več kot xgoli korpusu napisov; vključene so študije njegovega municipalnega področja.

Kot rečeno, je velik del znanja, energije in znanstvenega občutka za restavracije delovalcev v glasilu Atenae Veneto 171, 1984, 277.

9-14; njeno delovanje pa je posebej ovrhabeteno v delu Luise Bistacchi in področji literarni opus je razviden v glasilu Aquilena zvesto 45-48, 1974-1975, najzanimivejši del in na nekatera, ki se tičejo danes privaških oziroma slovenskih strokovni opus, ki ostaja za njo, je velik. Posebej naj opozorim je na nekaj človeške toplina.

ki ne bi občudoval njene vitalnosti v taki starosti, njene duhovne svežine in njena priključna pojava, prijeten odnos do sodobneve in kolegov. Nikogar ni bilo, in muzejem vatanovam v pomočju svojega delovanja. Oblikovala je posebej je v svoji stroki dosežila mojstrstvo in za dolgo vrnila svoj pečat arheološkim toliko dela in strokovnega znanja. Z vrhuncem, zvesto ljubiznjo do starostovja. Oblikovala jo je ljubzen do domovine, pa tudi do Latine, ki ji je posvetila zek Verono). Bila je častna članica številnih društev, združenj in inštitucij.

loško karto Italije, za akademsko serijo Inscriptiones Italiae je pripravljala zve- Sodelovala je oziroma je bila članica v številnih delovnih komisijah (za stroko- Vrhu tega je bila od 1958 privažna docentka v Padovi, kjer je poučevala do 1984. močjo svojega sogovora s prefinjenim občutkom — ing. Ferdinando Forlata. Oglejte Murakatoro delo je izpeljala, posebej v arhitektonskem pogledu, a po- skadibička. Poleg tega je ustanovila muzej starega krščanstva v Monasteru pri novila, posebej razstavno gradivo, sistematizirala je veličastni lapidarij in uvedla. Alina, muzejska teata v Veroni. Arheološki muzej v Ogleju je ob- v vsej svoji stroki dosežila mojstrstvo in za dolgo vrnila svoj pečat arheološkim

5. MEDNARODNI KONGRES SLOVANSKE ARHEOLOGIJE V KIJEVU

Od 17.—26. sept. 1985 je bil v Kijevu 5. mednarodni kongres arheologov v okviru Mednarodne unije za slovansko arheologijo pod okriljem sovjetskega organizacijskega komiteja.

Udeležencev je bilo nekaj več kot 400; največ jih je bilo iz Sovjetske zveze (167), Bolgarije (79) in Poljske (67). Druge države so bile zastopane v bolj skromnem številu. Jugoslovanov je bilo šest (4 iz Makedonije, 1 iz Srbije in 1 iz Slovenije). Poleg predstavnikov vzhodnoevropskih držav in Jugoslavije so bili na njem še predstavniki iz Finske, Norveške, Švedske, Danske, Belgije, Francije, Zvezne republike Nemčije, Avstrije in Grčije.

Med Jugoslovani so imeli referate:

1. Blaga Aleksova (Ranoslavenski nakit u arheološkim nalazištima Makedonije),
2. Boško Babić (Ranosrednjevekovna slovenska naselja na teritoriji Makedonije),
3. DMITAR ČORNAKOV (Lokalizacija i funkcije sakralnih objekata u srednjevekovnim gradovima na teritoriji SR Makedonije),
4. Gordana Marjanović-Vujović (Rrani Sloveni u Srpskom Podunavlju),
5. Paola Korošec (Etnogeneza karantanskih Slovanov skozi prizmo pisanih in materialnih virov),
6. Kiril Trajkovski (Morodviz — srednjevekovni gradski centar Makedonije).

Od drugih prijavitelencev je svoj referat poslala le Sonja Zogović (Kratka analiza istraživanja etnogeneze Slovena po izvorima i literaturi). Velika večina referatov je bila v ruščini (med našimi tudi referat Gordane Vujović), nekateri so bili v francoščini (zlasti romunski) in zelo redki v nemščini (tudi P. Korošec). Drugi Jugoslovani so pripravili referate v srbsčini in makedonščini. Predavanja so bila večinoma dobro pripravljena, nekaj je bilo celo izjemnih (zlasti Trubačova). Poleg predavanj po sekcijah so se vsi udeleženci kongresa kot gosti organizacijskega komiteja udeležili dveh izletov, tj. v Černigovo in Perejaslav-Hmeljniki (21. in 22. sept.). Izleta so spremljala predavanja (zlasti o Slovu o polku Igorovem, ki ga je podrobno pojasnil prof. B. Ribakov), ogledi različnih znamenitosti in arheoloških raziskav. V Perejaslavu ima muzej poleg drugih tudi oddelek, ki je posvečen številnim izidom Slova o polku Igorovem. Opazili smo, da med njimi ni prevoda Mileta Panića Surepe, ki sodi zaenkrat med najboljše. V splošnem so bili udeleženci kongresa sprejeti z velikimi častmi, prijazno, prisrčno in gostoljubno. En dan je bil posvečen ogledu Kijeva, njegovih znamenitosti (cerkva, znamenite lavre, muzejev in drugih znanstvenih ustanov).

Poleg omenjenih referatov so Bolgari v okviru kongresa pripravili prikaz rezultatov arheoloških raziskav o Preslavu v obliki okrogle mize. Predaval je akad. Dim. Angelov in hkrati predstavil zgodovinsko plat Bolgarije v srednjem veku. Pri tem je naredil nekaj namernih grobih in težkih napak v zvezi z narodnim vprašanjem Makedoncev in Srbov; to je sprožilo ostro kritiko Jugoslovanov (Babić, Vujović in Aleksova). Predavatelj je zapustil katedro in dvorano tako naglo, da ni bilo več možno postaviti drugih vprašanj in dobiti razlage (Korošec, Trajkovski). Predavanje in kritike so snemali na magnetofonski trak.

Na kongresu sta bili tudi dve plenarni seji (na začetku — 16. in na koncu — 25. sept.); seja izvršnega komiteja in seja stalnega sveta. Na teh dveh zasedanjih je prišlo do spremembe vodstva izvršnega komiteja. Za novo mandatno obdobje (1985—90) je bilo izvoljeno novo vodstvo, in sicer: B. Babić, predsednik Mednarodne unije, akad. B. Chropovski, generalni tajnik, člani: akad. J. Herrmann, akad. V. Henzel, dr. V. V. Sedov, dr. V. D. Baran.

Novi člani stalnega sveta so postali: B. Babić, G. Marjanović-Vujović, P. Korošec, J. Belošević, in sicer namesto dosedanjih članov Mednar. unije (prof. Dj. Boškovića, prof. J. Kovačevića, prof. Z. Vinskega in M. Čorović-Ljubinković), ki so bili imenovani za častne člane.

Na seji je bila sprejeta kandidatura Jugoslavije za 6. mednarodni kongres slovanske arheologije. Tema naj bi bila »Etnogeneza in selitev Slovanov«. Sklepnjeno je bilo, da bo zasedanje izvršnega komiteja 1986. l. Novi predsednik je predlagal, naj bo zasedanje v Prilepu, in sicer septembra, ko bo tam tudi simpozij o »Slovanski poganski religiji«. Toliko o uradnem delu. Sedaj pa še nekaj pripomb.

Žal smo Jugoslovani nastopili na kongresu dokaj neorganizirano; kar neresen ali celo malomaren vtis je pustila naša udeležba, saj je namesto 22 prijavljenih v Kijev prišlo le 7 (mednje je všteti tudi tajnik Inštituta iz Prilepa Nikola Mitrevski, ki si je prišel le ogledat organizacijo kongresa). Odsotni niso poslali niti referatov (izjema je Sonja Zogović), ki bi jih namesto njih lahko prebral kdo drugi, ali pa bi jih namenili za natis.

Pravila, da se povzette predavanj izroči v tiskani obliki, se le Jugoslovani nismo držali. Naše publikacije z zgodnesrednjeveško in srednjeveško tematiko na knjižni razstavi niso bile zastopane, čeprav je to na takšnih strokovnih posvetih ustaljena praksa.

Glede na napake — naštetje in nenaštetje — ki smo jih naredili v Kijevu ob kongresu, je pač moč dvomiti, da bomo uspešno organizirali kongres v Prilepu, če dotlej svojega odnosa do mednarodnih srečanj ne bomo spremenili.

Paola KOROŠEC

SIMPOZIJ »SLOVANSKA POGANSKA RELIGIJA (MATERIALNI OSTANKI IN PISANI VIRI)«

Prilep, 1.—3. septembra 1986

O poganskem verovanju starih Slovanov je bilo napisano že ogromno, a se nam pogovor o tem še vedno zdi bolj stvar domišljije kot dejstev. Upravičeno?

V dneh od 1.—3. septembra 1986 je potekal v Prilepu mednarodni simpozij na temo »Slovanska poganska religija«, ki ga je organiziral Inštitut za raziskovanje staroslovanske kulture iz Prilepa. Srečali so se prvenstveno arheologi, pa tudi neka j jezikoslovcev iz NDR, Poljske, ZSSR, Českoslovaške, Madžarske, Italije, Romunije, Bolgarije in Jugoslavije. Zaradi velikega števila prijavljenih referatov je branje drugi in tretji dan potekalo v dveh sekcijah, čeprav se je na koncu izkazalo, da bi se dalo tudi brez njiju. Tako sem slišal približno dve tretjini referatov, tretjine pa ne, zato naj mi bo oproščeno, če ne bom omenil kakega pomembnega prispevka. Vse, kar sem slišal, pa vendar dovoljuje sklepati o celoti.

Moje osnovno spoznanje je bilo, da se da o snovi vendarle nekaj stvarnega povedati, a ne le nekaj, celo zelo veliko. Predkrščansko verovanje naših prednikov je torej mogoče obravnavati brez fantaziranja in tudi tako priti do številnih trdnih ugotovitev. Vse pa je seveda odvisno od tega, kako se dela lotimo. O metodi so kar nekaj povedali, predvsem jezikoslovci, a tovrstne misli so se kar razgubile v vsesplošnem navdušenju, da smo se videli in slišali in se dobro imeli. Zbor se je glede religije razšel brez kakršnihkoli delovnih sklepov, nauke pa si lahko dela vsak sam, če mu je že do tega.

Kaj so nam predstavili referati? — Bili so precej različni, saj se nekateri avtorji z obravnavano snovjo ukvarjajo že dolgo in načrtno, ali pa izhajajo iz takih okolij. Spet drugi so sestavili referat le zato, da upravičijo svojo udeležbo (kar je večinoma posledica slabe navade, da strokovnjaku le malokje krijejo stroške udeležbe na simpoziju, če tam nima referata). Večina arheoloških referatov se je zadovoljila s prikazovanjem posameznih predmetov ali pojavov, ne da bi se kaj prida trudili z razlago. Večkrat pa je bila tako iztrgana iz historičnega konteksta, da ji je težko verjeti. Za nadaljnje delo pa so bili obetavni referati, ki so si pomagali s spoznanji izven ožje arheologije. Predvsem so bile zgovorne povezave z etnologijo (Marjanović-Vujović, Sedov, Čausidis), v čemer je gotovo najbolj plodna smer bodočega dela. Da se da tudi na najbolj klasično arheološki način, brez mnogo govornjenja, zato pa z več dela na terenu še marsikaj storiti, je pokazala I. P. Rusanova, ki je raziskala zgodovinsko ozadje Zbručkega idola — »Svetovida« in ugotovila skupek gradišč — svetišč, versko središče širokega pomena. Njen referat je bil zaradi jasnosti, preprostosti, hkrati pa izjemnih najdb najbolj pozorno sprejet.

Izredno zanimivo smer raziskovanja, zgodovina verovanja kot zgodovina ideologije, sta nakazala J. Herrmann in Z. Váňa. Prvi se je bežno dotaknil dejstva, da so Polabski Slovani tja do 12. st. ohranili poganstvo, medtem ko so že vsi njihovi sosede davno postali kristjani, in omenil trenja, do katerih je že prihajalo med vladajočim razredom in poganskimi svečeniki. Váňa je navezal

svoja razmišljanja na Dumézila in ugotovil, da gre pri starih Slovanih za dvedelno in ne tridelno ideologijo, referat pa sklenil z mislijo o poganski etiki.

Ker sam nisem jezikoslovec, bi tovrstne referate težko ocenjeval. Moj vtis pa je bil, da ta veđa lahko pri obravnavani snovi tvorno deluje le v tesni povezavi z arheologijo, etnologijo in zgodovino, da je brez povratnega preverjanja ugotovitev lahko prej zavajajoča kot koristna.

Žal je bil povsem presliščan apel Daliborja Brozovića, da bi bil že čas izdati korpus pisanih virov, ki se tičejo poganskega verovanja. In teh ni tako malo, kot bi si kdo mislil. Od tistih, ki o poganstvu jasno govorijo, do raznih skritih prežitkov, ki pronicajo skozi razna krščanska verska besedila še več stoletij po uradnem pokristjanjenju. S tako izdajo bi bilo šele omogočeno nadaljnje resno delo. Vsekakor je naloga Mednarodne unije za slovansko arheologijo, da najde nosilca takega dela, ali pa lahko le čakamo, da se bo nekdo sam spomnil na to.

Povsem izven osnovne teme srečanja pa se je oblikoval še en pomemben sklop vprašanj, ki se tičejo prvenstveno Jugoslovanov. Začelo se je z referatom Jovana Kovačevića o komanski kulturi, kjer je (vsaj po mojem razumevanju njegovih utemeljitev) dokazal predvsem njeno staroselskost. To se je povezovalo z referatom Draga Malenka o grobiščih Sv. Erazmo in Radolište pri Ohridu, ki pripadata isti kulturi, imata bogastvo nakitnih predmetov in presenetljivo veliko lončkov v grobovih (po mnenju antropologov gre za: staroselce — Marija Štefančič, stare Slované — Živko Mikić), končalo pa z referatom Anteja Miloševića, ki je pokazal na neposredno trajanje enakih lončkov v Dalmaciji iz 6. st. v staroslovansko dobo. Začela se je torej oblikovati neka podoba stvarne kulture 6.—8. st., torej časa, ko se začne naša narodna zgodovina in ga najslabše poznamo. Trenutne razlage se gibajo v obeh skrajnostih: da gre za stvarno kulturo Slovanov, ki se naselijo že v drugi polovici 6. st., ali pa da gre za stvarno kulturo staroselcev, ki se krepko držijo še v 8. stoletju.

Med branjem referatov so tudi skrivnostno potekali (ali je potekal?) sestanki (sestaneek?) izvršnega komiteja Mednarodne unije. Če je bil glavni namen simpozija v Prilepu mestu pridobiti naslednji mednarodni slovanski kongres, se je to posrečilo. Komiteje je Prilep potrdil. Kaj to pomeni v organizacijskem smislu, je tema novega razmišljanja, ki mu ta sestavek ni namenjen.

Končna strokovna ocena simpozija pa je bila, da je dal več (tistim, ki so to hoteli), kot je večina od njega pričakovala.

Andrej PLETERSKI

Gian Carlo Menis, *Civiltà del Friuli centro collinare*. Pordenone 1984.

Na notranji strani ovojnice je povzete Menisovega besedila z 20. strani te knjige. V njem predstavlja značilnosti tega obsežnega teksta: Od Venzoneja (Pušja ves) do sv. Daniela in Tarčenta živi rod, povezan z globoko človeško solidarnostjo ter posebnimi kulturnimi značilnostmi. Gre za novo zvrst znanstvene obravnave mikrokulturnih in geografskih mikroregij. Prof. Menis predstavlja to posebno kulturno enoto pod naslovom »*Friuli centro collinare*«.

To delo zasluži našo pozornost predvsem zato, ker obdeluje skrajni severozahodni rob ozemlja, do katerega sega strnjena slovenska poselitve v 7. in 8. stol., ter severni rob vzhodne Furlanije, ki so jo alpski Slovani kolonizirali v 10. stol. To pomeni, da je Menisov tekst treba vključiti v spoznanja, ki zadevajo tudi zgodovino slovenskega naroda.

Po tem uvodu lahko preidemo na neposreden prikaz te velike knjige. Knjiga je narejena v velikem B formatu. Tiskana je na zelo kvalitetnem svetlem papirju. Obsega 490 strani teksta in ilustracij. Dokumentacija je grafična ter iz črno-belih in barvnih fotografij. Črno-bele fotografije v glavnem služijo za prikaz celih objektov in so zato manjšega formata. Podrobnosti so prikazane na celostranskih barvnih fotografijah. Fotografski posnetki imajo visoko strokovno raven. Fotografskih ilustracij je 154 in so posvečene predvsem spomeniškim objektom. Pridružuje se jim 28 fotografij, ki kažejo značilnosti opisane pokrajine.

Fotodokumentacija je umeščena pretežno v drugo in tretjo tretjino knjige. Fotografsko je nepreprosljiva pokrajina, ki kaže »centro collinare« kot celoto, sledi ji fotografija struge Tilmenta v neposredni bližini Humina-Gemone.

Prof. Menis je knjigo razdelil na osem poglavij, ki se zvrstijo za njegovo uvodno besedo:

1. Ambient / okolje
2. Prazgodovina (s podnaslovom Kelt-ska zora)
3. Rimsko obdobje oz. Življenje cest
4. Zgodnji srednji vek ali zatočišče prafar
5. Romanika oz. v senci gradov
6. Obdobje gotike oz. slavospjev lepota
7. Obdobje renesanse, Človekovo domotožje

8. Obdobje baroka, Avantura tehnologije.

Na 120 straneh teksta spremlja avtor razvoj pokrajine skozi posamezna obdobja in se pri tem naslanja na analizo nekaterih objektov. Pri ugotavljanju skupnega imenovalca za posamezne kulture in umetnostne skupine poleg likovnosti išče vedno znova in tudi najde historično interpretacijo za posamezne pojavnosti. Rezultanta celotne analize je zaključena podoba pokrajine, ki jo prof. Menis imenuje »*La civiltà del Friuli centro collinare*«.

S fotografijami nam avtor predstavi posamezne objekte, ki jim dodaja še vsebinsko zelo bogate podnapise. Od Humina-Gemone, prek Tricesima in S. Daniela se pred nami zvrsti kulturna zakladnica; avtor nas vodi skozi vsa naselja ter skozi posamezna obdobja do današnjih dni. Pri obravnavi tega dela knjige moramo poudariti fotografije mojstra Elie Ciola, ki ga je pri izboru vedet vodil prof. Menis. Zelo zanimivo je zasnovan zaključni del knjige. Karti Furlanije s shematskim prikazom občinskih meja in omejitvijo ozemlja »*centro collinare*« sledi abecedni prikaz vseh občin. V tekstu, ki sledi, je najprej naveden sedež občine, potem podatki o površini občine, zatem analiza toponima za sedež občine, prikaz glavnih arheoloških najdb in najdišč ter podatki o glavnih zgodovinskih virih za lokacijo sedeža občine. Zatem so prikazani glavni spomeniki z ozemlja občine in orisana njena zgodovina. Zelo pregledna je bibliografija posameznih občin.

V nadaljevanju knjige je 25 strani abecedno urejene bibliografije, ki jo je avtor uporabil v svojem tekstu. Sledi ji poglavje raznih tekstov, npr. osebna imena, imena krajev, indeks ilustracij ter kazalo ilustracij med tekstem.

Tudi kompaktne in debele, v platno vezane platnice z zlatimi črkami ter zlato rozeto, ki ponazarja okroglo gotsko okno s fasade stolnice v Huminu, dajejo tej knjigi, poleg vsega drugega, tako rekoč bibliofilski pomen.

Ko že govorimo o bibliofilski vrednosti te knjige, ne moremo mimo dragocene ovojnice. Na naslovni strani je namreč celostranska reprodukcija kamnitega kipa enega od treh kraljev, ki pridejo z vzhoda v Betlehem, posnetega s portala cerkve v Huminu. Na ovojnici sta tudi naslova in imeni avtorjev besedila in fotografij ter izdajatelja Grafiche editoriali artistiche Pordenonesi, na prvi notranji

strani ovojnice pa obvestilo o založniku knjige (Banca popolare di Gemona).

To je le informativni prispevek o publikaciji, ki predstavlja novo zvrst prikaza kulturne pokrajine in je tem bolj pomembna za Slovenijo, ker je »Centro collinare« ob robu našega etničnega in kulturnega prostora. Pri prikazu te knjige je treba poudariti, da je bilo v času od 10. pa vse do 15. stol. tudi ozemlje »Centro collinare« poseljeno s alpskimi Slovani, ki so se naselili na tem prostoru po madžarskih vdorih. Tako ni dvoma, da so imeli pri oblikovanju te kulturne pokrajine svoj delež tudi alpski Slovani, ki so pustili za seboj tudi pomembne kulturne ostaline. Ta del zgodovinske stvarnosti v »Centro collinare« v tej knjigi manjka.

Vinko ŠRIBAR

G. G. Carbonese, *Il Friuli, Trieste e l'Istria dalla preistoria alla caduta del patriarcato d'Aquileia (Grande atlante storico comparato)*. Bologna, založnik del Bianco, 1984.

Obsežnemu in zelo zahtevnemu naslovu ustrežata tudi oblika in vsebina knjige 25 × 29 cm z obsegom 435 strani. Platnice so masivne, vezane v zeleno umetno usnje. V knjigi je 216 kart, ki so natisnjene dvobarvno ali večbarvno, ter 54 shematskih prikazov s kronološkimi podatki.

Knjiga je razdeljena na poglavja: Geološka obdobja — Sumaričen pregled paleolitika in mezolitika (preistoria); Pregled prazgodovine (protostoria); Rimsko obdobje do vdora barbarov; Krščanstvo; Vzhodni Goti in Langobardi; Franki; Arabci in Madžari; Furlanija v 10. stoletju; Geneza in oblikovanje oglejskega patriarhata; Patriarhi Ghibellini; Patriarhi Gvelfi; Padeč patriarhata; Opatije, samostani, bolnišnice, prafare, arhidiaconati, škofije; Trst, Pula, Pazin in Rijeka; Avtonomna ozemlja in posebne jurisdikcije; Slovani in Neretljani.

Oglejski patriarhat: življenje uprave, družbenoekonomsko življenje, katalogi in sezname.

Knjigo zaključujejo besednjak historičnih in arheoloških pojmov, bibliografija in sezname avtorjev po abecednem zaporedju, kazalo. Kazalo tega dela in število kartografskih prilog (21) in 54 shematičnih prikazov zelo jasno kaže, da je bila avtorjeva tendenca precej večja,

kot to kaže naslov knjige. Ni dvoma, da mu je to tudi popolnoma uspelo. Pred nami ni le kartografska dokumentacija zgodovinskih dogajanj v treh pokrajinah, ki so med seboj tradicionalno povezane, ampak tudi celotno politično, gospodarsko, kulturno, etnično in cerkveno upravnno ozadje, ki oblikuje človekovo življenje.

Število kart jasno kaže, da je avtor vse tiste manifestacije v življenju pokrajine, ki se jih da kartografsko prikazati, tudi prikazal. Pri tem je treba poudariti visoko stopnjo mojstrstva prav pri izvedbi kart z vso njihovo zgodovinsko vsebino.

Med številnimi naj citiram le en primer; obravnava nastanka in razvoja patriarhove fevdalne posesti, ki jo pokaže kar na osmih kartah. Vsakdo, ki se je ukvarjal s kartografijo in še posebno s kartografsko dokumentacijo obdobja nastanka in razvoja fevdalnih posesti, ve, kako zelo zahtevna in tehnično težavna je ta naloga. Pri celotnem delu prihaja do izraza popolna sistematičnost. Za zgled bom vzel poglavje, ki je nam Slovincem najbližje, tj., kaj in kako piše Corbanese o nas, alpskih Slovanih, v Furlaniji.

Na strani 328 je poglavje Prodor in slovenska kolonizacija v Karniji in Kanalski dolini. Kar v petih manjših poglavjih in na petih kartah kaže kolonizacijo alpskih Slovanov v Kanalski dolini, na Goriškem in spodnjem Posočju v dolini Nadiže. Posebno poglavje pa posveča slovanski naselitvi v Furlaniji, v furlanski nižini, na obeh bregovih Tilmonta. Dokumentacijo za to poglavje je dobil v pisanih virih in še prej v arheoloških najdbah karantansko-ketlaške kulture. To poglavje zaključuje s kratkim slovarjem slovenskih besed, ki so še danes v rabi v furlanščini. Takih primerov, ki kažejo visoko stopnjo profesionalnosti, je v tej knjigi veliko.

To pomeni, da bo ta knjiga še dolgo uporabna in da bo služila še več generacijam za orientacijo pri iskanju historičnih informacij. Prav to nas obvezuje, da postavimo pod drobnogled nekatere podrobnosti v zvezi s slovensko naselitvijo severovzhodne Italije. Avtor na strani 316 pod letnico 804 zelo na kratko obravnava Rižanski placit in ugotovi, da so Slovane z istrske obale preselili v notranjost. V času, ko so to knjigo tiskali, in še pred tem časom je prof. E. Boltin-Tome iz Pomorskega muzeja v Piranu

že nekajkrat objavila nekropolo iz Predloke v dolini Rižane, nazadnje v knjigi Slovensko morje in zaledje 4—5, 1981, 91—103, in sicer pod naslovom Izsledki ob zaključku raziskovanj nekropole v Predloki. V njej je zelo jasno izpričana poselitev slovenske istrske obale tudi po letu 804, oziroma kontinuirano v visoki in pozni srednji vek. S tem je zelo jasno dokazana zgodovinska resnica, da so bili Slovenci naseljeni na severnoistrski obali vse do druge polovice 8. stol. Iz tega dejstva izhaja še neka druga, ne manj pomembna ugotovitev o vlogi alpskih Slovanov v karolinški in najbrž tudi otonski državi. Vojvoda Ivan je vpeljal v svojo upravno enoto, tj. pokrajino Furlanijo, ki ji je bila tedaj pridružena tudi vsa severna Istra, fevdalni red prav s pomočjo slovanske delovne sile in ob podržavljeni zemlji istrskih škofov. To dejstvo je zelo pomembno, da bi razumeli tudi kasnejše dogodke v zvezi z naselitvijo alpskih Slovanov v prostoru veronske marke ter priključitev te marke vojvodini Koroški.

Neupoštevanja enkratnih izsledkov E. Boltin-Tometove ni zakrivil samo Carbonese. Zagrešili smo ga tudi mi, ker se ne potrudimo dovolj, da bi naši izsledki prišli v svet. Tako prihaja do medsebojne neinformiranosti in nobena redkost ni, prej skoraj pravilo, da italijanska in avstrijska znanost ne upoštevatva slovenskih virov. Prav tako se pogostoma dogaja, da mi ne upoštevamo tujih izsledkov.

Menim, da ni razlog za to samo jezikovna ovira, ampak predvsem nedostopnost in nepoznavanje literature. Recenziranje njihove literature pri nas in naše pri njih bi moralo postati pravilo, ki bi nam pomagalo posodobiti znanje.

Vinko ŠRIBAR

Tito Miotti, *Castelli del Friuli* 1—7, Cividale 1976—1987, založba Del Bianco — Udine.

Recenzijo prvega in napoved naslednjih petih zvezkov je opravil dr. Jaroslav Šašel v Arheološkem vestniku 31, 1980, 340. Od tedaj pa do danes je že izšlo še pet zvezkov in pričakujemo, da se bo na knjižnem trgu pojavil tudi že sedmi. Podrobno poročilo o vsakem zvezku bi že samo po sebi bilo obsežno gradivo, za katerega bi še komaj zmogli moči, da bi ga prebrali, potem ko smo že preli-

stali cel Arheološki vestnik. Zato predlagam, da bi se zadovoljili le z glavnimi podatki o vsakem zvezku.

Da bi lahko pravilno ocenili to delo in dobili pravilen odnos do njega, moramo že v uvodu navesti nekaj posebnosti, značilnih za prof. Miottija in njegovo delo. To ogromno delo je opravil potem, ko je že bil upokojen kot prof. medicine, vendar že zelo znan kot izreden poznavalec furlanske kulture in zgodovine. Obdal se je z zrelimi ljudmi in zanesljivimi profesionalci. Ti so skupaj z njim dosledno, korak za korakom, obhodili in si dokumentirali ustrezne spomenike po celi Furlaniji. Ob predstavitvi prvega zvezka te serije G. G. Mor pravi: Ze leta teka T. Miotti za furlanskimi gradovi s strastjo in odpovedovanjem, in to v taki meri, da je to postalo pretresljivo: s svojim delom je vdihnil življenje furlanski sekciji mednarodnega inštituta za gradove. Izbor in terenski obhodi niso bili pri Miottiju in njegovi skupini nikoli naključni, ampak sistematični in po regionalnem ključu. Tako je za prvi zvezek izbral Karnijo oz. fevd samostana v Mužacu ter posest severne kapitanije. Karta, ki jo je Miotti priložil prvemu zvezku, nam kaže, da je s svojimi izsledki daleč prekoračil okvire, ki si jih je prvotno zastavil. Tu se pojavljajo kaštelirji, rimske utrdbe, utrjeni gradovi, trdnjave, utrjene opatije, mesta ter utrjeni trgi in hiše. Tipologija in kronologija objektov je postala zelo raznovrstna. Pri zbiranju terenske dokumentacije o gradovih so se topografi ozirali tudi po pisanih virih. S kartiranjem gradov v Karniji je Miotti po obsegu in po kvaliteti opravil delo, ki ga lahko le občudujemo.

T. Miotti, *Castelli del Friuli* 2 — *Gastaldie e giurisdizioni del Friuli centrale* (Gastaldi in sodstvo osrednje Furlanije). Knjiga je formata 22 × 32 cm. Tiskana je na zelo kvalitetnem papirju, z debelimi, v rjavo plastiko vezanimi platnicami ter z bogato večbarvno ovojnico, ki kaže obleganje srednjeveškega mesta. Avtor obravnava okoli 120 objektov, ki jih praviloma dokumentira s fotografijami, z 28 tlorisnimi položaji ter s karto osrednjega dela Furlanije. V knjigi je 443 str. teksta. Tu so imenovani, opisani in vneseni na karto vsi sedeži fevdalne oblasti v vzhodni Furlaniji. Na začetku knjige je zanimivo poglavje o zgodovini nastajanja fevdalizma v Furlaniji, katerega avtor je C. G. Mor.

T. Miotti, *Castelli del Friuli 3 — Le giurisdizioni del Friuli orientale e la Contea di Gorizia*. Zvezek ima format 22 × 32 cm. Knjiga obsega 470 str. ter obravnava 88 lokacij, ki so dokumentirane kartografsko, grafično in fotografsko. Razen obsežnega teksta je še posebno poučna karta, ki nam kaže utrjene lokacije vzdolž Soče, Nadiže in Maline. To so utrdbe na prehodu iz Furlanske nižine v hribovit in gričevnat svet vzhodne Furlanije, ob cesti, ki ji domačini pravijo »pedemontana«. Utrdbe iz visokega in poznega srednjega veka izpričujejo le kontinuiteto utrjenih lokacij iz starejših obdobji. Kot primer lahko navedemo kōtlaška najdišča oz. grobišča na ozemlju od Humina do Gorice. To nam kaže poselitveno kontinuiteto posameznih krajev in pa same pokrajine. Za slovensko narodno zgodovino je ta zvezek še posebno pomemben, ker meji na ozemlje strnjene slovenske poselitve.

T. Miotti, *Castelli del Friuli 4 — Feudi e giurisdizioni del Friuli occidentale* (Fevdi in sodstvo v zahodni Furlaniji). Zaporedje obdelanih objektov, format in oblika knjige so enaki kot v prejšnjih zvezkih te serije. Knjiga obsega 483 str. Obdelanih je 44 lokacij, ki so dokumentirane s fotografijami in grafičnimi predstavitvami. Govor je o fevdalni posesti v zahodni Furlaniji, tj. med Tilmentom in Livenzo. Srednjeveška poselitvena podoba skupaj s slovansko poselitvijo 10. st. je povezana v kontinuirano celoto. Uvodno poglavje pod naslovom Kasteli, sodstvo in ekonomija je napisal C. G. Mor. Enakovredna tekstu je kartografska priloga, ki s svojo preglednostjo omogoča lažje razumevanje vsebine te knjige. Ta zvezek predstavlja pomemben prispevek k proučevanju kolonizacije alpskih Slovanov v zahodni Furlaniji.

Tito Miotti, *Castelli del Friuli 5 — Storia ed evoluzione dell'arte delle fortificazioni in Friuli* (Zgodovina in razvoj umetnosti utrjevanja/utrdb v Furlaniji). Temu naslovu sledi standardni podnaslov, ki ga je Miotti uporabil pri vseh dosedanjih zvezkih, in sicer: *Castellieri, Fortificazioni romane e tardo antiche, Torri, Castelli, Rocche, Fortezze, Abbazie fortificate, Città e borghi recinti, Caseforti* (kaštelirji, rimskodobne in poznoantične utrdbe, stolpi, gradovi/kasteli, utrjeni gradovi, utrjene opatije/samostani, mesta in utrjeni trgi, utrjene hiše).

Po svoji opremi in obliki je tudi ta zvezek enak prejšnjim, bistveno pa se razlikuje od njih po svojih metodoloških prijemih. Namesto naštevanja in dokumentacije objektov, odlikuje ta zvezek temeljita analiza. Knjiga se začneja s tekstom Paole Cassola Guida *I castellieri*. V članku je na zelo dokumentaren način prikazan pregled furlanskih kaštelirjev, in sicer s kartografskim pregledom, risbami in fotografijami kaštelirjev ter z dokaj bogato dokumentacijo arheološkega gradiva. Sledi prispevek Luciana Bosia *Strade ed opere fortificate dalla romanità all'alto medioevo* (Ceste in utrdbe iz rimskih časov do zgodnjega srednjega veka). Njegova vsebina so kartografska dokumentacija in materialna dokazila o cestah, predvsem pa antični napisi, ki obravnavajo ceste in utrdbe.

Claudio Zaccaria, *Le fortificazioni romane e tardo antiche* (Rimske in poznoantične utrdbe). Teža te razprave je na obsežni zgodovinski interpretaciji utrdb, ki so bile povezane s procesom širjenja rimske državnosti. Tekst spremljajo številne karte.

Mario Brozzi, *Stanziamenti militari longobardi* (Langobardske vojaške postojanke). Na temelju arheoloških in pisanih virov Brozzi dokumentira langobardski utrdbeni sistem, kar prikaže na ustreznih kartah. Utrdbe in razne objekte pa je pokazal na fotografijah. Ta prispevek je zelo pomemben za poznavanje langobardskega obdobja v Furlaniji, ker je Brozzi daleč najboljši poznavatelj te materije.

Tito Miotti, *Impostazione ed evoluzione delle componenti difensive dopo il mille e fino al sec. XVI*. (Prikaz in razvoj obrambnih objektov po letu 1000 do konca XVI. st.).

Giorgia Nicoletti-König, *Contributo allo studio della tipologia dei castelli medioevali* (Prispevek k studiju tipologije srednjeveških kastelov). Poleg bogate dokumentacije gradiva iz teme avtorica predlaga naslednjo tipološko razdelitev: kasteli, ki so nastali iz poligonalne zasnove okopov, zidovi in jarki, stolpi in cerkve v kastelih.

M. G. B. Altan, *Nascita e sviluppo dei borghi fortificati* (Rojstvo in razvoj utrjenih trgov). Knjiga z bogato fotografsko in grafično dokumentacijo, posebna po-

zornost pa je namenjena utrjenim cerkvam v Sloveniji (po knjigi P. Fister, *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*). Še posebno pomemben je podroben seznam vseh doslej raziskanih objektov te vrste.

Paolo de Rocco, *Città e terre murate. Processi di costruzione/trasformazione e struttura urbana di alcuni insediamenti fortificati* (Mesta in posesti, utrjene z zidom — Processi nastajanja/spremembe in urbana struktura nekaterih utrjenih naselij). Avtor opisuje nastanek in razvoj furlanskih mest od pozne antike do karolinškega obdobja, nato od ogrskih napadov pa do 12. stol., od 13. stol. do padca patriarhove oblasti ter zaključuje s prihodom beneške oblasti do ustanovitve Palme. Tekst je zelo analitičen in popstren z bogatim grafičnim in fotografiskim gradivom.

Amelio Tagliaferri, *Struttura delle fortezze e delle milizie venete nel quadro dell'organizzazione militare di terraferma* (Struktura utrd in beneških milic v okviru vojaške kopenske organizacije). Ta pomemben prispevek k zgodovini Furlanije v času beneške oblasti je razdeljen na naslednja poglavja: o metodologiji študije, beneški defenzivni sistem na kopnem in vojaške uprave, trdnjave in vojaške posadke, trdnjave in utrjeni kraji v Furlaniji, artilerija in bombarderji kot pomoč utrdbenemu sistemu, različne oblike konjenice, teritorialna obveščevalna služba, in sklepna beseda.

Tommaso Fanfani, *I castelli di Porto nella loro funzione storico-economica* (Pristaniški kasteli v svoji zgodovinsko-ekonomski funkciji). Ker je to popolnoma nov vidik predstavitve utrdbenega problema v Furlaniji, bomo tudi v tem primeru predstavili poglavja te študije: vode in Benetke, glavna pristanišča, potovanje Leonarda Donata, Marano in Tržič, Devin in Sv. Ivan, tihotapstvo, redni promet, rečna pristanišča, zaključek. Ta prispevek je zelo pomemben, ker zadeva tudi prostor, na kateremu živijo Slovenci v Furlaniji. Zgodovina Furlanije je sicer praviloma posredno ali neposredno povezana z našo narodno zgodovino.

Luciano Broili, *Geologia ed edilizia castellana* (Geologija in stavbarstvo kastelov). V uvodu v svoj tekst avtor ugotavlja, da je prostor, na katerem je bil

kastel zgrajen, tudi vplival na izbiro materiala za gradnjo, na obliko in velikost objekta. S tega zornega kota je Furlanija razdeljena na: visoko — hribovsko cono, na apnenčast predalpski prostor, vzhodje vzhodnega gričevja, morensko gričevje, vzhodje zahodnega gričevja in ravnino. Ta interdisciplinarna obravnava kastelov oziroma utrd je odkrila nove poglede na problematiko nastajanja kastelov v Furlaniji.

Tito Miotti, *Analisi delle tecniche murarie castellane. Un tema da affrontare in Friuli* (Analiza tehnologije zidanja v kastelih. Tema, ki čaka na obdelavo). Miotti opiše in predstavi tehnologijo zidav iz 36 najpomembnejših furlanskih kastelov in ugotavlja velike razlike med posameznimi načini gradnje, ki so povezani, tako kot je to ugotovil Broili, predvsem po prostoru in času, v katerem so bili grajeni. Miotti poudarja, da je to šele začetek raziskovalne akcije.

Francesco Giorgetti, *Perché tanti castelli sono stati distrutti dai terremoti. Considerazioni sulla sismicità del Friuli* (Zakaj so potresi zrušili toliko kastelov v Furlaniji? O potresih v Furlaniji.) To je geofizična študija, namenjena izključno potresnim območjem v Furlaniji in zgodovini potresov na tem prostoru. Študija je bogato opremljena z grafičnimi prilogami, ki dokumentirajo potresne sunke v Furlaniji.

Aldo Nicoletti, *Problemi concernenti il restauro dei castelli* (Problemi, ki zadevajo restavracijo kastelov). Avtor razmišlja o tehnologijah restavratorskega dela na gradovih ter o pravni podlagi za to dejavnost.

Tito Miotti, *Glossario dei termini tecnici* (Glosarij tehničnih pojmov). Miotti na 14 straneh po abecednem zaporedju citira in pojasnjuje vse tehnične termine, ki se pojavljajo v knjigi, ter posamezne objekte tudi grafično predstavi.

S tem prispevkom Miotti zaključuje tudi ta, peti zvezek svoje serije *Castelli del Friuli*, in pravi: S četrtem zvezkom smo končali katalogizacijo obrambnih objektov v Furlaniji od prazgodovine pa vse do 16. st. V petem zvezku pa smo se lotili interdisciplinarnega študijskega vrednotenja teh objektov. Tako bo bralec dobil na določen način zaključeno podobo

o objektih, ki so spremljali vse življenje v Furlaniji, od prazgodovine do konca poznega srednjega veka.

Tito Miotti, *Castelli del Friuli 6 — La vita nei castelli friulani* (Življenje v furlanskih kastelih). Knjiga ima že standardno obliko in obsega 428 strani. Bogato je ilustrirana. Vsebuje prispevke, ki govorijo o življenju v srednjem veku. Ker ta zvezek pomeni kakovostno spremembo v Miottijevi seriji, je najbrž potrebno nekoliko podrobneje pregledati njegovo vsebino. Knjiga se začneja z geslom: *La nobiltà feudale e le strutture sociali* (Fevdalno plemstvo in socialne strukture). Sledijo prispevki:

Gian Carlo Menis, *Il processo formativo dello stato feudale nei secoli IX—XI.*

Pietro Marchesi, *Il ruolo dei Savorgnan, cerniera tra Venezia ed il Friuli.*

Tito Miotti, *Genealogie nobiliari e storiografia castellana.*

Giovanni del Basso, *Questioni di araldica castellana.*

Giovanni Frau, *Castelli e toponimi.*

Giovanni Zanier, *La nobiltà castellana e l'inquisizione Aquileiese.*

Piercesare Ioly Zorattini, *Insediamenti ebraici.*

Giulio Bernardi, *Le monete maggiormente in uso nel medioevo friulano.*

Gino di Caporiacco, *I primordi dell'estimo: Comproprietà castellane e feudali* (Začetki obdavčevanja: grajsko in fevdalno solastništvo).

Drugi del knjige nosi naziv: *Navade in oblačila.*

Gianfranco d'Aronco e Nadia Pauluzzo, *Vita di popolani e castellani fra guerra e pace* (Življenje ljudstva in grajskih med vonjo in mirom).

Tito Miotti, *Noterelle etnologiche* (Etnološke značilnosti).

Maurizio Grattoni, *Cavalieri erranti, menestrelli e tradizione musicale medievale* (Potujoči vitezi, menestrelji in srednjeveška glasbena tradicija).

Giuseppe Marchetti, *Il Flos Duellatorum e Fior Furlano* (Umetnost dvobojev in Fior Furlano).

Novella Cantarutti, *Le leggende nei castelli* (Legende v kastelih).

Amelio Tagliaferri, *I codici medievali del Museo di Cividale.* Ta prispevek je zelo pomemben, ker je na enem mestu zbran pregled vseh kodeksov, ki jih hrani Arheološki muzej v Čedadu.

Gianfranco d'Aronco, *La trecentesca Università di Cividale* (Univerza v Čedadu iz 14. st.).

Andrea Balanza, *La preziosa raccolta di un umanista: La Biblioteca Guarneriana* (Dragocena zbirka nekega humanista: Guarnerijeva biblioteka).

Giuseppe Francescato (Razvoj jezika iz latinščine v furlanščino).

Giuseppe Bergamini, *L'arte nei castelli: Echi di vita e di cultura* (Umetnost v kastelih: odmevi življenja in kulture).

Sedmi zvezek zbirke »Castelli« je v tisku, najbrž bo izšel že v letošnjem letu, vendar imamo na razpolago seznam študij, ki bodo objavljene, in mogoče to zaenkrat zadostuje. Podrobno analizo tega dela bomo opravili lahko le po izidu knjige.

Tito Miotti, *Castelli del Friuli 7 — Testimonianze storiche e archeologiche. La ceramica in Friuli. Il limes di Nimis. Indici generali di sette volumi.*

Carlo Guido Mor, *Araldica friulana e prima diffusione del feudo* (Furlanska heraldika in prva razširjenost fevdalne posesti).

Tito Miotti, *Le fortificazioni in Friuli dalle origini al tardo medioevo — delle tecniche e delle vicende difensive* (Utrdbe v Furlaniji od začetkov do poznega srednjega veka — o obrambnih ukrepih).

Maria Torre Barbina, *La condizione femminile nei documenti friulani nell'età dei castelli* (Življenje ženske v kastelih po furlanskih dokumentih).

Andreina Nicoloso Ciceri, *Castelli e castellani nell'orizzonte nieviano.*

Vinicio Tomadin, *Lo scavo nel castello di Colloredo di Montealbano. La ceramica in Friuli dalla Preistoria al secolo XVIII* (Arheološko izkopavanje v kastelu Colloredo di Montealbano-Keramika v Furlaniji od prazgodovine do 18. st.).

Paola Cassola Guida e Serena Vitri, *La ceramica dei castellieri* (Keramika iz kastelirjev).

Franca Maselli Scotti, *La ceramica nelle fortificazioni di età romana.* (Keramika v rimskih utrdah).

Vinicio Tomadin, *Le ceramiche medievali ed rinascimentali* (Srednjeveška in renesančna keramika).

Il Limes di Nimis (Limes v Nemah).

Tito Miotti, *Premessa* (Predgovor).

Tito Miotti e Stefano Visintin, *I rilevamenti e le risultanze da ricerche in superficie* (Dokumentacija in rezultati raziskav na površini).

Ugo Cossa e Carlo Gervasi, *Rilievi planimetrici su resti di edifici emergenti* (Planimetrična dokumentacija stavb, ki so deloma še ohranjene nad površino zemlje).

Vinko Šribar, *Langobardisches Limes?*

Cornelio Cesare Desinan, *Osservazioni di toponomastica* (Toponomastična opazovanja).

Stefano Visintin, *Cartografia*.

Tito Miotti, *Documentazione fotografica*.

Kot je bilo videti iz zaporedja razprav, so to zelo pomembni teksti, ki zahtevajo podrobno obravnavo, in to takoj potem, ko bo tudi ta zvezek objavljen.

Vinko ŠRIBAR

Gérard Sauzade, *Les sépultures du Vaucluse du Néolithique à l'Age du Bronze, Études quaternaires, Mémoire No 6, Paris 1983*.

Vsebina knjige (253 str., 20 t.) je v bistvu sinteza vrste razprav, spisov in poročil večjega števila raziskovalcev ter avtorjevih ugotovitev, pridobljenih pri raziskavah nekaterih jamskih najdišč. Kot kaže motto E. Morina, avtor glavno pozornost namenja kultu mrtvih. Omejil se je na obdelavo enega najmanjših departmajev Francije — VAUCLUSE in sicer od starejšega neolitika do železne dobe.

Predgovoru (G. Baillouda) sledi uvod, v katerem avtor pojasnjuje besedo »sépulture«. Uvodno poročilo deli na: 1. probleme in metode, 2. geografsko sliko z naravnimi dobrinami in izvirnimi dejavnji, 3. zgodovino raziskav, 4. arheološki kontekst — s kulturnimi manifestacijami, ki se pojavljajo v Vaucluseu od neolitika do bronaste dobe. Neolitik se tako kot v celotnem zahodnem Sredozemlju manifestira s starejšo skupino cardium, ki ji sledita srednja faza s skupino Chasseen ter končna faza, ki se izraža z različnimi kulturami ali faciesi. Sledi t. i. halkolitik z dvema variantama zvončastih čaš ter bronasta doba s tremi fazami.

Naslednji tekst avtor deli v šest večjih delov. V prvem je zajeto arheološko gradivo, omejeno na obdobje halkolitika, ker so pojavi drugih obdobjev preveč fragmentarni. Začenja z analizo halkolitske

keramike (A. oblike, B. metrične oblike, C. ornamentika, D. komparativno gradivo, E. tehnološke značilnosti); sledi neznanostno število keramike Chasseena in keramika bronaste dobe. V drugem delu je obdelana litična industrija: I. različni tipi klesanega in glajenega kamna iz halkolitske dobe — A. puščice: a) s transverzalnno ostrino, b) svedraste, ki imajo: trikotno, listasto, navadno, pestičasto, mandeljnasto, suličasto ali romoidno obliko, 2. drugi tipi, 3. primerki puščic z naključnimi poškodbami, 4. tehnična klesanja in vrste primarne kamnine; D. šila, kladiva in jedra; E. glajene sekire; F. strgala, svedri, dleta in retuširani odbitki ter G. odstotki najdenih litičnih izdelkov na posameznem najdišču. II. Litično gradivo iz predhalkolitskih grobov: 1. iz L'Îtôt »P« à Avignon, 2. iz abrija Fraïschamp in 3. iz jame D'Unang. V tretjem poglavju je obravnavano koščeno gradivo: I. iz grobov halkolitske dobe: A. roženo, B. igle, C. gladila, D. puščice, E. rezila, F. šila iz I. vzdolžno razcepljenih kosti, 2. trikotnega, 3. ovalnega preseka ter 4. različni tipi in 5. šila iz kostnih drobcev; II. iz grobov A. predhalkolitika in B. iz chasséenske skupine. V četrtem poglavju avtor omenja po najdiščih kovinske najdbe, ki so (razen svinčenih in zlatih) vse iz bakra in bronu. V petem poglavju opisuje nakitne predmete iz I. kosti: A. neobdelane (1. zvite, 2. ravne, 3. okrogle), B. obdelane (1. dolge-ukrivljene, 2. dolge-ravne, 3. široke, 4. okrogle, 5. z dvema ali več krilci); II. iz kamna, deljene na A. navadno perforirane kamne in B. oblikovane (1. dolge-zvite, 2. dolge-ravne, 3. široke, 4. okrogle, diskaste in koničaste), kamor šteje tudi prstane, kroglaste jagode, zapestnice in priveske; III. nakit iz školjk, a) obeski iz raznih školjk in polžev (dentalia, cardium, columbella, acerthium) ter b) različno oblikovani predmeti (različni obeski in konični dvojno perforirani gumbi); IV. iz keramike, V. kovin, VI. jantarja, VII. stekla. Čeprav je večji del nakita iz halkolitskih plasti, ima ta tradicijo iz skupine chasséen, prek te in skupine cardium ter epipaleolitika pa celo iz paleolitika. Po najdbah sodeč so ga nosili obešenega ob telesu, posamezni tipi pa so bili prišiti na obleko. V šestem poglavju avtor prehaja na problematiko populacije v Vaucluseu s 1. zgodovinskega, 2. demografskega, 3. kronološkega, 4. antropološkega vidika ter 5. po poškodbah,

6. po obrabi in bolezni zob ter po trepanaciji. Na podlagi teh prvin avtor oblikuje posamezne aproksimativne sklepe, npr. o gostoti prebivalstva od časa skupine cardium do halkolitika. Po kartiranih najdiščih in ostankih ljudi, ki so se tu ohranili, sklepa, da je v halkolitiku na tem področju živelo okoli 10 000 do 15 000 oz. 2,8—3,5 ljudi na km², medtem ko jih je v času skupine cardium bilo nekaj stotin, v času chasseena pa nekaj tisoč. Populacija naj bi bila dolihomezokranijska, atlantsko-mediteranskega tipa, z nad sredje-visokimi postavami. Po videzu so bili bolj robustnega ali zelo gracilnega tipa. Bimodalnost daje avtorju oporo za domnevo o dveh različnih antropoloških skupinah. Zanimivo je, da aksimetrije osebkov na posameznih najdiščih variirajo. Pri antropoloških analizah kostnih ostankov so zelo pogosto zaznamovane poškodbe od puščic ter ostanki teh v kosteh. Po podatkih, pridobljenih s sistematičnimi raziskavami, avtor ugotavlja, da sodi 65—68 % umrlih k odraslim osebkom, 4—10 % k infantom in 25 do 28 % k otrokom. Navaja vse obstoječe aksimetrijske podatke o umrlih.

Sedmo poglavje. Med najdbami upoštevanih najdišč so odkrili tudi razne živalske kosti. Posamezne med njimi sodijo h grobnim inventarjem, druge pa ne.

Po tem pregledu posameznih najdb, fenomenov in drugih prijemov avtor prehaja v drugem delu knjige na glavno temo svoje monografije, tj. na opis posameznih oblik posmrtnega kulta, tj. na različne tipe grobov, na antropomorfnе stele in pa grobni ritus. Grobnice razločuje na I. urejene v naravnem okolju in II. zgrajene ali izdobljene oz. izkopane. V I. skupino uvršča A. jame in abrije s 1. individualnimi in 2. s kolektivnimi pokopi. Jame so v večini primerov težko dostopne (vhod na viš. od 25. do 30 m) in različno prostorne (nizke, visoko-globoke in drugačnih oblik). Poleg jam, ki so služile samo za pogrebne namene, so še take, ki so imele poleg tudi nasebino, ali pa so bile uporabljene izmenično. a) Lega grobov glede na vhod je različna, različna je tudi širina vhoda. Kot zaščita posmrtnih ostankov je bil (poleg tega, da so jih bolj globoko polagali v jamo) ob polagališčih večkrat zgrajen zaščitni suhozid ali pa je bil dostop zadelan s kamni. Zelo pogosto so se taki zidovi sčasoma podrli na polagališče, tako da se je zdelo, kot da je bil grob namenoma pokrit s

kamni (zelo pogost pojav v Vaucluseu). B. Sepulkralne kraške jame imajo na tem področju vhod skozi vertikalne kamine, zlasti v halkolitski in bronasti dobi. II. Zgrajene ali izdobljene grobnice deli avtor po obliki na A. jaške, B. individualne grobnice v izkopanih jamah, C. umetno oblikovane jame ali grobnice, D. grobnice pod gomilo, E. dolmenske grobove (alpski, gangreberski in dolmenski tip z veliko dvorano). III. Različne strukture in ureditve obravnava avtor A. s posebno urejenimi tlemi polagališča (zlasti pri kolektivnih grobnicah), z naravnimi klopmi ob steni, s tlakovanimi tlemi (ta pojav je v splošnem značilen za dolmene in za polagališča), s ploščatimi kamni (jama de Crottes) ali z manjšimi rečnimi prodniki (bržkone za eno truplo), z večjim ploščatim kamnom nad skeletom (jama Mourre de Diable), s tlakovanimi tlemi pod posodami, s ploščatimi kamni, razporejenimi v obliki krste, ali s skeleti, ločenimi drug od drugega s posameznimi ploščatimi kamni. Kot grobnice se pojavljajo C. izdobljene v steno, D. s ploščatimi kamni ali prodniki obdane glave skeletov, kakor tudi celi skeleti, prekrti s ploščatimi kamni.

V drugem poglavju avtor obravnava šest nagrobnih stel iz Provanse, ki se ločijo po obliki na 1. z zaobljeno in 2. s sedlasto glavo, narejene iz ploščatih kamnov (vel. 66×29 do 26×17 cm). Na teh so v reliefu plastični ali vgraveni antropomorfni liki ter drugi ornamenti, po katerih se dve skupini tudi ločita, obe s simboličnim značajem. Glede na arheološke pridatke bi jih časovno opredelili od neolitika do konca bronaste dobe. V splošnem so bile te stele najdene v spremstvu glajenih sekir, kremenastih artefaktov, s cardium in drugimi priveski ter redko z lončenino z ravnim dnom in ostrim klekom (kar bi govorilo o pripadnosti k skupini chasseen), bržkone z žganim pokopom. Stele z zaokroženo glavo naj bi bile mlajše (2200—1900 l. pr. n. š.), s sedlasto pa starejše (2500—2200 l. pr. n. š.).

V tretjem poglavju se avtor podrobno ukvarja s pogrebnim obredom oz. z različnimi tipi ravnanja s posmrtnimi ostanki in vsemi pojavi, povezanimi s tem: a) skeletni pokop in polaganje, ter polaganje v izkopano jamo. Po avtorju naj bi bilo obredno polaganje trupla značilno predvsem za množične pokope v halkolitskih jamah in abrijih v Provansi. Poleg teh so tu ugotovili pokope z mešanimi

obredi, kakršen je delno pokopavanje, delno polaganje. Do zasipavanja naj bi prišlo z naravnim kršenjem sten jame in namernim prekrievanjem starejših ostankov skeleta, da bi tako naredili prostor za novega pokojnika, zlasti v manj globokih votlinah (npr. kraška jama Gage à Allauch, B.-du-Rh., Carrière à Marseille) ter v dolmenih (Vilevieille à Demandolx, Prignin à Saint-Cézaire). Pri teh postopkih so najpogosteje odpirali ostanke starejših skeletov proti steni jame in jih s tem tudi dislocirali od prvotne lege. V nadaljevanju se avtor pogloblja v pojave b) delne vezave posameznih kosti pri razkropljenih skeletih, ki so bili odloženi, kar pomeni, da so se posamezne kosti še držale skupaj kljub razmetanosti skeleta (npr. vretence ob lobanji, humerus s scapulo, zgornji udi, hrbtenica in pod.). Tak pojav avtor pojasnjuje z razmetavanjem skeleta, predno so bili vsi deli trupla popolnoma razkrojeni. Dogažalo se je tudi, da so iz pietete polagali lobanje na enem mestu, po navadi ob steno, medtem ko je sicer med kostmi vladala popolna anarhija. Po situacijski legi posameznih kosti v grobnici abrija Madeleine je avtor sklepal, da so, ko so položili novo truplo, posamezne starejše skelete nakopičili na kup, druge pa raztresli, pri čemer so posamezne kosti ostale in situ. V jami Sanguinouse parcialne veze med kostmi in lege mandibul prepričljivo kažejo na primarno lego posameznega skeleta. Od drugih oblik pogrebnega obreda avtor obravnava v odstavku c) sekundarno inhumacijo, sežiganje ter nepopolno kremacijo (sledí ognja na kosteh). Sekundarna inhumacija sledi lahko po razkroju mehkih delov telesa kot dokončna faza pogreba, tj. pogreb v dveh delih: po 1) dekarnaciji, s sežiganjem, kuhanjem, po izpostavitvi na zrak itd. ter 2) tedaj, ko se ostanki posamezne grobnice inhumirajo. Bržkone je tak proces najbolj pogost v grobovih z dolmeni in pri sežiganju v Provans; pri tem je marsikatera kost šla v izgubo.

V grobnicah v Vaucluseu avtor ugotavlja različne stadije sežiganja. Ni dvoma, meni, da je popolna in parcialna kremacija težnja po čim hitrejšem odstranjevanju mehkih delov telesa; s tem so se izognili procesu razpadanja. Poleg tega je očitna želja po smotnem skrčevanju prostornine skeleta. Pri laboratorijskih analizah je bilo ugotovljeno, da

so sežigali pri 600°, in to na pravi grmadi, na intenzivnem ognju, v primerjavi z delno kremacijo, ki je nastala zaradi manj močnega ognja, ali zaradi neuspelega popolnega sežiganja. Posamezni raziskovalci so ugotovili, da je bil silovit ogenj včasih narejen samo za zadnje položeno truplo. Ta naj bi gorel več ur poleg trupel, ki so bila bolj ali manj oddaljena od ognja. Zato so bile samo bolj oddaljene kosti le delno ožgane. Take pojave razlagajo kot biritualne pokope, nastale v izrednih okoliščinah (epidemije, vojne). Ne glede na te pojave so po avtorju sežig večinoma opravljali zunaj groba.

Od starejšega neolitika (skupine cardium) do halkolitika je bila običajna skrčena lega skeleta, zelo redko hrbtana, s trupli, postavljenimi na različnih straneh, celo na trebuhu in sede. Smer pokopa je v glavnem zahodna ali severozahodna, južna ali jugozahodna, z različno obrnjenim obrazom. Zanimiv podatek, ki ga želimo posebej poudariti, je velikost posameznega prostora grobnice in število ugotovljenih skeletov, ki jih navaja avtor. Tako je bilo v jami: Sanguinouse — 10 m² — 50 skeletov, La Lave — 15 m² — 66 skeletov, Jas de Juvert — 7 m² — 25 skeletov, Capitaine — 100 m² — 160 skeletov, Bédoin — 15 m² — 20 skeletov, Roaix C 2 — 11 m² — 100 skeletov.

II. Za prdatke in druge ostanke grobnega inventarja avtor zavrača domnevo, da so A) bili v kolektivnih grobnicah opravljeni posebni obredi, povezani z večkratnim obiskom grobov ob različnih priložnostih; B) da se predmeti grobnih inventarjev ločijo od tipov predmetov, pridobljenih v naseljih, oz. da so bili ti posebej narejeni za grobne prdatke, že zaradi tega, ker nimajo uporabne vrednosti — razen nakita; C) govori o simboličnosti pridatkov (npr. nedodelani predmeti ali neretuširani sileksi); D) o inventarjih izključno grobnega značaja (kot so izredno lepi primerki pušice, nožev in pod.); E) mesta polaganja posameznih predmetov v grobove (razen ogrlic) zaenkrat ni moč natančno določiti; da se F) kot kolektivne prdatke lahko vzame le številne neretuširane silekse in nenake fragmente keramike, ne pa rožene sekire in kresilna bodala, kot menijo posamezni raziskovalci; od neolitika dalje je kot grobni prdatek vzeto G) rdečilo (okra ?). V odstavku H) posveča pozor-

nost določenem številu manjših lukenj v tleh grobov, ki so bile večinoma prazne. V tretjem delu knjige so pred bibliografijo in kazalom imen najdišč, ki so bila odkrita v Vaulcuseu in ki jih je avtor upošteval pri svojem pisanju, še natančni opisi najdišč. Knjigo spremlja 97 enostranskih slik z risbami v tekstu ter 20 tabel fotografij, objektov in najdb. Toda kljub tej skrbni opremi z gradivom manjkajo slike popolnih celot posameznih grobnih inventarjev oz. slike, ki naj bi pokazale vse predmete, najdene v posamezni grobnici.

Knjigi se lahko zameri, da je obdelava omejena na majhen prostor brez širših primerjav, vsaj s področja Provanse, s katero obravnavano območje v kulturnem pomenu sestavlja celoto.

Naj se na kratko zaustavimo še pri obravnavi premične materialne kulture. Čeprav ima Provansa različno kulturno fiziognomijo od one v področjih vzhodno od alpskega venca, je za našo predstavitev (ne da bi pri tem omenili najdbe skupine *cardium* in nekatere druge posameznosti) zanimivo kresilno orodje iz halkolitika, zlasti faze skupine zvončastih čaš, ki kaže pristne analogije z onim z Iga, na Ljubljanskem barju. Enako se s skupino Ig II keramika ne povezuje samo zaradi značilnega ornamenta, marveč tudi posameznih tipov posod in njihovih detajlov (npr. *omfalosa* na dnu in pod.); tako izrazite analogije ne najdemo drugod kot v krogu skupine zvončastih čaš. Te in številne druge okoliščine bi pripeljale avtorja do spoznanja, da je bilo izpostavljanje umrlih na zrak v jamah, v podobno grajenih objektih ali na prostem obred, razširjen na zelo širokem področju in ne samo v Provansi; tudi to, da je ohranjanje ostankov umrlih na to obravnavan način treba pojmovati kot posebno obliko, kot sicer pravilno podčrtuje avtor, je spoznanje, ki je za naše ozemlje že zdavnaj uveljavljeno, in ne samo zato, ker se kot stalnica pojavlja tu od neolitika dalje, marveč ker je to stara tradicija, ki ima svoje korenine v paleolitiku, kar so končno dokazala številna sistematsko raziskana najdišča. Ne glede na te pripombe ima knjiga velik pomen, ker je napisana za zahodnoevropski krog znanstvenikov v jeziku, njim bolj dostopnem, kot so slovanski.

Paola KOROŠEC

Marjeta Šašel-Kos, Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu — A Historical Outline of the Region between Aquileia, the Adriatic, and Sirmium in Cassius Dio and Herodian. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Znanstvenoraziskovalni center. Inštitut za arheologijo. Ljubljana 1986. 467 strani.

Vsebinsko knjige zelo natančno označuje sam naslov. Dodamo naj še najbolj grobo kronološko oznako dela. Poročila obeh grških piscev zajemajo dobo od Pirovih vojn (le ena notica, ki se nanaša na leto 281 pr. n. š.) oziroma bolje: od prvih stikov Rima z obravnavanim prostorom v dobi ilirskih vojn (od leta 230 pr. n. š. dalje) pa vse do državljske vojne leta 238 n. š., imenovanega tudi »leto šestih cesarjev«. To je ogromno obdobje (približno pet stoletij), za katerega je od historiografskih virov za obravnavani prostor Kasij Dion eden najvažnejših virov (za čas do 2. stoletja je Dion po pomenu v senci Polibija, Apijana in Tacita, za 2. stoletje in za prvi dve petini 3. stoletja pa sta Dion in Herodijan glavna historiografska vira). Obsežno delo, ki naj bi zapolnilo vrzeli v raziskovanju prazgodovinske in antične dobe v naših krajih, ima, kot poudarja avtorica v predgovoru (str. 11), težišče na zgodovinskem komentarju k posameznemu poročilu. Knjiga je v grobem sestavljena iz treh delov: uvodnih študij k obema antičnima zgodovinarjema (str. 18—49 in 274—308: vzporedno tečeta angleški in slovenski tekst obeh razprav), edicije virov (v grščini, po dveh standardnih izdajah in z najnujnejšim tekstnokritičnim aparatom ter s kratko oznako konteksta, iz katerega je odlomek vzet) in paralelnega slovenskega prevoda, ter iz komentarja (kot pri uvodnih študijah tečeta vzporedno angleško in slovensko besedilo). Knjigo vsebinsko in vizualno bogati enajst lepih in vsebinsko dobrih historičnih kart (gl. kazalo na str. 437), sedem skic in fotografij epigrafskih spomenikov (za str. 384) ter imensko in stvarno kazalo, najprej angleško (439—454), nato slovensko (455—467).

Iz obsežnega dela naj opozorimo na tiste avtoričine poudarke v študijah in komentarju, ki se nam zdijo najbolj značilni in najbolj zanimivi, bodisi da gre za izvirne avtoričine rešitve bodisi za uveljavitev novih pogledov na posamez-

na vprašanja, ki so bili izrečeni v novejšem času in se jim avtorica pridružuje ali pa jih zavrača. Uvodni študiji in komentar, ki prehaja ponekod v prave študije k posameznim vprašanjem, odslikavajo avtoričino izjemno poznavanje obravnave snovi. Kljub temu bomo na posameznih mestih opozorili na nekaj del, ki niso upoštevana in bi mogla dopolniti sicer izredno izčrpno bibliografijo, ter na nekaj drobnih vsebinskih netočnosti, ki sicer v minimalni meri vplivajo na izredno dober vtis o knjigi.

V uvodni študiji k Dionu (18—49) opozarja avtorica na napis iz Beroje iz leta 229 s točnim imenom zgodovinarja (*Cladius Cassius Dio Cocceianus*, str. 19), zatem pa na novo papirusno najdbo iz leta 224, ki dokazuje, da je bil pretorij(an)ski prefekt Ulpijan mrtev že leta 224 (umorjen naj bi bil poleti 223, str. 21). Gre za človeka, ki je bil poleg Diona gotovo največji med poganskimi intelektualci severske dobe, izredno plodovit jurist, iz čigar spisov je sestavljena kar ena tretjina Justinjanovih *Digest* (2462 odlomkov; gl. V. Korošec, *Rimsko pravo*, Ljubljana 1980², 17). Po prejšnjem nazoru naj bi bil ubit šele leta 228 (tako tudi V. Korošec, l. c.). Upiranje vojakov proti Dionu, ko je bil legat v Zgornji Panoniji leta 228 (str. 21; 273), torej nima neposredne zveze z Ulpijanovim umorom. Avtorica se je posvetila rekonstrukciji Dionove kariere (27 ss.), njegovemu službovanju v Dalmaciji in Zgornji Panoniji (29 ss.; k spremembi poteka meje med obema Panonijama leta 214 gl. nazadnje E. Tóth, *Folia archaeologica* 36, 1985, 85 ss.). Sledi koncizna oznaka Historije Avguste (HA) v odnosu do Diona (39 s.; tu naj opozorimo na malenkostno netočnost: v zbirki cesarskih življenjepisov je zadnji predstavljen Karin /ubit leta 285; HA, *Carus, Carinus, Numerianus, ca. cap. 16 ss.*, in ne Numerijan, ki je bil ubit jeseni 284, o. c. 11 ss.).

Iz Dionove velike zgodovine v 80 knjigah je avtorica predstavila 75 odlomkov, ki se nanašajo na obravnavani prostor. Nekateri od teh so kratki in manj pomembni, spet drugi pa obsežni in temeljnega pomena za posamezna obdobja ter opremljeni z zelo izčrpnimi komentarji. Opozorimo naj na naslednje Dionove »teme« iz zgodovine obravnavanega prostora: vojne z Iliri (54—63 viri, 64—83 komentar; avtorica je mojstrsko predstavila tudi nekatera izredno zapletena vprašanja iz zgodovine Ilirov, npr. Ardi-

jajsko kraljevstvo ter pojma Iliri in Ilirik, str. 88—95; od domačih del o Ilirih naj omenimo dobro poljudnoznanstveno delo, ki je izšlo tudi v italijanski izdaji in bi zaslužilo mesto v bibliografiji: A. Stipčević, *Iliri. Povijest, život, kultura*, Zagreb 1974). Kratko, vendar prav zanimivo je Dionovo poročilo o rimskem vojaškem posegu v Istro leta 221 (84 ss.; gl. o tem tudi G. Bandelli, *La guerra istrica del 221 a. C. e la spedizione alpina del 220 a. C.*, *Athenaeum* n. s. 59, 1981, 3—28) in poročilo o ustanovitvi Akvileje, ki naj bi zavrlo prodiranje keltskih Tavriskov proti Jadranu (gl. k temu poleg navedenih del tudi P. Petru, *Die ostalpinen Taurisker und Latobiker*, *ANRW* II, 6, 1977, 488 ss.; G. Bandelli, *Momenti e forme della politica romana nella transpadana orientale (III—II secolo a. C.)*, *Atti e Memorie della Soc. Istriana* n. s. 33, 1985, 5—29, zlasti 14, op. 25). Slede Dionova poročila o Cezarjevi aktivnosti v Iliriku (102 ss.; v tej zvezi naj opozorimo še na študijo: R. F. Rossi, *Cesare tra la Gallia ed Aquileia*, *Antichità altoadriatiche* 19, 1981, 71—87). Slede poročila o Oktavijanovi vojni z Japodi, Panonci in Delmati v letih 35—33 (str. 128 ss.), ki jim je avtorica posvetila izčrpen komentar (k vprašanju rimske kolonizacije Dalmacije [str. 143] bi veljalo navesti še študiji: M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 34 ss. in drugod; F. Vittinghoff, *ANRW* II, 6, 1977, 11 ss.). Poročila za avgustejsko dobo se zgostijo za čas tako imenovane panonske vojne v letih 12 — 9/8 (str. 154 ss.); v komentarju na str. 161 zastopa avtorica tezo, da so Rimljani leta 8 osvojili ozemlje vse do Donave; teza je nekoliko sporna, ker novejša raziskave bolj govorijo v prid mnenju, da je bilo ozemlje med Dravo in Donavo osvojeno šele pol stoletja kasneje, v dobi cesarja Klavdija. Prim. E. Tóth, *AV* 28, 1977, 278—287; Idem, *AV* 31, 1980, 80—88; J. Fitz, *ANRW* II, 6, 1977, 543—556, gl. tudi rec. knjige F. Schön, *Der Beginn der römischen Herrschaft in Rätien*, Sigmaringen 1986, v kateri avtor domneva analogen razvoj tudi na območju zgornje Donave). Poleg Veleja Paterkula je Dion glavni vir za poznavanje panonsko-delmatskega upora v letih 6—9 (str. 166—189, s komentarjem), poleg dosti važnejšega Tacita (*Ann.* 1, 16—30) važen vir za upor panonskih legij jeseni leta 14 (194 ss.; sporen se nam zdi naslov poglavja upor legij 1. 14 pri Navportu. Kraj upora ni znan. Tacit,

Ann. 1, 20, poroča, da so se v času, ko je upor začel v krizo, uprli »*manipuli ante coeptam seditionem Nauportum missi*«, ki so se vrnili v legijski tabor in dali uporu novega poleta. Zopet ne vemo, kje se je to zgodilo. Če bi do upora prišlo nekje na območju poznejše Emone, bi bil naslov še ustrezen, če pa je prišlo do upora drugod [Siscija?], pa ni več. Po prav redkih noticah za čas julijsko-klavdijske dinastije so malo bolj izčrpní Dionovi odlomki za leto štirih cesarjev in o ustalítví flavijske dinastije (204 ss.; med modernimi pregledi za te dogodke bi veljalo poleg citirane literature omeniti še monografijo: K. Wellesley, *The Long Year A. D. 69*, London 1975; o flavijskih municipijih v Dalmaciji [209] gl. nazadnje L. Margetić, *Histrica et Adriatica*, Trieste 1933, 203 ss.; rec. R. Bratož, ZČ 41, 1987, v tisku). Prav skromna so Dionova poročila o Domicijanovi vojni v srednjem Podonavju (210 ss.).

Nadvse pomembna in temeljnega pomena so Dionova poročila o markomanskih vojnah v času Marka Avrelija (str. 218—238 — viri s prevodom, 238—255 — zelo izčrpen komentar). Težišče je na opisu dveh znamenitih bitk, bitke z Jazigi na zamrznjeni Donavi (225 s.; k fenomenu zamrznjene Donave v antični književnosti gl. F. Hornstein, *Istros amaeuomenos. Zur Geschichte eines literarischen Topos*, *Gymnasium* 64, 1957, 154—161, zlasti 160) in še neprimerno bolj znamenite bitke s Kvadi, katere izid v rimsko korist je odločil vremenski pojav, po prepričanju sodobnikov poseg v obliki čudeža (*miraculum pluvium*, str. 226 ss.). Avtorica nam posreduje izčrpen komentar zlasti k slednjemu dogodku (247 ss.; tu bi mogli seznam literature obogatiti z dvema naslovoma, ki sicer v vsebinskem smislu ne prinašata bistvenih novosti: J. Guey, *MEFRA* 61, 1949, 93—118 (nadaljevanje citirane študije) in J. Helgeland, *ANRW* II, 23/1, 1979, 766 ss. Dogodke smo v luči krščanske tradicije na kratko skicirali v knjigi »*Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, Ljubljana 1986, 34—37). Bolj natančno bi veljalo prikazati »uspelo zaroto proti Komodu l. 193« (str. 239); Komod je postal žrtev zarote prav v noči od 31. dec. 192 na 1. jan. 193 in prvi datum (letnica 192) se običajno omenja kot letnico njegove smrti. Dionova poročila o dogodkih v naših krajih

v dobi severske dinastije (256—273) niso posebno izčrpana.

Sledi uvodna študija k Herodijanu (276—308), piscu zgodovine cesarstva v osmih knjigah, ki zajema čas od smrti Marka Avrelija do nastopa Gordijana III. (180—238; ne Gordijana II., kot najdemo na str. 281, pravilno pa v angl. besedilu). V študiji je avtorica na prepričljiv način ovrgla hiperkritične teze o malovrednosti Herodijanove Zgodovine in o avtorjevi odvisnosti od Diona (F. Kolb, G. Alföldy) in se postavila na bolj umirjeno stališče, ki priznava Herodijanu ob vseh pomanjkljivostih določene odlike (F. Cássola).

Herodijanova poročila (35 odlomkov) se nanašajo na nekaj večjih skupin dogodkov. Najprej naj omenimo poročila o smrti cesarja Marka Avrelija (17. 3. 180), Komodovi vojni z Germani in sklenitvi miru jeseni 180 (314—335, z ekskurzom o Pertinaksu v Iliriku, 336—340). Avtorica pri prvem dogodku podpira tezo H. Bannerta, da je Mark Avrelij umrl v Sirmiju (oz. v Bononiji pri Sirmiju), kot na podlagi Tertulijana (*Apologeticum* 25. 5) predlaga Bannert, in ne v Vindoboni, kot je bilo doslej prevladujoče mnenje. Pomislek, ki se pojavi ob tej tezi, je, da se ne sklada najbolj s tem, kar vemo o Markovi aktivnosti ob koncu življenja. Mark Avrelij je nameraval razširiti meje države na sever, do »ocean« (str. 321; očitno Baltika, ki ga kot »zahodni ocean« označujeta, npr., *Theophylaktos Simokates* 6,2 in *Einhard, Vita Karoli* 12; pozneje omenja Herodijan namen cesarja Maksimina, da bi podredil Germane »do ocean«, str. 405; v ozadju poročil je netočna predstava o razdaljah), oziroma ustanoviti dve novi provinci, Markomanijo in Sarmatijo (*HA, Vita Marci* 24,5; 27,10; 323 ss.; 329). Ob takšnih načrtih (meja na Sudetih in Karpatih, str. 331) in ofenzivi na sever bi bila cesarjeva navzočnost nekje v Vindoboni bolj razumljiva kakor v Sirmiju, ki je bil le precej oddaljen od prizorišča teh dogodkov (dan. Čehoslovaška; oddelek rimske vojske je zimo 179/180, na koncu katere je umrl tudi cesar, preživel 120 km severno od Donave, v Trenčinu na Moravskem).

Prek poročila o oklicu Septimija Severa za cesarja leta 193 in državljanski vojni, ki je sledila zatem (str. 354—384), poročil o Karakalovi dejavnosti v Panoniji l. 213 (str. 386—393) in o germanski vojni Aleksandra Severa (str. 394—402) naj preidemo končno na zadnje obdobje,

triletno vlado Maksimina Tračana (335—338), z nadvse zanimivimi poročili o naših krajih. Gre predvsem za opis Maksimianovega poslednjega pohoda spomladi 238 iz Sirmija prek »prvega italskega mesta« Emone (str. 417) in težkega prehoda čez naraslo Sočo do Akvileje (421 ss.), kjer se je začelo neuspešno in za cesarja usodno obleganje mesta (*bellum Aquileiense*). Ker je znano, da se je pisec Maksimianove biografije v HA zgledoval pri Herodijanu (str. 291), se postavlja vprašanje, kje je pisec dobil poročila, ki jih ni mogel dobiti pri Herodijanu. Tukaj naj omenimo zanimivo poročilo o prihodu volkov v Emono po tem, ko so prebivalci zapustili mesto (zgodnja pomlad 238; HA, Maximini duo 31,3, eno izmed »*mortis omina*«). To poročilo je morda sad avtorjeve fantazije, morda pa skriva kakšno prvo resničnost.

Predno izoblikujemo sklepno sodbo o knjigi, naj spregovorimo še o dveh vidikih dela, ki sta sicer bolj »obrobne« narave, vendar v naših razmerah nikakor ne nevažna: o vprašanju slovenjenja antičnih imen in vprašanju tehnične, oblikovne in organizacijske izvedbe izdajanja antičnih literarnih virov.

Prevod obeh antičnih avtorjev in komentar, ki je mestoma propozografsko usmerjen, prinašata na stotine antičnih osebnih in geografskih imen, ki jih je bilo treba prestaviti v slovenščino. Avtorica je delo zgledno opravila. Držala se je načela, naj bo poslovenjeno ime čimmanj oddaljeno od izvirne grške ali latinske oblike, nekako v duhu rešitev, ki jih je predlagal K. Gantar (gl. AV 25, 1974, 539—549; AV 30, 1979, 548—553). Ob doslednem upoštevanju tega načela je avtorica v nekaj primerih predložila rešitve, ki jih v naši strokovni literaturi srečujemo prvič ali vsaj zelo redko, npr. Rajtija (namesto Recija), Kiper in Bajtika (str. 151) ali Epidamen in Buren (59; 145). V duhu klasične izgovarjave predlaga slovenjenje Amijan Markelin (str. 241; 293; vendar gre za pisca iz druge polovice 4. stol.), po drugi strani se drži tradicionalnega »Tacita« (avtor z začetka 2. stol.). V množici imen, katerih slovenjenje se nam zdi povsem logično, naj opozorimo na nekaj avtoričinih odstopanj od načel, ki se jih sicer drži: Fenike (str. 69; 71; namesto Fojnike), Retija (93 bis ob sicer dosledni Rajtiji), Gnej (125, namesto Gnaja), Koele (151, namesto Kojle), Domicijan (211, namesto Domitijana), pretentura (243; 253; 254, namesto

prajture). Nekaj imen se nam ne zdi poslovenjenih na ustrezen način: Trapez(us) (37; pravilnejša in običajnejša je oblika Trapezunt, izvedena iz genitiva); rimski poraženec v Tevtoburškem gozdu je bil P. *Quin(c)tilius Varus*, zato je bil to Varov poraz in ne Varonov (str. 189; prav tako ni ustrežna oblika Varrus na str. 190). Za dobo dinastije Severov se zdi boljša oznaka seversko obdobje kakor severijansko (287; 291; 381). Za Konstantinopol se je uveljavilo domače ime Carigrad, zato se zdi ustrežnejša oznaka »carigrabski patriarh« kakor »konstantinopeljski« (293). Zbirko cesarskih biografij avtorica dosledno krajša s HA, vendar najdemo enkrat obliko SHA (str. 265). Posebno terminološko vprašanje je tudi ime Jadranskega morja, ki ga oba pisca dosledno imenujeta »Jonsko morje« ali »Jonski zaliv«. Avtorica se pri prevajanju načelno drži originala, le enkrat (str. 99) ga prevaja kot »Jadransko morje«. O tem zanimivem vprašanju gl. M. Suić, *Dalmaticum mare, Radovi Zavoda jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru* 29—30, 1983, 5—18.

Vprašanje slovenjenja latinskih (in grških) strokovnih izrazov, zlasti s področja rimske uprave in vojske, je rešeno zelo dobro. Avtorica niha le ob prevajanju termina »*praefectus praetorio*«, ki ga prevaja bodisi kot pretorijski prefekt (str. 21; 297) bodisi kot »prefekt pretorija« (npr. 343). Kot pripombo z večjo težo, ki se tiče terminologije, obnem pa tudi vsebinskega razumevanja virov, bi omenili neenotno in nediferencirano rabo terminov »pleme« in »ljudstvo« ter izrazov, ki kažejo na družbeno in politično ureditev v nerimskem svetu. Ob tem terminološkem vprašanju se postavlja problem razumevanja družbene ureditve pri Ilirih, Keltih in Germanih v antični dobi, ki so tedaj živeli na stopnji prehoda iz brezrazredne v razredno družbo in katerih »državna« ureditev je ustrezala tej razvojni stopnji družbe. Pri obeh piscih naletimo na izraze, ki se nanašajo na družbeni razvoj: *dynastes* (str. 50; avtorica izraz v množinski obliki prevaja kot »vladarje«, v komentarju pa označuje kot »plemenske voditelje v Iliriku«), *basileús* (263), *éthnos* in *politeía* (235; odlomek se nanaša na Germane v 2. pol. 2. stol.). Avtorica se v prevodu in komentarju navadno odloča za izraz »pleme« (str. 139, 143, 149, 219, 225, 241, 253, 387, 391, 504), bolj poredko za »ljudstvo« (str. 227, 235, 237; tu so v istem kontekstu

Kvadi označeni najprej kot pleme, nato kot ljudstvo). Avtorici moremo v tem primeru očitati vsaj deloma nedoslednost. Glede na to, da gre za družbene organizme, ki so bili na ne najnižji stopnji razvoja (imeli so svoje »kralje«, živeli so v sicer primitivni državni organizaciji), se nam zdi oznaka »ljudstvo« le bolj ustrežna od oznake »pleme« (prim. tudi Slovare slovenskega knjižnega jezika, s. v.). Sam problem je zelo zapleten, važen tudi za razumevanje poznoantične in zgodnje-srednjeveške zgodovine in bi zaslužil posebno obravnavo, zlasti zato, ker terminološko ta vprašanja v naši, pa tudi ne v tuji historiografiji niso rešena.

Knjiga Marjete Šašel-Kos spada v zvrst strokovne literature, ki je pri nas bolj skromno zastopana. S področja antične zgodovine naših dežel v širšem smislu je bilo pri nas, če postavimo kot časovno mejo leto 501, s katerim se prične Franca Kosa »*Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*« (1. zvezek 1902), objavljenih prav malo literarnih virov, še manj pa jih je bilo izčrpno komentiranih. Če potegnemo črto pod dosedanjo ustvarjalnostjo, je bilanca precej skromna. Iz začetnih obdobij antike in iz visoke antike imamo le adekvatno predstavitve pisanih virov za rimsko cestno omrežje na Slovenskem (J. Šašel v publikaciji *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975, 74 ss.; deloma pokrivata ozemlje Slovenije dve deli hrvaških avtorjev: M. Križman, *Antička svjedočanstva o Istri*, Pula-Rijeka 1979, in M. Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 285 ss., zlasti 296 ss.), poleg nekaj posamičnih odlomkov (nekaj primerov: J. Šašel, *Vodnik po Emoni*, Ljubljana 1955 28 s. [odlomek iz Herodijana]; Idem, Okra, Kronika 22, 1974, 9—17 [odlomki iz Strabona, Plinija in Ptolomeja]; Idem, K zgodovini Emone v rimskih napisih in literaturi, *Zgodovina Ljubljane*, Ljubljana 1984, 35 ss. [odlomki iz Sozomena, Herodijana in Zosima]; od prevedenih del grške in rimske književnosti naj omenimo slovenske prevode Polibija, Svetonija in Tacitovih Analov, ki v celotnem kontekstu prinašajo poročila o naših krajih). Nekoliko bogatejša je bera za pozno antiko. J. Šašel je v publikaciji *Claustra Alpium Iuliarum I*, Katalogi in monografija 5, Ljubljana 1971, 17—49, predstavil v originalu in prevodu s kratkim dvojezičnim komentarjem antične in srednjeveške vire o alpskih zaporah; podpisani je objavil komentirano dvoje-

zično izdajo Evgipijevega *Zivljenja sv. Severina* (Ljubljana 1982) in dve zgodnje-srednjeveški legendi o mučencih, ki se nanašata na preganjanje kristjanov v Ogleju oz. v Noriku (eno skupaj s F. M. Dolinarjem; gl. *Krščanstvo v Ogleju...*, 336—356). Dodali bi lahko še nekaj odlomkov k posameznim piscem v nekaterih razpravah (gl. kratki oznaki tega: R. Bratož, ZČ 37, 1983, 256; Idem, *Krščanstvo v Ogleju...*, 30). Če primerjamo navedena dela med seboj in s knjigo Marjete Šašel-Kos, lahko ugotovimo velike razlike med vsemi temi publikacijami v tehničnem izgledu in v vsebinskem oziru. Obravnavana knjiga je tehnično najbolj dovršena (pohvaliti velja tudi njen priložni format) in ima od vseh najbolj obsežen komentar, ki po grobi vizualni oceni vsaj trikrat presega dolžino objavljenih virov. Komentar je v celoti preveden v angleščino (angleški prevod je mestoma celo bogatejši pri navajanju literature), prav tako sta izdani dvojezično obe uvodni študiji. Ta tehnična in vsebinska rešitev presega vse dosedanje; je gotovo najzahtevnejša in najdražja, zato pa vsebinsko najbolj bogata in v vseh ozirih najbolj ustrežna. Delo je dostopno v enakem obsegu tujim strokovnjakom (grški tekst in angleški komentar), kot tudi tistemu domačemu bralcu, ki obvlada samo materni jezik.

Končna sodba o knjigi je lahko samo pohvalna. Pridružujemo se pohvalni oceni, ki je bila javno že izrečena (glej K. Gantar, K zgodovini našega ozemlja v antiki, *Delo* [Književni listi] 25. dec. 1986, str. 5; okrogla miza o knjigi na Filozofski fakulteti 15. 4. 1987). Navedene majhne nedoslednosti izgubijo skoraj vso težo spriči ogromnega dela, ki ga je avtorica opravila, in to solidno in na visokem nivoju. Dobili smo knjigo, ki je za naše razmere skorajda enkratna, prepričani pa smo, da bo tudi v svetu dobro sprejeta. Velik skok pri zgodovinskih študijah pri nas nam najbolj nazorno kaže dejstvo, da bi pred to knjigo skorajda na prste lahko prešteli v slovenščini napisane znanstveno aktualne zgodovinske razprave o obravnavani dobi v naših krajih. Za celo vrsto vprašanj smo dobili prvič strokovno neoporečne in problemsko napisane komentarje, ki so tako obsežni in temeljiti, da so trdno izhodišče za nadaljnje znanstveno delo. Želimo, da bi bila ta uspešna knjiga tudi dober »omen« za naslednje izdaje antičnih piscev, s katerimi bi se antična serija virov

kronološko in vsebinsko približala temeljnemu delu slovenske zgodovinske znanosti, Kosovemu Gradivu za zgodovino Slovencev v srednjem veku.

Rajko BRATOŽ

Franz Schön, *Der Beginn der römischen Herrschaft in Rätien*. Jan Thorbecke Verlag Sigmaringen 1986. 143 str.

Monografija Franza Schöna, predelana doktorska disertacija univerze v Regensburgu, prinaša detajlno obravnavo avgustejske dobe na območju poznejše province Reciije, obdobja treh desetletij od rimske osvojitve dežele (15 pr. n. š.) do smrti cesarja Avgusta oziroma do zgodnjih let Tiberijeve vlade. V kontekstu analize opisanega časa in prostora pa je avtor segel v širšo problematiko pred-rimske dobe na tem ozemlju in v vprašanja politične in vojaške zgodovine avgustejske dobe vobče.

Da bi ustvarili predstavo o knjigi v vsebinskem oziru, naj na kratko predstavimo njeno vsebino, s poudarkom na glavnih tezah, novostih in na tistih pogledih, ki se nam zdijo posebej značilni ali pa se razlikujejo od (večinskih) pogledov našega zgodovinopisja.

Monografija je sestavljena iz treh delov, iz obravnave rimskega osvajanja Reciije (str. 9–66), obravnave zgodovine osvojenega ozemlja v treh desetletjih do prvih let Tiberijeve vlade (str. 67–93), ki ji sledi analiza vojaških enot na tleh kasnejše province Reciije v navedenem obdobju treh desetletij (95–123).

V prvem delu, ki je za zgodovinarja posebej zanimiv, je avtor obravnaval različna vprašanja iz zgodovine tega prostora v dobi pred rimsko osvojitvijo. V poglavju o geografskih in etničnih danostih ozemlja Reciije (9–17, s historično karto na str. 18) je avtor postavil vprašanje prostorske razmejitve tega prostora. Kasnejša rimska provinca Recija spčetka ni bila kulturna, etnična in politična enota, saj gre za izrazito dvojnost v geografskem in etničnem smislu, delitev na alpsko območje (Recija v ožjem smislu) in predalpski prostor švabsko-bavarske planote (Vindelicija). Ta dvojnost se je v zgodnji dobi izražala tudi na upravnem področju (*procurator Caesaris Augusti in Vindaliciis et Raetis*, ILS 9007; Schön, 10). Medtem ko etnična in jezikovna podoba Vindelikov ni sporna, saj gre za

Kelte, ki so prebivali na tem območju od 5. stol., dosegli svoj vrh v prvem stoletju (značilna so gradišča, »*oppida*«, glavno je bilo v Manchingu), ko so jih začeli ogrožati Germani (str. 16 s.), pa je podoba Retijcev v znanosti dosti bolj zapletena (str. 10 ss.). Iz poročil antičnih piscev in skromnih ostankov recijske pisave (štirje alfabeti, skromni epigrafski spomeniki) avtor zastopa stališče, da gre za indoevropsko ljudstvo zahodne jezikovne skupine, pri katerem so vidni močni vplivi Etruščanov, njihovih sosedov v severni Italiji (nekdaj so Retijce prištevali k Etruščanom), Venetov (kult istega božanstva Reitiije s središčem v venetskem mestu Este, str. 13 s.) in Kelto. Prikaz jezikovnih vprašanj v zvezi z Retijci, podprt s historično analizo, je prepričljiv. Ker se jezikovna vprašanja Retijcev deloma tičejo vprašanja Venetov in posegajo prostorsko v predalpski in alpski svet severne Italije, kjer sta si bili tidve ljudstvi sosedna, naj opozorimo na novejši domači prispevek k tej temi: J. Istenič, Zapis v venetski pisavi na Koroškem in v Sloveniji, *Zgodovinski časopis* 39, 1985, 313–334; od novejših italijanskih del naj omenimo naslednji: F. Cassola, La popolazioni preromane del Friuli nelle fonti letterarie, *Antichità altoadriatiche* 15, 1979, 83–112; G. Fogolari, I Galli nell'Alto Adriatico, *Antichità altoadriatiche* 19, 1981, 15–49.

V samo jedro historične problematike seže poglavje o vlogi Reciije v avgustejski zunanji politiki in o vzrokih za rimsko osvojitve tega ozemlja (19–29). Avtor ob analizi avgustejske zunanje politike, ki je dobila v znanosti različne oznake (imperialistična, defenzivna, realna, hegemonistična), obravnava njene različne vidike: uporabo diplomatskih sredstev (v odnosu do Partov, Armenije, Mavretanije), a tudi agresivnih metod (pohoda v Arabijo in Etiopijo). Na evropskem področju so uporabljali Rimljani v zunanji politiki različne metode; najbolj pogosto načelo zunanje politike je bilo hegemonistično, to je vzdrževanje in utrditev že obstoječih klientelnih odnosov, kar ni nujno vodilo v aneksijo (prim. *Res gestae divi Augusti* 3; 26). Temu je služil, na primer, malo znani Avgustov pohod v Britanijo leta 24 pr. n. š., ki ga (na podlagi Livija) omenjata Aponius in Servius, oba z začetka 5. stoletja (gl. citata na str. 21., op. 90; o nameravanem pohodu v Britanijo že leta 34 gl. *Cassius Dio* 49, 38, 2, v slov. prevodu M. Šašel-

Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanju*, Ljubljana 1986, 133; 141). Vprašanje zase je, zakaj Avgust, ob sicer veliki propagandi o nujnosti osvojitve Britanije v avgustejski književnosti in v javnem življenju, ob skrbnem, po navadi predimenzioniranem nastevanju zunanjepolitičnih uspehov, v svojem političnem testamentu (*Res gestae divi Augusti*) tega nikjer ne omenja (pričakovali bi to v 26. pogl. spisa; v 32. pogl. samo omenja dva britanska kneza, ki sta se zatekla na rimsko ozemlje).

Kot vzrok za rimski poseg v osrednje Alpe vidi Schön strateške cilje Rimljanov (gospodarski ne pridejo v poštev, saj so bile to revne dežele, obrambni tudi ne, ker gorjanska ljudstva Rima niso ogrožala), namen, tesneje povezati zahodni in vzhodni del države (vezi z Galijo so bile slabe, ogrožene, prim. *Caesar, De bello Gallico* 1, 10, 35; 3, 1, 2) in si utrditi pozicije za vpliv v Germaniji. Temu cilju so služili pred glavnim pohodom leta 15 pr. n. š. iztrebljenje Salasov in ustanovitev kolonije Avguste Pretorije, pokoritev Primorskih Alp (*Alpes Maritimae*, str. 31 s.), po zmagi nad Noriki in Pannonijci leta 16 (*Cassius Dio* 54, 20, 1—2; gl. M. Šašel-Kos, 152 s.), utrditev klientskih odnosov z Norikom (gl. o tem diskusijo na str. 36, op. 189). Ob obravnavanju rimskega prodora v srednje Podonavje zastopa Schön danes ponovno uveljavljeno tezo, da so Rimljani v avgustejski dobi (*Bellum Pannonicum*, med leti 13—9) zavzeli panonsko ozemlje med Savo in Dravo, območje med Dravo in Donavo (dan. zahodno Madžarsko) pa šele v času cesarja Klavdija (str. 32; tezo zastopata E. Tóth, »Protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvii«, *AV* 28, 1977, 278—287; Idem, Die Entstehung der gemeinsamen Grenzen zwischen Pannonien und Noricum, *AV* 31, 1980, 80—88; J. Fitz, Die Eroberung Pannoniens, *ANRW* II, 6, 1977, 543—556). Po mnenju drugih avtorjev naj bi območje med Dravo in Donavo prišlo pod oblast Rimljanov v sklepni fazi panonske vojne (pohod Seksta Apuleja leta 8 pr. n. š.; gl. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969, 66; A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London-Boston 1974, 34 s.; M. Šašel-Kos, 161). Arheološke raziskave dajejo večjo težo prvemu gledanju. Izhajajoč iz bolj skromnih teritorialnih ambicij avgustejske politike v srednjem Podonavju (osvojitvev ozemlja

do Drave) Schön v srednjeevropskih razmerah ne vidi velikega rimskega načrta za premik meje na Labo, Moravo in Donavo (kot, npr., A. Mócsy, o. c., 35), temveč — v bolj skromnem kontekstu — za osvojitvev Alp (str. 33).

Osrednje poglavje prvega dela monografije je analiza rimskih pohodov v Alpe leta 15 (str. 43—61), ki pomenijo rimsko zasedbo kasnejše province Recije. O teh dogodkih imamo na razpolago nekaj virov, med katerimi po pomenu prednjači napis iz kraja La Turbie (*Tropaeum Alpium*, str. 43 s.), s katalogom vseh ljudstev (48 po številu), ki so bila ob tej priložnosti premagana. Schön je najprej analiziral pohod dveh armadnih skupin pod poveljstvom Avgustovih posinovljenčev. Mlajši Druz je prodiral z območja Verone ob Adiži, zmagal je na Tridentinskem, šel čez Brenner v dolino Inna in od tam na sever (44 s., karta na str. 46). Na Druzov pohod oziroma na njegove zmage naj bi se nanašala ljudstva na seznamu v zaporedju do četrtega do sedemnajstega (*Isarci, Breuni, Genavnes, Focunates, Vindelicorum gentes quattuor, Cosuanetes (Cosuanates), Rucinates, Licates, Cattenates, Ambisontes*). V zvezi z Ambisonti, ki so omenjeni le še na napisu z Magdalenske gore (gl. J. Šašel, Huldigung norischer Stämme am Magdalensberg in Kärnten. Ein Klärungsversuch, *Historia* 16, 1967, 70—74; G. Alföldy, *Noricum*, London-Boston 1974, 67) in pri Ptolomeju, *Geographia* II 13, 2 (286, 4) (ed. O. Cuntz, Berlin 1923, 72), se postavlja vprašanje, ki se deloma tiče zgodovine slovenskega prostora, namreč vprašanje ubikacije tega ljudstva. V slovenski znanosti namreč prevladuje teza, da je treba Ambisonte postavljati v Posočje (prim. J. Šašel, Zur Erklärung der Inschrift am Tropaeum Alpium [Plin. n. h. 3, 136—137, CIL V 7817], *Živa antika* 22, 1972, 135—144, zlasti 140 ss.; *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975, 79; J. Šašel, Lineamenti dell'espansione romana nelle Alpi orientali e nei Balcani occidentali, *Antichità altoadriatiche* 9, 1976, karte 1—3 za str. 80 [Schön te razprave ne upošteva]; P. Petru, Die Ostalpinen Tauriskier und Latobiker, *ANRW*. II, 6, 1977, 475 ss.; *Keltoi. Kelti in njihovi sodobniki na ozemlju Jugoslavije*, Ljubljana 1983, karta na str. 13, komentar na str. 111 [katalog razstave, avtor citirane karte in komentarja J. Šašel]). Schön postavlja Ambisonte v dolino Sal-

zacha (Pinzgau, str. 50, op. 284), kot je večinsko mnenje v evropski znanosti in enoglasno mnenje med nemškimi avtorji (prim. G. Alföldy, *Noricum*, 68; G. Winkler, *ANRW* II, 6, 1977, 184). Ker gre za ljudstvo, ki je bilo pokorjeno med osvajanjem Alp, se zdi lociranje Ambisontov na sever bolj logično, saj je Posočje kot neposredno zaledje Akvileje moralo biti tedaj že trdno v rimskih rokah. Napis z Magdalenske gore se nanaša na noriška ljudstva, prav tako postavlja Ptolomej Ambisonte v Norik, kar bi govorilo proti njihovemu lociranju v Posočje (*regio X*). Po drugi strani pa ima lociranje tega ljudstva na Salzburško šibke točke. Napis z Magdalenske gore in Ptolomej kažeta na njegovo pripadnost južnemu Noriku, podobnost imena s hidronimom (*Ae)sontius* (Soča) je bolj prepričljiva kakor podobnost z imenom Salzacha, ki se šele v viru iz karolinške dobe omenja kot *Igonta* (**Isona*); na šibke točke lociranja Ambisontov v Pinzgau je opozoril J. Šašel, *Zur Erklärung*, 140 ss.). Diskusijo o Ambisontih moremo oceniti kot nerešeno.

Sledijo analize Tiberijevega pohoda (str. 51 ss.) z območja Galije prek današnje Basla na območje Bodenskega jezera, zmaga v manjši bitki na jezeru, nato združitve obeh armadnih skupin in zmaga nad Retijci 1. avgusta 15 (str. 55) v bitki in nekaj naslednjih spopadih, ki se jih ne da lokalizirati. Schön (56 ss.) je identificiral še tretji pohod, ki ga od literarnih virov omenja samo Orozij, *Hist.* 6, 21, 22. Gre za pohod L. Kalpurnija Pizona, Tiberijevega prijatelja in kasnejšega zaupnika (*Suetonius*, *Tib.* 42, 1), ki naj bi prodiral z območja Milana v Centralne Alpe in naj bi povezoval oba omenjena pohoda. Teza, oprta na Orozijevo poročilo, se zdi logična. Le na ta način pride avtor do smiselne razlage kataloga (*Tropaeum Alpium*). Tezo podpira s prepričljivimi argumenti iz numizmatike. Po Schönovem mnenju naj bi bil Pizon celo vodja ali vsaj koordinator celotnega podviga, saj je bil že izkušen vojskovodja, ki se je pred tem odklopal v Trakiji (*Cassius Dio* 54, 34, 6—7), medtem ko sta bila takrat oba Avgustova pastorka še mlada (Druz je bil sploh prvič na vojnem pohodu). Schönova teza je dobro utemeljena, argumentiranje je stvarno in pretehtano.

Poročila o postopanju Rimljanov s premaganimi ljudstvi so neenotna. Pri-

mer iztrebljenja Salasov leta 25 in poročila o na splošno trdem rimskem postopanju z alpskimi ljudstvi (*Strabo* 4, 6, 6—7) zbujejo dokaj napačen vtis. Arheološka pričevanja in dogodki nekaj generacij kasneje (zlasti leto štirih cesarjev) kažejo na to, da Rimljani domačega prebivalstva niso deportirali v večjem številu (str. 62 ss.).

V drugem delu študije je Schön analiziral zgodovino pokorjenega ozemlja pod vidikom strateške in politične vloge Recije v vojnah z Germani v letih 12 pr. n. š. do 16 n. š. Recijsko ozemlje je bilo v dobi tega spopada neposredno zaledje in skupaj z rensko mejo sosed bojišču. Tu je nastal legijski tabor, najprej v Dangstetenu, nato v Oberhausnu pri Augsburgu, ki je arheološko dobro raziskan. Recijsko območje, del galskega vojnega komandnega območja, naj bi bilo izhodišče za pohod L. Domitija Ahenobarba (str. 76 ss.), vojaškega poveljnika »ob Donavi«, ki naj bi šel čez reko, naselil Hermundure na delu markomanskega ozemlja in prodrl do Labe (*Cassius Dio* 55, 10 a, 2). Precej nenatančno Dionovo poročilo je bilo podlaga različnim razlagam. Po Schönovem mnenju gre za pohod vojaškega poveljnika recijskega območja iz legijskega tabora v Oberhausnu kot izhodišču, in ne z območja Ilirika (tako meni, npr., M. Šašel-Kos, 165). Katastrofa rimske vojske pod Varom v bitki v Tevtoburškem gozdu leta 9 pomeni odločujoč preobrat, redukcijo rimskih ambicij v odnosu do Germanov po tem, ko je bila Germanija do Labe »*paene stipendiaria... provincia*« (*Velleius*, 2, 97, 4; prim. *Res gestae divi Augusti* 26). Legijski tabor v Oberhausnu je ostal do leta 16, ki je zaradi odhoda Germanika prelomnica v rimski politiki na renski meji.

Vprašanje zase je, ali so Rimljani že leta 15 pr. n. š. dosegli Donavo in jo utrdili kot državno mejo. Schönovo stališče je, da je do rimske zasedbe ozemlja do Donave prišlo šele v naslednjih desetletjih, izpopolnena pa je bila v dobi Klavdija (str. 88; razvoj naj bi bil torej analogen z onim na panonskem območju). Propad keltskega gradišča v Manchingu pri Ingolstadtu (ogromen kompleks s površino 380 hektarjev, večji kot Alezija) ostaja nepojasnen. Ker ga viri iz avgustejske dobe ne omenjajo, dasi gre ob njegovem propadu za nedvomno velik vojaški dogodek, ki je pomenil zlom Vindelikov, in ker tudi arheološke

najdbe ne pričajo o rimskočasnih plasteh, Schön meni, da gre za uničenje gradišča v predrimski fazi. Keltski oppidum naj bi uničili Germani nekako v cezarijanski dobi (91 s.).

Zadnji del monografije je posvečen vprašanju rimske vojske na ozemlju Recije v zgodnji dobi (str. 94—116). Tako za njihovo razporeditev kot za premike teh enot je zelo malo virov. V celoti so bile na recijskih tleh v avgustejski dobi dejavne tri legije (gl. Schönovo shemo rekonstrukcije njihovih premikov, stran 102.). Ker Rimljani prebivalstva province niso množično iztrebili, je dokazano večje število pripadnikov enot, sestavljenih iz domačega recijskega in vindelicijskega prebivalstva (102 ss.).

Monografijo zaključujejo povzetek (117 do 123), dodatek (glavni literarni viri o recijskem pohodu v nemškem prevodu, 124—125), seznam literature (126 ss.) in indeksi (136 ss.).

Knjiga Franza Schöna je tehnično lep izdelek; posebej velja pohvaliti šest historičnih kart, toliko bolj pomembnih za bralca, ki ni domač s topografijo alpskih dežel. Označiti jo moremo kot pomemben dosežek historične znanosti prav na tistem sektorju raziskav, kjer naj bi se zgodovinarjevo znanje oplajalo z izsledki arheoloških raziskav. Napisano je v lepem jeziku, zelo zgoščeno in pregledno, tako da ob ne prevelikem obsegu daje resnično izčrpno informacijo. Avtorjevo obvladovanje historične in arheološke literature je temeljito. Nevarnosti prezokega časovnega in prostorskega izhodišča obravnave se je avtor izognil s kratkimi, a natančnimi in problemsko zasnovanimi pogledi na vprašanja, ki se tičejo celotnega rimskega cesarstva, tako da sta mesto in vloga Recije v avgustejskem Rimu jasna. Knjigo moremo označiti kot standardno delo o začetkih rimske Recije.

Rajko BRATOŽ

Ingeborg Huld-Zetsche, *Mithras in Nida-Heddernheim*. Archäologische Reihe (Museum f. Vor- u. Frühgesch. Frankfurt a. M.) 6 (1986), 96 strani.

V seriji, ki predstavlja zbirke Arheološkega muzeja v Frankfurtu in je tam naprodaj, so dosedaj izšle knjige o rimskih kamnih in novcih, o karmeličanski cerkvi v Frankfurtu, o zbirki bron in

keramike iz Luristana, dalje knjiga z izborom iz zbirke klasičnih antik ter kot zadnja ta, ki o njej poročamo.

Knjiga govori o znamenitih najdbah, ki jih je 2. svetovna vojna tudi kruto prizadela, saj je bila oltarna podoba poškodovana pri bombardiranju. Šele zdaj so elementi v celoti muzeološko predstavljeni in I. Huld-Zetsche, predvsem raziskovalka materialne kulture, nam je dala v roke katalog celote iz dveh muzejev in ustrezno interpretacijo najdb.

V uvodu je v skopih, a ustreznih črtah orisano glavno iz zgodovine mitraizma. Besedilo je namenjeno sodobnemu, razgledanemu muzejskemu obiskovalcu in za tega so glavne vrvine zelo ustrezno povzete. Gotovo je posebne pozornosti vredno dejstvo, da se je vera na zahod začela širiti pozneje kot krščanstvo, a tudi delež Platonove selitve duš v celotnem miselnem svetu zahodnega mitraizma. Avtorica sklene uvod z mislijo, kako daleč je bila vsebina mitričnega verovanja od predstavnega sveta poganov v rimskem imperiju.

Zato pa je mogoče v drugem poglavju, ki na podlagi izkušenj praktičnega arheologa povzema to, kar vemo o opremi mitrejev, po mojem nekaj premalo govora o strogosti norm, ki so morale, tudi po stilu opreme sodeč, voditi in opredeljevati kult. O sami Nidi ob vznožju Taunusa, in zato blizu limesa, dobimo le nekaj skopih, a zaradi rabe prav ustreznih informacij. Mesto je bilo do l. 110 kastel, pozneje je opravljalo svoje funkcije znotraj obsežnega obzidja. Zanimivo je, da je bilo razrušeno v alamanskih vojnah ok. 260 in potem opustelo, čeprav je bilo še dokaj dolgo ob prometni cesti in dovolj daleč na rimskem ozemlju. Razumljivo je, da je v knjigi opis štirih mitrejev precej obsežen. Dva sta bila raziskana že zgodaj v 19. stoletju, tretji sočasno s prvima ptujskima (1887—1893), četrti pa od 1927—1929 v težavnih zaščitnih izkopavanjih. Tako so bila izkopavanja heddernheimskih mitrejev zmes resnega prizadevnega raziskovanja in navdušenega zbiralskega hlastanja. Ko avtorica mitreje datira, datacijo obnavlja in jo tudi povsem na novo razvije. Na novo tudi rekonstruira vrsto potankosti v opremi mitrejev, potankosti, ki so pri interpretacijah zelo pomembne. Ta del publikacije je izviren in pomemben znanstveni dosežek. V množici drugih publikacij o mitraizmu in mitrejih je namreč

še vse premalo podatkov o celotni opremi svetišč.

Glavnina knjige je pa privlačen ilustriran katalog: napisno gradivo in reliefi ter kipi iz muzejev v Wiesbadnu in Frankfurtu, začenši z znamenitim vrtljivim oltarnim reliefom tavroktonije, pa tudi skupina drobnih predmetov, votivov in posodja.

Knjiga izziva tudi k razmisleku o našem preučevanju (če ga smemo sploh tako imenovati) in predstavljanju mitraizma. Gotovo še slej ko prej čakamo na premišljeno objavo naših mitričnih celot. Nova kronologija v Heddernheimu osvetljuje drugače tudi Ptuj: ni več izjema v evropskih provincah — ne po starosti ne po številu svojih mitrejev. Najbrž pa objava heddernheimskih mitrejev, opuščeni v 3. stoletju, v času, ko se je v Sloveniji in še posebej v Bosni mitraizem šele prav razmahnil (in s tem odprla vrata tudi raznim kulturnim sinkretizmom, ki jih dajejo slutiti lokacija najdb in stil upodobitev), prav izziva raziskovanje v naši deželi.

Zanimivo bo s pomočjo najdb in širšega socialnega konteksta poznega 3. stoletja prikazati mitraizem v pozni obliki in s tem dati tudi zainteresiranemu laiku daljno slutnjo tistega, kar je mitraizem vendarle utegnil izročiti duhovnemu svetu Evrope tudi po zlomu rimskega imperija.

Das interessante Buch bedeutet eine Anforderung auch für die bisjetzige Forschungstätigkeit und Deutung des Mithraismus in Slowenien und Jugoslawien. Eine Publikation der kompletten Inventare und der Funddaten über die Speläen von Ptuj, Zg. Pohanca, Rožanec u. s. w. bleibt noch weiter ein Desiderat. Ptuj muss im Vergleich zu den neuen Datierungen in Heddernheim anders gewertet werden: weder das Alter noch die Zahl seiner Mithräen bildet weiter eine Ausnahme. Jedenfalls sind aber die Speläen aus Heddernheim (und zweifelsohne noch viele andere) die schon im 3. Jhdt. zerstört worden sind, in einer Zeit also, wo sich der Mithraismus in Slowenien und Bosnien erst stark ausgebreitet hat und den Weg für verschiedene Kultsynkretismen geebnet hat, eine Tatsache, die gute Bearbeitungen und Deutungen der vorhandenen Spätphasen des Kultes verlangen.

Iva MIKL-CURK

S. Bökönyi, Animal husbandry and hunting in Tác-Gorsium. The vertebrate fauna of Roman town in Pannonia. *Studia archaeologica* 8, Budapest 1984. 238 str.

V zadnjem času se vse bolj množi literatura, ki s tega ali onega vidika obravnava živalske ostanke, najdene v arheoloških najdiščih. Medtem ko do nedavnega teh ostankov pri marsikaterem arheološkemu izkopavanju sploh niso načrtno pobirali, ker sta bili pri obdelavi gradiva važni samo taksonomija (določevanje vrst) in biometrija (meritve) kot standardni paleontološki metodi, se danes postavljajo vedno večje zahteve pri vzorčenju (nabiranju ostankov) in išče nove prijeme za preučevanje in razlago tega ekološko in ekonomsko nedvomno važnega gradiva. V sodelovanju z arheologijo se je razvila samostojna veda — arheozoologija, ki se ukvarja z vsestranskim preučevanjem paleofavne z arheoloških najdišč od paleolitika do srednjega veka. Čeprav samostojna, je arheozoologija močno odvisna od drugih prirodoslovnih znanosti in področij, kot so biologija, ekologija, in navsezadnje od arheologije. Zaradi tesne povezanosti z biologijo — nekateri jo imenujejo kar paleobiologija — pri svojem delu vse pogosteje uporablja tudi statistične metode.

S področja arheozoologije je tudi Bökönyjeva knjiga (monografija), ki biološko in historično-ekonomsko analizira živalske ostanke z znanega rimskega naselja TÁC-Gorsium. Verjetno nismo popklicani, da bi ocenjevali delo v Evropi in Ameriki priznanega strokovnjaka s področja arheozoologije. Ker je nanoslo, da moramo napisati nekaj besed o njegovi najnovejši knjigi, ne bomo pisali njene obnove, ker si knjigo lahko vsak sam prebere, temveč nanizali nekaj misli iz lastne skromne prakse, bolj v premislek kot v poduk.

Če gremo po vrsti, najprej na kratko o samem vzorcu. V poglavju o naravi vzorca (*The nature of the bone sample*, str. 12—13) zvmemo zelo malo o načinu vzorčenja in o metodi dela. Vzorec, ki obsega skoraj 50 000 določljivih kosov (*bone specimens*), je nastajal več let. Zanimivo bi bilo vedeti, kakšni sta bili tehnika in metoda vzorčenja. Ali sta se z leti spreminjali? Ker gre za vzorec iz naselja, ni vseeno, če vse najdbe obdelamo združeno, ali po enotah (hišah ipd.). Ker vzorec obsega časovni razpon od

1. do 4. stol. n. š., kar zvemo po naključju iz razpredelnice na str. 18, dobimo pri obdelavi, ki ne upošteva časovnih skupin (kar ni dalje nikjer razvidno), zelo heterogen vzorec, ki nikakor ni reprezentativen. Tako velik vzorec določljivega gradiva je moral vsebovati tudi ogromno nedoločljivih odlomkov, ki jih v knjigi ne zasledimo. Res da ti odlomki nimajo nobene taksonomske in biometrične vrednosti, vendar nam lahko marsikaj povedo o tafonomiji najdišča. V že omenjeni razpredelnici na str. 18, kjer ugotavlja spremembe v sestavi favne skozi stoletja, avtor ne upošteva tafonomskih dejavnikov, ki so nedvomno vplivali na sestavo tistega, kar se je našlo, da o tehniki in metodi vzorčenja sploh ne govorimo. Praksa kaže, da se kosti in zobje rib, ptičev in majhnih sesalcev težje ohranijo in da se jih težje najde kot kosti in zobe velikih sesalcev (npr. krave, svinje ipd.). Zato razmerje na razpredelnici zelo verjetno ne ustrezajo prvotnemu stanju. Pri morebitnih sklepih moramo biti zato zelo previdni. To je samo eden od primerov, ki bi jih lahko še navajali, vendar to ni naš namen.

Druga dvomljiva zadeva so (korelacijski) diagrami za domače živali, v katerih avtor biometrično primerja različna antična najdišča. Jasno je, da na vzorec (izbor kosti) vplivajo najrazličnejši dejavniki, predvidljivi in nepredvidljivi. Če bi bile vse okoliščine na dveh prostorsko ločenih najdiščih enake, bi bila tudi vzorca, ki bi bila pobrana in obdelana na enak način, popolnoma enaka. Ker pa imamo v praksi opraviti z nešteti dejavniki, ki popačijo vzorce, pride do velikih razlik med njimi. Pri razlagi takih razlik in vzrokov zanje pa moramo biti nadvse previdni. Za boljše razumevanje problema si oglejmo diagram (sl. 8 na str. 26) metakarpalnih kosti domačega goveda, v katerem avtor primerja Tác s še tremi antičnimi najdišči (Magdalensberg, Xanten, Manching). V diagramu primerja dolžino z najmanjšo širino kosti, zaradi česar lahko, kljub alometričnim učinkom, pričakujemo med obema vrednostima pozitivno korelacijo (z naraščanjem ene vrednosti narašča tudi druga vrednost). Heterogena narava vzorca (različen spol, različne pasme, različno hranjeni osebki itd.) je verjetno poglavitni vzrok za velika odstopanja od linearne pozitivne korelacije med dolžino in najmanjšo širino. Zato je na podlagi dia-

grama težko reči, kaj so biki, kaj krave, kaj voli (kastri), kaj ta, kaj ona pasma, itd. Lahko se sicer odločimo za nekaj, vendar nimamo za to nobenega zanesljivega dokaza. Najdišča, ki jih primerja med seboj, tudi niso zastopana z enako velikimi vzorci. Vzorca Magdalensberg in Xanten sta v primerjavi z vzorcema Tác in Manching premajna. Navsezadnje se postavlja vprašanje, če so vsi vzorci iz istega časa, če so vsi nastajali enako dolgi in pod enakimi pogoji itd.; če ne, je dvomljivo vsako primerjanje in sklepanje na njegovi podlagi. Razlike v merah pri obeh velikih vzorcih (Tác in Manching) so sicer dobro izražene, kar avtor razlaga z različnimi pasmami, vendar je lahko vzrok zanje tudi drugje. O sestavi in naravi manhinškega vzorca ne zvemo drugega, kot da so bili v vzorcu zajeti samo odrasli osebki, kar se nam zdi za primejavo odločno premalo. Velik problem je že omenjeni heterogeni značaj vzorcev.

Na podoben način so obdelani še ostanki drugih domačih živali. Zanimiva je primerjava korelacijskih biometričnih diagramov za metakarpus in metatarsus konja (sl. 19 na str. 56 in sl. 21 na str. 58). Tako veliko razliko si lahko pojasnimo samo s heterogenostjo vzorca — metakarpalije ne pripadajo istim osebkom kot metatarzalije. Čeprav konj, kot ugotavlja Bökönyi, niso jedli, je večina kosti iz nepojasnjenih tafonomskih vzrokov izginila! Ravno nasprotno kot pri konju ugotavljamo pri psu. Korelacijski biometrični diagrami za štiri različne dolge kosti (sl. 24—27 na str. 73—74) se zelo ujema, kar govori za precej homogen vzorec — kosti pripadajo enim in istim osebkom. Tafonomski dejavniki pri psih skoraj niso prišli do izraza, kar se ujema z Bökönyijevo trditvijo, da psov niso jedli. Vzorec kostnih ostankov psa zato ni primerljiv, npr. z vzorcem kostnih ostankov domačega goveda, ki ima čisto drugačno tafonomijo.

Bistveni element vsake obdelave kostnih ostankov je tudi določanje spola. Za govedo ga ugotavlja na podlagi posebnega indeksa (Nobisov indeks). Grafični prikaz za metakarpalene in metatarzalne kosti (sl. 7 in 8 na str. 35) daje različno sliko, kar zopet govori za heterogenost vzorca. Podobno ugotavljamo pri domači kozi, kjer je razmerje med spoloma različno pri metapodijih in rožnicah (str. 49). Spolni dimorfizem na kosteh postkranial-

nega okostja je na splošno slab pokazatelj za ločevanje spolov, ker se največkrat omejuje zgolj na kriterij velikosti — samci so običajno večji od samic. Pri domačih živalih, kjer imamo opravka z različnimi pasmami, je določevanje spola zelo oteženo, če ne nemogoče. To odkrito prizna tudi Bökönyi pri obdelavi ostan-kov konj (str. 63), torej na področju, ki mu je najbolj blizu. Verjetno velja isto kot za konja tudi za druge domače živali, razen redkih izjem, npr. kokoši, ki imajo jasno izražen spolni dimorfizem tarzo-metatarzalne kosti (ostroga pri petelinih). Zato je diagram na str. 93, ki prikazuje kure, peteline in kopune (skopljene pete-line) še najbolj prepričljiv. Na diagramu se lepo vidi prekrivanje obeh velikostnih skupin (kur in petelinov), ki je lahko tudi posledica prevelike heterogenosti vzorca (različne pasme). Vendar je tako prekrivanje čisto naravno in moramo z njim računati tudi pri homogenih vzor-cih. Statistično pravilneje bi lahko do-ločili spol na podlagi zadosti velikega vzorca, v katerem bi se bolj ali manj jasno pokazali obe velikostni skupini. Bökönyi je v svoji knjigi ubral obratno pot. Najprej je določil spol, nato pa re-zultat grafično prikazal. Statistično se nam zdi to zgrešeno, ker nimamo nobe-nega zagotovila, da je spol pravilno do-ločen, če slepo ne zaupamo raznim in-deksom in formulam.

Če gledamo Bökönyijevo knjigo kot celoto, ugotovljamo, da je napisana v lahkem in razumljivem jeziku. Zato ne bo delala težav bralcu, ki v arheozoolo-giji ni posebej podkovan. Preproste in razumljive so tudi metode, ki jih uporab-lja pri obdelavi gradiva.

Vsa statistika je zgolj opisna in se nikoli ne spušča v danes vse pogostejšo in včasih marsikomu težko razumljivo inferenčno računalniško statistiko, ki žal ni vedno umestna in smiselna. Knjigi je dodan zajeten tabelični del, v katerem so na 113 straneh prikazane meritve na kosteh in zobeh. Jasno je, da meritve za-jemajo samo cele ali skoraj cele kosti. Večina bolj ali manj poškodovanih kosti ni zajeta v obdelavi. To je standarden paleontološki prijem, ki ga danes iz že navedenih vzrokov vse bolj opuščajo. Lahko bi rekli, da je to velika pomanjkljivost ali šibka stran Bökönyijeve knjige. Biometrični del je na 124 straneh teksta tudi premalo izkoriščen, zato se vprašamo, čemu služijo vse te mere. Res da

imajo kot gradivo svojo trajno vrednost, vendar je to nedvomno večkrat selekcionirano gradivo, ki je zato svojsko in pri-stransko. Če nam niso znane okoliščine, v katerih je gradivo nastajalo (tafono-mija), načini vzorčenja in obdelave, ga ne smemo slepo uporabljati.

Naj zaključimo z mislijo, da je Bökönyijeve prijem samo eden od možnih pri-jemov pri obdelavi favne z nekega arheo-loškega najdišča, in da bi drugačni pri-jemi lahko dali nekoliko drugačne re-zultate.

Ivan TURK

Starohrvatska prosvjeta, serija III, sv. 15, Split 1958. 310 stranica teksta i preko 40 tabl.

Teme su iz područja ranosrednjovje-kovne arheologije i srodnih znanosti, oso-bito povijesti i povijesti umjetnosti. U ar-heološkom dijelu posebno je zanimljiv prilog Zdenka Vinskog pod naslovom »*Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi*« u kojem se autor osobito zadržava u zaleđu stare rimske provincije Dalmacije i u Panoniji. Škrti nalazi ovakvih objekata u graničnom po-dručju franačke kulture prema jugoistoku Evrope i sferama utjecaja bizantske vlasti, osobito je delikatan posao jer su mogućnosti prožimanja dvaju kultura, a po tome i deformacije osnovnih oblika, vrlo realna činjenica. Rasprava Vinskog ograničava se na dvije stare provincije koje to u ranom srednjem vijeku nisu više bile, ali se s nekom tradicijom ipak moglo računati bez obzira što su one tada bile preplavljene novim narodima, nevezanim za antičku kulturu.

Zanimljiv je dio koji se osvrće na po-javu karolinškog oružja u području Pa-nonije, gdje su u novijoj arheološkoj lite-raturi prisutne tendencije iskrivljanja činjenica o slavenskom naseljavanju onih krajeva. Autori takvih tvrdnji su neki romantičarski nastrojeni istraživači u su-sjednoj Mađarskoj. Rektifikacija stavo-va je tu prijeko potrebna i s obzirom na nosioce karolinških mačeva, jer negiranja očitnih činjenica ne vode na dobar put.

Za istraživanja nekropola vezani su prilozi Dušana Jelovine »*Pokusno istraži-vanje srednjovjekovnog groblja na loka-litetu Piščina—Lepin u Bijacijama kod Tro-gira*« i Ante Miloševića s prilogom »*Ra-nosrednjovjekovni grob iz Bitelića*«, pa

Magdalene Dragičević s člankom »Ukrasni povezi za glavu s nalazišta Greblje u Kninu«. Za ovaj posljednji rad izuzet je iz cjeline nekropole iz vremena Seobe naroda u Kninu samo povezi za glavu od brokata, tzv. *vitta*, što su žene vladajućeg sloja nosile u svečanim prilikama još od merovingkog doba. Nalaz je datiran u prvu polovicu VI stoljeća, a etnički pripisan Istočnim Gotima.

Nekoliko se priloga odnosi na spomenike arhitekture, tako Ivo Petricioli govori o položaju kuće kralja Ludovika Anžuskog u Zadru, dakako već davno zatrtog objekta nedaleko sjeverno od katedrale sv. Stošije. Iznenaduje što ta vladarska rezidencija nije stajala odijeljeno od drugih stambenih zgrada, a bit će zanimljivo ako bi se sa ovim saznanjem u narednom vremenu mogli na tome mjestu otkriti fragmenti ukrašene arhitekture, kojih ondje nije moglo nedostajati.

Na sličan način obrađuje svoj prilog Pavuša Vežić pod naslovom »Sklop župne crkve sv. Asela, bivše katedrale u Ninu«, gdje se u temeljima današnje crkve nalaze ostaci iz starokršćanskog vremena. Studija Igora Fiskovića pod naslovom »Prilog proučavanju porijekla predromaničke arhitekture na južnom Jadranu« tretira gotovo neiscrpnu, ali uvijek svježu temu. Neiscrpnu zato što su otkrivanja novih ideja i objekata još uvijek moguća, a komparacije vrlo široke, ali je samo poznavao problema kao što je Fisković junior, moguće prodirati u ovakav posao, jer posezanje za jednim ili drugim objektom u škrtaj komparaciji ne može mnogo pomoći razbistravanju problema.

»Kameni namještaj bazilike u Žažviću« od Tončija Burića i »Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture« od Miljenka Jurkovića predstavljaju korisna nastojanja da se davno otkopani, često i slučajni nalazi, sistematiziraju i stave u svoje realne vremenske i kulturne okvire. Slično tretira i Ivo Fadić nalaz jedne staklene čaše iz XV stoljeća u Zadru.

Prilozi s povijesnom tematikom kao što je »Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku« od Željka Rapanića, i analiza nekih poglavlja iz Porfirogenitova djela »De administrando Imperio« od Nade Klaić, te »Servi ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Dalmaciji« od Nevena Budaka, pa »Hagionimi srednjovjekovnog Splita« od Marine Marasović-Alujević, predstavljaju ne malu komponentu sa-

držaja ovog sveska. Ideja Nade Klaić da Salona nije nasilno srušena, nego tek prepuštena propadanju, morala bi se tek na terenu dokazati, pa se takva ideja mora za sada opreznije formulirati. To je prilično nova tvrdnja koja zahtijeva ozbiljnija arheološka istraživanja i provjeravanja. Možda su arheolozi do sada bili fascinirani tvrdnjama historičara o nasilnom rušenju grada koji i inače vapije za novim istraživačima. Slični primjeri na tlu Bosne i Hercegovine su, naime, pokazali da su mnogi rimski lokaliteti (Ilidža, Višići, Mogorjelo i sl.) nastavili život i u ranom srednjem vijeku, ali tek nakon što su građevine bile razorene, a stanovništvo raspršeno. Tu se ne može govoriti o odumiranju, a još manje o kontinuitetu naseljavanja, nego o novom zaposjedanju ruševina od novopridošlog stranog naroda, koji nije bio vezan za tradicije mjesta. Da li je Salona ušla u srednji vijek, makar i vrlo osiromašena, to bi se tek moralo ustanoviti arheološkim istraživanjima. Solinsko polje bilo je u vrijeme narodnih vladara, nesumnjivo, sastavni dio hrvatske države; arheološki dokazuju tu povijesnu činjenicu brojni spomenici od IX do XI stoljeća (Rižinice s natpisom kneza Trpimira; otok u rijeci Jadro s crkvom i natpisom kraljice Jelene; *inter muros Salonae*, na tzv. Gradini, crkva sv. Petra, krunidbena bazilika kralja Zvonimira itd.). Kasnoantički velegrad Salona je ipak prestao opstojati u ranom VII stoljeću, bez obzira što je odnje tinjao neki život i dalje, ali su taj život nosili drugi ljudi, drugi narod!

Nada Klaić još negira i postojanje Panonske (Posavske) Hrvatske, pa umjesto toga nudi kao rješenje pojam Slavonije (tzv. Slovinje). Taj pojam je, ipak, samo odraz ignorancije naših susjeda Mađžara za koje su narodi sa slavenskog govornog područja (Slavonci, Slovenci, Slovaci) bili samo neki »bezimeni« narod čija je plemenska pripadnost bila nevažna. Na sličan način je za Slavene svaki pripadnik romanske jezične skupine npr samo »Vlah« — i ništa više! U južnoj Panoniji mogla je, ipak, biti već formirana neka politička zajednica, npr. u vrijeme Ljudevita Posavskog, dakle prije nego je kod Mađžara ušao za Arpadovića u upotrebu naziv »Slavonija«, a nihilizam po svaku cijenu nije uvijek optimalno rješenje.

Đuro BASLER

J. Herrmann, *Welt der Slawen (Geschichte, Gesellschaft, Kultur)*, Urania-Verlag, Leipzig, Jena, Berlin 1986.

Knjiga je velikega formata, meri 30 × 22 cm. Tiskana je na kvalitetnem papirju z zelo lepim tiskom. Obsega 332 strani in je dopolnjena s številnimi barvnimi in črno-belimi fotografijami.

V knjigi so naslednja poglavja:

- Uvodna beseda* (Joachim Herrmann),
 - I. *Pradomovina in izvor Slovanov* (Joachim Herrmann),
 - II. *Slovani iz časa preseljevanja ljudstev* (Joachim Werner),
 - III. *Pripravljalci novega sveta, Svet držav in narodi evropskega srednjega veka* (Joachim Herrmann),
 - IV. *Slovani, Protobolgari in narod Bolgarov* (Dimitar Angelov),
 - V. *Južni Slovani v Jugoslaviji* (Boško Babić, Janko Belošević, Slavenka Ercegović-Pavlović, Paola Korošec, Dušica Minić). V primerjavi z drugimi poglavji, kjer omenjam samo naslov in ime avtorja, si dovoljujem to poglavje predstaviti vsaj s podnaslovi, ki obravnavajo posamezne narode in religije v Jugoslaviji, in sicer:
Južni Slovani v Makedoniji, na Jadrani in med Donavo in Alpami (B. Babić),
Ohrid, Bizanc in Slovani v Makedoniji (Boško Babić),
Hrvati in Srbi (Janko Belošević),
Srbi in Srbija (Slavenka Ercegović-Pavlović in Dušica Minić),
Alpski Slovani in Slovenci (Paola Korošec),
 - VI. *Alpski Slovani in Bavarci* (Herwig Friesinger),
 - VII. *Romani-Vlahi-Romuni* (Maria Comşa),
 - VIII. *Slovani, Avari, Madžari* (István Erdélyi),
 - IX. *Velikomoravska država* (Bohuslav Chropovský),
 - X. *Vzhodni Slovani in kijevski Rusi* (Valentin Lavrentevič Janin, Valentin Vasilevič Sedov, Petr Petrovič Toločko),
 - XI. *Vzhodni Slovani, Stepski narodi in Arabci* (Vladislav Petrovič Darkevič, Svetlana Aleksandrovna Pletneva),
 - XII. *Poljska in država Piastov* (Witold Hensel),

XIII. *Severozahodni Slovani med Germani in Nemci* (Joachim Herrmann in Wilhelm Struve),

XIV. *Slovani o svoji zgodovini* (Conrad Grau).

Pri prebiranju pregleda poglavij padajo v oči obsežnost snovi, kompetentnost avtorjev, ki so sodelovali, ter ime Joachima Herrmanna, ki se pojavlja kot založnik te knjige, kot avtor uvodne besede, kot avtor I. in III. poglavja ter kot soavtor XIII. poglavja te knjige. Poudarjanje tega dejstva samo po sebi ne bi bilo potrebno, če ne bi odkrivalo ozadja nastanka te velike študije, oziroma zaporedja študijskih prispevkov o posameznih slovanskih plemenih oziroma narodih ter nam predstavilo razvoja in stanja slovanskega zgodovinopisja in slovanske arheologije in nakazalo odgovor k problemu skupnega izvora in medsebojne kulturne soodvisnosti. Slovanske arheologije posameznih narodov so doslej živele premalo odprto k svojim sosedom. Seveda so tudi izjeme, tudi v naši slovenski arheologiji zgodnjega srednjega veka, vendar so to izjeme, ne pa metodološko pravilo. Prvi, ki je znal preskočiti ta oslovski most, je bil J. Herrmann. Da bi znali to pravilno vrednotiti, je mogoče potrebno poudariti nekatera dejstva. J. Herrmann je direktor Centralnega inštituta za staro zgodovino in arheologijo Akademije znanosti DDR Berlin (Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der DDR Berlin), ki ima večstoglavo posadko in dobro zasnovan raziskovalni študijski program. Rezultati njihovega načrtnega dela zadnjih dvajsetih let so splošno znani, ogledamo pa si jih lahko v okviru bibliografskih prispevkov za I., II., III. in XIII. poglavje, kjer prihaja do izraza obsežnost raziskav in študijskih prispevkov. Tako zasnovan program dela jih je silil v tesno študijsko in raziskovalno povezovanje s sosednjimi slovanskimi in neslovanskimi narodi. Ta knjiga pa kaže še naslednjo stopnjo, v kateri je nakazana pot povezovanja celotne zgodovine in arheologije vseh slovanskih narodov in medsebojno genetsko povezano celoto. Glede na vse se ne smemo čuditi, da je ideja zrasla in bila realizirana v zgoraj navedenem vzhodnoberlinskem inštitutu s prof. Herrmannom na čelu. To je delo, ki ga je slovanska arheologija že dolgo nujno potrebovala in s tem zapolnila strokovno in znanstveno idejno praz-

nino. Menimo, da na tem mestu ni naša naloga, da bi kritično obravnavali predstavitev posameznih arheoloških pojavnosti, saj je to tudi izven dosega naših strokovnih kompetenc. Svoj namen sem dosegel, če sem s tem obvestil slovenske arheologe, da je knjiga že izšla in je že dostopna v naših knjižnicah.

Za zgodovino in arheologijo alpskih Slovanov je vredno opozoriti na dva prispevka. Na str. 103 se začne prispevek Paole Korošec, *Alpski Slovani in Slovenci* z naslednjimi poglavji: *Slovenska naselitev Alp, Kneževina Karantanija, Krščanstvo, fevdalno gospodstvo in začetki karantanske kulture, Karantanija v frankovski državi in köttlaška kultura*.

Besedilo je opremljeno z nekaj dokumentarnimi fotografijami, poleg tega pa tudi s kartami alpskih Slovanov v IX. in X. stol. Kot je videti iz podnaslovov, avtorica prikazuje zgodovinski okvir alpskih Slovanov v 8., 9. in 10. stol. ter zgodovinske okoliščine, v katerih alpski Slovani začnejo oblikovati svoje lastne kulture.

To je podoba, ki jo je slovensko zgodovinsko sprejelo kot svojo, in to ne le za ozemlje današnje Slovenije, ampak za ozemlje, na katerem živijo vsi alpski Slovani zgodnjega srednjega veka. Zato je prispevek dr. Paole Korošec uporaben za vse, ki se ukvarjajo s slovensko zgodovino in arheologijo zgodnjega srednjega veka.

Drugi prispevek, ki obravnava problem arheologije in zgodovine alpskih Slovanov, je na strani 109. Napisal ga je Herwig Friesinger in ga naslovil: *Alpen-slaven und Bayern*. Uvodnim besedam, s katerimi je prikazana arheološka in zgodovinska problematika, sledi poglavje z naslovom *Avari, Slovani in Bavarci med Alpami in Češkimi gozdom*. Temu sledi zelo pomembno poglavje *Frankovska državna politika Karla Velikega na Ennsu in v Dunajskem gozdu*. Friesinger nadaljuje z opisom poganskih navad in kulturne asimilacije, povezane s pokristjanjevanjem. Zaključno poglavje je *Gradišče Thunau-slovensko upravno središče*. Friesinger je besedilo opremil kar z devetimi celostranskimi prilogami. To so karta slovenske in bavarske poselitve, fotografije gradišča Thunau, številne slike predmetov, predvsem z nižjeavstrijskega ozemlja, in barvni celostranski posnetek Tasilovega keliha.

Prispevka P. Korošecve in H. Friesingerja zato, ker oba obravnavata alpske

Slovane tudi pri zgodovinskem orisu, ponavljata že znane zgodovinske resnice. Res pa je, da je Friesinger že naredil korak naprej ter zgodovino obogatil z arheološkimi najdbami vseh treh etničnih skupin, ki jih obravnava. Še posebno nam predstavi Thunau kot enkratni prispevek k arheologiji in zgodovini alpskih Slovanov. Zanimiva je njegova raziskava in dokumentacija odnosov med alpskimi Slovani in Bavarci. Arheologijo in zgodovino alpskih Slovanov je obogatil z novim gradivom in z novim odnosom do raziskave alpskih Slovanov v Avstriji. Menimo, da je prav, da sta v tej knjigi dva prispevka o alpskih Slovanih, kajti skupaj dopolnjujeta dosedanjo praznino v podrobnejšem poznavanju arheoloških virov za zgodovino alpskih Slovanov.

V uvodnih besedah je J. Herrmann okvalificiral to knjigo kot poljudnoznanstveni tekst. Menim, da je dosegla več kot to, saj ni nobenega dvoma, da bo prišla prav tudi vsakemu strokovnjaku, ki bo začutil potrebo, razširiti svoje znanje o izvoru Slovanov in njihovih posameznih plemenskih skupin.

Vinko ŠRIBAR

Dušan Jelovina, Mačevi i ostruge Karolinškog obilježja u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Split 1986, str. 73, tab. 34, format 28 × 20 cm.

Tekst je dat dvojezično, tj. i na njemačkom jeziku u punom sadržaju. Nakon uvoda u kojem su kratko opisani povijesni okviri u Hrvatskoj od konca VIII do X stoljeća, autor daje pregled nalaza mačeva i ostruga, dakako ne kao izdvojene objekte, nego u cjelini nalazišta. Vrijednost publikacije pojačava činjenica da Muzej hrv. arheol. spomenika čuva najbogatiju zbirku ruketvorina karolinške provenijencije, što omogućuje kulturno i vremenski nijansiranje nalaza. Zbirka se sastoji od deset mačeva i oko 100 ostruga, od kojih je približno 70 karolinških primjeraka, te oko 120 komada dijelova garnitura koje su služile kao funkcionalni ukrasi na remenju vezanom za mačeve i ostruge. Nalazišta su koncentrirana na središnjem prostoru starohrvatske države, a centralno nalazište je groblje u Biskupiji-Crkvini kod Knina. Pretežu ranokarolinški i karolinški mačevi tipa K, ali ima ih i prijelaznog tipa K-O, te onih tipa H. Četiri primjerka su posebnog tipa I. Autor se kreće u okvi-

rima znanstvenih opredjeljenja Zdenka Vinskog, odnosno po tipološkoj klasifikaciji koju je postavio J. Petersen još davne 1919. godine, a ta još ni danas nije izgubila od svoje primarne privlačnosti, pa važi kao evropski standard.

Posebnu vrijednost predstavljaju iscrpni podaci o porijeklu i uvjetima nalaza, uz komentare i literaturu.

Ostruge čine dio konjaničke opreme. Na području ranofeudalne hrvatske države one su znatno više zastupljene od bilo koje druge ratničke opreme. Na žalost su podaci u uvjetima nalaza u nekoliko slučajeva nedostatni, osobito oni što potječu s konca XIX stoljeća. Isto kao i mačevi, i ostruge su u većini slučajeva s nalazišta u Biskupiji-Crkvini kod Knina, gdje ih je ukupno nađeno 35 komada, a od toga 16 u parovima, a 7 kao pojedinačni nalazi. Većina njih je porijeklom iz grobova. Prema mišljenju Vinskog nema nekih posebnih kronoloških razlika između ostruga sa ušicama i onih sa zakovicama. Sve ih je, naime, moguće datirati u IX i donekle u X stoljeće. Za određivanje vremenske razlike bitne su njihove stilske i tipološke osobitosti. Neke su, bez sumnje, bile izrađene u domaćim radionicama Dalmatinske Hrvatske, a one su gdjekad manjih dimenzija i većinom od željeza.

Moguće ih je razvrstati u tri skupine. Prvoj skupini pripadaju ranokarolinške lagane ostruge, proizvedene, poput ranokarolinških mačeva već u VIII stoljeću, no importirane su (kao i ti mačevi) nakon 800. godine na dalmatinsko tlo. U drugu skupinu ubrajaju se nešto mladi primjerci iz vremena oko sredine IX stoljeća. Najbogatije ornamentirani su karolinški raskošni primjerci iz grobova odličnika, smještenih u unutrašnjosti crkve sv. Marije u Biskupiji-Crkvini. Trećoj skupini pripada znatan broj jednostavnije rađenih i često masivnih ostruga od željeza, čiji je šiljak (kao i na onima što su prethodno spomenute) uvijek ravan u osi prema ostružnom luku i u svom donjem dijelu većinom obložen mjedanim ili brončanim limom na kojem je često ugraviran ukras od naizmjeničnih trokutića. Datirane su ponajviše u odmaklo IX i dijelom u X stoljeće.

Mačevi i ostruge karolinškog obilježja govore o nesumnjivom utjecaju karolinške materijalne kulture na mladu hrvatsku kneževinu. Taj je utjecaj osobito intenzivan od osvita IX do osmog desetljeća IX stoljeća, tj. približno od kneza

Borne do Domagoja, a poslije toga utjecaj jenjava. U prvoj je fazi očit import iz karolinškog carstva, na koji se onda nadovezuju proizvodi ostruga iz domaćih radionica. Svi su mačevi karolinškog oblića importirani u ove krajeve, a potječu iz oružarna u Poranju.

Iscrpan katalog i dobri dokumentarni crteži omogućavaju lako snalaženje u materiji, a fotografski snimci na nekim tablama ne zaostaju za crtežima. Integralan njemački prijevod je u jezičnom pogledu korektan, što baš nije česta vrлина u jugoslavenskoj arheološkoj literaturi.

Muzej hrvatskih arheoloških spomenika najavljuje ovim katalogom svoju novu seriju publikacija ovog tipa.

Duro BASLER

Totju Totev, Preslavsko zlatno s'krovište, Sofija 1983.

Pred nami je majhna poljudnoznanstvena knjiga, v kateri je objavljen bogat in po svoji lepoti izreden zaklad zgodnjega srednjega veka na Balkanskem polotoku. Knjiga vsebuje 30 strani teksta in 42 lepih barvnih tabel najbolj kakovostnih predmetov. Na koncu je kratek seznam uporabljene literature. Vsebinska je razdeljena v kratka poglavja; avtor opisuje mesto najdbe in njen zgodovinski ter arheološki historiat, posamezne predmete v najdbi, njihovo oblikovno, kulturno in kronološko dokumentacijo, ne glede na to, da povzetek ponuja bralcu ob vsaki sliki na tabelah.

Zaklad so drugič, po naključju, odkrili 11. 4. 1978 na agrarnem zemljišču, imenovanem Kastana, ki leži 3—4 km severovzhodno od dvornega kompleksa prestolnice Simeona Velikega v Preslavu.

Kastana je podolgovata terasa, ki blago pada proti severovzhodu, ob njeni severni strani teče Derviška reka, medtem ko se na jugu veže na predgorje preslavskega Balkana. Območje je bilo naseljeno od prazgodovine, rimske in poznoantične dobe dalje. Prve naključne najdbe zaklada so odkrili leta 1977, pri rigolanju zemlje za vinograd, in sicer v globini od 0,60—0,70 m. Pri sistematskih raziskavah širšega areala so med Derviško in Kamičijsko reko odkrili tudi staroslovansko naselje IX.—X. st. z vkopanimi hišami. Fragmenti keramike po vrhu terase kažejo, da se je tu življenje nadaljevalo v

času druge bolgarske države in potlej. Zaklad se je nahajal v majhnem zaboju, okovanem z zakovicami s pravokotno zvritimi glavicami, predmeti pa so bili razneseni s pluznim oranjem na širšo površino. Močne plasti žganine dokazujejo, da je bilo naselje uničeno v intenzivnem požaru. Glede na prisotnost srebrnikov cesarja Konstantina VII. Porfirogeneta in Romana II. v zakladu, je bilo to v rusko-bizantinski vojni, ko je Bolgarija padla pod oblast cesarja Jovana Cimiškega 971. leta. O bogastvu Preslava in severovzhodne Bolgarije priča vir (Lev Diakon), ki pravi, da se je cesar s te vojne vrnil v Carigrad z bogatimi trofejami.

Zaklad je sestavljen iz dveh zlatih ogrlic, okrašenih s priveski z dvostranskim raznobarnim emajlom (9.—10. st.), petih zlatih plošč diademov, okrašenih v vrhunski tehniki raznobarnega celičnega emajla z apotropeičnimi liki živali (10. st.), iz raznih obeskov za ogrlice in uhane, ažuriranih v filigranu, emajliranih uhanov iz zlata ter takih z vložnimi poldragimi kamni (gorski kristali, ametisti in dr.) ter z biseri (vse 10. st.), različnih okovov, zlatih prstanov s kamejami, zlatih in emajliranih gumbov (vse 10. st.), bronastih, z reliefi okrašenih aplik, fragmentov zapestnic iz masivnega srebra (vse 9.—10. st.), bronastega in srebrnega križa, fragmentov bronastega križa-enkolpiona, bronastega prstana, dvodelnega enkolpiona (preslavskega tipa itd.); vsega skupaj je okoli 150 kosov. Povrh vsega najdbo, kot je rečeno, spremljajo srebrniki Konstantina VII. Porfirogeneta in Romana II., ki imajo, kot meni avtor, neprecenljivo vrednost za datacijo celotnega zaklada. Predmeti predstavljajo po izdelavi vrhunec juvelirske umetnosti Bizanca z močnimi vplivi umetnosti Bližnjega vzhoda. Avtor jih razlaga kot okras k službenemu oblačilu neke visoke osebnosti.

V naslednjih devetih odstavkih avtor natanko opisuje najbolj ekskluzivne predmete (diadem, dvostransko emajlirane ogrlice, okrasno okovje, zlate prstane, gumbe itd.) in s primerjanjem skuša dognati mesto izdelave (Bizanc, Bližnji vzhod) ter čas nastanka posameznega predmeta.

Čeprav je gotovo, da se bo prava slika najdbe pokazala šele pri monografski obdelavi celotnega gradiva, tudi ta majhna knjiga že napoveduje njeno izjemno vrednost za številne kulturne pojave na

ozemlju zahodno od karpatskega venca. Navzlic dejstvu, da predmeti sodijo v določen krog Vzhoda in da so vrhunski izdelki zlatarske umetnosti, so prav za ketlaške izdelke karantanske materialne kulture izredno pomembni. Predvsem nazorno kažejo pot, po kateri je prihajala tudi na vzhodnoalpsko območje tehnika emajliranja, in istočasno potrjujejo našo večkrat omenjeno hipotezo, da je ta pri nas nastala pod vplivom Vzhoda in ne Zahoda.

Paola KOROŠEC

Antonio Moret, *Elementi culturali paleoslavi nel contesto storico artistico romano e pre-romano Cenedese*, Udine 1986.

Samostojna publikacija z obsegom komaj 20 strani formata A4, toda zelo pomembna za preučevanje kolonizacije alpskih Slovanov na prostoru severovzhodne Italije v času okoli leta 1000. Natisnjena je na kvalitetnem papirju. Razen večbarvne okrogle fibule na naslovni strani je vse natisnjeno v črno-beli tehniki. Poleg besedila je še 30 fotografij arheoloških predmetov, grbov, risb predmetov in kart ter enobarvni posnetek okrogle broše iz 10. ali 11. stol. karantansko-ketlaškega tipa. Avtor, ki je sicer župnik v Sacileju, je znan lokalni zgodovinar z dokaj obsežno bibliografijo. V besedilu nam predstavlja historično in kulturnozgodovinsko podobo nekdanje pokrajine, znane pod nazivom »Cenedese«, oziroma pokrajino Vittorio Veneto. Za slovensko zgodovino je ta kratki tekst izjemno pomemben, ker nam predstavlja doslej najzahodnejše najdbe iz okvira karantansko-ketlaške kulture — s krajnega zahodnega roba Furlanije, tj. z vzhodnega brega Livenze. S tem smo dobili zelo pomembno dokazilo, da je bila v času alpsko-slovenske kolonizacije, okoli leta 1000, poseljena ne samo vzhodna, ampak tudi zahodna Furlanija.

Med gradivom za našo zgodovino, ki ga prinaša Moret, so tudi slovenski toponimi, ki niso samo z ozemlja zahodne Furlanije, ampak tudi z ozemlja med Livenzo in Piavo, kar prestavlja meje naše kolonizacije vse do Piave, tj. tudi na prostor izven posesti oglejskega patriarha.

Naslednja velika vrednost Moretove dokumentacije je natančno lociranje slovenskih toponimov, ki nam dopuščajo

natančno lociranje tudi na karti v velikih merilih. Vrednost teh podatkov večajo tudi natančno risane karte, ki kažejo odnos slovenskih toponimov do imen drugih starejših in manjših naselij. Med toponimi so posebnost tisti, ki označujejo ceste ali cestišča in jih lahko primerjamo z ogrskimi cestami, ki so v Furlaniji dokaj pogoste. Toponimi za slovenske ceste v tem času so prava redkost in so zato še bolj pomembno spomeniško gradivo za določanje slovenskega značaja poselitve Furlanije. Te knjižice zato ne bo smel prezreti noben zgodovinar ali arheolog, ki se ukvarja z zgodovino Slovencev v 10. stol.

Moretove najdbe in še posebno toponimi, ki jih citira, segajo tudi čez okvir tistega prostora, ki bi ga lahko opredelili kot patriarhovo posest. Zato so en dokument, oziroma predvsem en razlog več za tezo, da organizacija slovenske migracije v Furlanijo ni bila samo v rokah patriarhov, ampak predvsem v rokah dvora. To je tudi posredni prispevek k razumevanju bavarske imigracije na Koroško.

Vinko ŠRIBAR

Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen — Atti del convegno internazionale di studio, Udine 1983.

Deputazione di storia patria per il Friuli, comune di Udine je pod vodstvom prof. Carla G. Mora organizirala mednarodno srečanje, na katerem so obravnavali zgodovino Furlanije v času od Otonov do Hohenstaufnov.

Predavatelji so pripravili močno raznovrsten pregled, in sicer:

C. G. Mor, *Il patriarcato »de parte imperii«*,

C. C. Desinan, *Nomi locali e storia friulana nei secoli X—XIII*,

R. Hartel, *I documenti del patriarca Poppone a favore del monastero femminile di S. Maria e del capitolo di Aquileia*,

C. Scaloni, *Fonti e ricerche per la storia del monastero benedettino di S. Maria di Aquileia*,

P. Zovatto, *Presenza dell'ordine francescano nel Friuli (sec. XIII)*,

T. Miotti, *Cenno sulle strutture fortificate friulane agli arbori del patriarcato aquileiese*,

A. A. Settia, *Chiese e fortezze del popolamento delle diocesi Friulane*,

M. L. Iona, *Note di diplomatica patriarcale*,

H. Schmidinger, *Frederico II e il Friuli*,

G. M. del Basso, *Le insegne di cinque castelli ricordati nel documento dell'11 giugno 893 di Ottone II*,

M. T. Barbina, *Ricerca sugli scriptori friulani nei secoli X—XIII*,

M. Grattoni, *I primordi Friulani della polifonia*,

G. Gaberscek, *La scultura preromantica e romana*,

S. Tavano, *Presenze bizantine nella prima pittura romanica del territorio di Aquileia*,

G. Bergamini, *Miniatura in Friuli tra X e XII secolo*,

V. Šribar, *Zum Problem der Friauler Werkstätten*,

V. Stare, *Die Kulturkontakte zwischen den Alpenlawen und Friaul*,

H. Dopsch, *Salzburg und Aquileia*,

F. H. Hausmann, *Carinziani e Stiriani in Friuli*.

Po seznamu predavanj in predavateljev stopajo v ospredje nekateri posebni problemi. Tako se iz nastopa prof. Mora in organizatorjev simpozija vidi potreba po preučevanju tistega obdobja, ko se je začel proces oblikovanja furlanskega ljudstva, tj. čas prehoda iz zgodnjega v visoki srednji vek ter obdobje poznega srednjega veka. To obdobje so avtorji osvetljevali iz raznih zornih kotov, ki nam kažejo zgodovinsko, kulturnozgodovinsko in arheološko podobo tega časa. Po pregledu avtorjev ugotavljamo, da so to poleg furlanskih znastvenikov še avstrijski zgodovinarji in slovenski arheologi. Za nas so zanimiva in pomembna predvsem prizadevanja, odkriti oz. dokumentirati navzočnost alpskih Slovanov v Furlaniji v času od 10. stol. ali še prej, pa do poznega srednjega veka, oziroma do obdobja njihove popolne asimilacije z drugimi prebivalci Furlanije, in sicer zahodno od črte langobardskega limesa.

Slovenska arheologa sta dokumentirala obstoj karantansko-ketlaške kulture v Furlaniji in s tem izpričala kulturno povezanost Furlanije s Koroško in Kranjsko in poudarila predvsem dejstvo, da so bili alpski Slovani tisti, ki so za-

polnili praznino, ki je nastala po madžarskih vdorih v Furlanijo v prvi polovici 10. stol. Velika zaosluga alpskih Slovanov je tudi, da so v čas 10. in 11. stol. ohranili materialno kulturo Furlanije, v kateri so bili poleg elementov ketlaške kulture tudi številni drugi elementi, ki jih pripisujemo splošni otonski kulturi tega časa.

V primerjavi z drugimi prebivalci otonske države so bili edino alpski Slovani tisti, ki so ohranili navado dajanja grobnih pridatkov. Zaradi te posebnosti je do današnjega časa ohranjena podoba

drobne dekorativne umetnosti tega časa, otonske in tudi alpsko-slovanške.

Furlanska zgodovinska in arheološka veda imata jasnejšo predstavo o tem, kako je izgledala umetna obrt Furlanije v otonskem času in kakšne odnose je imela do svojih sosedov, prav na podlagi izsledkov slovenske arheologije v zvezi s preučevanjem otonskodobne karantansko-ketlaške kulture.

To je tudi ena od stvari, ki povezujejo in utrjujejo naše z zgodovino izpričano dobro sosedstvo.

Vinko ŠRIBAR

YU ISSN 0570-8966

Arheološki vestnik
Acta Archaeologica

38

Slovenska akademija znanosti in umetnosti
v Ljubljani

Naklada 1200 izvodov

Natisnila

Tiskarna »Jože Moškrič«
v Ljubljani

15